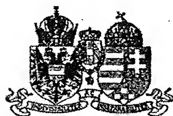
DIE
SÜDSLAWISCHE FRAGE
UND DER
WELTKRIEG

übersichtliche darstellung
DES
GESAMT-PROBLEMS

VON

L. v. SÜDLAND

MIT 3 KARTEN

WIEN 1918
MANZSCHE K.U.K. HOF-, VERLAGS- U. UNIVERSITÄTS-
BUCHHANDLUNG

Naslovna strana izvornog izdanja

L. V. SÜDLAND

JUŽNOSLAVENSKO PITANJE

PRIKAZ CJELOKUPNOG PITANJA

PREVEO

FEDOR PUCEK

TISAK: DP TISKARA VARTEKS, VARAŽDIN

SADRŽAJ

PRVI DIO

POSTANAK BALKANSKIH SLAVENA

DRUGI DIO

HRVATI I STVARANJE HRVATSKE DRŽAVE

TREĆI DIO

SRBI I STVARANJE SRBSKE DRŽAVE

ČETVRTI DIO

BOSNA I STVARANJE BOSANSKE DRŽAVE

PETI DIO

KATOLICIZAM I PRAVOSLAVLJE

ŠESTI DIO

U ČEMU JE SRŽ JUŽNOSLAVENSKOG PROBLEMA

SEDMI DIO

MONARHIJA I JUŽNI SLAVENI

OSMI DIO

HRVATSKO-SRBSKO NASTOJANJE OKO JEDINSTVA

DEVETI DIO

RJEŠENJE JUŽNOSLAVENSKOG PITANJA

PREDGOVOR PREVODIOCA

Da poviest naroda valja pisati sine ira et studio, čujemo već u školama, Ne može biti nikakve sumnje, da pisci poviesti, kojima je iole stalo do svog imena, zaista nastoje, koliko god im je to prema razpoloživom gradivu moguće, zbivanje događaja u prošlosti prikazati objektivno i nepristrano bez obzira na to, da li takav prikaz događaja u taj čas ide u prilog njima samima, njihovoj sredini ili njihovu narodu.

No poviest je također i magistra vitae. Zato njezini rezultati ne zanimaju samo povjestničare u užem smislu, nego manje-više i svakog pojedinca, koji ne misli samo od danas na sutra, pa i svakog onog, koji se od zanata ili po svom pozivu bavi budućim probitcima svog naroda, a to je političar. Zato je oduviek između poviesti i politike postojala veza, te su pojedine stranke u političkim borbama i prečesto pokušavale s pomoću poviesti dokazivati svoje zasade i teze.

Zbog toga je mnogo puta povjestničaru vrlo težko prikazivati događaje samo onako, kako su se zaista zbili, a osobito je to težko onda, kad pisac, u dnevnim političkim borbama, i sam stoji na jednoj strani. Onda je gotovo i nemoguće od njega tražiti, da gleda na događaje u prošlosti bez ikakvih obzira na svoje vrieme. To dakako ne znači, da bi se on sviestno smio ogriešitii o ono staro u uvodu spomenuto pravilo, nego znači, da pojedinim povjestničarima ne smijemo zamjeriti, ako su se ovdje ili ondje, htijući ostati nepristrani koliko god im je to bilo moguće, ipak u tom pravcu ogriešili, jer nijedan pisac nije sasvim slobodan. Povjestničar ne podlieže samo svom vlastitom razsuđivanju i svojoj savjesti, nego on živi u svome doba na nekom mjestu, gdje se neke stvari u taj čas prosuđuju aprioristički, u nekom određenom pravcu. Kao da postoje neki poviestni aksiomi, koji se doduše ne mogu matematički dokazati, ali je gotovo nemoguće u njih dirati.

Od vremena do vremena potrese se međutim čitav sviet, pa i zgrada poviestne znanosti, a onda dolazi i vrieme, da se i te aprioristične zasade podvrgnu nekom, podrobnijem izpitivanju, te se onda može naći, da nije sve baš onako, kako su prvi i najbolji duhovi na tom polju u prošlosti mislili. Onda se događa, da dotadanjoj slici nekog događaja valja ponešto pridodati ili oduzeti, da dobijemo sliku, koja odgovara našem današnjem gledanju, a koju će poznija pokoljenja možda opet jednom podvrći reviziji, kad se bude mienjalo gledanje na sviet. I kao što mi danas imamo pravo od tih, kasnijih pokoljenja tražiti, da nam budu pravedni sudci, da uzmu u obzir, da nam danas nisu poznate neke okolnosti, koje će njima biti poznate, isto tako mi danas nemamo prava omalovažiti ili čak sasvim poricati vriednost rada našim povjestničarima 19. stoljeća, koji su udarili temelj hrvatskoj poviestnoj znanosti, samo zato, što nam se danas čini, da su stajali i previše

pod dojmom nekih aksioma 19. stoljeća. Odnos između hrvatske historiografije 19. stoljeća i naših današnjih gledanja na predmet imao bi više biti nalik na odnos klasične mehanike i suvremene teorije relativnosti, koja nije niekanje, nego samo dopuna klasične mehanike.

Hrvatska historiografija 19. stoljeća obilježena je imenima Kukuljevića, Račkoga, Smičiklasa i Klaića. To su, pisci, koji su manje ili više sudjelovali i u našem javnom političkom životu, i u borbama hrvatskog naroda. Je li onda čudo, da se i u njihovu poviestnom radu opažaju tragovi njihova političkog djelovanja? A zar bi bilo i moguće očekivati, da će netko kao političar izpoviedati jednu ideologiju, a kao historičar drugu, onoj prvoj oprečnu?

Da shvatimo stanovište spomenutih naših starijih povjestničara, valja nam se prenieti u, njihovo duševno razpoloženje i treba da pokušamo misliti, kao što su mogli misliti oni, recimo tamo negdje oko godine 1870. Vratimo li se u ono doba, mogli bismo o hrvatskoj prošlosti umovati odprilike ovako:

Hrvati su svojevoljno izabrali Habsburgovce svojim kraljevima, vjerno im služili, i braneći sebe od Turaka, branili i njihovo carstvo i obratno. U svim ratovima protiv Turaka Hrvatska je težko stradala i izgubila je velik dio svog stanovništva, Uzprkos tome Austrija je pozivala Hrvate i u borbu za njezine probitke u Njemačkoj. U Tridesetgodišnjem ratu i u Sedmogodišnjem ratu, u sukobu o prevlast u, njemačkom Reichu između Fridrika i Marije Terezije lili su i Hrvali svoju krv, no mjesto nagrade za, njihove usluge Hrvatima je bila nametnuta bečka centralizacija Josipa II. Kad bijahu na vidiku napoleonski ratovi, proizašii iz Francuzke revolucije, bečka je germanizacija u hrvatskim zemljama popustila, i Hrvati su u napoleonskim ratovima opet doprinieli težke žrtve na strani Austrije. No kad je minula opasnost, zavladao je opet kruti Metternichov absolutizam. Dalmacija, kad je padom Mletaka dospjela pod istoga kralja kao i druge hrvatske zemlje, koje ne bijahu granicama Turske, ostala je i nadalje zasebna pokrajina. Bosna bijaše i dalje u sklopu turske carevine, pa i sama ostala Hrvatska — hrvatski sjever — bijaše podieljena: na građansku i vojničku. Od osnova Josipa II., koje bijahu povoljne za Hrvate, nije se ostvarilo ništa. Bijaše dakle prirodno, da su Hrvati nastojali popraviti i ojačati svoj položaj drugim sredstvima. Konzervativni krugovi potražiše jači oslonac u Mađarima, s kojima ih djelomice vezahu zajednički probitci, te im od vremena do vremena prepuštahu čak i zastupanje svojih vlastitih probitaka, a drugi, koje bismo današnjim rječnikom mogli nazvati naprednijima, prihvatiše — pod dojmom ideja Francuzke revolucije i njemačke romantike — misao o ilirskom narodu. Pošlo se naime s gledišta, da su Hrvati i uobće svi stanovnici nekadašnjeg rimskog Ilirícuma potomci starih Ilira. Takvom shvaćanju mnogo je doprinìela činjenica, da su mnogi strani pisci iz neobaviešlenosti zaista nazivali narod u tim krajevima ilirskim, a osim toga je hrvatsko ime, kao državno ime u prvome redu, slabljenjem hrvatske države tokom stoljeća bilo već mnogo izgubilo s obzirom na, svoju proširenost, te mnogi smatrahu Hrvatima samo stanovnike područja zvanog »reliquiae reliquiarum«, koje bijaše pod banskom vlašću, dok se za ostale Hrvate uvriežiše mjesto narodnoga hrvatskog imena razna pokrajinska imena kao Dalmatinac. Bosanac, Hercegovac. Slavonac, Sriemac i t. d.

No i ti pokušaji. da se položaj Hrvatske popravi, ostadoše bez uspjeha. Austrijske vlasti zabraniše ime ilirsko. a ne htjedoše ga prihvatiti ni Srbi, koji

su onda već imali vlastitu malu vazalnu kneževinu, gdje su se postupno izgrađivali kao državni narod. Pokušaj suradnje s Mađarima imao je još i kobnije posljedice. Mađari se okoristiše težkim položajem Hrvatske, te joj pokušaše sa svoje strane također nametnuti svoj mađarski centralizam i pomađariti je. Iz toga njihova pokušaja nastao je mađarsko-hrvatski sukob godine 1848., pa su Hrvati, boreći se na strani Austrije, protiv Mađara, mnogo pomogli Austriji i dinastiji, da se svlada mađarski ustanak. Držanje Hrvata god. 1848. mnogo im se zamjeravalo u tako zvanim naprednim i slobodarskim krugovima Europe, koji su, izgleda, mislili, da se s pravom može tražiti od Hrvata, da žrtvuju svoju vlastitu slobodu, na korist slobode nekoga trećeg.

I sad se opet ponovila stara igra. Nakon pobjede s pomoću Hrvata, Austrija je i u Hrvatskoj zavela zloglasni Bachov absolutistički i centralistički sustav. Hrvati su time, kako netko zgodno reče, dobili kao nagradu ono isto, čime su Mađari bili kažnjeni.

Ogorčenje u Hrvatskoj bijaše veliko. Unutar nekoliko desetljeća bijahu gorko razočarane i prevarene sve nade, koje se bijahu stavljale najprije u Mađarsku, pa u Austriju, pa u ilirizam, i konačno opet u Austriju. No ne samo da se ne izpuniše nade, nego se onaj, koji bi ih trebao izpuniti, redovito pokazao kao novi neprijatelj. U tom je položaju Otac domovine dr. Ante Starčević stao naučavati svoju nauku vraćanja čistom hrvatstvu. No bilo da se taj put mnogima činio i suviše težkim i dalekim, bilo iz drugih razloga, većina odgovornih hrvatskih, političara krenula je drugim pravcem.

Rusija je god. 1848. pomogla učvrstiti stanje u Srednjoj Europi svojom intervencijom. Ona se je u Krimskom ratu uspješno suprotstavila koaliciji čitave ostale udružene Europe, pa kojeg li onda čuda, da je njezin ugled stao rasti kod potlačenih balkanskih naroda, kad se ona ionako gradila njihovim zaštitnikom. U to doba nastao je iz pojma kulturnog slavenstva, koje se osnivaše samo na zajednici jezika i književnosti, i pojam političkog slavenstva. Oslanja juči se dobrim dielom na predaju ilirizma, političko slavenstvo postalo je u Hrvatskoj naskoro gotovo obće priznatim sredstvom u borbi protiv Austrije, Mađarske i Talijana. U praksi je to značilo odprilike ovo: Hrvati govore slavenskim jezikom, zato su oni t. zv. slavenski narod i obvezatni su zbog t. zv. slavenske uzajamnosti služiti nekim obćim slavenskim probitcima čak i onda, kad bi ti probitci došli u protivnost s hrvatskima. Iz činjenice, da je hrvatki jezik slavenski, zaključilo se odmah, da su Hrvati i po podrietlu, čisti Slaveni i da im je zato voditi nekakvu slavensku politiku. To je onda ujedno značilo borbu protiv Austrije, protiv. Mađara, protiv Talijana i protiv Turske. Hrvatima bijaše ostavljena samo jedna mogućnost suradnje, sa susjednim Srbima, i unapried onemogućena svaka suradnja s bilo kojim drugim, susjedom, a sve to samo zato, što hrvatski jezik jezikoslovno spada među slaven ske jezike.

Kako je velik dio naše inteligencije zastupao taj politički pravac i kako su taj pravac zastupali gotovo svi hrvatski povjestničari, ne treba se iznenaditi, što su oni možda i nehotice iz prošlosti izticali uviek samo ono, što je makar i posredno moglo poslužiti u potvrdu njihova političkog stajališta, a prešućivali su ili su barem premalo uzimali u obzir one činjenice, koje ne bi mogle slutiti njihovu političkom stajalištu.

Nakon političkog sloma ilirskog preporoda prestaje tvrdnja, da su Hrvati potomci Ilira, te se umjesto toga bez ikakvog daljnjeg istraživanja uzima, kao gotova činjenica i kao neki poviestni aksiom, da su Hrvati čisti Slaveni, ne samo po jeziku, nego i po podrietlu bez ikakve druge primjese, i da prema tome imaju voditi slavensku politiku. Sva vrela, i to upravo ona najstarija, ne govore međutim tako jasno o tom slavenskom podrietlu, nego pokazuju i druge elemente, koji su, sudjelovali u stvaranju hrvatskog naroda, a neki izvori idu čak tako daleko, da Hrvate u prošlosti gotovo poistovjećuju s Gotima. Međutim je naša starija poviestna nauka naprosto prelazila preko tih proturječja i činjenica, jer joj nikako nisu, pristajati u vladajući sustav o absolutnom slavenstvu Hrvata, pa ih je zato ili prešućivala ili naprosto proglasila neozbiljnima.

Zato se naskoro pojavila reakcija, protiv pretjeranog naglašivanja slavenstva, i to ne samo u političkim, krugovima, koji su na tome mogli biti zanimani i ne sasvim, nepristrani, nego i u čistim, znanstvenim krugovima. Prvi je u toj stvari jasno podigao svoj glas Gumplowicz. No i prije njega bilo je pisaca, koji su vodili računa i o drugim elementima pri postajanju hrvatskog naroda.

Tako ima na pr. već u Adelunga, (Mitridates II., str. 612, Berlin 1809.) ovo mjesto: »Die Slaven waren allerdings ein eigener, von allen übrigen verschiedener Völkerstamm. Dass sie indessen in ihrem Ursprunge mit den Deutschen, mit welchen sie immer im Osten wohnten, und anderen alten benachbarten Völkern nahe verwandt gewesen, zeigen die Wurzeln ihrer meisten Wörter, welche sich in der deutscken und anderen Sprachen immer wieder finden. Aber auch in der Folge können sie Blut und Sprache wohl nicht immer unvermischt gehalten haben. So zahlreichi sie auch gewesen sein mögen, so hatten sie doch Europa unmöglich wie Dalmatien an bis an das Eismeer, und von der Elbe an bis an die Volga besetzen können, wenn sie nicht eine Menge in diesen Ländern bereits vorgefundener Völker bezwungen, sich einverlebt und an ihre Sprache gewöhnt hätten, welches denn nicht ohne beträchtliche Einflüsse auf die Sprache wird haben geschehen können; so dass viele der älteren und neueren Slaven nicht geborene, sondern nur eingepfropfte Slaven sein werden.«

Na etimološke veze između slavenskih i germanskih rieči upućuje nadalje u početku prošlog stoljeća i Christian Friedrich Temler u razpravi: »Über die Spuren der Harmonie ziwischen den illyrischen und celtischen (germanischen) Sprachen» u 12. svezku razprava danskog znanstvenog družtva. U nas je već Smičiklas u svojoj hrvatskoj poviesti (I., str. 79.) o tome mislio ovako: »Odsele (god. 397.) ime Gota i ostaje za dugo na zemljištu hrvatskom, s njimi počimlju naši stari ljetopisci poviest hrvatsku. Pod ovim imenom dolaze razni narodi kod Bizantinaca, pak i Slaveni, barbarski jezik i nošnja neko vrieme nose samo gotsko ime«.

Kasnije se sve više množe glasovi, da, se pitanje podrietla. Hrvata ne može riešiti jednostavno i jednostrano, pa danas nakon radova Šegvića, Rusa, Hauptmanna i Sakača imamo već mnogo jasniju sliku, koju bismo možda mogli opisati ovako:

Hrvati nisu najedanput došli u svoju današnju postojbinu, nego u nekoliko navrata kroz nekoliko desetljeća, a možda i stoljeća. Gibbon u svom djelu «Decline and fall of the Roman Empire» London 1776., govori u VI.

knjizi na str. 258. izdanja 1890. o tome ovako: »From tke Euxine to the Adriatic, in the state of captives or subjects, or allies or enemies, of the Greek Empire, they overspread the land; and tke national appellation of tke Slaves has been degraded by chance or malice from the signification of glorj to that of servitude. Among these colonies, the Chrobatians or Croats, who now attend the motions of an Austrian army, are the descendants of a mighty people, the conguerors and sovereigns of Dalmatia«. (Od euksinskog do jadranskog mora razširili su se po zemlji, bilo kao roblje, bilo kao podanici, bilo kao saveznici bilo kao neprijatelji grčkog imperija; narodni nazivi za Slavene poniženi su bilo slučajem bilo zlobom od slavnog značenja do robskog. Među tim kolonijama, Hrobatijani ili Hrvati, koji se danas ističu u redovima austrijske vojske, potomci su moćnog naroda, osvajača i vladara Dalmacije).

Poput gotovo svih naroda u Europi, i hrvatski je narod nastao miešanjem raznih naroda i rasa, koje su tečajem stoljeća obitavale na današnjem zemljištnom posjedu hrvatskog naroda. U današnjim Hrvatima ima bez sumnje više ili manje rasne primjese Kelta, Ilira, Huna, Avara, Rimljana i Gota, koji su se u današnjim hrvatskim zemljama, nalazili još prije t. zv. doseljenja Hrvata, a i Hrvati, koji su se po pričanju cara Heraklija doselili god. 641., bit će da još nisu bili sasvim homogeni, nego je po svoj prilici slavensku većinu predvodio jedan manje brojan ratnički sloj gotsko-kavkazko-iranskog podrietla, koji se je s tom većinom jezično već prilično asimilirao, ali ju je podvrgao svojoj organizaciji. Ti doseljeni Hrvati naišli su na ostatke rimske državne uprave, koju su bili Goti djelomično sačuvali, a na tim, ostatcima stvorili su oni vlastitu novu državu. Hrvatska država kao da je dakle organizam ustrojen od gotsko-kavkazkih Iranaca za slavenska plemena na teritoriju zapadno-rimskog carstva. Kao što je Südlond prvi iztaknuo, narodi su na Balkanu nastali kao posljedica državne tvorbe. I današnje Hrvatstvo zapravo je posljedica stvaranja hrvatske države, pa su zato u današnjem Hrvatstvu i sadržane sve one komponente, koje su sudjelovale u stvaranju hrvatske države. A te su neslavensko stanovničtvo prije doseljenja Hrvata, slavenska većina stanovništva, koje se doselilo sa sjevera pod gotsko-iranskim kavkazkim vodstvom, i ostatci rimske državne uprave. Dodamo li k tome još neka obilježja, koja su kasnije pridošla, a to su utjecaj zapadnoga kršćanstva, prevladali slavenski jezik i zajednička sviest, onda smo spomenuli uglavnom sve komponente, koje sačinjavaju poviestno Hrvatstvo. Pojava islama u hrvatskom narodu od 15. stoljeća sa svojim pozitivnim zasadama nije u unutarnjoj suprotnosti s tim komponentama, jer je on čuvao sve duhovne zasebnosti hrvatskog naroda u području svoga širenja i njegovu etničku suvislost. Glavni problem Hrvatstva, a s njime i hrvatske države, oduviek bijaše, a i danas je još problem međusobne asimilacije svih komponenata i vriednosti, koje doprinose unutarnjoj homogenosti narodne cjeline. Čitavo bosansko pitanje u toku hrvatske poviesti može se s toga gledišta dobrim dielom svesti na težkoće oko asimilacije tamošnjih romaniziranih nomada, kao što je to Südland prvi u svom djelu iznesao.

Hrvati su dakle gotov proizvod mješavine raznih etničkih i rasnih komponenata, i zato se ne može tvrditi, da su oni samo Slaveni ili samo Goti.

Da bi Hrvati bili Goti, nije uostalom nitko nikada ni uztvrdio, nego se sa strane pristaša t. zv. gotske teorije uviek samo upozoravalo na činjenicu, da sva starija djela govore mnogo o Gotima u vezi s Hrvatima i da zbog toga treba gotskom elementu u stvaranju, hrvatske države i Hrvatstva pripisati mnogo veći udjel, nego što su to mislili pristaše onog pravca, koji bismo mogli nazvati integralnim slavenskim pravcem. Danas bi bilo posve izlišno htjeti utvrditi točni brojčani udjel pojedinih etničkih komponenata u Hrvatstvu, ali je sasvim sigurno, da je gotsko-iranska komponenta razmjerno dosta visoka, i to poradi toga, što su osvajači i vladajući slojevi uviek posvuda u svim prilikama imali vazdu mnogo više mogućnosti za biložko održanje i množenje od onih rasnih elemenata, koji im bijahu podloženi. O njihovoj brojnosti svjedoči i njihov odlučan udjel u razbijanju i uništavanju silnih Avara. Isto tako ne može biti nikakve sumnje, da je u današnjem Hrvatstvu razmjerno najjače zastupana rasna, komponenta slavenska, t. j. nordijska, jer i Slaveni su Nordijci, premda ta slavenska komponenta možda nema absolutne većine.

Hrvatski jezik je slavenski. Mi se njime ponosimo, on je za nas najljepši jezik na svietu, i mi ćemo učiniti sve, da taj jezik očuvamo čist i nenatrunjen raznim germanskim i romanskim primjesama. Mi zato i mislimo, da je na pr. ljepše i bolje kazati »ravnatelj sveučilišine knjižnice« nego »direktor univerzitetske biblioteke«, a i razne »institute za nacionalni publicitet« ne bismo mogli priznati svojim. No jezik nije sve, i samo zbog te jezikoslovne činjenice, da je naime hrvatski jezik slavenski jezik, ne možemo nikako izvesti zaključka, da hrvatskom narodu treba zato voditi i neku slavensku politiku, a najmanje ondje, gdje bi takva politika značila odricanje sama sebe, slabljenje naše vlastite samoobrane ili zanemarivanje probitaka hrvatskog naroda.

Iz istih razloga nije nam voditi ni nekakvu neslavensku, ili protuslavensku politiku, nego naprosto hrvatsku, t. j. voditi računa samo o hrvatskim probitcima. Mi ne možemo dopustiti, da se naivni romantički zaključci o jezikoslovnom srodstvu jezika, nastali u 19. stoljeću, danas primjenjuju na području, gdje im nema mjesta.

Pristaše rasne teorije doduše tvrde, da je tielo samo izraz duše i da postoji uzka veza između jezika i rase. To bi naoko potvrđivalo tezu, da je jezično srodstvo ujedno i krvno srodstvo, no pri tome ne valja zaboraviti, da se tielo čovjeka kroz pokoljenja ženitbama unutar srodnih porodica mnogo ne mienja, dok s druge strane već djeca mogu naučiti tuđi jezik, a da ne govorimo o praunucima, pa bismo ih onda, kad bi tako bilo, kad nauče strani jezik, imali smatrati dielovima stranoga naroda ne samo u jezičnom, nego i u rasnom pogledu. Negdje je u književnosti posljednjih godina vrlo liepo iztaknut primjer djece, koja se rode na pr. u Njemačkoj od kinezkih roditelja i ne nauče nikad kinezkog jezika, ali zato od svoje najranije mladosti znaju njemački jezik. Ta se djeca zato ipak ne mogu smatrati Niemcima. Istovjetnost jezika ne može zato nikako značiti i krvnu, t. j. rasnu istovjetnost.

Posvuda na svietu događalo se, a i danas se još događa uzprkos svim liepo zamišljenim, a nepodpuno provađanim mjerama za zaštitu manjina, da pripadnici jednoga naroda uslied seobe, izseljivanja i drugih uzroka dospiju medu pripadnike drugog naroda, te onda nakon stanovitog broja godina najprije prime jezik tog drugog naroda, a zatim se njihovi potomci ženitbama i rasno priljube (asimiliraju) tom drugom narodu. To se uviek događalo i danas se

događa, a možda je i pravo, da je tako. Na taj se način mnogo Hrvata pretopilo u Niemce, u Talijane, u Amerikance i druge narode, a i Hrvatima, je uspjelo na svom narodnom području sebi priljubiti liep broj inorodnog elementa, kao na pr. Romana u primorskim zemljama, a Niemaca i Mađara u Slavoniji. Dok je to Hrvatima uspievalo s pripadnicima zapadnih Crkvi, sasvim, je to drugačije s pripadnicima iztočne Crkve. U Hrvatsku se tokom stoljeća doselilo mnogo stranog elementa, cincarskog, grčkog, romanskog, a bijaše u njoj odprije i balkansko-romanskog elementa (vlaškog). Bilo bi dakle logično, da se je taj element priljubio Hrvatima, jer to bi se u sličnim prilikama po svoj prilici na svakom drugom mjestu dogodilo. No u Hrvatskoj dogodilo se upravo protivno. Sav taj strani element nije se došavši u Hrvatsku priljubio Hrvatima, nego od njega odjednom, postadoše Srbi poradi toga, što je taj element bio zakona istočnoga, a iztočnom Crkvom zagospodariše u nas Srbi upravo u doba, kad je misao o narodnosti krčila sebi putove u najšire narodne slojeve. Tako su na pr. pravoslavne crkvene obćine u Zemunu i Brodu još prije 100 godina bile grčke, a ne srbske (Popović: O Cincarima), a danas u njima nema Grcima ni traga, jer od njih postadoše sami Srbi.

Problem bivše države, t. zv. Jugoslavije, bijaše vrlo složen. On bijaše prije svega problem hrvatsko-srbskih odnosa. Problem stvaranja jednog novog naroda od već tri postojeća, ili bolje, problem, kako će 5 milijuna Srba progutati odprilike isto toliko Hrvata, bijaše to zatim probem Iztoka. i Zapada u kulturnom pogledu, no to bijaše možda prije svega i rasni problem. Jer dok su u Hrvatstvu tokom stoljeća došli do izražaja i prevlasti oni svjetliji elementi, koje danas djelomice nazivamo nordijskim ili europskim u užem smislu, u Srba su izbili na površinu i dali obilježje srbskom dahu i srbskim težnjama oni tamniji elementi, koje kadkada zovemo cincarskim ili vlaškim. Pa ako na Balkanu negdje postoji kakvo narodno jedinstvo u krvnom, pogledu, onda ono mnogo prije postoji između Srba i Rumunja, nego između Srba i Hrvata, jer su i Rumunji kao i Srbi rasna mješavina uglavnom slavensko-balkansko-romanska, s tom razlikom, da je u srbskoj mješavini prevladao slavenski jezik, a u rumunjskoj romanski. Izgleda, kao da se je ona nordijska slavensko-gotsko-iranska komponenta u rasnim mješavinama na Balkanskom poluotoku najjače održala na zapadu kod Hrvata, dok je sve dalje prema iztoku više podliegala komponenti prastanovnika, koji su samo djelomično primili slavenski jezik, kao na pr. Srbi, dok su Bugari već primili i neslavensko ime, a Rumunji čak i zadržali svoj romanski jezik.

*Izvan svake je sumnje, da i u samome narodu imade mnogo razumievanja za rasne probleme. Tomu su najbolji dokaz narodna pjesma i narodni običaji, gdje često nailazimo na tragove narodnog osjećaja za pitanja o podrietlu**

** Neka mi ovdje bude dopušteno iznieti jedan takav karakterističan primjer iz područja književnosti.*

Još god. 1848. spjevao je Jovan Sundečić pjesmu, «Modro oko». Pjesma glasi:

Klonte me se laskatelji.
Što hvalite crne oko:
Pa ga ima' bieli labud
Pa ga ima' sivi soko.

Modro oko — to je oko
Gorske vile, dične Lade.
To je oko, koje k srdcu
Ponajbolje stazu znade.
To je oko. biser-oko.

Ove i slične misli nameću, nam se čitajući Südlandovo djelo «Die südslavischeFrage und der Weltkrieg«, koje sada izlazi u hrvatskom prievodu. Ovo djelo zauzima u našoj književnosti posebno mjesto. Napisano na njemačkom jeziku podkraj prvog svjetskog rata, ono je već u Beču doživjelo dva izdanja. Jedno podpuno, a drugo dobrano proriedeno, jer iskrena, premda formalno blaga kritika austrijske politike u hrvatskim zemljama tokom 19. stoljeća nije bila dopuštena od tadašnjih austrijskih vlasti. Podpuno izdanje na njemačkom, jeziku postalo je prava riedkost, a to tim više, što su na neki čudnovati način s tržišta i kod nas i u inozemstvu nakon, rata nestali svi primjerci. Ne ćemo se prevariti, ako držimo, da su čitavu nakladu te knjige pokupovali Srbi, kako bi spriečili, da se misli i stajališta pisca toga znamenitog djela prošire u krugovima hrvatske i svjetske inteligencije. Bilo je malo Hrvata, koji su to djelo pročitali na njemačkom jeziku odmah kad je izašlo, i zato ono zapravo u ono vrieme nije ni izpunilo svog zadatka, jer da je tada, u početku stvaranja bivše države, bilo poznato širim krugovima hrvatske inteligencije, možda se mnogi događaji ne bi onako razvijali i mnogi bi se Hrvat još pravodobno trgnuo, jer bi mu Südlandovo djelo otvorilo oči, pa bi spoznao, da

---

Oko slađe još od meda:
To je oko — kojim svaki
Anđel rajsku slavu gleda.

Ovim uzuesenjem modrog oka kao da nije bila zadovoljna jedna crnooka Srbkinja, jer ono u 26. broju „Slavinca" odgovara god. 1882. pjesniku, ovako:

Čudim Ti se baš, pjesniče,
Što mi hvališ modro oko:
Pa ga ima' bieli labud,
Pa ga ima' sivi soko.

Modro oko, bit će oko
Kakve vile, dične Lade;
Bit će oko, koje k srdcu,
Ponajbolje stazu znade.

Bit će oko, biser-oko,
Oko slađe još od meda:
Bit će oko, kojim svaki
Anđeo rajsku slavu gleda.

Al vatreno, živo nije,
Nije striela modro oko
Što ti strašno, krutno, smrtno
Prodre u srdce preduboko.

Nije zračno, nije žarko,
Kao sunce previsoko,
Nije silno, nije čarno,
Nije s r b s k o , modro oko.

su Srbi naoko prihvatili jugoslavenstvo samo kao sredstvo, da njime nacionalno razoružaju Hrvate, koje bi kasnije naprosto posrbili. Ta misao je uostalom već godine 1909. jasno izrečena u uvodu u djelo »Servia by the Servians«, koje je u Londonu, izdao Alfred Stead, a nastalo je suradnjom čitava niza tadašnjih ministara i iztaknutih javnih radnika kraljevine Srbije. Na strani 3, veli se tamo, govoreći o štokavskom, čakavskom i kajkavskom narječja «srbskog» jezika, doslovce ovo: »But all these differences of language are so smoll that the Servians may be said to passess, and certainly to feel, a unity of language both in the literary works and in the spoken language. Today this language has arrived at such perfection that it may be considered as the best of the Slav languages, and this will undoubtedly lead it to replace the Croatian and Bulgarian languages«. Hrvatski znači to odprilike ovo: »No sve te razlike u jeziku tako su, malene, da se može reći, da Srbi imaju jedinstvo jezika u književnosti i u govoru. Danas se taj jezik razvio do tolikog savršenstva, da se može smatrati najboljim slavenskim jezikom, a to će bez sumnje dovesti do toga, da će nadomjestiti hrvatski i bugarski jezik ...«

No za dobru stvar nikada nije prekasno, i zato Südlandovo djelo, kojim Matica Hrvatska izlazi pred hrvatsku javnost sada, punih 25 godina iza njemačkog izdanja, a u doba, kad se u tih 25 godina zbilo mnogo više nego inače u sto godina i kad se nalazimo usred političkog i socialnog previranja i preoblikovanja, kakvome nema premca unatrag mnogo stoljeća, još uviek dobro dolazi, jer nije izgubilo mnogo od svoje suvremenosti. Središnje pitanje hrvatsko-srbskih odnosa, pitanje Bosne i Hercegovine, nije nigdje tako cjelovito obrađeno kao u ovome djelu. Nakon Klaićeve «Poviesti Bosne« (1879.) imali smo Milobarovu razpravu »Bosnien und das kroatische Staatsrecht«. (1898.), kojom je pisac s državo pravnim i poviestnim razlozima odgovorio na Spalajkovićevu parišku deklaraciju o Bosni i Hercegovini (1897.). Kasnije, u doba aneksione krize, Stjepan Radić je svojom brošurom »Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu«. (1908.) iznio ponovno hrvatsko gledište o Bosni i Hercegovini, obrazlažući ga i narodnim i političkim razlozima. Ipak je tek Südland prvi pokušao čitav problem Bosne i Hercegovine osvietliti sa sociložkog i rasnog gledišta i time je protumačio mnoge pojave dnevnog političkog zbivanja u Bosni i Hercegovini.

Kad se danas nakon 25 godina ponovno čita Südlandovo djelo, čini nam se, da se svi piščevi zaključci više ne bi mogli usvojiti bez ikakve napomene. Tu je prije svega predloženo rješenje hrvatskog pitanja unutar Austro-ugarske monarhije, na način, koji je sličan trialističkim koncepcijama, no bez slovenskih zemalja. Iako to predloženo rješenje odgovara odprilike obsegu današnje Nezavisne Države Hrvatske, u piščevu obranu valja spomenuti, da on u svojoj argumentaciji pred 25 godina nije bio posve slobodan. Tada je Austro-Ugarska još čvrsto stajala, i pisac je svoje djelo morao pisati sa stajališta zabrinutoga austrijskog državljanina, ako je htio, da mu djelo uobće ugleda sviet. I premda je pisac upravo zbog toga bio prilično kompromisan u pravcu dinastije i u pravcu održanja Austro-Ugarske, ipak mu to nije pomoglo, da mu djelo i u Austriji ne bude zaplienjeno. To valja iztaknuti zbog

onih, koji bi mogli prigovoriti, da je djelo napisao »Austrijanac« s austrijskog stajališta.

Zatim bi se danas i problem bosanske Crkve odnosno bogumila mogao možda drugačije prikazati, jer smo posljednjih godina raznim znanstvenim razpravama o bosanskim bogumilima dobili i o tome pitanju mnogo podpuniju sliku.

I pitanje utjecaja pravoslavne Crkve na političko držanje njezinih, pripadnika mi bismo danas možda drugačije promatrali. Čitav taj kompleks duševnog stanja i razpoloženja cielih ljudskih skupina, koji pisac označuje utjecajem Bizanta odnosno pravoslavlja, čini nam se, da nije dovoljno diferenciran. Danas naime vidimo, da i u drugim zemljama, u Grčkoj, u Bugarskoj i u Rumunjskoj postoje pravoslavne Crkve, a da kulturni i politički utjecaj pravoslavne Crkve u tim zemljama ne nosi onakve plodove, kakve je donio upravo u srbskoj pravoslavnoj Crkvi. Mislimo tu onu mržnju na sve, što se ne zove srbsko, i ono duboko preziranje svega, što je strano i bilo na koji način povezano sa Zapadom, a u prvom redu mržnju na Hrvate i »Švabe«. Možda je to zato tako, što je stvaranje srbske Crkve bilo uzko spojeno sa stvaranjem srbske države, dok stvaranje grčke i rumunjske Crkve nije toliko vezano o državne i narodne tradicije, pa se zato u srbskoj pravoslavnoj Crkvi razvio onaj nacionalni šovinizam i imperializam, kome u njegovoj preuzetosti i megalomaniji nije nikada na daleko bilo premca. Radi toga bi zapravo bilo točnije, kad bi se to razpoloženje u pravoslavnom svietu medu Srbima označilo »svetosavljem«, a ne samo utjecajem Bizanta.[*]

* * *

Ta megalomanska pretencioznost spojena s biesnom mržnjom primitivaca na sve, što je uljuđenije i na višem stupnju, bijaše često puta i razlogom, da su stranci Srbe težko razumjeli. Jedan od takvih je na pr. Hermann grof Keyserling. koji je u svojem »Spektru Europe«, uztvrdio, da su Srbi u svojoj biti divljaci. koji još žive u herojsko doba. («Zweitens sind nicht nur ausgesprochen, sondern wesentlich wild. Leben die Serben noch heute zum Teil im heroischen Zeitalter».)

---

[*] Za prikaz megalomanije svetosavlja dobro nam dolazi jedan primjer iz književnosti. Beogradski Židov Oskar Davičo objavio je godine 1939. u „Pečatu" pripoviest „Ljudi u tunelu.". U njoj se donose razgovori t. zv. malog svieta noću u vlaku na putu iz Beograda uzkotračnom prugom prema Sarajevu, Na strani 214. meće pisac «gospodinu u naočarima» u usta ove rieči:

„— E, da je pokojni kralj živ, druga bi nama pesma pevala i sve bi drukčije bilo. Možda bismo davno već bili carevino. Reći ću vam. Onda, kad je pošao u Francusku, trebali su da se dese važni događaji, sudbonosni. Krunisanje. Krunisanje! Da, ali kakvo ... He, gospodo moja, da mu je to upalilo, gde bi nam bila numera. Jer, da se on krunisao za cara svih Jugoslovena — a o tomt se radilo — svih, razumete, i onih, s kojima se još nismo ujedinili, shvaćate, pa postao tako car svih Slovena, e onda, voleo bih da vidim toga, koji bi se usudio da zucne i tamani države kao da su kiki-riki. A što je najlepše, mi bi i dalje bili prvi. Beograd bi ostao prestonica. Istina, morati bismo izgraditi oblakodere i asfalt, pa da sve ide kao podmazano. Jedina nezgoda bilo bi to, što bi vlada morala da zasedava u Moskvi bar tri meseca godišnje, preko leta, zbog vrućine, a i da se Rusi ne uvrede i ne izmisle neko njino rusko pitanje, kao ovi naši Hrvati».

Ne možemo ovdje mimoići ni činjenicu, da je Srbstvo s pomoću takve Crkve za svoju službu odgojilo ne samo nesrbske elemente istočnog obreda, osobito po hrvatskim zemljama, nego i mnogobrojne hrvatske starosjedioce, koji u oskudici vlastite katoličke duhovne pastve u turskom dielu Hrvatske prieđoše u pravoslavlje, koje je uživalo zaštitu turskih vlasti. Novija istraživanja, osobito dra K. Draganovića, dadoše nam o tim konverzijama obilje podataka koji nisu bili poznati piscu ovoga djela.

Uza sve iznesene zamjerke, Südlandovo djelo ostaje i danas »standard work» za razumievanje pitanja Bosne i hrvatsko-srbskih odnosa uobće. Dok Klaićeva, Ćorovićeva i Napredkova poviest Bosne prikazuju uglavnom samo puko historijsko zbivanje, Südland u svojem djelu razodkriva i one dublje razloge tim zbivanjima, pa nam se, čitajući njegovo djelo, otvara pogled na čitav jedan novi sviet. Još nitko nije na pr. poviest Srbije za Nemanjića prikazao tako sažeto u nekoliko stranica, iznievši pri tome sve ono, što je najkarakterističnije za to razdoblje srbske poviesti.

Sve važnije Südlandove teze iznesene u ovom djelu i danas još ne gube svoje vriednosti, naprotiv, mi bismo danas nakon 25 godina života u bivšoj državi našli za sve piščeve teze možda i bolje dokaze, nego što ih je on iznio, poradi toga, što nam je danas poznato sasvim sigurno i ono, što je pisac mogao tek naslućivati. A to je najbolji znak za vriednost ovoga djela, koje je proročanski predvidjelo sve ono, što smo izkusili u 25 godina bivše države.

No ovo je djelo danas možda još i najbolja politička poviest hrvatskoga naroda, napisana do konca svjetskog rata, i nitko, tko bude htio govoriti o hrvatskoj politici, ne će moći prieći preko rezultata, koje je pisac ovdje iznio.

* * *

Ovaj prievod počeo je izlaziti još godine 1928. u, omladinkom mjesečniku «Hrvatska Mladica«, pod uredništvom dra Mile Starčevića i dra Rikarda Flögela, no izašla su, samo prva dva diela. Prievod je izlazio u nastavcima, koji su s autentične strane pregledavani i mjestimice izpravljani i dopunjavani. Zato ima na početku djela nekih mjesta, kod kojih se vidi, da su umetnuta poslije godine 1918. Šestosiečanjska diktatura učinila je kraj izlaženju »Hrvatske Mladice», pa time i ovome prievodu.

Odmah nakon stvaranja Nezavisne Države Hrvatske pojavila se želja, da se djelo u cielosti izda, ali se to onda nije smatralo zgodnim. Sretnim razvitkom događaja ti su razlozi međutim odpali, pa ovo djelo može danas izaći pred hrvatsku javnost u neskraćenom obsegu.

Spomenuti mi je, da pri prevođenju iz njemačkoga izvornika nisam imao uviek pri ruci sva hrvatska i srbska djela, koja pisac u, knjizi navodi, i zato navodi u prievodu nisu većinom izvorni, nego su prevedeni s njemačkoga. Mislim međutim, da je sama misao uviek vjerno reproducirana.

Südland je sam svojemu djelu, dodao bibliografiju knjiga i razprava, kojima se služio pišući svoje djelo. Ja sam pokušao tu bibliografiju proširiti i na ona djela, kojima se on. nije služio, zatim na djela, koja su izasla na stranim jezicima, i konačno na djela i važnije razprave, koje su izašle nakon godine 1918., a obrađuju predmete, koji zasiecaju u čitav sklop u prvom, redu hrvatsko-srbskih odnosa i prilika na Balkanu uobće. Taj pokušaj dakako nije

mogao biti podpun. S jedne je strane predmet tako obsežan,što se sve više pokazivalo pri skupljanju građe, a s druge strane vrieme za taj posao nije baš najprikladnije, jer zbog današnjih prilika razne knjižnice i časopisi nisu lako pristupačni. Tako se dogodilo, da čitatelj ne će u bibliografiji na koncu knjige naći po koje djelo ili razpravu, što bi ih trebalo spomenuti, te će se jednom kasnije ta bibliografija morati tu i tamo nadopuniti. No i ovako mislim, da će prikupljeni bibliografski podatci moći dobro poslužiti svakome, tko se bude zanimao za čitav sklop tih naših problema.

U Varaždinu, pred Božić 1943.

FEDOR PUCEK

P R E D G O V O R

U času, kad možemo opravdano tvrditi, da se približujemo koncu rata, što je preko nas prohujao, sasvim je umjestno vratiti se na njegovo izhodište, na južnoslavensko pitanje, kojeg je srbsko pitanje tek jedan dio.

To mi se čini tim opravdanije, što mi iz čitava nepreglednog množtva ratne književnosti, koja je od početka, rata preplavila književno tržište Austro-Ugarske i Njemačke, nije poznata, do jedne jedine iznimke,[1] ni jedna publikacija o pitanjima speciatno južnih Slavena. Zato se nadam, da sam zadovoljio jednu potrebu, pokušavši izpuniti tu .prazninu posebnim djelom. Mislim, da ne griešim, ako govorim o toj potrebi. Činjenica je, naime, da netko, tko u Austro-Ugarskoj ili Njemačkoj želi nešto znati o pitanju južnih Slavena, osobito u odnosu prema Monarhiji, mora posegnuti za djelom Engleza Setona Watsona ili za srbskim piscima. To su nesumnjivo izvori, koji moraju i u nama pobuditi nepovjerenje. Smatranu to upravo neodrživim stanjem i nalazim, da je upravo sramota, što do danas i uzprkos tom strašnom ratu, koji je nastao iz pitanja južnih Slavena, još uviek u Austro-Ugarskoj nema domaćeg djela, koje bi se pozabavilo samo tim pitanjem.

Čini mi se, da je suvišno govoriti o važnosti pitanja Južnih Slavena. O knjizi *Setona Watsona* može se imati najrazličitije mišljenje — ja ću prema njemu zauzeti vrlo kritično stajalište — ali njegove rieči: — »Danas se već obćenito priznaje, da je pitanje južnih Slavena životno pitanje Austro-Ugarske; a svakom čitaocu ove knjige postat će jasno, da ne može biti ravnodušno ni Njemačkoj«,[2] — sadrže u sebi aksiom, koji po mome mišljenju mora postati obćim dobrom našega politcičkog mišljenja. Nadam se također, da će ovo; knjizi .uspjeti učvrstiti to uvjerenje u svakom čitaocu, jer će se poslije rata polako shvatiti, kolika je zapravo ogromna ciena plaćena za sistematsko zapuštanje i zanemarivanje tog pitanja.

Držim, da je važno ukratko razjasniti sklonome čitaocu, kako sam zapravo došao do toga, da napišem ovu knjigu.

Ima već skoro dvadeset godina, da me je životna sudbina bacila duboko na Jug Monarhije. U svojoj sam mladosti prošao već mnogo zemalja južnih Slavena, pa mi zato ne bijahu sasvim strani ni zemlja, ni ljudi, a ni jezik. Svidahu mi se ljudi uzprkos njihovim mnogim manama i njihovoj zaostalosti.

Kao pripadnik starodrevne Monarhije i privržen njoj odgojem i uvjerenjem, osjećao sam se pozvanim da pomognem narodu tamo na jugu. Latih se žustro posla, htjedoh raditi, ipomnagati, podizati. Ali sav trud bijaše mi uzaludan! Nevidljive, nerazumljive i nepremostive zapreke staviše između mene i svakog iole znatnijeg uspjeha. Podvostručih svoju

---

[1] *Dr. Milan Kovačević: Die Kroaten kommen! Ein Kriegervolk an Völker im Kriege. (Hrvati dolaze! Ratnički narod zaraćenim narodima.) Leipzig 1916. Xenien-Verlag.*

[2] *VII. — 4., str. 8. Upotriebljenu literaturu navodim po dielovima i tekućim brojevima. Pojedina djela navodim tako, da rimski broj znači dio knjige, a arapski broj tekući broj, pod kojim se navedena knjiga nalazi.*

marljivost i nastojanje: uzalud! Na koncu se okanih usrećivanja naroda kao nezahvalnog posla, ali me obuze sve veća radoznalost da vidim, što se to zapnavo skriva na jugu za svim tim stvarima. Tako je promatranje, proučavanje i razjmišljanje o pitanju, južnih Slavena postalo zanimanjem, koje je polako obuzimalo čitavo moje biće. Čitao sam književnost o južnim Slavenima, osobito poviest i politiku, skupljao brošure, programe, izrezke iz novina i t. d. Po zanimanju pravnik i ekonomist, a po osobnom nagnuću antropolog i sociolog. imao sam teoretske temelje da zadrem u taj neobično zapleteni material. Službenim putovanjima i izletema prošao sam sve zemlje južnih Slavena i pohodio većinu poviestnih mjesta, promatrao očima antropologa ljude, koji tamo stanuju i prisluškivao njihovu govoru. Tako sam tokom godina točno upoznao narječja južnih Slavena, te sam doskora mogao posvuda razgovarati s narodom u njegovu narječju, steći povjerenje naroda i iz razgovora s njime čuti više od ostalih.

Ipak mi, u prvih deset godina, uzprkos mnogim pojedinačnim spoznajama, nije uspjelo stvoriti podpunu sliku o razvoju pitanja Južnih Slavena. Naprotiv! Što sam više proučavao i što sam više čtao, to je veća bivala pometenost, to sam se češće našao nasuprot obće priznatciim istinama, koje me nisu zadovoljavale, nego mi se, štaviše, pričinjahu nevjerojatnim, pa čak i nemogućim. Tek kad sam se zadubio u vjersku povitest Balkanskog poluotoka, kad sam se upoznao s bizantskom poviešću i bizantskim duhovnim životom ta s važnim pojmom »bizant«, kao da mi je pala mrena s očiju, i ja sam pred sobom ugledao istinu u svoj njenoj koliko strasnoj, toliko privlačnoj golotinji.

Kad je buknuo rat — a ja sam ga skoro deset godina gledao kako dolazi — te je postao očit sav obseg nesreće, tad mi se nadala prilika, da javnosti ne zatajim spoznaju, do koje sam došao. Neminovan bijaše obseg ove knjige, jer je pitanje Južnih Slavena jednačba s više nepoznanica, nego što se sluti, pa ne može biti riješena, dok se za svaku nepoznanicu ne postavi posebna jednačba. Morao sam zato posegnuti daleko unatrag, da dam; podptunu sliku o predmetu, što ga. valja prikazati.

Nu ova knjiga treba da ima i osobno, subjektivno obilježje. Ona je krik izmučene duše, koja već dvadeset godina gleda, kako na jugu nestaju temelji moći Monarhije. Ova knjiga neka bude glas vapijućega u pustinji, da prilike na jugu. više ne smiju ići dosadašnjim putem, ako se ne želi, da država pretrpi nenadoknadivu štetu.

Nastojao sam promatrati čitav problem *sub aspectu aeternitatis,* bez osobne pristranosti i jedino s gledišta traženja istine.

Rieč ambrozijskog pjesnika: »Čovjek grieši, dok živi« ne vriedi samo za pojedinca, nego i za, države, pojedince višeg reda. Ustanovljene zablude i pogrješke nisu stoga mogle u meni izazvati ogorčenje, nego jedino sažaljenje i ujedno čvrstu odluku, da odkrivanjem zabluda poradim na odstranjivanju pogrješaka.

S obzirom na više probitke, o kojima je rieč, zamolio bih svakog čitaoca, da se prenese u isto takvo razpoloženje.

Na jugu, u siečnju 1917.

L. v. Südland.

P R V I   D I O

POSTANAK BALKANSKIH SLAVENA

1. Balkanski poluotok

Za prosuđivajnjie pitanja južnih Slavena moramo u prvom rediu poznati njegove nosioce: južnoslavenske narode. Nažalost ne vladaju o njima svuda jasni pojmovi, pa nam ne preostaje drugo, nego da te narode i poviest njihova postanka izbliza pogledamo.

Poznajemo četiri naroda južnih Slavena: Slovence, Hrvate, Srbe i Bugare. Njihova domovina ili područje njihova nastavanja je Balkanski poluotok sa svojim pograničnim zemljama.

Balkanski poluotok je jugoiztočna izbočina europskog kontinenta. Do njegovih međa drolazimo, ako povučemo ravnu crtu od Rieke do ušća Dunava, recimo do grada Suline.

Uzporedimo li Balkanski poluotok s oba zapadnija južnoeurapska poluotoka. Apeninskim, i Pirinejskim, upada nam on smjesta u oči, i to ne samo radi svoje glomazne širine, nego osobito stoga, što su oba spomenuta zapadna poluotoka vidljivo odieljena od europskog kontinenta naravniim, na prvi pogled; vidljivim granicama, velikim gorskim kosama.

Stoga se oba zapadna poluotoka prikazuju političko-geografskim jedinicama, kao područja sposobna za jedinstvenu etničku (rasnu) i političku tvorbu. Ovakovog naravnog razgranačenja prema sjeveru Balkanski poluotok nema. Njegovo razgnaničenje moramo naslutiti kao idealnu svojevoljno povučenu crtu:. Naravnoj granici ne odgovara ovakvo razgraničenije, koje se ni jednom dielu probližno podudara s Dunavom i Savom, a te se obje rieke ne poklapaju u cieloj svojoj diljini s idealno povučenim razgrančenjem između Balkana i Europe. Rieke su osim toga, kako je poznato, granice od slaboga političkog djelovanja. Balkanski poluotok nije stoga tim granicama odrezan od srednje i iztočne Europe i tako geografski omeđen kao Apeninski i Pirinejaki poluotok.

Ako Balkanski poluotok nadalje pažljjiivo promotrimo, uočit ćemo, da je u sredini podieljen crtom, povučenom od gradića Bjela (između Varne i Rurgasa) do Skadra, naime golemim gorskim lancem Balkan-planine na iztoku i albanskah Ailpa na zapadu, u dvie polovice sjevernu i južnu. Od tog sredlnjebalkankog lanca odbijaju se dva gorska lanca na sjever i na jug. Prema sjaveru zapadna balkanska planina do Dunava, prema jugu Rilo-gora i Rodopako gorje sve do Egejskog mora. Tako vidimo, da se masiv Balkanskog poluotoka glavnim gorskim kosama razpada u četiri vidljivo omeđena diela: sjeveroiztočni, jugoiztočni, jugozapadni i sjeverozapadni.

Ne možemo mimoići ni osebujni jugozapadni privjesak Balkana, poluotok Moreju, klasični Peloponez. Svaki naobraženi čovjek znade, da je Peloponez područjem, omeđenim Olimpom i Pindom, geopolitički od ostalog Balkana oštro razstavljen kraj (negdašnja Etolija, Arkadija, Tesalija, Beocija i Atika), nekada domovina helenskog naroda, koji je svojim neizporedivim djelima postao lučonošom čovječanstva.

Stoga treba iztaknuti, da se Balkanski poluotok razpada u pet geopolitički oštro razlučenih područja: najjužnije, jugozapadno, sjeverozapadno, jugoiztočno i sjeveroiztočno.

To je vrlo važno, jer ako promatramo Apeninski i Pirinejski poluotok, vidjet ćemo, da su oni danas narodnostno politički jedinstveni u skladu s jedinstvenošću političko-geografskom.

Naprotiv Balkanski poluotok s obzirom na svoju razvedenost nije nikada bio jedinstven, a to nije ni sada. U savezu s tom geopolitičkom rascjepkanosti Balkanskog poluotoka nije on nikada postao pozornicom samosvojnih državnih tvorevina, koje bi bile kadre politički ujediniti cieli Balkanski poluotok. To je pošlo za rukom samo velikim državama: za čas državi Aleksandra Velikog, pa rimskoj državi odnosno njezinu ogranku, bizantskom carstvu; zatim otomanskoj državi.

To političko-geografski i historijski razkidano područje postalo je domovinom južnih Slavena.

2. *Rimsko carstvo*

Nastanak južnoslavenskih naroda obično se prikazuje kao posljedica slavenskog naseljavanja. To je međutim točno samo uz jednu bitnu primjetbu: ja ću se truditi da ovu po mom nušljenju važnu primjetbu što jasnije predočim.

Za budući narodni i politički razvitak balkanskih Slavena bijaše vrlo važno ono razdoblje, u kojem se Balkan nalazio pod rimskim gospodstvom. Ne mogu ulaziti u poviestno prikazivanje ovog razdoblja, koje počinje 12 godina poslije Krista, držeći, da je manje više poznato.

Pošto je Rimsko carstvo politički obuhvatilo razcjepkani Balkanski poluotok i vladalo njime gotovo 300 godina, najednom je propalo. Snaga Rimskog imperija bijaše izcrpljena i slomljena, najdivniji upravni stroj, što ga je sviet dotada vidio, sve je više zatajivao. Rim, ta svjetska metropola, bi zauzet od barbarskih osvajača, a rimski narod, koji je sve to stvorio, izumro je i razplinuo se u vrevi potlačenih naroda. Razumljivo je, da je najstrašnija slika propasti i razpadanja bila na Balkanu i u susjednim pokrajinama. Nasrtanje barbarskih gomila bilo je ovdje najčešće i najdublje; vrata Balkana sa sjevera i sjeveroiztoka bila su otvorena. Narodna smjesa — koja je malo pomalo nastala na Balkanu, iznutra bez veze, samo površno ujedinjena rimskom upravom, jezikom i običajima, a sastojala se iz nacionalnih elemenata Grka, Dačana, Tračana, Ilira, Kelta i iz izsluženih vojnika, koji su došli iz ciele države — nije imala snage, da se pomladi sama iz sebe. Tako je propadanje sustavno napredovalo: gradovi su opustjeli, stanovničtvo je ne-

stajalo, izseljivalo se ili izumiralo, oranice su ležale na ugaru.. Nakon, najezde germanskih ratnih gomila, te mongolskih i uralo-altajskih horda u 4. i 5. stoljeću, dolazile su u 6. i 7, stoljeću slavenske seobe kao posljednji val velike seobe maroda. Slaveni se pojaviše na dva načina: kao ratnički osvajači, gdjekad pod vodstvom kojeg poduzetnog kneza, kome je uspjelo sjediniti više plemenskih dielova pod sobom, ili kao mirni ratari, koji se, potiskivani sa sjevera i sjeveroiztoka, sele i zauzimaju napuštene oranice i sela, da ih iznova napuče. Dakako, ni to se nije zbivalo sasvim mirno. Bilo je okršaja i s jedne i s druge strane. Ipak su se prilike svagdje nekako sredile. U bivšoj rimskoj državi vladala je, kao posljedica sveobćeg razsula, sve veća nestašica ljudi tako, da mjestna poglavarstva nisu mogla tome naseljivanju seljaka prigovoriti, ako su se ovi iole htjeli prilagoditi postojećim prilikama. Ta je vrsta naseljivanja, koja je usliedila tokom 6. stoljeća, najvažnija. Ona je imala za posljedicu, da je početkom 7. stoljeća veći dio Balkanskog poluotoka bio rjeđe ili gušće naseljen slavenskim seljačkim naseljima. No ne smijemo ovo stanovničtvo smatrati politički ili nacionalno jedinstvenim. Jedino se na sjeverozapadu natisnulo jedno prilično kompaktno alpinsko-slavensko pleme sve do nutrine Balkanskog poluotoka u današnju Hrvatsku i Slavoniju. Potomci tog plemena su današnji Slovenci. S iztoka prodirala je kompaktna, etnički i jezično jedinstvena, slavenska rasa, koja je naseljivala iztočnu i jugoiztočnu Ugarsku, Sedmogradsku, Vlašku, Sriem, veći dio današnje Srbije i sadašnju Bugarsku. To, je bilo ono slavensko pleme, koje je poslije miešanjem s uralo-altajskim elementima stvorilo bugarski narod i koje ćemo pleme suglasno s velikim slavistima nazivati »bugarskim Slavenima«. Ali oba prije spomenuta, uglavnom jedinstvena područja, ne smijenio ipak smatrati etnički podpuno jedinstvenima. Posvuda je bilo razasutih elemenata stranih doseljenika ili ostataka razbijenih ratničkih gomila. Možemo kao sigurno uzeti, da su manje ili više gomile Slavena sudjelovale na vojnim pohodima i germanskim i mongolskim, te su i od njih mjestimice preostali ostatci. Uzmimo samo jedan primjer: naseljenje iztočnosla venskih Hrvata u sredinu područje alpinskih Slavena. U danas čisto njemačkim krajevima sjeverne Štajerske nalazimo spomen na to u imenu Hrubath (od Horvat = Chzobat).

Dok na iztoku i na krajnjem sjeverozapadu Balkanskog poluotoka imamo jezično i etnički prilično jedinstveno slavensko narodno područje, moramo na prekretnici 6. i 7. stoljeća ostale dielove Balkanskog poluotoka — ukoliko su oni bili naseljeni Slavenima — smatrati sasvim nejedinstvenima. Tu su slavenska plemena bila izmiješana s pripadnicima različitih stranih plemena, površno romaniziranim Tračanima i Ilirima, a dalje na jugoiztoku Balkana s Grcima. Tako je izgledalo u ono vrieme u južnom dielu današnje banske Hrvatske, u zapadnom dielu današnje Slavonije, u Dalmaciji, Bosni, Sandžaku, Grnoj Gori, Albaniji, Staroj Srbiji, Macedoniji, Epiru, Tesaliji, Atici, Beociji i Peloponezu.

3. Narav slavenskog naseljivanja na Balkanu

U četvrtom desetljeću sedmoga stoljeća započelo je naseljivanje Hrvata, a neko vrieme kasnije stadoše se naseljavati i Srbi.

Budući da danas vidimo pred sobom gotov hrvatski i srbski narod, to nas lako može zavesti, da krivo prosudimo značenje tog naseljivanja. Kriva je predočba, da su Hrvati i Srbi kao, takvi ono područje, koje danas nastavaju, naselili, ovdje se razmnožili, a njihovi potomci da su današnji Hrvati i Srbi. To je sasvim neizpravna pretpostavka. Današnji Hrvati i Srbi, kao i svi ostali narodi Europe, nastali su kao proizvod stapanja prastanovnika i doseljenika, koji su dali novonastalom narodnu svoje ime, pa još i drugim tokom poviesti nadošlim elementima stranih naroda. No ne možemo uztvrditi, da su ta naseljenja Slavena sama po sebi bila dovoljna, da odluče nacionalnom sudbinom sjeverozapadnog Balkana; zato su naselja bila brojčano preslaba. Ja zastupam mišljenje, da činjenica doseljenja Hrvata i Srba ne bijaše sama po sebi odlučna za postanak obadvaju naroda, jer postanak tih naroda bijaše odlučen tek nastupom drugih momenata, pretežno poličkoga karaktera.

Kako sam već utvrdio, Hrvati i Srbi ne bijahu prvi, nego posljednji Slaveni, koji su došli na Balkan.

No starija slavenska naselja na Balkanskom poluotoku ne bijahu kompaktna, nego ona bijahu među staro stanovništvo razsute naseobine slavenskog življa, koje bijahu nejedinstvene i međusobno različne i plemenom i jezikom.

Da ponovim: treba iztaknuti četiri kategorije slavenskih naselja:

1. Slavenski narodni preostatci, koji zaostaše kao ostatak slavenskih gomila, što sudjelovahu u germanskim i mongolskim vojnim pohodima.

2. Preostatci ratnih podhvata čisto slavenskog značaja, kako ih poznaje poviest 6. stoljeća, kao na pr. u godinama 527., 546., 548., 551.,553. i t. d. Treba smatrati, da su kod svih tih podhvata pojedini raztrkani dielovi ostali u područjima, kroz koja su prolazili.

3. Tiho naseljivanje slavenskih poljodjelaca u 6. stoljeću, koji ovamo prodirahu u manjim obiteljskim skupinama u potrazi za plodnom zemljom, pa se tako razgranaše sve do krajnjih izdanaka Balkanskog poluotoka.

4. Slavenski osvajački čopori, koji krenuše, da osvaju zemljišta, kao što to bijaše slučaj kod Hrvata i Srba.

Balkanski poluotok pruža dakle početkom sedmoga stoljeća sliku podpune etničke razkidanosti i narodne neizjednačenosti, jer iz prvih .triju kategorija naseljavanja uobće nisu mogli nastati jedinstveni narodi i države bez izvanjskog djelovanja. Tim manje, što — kako sam to gore utvrdio — i bez te etničke neizjednačenosti. geopolitički raztrgan Balkanski poluotok ne bijaše zgodan da stvori jedinstvenu narodino-političku tvorevinu.

Tima vanjskim momentima pridolazi još daljnji važni moment, a to je vrlo slaba politička sposobnost predhrvatskoga i predsrbskoga sla-

venskoga stanovničtva na Balkanu. Ja sam doduše već iztaknuo, da držim slavensku seljačku kolonizaciju šestog stoljeća vrlo važnim momentom, koji je odlučio slavenskom sudbinom na Balkanskom poluotoku. Da je seljak uobće i kod svih naroda politički najpasivniji element, uzimam kao obćenito poznatu činjenicu. Koliko se slaba politička djelatnost balkanskih Slavena temelji na njihovu seljačkom zvanju, a koliko na rasnim osobinama, ne mogu ovdje iztraživati, no treba koliko-toliko naglasiti, da su u svakom slučaju oba momenta djelovala na sveukupnu tu pojavu. Moram ipak iztaknuti, da tu slabiju političku darovitost Slavena smatram također jasnom osobinom, kojoj povod leži u Slavenima svojstvenom prevladavanju osjećajnog nad misaonim životom i u sklonosti jakom podavanju časovitom utisku. Ne smije se pustiti također s vida, da su baš ta svojstva znatno pojačana seljačkim zvanjem.

Svakome misaonom čovjeku podpuno je jasno, da stanovništvo iznutra etnički nejedinstveno, politički slabo nadareno i previđeno slabim svojstvima za stvaranje države, ima vrlo slabe izglede za veliku držaivu organizaciju, pogotovo ako je stalno nastanjeno uz kulturno jače narode, pa ma bili ovi posljednji i te kako oslabljeni i razmrvljeni.

Pa ipak su se južni Slaveni održali na većem dielu Balkanskog poluotoka. Velika su područja doduše izgubili u današnjoj Vlaškoj, u današnjoj Albaniji, u današnjoj Grčkoj, ali je ipak velik dio masiva Balkanskog poluotoka sve do sjeveroiztočnog i jugozapadnog diela još danas nastanjen južnim Slavenima. Nakon razdoblja uzmicanja pokazuju južni Slaveni od počeltka devetog stoljeća jaku sklonost za ekspanzijom.

Tu nam pojavu valja tim više iztaknuti, ako je usporedimo s germanskim plemenima, koja su također svojedobno provalila u timska područja, kao što se to zbilo s Vandalima, Langaibardima, Gotimia, Francima, Bungundima i kako se sve zvahu, i koji narodnostno propadoše uzprkos tome što bijahu ratnički i državotvorno bolje nadareni.

Čini mi se, da toj pojavi nije nigdje posvećena dovoljna pažnja. Stoga ću to ovdje učiniti, iako naravno u uzkom obsegu ovog rada.

4. *Odlučni moment pri stvaranju južnoslavenskih naroda*

Od četiri južnoslavenska naroda, koja poznajemo, od Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara, tri posljednja nastupiše državotvorno, te osnovaše države većeg ili manjeg svjetskoga poviestnog značenja. Jedino Slovenci nisu osnovali države.

I u poviesti slovenskog naroda mogu se zapaziti zametci neke državne tvorevine, ali ta državna tvorevina — kneževina na Gosposvetskom polju — nije nikada došla dalje od svoga početka i sigurno nije nikada imala kakvog većeg poviestaog značenja.

Stoga su zapravo Slovenci samo nevoljmi ostatci nekoć velikog i nadaleko razširenog naroda. Moramo si uviek predočavati jedan vremenski razmak u rasnom razvitku srednje Europe, u kojem su alpinski Slaveni napučivali najveći dio današnjeg alpinskog područja. Bez toga ne

možemo na jednostavan način raztumačiti razne znanstveno utvrđene činjenice, kao na pr. da u francuzkom narječju »patois« imade u Waadtlandu u Švicarskoj preko stotinu slavenskih jezičnih koriena.[1]

Promotrimo li ostala tri slavenska naroda, smjesta zapažamo, da se oni poklapaju s tri poviestne državne tvorevine, s državnom tvorevinom bugarskom, srbskom i hrvatskom.

Što se tiče današnjih Bugara, oni nisu svojim poviestnim postankom čisti slavenski narod, već su mješavina državotvornih uralsko-altajskih Bugara i svladanih Slavena. Osvajači primiše jezik osvojenih, a pokoreni ime osvajača. Koje je to slavensko pleme, koje je poslužilo uralsko-altajskom plemenu kao podloga za kalemljenje, nije lako odlučiti. Svakako bijaše to jezično i rasno jedinstveno pleme s velikim područjem, kako sam to več prije utvrdio. Uzporedimo li današnje bugarsko narodno područje s područjem slavensko-bugarskog pranaroda, mora nam smjesta upasti u oči, da je ono izgubilo velike komplekse svoga negdašnjeg područja, i to cielu iztočnu Ugarsku, iztočnu i sjevernu Srbiju, Moravsku i Vlašku. Zapitamo li za uzroke te pojave — te napose naše istraživanje proširimo u tom pravcu - zašto su se Bugari mogli kao slavenski narod na svojem današnjem području uzdržati, a ne u ostalom kraju svog pranaroda. Iako dolazimo do odgovora, da su se bugarski Slaveni uzmogli narodnostno uzdržati samo ondje, gdje su, iako uz pomoć uralo-altajsku i neslavensku, stvorili ipak državu podpuno slavensku. Samo ona područja, koja sudjelovahu dulje vrieme pri tvorbi slavenske države, mogahu se uzdržati kao slavensko-bugarska. U onim područjima, koja nisu dovoljno dugo sudjelovala u vlastitom državnom životu, propadoše Bugari etnički, te su ih asimilirali neslavenski narodi Mađari i Rumunji ili slavenski, no ipak državotvorno djelotvorniji Hrvati i Srbi.

Državne tvorbe Hrvata i Srba razlikovahu se od državne tvorevine Bugara time, što bijahu podpuno slavenske. Bugarska državna tvorevina počivaše na tome, da donji sloj Slavena, svladan i prekrit uralo-altajskim gornjim slojem, ipak konačno asimilira strane uralo-altajce. Hrvatska i srbska državna tvorevina počiva na tome, što prvotni slavenski sloj, etnički skroz naskroz nejedinstven i ne posvuda jednako gust, organiziran u lokalnim savezima, bijaše prekrit slojem drugih Slavena, koji nastupiše osvajalački. te nametnuše oni prvi svoju državnu organizaciju. Državne tvorevine svih triju osvajača: Bugara. Srba i Hrvata temelje se upravo na potrebi, da se osvojene zemlje i vlast održe i osiguraju. To i odgovara shemi, prema kojoj, po najnovijoj sociološkoj spoznaji, nastaju sve države.[2]

Te slavenske državne tvorevine osnovali su narodi hrvatski i srbski. Slavenska naselja, koja smo spomenuh, etnički nejedinstvena, bijahu baš tim državnim tvorevinama povezana jačom vezom. Tada je tek usliedila etnička i jezična nivelacija, a pri tome je biće vladajućih Slavena postalo mjerodavnim, te je proizvelo najveći utjecaj.

To se zbivaše tim lakše, što ne bijaše, premda su pokoreni Slaveni bili posvuda nejedinstveni, velike razlike između osvojenih Slavena i osvajača Slavena ni u.jeziku ni u biću, pa je unutarnje niveliranje moglo

---

[1] *Izporedi Dr. Fr. v. d. Velden, »Das Patois der Westschweiz als Zeuge völkergeschichtlicher Vorgänge« (Patois zapadne Švicarske kao svjedok zbivanja narodne poviesti), I—5. Svez. 9., Str. 451. i 527*

[2] *I—6, Str. 114*

tim lakše nastupiti. A što je najvažnije, stvaranjem slavenskih državnih tvorevina većega stila, zapriečeno je izbijanje autohtonog praelementa, romaniziranih Tračana, Ilira i Kelta.

Prema prastanovnicima činili su Slaveni osvajači i osvojeni Slaveni zajedničku frontu.

Baš ta prvotno loša strana slavenskog naseljavanja, da se naime sastojala od seljaka, dakle od pretežno politički manje djelatnog elementa, postala je kasnije prednošću.

Slavenski se seljak za svoje sudjelovanje u državnom životu nastojao u prvom redu odštetiti time, što je preuzeo po mogućnosti što više plodnoga zemljišta u svoje ruke, te time potiskivao romanizirane prastanovnike. Potonji bijahu potisnuti s najboljeg zemljišta, te se moradoše povući u gradove, na otoke i bregove te u neplodne krajeve, zadovoljiti se najgorim zemljištem ili posve napustiti obrađivanje zemlje i postati nomadskim pastirima, kakvima se pokazuju na Balkanu od 10. stoljeća dalje.

Poradi toga su slavenska porazbacana naselja napredovala, dok su naselja starosjedilačkih naseljenih Romana gubila na značenju i obsegu, te su zahirila i konačno se dielom izkorienila, a dielom i etnički asimilirala.

To se zbivalo po selima, dok je u gradovima romansko i grčko stanovništvo u cielosti dulje održalo. Ali gdje je Slavenima uspjelo organizirati političku vlast u zemlji, tamo se nisu mogli ni gradovi održati kao rimski i grčki. Jače trošenje ljudi uslied gradskog života pomlađivalo se pridolazkom sa sela.

Čim je jednom okolina gradova postala slavenska, bila je stalnim doseljivanjem stanovničtva sa sela i sudbina gradova zapečaćena, ako ne u toku desetljeća, a ono u toku stoljeća.

Htjedoh time reći, da slavenska naselja nisu sama po sebi bila dovoljna, da odluče narodnostnom sudbinom Balkanskog poluotoka. Široka područja tog poluotoka bijahu također naseljena Slavenima: Peloponez, Atika, Beocija, Albanija, Sedmogradska, Vlaška i Moldavska. No gdje nije nadošao kvasac slavenske državne tvorbe, gdje takva tvorba nije dulje vrierne potrajala, da dade narodu državnu tradiciju, kulturni zamah i stanoviti kulturni pravac, gdje politička moć Slavenima nije davala podpore protiv njihovih neprijatelja, tamo se slavenska naselja nisu mogla održati, nego su se asimilirala i odnarodila.

Atika i Peloponez bijahu u 8. stoljeću isto tako gusto naseljeni Slavenima kao i Dalmacija, ali su tamo Slaveni uzprkos tome za tri do četiri stoljeća bez traga nestali. Dalmacija je ipak uzprkos kasnijem četiristogodišnjem romanskom gospodstvu ostala slavenskom zemljom. Tu si pojavu možemo razjasniti samo gore spomenutom činjenicom. Slaveni u Atici nisu nikada stvorili državne organizacije većega stila. Stoga i moradoše propasti netragom. Dalmacija je naprotiv kolievka hrvatske države, najstarije slavenske državne tvorevine.

Zbog tih su se razloga Hrvati mogli održati uzprkos četristogodišnjem mletačko-romanskom gospodstvu i naseljivanju, te im je trebalo samo šesdeset godinia, da nestane Romana poput sniega na proljetoom suncu.

Na ovom. smo primjeru mogli spoznati moć državne predaje, pa možemo i prosuditi, kako bijaše jak utjecaj države. Na kraju ovoga poglavlja htio bih ponoviti, da su slavenska naselja iz 4.—7. stoljeća doduše bila podloga za postanak slavenskih maroda na Balkanskom poluotoku, jer bez njih nam taj postanak ne bi uobće bio shvatljiv, no uzprkos tome ta naselja sama po sebi ne bijahu odlučna za postanak slavenskih naroda. Ona su mqgla vrlo lako propasti, kako se to i većim dielom zbilo.

Odlučni moment za postanak sadašnjih slavenskih naroda bijaše osnivanje država. Samo gdje je to Slavenima uspjelo, gdje se je njihova država mogla neko vrieme održati ili gdje su Slaveni mogli makar tuđu državnu tvorbu preuzeti, poput bugarskih Slavena, gdje se je dakle stvorila državna predaja i po tom kulturna podloga, tamo su se mogli narodnostno održati. Ali to nije sve. Razvitkom svoje države, njezinom sudbinom, kulturnom i državotvornom tradicijom, svim onim zbrojem utisaka i utjecaja, postale su slavenske državne tvorbe mjerodavne za značaj i mentalitet naroda, kojemu su pružile uvjete za život. To se međutim događalo posvuda na svietu i suvremena je sociologija podpuno spoznala presudni utjecaj države kod stvaranja narodnosti.[3]

Ali nigdje nije državna tvorba tako odlučna i tako presudno djelovala na postajanrje narodnosti kao baš na Balkanu.

To ćemo jasno razabrati iz kasnijeg razlaganja.

---

[3] *Izporedi I—6. »Staat und Nationalität. Str. 159.*

DRUGI DIO

HRVATI I STVARANJE HRVATSKE DRŽAVE

1. Doseljenje i stvaranje države

U Austrougarskoj monarhiji brojili su Hrvati i Srbi 5,000.000 duša, dakle 10% sveukupnog stanovništva. Nije čudo, da se je kod neupućenih, a osobito kod inorodaca, običavalo srodne narode Hrvate i Srbe nazivati zajedničkim imenom, najčešće imenom Srbohrvata, jer je kraj površnoga gledanja na bit t.zv. južnoslavenskog pitanja doista moglo izgtedati, da su ova dva naroda jedno. Ali odmah naglašujem da moram iz važnih razloga odkloniti ovo shvaćanje, koje proizlazi samo iz nepoznavanja stvari, a to ću svoje stajalište kasnije još pobliže obrazložiti.

Stoga ću ova dva naroda obraditi svaki zasebno, a zajedničke momente iztaknuti, kad bude uztrebalo.

Da Hrvate i Srbe ovakio bacaju u jedan koš, daprisnielo je mnogo, što su se oni gotovo neposredno jedni iza drugih doselili u svoju sadašnju domaju (Hrvati po Šafariku .g. 634., a Srbi g. 638.), što su se smjestili neposredno jedni kraj drugih što ih je daljnji tok njihove poviesti nerazlučno izmiešao, te što ih je prvi pisac, koji se je s njima pozabavio, obradio u jednoj knjizi bez jasnog razlikovanja. Kako je to djelo najstariji i najodlučniji izvor poviesti obaju naroda, tako je i to gledište ostalo uzorom za mnoge kasnije povjestničare sve do danas.

U glavama 29. do 30. svoga djela »De adiministrando imperio« ocrtao je Konstantin Porfirogenet slavenska naseljivanja Dalmacije i ostalih pokrajina iztočnorimskog carstva Hrvatima i Srbima,

Ma koliko se time spoznaja o postanku obaju naroda podpomogla, ipak je carski povjestnićar polučio i nepoželjan uspjeh, jer je visoki pisac prikazao, nekoliko gledišta svojim nasljednicima, koja su više u skladu s njegovim političkim nastojanjima negoli s poviestnim činjenicama. Jer iako običnom povjestničaru nije uviek lako ostati objektivnim prikazujući poviestne činjenice, takova je objektivnost upravo nadčovječan zadatak za osobu, koja ima snositi toliki teret političkih zadataka, tradicija i težnja, kao što to bijaše slučaj kod jednog iztočnorimskog carevića. Ja ću se dakle u ovom djelu držati načela, da tvrdnje carskog povjestničara treba upotrebljavati tak *cum grano salis.*

Kao prvi doselili su se Hrvati, i to kao ratni osvajači. Oni su u Dalmaciji potukli Avare zajedno s njihovim pomoćnim narodima i zaposjeli zemlju. Naselivši se trajno, oni započeše potiskivati rimsko stanovničtvo Dalmacije i oduzimati mu obradiva polja. Romani bježahu na otoke, a

primorje prepuštahu osvajačima. Hrvate navodno vođahu petero braće i dvie sestre s čudnim imenima, koja su imala personificirajući simbolizirati sedam glavnih plemenskih rodova.[1]

Čini se, da je izpravna tvrdnja, da su Hrvati ponajprije naselili zapadni dio tadašnje Dalmacije, koja je međutim u ono doba obsezala: Bosnu, zapadnu Srbiju, Sandžak, Crnu Goru i Hrvatsko Primorje. Ti su krajevi ponajviše mamili osvajače, jer su bili od rimskih vremena najkultiviraniji. Ipak se čini, da nije mogla, uzprkos tadašnjem procvatu, kršna i manje plodna zapadna Dalmacija pružati čitavom narodu dovoljno uzdržavanje, te stoga pokazuju Hrvati jako nastojanje da se šire na sve strane.

Tako je poviestno utvrđena ponovna seoba prema sjeveru, prema Noriku i Panoniji, gdje su Hrvati s obje strane Drave i Save zaposjeli nova sjedišta.

Ne smije nam izmaći, da dalmatinski Hrvati pokazuju i nadalje značajnu ekspanzivnost, jer su se, proširujući svoju vlast i osvajajući unutarnjost Balkana, probili sve do Morave i na jadranskoj obali na jugu sve do Skadarskog jezera, dotično do Bojane. Tim ratnim podhvatima uspjelo je naseliti i zauzeti te zemlje. Uspjeh ovoga širenja pokazuje nam u 8. stoljeću postojanje poviestno nepobitno dokazane Crvene Hrvatske — današnje južne Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore. Uspjeh ove ekspanzije bijaše poslije potisnut srbskom ekspanzijom.

Polaznu točku za državno ustrojstvo pružalo je strogo centralizirano vojničko vodstvo, potrebno za ratne podhvate, a još više za održanje i obranu posjeda zemlje, koju je trebalo braniti od Romana, Ilira, Avara i predhrvatskih Slavena, koji su svi težili, da opet dođu do svoga prijašnjeg posjeda. Tako vidimo uskoro nakon naseljenja, da se stvaraju tri hrvatske države:

Sjevernodalmatinska ili Biela Hrvatska, koja se pružala od Istre do geopolitičke gorske brane Biokova;

Južnodalmatinska ili Crvena Hrvatska, koja se prostirala od Biokova do Skadarskog jezera[2] i

Panonska Hrvatska, koja se je svjedobno, prije dolazka Mađara prostirala od početka alpinsko-balkanskog gorja sve do Blatnog jezera i do Dunava.

Ovo prvo državno ustrojstvo, osnovano na vojničkoj organizaciji, naskoro je oslabilo. U 8. stoljeću ne vidimo više jakih državnih organizacija. Na mjesto njih stupiše plemenski poglavice.

Na prielazu 8. stoljeća u 9. obje su sjeverne hrvatske države pale pod franačku vlast. Savezno s tim pojaviše se knezovi kao nosioci nastojanja Hrvata za nezavisnošću. Spominje se Ljutovid ili Ljudevit Panonski. Sjevernodalmatinski Hrvati ostali su s Francima u dobrim odnosima, tako da im je vrhovničtvo ostalo nepovriedeno. Primorski Hrvati naučiše od domaćih Ilira i Romana pomorstvo, te su postali vješti mornari, kakovima su ostali do današnjih vremena. Kadkada i gdjegdje postadoše opasnim gusarima te zapadoše u kavgu s Mletcima, kojima je moć sve više rasla.

---

[1] *Grčki pisac Teofan spominje, da su se Bugari šireći se sudarili sa slavenskim narodom od sedam plemena. To se vjerojatno odnosi na Hrvate.*

[2] *Nakon radnje spomenute pod II.—12. ne može se više prieći preko ove činjenice, koju Srbi živahno poriču. Valja uzporediti također i oznaku teritorija, koju opetovano susrećemo: Croatiam et Dalmatiam a medio Cancry(?) usque ad fines Duracy (ili Duratii), pod čime se očito razumieva bizantinska tema Dračka.*

2. Hrvati na raskrižju Iztoka i Zapada

Odmah, gotovo neposredno nakon seljenja, stadoše Hrvati prelaziti na kršćanstvo. Prema Porfirogenetu krstili su ih rimski svećenici. Ovo krštenje bijaše napose zasluga pape Ivana IV. (640. do 642.), koji je sam bio podrietlom Dalmatinac. On se je ustrajno trudio oko krštenja Hrvata. Pod utjecajem kršćanstva Hrvati su prionuli uz miran život, te su živjeli pretežno od rada svojih ruku.

Time su Hrvati u crkvenom pogledu stupili u doticaj sa Zapadom, dok je naprotiv njihov teritorij, koji su zaposjeli, prije zaposjednuća bio bizantsko državno područje, a Bizant se držao načela legitimiteta, t. j. načela, da zemlje, koje su jednom bile rimske, takvima moraju uviek i ostati.

Taj je razdor postao sudbonosan za budućnost Hrvata, tim više, što je zemlja, koju su Hrvati zaposjeli, ležala na granici Iztoka i Zapada. To je već izbilo na javu kod prve diobe Rimskog carstva, kad je Teodozije god. 395. razpolovio Rimsko carstvo na partes orientis i partes occidentis, i obje pole podielio među svoja dva sina, Arkadija i Honorija. Rimska Dalmacija, kako gore rekoh, mnogo veća od današnje Dalmacije i omeđena crtom od Beograda na Dunavu do Skadra, došla je tada u partes occidentis i bila pridružena Zapadu. Kod te su diobe igrali odlučnu ulogu geografsko-politički momenti. Međutim je sam Bizant teško podnosio, da je najljepša pokrajina, koju je on smatrao svojom neodtuđivom domenom, morala dospjeti u utjecajnu sferu Zapada, Jedva 40 godina nakon diobe uspjelo je lukavom Teodoziju II., da prigodom pohoda zapadnorimskog cara Valentiniana IV. izcjenka Dalmaciju. Kad je nakon pada franačke moći. Bizant imao slobodne ruke na sjeveru, očajno se napinjao, da opet dovede pod svoju vlast Hrvate, koji su se pod knezom Domagojem politički čvrsto vezali uz Rim. Nakon smrti Domagoja umiešao se Bizant u svađe oko naslieđa priestolja u Bieloj Hrvatskoj te je pomogao častohlepnom Sedeslavu do vlasti.

Tako su Hrvati bili stavljeni pred izbor, da se priklone Rimu ili Bizantu, da se izjasne za Iztok ili za Zapad.

Hrvati su odlučno prionuli uz Rim, uz Zapad. Već dvie godine nakon početka vladanja Sedeslav je izgubio i vlast i život, a na priestolje je stupio Branimir, vjerni privrženik Rima.

Odtada su Hrvati ostali vjerni Rimu i Zapadu. Ja ću se i kasnije potanje pozabaviti tom zanimljivom pojavom, koja je imala vrlo velik utjecaj na sudbinu Hrvata.

Taj izbor Hrvata mora nas zapravo iznenaditi. Od Zapada nisu oni doživjeli mnogo dobra, Iztok im je mogao dati mnogo više, mogao im je dati državnu Crkvu i narodni jezik u crkvi, a za to su se u zapadnoj Crkvi kroz vjekove uzaludno borili. I jedno i drugo bijaše trajna polazna točka za svađe Hrvata s Rimom. Da su Hrvati težili za narodnom hrvatskom državnom Crkvom, proizlazi jasno iz nastojanja hrvatskih knezova, a kasnije kraljeva, da izrade poseban položaj hrvatskom biskupu (episcopus chrovatensis).

No s tom novotarijom došli su Hrvati u sukob s moćnim rimskim klerom dalmatinskih primorskih gradova, koji je u tome gledao ograničenje svoga utjecaja i smanjivanje dohodaka. Štoviše, Hrvati su time došli u sukob i sa samim Rimom koji bijaše tim manje pripravan, da to odobri, kad toga nije odobrio ni moćnijim narodima, Francuzima i Englezima.

Ztičem to poradi toga, jer nalazim u položaju Hrvata između Rima i Bizanta ključ za razuimievanje hrvatske poviesti. To je historijsko shvaćanje do koga se hrvatska poviestna znanost, pretežno pod katoličkim utjecajem, još nije dovoljno dovinula.

Uzrok, da su Hrvati uzprkos tome držali s Rimom, nalazim ponajprije u činjenici, da je crkvena pripadnost Bizantu značila istodobno i političku zavisnost u neizporedivo većoj mjeri negoli je to bio slučaj kod Rima.

Hrvati su u savezu s Rimom nalazili vise mogućnosti da održe svoju nezavisnost. Drugi je moment psiholožke naravi; prema mom shvaćanju postoji u istinu veće duševno srodstvo Hrvata s Rimom negoli s Bizantom, što pokazuje njihova trajna, kroz cielu poviest vidljiva težnja k Zapadu.

S tim ćemo se problemom potanje pozabaviti na drugom mjestu.

3. Sjajno doba Hrvatske

Hrvatska je ojačala, kad su Franci i Bizant oslabili. U uspješnoj borbi s Mađarima, koji su napredovali prema jugu, i s Bugarima, koji su napredovali prema zapadu, uspjelo je Tomislavu, najsnažnijem hrvatskom knezu (g. 900.—930.), da uzprkos svim zaprekama sve tri hrvatske države, Panonsku, Bielu i Crvenu Hrvatsku, sjedini u jednu državu. Ta se država prostirala od rieke Raše u Istri do dunavskog koljena, od srbske Morave do Skadarskog jezera, te se ujedno učvrstila i protiv Bugara i protiv Mađara.

Ovaj politički uspjeh bijaše okrunjen još krunitbom Tomislava za hrvatskog kralja g, 925. na Duvanjskom polju u zapadnoj Bosni. Krunitba je obavljena s velikim sjajem, a papinski je legat hrvatskom kralju vlastoručno stavio papinsku krunu na glavu.

Hrvatska je postala kraljevinom.

Vriedno je uočiti značajnu vojničku moć, koju su tada Hrvati predstavljali. Bizantski pisci svjedoče, da su Hrvati za vrieme kralja Tomislava mogli podići vojsku od 100.000 pješaka i 60.000 konjanika, 80 velikih i 100 manjih ratnih lađa, što je bila u ono vrieme velika sila.

Svakako su Hrvati već onda bili izvrstni vojnici, kakovima su ostali sve do danas. Hrvatska je postigla najveći obseg i svoje sjajno doba. To je našlo izraza i u tome, da je sam carigradski imperator smatrao primjerenim, da Tomislavu podieli naslov konzula i proglasi ga svojim prijateljem i saveznikom. No već za vrieme Tomislava počele su se na hrvatskoj državnoj zgradi pokazivati pukotine, koje su mladom organizmu postale s vremenom pogibeljne.

U vrieme Tomislava održala su se dva crkvena sabora, jedan 926., a drugi 928. u Splitu. Čitamo li sačuvane zaključke tih crkvenih sabora, razabiremo neočekivano, .da je katolička Crkva započela borbu ne samo protiv državno-cnkvenih i crkveno-jezičnih težnja Hrvata, nego upravo protiv hrvatskog narodnog bivstva i hrvatskog jezika. Centralizacija i latinski jezik, pogodujući namjeri Rima, nađoše se tu na istom pravcu s izvlaštenim i potisnutim dalmatinskim Romanima, koji su pokušali posljednji očajni napor, da se ponovno dočepaju vlasti, te odnarode slavenske osvajače,

Dalmatinski Romani, koji su se za vrieme hrvatske provale bili sklonili na otoke, stadoše se tokom sedmog i osmog stoljeća vraćati na kopno, te se naseljivahu u razvalinama negdašnjih svojih gradova ili u njihovoj okolici. Tako je Split u blizini Solina nastao iz ruševina Dioklecianove palače, u blizini Epidaura nastao je Dubrovnik, stara Jadera oživjela je kao Zadar. Dekatera kao Kotor i t. d. Hrvatski se osvajači prema pommlađenim Romanima, valjda uslied utjecaja katoličke Crkve, nisu ponašali izrazito neprijateljski. Ali zaposjednutu zemlju nisu Hrvati puštali iz šaka tako, da su gradski Romani mogli posjedovati zemljišta samo u najbližoj blizini gradova. Time su gradovi bili prisiljeni posvetiti se trgovini i obrtu.

Budući da je Bizant u ono vrieme još uviek, iako samo teoretski, držao vlast nad krajevima, koje su zaposjeli Hrvati, Romani su u Bizantu našli prirodnoga zaštitnika tim više, što je Bizant vladao i nad područjem, kaje je geografski pripadalo Italiji kao mletačko područje. No crkveno su dalmatinski Romani bili privrženici Rima.

Ovakav razvoj doveo je do toga, da je u desetom vieku, uz od Bizanta stvarno neovisnu kraljevinu Hrvatsku, postojala i umanjena rimska Dalmacija, koja se je sastojala od nekoliko romanskih gradova i otoka. Ta se je romanska Dalmacija nalazila pod bizantskom vlašću. pa je njom upravljao bizantski namjestnik (strategos, protospatharios).

Bijaše dakle sasvim prirodno nastojanje hrvatskih kraljeva, da ovaj privjesak hrvatskoga teritorija, koji se je odlikovao kulturom, obrtom, trgovinom i bogatstvom svojih stanovnika, dobiju pod svoju vlast. Knez Sedeslav, privrženik Bizanta, postigao je željeni uspjeh, jer mu se kao nagrada za njegovu privrženost Bizantu prepušta godišnji danak, koji su odsada dalmatinski gradovi plaćali njemu umjesto Bizantu. Ovu prednost nastojahu i ostali hrvatski vladari uzdržati i nakon što se oslobodiše bizantskog vrhovničtva, te dobivahu u ime godišnjeg danka od Splita 200 dukata, od Zadra 110, Raba, Krka i Trogira po 100 dukata, u svemu 710 dukata godišnje. Ovi su danci s vremenom bili znatno povišeni.

Hrvatski su knezovi od toga vremena financijski neposredno interesirani na dalmatinskim romanskim gradovima, pa nastojahu da te gradove, koji gotovo uviek bijahu politički vrlo nepouzdani, privežu uz državu susretljivom, politikom već i zato, da mogu zadržati naslov »kralja Hrvata i Dalmatinaca«.

U tom je razvoju nastupio još i daljnji jedan moment. Gradovi, koji bijahu politički skloni Bizantu, postadoše i u crkvenom pogledu ovisni o iztočnom Rimu. No kad se je nakon Focija (820.—898.) počeo sukob

između Rima i Bizanta zaoštravati, papinska je politika išla za tim, da bogate gradove dalmatinske privuče k sebi. Kao protuuslugu dobili su dalmatinski gradovi papinsku pomoć u, smislu njihove politike, koja, kako sam to već prikazao, nije bila ni najmanje prijateljski razpoložena prema hrvatskoj narodnoj državi.

Tako su hrvatski narodni vladari dolazili sve vuše pod utjecaj nenarodnih elemenata, naime visokog latinskog klera i romanskih gradova, a dapače i u ovisnost o njima. Hrvatski kraljevski dvor sve se je više latinizirao, stare i patriarhalne običaje, doseljenih Hrvata počela je sve više prožimati starosjedilačka latinska kultura.

To je imalo za posljedicu, da se je stvorila hrvatska narodna stranka, koja si je stavila za zadaću u prvom redu braniti probitke hrvatskog državotvornog življa, njegove političke interese, njegov jezik i običaje i t. d. Njoj je nasuprot ustala klerikalno-romanska stranka, koja se je upirala na romanski živalj u gradovima, te na moćni visoki latinski kler. Kod prosuđivanja razmjera snaga obiju ovih stranaka moramo si predočiti sveukupni razvitak crkvene politike u katoličkoj Crkvi. Baš u ono vrieme dozrievala je misao, koja je išla za tim, da ne uzdigne samo visoko papinsku premoć, nepogrješivost u crkvenim stvarima, nego čak i da sve europske države pokori pod crkvenu zapovied. Ta je osnovna misao našla najizrazitijeg pobornika u velikom, vatrenom duhu Hildebranda, kasnijeg pape Grgura VII.

Tako se službena politika rimske kurije sve jače miešala u unutarnju politiku hrvatske države, te je konačno proizvela takav pritisak, da su svi crkveno-klerikakio nastrojeni dostojanstvenici morali podpomagati latinizirajuću politiku latinske stranke. Tako su hrvatski narodni vladari pod utjecajem financijski jakih romanskih gradova, uplivnoga visokoga latinskog klera i rimske kurije, postupno zapadali u protunarodni pravac. Ovaj je razvitak postao osobito vidljiv u vrieme Petra Krešimira, inače snažnog i izvrstnog vladara, tim više, što je on bio sin Mletčanke Hicele, kćeri dužda Petra II. Orseola i u Mletcima latinski odgojen. Na navaljivanje romanskih gradova ukinuo je ovaj vladar hrvatski narodni jezik u crkvi.

Nezadovoljstvo hrvatske narodne stranke s ovom politikom došlo je vidno do izražaja i u tome, što nakon smrti kralja Petra Krešimira nije došao na priestolje njegov kandidat i nećak (poroda od srdca nije imao), nego kandidat narodne stranke Slavić, iz roda Svačića. Ali moćna latinska stranka nije toga trpjela. Ona je pozvala u pomoć južnotalijanske Normane, čiji su knezovi bili papinski vazali. Tako dođe god. 1075, u zemlju četa Normana pod vodstvom grofa Amika I. Giovinazza, zarobi i odvede u sužanjstvo nesretnog kralja Slavića, kojega zauviek nestade iz poviesti.

Ovaj put je time latinska stranka nadvladala te je mogla kod sljedećih izbora progurati svoga čovjeka za hrvatskog kralja. Izabran bi ban Dimitrije Zvonimir, papinski čovjek, koji uživaše i osobni ugled, jer bijaše u tastbini s mađarskom kraljevskom kućom. Ne smijemo zaboraviti, da je taj čovjek bio suvremenik Grgura VII. (1073.—1089.), da

je dakle živio u vrieme, kad je rimski car njemačke narodnosti ponosni Hohenstaufovac Henrik IV. morao kao pokajnik hodočastiti u Canossu.

Zvonimir je po uzoru južnotalijanskih Normana položio Grguru VII. lensku zakletvu, te je morao sa znatnom vojnom moći svoga naroda voditi ratove u interesu papinske politike. Ti ratni pohodi iziskivahu velike žrtve u krvi i imetku, a ne odgovarahu ni probitcima države ni državotvornoga hrvatskog naroda, nego im bijahu upravo suprotni. Zbog toga se stadoše buniti u pozadinu potisnuti, elementi narodne stranke, te se u njihovim redovima stadoše širiti opasne agitacije. To je dalo povoda kralju Zvonimiru, da je na neko vrieme napustio ovu politiku. Ali kad je Dimitrije Zvonimir god. 1079. držao, da se mora odazvati papinskom pozivu na križarsku vojnu, sazove on na Kosovu polju kod Knina ratni sabor, ali bi ubijen od razdraženih pristaša narodne stranke.

S time se i svršilo sjajno doba hrvatske narodne samostalnosti.

4. Propast hrvatske države i priključenje Ugarskoj

Kad je posljednji slabašni odvjetak narodne dinastije Držislavića, Stjepan II.., kog su iz samostana izveli na uzdrmano hrvatsko priestolje, naskoro umro, izbila je ogorčena borba za vlast u hrvatskoj državi, poglavito između obiju stranaka, latinske i narodne. To bijaše zapravo kulturni boj, pojačan rasnom borbom između obiju stranaka, latinske i narodne, zatrovan borbama o priestolje i raznim vanjskim utjecajima: crkvenim, rimske kurije, i političkim, mletačkim, bizantskim i mađarskim. Moram osim toga primietiti, da je velika ofenziva Bizantinaca, koju su oni spremali i stvarno poduzeli pod Komnenima oko god. 1114., već unapied djelovala. Izbila je borba sviju proti svima, koja je pokidala sve veze državnog ustrojstva tako, da križari, koji su god. 1096. djelomično prolazili hrvatskom zemljom, ne naiđoše nigdje na organizirani državni odpor, kako nas izvješćuje franački historičar Raimondus de Agiles.

Razumljivo je, da je susjedna mađarska država nastojala izkoristiti za sebe tu težku krizu hrvatske države i povremenu nemoć narodne obrane Hrvata.

Mađari, koji se god. 896. doseliše u svoju današnju postojbinu, započeše naskoro potiskivati panonske Hrvate te njihove granice, koje su se svojedobno protezale sve do Blatnog jezera, kao na pr. za kneza Braslava, suzivati prema jugu.

Rodbinske veze između dinastija obiju zemalja — umoreni Dimitrije Zvonimir imao je za ženu kćer Bele II., sestru Ladislava Svetoga, imenom Jelenu — omogućile su Mađarima bolji uvid u hrvatske prilike, i osigurale im također stanovite osobne utjecaje. Što im prije 70 godina nije pošlo za rukom, nastojali su Mađari postići sada. Tako vidimo, da su Mađari od god. 1090. poduzimali velike napore, da Hrvatsku podlože svojoj vlasti. Vodili su ponovno ratne pohode i nastojali u Hrvatskoj steći pristaše.

Poznata je prepirka između Hrvata i Mađara, je li Hrvatska od Ugarske na maču osvojena ili joj se pridružila državnfm ugovorom, tako zvanim *Pacta conventa*, sklopljenim god. 1102. u. Križevciima, kojim je stupila u personalnu uniju s Mađarskom.

Istina je po sriedi. Bez sumnje su Mađari osvojili neke dielove Hrvatske. Mađarski konjanici mogli su postizati uspjehe i održati se samo u ravnici panonske Hrvatske. Planine bijahu im velike zapreke, pa zato morsku obalu, za kojom se uglavnom išlo, nisu mogli držati uslied zemiljištnih potežkoća i ratnog duha stanovničtva. Gdje oružje ne mogaše polučiti uspjeha, morali su pomoći državni ugovori i diplomatska lukavost. Prema tome državnopravni .položaj, koji je Hrvatska zauzimala pod Arpadovićima, ugovorene slobode, koje su Hrvati uživali, ne dopuštaju zaključka, da se je radilo o jednom naprosto vojničkom osvajanju.

Uzprkos svemu tome, način, kojim su zastupnici dvanaest hrvatskih plemena odbacili 1102. svoju državnu samostalnost, ostavlja neugodan i bolan utisak. Pa ipak je u tome aktu ležao dublji smisao. Hrvati su odbacili svoju državnost, da spase svoj jezik i svoje narodnostno biće. Kroz 170 godina hrvatskog kraljevstva bijahu prodrli kulturom nadmoćni Romani i domogli se postupno državnog ustroja, stvorenog od Hrvata.

Da je naime razvoj pošao dalje onim putem, kojim ,je započeo, tko zna, ne bi li gospodarski i kulturno premoćnim Romanima, u savezu s moćnim klerom te moćnim utjecajem papinske kurije i prekojadranskim mletačkim političkim i krvnim utjecajima, uspjelo Hrvatsku odnaroditi i asimilirati. Ako je ostatcima rimskih legija u Daciji uspjelo latinizirati kolievku velikog diela balkanskih Slavena i stvoriti rumunjski narod, tko može držati izključenim, da se sličan razvoj ne bi mogao desiti i u Dalmaciji, u klasičnoj zemlji klasične latinske kulture? Od svoje volje poduzetom amputacijom vlastite državnosti Hrvati su jednostavno presjekli tu mogućnost. I poviest im je dala pravo.

U 12. i 13. stoljeću počeli su se romanski gradovi naglo pohrvaćivati. U 14. stoljeću došla je opet Dalmacija pod romansko-mletačko gospodstvo. Ali četiristogodišnje gospodstvo Mletaka i rieke latinske krvi, koje su snova pritjecale u Dalmaciju, nisu mogle promieniti taj započeti razvoj. God. 1813., kad je Austrija stekla Dalmaciju, sačinjavali su Talijani u njoj 25% .pučanstva, a god. 1910. sačinjavali su samo 2%. Godine 1896. umro je na otoku Krku Antonio Udina Burbur, posljednji čovjek, koji je govorio starodalmatinsko-romanskim narječjem, a s njim je izprustio dušu i romanizam na iztačnoj obali Jadrana.

Nije mu pomoglo niti što je Austro-Ugarska kroz stotinu godina od 1814.—1914. na svojoj jadranskoj obali iz petnih žila podupirala talijanstvo, a na štetu hrvatstva, sve pod utjecajem pretjeranog straha pred nekim panslavizmom. Zadaća će sadašnjega pokoljenja Hrvata biti, da Talijane uvjere, da Dalmacija, kolijevka hrvatske države i kulture, ne može nikada biti zgodnim područjem za njihovo narodnostno i gospodarsko prodiranje.

5. Hrvati za vrieme Arpadovića i Anžuvinaca

Dinastija Arpadovića već je bila prekoračila vrhunac svoga razvitka, kad se je Hrvatska pridružila Ugarskoj. Arpadovići su izgradili mađarsku državu i dali joj najveće moguće naravne granice, Pridruženjem Hrvatske dali su oni svojoj državi prielaz k moru. No time je niz velikih djela ove dinastije iscrpljen. Od Kolomana je dinastija u vidljivom opadanju. Od Bele Sliepoga (1131.—1141.) nose ugarski kraljevi naslov kralja Rame, pri čemu je Rama imala značiti Bosnu kao *pars pro toto* {dio za cjelinu). Sama ta činjenica prikazuje nam se kao nuždna posljedica pridruženja Hrvatske. Bosna bijaše svakako u različitom obsegu sastavni dio hrvatske države. Da je do tog stjecanja došlo u vnieme sliepog i nesumnjivo, slabog vladara, dokazuje nam, da to stjecanje nije stajalo nikakvih napora, nego se očitovalo samo kao logična posljedica pridruženja Hrvatske.

Arpadovići su se zapravo brinuli malo za Hrvatsku, Hrvatska je bila gotova, uređena država, koja je samo prolaznom krizom bila nešto oslabljena. Vanjski utjecaji bijahu protutežom sjedinjenih snaga obiju država odalečeni, i tako su se naskoro prilike u Hrvatskoj same od sebe sredile. Pitanje političke uprave riešili su Mađari na taj način, da su upravu ovih partes anexae (pripojenih dielova) povjerili jednom kraljeviću, članu kraljevske kuće. Time je u Hrvatskoj stvorena neka vrsta sekundogeniture. Hrvatska je inače tek onda dolazila u pitanje, kad su se morali voditi ratovi s vanjskim neprijateljima, koji bi ugrožavali teritorialnu cjelokupnost Hrvatske. U prvom redu bili su to Mletci i Bizant, a kasnije otomanska carevina, kao pravni nasljednik Bizanta.

Ugarski kraljevi bijahu prisiljeni dalje voditi borbu, koju su svojedobno započeli Hrvati protiv nepouzdanog romanskog Primorja i protiv Mletaka. Vodili su je bez osobitog zamaha i odlučnosti, pa također i bez velikog uspjeha. Položaj se u korist ugarskog kralja poboljšao zapravo sam od sebe. Premještajem kraljevske vlasti u Mađarsku izgubili su Romani onaj utjecaj, koji su bili stekli na kraljevskom dvoru u vrieme hrvatskog nacionalnog kraljevstva. I crkvena je politika zadobila novu orientaciju. Gubitkom neposrednog utjecaja na državnu vlast, Romani Dalmacije vidno su propadali. Dok su romanski gradovi u vrieme hrvatskoga narodnog kraljevstva romanizirali Slavene, koji su dolazili u gradove, počeo je sada upravo protivni razvitak, začudo pod jednom neslavenskom dinastijom, Slaveni, koji su dolazili u gradove, poslavenili su postupno nekada moćne romanske gradove u Dalmaciji. Time se je položaj ugarskih kraljeva sasvim poboljšao, jer su poslavenjeni gradovi postali pouzdaniji za državu, pošto su u njoj tražili oslona protiv mletačkog pritiska i proširivanja na Jadranu. Cieli taj razvitak krenuo se je zapravo u povodu jednoga dosada premalo zapaženoga socialnog razvitka. Hrvatska je bila plemićka država, a stari Hrvati osvajalački živalj. Vlast se je prema ostalom stanovničtvu osnivala na maču i na plemenitoj krvi. Stare Hrvate moramo si zamišljati kao slavensko-arijski narod čistog arijskog tipa: svjetlokos, plavo-

ok, visokog uzrasta i dolihokefalne glave. Baš kao plemićka država tražili su oni priključak plemićkoj državi Ugarskoj. Za razdoblja Arpadovića započelo je socialno razpadanje plemenskih rodova. Hrvati kao Slaveni živjeli su u plemenskoj i obiteljskoj organizaciji zadruge. Pod utjecajem rimskoga individualističkog shvaćanja i prava počelo je probijati individualno vlastničtvo nasuprot slavenskom zadružnom, plemenskom i obiteljskom vlastničtvu. Plemenski poglavice nastojahu pod utjecajem romanskoga prava pretvoriti zadružni posjed cielog plemena u svoje osobno vlastničtvo, a slično i obiteljski starješine stadoše smatrati zadružni posjed ciele obitelji svojini osobnim samovlastničtvom. U plemenima i obiteljima nastale su borbe i trvenja, te su jači pojedinci iztiskivali slabije iz zadružnoga poajeda, a jači članovi obitelji iztiskivali su opet slabije iz zajedničkoga obiteljskog zadružnog posjeda. Tako je jedan dio Hrvata izkorienjen i iztisnut s baštinskoga zadružnog zemljišta. Tome je razvitku pogodovao ugarski feudalizam, osnovan na t. zv. donacialnom sustavu, po kome je vladar čitave komplekse zemljišta darovao zaslužnim pojedincima. Najjače obitelji porasle su do moćnih feudalaca, kakve već nalazimo u 13. stoljeću. Slabiji utonuše u stalež seljački ili se odputiše trbuhom za kruhom u romanske gradove. Taj stalni pritok Hrvata u gradove, koji je bio u punom tieku za vrieme Arpadovića, odlučio je etničkom sudbinom dalmatinskih gradova, gdje je već u 12. stoljeću bilo sve više slavenskih patricijskih porodica. Današnji dolihokefalni (dugolubanjski) stanovnici dalmatinskih gradova upravo su mješavina starih Romana i hrvatske plemićke krvi.

Ne smijemo nadalje pustiti iz vida loša izkustva, koja su dalmatinski gradovi stekli s mletačkom upravom, a napose u gospodarskom pogledu. Ta ih izkustva nisu mogla oduševljavati za prekojadranske gospodare. Mletci su tjerali bezobzirnu politiku trgovačkog izrabljivanja i poreznog pljačkanja zemlje. Tako vidimo, da su dalmatinski gradovi redovito voljeli ugarsko gospodstvo nego mletačko.

Za Ugarsku uzprkos tome nije posjed dalmatinskog primorja nikada bio ni trajan ni miran. Mletci su neumorno nastojali, da se domognu dragocjenog Primorja. U sjevernom dielu Jadrana nisu trpjeli nikakve druge vlasti, nego otvoreno težili za svojom političkom i trgovačkom prevlasti. To bijaše smišljeno provođenje i početak programa politike »mare nostro« današnje Italije.

Za vladanja, a napose za propadanja Arpadovića, vidimo nešto kao nastojanje Hrvata, da politički samostalno nastupe. Ali ne vidimo ni jasnoga cilja ni jedinstvenoga nastupa čitavog naroda. Razpadanje, započeto propašću narodne države, očevidno je dalje napredovalo. Hrvatski gospodujući sloj, kao što već rekoh, nalazio se u nekom stanju družtvenog raztakanja. Osim toga tatarska provala, — koja je usliedila sredinom 13. stoljeća i kojoj su se Hrvati odlučno suprotstavili tako, da se u Hrvatskoj mogla ustaviti, — porušila je posjedovne odnose i imala za posljedicu seobu plemena. Imovinski i posjedovni odnosi hrvatskog plemstva težko su se potresli. Razvitak feudalizma u cieloj Europi, a osobito u Ugarskoj, kao i rimski pravni nazori, slomiše

staru snagu hrvatskih plemenskih rodova. Tako se nisu mogla izkristalizirati jedinstvena narodna nastojanja; sve je došlo pod vodstvo osobnih ambicija, pa. glavne težnje pojedinih feudalaca bijahu nastojanja za osobne feudalne probitke.

Nakon nasilne smrti Ladislava IV. Kumanca dođe na ugarsko-hrvatsko priestolje Andrija III., sin Stjepana i Tomasine Morosini, unuk Arpadovića Andrije II. Unutarnje ustrojstvio ugarske države bijaše težko potreseno. Unutarnje razsulo hrabrilo je vanjske aspiracije. Kao vrhovni lenski gospodari javiše se Rudolf Habsburžki i papa Nikola IV. Svaki je od njih htio razpolagati izpražnjenim priestoljem radi naslova vrhovnoga lenskog gospodstva. Rudolf je dao Ugarsku i Hrvatsku u leno svome sinu vojvodi Albrechtu, a papa Nikola Karlu Robertu, odvjetku vjerne mu kuće Anjou. Tako su sjedinjene Ugarska i Hrvatska imale sretno tri kralja — Andriju III., Albrechta Austrijskog i Anžuvinca Karla Roberta. Hrvati su stajali pred izborom, za koga da se odluče. Oni se odlučile protiv najjačeg kandidata, Andrije III. Ne samo da bijahu strogi legitimisti, kakvima ih uviek u poviesti vidimo, te sumnjahu u legitimnost Andrijinu (bio je posthumus i vrlo sumnjivog arpadovskog podrietla); nego su se uz to još i bojali, da Andrija, kao sin mletačke patricijke, odgojen u Mletcima i zvan »Mletčanin«, ne bi dovoljno i energično suzbijao Mletčiće, zavjetne dušmane Hrvata, u njihovoj težnji za Dalmacijom. Polazeći s toga političkog stajališta, odlučiše se Hrvati za Karla Roberta, jer Anžuvinci bijahu najmoćnija onodobna vladarska kuća i ogorčeni protivnici Mletaka. Tako su i nacionalni i klerikalni elementi u Hrvatskoj predobiveni za Anžuvince, a kod klerikalaca je sigurno djelovao i papinski utjecaj. Karlo Roberto bude dakle kao kandidat Hrvata okrunjen u Zagrebu za kralja Ugarske i Hrvatske.[3] U borbi između Anžuvinaca i Andrije III., koja se sad razplamtjela, nađe Andrija III. smrt. God. 1301. je Karlo Roberto nepriepomi kralj ugarsko-hrvatski.

Uzporedo s ovim poviestnim događajima tekao je još jedan drugi razvitak. Kao svagdje u srednjem vieku, tako je i u Hrvatskoj moć feudalnih gospodara stajala u obrnutom odnosu prema kraljevskoj vlasti. Tako je u vrieme pada Arpadovića nekolicina hrvatskih feudalaca postala osobito moćna. Među njima se osobito odlikovao rod bribirskih knezova iz plemena Šubić (iz istoga roda niknuli.su poslije glasoviti grofovi Zrinski). Sa svojim sjedištem, smještenim daleko na jugu, u bregovitoj srednjoj Dalmaciji, bijahu izvan izravnog utjecaja ugarskih kraljeva, bijahu bogati i moćni, gotovo neovisni dinasti u svojoj državini. Posjedovali su najveći dio tadašnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Knezovi Šubići stajali su dakle u gotovo neovisnom odnosu prema državi, a osim toga bijahu hrvatski banovi. Obnašali su nasljednu bansku čast, te bijahu po svemu tome de facto neovisni. U toj se porodici uzdigao ban Pavao Bribirski tako visoko, da se činilo, kao da će samostalnost Hrvatske opet uzkrsnuti. No s banom Mladenom dosegla je ta porodica vrhunac svoje moći, te je iza toga sliedio brzi pad. Već u vrieme bana Pavla nastale su potežkoće vjerske naravi. U Bosni se pojavila hereza (krivovjerstvo) bogumilstva, koja se tamo

---

[3] *Prieporno je. da li je Karlo Robert samo pomazan kraljem ili propisno krunjen za kralja. Za ovo potonje shvaćanje govore neki dokumenti. ali se ipak ne može smatrati sasvim sigurnim.*

brzo širila. Šubići kao revni katolici nastupiše odlučno protiv bosanskih heretika. Uslied toga nastadoše težki sukobi, i kod jedne taikve prilike izgubi Mladen život. Svakako bijahu opreke i trvenja između bogumilskoga bosanskog plemstva i katolički razpoloženih banova Bribirskih jedan od glavnih uzroka propasti njihove moći. U smjeru slabljenja premoćne obitelji Šubić djelovala je i zavist ostalih slabijih plemenskih rodova, koji su se osjećali ugroženima od premoći Šubića. Sve je to spretno podjarivala i izrabljivala neumorna mletačka diplomacija, koja je nerado gledala jačanje ijedne porodice u Hrvatskoj. Konačno je odlučila ojačana središnja vlast pod Anžuvincimta da zapečati propast moćne obitelji. Neprijateljski feuidacci predali, su Mladena Bribirskog u ruke kralja Karla Roberta, koji hitaše potaknut od mletačke diplomacije protiv opasnoga feudalnog gospodara.

To je jedno od protuslovlja, koja su toliko značajna za hrvatsku poviest. Hrvati podigoše na priestolje Karla Roberta, da nađu u njemu obranu od Mletaka. Ali Mletci izkoristiše jakoga kralja, da unište opasne hrvatske feudalce, najprije grofa Bribirskoga, a kasnije grofa Nelepića ili Nelipića. Čim pak grofovi Bribirski bijahu oslabljeni i poniženi, lukavi Mletci izkorišćuju uvrieđenu porodicu knezova Bribirskih kao oruđe protrv ugarskog kralja i kuće Anjou.

Karlo Roberto nije ispunio nade, koje su Hrvati stavljali u njega glede Mletaka. Okretni Mletci znali su odkloniti kraljevu moć od sebe. No sin Karla Roberta Ljudevit I. Veliki vodio je zbog Dalmacije dva velika rata s Mletčanima. Prvi (1356.—1358.) zaključen bi zadarskim mirom. Čitava Dalmacija do Kotora pripala je ugarsko-hrvatskom kralju. Drugi rat je zaključen mirom u Turinu 8. kolovoza 1381., kojim je uzdržan status quo (stanje kao prije rata). Važno je iztaknuti, da je u prvom ratu kao saveznik Mletčana nastupio srbski car Stjepan Dušan. Samo je njegova smrt tokom rata učinila, da taj rat nije postao neugodan za Ljudevita I. Ja to iztičem i naglašujem, da je savez Srba i Talijana činjenica, s kojom mi Hrvati trebamo u budućnosti računati.[4]

Hrvati ostadoše vjerni obitelji Anjou. Kad su međutim nasljedstvo Ljudevita I. Velikog preuzele njegova žena i kći, i kad se kraljevska vlast u rukama slabih žena izrodila u pravu revoluciju, pa se činilo, da će kruna prieći na Luksemburgovce podigli su Hrvati opet na priestolje jednog Anžuvuica, Karla Dračkog. No ovoga su Mađari umorili, a Hrvati i ojačano bosansko kraljevstvo pristadoše uz Ladislava Napuljskog, njegova sina. Taj se pak nije usuđivao dolaziti u ove opasne zemlje, gdje je njegov otac iz potaje ubijen, i zato je držao pametnijim god. 1409. prodati Mletcima za 100.000 dukata koliko stvarni toliko i očekivani posjed kao i sva svoja prava na Dalmaciju.

Tako su Hrvati opet doživjeli gorko razočaranje, jer su ih Anžuvinci, — koje su oni podigli i kao protutežu Mletcima za svoje vladare izabrali, te za njih toliko krvi prolili, — konačno sramotno izdali i njihovu stvar prodali tim istim Mletcima.

---

[4] *To uvida također i Tireček. izporedi III.-3.. str. 370.*

6. Razdoblje od Anžuvinaca do Habsburgovaca

Anžuvinci. su stvorili za svoga gotovo stogodišnjega gospodstva (1301.—1390.) relativnu unutarnju sređenost u državi, slomivši moć feudalne gospode. Tek što su se našli u posjedu tako političko-geografski povoljno smještene države, dali su se zavesti, da tjeraju na sve strane ekspanzivnu politiku, koja. ih je slabila. Nisu uočili veliku opasnost, koja se približavala: Osmanlije. Možda ta pogibelj u njihovo vrieme, u čitavom obsegu još nije bila ni vidljiva. Borba s tim novim protivnikom postala je u sliedećem razdoblju poviesti hrvatske i ugarske njenim glavnim sadržajem. No Hrvati i Mađari bili su baš u to vrieme slabiji nego ikada da vode tu tešku borbu. S Ljudevitom I. Velikim ugasnula je moćna dinastija Anjou, te je nadošlo doba izbornoga kraljevstva i s njime obratni razvitak. Stala su se jačati feudalna gospoda na račun kraljevske vlasti, koja. je vidljivo opadala. Središnja vlast u Mađarskoj i Hrvatskoj bijaše oslabljena razpolažući samo vojskom, sastavljenom po banderialnom sustavu i ovisnom o dobroj volji odporne feudalne gospode, pa nije bila dorasla suprotstaviti se tako silnoj ratničkoj sili, kao što bijaše osmanlijska. Kad je u kasnijim desetljećima počela ta pogibelj vidljivo rasti, kušali su joj se hrvatsko-ugarski kraljevi odlučno suprotstaviti. Ali bijaše već prekasno, snage ne bijahu dovoljne za tu ogromnu zadaću. Kušalo se pozvati u pomoć misao križarskih vojna, misao borbe sveukupnog kršćanstva protiv polumjeseca. Ali kako križarske vojne uobće nisu postigle željene uspjehe, nisu mogle ništa bitno pridonieti., da ba se otomansko nadiranje zadržalo. Sigismund Luksemburgovac bijaše se stavio na čelo jedne križarske vojne, ali bi god. 1396. kod Nikopolja hametom potučen. Njegov nasljednik i zet, Albrecht Austrijski, prvi od ove obitelji na ugarsko-hrvatskom priestolju, zaglavi u istom, poslu na bojnom pohodu, jer bijaše od ugarskih velikaša ostavljen na cjedilu. Njegov nasljednik Vladislav Poljski poveo je opet križarsku vojsku protiv Turaka. No kod Varne 1444., izgubi bitku i život. Njegov nasljednik Ladislav IV. Posthumus pretrpi na Kosovu polju g. 1448., gdje bijaše pred 59 godina odlučena sudbina srhske države, odlučan poraz. Snagu ugarsko-hrvatskog kraljevstva, koja je tonula, prolazno je uspjelo dignuti snažnoj osobi Matijaša Korvina (1458. do 1490.). Međutim, uzprkos tome oborili su i osvojili Turci bosansko kraljevstvo (1463.), te je turska vojska prvi puta došla sve do Save. Matijaš Korvin poduzime protunapadaj, te osvoji sjevernu Bosnu,i osnuje tamo dvie banovine, jajačku i srebreničku, kao krajine protiv Turaka, koji su neprestano nasrtali. Pokušao je dapače uzpostaviti bosansko kraljevstvo, te je bosanskdím kraljem imenovao Nikolu Iločkoga, davši ga okruniti za kralja (1472.—1477.). To bijaše sasvim izpravno shvaćanje, ali je na.žalost došlo prekasno. Dinastija Jagelovića, koja je naslijdila Matijaša Korvina, razsipala je svoju i državnu snagu u borbi s Poljskom i Austrijom te nije mogla izaći na kraj s moćnim velikašima u državi. Neizreciva financijska nevolja nastala je u nesređenoj državi. Poput Ugarske i Hrvatska bijaše u podipunom razsulu: borbe između velikaša razdiraie su zemlju. Nezakoniti sin Matijaša Korvima, Ivaniš

Korvin, pokušao je kao herceg hrvatski stati na put tome razsulu. Kad mu to nije uspjelo, odrekao se hercežtva i povukao se g. 1492, na svoje posjede u Šlezkoj. Sliedeće godine bijahu Hrvati, oslabljeni međusobnim borbama zemaljskih velikaša, kod Udbine na Krbavskom polju, od Turaka hametice potučeni. Tu pade cviet hrvatskog plemstva, a Turci prvi puta stigoše u Štajersku i Kranjsku. Tako je razsulo napredovalo, dok nije god. 1526. kod Mohača usliedila konačna nesreća, koja je pokopala neovisnost ugarske države.

Hrvati su tako ostali bez vladara i trebalo je izabrati novoga kralja. Kakvo raspoloženje bijaše već pred Mohačem, najbolje pokazuje činjenica, da su hrvatski staleži na saboru u Križevcima 25. siečnja 1526. raspravljali o tom, da zakonitom kralju Ljudevitu II. Jageloviću zbog zanemarivanja kraljevskih dužnosti odkažu poslušnost, da se od Ugarske odciepe i da izaberu novoga kralja. Već je tada bila jaka stranka u zemlji, koja je htjela dovesti na priestolje Habsburgovca, ali jer nisu bile nazočne mjerodavne osobe, nije došlo do toga izbora.[5]

Moram se ukratko osvrnuti na događaje, koji su proizveli ove značajne događaje. U prvom redu bijaše to posljedica činjenice, da su se već od Anžuvinaca svi ugarsko-hrvatski kraljevi stalno miešali u austrijske, poljske i češke poslove, dočim, su zapuštali Jug svoje države, gdje su se pripremali težki događaji.

Na jugu je bio položaj osobito opasan. Anžuvinci su skršili moćnu hrvatsku feudalnu gospodu, najveće hrvatske plemenske rodove Šubića, Nelipića, Frankopana, dielom ih izkorienili, a dielom oslabili. Hrvati su izabrali Anžuvince, da u njima nađu obranu protiv Mletaka, koji su nadirali na hrvatsku obalu. Diplomatski spretna republika znala je međutim osujetiti ovaj naum. Proti omraženoj i moćnoj hrvatskoj feudalnoj gospodi umjela je ona potaknute Anžuvince, te na koncu sklomiti posljednjeg Anžuvinca, da od njega čak odkupi pravo na Dalmaciju. Ali time je i kraljevska čast spala na nizke grane. Uslied toga nije uobće bilo sile u državi, koja bi se mogla uspješno Turcima suprotstaviti. U Hrvatskoj, koja je prva bila izložena otomanskoj navali, ta se slaboća vrlo jako osjećala, Turcima suprotstaviti odpor, kako su to na Kosovu polju uzmogli Srbi, Hrvati nisu više mogli. To bijaše posljedica združenoga nastojanja Anžuvinaca i Mletaka.

Stoga su se Hrvati tjeskobno ogledali za moći, koja bi im u ovo sudbonosno doba mogla biti na pomoć. To bijahu u prvom redu Habsburgovci.

Činjenica je, da su Habsburgovci prvi upoznali i izpravno ocienili veliku opasnost, koja je zaprietila cieloj srednjoj Europi od ratničkih i agresivnih Osmanlija. S ovog izpravnog gledišta podpomagali su oni već god. 1526. Hrvate u borbi protiv Turaka financijskom i vojničkom pomoći toliko, koliko je to bilo moguće, s obzirom na okolnost, da se je radilo o stranom državnom području. Da su kod toga gledali i na svoje dinastičke aspiracije na Ugarsku i Hrvatsku, ne umanjuje bitno njihove zasluge.

---

[5] *Zanimljivo je obrazloženje, koje nam je sačuvano u jednom mletačkom izvještaju. Veli se tamo, da je Hrvatima slobodno izabrati si novog kralja, koji će ih dobro braniti (che loro e licito trovarsi un altro signore, che li defenda). Tu dolazi do jasnog izražaja misao samoodređenja, koja je od uviek živjela na jugu.*

Posljedak tih odnosa bijaše taj, da su Habsburgovci imali u Hrvatskoj znatan broj pristaša, mnogo znatniji nego u Ugarskoj, gdje je stvoren saborski članak od 12. listopada 1505., koji je bio uperen protiv Habsburgovaca i koji je određivao, da treba kazniti smrću onoga, koji bi tuđinca (nemađara) predlagao za kralja na ugarskom priestolju.

Valja imati na umu, da su Habsburgovci svoje zahtjeve na ugarsko-hrvatsko priestolje već odavna sistematski pripravljali. Ja ću se ograničiti te prikazati četiri ugovora: prvi od 24. srpnja 1463. s Matijašem Korvinom, drugi od 7. studenog 1491., treći od 5. kolovoza 1506. i četvrti iz srpnja 1515. s Vladislavom II. Jagelom, kojim se svim ugovorima išlo za tim, da nakon izumrća tadašnjih dinastija u Ugarskoj i Hrvatskoj Habsburgovci dođu na zajedničko hrvatsko-ugarsko priestolje. S obzirom na strogo legitimističko raspoloženje Hrvata i na njihovu potrebu za jakom rukom, koja bi ih zaštićivala, nije bilo čudo, da kod Hrvata Habsburgovcima nije bilo težko prodrieti s priznanjem ovih ugovora. Na Novu Godinu 1527. bijaše u tvrđavi Cetingradu, kraj Slunja u Hrvatskoj, održan izborni sabor, te bi izabran Ferdinand Habsburgovac za hrvatskoga kralja.[6]

Šest dana iza toga bi u Dubravi u Slavoniji u smislu zakonskog članka od 1505. izabran nacionalni kandidat Ivan Zapolja, pri čemu je odlučio ugarski utjecaj zbog mnogobrojnih ugarskih magnata, koji su u Slavoniji posjedovali imanja.

Između obih kandidata iznio je pobjedu ozbiljniji i valjaniji. Što Zapolji nedostajaše s obzirom na ozbiljnost i predanost stvari, to on nastojaše nadoknaditi popuštanjem Turcima, dok nije konačno svoje dane svršio kao turski vazal.

Ulagivanje Turcima upropastilo je Zapolji ostatke simpatija, što ih je imao kod Hrvata. Nakon, četiri godine nestalo je Zapoljine stranke u Hrvatskoj, te su Habsburgovci postali neograničeni gospodari u Hrvatskoj, ukoliko nije bila od Turaka osvojena. Tako počinje za Hrvate ono poviestno razdoblje, koje je trajalo blizu 400 godina, i od svog početka pa dalje predstavljalo borbu s Turcima sa svim svojim težkim posljedicama, a vezano je uz dinastiju habsburšku.

7. Tursko doba i njegove nevolje

Tursko doba počinje za Hrvatsku sredinom 15. stoljeća, osobito padom Bosne (1463.). To je bilo trajno stanje, koje je zahvatilo cjelokupni narodni život u svim njegovim područjima, te je iz temelja promienilo i potreslo podlogom njegova života. To mučeničko razdoblje hrvatskoga naroda je tim teže, što je trajalo 250 godina. Preko sredine hrvatskih zemalja tekao je pravac, što ga je Srednja Europe morala podržavati protiv nasrttjivog Osmanstva. Na tom pravcu lomili su se najžešći valovi, njihova razorna moć tu je bila najsilnija. U svemu nije od cieloga predturskog života hrvatskog naroda u kulturnom, priradno i družtvovnom pogledu ostao ni kamen na kamenu.

[6] *Izborna izprava nalazi se u Kukuljevića: Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars II. vol- I. F. 20.—22. ili u Seatona Watsona (VII—4. Str. 355. do 357.). O tome imao bih reći mnogo zanimljivoga, ali to ne mogu učiniti, jer moram biti kratak.*

Shvaćanje biti ovoga stanja vrlo je izbliedilo, koliko u Hrvatskoj toliko u susjednim srednjoeuropskim, zemljama. Stoga su o tom strašnom razdoblju nastali i drugi pogledi. Samo, tko je desetljeća proživio u južnim hrvatskim krajevima i stjecao utiske neposredno iz vlastitog opažanja, taj može bolje shvatiti bit ovog razdoblja. Ja sad ne mogu to pitanje iz razumljivih razloga potanko razglabati, te ću samo naglasiti, da je otomanska država bila takav državni ustroj, kod kojega je ekspanzija i vojničko osvajanje služilo podlogom ciele državne organizacije, u kojoj je organizatorski darovita i ratnički vrlo valjana ratna rasa bila vladajući sloj, i kod koje je osvajanje zemjje, podjarmljivanje ili uništavanje »nevjernika«, bilo vjerska zapovied. Ja ću se uostalom zadovoljiti s prikazom, kojim profesor *Sckivicker* u svojoj poviesti Vojne Krajine crta nasrtaje surovih osmanlijskih ratničkih čopora: »Posljedice se očitovahu u sve većoj pustoši, razaranju i bježanju stanovničtva iz krajeva, od Turaka izravno ugroženih. Osjećaj krajnje nesigurnosti obuzimao je sve ugrožene. Ljudi su ostavljali hrpimice zaposjednute i ugrožene krajeve, te su sa ženama, djecom i pokretnom imovinom bježali u tuđinu.«

Samo ću još u glavnim crtama prikazati najvažnije družtvovne i političke posljedice, koje su za Hrvate proiztekle iz nevolja ovih turskih vremena:

1. Već sam iztakao, da je hrvatska država bila proizvod stapanja gospodujućeg slavenskog sloja s ostatcima predhrvatskoga podvrgnutog, slavenskog, avarskog, romanskog i ilirskog življa. Za Arpadovića se promienio unutarnji sustav ovog gospodujućeg sloja pridolazkom feudalizma iz Ugarske, nastalog od ugarskog donacionalnog sustava. Digoše se oligarhijski rodovi, koji u svojim područjima gotovo neovisno vladahu. Kraljevi iz kuće Anjou slomiše snagu ovih plemićkih rodova u Hrvatskoj, a Sigismund Luksemburgovac u Bosni. Sjeverna Dalmacija, zapadna i sjeverna Bosna bijahu prvobitna sjedišta ovih rodova, odakle se oni razširiše daleko prema iztoku i zapadu. Kako je pritisak Osmanlija tekao prema sjeverozapadu, tako su sjedišta hrvatskoga plemstva odmah nakon pada Bosne zapala pod vlast osmanlijskih osvajača ili su postala neposrednim ratnim područjima, osobito odkako je Ugarska nakon Mohača bila većim dielom osvojena, dok su jak odpor umjele urediti tek austrijske nasljedne zemlje i njihovi gospodari. Pošto su hrvatski plemići, u skladu s njihovom snagom kao državotvorni i politički vodeći element, postali organizatorima odpora protiv Turaka, to su oni morali naskoro osjetiti bies Turaka, koji se sada u Hrvatskoj po prvi puta u Europi osjetio, ali je naišao na zapreke. Hrvatsko se plemstvo zatiralo i iskorjenjivalo iz svoje djedovinske rođene grude, pa je listom bježalo pred Turcima prema sjeveru i sjeverozapadu. Najbolje sile bijahu uništene i najbolji pojedinci popadaše u neprestanim bojevima. Mnogi plemenski rodovi izumrieše, a mnogi se opet odseliše u Mađarsku, gdje se odnarodiše i postadoše Mađarima. Jedan se dio sklonio u preostalo područje Hrvatske, neosvojeno od Turaka, u županije zagrebačku, varaždinsku i križevačku. Vodeći element hrvatskog naroda, koji je državu stvorio i politički vodio, bijaše dielom

izkorienjen, dielom uništen, pa je izgubio neposredni dodir s ostalim hrvatskim narodom.

2. Bolje nego plemstvu ne bijaše ni ostalom hrvatskom narodu. Prirodne veze, koje su vezale narod i plemstvo, popucale su, jer su također i ostali slojevi hrvatskog naroda imali izkušati bies Osmanlija. Tako je tursko doba bilo razdoblje neprekidnog izseljivanja Hrvata u Ugarsku, Austriju i Italiju. Zaokružene hrvatske naseobine u ovim zemljama: u županijama Požun, Šopronj, Mošonj, Vaš (željezna županija), Zala, Bač-Bodrog i Baranja, gdje se i danas prema popisu stanovništva iz god, 1910. nalazi oko 300.000 Hrvata, nadalje hrvatski otoci na Moravskom polju i na Leithi, u Moravskoj, Italiji (pokrajina Molise, kotar Larino, sela, u kojima se još danas govori hrvatski: Montemitro, San Felice, Slavo, Aquavivacolle croci) i Bavarskoj (Eisenstadt) etnički su ostatci onog doba izseljivanja. Pri tome su sve te kolonije samo ostatci seoba u skupinama, koje su zapravo bile manje važne, jer su mogle samo kadkada i povremeno usliediti. Mnogo teži etnički gubitak predstavljale su seobe pojedinaca, pojedinih obitelji, manjih iskupina od više obitelji, koje su se stalno izseljivale, pa ih je nova postojbina naskoro odnarodila.

Valja iztaknuti, da je upravo najbolji dio hrvatskog naroda bio onaj, koji se seljenjem uklanjao nepodnosivim prilikama, da to bijahu oni, koji su navikli boljim životnim prilikama, a ostajali su samo gospodarski slabiji, koji se povukoše u neprohodnije krajeve, udaljene od glavnih prometnih putova, pak su tamo nekako dalje životarili. Dok su se gospodarski sposobniji i kulturno više stojeći izselili, dotle su tjelesno jači i sposobniji srnuli za obranu domovine u borbu, u kojoj su izgibali.

Tursko razdoblje predstavlja dakle razdoblje negativnoga probira najteže vrste za hrvatski narod, u kome su najsposobniji pogibali ili bili izgubljeni za narodni život. Taj je gubitak bio neizporedivo teži, nego li ga je pretrpio na pr. njemački nanod u Tridesetgodišnjeani ratu, jer je to ratno razdoblje za Hrvate trajalo osam puta dulje.

3. Spomenutim izseljivanjem Hrvata bijahu prostrani krajevi u hrvatskim zemljama opustjeli. Kako Turci iz državnih, financijskih i vojničkih razloga nisu mogli puštati zemlju pustu i bez stanovničtva, nastojali su te puste krajeve ponovno naseliti ljudima, koji su im baš stajali na razpolaganju. Oni naseljavahu iz krajeva Balkana seljačke i pastirske elemente, a budući da ne bijaše muslimanskih seljaka pastira, jer su muslimani bili gospodujući sloj, naseljivahu gotovo izključivo pravoslavne elemente. Ti elementi ne bijahu narodnostno jedinstveni; tu bijaše Bugara, pravoslavinih Arnauta, Grka, Cigana, a osobito vrlo mnogo Vlaha, pastirskih Aromuna, a i stanoviti postotak Srba, jer su srbska područja ležala u susjedstvu. Budući da su Srbi bili kulturno najbolje oirganizirani u svojoj srbskoij narodnoj Crkvi, kako ćemo to poslije još vidjeti, poslavenili su se doskora neslavenski pravoslavni elementi, ali kod toga podlegoše utjecaju najjačeg istovjetnog elementa, t. j. Srba, pak postadoše i sami Srbima, Tako su nastali današnji Srbi u Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji. Bosni i Hercegovini. Tursko doba imalo

je dakle kao posljedicu nestanak hrvatskog etnički jedinstvenog područja, i postanak novog narodnog življa, t. j, Srba u hrvatskim zemljama, s posebnim karakterom, vlastitim naziranjima i političkim ciljevima, koji se nisu poklapali s hrvatskim ni u jednom pravcu.

4. Daljnja posljedica turskog doba bijaše težko propadanje kulturne i gospodarske razine hrvatskih zemalja. Razlozi za to propadanje ne bijahu samo napried spomenuti negativni probir i gubitak fizički najjačih te gospodarski i kulturno najsposobnijih narodnih elemenata, koji se dielom izseliše a dielom bijahu u borbama pobijeni. Prilike djelovahu, da je i preživjelo hrvatsko stanovničtvo ostalo natražno u gospodarskom i kulturnom pravcu. Kraj nečuvenih bojeva i pljačkaških pohoda Turaka — takve su za uzvrat vršili i Hrvati — ne bijaše ništa opasnije, no iztaknuti se imetkom, ugledom, osobnim utjecajem ili sličnim. To bijaše najsigurnije sredstvo, da budeš prvom prilikom orobljen, a možda i ubijen. Naprotiv jedino sredstvo za očuvanje osobne sigurnosti i cjelokupnosti posjeda bijaše upravo u što manjem posjedu i životarenju u što skučenijim i siromašnijim prilikama. Ratničke i pljačkaške bande nisu dolazile k onome, u koga se ništa ne mogaše naći ili odnieti. Možemo si dakle živo predstaviti, kako su nepovoljno djelovali na hrvatski narod turski ratovi, koji su trajali stoljećima.

5. Time, što je veći dio hrvatskoga naroda pao pod tursko gospodstvo, dospio je on također i pod utjecaj orientalnog, osmanlijsko-bizantskoga kulturnog kruga, ali se sad ne mogu pozabaviti razglabanjem ovog ogromnog i zamršenog problema, nego se moram ograničiti na nekoliko točaka, kojima ću nastojati to pitanje osvietliti. Nekoje od tih točaka izniet ću kasnije na za to zgodnom mjestu. Poznato je, da su Turci na području vojničke organizacije stvorili nešto veliko, jer su u vrieme svoga napona snage imali u Europi najbolje ustrojenu vojsku. Mnogo su manje stvorili oni na polju državne organizacije, a na polju kulturnom i gospodarskom gotovo ništa. Njihova državna organizacija počiva izključivo na vjerskoj osnovi. Zajednička pripadnost ne prosuđuje se prema narodnostnim ili rasnim momentima, nego izključivo prema vjerskim. Tko je pristupio islamu, nije stupio samo u vezu vjerske solidarnosti, nego je pristupio interesnom krugu vladajuće tursko-islamske rase — postao je politički Osmanlijom. To se prenielo i na ostale etničke i vjerske skupine u državi, one se zvahu »millet« — vjere. Takvo shvaćanje zahvatilo je i dva susjedna naroda: Srbe i Hrvate, te je uz ostalo djelovalo kao jak moment, koji je pridonio poistovjećivanju vjere i narodnosti kod južnih Slavena. Tu su doduše važnu ulogu igrali također još i drugi momenti, s kojima ću se poslije pozabaviti, no taj razvoj predstavlja nam u svakom slučaju znatnim dielomn zahvaćanje osmanlijskog vjerskog naziranja u život južnih Slavena.

Ne smijemo dakle kraj ovih glavnih momenata smetnuti s uma da je trajni utjecaj orientalnog, bizantsko-osmanlijskog kruga bio nepovoljan, te je sveobći nazadni pravac kod Hrvata i ostalih južnih Slavena još povećavao. Taj utjecaj donio je nedjelatnost i orientalnu pasivnost u gospodarskom i kulturnom smislu, pomanjkanje svakog smisla za

gospodarsku proizvodnu djelatnost kao i za priradnu organizaciju, sklonost sitnom pogonu, ukočenu i aprioristički tvrdokornost u vjerskim, dogmatskim i političkim pitanjima. Svaki promatrač prilika na slavenskom Jugu lako će opaziti, da te značajne crte u velikoj mjeri kod Hrvata i dalje djeluju.

8. Komadanje hrvatskog područja

S turskom dobi i razvojem, koji se na to doba nadovezao, u najtješnjem je savezu postanak poviestno-političkih područja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, te Bosne i Hercegovine. Budući da ćemo se s tom teritorialnom podjelom u ovoj knjizi morati mnogo puta pozabaviti, predočit ćemo si ukratko postanak ovih poviestno-političko-teritorijalnih jedinica.

Bosnom i Hercegovinom pozabavit ćemo se na posebnom mjestu tako, da sada te pokrajine možemo mimoići.

Zanimljiv je postanak Dalmacije. Do pada Bosne bijaše borba protiv Romana vodeća politička ideja kod Hrvata, te sam iztaknuo, da ta borba bijaše jedan od glavnih momenata, koji je Hrvate sklonio, da stupe s Mađarskom u trajnu državnu svezu. Nastupom nevolja turskog doba prestaje ta borba, jer osmanlijska pogibao bijaše sudbonosnija, pak Hrvati zaboraviše svoju mržnju protiv Latina i Mletaka. Svakako je mnogo tome doprinielo, što se borba protiv Osmanlija shvaćala obćom kršćanskom dužnošću i što su se pape neumorno trudili ostvariti saveze kršćanskih sila, poticali križarske vojne protiv Osmanlija i nastojali izgladiti trvenja među kršćanskim narodima. Hrvati kao dobri katolici nisu se mogli oteti ovoj temeljnoj misli. Ne samo da je borba Hrvata s Mletčanima prestala, nego su Hrvati dapače nastupali kao saveznici i suborci Mletčana i voljeli doći pod njihovu vlast, nego pod tursku.

Poznato je, da je Dalmacija sve od naseljenja Hrvata zapravo bila više historijski pojam nego stvarno područje, jer je negdašnja rimska Dalmacija postala kraljevinom Hrvatskom. Dalmacija je značila ostatak romanskog političkog posjeda u Hrvatskoj, t. j. u stvari nekoliko dalmatinskih gradova i otoka: Zadar, Dubrovnik i Kotor, koji su svoj romanski karakter uzmogli zadržati kroz nekoliko stoljeća. No još prije nego što su ih Mletci, unatoč revnom nastojanju, mogli konačno osvojiti, bijahu ti gradovi iz temelja pohrvaćeni. Tako su oni za Mletke postali nesigurnim posjedom, jer su ti gradovi uviek simpatizirali s ugarsko-hrvatskim kraljevima. Tek prestankom borba između Mletaka i Hrvata, dotično ugarsko-hrvatskih kraljeva, i uslied okolnosti, da je snaga ugarskih kraljeva, a poslije i snaga Habsburgovaca, bila zaokupljena težkom borbom s Osmanlijama, bijaše omogućeno Mletcima, da se domognu bizantske Dalmacije, a oni onda to svoje gospodstvo prošiřiše i na ostalo hrvatsko primorje. Tom je razvitku pogodovalo također to što su Mletci od 17. stoljeća dalje nastupali često kao saveznici habsburžke kuće protiv Turaka i što ih se nije moglo priečiti

da stječu turska područja, koja su nekad pripadala Hrvatskoj. To se nije moglo tim manje, što su Hrvati, kao što smo gore iztaknuli, voljeli doći pod mletačku vlast, nego ostati pod turskom. Tako su Mletci. koji do god.1444. na istočnoj obali Jadrana ne mogaše ustaliti svoje vlasti, od spomenute godine svoju moć stalno proširivali. U velikom oslobodilačkom ratu protiv Osmjanlija, što ga je poveo Ferdinand IV. kao saveznik Poljske i Mletaka (1671.—1679.), a koji se svršio karlovačkim mirom, zadobila je Dalmacija od Stona do sredine Velebita svoj današnji oblik. Time se ime Dalmacije ponovno proširilo i na područja, koja su nekoć bila starohrvatske županije i od iskona pripadala hrvatskom narodnom tielu. Tim istim mirom izposlovala si je također Dubrovačka republika, umorna od vječitih sukoba s Mletcima, da svoje vlastito područje osigura protiv Mletaka dvjema izbočinama turskog teritorija na Jadranu, koje je dobrovoljno prepustila osmanlijskom carstvu. Tako su postale dvie izlazne točke Hercegovine na Jadransko more kod Neum-Kleka i Sutorine. Na jugu od Dubrovnika stekli su Mletčani Herceg-Novi i Risan, te od njih obrazovali t. zv. Mletačku Albaniju.

Današnja se dakle Dalmacija sastoji: 1. od mletačke Dalmacije, 2. od područja slobodne Republike dubrovačke, 3. od tako zvane Mletačke Albanije. Ta su područja pripala mirom u Leobenu god. 1797., a zatim nakon bečkog kongresa Austriji. Točnije uzevši, znači Dalmacija od god. 1444. proširenje latinskog posjeda na hrvatskom primorju. To treba dobro uočiti, jer je to važno u današnjem sukobu Hrvata s Italijom, a to treba izticati i u budućnosti, dokle god taj sukob bude postojao.

U doba podizanja turske moći od god, 1526.—1606. Hrvatska je većim dielom došla pod tursko gospodstvo. Samo posve malo područje Hrvatske i Slavonije, jedan uzki komad od mora na kranjskoj granici, nadalje dielovi županija Zagreb, Varaždin i Križevci, ostadoše kao slobodna Hrvatska pod Habsburgovcima. Hrvatski staleži nazivahu to područje *reliquiae reliquiarum inclyti olim regni Croatiae* (ostatci ostataka slavne nekoć kraljevine Hrvatske). Te tri županije zapravo nisu pripadale užoj Hrvatskoj, nego Slavoniji, jer je to ime u srednjem vieku, nakon pada hrvatske samostalnosti, dobila Panonska Hrvatska. Čini se, da je ime područja sjeverno od Drave prešlo na područje južno od Drave, biegom cjelokupnoga hrvatskog plemstva na područje slobodno od Turaka, dakle pridolazkom politički djelotvornog državotvornog elementa, proširilo se poviestno i staro ime »Hrvatska« opet na tri prije spomenute županije. Opadanjem osmanlijske moći i napredovanjem habsburške vlasti, širilo se tada opet područje Hrvatske i Slavonije do stanovitih geopolitičkih prirodnih granica, dok nije karlovačkim mirom zadobilo svoje današnje granice; samo što je u svom sustavu razgraničenja zadržalo osobitu tvorbu. Vojnu Krajinu, s kojom ćemo se poslije obširno pozabaviti.

Tako je provalom Osmanlija kao i borbama protiv njih Hrvatska raskomadana na tri diela, koji su osobito u austrijsko doba jasno vid-

ljivi, i to u jedan najveći dio, u Bosnu i Hercegovinu, koji gotovo do god. 1878. odnosno do god. 1908. stoji pod tursko-bizantskom vlašću i njihovim kulturnim utjecajem, u Dalmaciju, koja je do god. 1797. stajala pod kulturim i političkim utjecajem latinsko-mletačkim., i konačno u današnju Hrvatsku i Slavoniju, koja su područja stajala pretežno pod njemačko-mađarskim kulturnim i gospodarskim utjecajem. Ta poviestno-politička podjela ostala je od turskog gospodstva (sve do sloma Austro-ugarske monarhije, kad su Hrvati pod pali pod utjecajne prilike u novoj kraljevini S. H. S.), a u minogom pogledu postoji još i danas.

9. *Vojna Krajina*

Nesrećom na Mohačkom polju pao je glavni teret borbe protiv Turaka na Habsburgovce. Za njih je moralo biti odlučno, da je pritisak Osmanlija djelovao osobito u sjeverozapadnom pravcu, te da su nakon pada Bosne (god. 1463.) vojnički i pljačkaški pohodi Osmanlija sve češće nadirali na nutarnje austrijske zemlje. Habsburgovci su dakle cetinskim izborom preuzetu dužnost obrane Hrvatske vezali s dužnošću obrane nutarnjih austrijskih zemalja. Tim se je povodom pristupilo življoj organizaciji obrane i živom provođenju obrambenih mjjera, popravljanju pograničnih gradova, u hrvatske su gradove postavljene posade, gradovi obskrbljeni hranom i streljivom i t. d. Obrana je ipak bila izvanredno otežana time, što su pogranična područja Hrvatske opustjela, a to tim većma, što su Osmanlije imali običaj podpuno opustošiti pogranična područja i uništiti sva tamošnja naselja, Uslied toga nastao je manjak u ljudima, pa je od toga trpjela obrana. Kako je pak hrvatsko stanovništvo bježalo prema sjeveru i zapadu, tako je, na jednaki način, turska bujica uzvitlala i ostalo stanovništvo balkanskih zemalja, osobito Srbije, pak je to stanovništvo pred turskim četama bježalo ili pak kao poslušno ratno roblje ili kao pomoćne čete s njima napredovalo. Tako je nastala jaka seoba balkanskog pučanstva prema sjeveru i sjeverozapadu. Taj ljudski material upotrebljavali su Osmanlije vrlo spretno za lake čete, za predstraže i za pljačkaške bande. A budući da je taj živalj bio i od prirode— sklon pljačkanju otimanju i grabežu, sviet ga se vrlo bojao. Austrija se htjela toj taktici suprotstaviti na taj način, što je i ona pokušala ovo nomadsko stanovništvo iskoristiti u svoje svrhe, a napose njime naseliti opustjele hrvatske krajeve.

Austrija je podielila zemljišta turskim prebjeglicama (Vlasima, Racima, uskocima ili prebjezima) kao vojničko leno uz obvezu da je brane od osmanlijskih napada. Po prvi puta naseljeni su ovi elementi na opustjelom zemljištu gospodštije Sichelburžke (Dumbirinžke), a s vremenom i na ostaloj turskoj granici u Hrvatskoj i Slavoniji, a poslije također i u Banatu i Sedmogradskoj. Tako je mjestimice među hrvatsko stanovništvo utisnut posve novi i strani element, s kojim ćemo se još kasnije morati pozabaviti. Kako je ta obrana u prvom redu išla u korist nutarnjih austrijskih zemalja, morale su ove snositi i troškove, ali su se zato brinule i za orgamizaciju obrane na turskoj granici. Iz sveukupnog

ovog nastojanja i djelovanja, iz ovog naseljivanja i uređenja obrane, vođene od nutarnjih austrijskih staleža, nastala su prva graničarska područja. Kad se to uređenje uspješno primienilo, ono se prostorno sve više proširivalo rako, da je pomalo zahvatilo i susjedne krajeve, u kojima je nastavalo čisto hrvatsko pučanstvo.

Tako je s vremenom nastala t. zv. Vojna Krajina.

Protezanje vojno-graničarskog ustrojstva na veća područja, koje je dobilo prvi puta izražaj u tako zvanom graničarskom ustavu od 5. listopada 1630., dovelo je do težkih trzavica i neugodnosti, od kojih je najznačajniji tako zvani varaždinski ustanak od god. 1775. Pod pritiskom ovih prilika bijahu provedene reforme, uvedene graničarske regimente i provedena t. zv. Hildburghausenova reforma. Međutim su nevolje turskoga doba izgubile svoju oštrinu, pak je usliedio obratan razvoj. U balkanskim zemljama počeli su pokreti za oslobođenje od Turaka, pa su Osmanlije imali pune ruke posla s nutarnjim potežkoćama. Čvrsto vojničko ustrojstvo, po kom je svaki za oružje sposobni mužkarac bio vojnički izvježban i vojnoj dužnosti podvrgnut, učinilo je ovu uredbu osobito važnom za obranbenu snagu Monarhije. Ona je naime postala predtečom obće vojne dužnosti. I ne trebajući se obraćati državnim staležiima, imali su vladari u 18. stoljeću na razpoloženju izvrstne graničarske trupe, koje su se mogle brzo i lako mobilizirati. One su brojile u svemu 62.000 momaka, od kojih je na onaj dio Vojne Krajine, ikoja je ležala u hrvatskom području, odpadalo oko 45.000 momaka. Vojna Krajina postala je na taj način jakim izvorom vojničke snage Monarhije, koju je ona upravo radi toga obilno upotrebljavala u sudbonosnim ratovima terezijanskoga doba, kao i u turskim i francuzkim ratovima od god. 1788. do 1810. te u ratovima god. 1848., 1859. i 1866. Uviđajući neizporedivu vriednost ove ustanove, usliedila je daljnja nutarnja izgradnja Vojne Krajine tako zvanim temeljnim zakonom od god. 1807. i 1850., s kojim bijahu spojene i neke upravne reforme. Glavni svoj oslon imala je oarganizacija Vojne Krajine u ustanovi kućnih zadruga, koje imaju jednako Hrvati kao i Srbi, a njihova je bit u tom, da najbliži krvni rođaci ostaju u zajedničkom kućanstvu i zajedno žive u imovno-pravnoj zajednici dobara. Tako nastaju zadruge s dvadeset do trideset, dapače do petdeset i stotinu ukućana, među kojima se naravno provodi jaka razdioba rada. Ovakove brojne zadruge predstavljaju jake gospodarske jedinice, koje su mogle na duže vrieme ostati bez većeg broja svojih mužkih članova, a da time nisu gospodarski bitno stradale. Stanovničtvo Krajine organizirano na ovakovoj gospodarski jakoj i solidnoj podlozi, mogle su se trajno u vojničkom smjeru jače izkorišćivati, negoli to bijaše slučaj u bilo kojem drugom dielu Austro-ugarske monarhije.

Hrvatski staleži težko su snosili izdvajanje velikih područja Hrvatske i Slavonije od građanske uprave. Oni su radili i slali neprestano molbe za ukinuće Vojne Krajine, No veliki državni interesi na ovoj vojnički toliko dragocjenoj i izdašnoj organizaciji bili su ipak jači negoli tužbe hrvatskih staleža. Vojna Krajina ukinuta je najprije u nehrvatskim

krajevima: tako god. 1871. u Sedmogradskoj, a god. 1872. u Banatu. Ustanova Krajine osnovana je prvotno na čisto južnoslavenskoj uredbi zadruge, pa se nije mogla podpuno udomiti i uživjeti kod njemačkog, ugarskog (Sikulci) i romanskog elementa južne Ugarske, koji nije poznavao zadruge. U tim krajevima nastupile su sve moguće neprilike, a to je i ubrzalo ranije ukinuće tamošnje krajine.* T. zv. Varaždinska Krajina u Hrvatskoj bila je pridružena građanskoj upravi hrvatskoga bana i sabora god. 1871. Manifestom od 15. srpnja 1880. pripojena je i preostala još Vojna Krajina u Hrvatskoj vlasti hrvatskoga bana i sabora.

Želimo li ukratko označiti sveukupno djelovanje ustanova Vojne Krajine za hrvatski narod kroz gotovo trista i petdeset godina, iztaknuti nam je sliedeće:

1. Vojna Krajina postala je snažnom obranom protiv nadirućih Osmanlija. Turci su u njoj po prvi puta naišli na vojnu državnu organizaciju, koja je bila bolja od njihove i koju nisu mogli oboriti. Vojna Krajina postala je snažnom zaštitom područja, koje je za njom ležalo, dakle ne samo nutarnjih austrijskih, zemalja, nego i civilne Hrvatske, koja se zato mogla brže oporaviti i preboljeti rane turskoga doba negoli druge hrvatske zemlje.

2. Spomenuo sam već, da je austrijska uprava u Vojnoj Krajini ponovno naselila i kolonizirala za turskih ratova opustjela hrvatska područja. Pravoslavno balkansko pučanstvo tvorilo je glavni dio naseljenika. Narodnostnom prirodom ovoga pučanstva kasnije ćemo se još izbliže pozabaviti. Pod danim prilikama i u hrvatskoj sredini ovi su se naseljenici, koji su većim dielom bili neslavenskoga podrietla, poslavenili, privukli k sebi jedan dio Hrvata, koji je prešao na pravoslavlje, stopili u jednu jedinstvenu etničku masu, pa su potomci ove etničke mješavine današnji, prečanski Srbi u Hrvatskoj. Ovi naseljenici bijahu mjestimice tako brojni, da su pravoslavni u nekim predjelima po broju premašili i katolike (Hrvate). Hrvati zahvaljuju dakle Vojnoj Krajini, što je njihovo područje u Hrvatskoj i Slavoniji, etnički jedinstveno do turskih vremena, pretvoreno u etnički mješovito područje; to je jako štetno utjecalo ma kasniju političku borbu.

3. Strogi vojnički odgoj, zapt i red graničarske organizacije, koja je u Vojnoj Krajini mnogo dublje zahvaćala u obiteljski i pojedinačni život, djelovali su bez sumnje uglavnom povoljno u kulturnom pravcu, mnogo više nego je mogla djelovati onodobna građanska uprava u drugim dielovima Monarhije. Uzpostavljena bi bezpriekorna sigurnost, nemilice bijahu iztriebljeni razbojnici i hajduci, uobće svi državnom redu protivni elementi bijahu bezobzirnom vojničkom strogošću izkorienjeni. Podivljalost, nastala turskim ratovima, bijaše time znatno ublažena. Na taj način bijahu stvorene gospodarski i družtvovno sređene prilike, jer

* Bit će da je tome glavni razlog, što Krajina u Banatu i Sedmogradskoj više nije imala smisla, odkako su se bile prilično osamostalile kneževina Srbija, Moldavska i Vlaška.

je vojnička uprava nastojala udovoljiti svim stvarnim potrebama stanovničtva i gospodarsko-geograrskim prilikama, već i stog, kako bi uzmogla što bezprikornije djelovati. Pojedine zadruge bijahu prisiljene točno udovoljavati svojim poljodjelskim dužnostima. Obrađivanje zemlje bijaše također stavljeno pod vojnički zapt. Već s gledišta vojničkih probitaka brinula se uprava za dobre prometne veze, napose za dobre ceste te za njihovo uzdržavanje. Ona je pobijala slavensko naginjanje k razsijanim selištima, pa je stanovničtvo bilo prinuđivano nastaniti se u zaokruženim selima. U najnaprednijim mjestima razvile su se tako zvane krajiške obćine (Grenzkommunitäten). koje su dobile obćinsku upravu s prilično ograničenom samoupravom, te su doskora postale (iako u prilično ograničenom obsegu) središtima obrta i trgovine. Viši zapovjednici kao i veći dio častnika bijahu austrijski Niemci, na najvišim mjestima većinom pripadnici nutarnjeg austrijskog plemstva, dakle kulturan živalj, čijem je utjecaju uspjelo u svemu dignuti kulturnu razinu. Sve u svemu bijaše to oštra vojnička stega, ali uglavnom namienjena dobrobiti cjeline.

4. Kad je turska pogibelj prestala (dakle nakon karlovačkoga mira g. 1699.), uskoro je postalo jasno, da je vojnokrajiško ustrojstvo zapravo zapreka za uspješni razvitak Krajine i njezina stanovništva. Jednostrano zahvaćanje vojničkih probitaka u sveukupnu upravu nije po svojoj naravi moglo biti trajno uspješno i koristno za družtvovni, gospodarski kao i za sveukupni kulturni napredak pučanstva. Najveća šteta nastupila je u gospodarskom pogledu. Poviest nas uči, da su one državne organizacije, koje su se pretežno razvijale prema gospodarskim gledištima[6], bile vojnički slabe i obrnuto. Između te dvie težnje čini se da leži nutarnje protuslovlje, pa to stajalište nalazi uvjerljivi izražaj u antitezi »trgovci i junaci«, postavljenoj po Sombartu. Za poljodjelstvo nije graničar imao nikakovoga gospodarskog smisla. Pošto je stoljećima svoje zemljište obrađivao po nalogu, zamrla je u njemu spoznaja gospodarske potrebe intenzivnog obrađivanja svoga zemljišta. Takvo bijaše to djelovanje već u vrieme postanka Vojne Krajine, a kad je ona bila ukinuta, došlo je to još jače do izražaja. Neobično jako oduzimanje mužke radne snage, koje je bilo u ratnim vremenima neizporedivo više nego u pokrajinskom području Hrvatske, priečilo je svaku snažniju gospodarsku djelatnost, osim najnuždnijeg obrađivanja zemlje, bez čega ne bijaše obstanka. Težki gubitci najboljih mužkaraca u ratnim godinama, dakle gototvo kroz cielo 18. stoljeće i kroz prvu polovicu 19. stoljeća, bijahu vrlo osjetljivi i sami po sebi gospodarski negativan moment. U kulturnom pogledu djelovalo je obavljanje vojničke dužnosti na pojedinca natražno i priečilo ga, da se usavrši u kojoj obrtnoj ili trgovačkoj struci. Samo vrlo mali i određeni broj pojedinaca iz Vojne Krajine mogao se posvetiti slobodnim zvanjima i posjećivati više škole. Nastojalo se doduše u tako zvanim krajiškim obćinama naći tome lieka i stvoriti neko olakšanje, pa se gradsko stanovničtvo ustrojilo u tako zvane slobodne streljačke kompanije s osobitim pravilnikom, u kojima su vojničke dužnosti bile znatno smanjene. Time se ipak nije moglo korjenito pomoći obćem nedostatku. God. 1869. ustanovilo se, da devet

krajiških obćina, i to: Senj, Karlobag, Petrinja, Kostajnica, Bjelovar, Ivanić, Petrovaradin, Karlovci, Zemun i Brod, u razdoblju od god. 1815. do god. 1869. uobće nisu imale prirasta pučanstva, nego da su tri od njih po broju čak i nazadovale.

To je konačno zapečatilo sudbinu Vojne Krajine. Ona bijaše postupno ukinuta, što sam već gore ocrtao,

10. Hrvatska pragmatička sankcija

Nakon karlovačkog mira nastale su u Hrvatskoj i Slavoniji sređenije prilike. Nevolje turskoga doba jenjavale su. Hrvatska je dolazila k sebi i počela o sebi razmišljati, politički misliti, htjeti i djelovati. No Hrvatska bijaše težko osakaćena. Dalmacija bijaše mletačka, veliki sastavni dielovi hrvatskog područja u Bosni još pod turskim gospodstvom, a napose trećina Hrvatske i Slavonije kao Vojna Krajina pod izključivo vojničkom upravom te udaljena od svakoga narodnoga političkog života. Mali ostatci Hrvatske bijahu nesposobni za snažniji politički životi a to je veća i sretnija Ugarska izkorišćivala, te je dala Hrvatima osjetiti svoju premoć, kad su turske nevolje jednom prestale.

Početkom 18. stoljeća pojaviše se u kući Habsburga velike brige. Nakon smrti cara Josipa I. dne 17. travnja 1711. bijaše jedina mužka glava neprekinute mužke loze vladalačke kuće Karlo VI., kojemu je trebalo nastupiti bogatu baštinu. Karlo VI.. oženjen Jelisavom Kristinom od Braunschweig-Blankenburga, nije imao od srdca poroda, pak su stoga 5. i 12. rujna 1703. kućnim zakonom uvedene nove odredbe, kojim je nasljedno pravo vojvodkinja, već od prije u razvitku, prema načelu prvorodstva tako prošireno, da u slučaju izumrća mužke loze može ženska loza doći na priestolje nasljednih zemalja. Odredbe kućnoga zakona držane su međutim do god. 1713, u strogoj tajnosti pred staležima i velikašima pojedinih zemalja, osobito Ugarske, jer postojaše bojazan od poteškoća tim više, što se s pravom držalo, da mađarski staleži ne će propustiti priliku da promjenu na priestolju uciene za što obilnije proširenje svojih staležkih prava.

Tada je hrvatski sabor 9. ožujka 1712. posve iznenada zaključio člankom 6. svojih saborskih zaključaka, da u slučaju da izumre vladalačka kuća Habsburga u mužkoj lozi (od čega neka nas Bog očuva!), hrvatski staleži priznaju nasljedno pravo ženskoj lozi i na nju prenose kraljevsko pravo Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Stavili su samo uvjet, da zemaljske slobodštine i povlastice budu također u ime budućih gospodara obaju rodova zajamčene i da saborsko priznanje vriedi samo za nadvojvodkinju, koja će osim Austrije vladati također pokrajinama Štajerskom, Koruškom i Kranjskom, a stolovati u Austriji.

To je prvi, zapravo preuranjeni zakonodavni prihvat odredaba kućnih zakona u predmetu nasljednoga pitanja u austrijskoj vladalačkoj kući, koji je ponajprije došao do izražaja u izjavi o kućnom redu od 19. travnja 1713. kao t. zv. pragmatička sankcija. To je tako zvana hrvatska pragmatička sankcija.

Mađari, kod kojih oporba protiv uređenja ovoga pitanja bijaše najoštrija i najopasnija, bijahu tvrdo uvjereni, da su to sve spletke dvorskih krugova. No to je sasvim krivo, kako su nam Turba i Klaić nesumnjivo dokazali. Ovaj je državnički čin tek izljev starodavnoga državnog i ustavnog osjećaja Hrvata, onog osjećaja prava narodnog samoodređenja, koje se kod Hrvata već god. 1301. i 1526. tako jasno očitovalo.

Vođe bijahu pri tome dva muža: biskup i banski namjestnik Emerik grof Esterhazy i protonotar kraljevine Juraj Plemić od Otoka. Esterhazy bijaše rodom Mađar, ali kao dugogodišnji opat pavlinskog samostana Lepoglava (Pavlini bijahu u Hrvatskoj vrlo patriotski nastrojeni redovnici) ćutio se posve Hrvatom, Plemić bijaše naprotiv hrvatski šljivar, tipični zastupnik onog djelatnoga političkog sloja ljudi u Hrvatskoj, koji bijaše slobodan od jednostranoga feudalnog zastupanja vlastitih interesa te se je uviek nalazio među najizrazitijim nosiocima hrvatske državne sviesti i ustavnog osjećanja. Stvar se započela ovako: Esterhazy bijaše dosada neustanovljenim načinom saznao za odredbe t. zv. kućnog reda od 5. i 12. rujna 1703. pa se nije mogao suzdržati, da to svoje znanje politički ne izkoristi. Povjerio je to protonotaru Plemiću. Od potonjeg posjedujemo koncept od 8. ožujka 1712., gdje se vidi skiciran cieli redoslied njegovih misli. On umuje odprilike ovako: Svojedobno velika i cvatuća Hrvatska propala je i smanjila se, te je veliku štetu pretrpjela u vezi s Ugarskom. Sklapanjem saveza Mađara i Turaka nastala je za Hrvatsku velika šteta, osobito u vrieme Emerika Tökölyja i Franje Rakoczyja. Hrvatska može izgubljene dielove steći natrag samo s pomoću dinastije. Mađari su naprotiv nastojali prigodom podjele ratnih doprinosa natovariti Hrvatskoj velike terete. Ovakove misli izbijahu na saborskoj sjednici od 9. ožujka 1712. Tu se jasno vidi osjećaj vlastite državnosti, državne samostalnosti, koji je procvao iz neprekinute hrvatske državne tradicije i koji je tražio nove putove. To nastojanje okrenulo se protiv Ugarske i traži oslona kod dinastije. Tim političkim činom bijaše potaknuto daljnje rješavanje pragmatičke sankcije, pa njezino rješenje bijaše znatno pospješeno.[7]

11. Hrvatski narodni preporod

Tokom 18. stoljeća prilike su se u Hrvatskoj i Slavoniji još više sredile. Rane, ostale od turskog doba. sve su više cielile, stanovništvo se množilo, gospodarska se razina podizala. Kad je onda nakon napoleonskih ratova stao novi vjetar piriti u Europi, pojaviše se i u Hrvatskoj i Slavoniji nove težnje. Baš u onom sjeverozapadnom kutu Hrvatske, koji je ostao pošteđen od Turaka, a gdje se bijaše nastanio, bježeći pred Turcima, politički vodeći i djelatni dio hrvatskoga plemstva, započela je obnova hrvatskoga naroda, tako zvani »hrvatski preporod«.

Ovdje treba prije svega ustanoviti, da za prvih šest stotina godina državne zajednice Mađara i Hrvata ne bijaše nikakvih nacionalnih trvenja u većoj mjeri. Jedni su uz druge živjeli, te su se što manje jedni za druge brinuli. Ako su Hrvati bili nezadovoljni s prilikama, izabrali bi sebi drugoga kralja, pa bi se čitav priepor riešio u krizi dinastičke borbe.

---

[7] Izričito priznaje to Springer. Izporedi VII.—12.. str. 19.

U tom pravcu donio je jozefinizam temeljiti preokret. Josip II. pregnuo je preko svih poviestno-političkih i narodnostaih raznolikosti u Austriji stvoriti jedinstvenu njemačku državu. Ovo se nastojanje međutim razbilo uglavnom na odporu Mađara. Ali Mađari, ne naučiše ništa iz Josipova neuspjeha, nego postadoše njegovim revnim nasljeđivačima. Od god. 1790. nastupaju Mađari u Hrvatskoj centralizatorski i mađarizatorski. Suvremeni nacionalizam našao je u Mađara najrevnije učenike, te je u njihovoj zemlji doveo do obnove mađarskoga narodnoga jezika i njegova službenog uvođenja u javni i državni život.

Jozefinizam je ugrozio svojim slobodarskim reformama interese plemstva, osobito feudalne gospode i velikaša; jer je donosio sa sobom ukidanje kmetstva i uvođenje poreznih dužnosti također i za plemstvo. U Hrvatsku posla Josip II. grofa Balašu, čovjeka surova i nasilna, koji se nije mnogo brinuo za hrvatski ustav i staležke pravice. Prestrašeno hrvatsko plemstvo vidjelo je svoj spas samo u što užem priključku Ugarskoj, budući da je mađarskom odporu uspjelo slomiti jozefinske reforme. Uslied toga bi u hrvatskom saboru zaključeno, da se prihvati nekoliko točaka u naputku za hrvatske delegate na mađarskom državnom saboru, kojima bi se Hrvatska imala još čvršće vezati uz Ugarsku, osobito u financijskom pogledu; time su hrvatski plemići svojevoljno napustili svotje stoljetno pravo samostalnoga odlučivanja u poreznim stvarima, te su ova svoja prava prenieli u djelokrug ugarskoga državnog sabora. Apetit Ugarske bio je time podražen. Mađari sad pregnuše u prvom redu da pripoje Ugarskoj tri slavonske županije, te da u Hrvatskoj uvedu mađarski kao službeni i obvezatni jezik. Iz toga se međutim porodiše težke borbe, koje su podpuno izpunile vremensko razdoblje od god. 1790. do god. 1795. i zatim od god, 1820. do god. 1830. Hrvati su žilavo branili latinski jezik, kojim su se stoljećima služili, obmanuti neizpravnom pred postavkom, da će se ukidanjem latinskog jezika ugroziti također njihova ustavna prava i povlastice, koje bijahu napisane latinskim jezikom. No kad ipak tokom vremena opaziše, da je duh vremena protiv njih, te da se s latinskim jezikom ne će moći odhrvati mađarskom nasrtaju, započnu se i Hrvati služiti svojim narodnim hrvatskim jezikom. Mladi i rječiti dr. Ljudevit Gaj preudesio je slova prema češkom uzoru za hrvatski pravopis. Književnim jezikom bi izabrano štokavsko narječje, koje se u 16. i 17. stoljeću upotrebljavalo u književnosti dalmatinske Hrvatske. Krug mladih, oduševljenih ljudi poveo je književni pokret, koji je sa sobom povukao narod. Oni, koji su branili hrvatska prava, zadobiše oslonac u narodu i dobiše podpore i na dvoru, te bi tako mađarski nasrtaj suzbijen.

Čisto književni pokret, koji je dr. Gaj započeo, prešao je naravno doskora na političko polje.

Hrvati su međutim ipak ubrzo osjetili svoju slabost zbog svoga malog teritorija. Započeli su tim življe zahtievati pripojenje u međuvremenu (g. 1815.) konačno stečene Dalmacije, a bacili su oko također i na Bosnu, te počeli tragati za stajalištem, s koga bi mogli tražiti, da se čitavo to područje ujedini u jedan za život sposobni teritorij.

Do tog svoga stajališta oni su morali doći tim lakše, što je starodrevna hrvatska nacionalna sviest pod turskim i mletačkim robstvom bila gotovo bez traga izumrla.

Traženo se stajalište međutim uskoro našlo. U austrijskim uredima bijaše uobičajen izraz »ilirski narod« za balkansko stanovničtvo iztočne vjeroizpoviesti, nastanjeno na jugu Austrije, Napoleon je osnovao ilirsku kraljevinu, pa je podizanjem narodnog bića, njegovanjem znanosti i kulture proizveo dojam na južne Slavene. K tome je pridošla, uostalom posve kriva teorija, koja je tvrdila, da su stari Iliri bili pradjedovi balkanskih Slavena. Tako je ime Ilir (Ilirac) uzdignuto na skupno ime južnih Slavena i »ilirizam« postade oznakom čitavoga novoga kulturno-političkog pokreta u Hrvatskoj.

Ipak je ovaj pokret živo uznemirivao Mađare. Oni su stoga tražili u zemlji saveznike, i ubrzo su ih našli. Njima je išlo u prilog, kao što sam gore izložio, da se još od vremena jozefinskih reforma pojavilo nastojanje hrvatskoga plemstva, da svoj spas traži u što užem priključku Mađarskoj. Novi ilirski pokret našao je, sasvim naravno, protivnike i u samoj zemitji, među koje su se brojili u prvom redu svi konzervativni elementi. Nerazpoloženje je nadalje stvaralo i prihvaćanje štokavskog narječja, neobičnog i stranog Hrvatima iz građanske Hrvatske, naviklima na svoje domaće kajkavsko narječje, koje je štoviše imalo iza sebe književnu tradiciju, iako ograničenu i samo lokalnu. Konačno se strogo katoličkim Hrvatima nije sviđao konfesioni prizvuk. što ga je oznaka Ilir, ilirski, imala u dotadašnjoj jezičnoj upotrebi, i to u smjeru pravoslavlja. Svi se ti elementi udružiše u novu stranačku tvorevinu, koju podupirahu Mađari, u tako zvanu unionističku ili mađaronsku stranku,, koja je nastupila kao žestoka protivnica »iliraca«. U svojim političkim nastupima, nailazili su »ilirci« na jaku oporbu kod »mađarona«. Te su borbe izbijale jednako na županijskim skupštinama kao i u saboru. Plemstvo se razdielilo u ilirsku ili narodnu i u horvatsku ili mađaronsku. stranku. Vođa prve bijaše Janko grof Drašković. a druge Antun pl. Josipović, turopoljski komeš.[8] Njemu je uspjelo predobiti za se nenaobražene turopoljske plemiće-seljake i ostale plemićke obćine, pa su tako mađaroni stekli većinu u zagrebačkoj županijskoj skupštini. Mađaroni uvedoše također mađarski neobuzdani i strastveni način političke borbe. Ilirci odgovoriše na isti način, pa se borba tako izrodila, da je bilo često mrtvih i ranjenih. Konačnu pobjedu u zemlji odnesoše konačno ilirci, jer su bili napredna i suvremena stranka. Tome nije ništa smetalo, što je mađaronima uspjelo izposlovati, da je ilirsko ime bilo privremeno zabranjeno. Mađaronima nije preostalo drugo, nego ilircima u njihovu radu na svakom koraku smetati, ali tako navukoše na sebe glas, da su natražnjačka stranka, koja smeta kulturnome razvoju zemlje i naroda, pa se protiv njih u zemlji razvila ogromna mržnja. Mađare je srdilo, što njihovi pristaše u Hrvatskoj nemaju uspjeha, zato pomagahu mađarone u njihovoj djelatnosti, koja je smetala razvitku zemlje; mađaronski protesti, obtuživanja i sumnjičenja, iako neopravdana, nailažahu na mađarskome saboru na punu podporu. Trojici hrvatskih odaslanika (dvojica za donju, a jedan za gornju kuću),

[8] *Obćina plemenitih seljaka na jugu Zagreba, koja je oduviek imala vlastitu autonomnu županijsku organizaciju.*

koji su ponajčešće pripadali narodnoj ilirskoj stranci, život se po mogućnosti imao što više ogorčavati. Umjesto razumievanja za svoje ambiciozne kulturne ciljeve, naiđoše Hrvati u mađarskome saboru samo na neprijateljstvo i smetnje.

Razložio sam već kod prikaza događaja od g. 1526. do g. 1712., kako se kod Hrvata od vremena do vremena pojavljivao neki »umor od saveza«, koji se očitovao u samostalnoj državnoj djelatnosti, u kojoj se izražavala duboka sviest hrvatske državne samostalnosti.

Ovaj »umor od saveza« u vezi s dubokim gnjevom na Mađare, koji su Hrvate zatirali, gdje god su samo mogli, našao je g. 1848. priliku da se očituje. Te je godine došlo do sukoba između Mađara i dinastije. Prirođena vjernost Hrvata prema izabranome kralju našla se na istom pravcu s tim gnjevom i bez oklievanja pođoše g. 1848. Hrvati na Mađare. Pod darovitim vođom banom Josipom grofom Jelačićem, koji je kasnije postao narodnim junakom, pomogoše Hrvati dinastiji svladati mađarski ustanak god. 1848.

Hrvati postigoše i djelomice željeni uspjeh: g. 1849. do g. 1867. bijaše 750-godišnji savez između Mađarske i Hrvatske de facto prekinut. Ovaj prekid našao je izražaj u hrvatskom zakonskom članku XLII. od god. 1861,, sankcioniranom od kralja, u kojem je svečano proglašena nezavisnost Hrvatske od Ugarske. Time su Hrvati navukli na sebe duboku mržnju Mađara, a vanjski im je sviet predbacivao, da su zapravo bili sluge reakcije.

12. Od 1848. do 1867.

Razvoj prilika u čitavoj Monarhiji od g. 1848, do g. 1867., doveo je Hrvate, koji su se bili riešili stoljetnih veza s Mađarskom, ponovno do nagodibe s Mađarskom. Iza građanskih ratova god. 1848., nastao je u čitavoj Monarhiji obći gospodarski i duhovni napredak, a osobito u Hrvatskoj. Mađarskih smetnja je nestalo, a rad Hrvata od 1836. do 1848. na području jezikoslovlja, književnosti, umjetnosti i nastave, stao je nositi liepe plodove. Napredak i procvat zemlje bijaše očevidan. U to dođe godine 1851. i Bachov absolutizam. Rudolf *Charmatz* opisuje položaj ovako: »Širilo se ogavno policajno douškivanje, ponovno je započinjalo omalovažavanje inteligencije, a na slobodan govor ili pisanu rieč nije se moglo ni misliti.« Čitava vojska stranih činovnika navalila je u Hrvatsku, iztisnula domaće Hrvate i započela djelovati u gornjem smislu. Poradi nedužne pjesmice budu obtuženi pjesnik Ivan Filipović i urednik Mirko Bogović. Županijski sud i Banski stol riešio ih obtužbe, ali Vrhovni sud u Beču osudi ih na dvie godine težke tamnice i oni moradoše godinu i pol odsjediti.

Takav razvoj prilika uvelike je razočarao Hrvate. Oni, koji su radili za cara i državu, koji su se zavadili s Mađarima, svojim saveznicima kroz stoljeća, oni imađahu sada snositi punu težinu proturevolucije, a da nisu revolucije skrivili, nego štoviše pomogli, da ju je uspjelo skršiti.

Još je ovdje bila na djelu jedna okolnost. Odpisom od 26. veljače 1860. izjavio se car pripravnim udovoljiti opetovanim željama Hrvatske i Slavonije za sjedinjenjem s Dalmacijom, te se pozva tom prilikom na poziv veljačkog patenta, prema kojemu bi dalmatinski sabor u prvome redu imao birati zastupnike, kojima bijaše dužnost pregovarati s hrvatsko-slavonskim saborom o utjelovljenju Dalmacije. Veljački ustav bio je naklonjen jednostrano svojom izbornom geometrijom Talijanima u Dalmaciji tako, da je 15.000 Talijana biralo 28 zastupnika, a 400.000 Hrvata samo 15 zastupnika. Takvom izbornom, geometrijom bijaše utjelovljenje već unapried osujećeno. Schmerlingovom ministarstvu ne bijaše težko talijansku većinu u dalmatinskome saboru ponukati, da ne izabere zastupnike, koji bi imali razpravljiati o utjelovljenju Dalmacije Hrvatskoj.

Sve je to pridonosilo jačanju onih stranaka u Hrvatskoj, koje bijahu za uniju s Mađarskom. Tako unionistima ili mađaronima, koji se opet pojaviše. prilažahu pristaše sa sviju strana.

U zemlji nastadoše tri stranke: jedna unionistička, koja se poglavito sastojala od starih mađarona i koja je tražila realnu uniju s Ugarskom, zatim narodna stranka, koja je išla samo za personalnom unijom, i konačno početci kasnije Starčevićeve stranke, koja je zastupala prilično nejasnu osnovu o izravnom pregovaranju s vladarom. Pri takvom stanju stvari bi banu Šokčeviću predloženo, da Hrvatska bude s devet zastupnika zastupana u središnjem bečkom saboru. Ali rane iz Bachova vremena ne bijahu jošte zacielile. Zalud opominjahu ponajbolji narodni krugovi, neka se prema Austriji ne stane na stajalište tvrdokorne nesuradnje. Jedan dio narodne stranke priđe k unionistima, a pozivu u Beč ne odazva se nitko.

To bijaše pobjeda misli unije s Mađarima. Razvoj prilika morao je nakon zauzimanja netom spomenutog stajališta neminovno krenuti u ovome pravcu. Hrvatima bijaše vrlo nelagodno. Prevladalo je uvjerenje, da se smije s Mađarskom stupiti samo u personalnu uniju i da su potrebne dalekosežne garancije, kao što ih sadrži zakonski članak XLII. od g. 1861.

I sam je Beč tjerao razvoj prilika u smjeru prema Mađarskoj. Carski odpis od 27. veljače 1865, pozvao je Hrvate, da smjesta izaberu regnikolarnu deputaciju, koja bi sa sličnom delegacijom ugarskog sabora imala razpravljati o međusobnim odnosima, kao i o odnosima prema čitavoj Monarhiji; pitanje utjelovljenja Dalmacije Hrvatskoj moći će se prema carskom odpisu razpravljati tek onda, kad bude prvo pitanje pročišćeno.

Ova regnikolarna deputacija bijaše izabrana dne 10. ožujka 1866., a 16. travnja sastadoše se obje deputacije u Budimpešti. Pregovori su iznieli nepremostiv jaz između Hrvatske i Mađarske. Mađari nastojahu, da po mogućnosti što temeljitije uzpostave odnos prije god. 1848. Njihovo glavno nastojanje bijaše: Hrvate dovesti u mađarski sabor. Mađari. koji bijahu bolje orientirani, predviđahu događaje, koji će se zbiti g. 1866. Kad im nije uspjelo odmah polučiti svoje ciljeve, počeše s pre-

govorima zavlačiti. Nakon dva mjeseca razstadoše se regnikolarne deputacije nesvršena posla.

U to dođe rat od g. 1866., Sadova, Kraljičin Gradac i pražki mir.

Iztisnuta iz Njemačkog carstva, nastojala je Austrija sto žurnije urediti svoje odnose s Mađarskom.

Hrvati upoznaše opasnost, koja .se približavala, te nastojahu. da se opet približe Austriji. Ali znajući, da su bez Vojne Krajine i bez Dalmacije kao torzo prema Mađarskoj u vrlo lošem položaju, zatraže oni podjednako utjelovljenje Vojne Krajine kao i pripojenje Dalmacije.

Austrija, stavljena pred alternativu, đualizam ili federalizam, odlučila se za prvo. Deak dođe u Beč s osnovom uređenja zajedničkih poslova između Ugarske i Austrije. Car je odgovorio odpisom od 17. veljače 1867. Nagodba s Mađarskom bi sklopljena bez Hrvata, te tako stvoren dualizam.

Mađari imađahu uspjeha i slobodne ruke, pak se mogahu sada svima silama oboriti na Hrvatsku.

Položaj Hrvata bijaše izvanredno težak. Bijaše im voditi borbu na tri bojišta: protiv Austrije radi Dalmacije, protiv krune i vojničke uprave u Vojnoj Krajini i protiv Mađara radi nagodbe. Poradi svoje tvrdokornosti u pogledu Dalmacije i Vojne Krajine izgubiše Hrvati podporu krune i Austrije i bijahu tako prema prejakoj Ugarskoj upućeni sami na sebe. Tako bi izlaz borbe nedvojben: Hrvati izvukoše kraći kraj. Kao političari bijahu im Mađari daleko nadmoćniji. Osim toga nedostajaše Hrvatima i stručne spreme u državnim, gospodarskim i financijskim pitanjima. Zato je došlo uzprkos nekim formalnim ustupcima sa strane Mađara do nagodbe uglavnom po Hrvate nepovoljna sadržaja. Hrvati spasiše doduše svoju autonomiju, ali to bijaše obmana zbog odredbe, da glavu autonomne vlade imenuje kralj na priedlog mađarske vlade. Ban postade eksponentom mađarske vlade, a time bijaše čitava autonomija oruđe u njenim rukama. U financijskom i gospodarskom pogledu bijaše Hrvatska predana Mađarima na milost i nemilost. Ukoliko Mađari ne uspješe postignuti željena cilja, nagodba se izpravljala, kao u spornom pitanju Rieke, gdje je naliepljena krpica papira, tamna točka ove nagodbe. Odsada bijaše hrvatska politika jalova. Mađari počeše nagodbu tumačiti slobodno, na svoj način, a Hrvatima ne preostade drugo, nego boriti se za održanje nagodbe. U toj neplodnoj borbi izcrpla se politička i gospodarska snaga Hrvata. Glas za sjedinjenjem s Dalmacijom javljao se sve rjeđe i slabije, a u novije doba stavljahu taj zahtjev za sjedinjenjem s Dalmacijom sve češće sami Mađari.

Prije svega sam htio ovime utvrditi sliedeće: od 9. do 12. stoljeća postojala je samostalna hrvatska država, čiji početci sežu unatrag sve do u sedmi viek, koja je, premda skromno, igrala neku ulogu u svjetskoj politici. Nacionalni posljedak ove državne tvorevine jest današnji hrvatski narod. Ta državna misao prebrodila je nalet Turaka i živjela u hrvatsko-slavonskoj autonomiji. Treba stoga Hrvatima priznati, da su historijski narod i da je hrvatska državna misao najstarija u Austrougarskoj monarhiji.

TREĆI DIO

SRBI I STVARANJE SRBSKE DRŽAVE

1. Seoba i područje naseljenja

Srbi se doseliše nekoliko godina kasnije od Hrvata, po Šafariku u god. 638. poslije Krista. Oni pođoše ponajprije duboko na jug u solunski temat, ali se čini, da tamo nisu bili zadovoljni sa zemljištnim prilikama. Zbog toga pođoše opet na sjever i zauzeše sjedišta u gorovitim predjelima srednjeg Balkana. I u ovo pričanje okrunjenog povjestničara o doseljenju Srba ne bismo imali povjerenja, ali mjesto Serfidže (= Srbište, mjesto na Haliakmonu, koje se mnogo spominjalo u prvom balkanskom ratu), a koje još i danas postoji, govori o tome toliko jasno, da Porfirogenetov prikaz treba ipak smatrati istinitim.

Prema Porfirogenetu zauzeli su Srbi nakon povratne seobe navodno Srbiju, Bosnu, Neretvansku oblast, Zahumlje, Travunju, Konavlje i Duklju.

Promotrimo li taj prikaz doseljenja malo temeljitije, ne će on moći izdržati kritike.

Svakako bi bilo sasvim krivo shvaćanje, kad bismo odmah na početku doseljenja tražili Srbe svuda tamo, gdje kasnije nalazimo srbsko ime. Izpravno je samo to, da su Srbi izprva naselili prilično ograničeno područje, onu gorsku zemlju, u kojoj se nalazi područje Lima i Ibra, i koja prema našem današnjem, političko-geografskom nazivlju obuhvaća najveći dio Novopazarskog Sandžaka, jugozapadni dio kraljevine Srbije od prije god. 1912., te sjeverne dielove Stare Srbije, koja je po gradu Ras dobila ime Raša.

Naseljenje većeg obsega po naravi same stvari ne bijaše ni moguće. Bilo je to zauzimanje zemlje s pomoću oružane sile, a staro stanovništvo, premda ne suviše mnogobrojno, bi djelomice odtjerano, a djelomice podloženo. Odtjeraše ga s najboljih zemljišta i iz najplodnijih krajeva, dok se moglo održati samo na težko obradivim i na manje vriednim zemljištima. Ali i tu ih podložiše i prisiliše na plaćanje danka. Tko je htio ostati slobodan, morao je uteći u neprohodne krajeve. Ovakvo stanje moglo se održati samo s pomoću oružja u ruci. Ali kako da si zamislimo, da će skupina od nekoliko desetaka tisuća ljudi moći održavati područje od skoro 200.000 četvornilj kilometara, tako težko pristupačno i gorovito, protiv mnogostruke premoći prastanovničtva. Uz ovakve prilike bili su osvajači prisiljeni da se nasele nagusto, da bi si u slučaju nužde mogli oružjem pomagati. Preriedko naseljivanje po-

vuklo bi za sobom bezuvjetno podlieganje napadajućem, više ili manje, romaniziranom stanovničtvu, koje uza sve propadanje ne bijaše bez svake organiziranosti i bez vojničkih, sposobnosti,

Prastanovničtvo, čije romaniziranje zbog udaljenosti i gorovitog karaktera zemlje ne bijaše još jako napredovalo, bilo je na zapadu ovog područja ilirsko, a na iztoku tračko. Kod prastanovničtva opažala se već socialna razlika, t. j. vladajući sloj i sloj ratara, koji je živio u neke vrste kmetstvu.

Nova domovina Srba bijaše opora i gorovita, na zapadu močvarna, na iztoku šumovita i malo plodna. U ovim neprolaznim gorskim krajevima odrastao je kršan i ratnički soj seoskih gorštaka, koji se pomalo stapao s prastanovničtvom. Težki, djelomice upravo jadni uvjeti života, odgojili su skromno, odporno, svim tegobama doraslo gorsko stanovničtvo. Kasniji naraštaji našli su samo malo prostora za širenje u samom tom području, pa se moradoše izseliti u okolna područja i tako naseliše Srbi, istina tek tokom sliedećih stoljeća, zaista sasvim ili samo djelomice one krajeve, koje im Porfirogenet bijaše onako obilno podielio. Doduše Srbi naseliše još i neke krajeve na jugu, koje im Porfirogenet ne bijaše priznao.

Položaj jezgre srbskih zemalja bijaše središnji. Sa zemljopisnog gledišta predstavlja nam ova zemlja srednji dio zapadno od balkanskog poprečnog gorja. Bijaše to visoravan, koja se spuštala prema sjeveru i jugu, te u oba pravca pružala povoljne mogućnosti širenja. Na jug je sve narode mamila prirođena težnja za suncem, a na sjever vukla su korita rieka Lima, Ibra, Drine i Morave. Ali i prema zapadu bijaše otvoren put, uzprkos stanovitim gorovitim smetnjama u tlu. Već smo ustanovili, da etničko razprostranjivanje sliedi osobito rado tok rieka. Nedaleko jezgre srbskih zemalja nalažahu se izvori rieka: Neretve, Morače i Bieloga Drima, koje utječu u Jadransko more.

Nedaleko bijaše i izvor Vardara, koji utječe u Egejsko more.

Sve te rieke vukle su prekobrojno gorsko pučanstvo niz vodu k moru, k plodnoj zemlji i boljim životnim mogućnostima.

S čistog zemljopisnog stajališta pružala je jezgra srbskih zemalja svojim naseljenicima sve preduvjete za narodno širenje prema jugu, prema sjeveru i prema zapadu. Ona bijaše poput tvrđave, koja gospodovaše nad čitavom okolinom vojnički i političko-strategijski, pa ćemo vidjeti, kako je političko i narodno širenje Srba zaista usliedilo u oba pravca i da su se Srbi iz malenog središnjeg naroda razvili u znatnu amalgamirajuću etničku i političku silu.

2. Srbi i njihovi susjedi

Sad ćemo promotriti uvjete, pod kojima je nastala srbska država. Od dvaju središta srbskog naseljivanja, važno je samo sjeverno. Srbi u solunskom tematu nestaju i nisu u poviesti od važnijeg značenja. Sjeverno središte srbskog naseljenja, koje se po gradu Rasu nazvalo Rašom, postalo je središtem, iz koga se razvijala budućnost naroda. Iz-

prva ne naiđoše Srbi u Raši na iole znatnijeg protivnika. Nađeno stanovničtvo ne bijaše mnogobrojno, a njegova tračka ili ilirska narodna sviest bijaše već pod rimskom vladavinom prilično utrnula, dok je samo romaniziranje bilo uzprkos tome samo površno. Bijaše to jadno stanovničtvo bez kulture, a sastojalo se od seljaka i pastira. Većih gradova ili kulturnih središta uobće nije bilo. Zbog toga ne naiđoše Srbi u prastanovničtvu svoje nove domaje ni izdaleka na onako opasne protivnike kao Hrvati u visoko kulturnom gradskom romanskom pučanstvu Dalmacije. I zato nam poviest do 12. stoljeća ne spominje događaja, koji bi se mogli tumačiti kao kakav veći sukob Srba s tim elementima.

Poradi toga bijaše stvaranje države kod Srba mnogo polaganije nego kod Hrvata. Ne bijaše romanskog kulturnog elementa, koji je hrvatsku državu onako naglo podigao, ali joj i od početka uciepio mikrobe raztvaranja, koji su je kasnije uništili nakon razmjerno kratkog obstanka. U stvaranju države i u ustrojstvu, koje je zato potrebno, gledam naime samo organizaciono prikupljanje sila, da bi se osvojena zemlja zadržala u vlasti.

Mnogo su na stvaranje srbske države utjecale i susjedne države. Tu dolazi u prvome redu u obzir Bizant, hrvatska državna organizacija Biela Hrvatska i Duklja (Crvena Hrvatska), te mlado bugarsko carstvo.

Bizant, okružen sjajem veličine i snage nekadašnjeg rimskog carstva, ta država bez premca, nosilac državnog legitimiteta, koji uzto bijaše i vlastnik zemalja, koje Srbi zaposjednuše, taj Bizant vršio je najveći upliv na srbsku državu i srbski narod u nastajanju. To je mogao tim više, što je pokraj državnog ustrojstva, koje počivaše na rimskim tradicijama, imao i crkveno, ustrojstvo, najuže povezano s državom, a čija vrhovna glava bijaše zapravo car (cezaropapizam), te koje stajaše zbog toga posve u službi državne ideje. Veličinu tog utjecaja možemo najbolje prosuditi, ako uzmemo u obzir, da su po Porfirogenetu Srbi za razliku od Hrvata pokršteni od grčkih svećenika i da su prema tome čitavo svoje svećenstvo dobili iz Bizanta. Ovako nam je jasno, da je početak stvaranja srbske države bio sasvim u duhu bizantskog utjecaja. Drugi politički činbenik bijahu hrvatske državne tvorevine, poimence Crvena Hrvatska, koja izprvice obuhvaćaše današnju Hercegovinu i Crnu Goru.[1] Zaista se opravdano misli, da je u 8. st. hrvatsko plemstvo za neko vrieme zavladalo nad srbskim seljacima — gorštacima. Flavije Blondo nas izvješćuje, da se Raša smatra pokrajinom Hrvatske.[2] Ali se čini, da su Bizantu skloni Srbi s pomoću svog svećenstva ubrzo slomili vladavinu Rimu sklonog hrvatskog plemstva. Tako tamo dođe do miešanja obih naroda, a pri tome nadvladaše konačno Srbi. Opaža se, da sredovječni grčki pisci, a osobito Zonaras i Cedren zovu narod u Raši i Dukljі »Srbima, koji se zovu i Hrvati« ili »Hrvatima, koji se i Srbi zovu«.[3] To isto spominje i Scylices. Budući da stvaranje hrvatske države i njen razvitak počinje veoma rano, sasvim je naravno, da su u državu prije orgamizirani Hrvati povremeno pretegnuli svoju vlast i na neorganizirane ili slabije organizirane Srbe.

---

[1] *Izporedi U. II.*
[2] *II.-II., -899., str. 240.*
[3] *Na istom mjestu, str. 271. Što prihvaćamo ovo shvaćanje, razlogom su djelomice vlastita opažanja. U neposrednoj blizini grada Rasa ima selo Rvati, a dalje još na iztok drogo selo Rvatska. Po mome uvjerenju to su ostatci naselja iz 8. vieka. Našao sam naime nekoliko istoimenih sela i u Bosni, ali ona su sva muslimanska, a u njihovoj okolini nalazimo neobično mnogo dolihokefalnih oblika lubanja, te odatle zaključujem, da su tu vrlo stara naselja.*

Treći politički činbenik bijahu Bugari, nekadašnji saveznik Avara. Ovo se uraloaltajsko pleme odieli od njih i pođe pod vodstvom kana Kubrata u nizinu između Dunava i Balkana, gdje se stalno naseli (679). Ovaj narod donio je, mogli bismo reći, već gotovu državu u svoju novu postojbinu. Razpolagao je veličajnom vojničkom organizacijom, koja je postala sigurnom osnovom njihova državnog ustrojstva. Pa koliko god se uraloaltajski osvajački soj pomalo izcrpljivao, toliko su se podjarmljena slavenska plemena polako srasla s ovom vojničkom organizacijom, pa se tako Uraloaltajci i Slaveni stopiše u jedan narod slavenskog jezika i uraloaltarjskog imena i vojničke organizacije. Odmah po svome dolazku predstavljaju Bugari znatnu vojničku silu, koja se svuda osjetila i koje su se svi bojali. Glavni protivnik Bugara bijaše Bizant, koji iz pojmljivih razloga ne mogaše mirno gledati, kako se na području, koje njemu pripada, utvrđuje tako nemiran i vojnički pogibeljan protivnik, kao što to bijahu Bugari. Između Bizanta i Bugara nastadoše žučne borbe, koje s promjenljivim uspjehom trajahu preko 700 godina i koje završiše time, da su se oba žilava protivnika međusobno toliko izcrpla, da je od toga imala koristi samo sve jača turska sila, koja konačno uništi oba oslabljena protivnika.

Ali još prije Turaka okoristiše se Srbi neprestanim ratovima između Bugara i Bizanta. Srbi imaju zahvaliti samo trajnoj zaokupljenosti ovih dvaju opasnih protivnika, što su mogli stvoriti vlastitu državu i značiti nešto na Balkanu. I Bizant i Bugari mogahu se samo povremeno, kad je jedan od njih slučajno na kratko vrieme nadvladao, okrenuti protiv Srba. Ali onda mogahu Srbi uviek biti jezičac na tezulji i stati na stranu slabijega. Ovom politikom kolebanja izpunjena je srbska politika od g, 900. do 1204. (četvrti križarski rat i pad Bizanta).

Ali ovaj odnos uvjetovao je također i daljnji smjer razvoja srbskog naroda i srbske države. Budući da je bizantski pritisak dolazio s jugoiztoka, a bugarski s iztoka, bijaše pravac prvog razvoja srbske države u smjeru najmjaujeg odpora, u smjeru sjeveroistoka. Najočiglednije bijaše to u 10. stoljeću,

Za jakog cara Simeuna (893.—927.) nadvladaše Bugari Bizant. Bugarsko carstvo postade najjačim političkim činbenikom na Balkanu i podloži svojoj vlasti većinu ondje naseljenih slavenskih plemena. Pa ni susjedi Srbi ne mogahu se oteti tome udesu, i samo Hrvati bijahu, kako već napried spomenuh, dovoljno snažni da se obrane od Bugara. Ali lakše bijaše zavladati nego trajno vladati tvrdokornim srbskim brdskim Slavenima. Simeun pokušavaše održavati srbsku zemlju u zavisnosti s pomoću raznih knezova srbskoga podrietla. No svi pouzdanici, koje Simeun šiljaše u Rašu, odmetnuše se uviek od njega. Pokraj narodne tvrdokornosti bijaše tome vjerojatno razlogom i utjecaj bizantskog svećenstva, koje bijaše neprijateljski razpoloženo prema Bugarima. Sve to pobudi toliko Simeunov gnjev, da odluči uništiti zemlju, Najodličnije porodice dade smaknuti, zemlju temeljito opustošiti, pučanstvo poubijati ili raztjerati, te ostavi Rašu opustošenu bez organizacije.

Srbsko se pučanstvo razbjegnu na sve strane. Najveći se dio skloni na zapad, i sjeverozapad k Hrvatima, koji su, kao što sam već razjas-

nio, pokazali dovoljno isnage, da dva puta osjietljivo poraze Bugare, koji su navirali. Čini se, da je uz ostale političke i crkvene prilike, koje ćemo kasnije upoznati, ova promjena odlučila etničkom sudbinom Duklje. Već sam naglasio, da smatram Duklju samo daljnjim razvojem Crvene Hrvatske (koja je prvotno hrvatska naseobina). Ali se čini, da je sloj naseljenih Hrvata bio vrlo riedak i da se zbog geopolitičkih zapreka nisu gajili odnosi s nacionalno jačom Bielom Hrvatskom, pa je kasniji razvoj odlučio na štetu Hrvata. Izgleda, da je ovdje sudjelovala i okolnost, što se upravo u Duklju izselio jedan dio gornjeg sloja Srba, politički djelatnog diela naroda. Počevši od god. 924. postaje srbski utjecaj jači, a u razdoblju velikog osvajanja Komnena u 12. stoljeću (1168. do 1180.), čini se, da je sve jači bizantski utjecaj još i više djelovao u korist pravoslavnih Srba protiv katoličkih Hrvata. Ovako pripade Duklja postepeno sve više u djelokrug srbskog utjecaja. Postade u neku ruku drugim političkim središtem srbskog naroda. Ali prvotno hrvatsko naseljenje kao etnički moment i jaki utjecaj katolicizma udarili su ovom području tako neizbrisivo, posebno obilježje, da se Duklja, kasnije Zeta, kroz čitavu srbsku poviest javlja kao posebna individualnost, koja obično stoji u nekoj protivnosti s etničkim središtem u Raši. Ovi razlučni elementi pokazali su se tako jakima, da ih do danas nije bilo moguće svladati, pa tako vidimo još i danas pokraj prave Srbije još i Crnu Goru, nasljednicu nekadanje Duklje i Zete.

3. Obilježje prvih srbskih državnih tvorevina

Koliko god je središte srbske zemlje bilo zgodno za održavanje i odgajanje narodne snage, toliko bijaše nepovoljno za politički razvoj, za stvaranje države. Stvarno ne vidimo od 7. do 10. stoljeća nikakve znatnije srbske državne tvorevine. Neplodna, siromašna gorska zemlja, bez većih gradova, bez ikakve kulturne tradicije, bijaše naprosto nesposobna za stvaranje države. Tek kad je Duklja (Zeta) napried spomenutim biegom i seobom dobila srbsko pučanstvo i uz bizantsko-pravoslavnu pomoć dospjela u politički djelokrug srbstva, počinju Srbi sudjelovati u stvaranju države, koja doduše nije čisto srbska, ali su Srbi u njoj već u tolikoj mjeri dionici, da se ne može preko njih naprosto prieći.

Bugarska sila propade doskora nakon smrti Simeuna Velikoga. Sad započe uzpon Bizanta. Suzbijajući Bugare, poče Bizant upotrebljavati u tu svrhu Srbe, pa tako nastade tristagodišnje razdoblje, u kojem Srbi uživahu u najvećoj mjeri podporu Bizanta. Oni za uzdarje priznavanu bizantsko vrhovničtvo, prionuše vjerno uz iztočnu Crkvu, pomagahu Bizant oružjem i ratovahu protiv njegovih neprijatelja, poimence protiv Bugara.

U ovo razdoblje spada i osnivanje prve srbske države. Kad je bugarski pritisak prestao, Srbija se stade dizati, te nastade razdoblje narodnog preporoda. Srbski element vraćao se iz progonstva polako natrag u narodno središte su Rašu, te je tom zgodom donio sa sobom sva-

kako hrvatsko-romanski kulturni utjecaj i političke tradicije. U ovom razdoblju snažnog narodnostnog uzpona, — upotrebljavajući kulturne elemente, donesene iz civiliziranijeg zapada i upirući se na prošireno narodno područje prama Zeti, a uz najsnažniju pomoć Bizanta, koja se očitovala najviše, što je bizantsko svećenstvo pomagalo svjetovno nastojanje osnivača države, — uspije nekom srbskom odličniku, po imenu Časlavu (931.—960.), osnovati srbsku državu. Bijaše u interesu Bizanta, da se ta novonastala sila ne razvije prema jugu u stare bizantske pokrajine, nego prema sjeveru u krajeve, koji su izmakli vlasti Bizanta. I zaista opažamo, da se ta prva srbska država razprostirala prema sjeveru u narodno područje Hrvata i Bugara. Upirući se na vojničku snagu Raše i Zete, osvoji Časlav Bosnu sve do Save i današnju Srbiju do Save, Dunava i Morave.[4] Sad je pleme srbskih gorštaka prvi puta izkusilo sreću vladanja nad drugim slavenskim plemenima.

Ali ta država bijaše i suviše uzko vezana uz osobu Časlava. Kad on pade g. 960, navodno u Sriemu u borbi s Mađarima, raspade se ta prva srbska država. Hrvatski i bugarski krajevi bijahu pripojeni samo iure bellico. Vladavina Časlava, koja trajaše jedva dva desetljeća bijaše prekratka, a da bi mogla potisnuti osjećaje narodne pripadnosti u Hrvata i Bugara.

Srbsko gorštačko pleme nije bilo sklono da služi stranim probitcima. Premda se podigoše bizantskom pomoću, započeše Srbi nakon prvih uspjeha nastupati samostalnije, nego je to Bizantincima moglo ići u račun. Svladavši bugarsku državu, a kasnije bugarsko-rusku državu Svjatoslavljevu, osjeti Ivan Cimisk potrebu, da pritegne Srbe jače pod vlast Bizanta. G. 972. osvoje Bizantinci Rašu oružanom silom. Jedan dio srbskog naroda, koji se bijaše povratio, pobjegne opet u Duklju.

Ovo opetovano pridolaženje ojača srbski element u Dukljі (Zeti) toliko, da od 11. st. ne možemo Duklju više smatrati čisto hrvatskom nego miešanom hrvatsko-srbskom državnom tvorbom. Duklja (Zeta) stade odsada sve više sudjelovati u političkom udesu Raše, s kojom bijaše geopolitički bolje vezana nego s ostalom Hrvatskom. Ali uzprkos tome ne možemo državnim tvorevinainia Vojislava i Bodina priznati čisto srbsko obilježje, nego miešano hrvatsko-srbsko, jer grčki pisac Niketes zove Duklju još uviek »Chorbatia« ili Crvena Hrvatska. Na svaki je način već tada dolazio do izražaja pojačani bizantski utjecaj.

Bizant bijaše upleten u težku borbu s Normanima, te mogaše trebati oružanu pomoć ratničkih Slavena-gorštaka. Ali tu mogaše zadobiti samo ustupcima.

Bodinova je država nastala poput Časlavljeve. Uz sklonost i moralnu pomoć Bizanta udari hrvatsko-srbska država na sjever i sjeverozapad i podloži si dielove današnje Bosne i Hercegovine i današnju sjevernu Srbiju.

Uz bizantski pritisak u pravcu sjeverozapada djelovala je tu i hrvatska plemenska sviest, koja je nastojala novoj državnoj tvorevini pripojiti što više od posjeda hrvatskih plemena. Ali druženje s Bizantom donielo je klicu smrti Još uviek pretežno hrvatsko-katoličkoj Duklji. U isto vrieme, kad Hrvati Biele Hrvatske i Panonije sklapaju savez s

---

[4] Današnja kraljevina Srbija (do balkanskih ratova) bijaše izprva etnički naseljena onim slavenskim plemenima, koja bijahu baza bugarskog naroda, a na zapadu stanovahu tu Hrvati. Ovi Slaveni bijahu posrbljeni tek u 13. ili 34. stoljeću. Zato se Beograd u starim izpravama do 13. st. naziva »Alba Bulgariae«.

Mađarima, dolazi Duklja pod vrhovnu vlast Bizanta. Veliki udar Komnena podložio je njihovoj vlasti Dukliu, koja dotada bijaše bedemom Zapada. Kad se sedamdeset do osamdeset godina kasnije oslobodila, oslobodiše je Srbi. Srbi naučiše dovoljno od svojih učitelja za samostalno nastupanje. Bizant se mogaše svladati samo s pomoću bizantskog oružja.

4. Nemanjići kao prvi osnivači srbske države

Istom na prielazu iz 12. u 13. stoljeće, uspjelo je, Nemanjićima osnovati čisto srbsku državnu tvorevinu.

Već sam prije iztaknuo jedan od odlučnih razloga, zbog kojih je srbska država trebala gotovo 500 godina, da poprimi čvrsti ustaljeni oblik: maleni obseg, te gospodarsko i kulturno siromaštvo središta srbskih zemalja. Vanjski kulturni utjecaj, koji mogaše djelovati na Srbe u njihovoj središnjoj postojbini, bijaše i suviše neznatan, a da bi mogao održati državu u prilično težkim okolnostima. Najbliži i najjači utjecaj, bizantski, ne bijaše u onoj oporoj gorskoj zemlji toliko snažan, da bi se drugačije očitovao osim u crkvenim stvarima. A pokraj toga, taj utjecaj se stalno mienjao. Samo u vrieme, kad bi Bizant zapao u nezgodan položaj, podupirao bi on samostalna politička nastojanja u srbskom području. Ali kad bi se Bizant osilio, taj bi utjecaj djelovao protiv nastojanja oko samostalne srbske države, te bi podupirao ona nastojanja, koja bi radila na tom, da se Srbi sasvim podlože. Srbski si je narod morao sam stvoriti uvjete i boriti se za to, da stvori vlastitu državu u težkoj školi života.

Poput sviju Slavena i Srbi imađahu plemensko ustrojstvo, kojem bijaše temelj obiteljski život u zadruzi. U prijašnjem poglavlju vidjesmo već, da ovaj uređaj bijaše temeljem hrvatske Vojne Krajine. Obitelj, koja se množi, ostaje u kućnoj zajednici, a pri tome je pojedinačno vlastničtvo, t. zv, osebunjak, veoma ograničeno. Glava zadruge bijaše njen najstariji član, starješina; više zadruga tvorilo je rod, a više rodova sačinjavalo je pleme. Poglavica roda bijaše župan, najugledniji starješina roda, a najugledniji starješina plemena bijaše veliki župan, koji je u doba narodnog uzpona preuzimao vodstvo sviju plemena, od kojih se sastojao srbski narod.

Kod Srba bijahu prilike sasvim drugačije nego kod Hrvata, koji dođoše u zemlje, snažno prožete romanskim kulturnim utjecajima, gdje su rimske pravne zasade, koje se osnivahu na načelu pojedinačnog vlastničtva, doskora nadvladale slavensko pravno shvaćanje djedova i postale temeljem vladarove vlasti.

Vladarova vlast u Srba, koja se razvijala iz uređaja velikog žpanstva, trebala je stoljeća, da poprimi takav oblik, koji omogućuje obstanak države. Zato od g. 900. do g. 1200. vidimo u srbskim zemljama, da samo povremeno i uz sudjelovanje hrvatskih ili bugarskih državnih tradicija nastaju državne tvorevine, koje mogahu obstajati, samo kad se pojavljivahu osobito jaki pojedinci, ili kad političke prilike bi-

jahu osobito povoljne. Čim bi odpala jaka ličnost osnivača države, nastupila bi obitelj, zadruga osnivača države sa zahtjevom na zajednički posjed države, nastupili bi mnogi pojedinci, koji bi si međusobno pravili smetnje. Time bijaše sudbina države zapečaćena, ona je morala propasti.

Razdoblje vladavine Komnena, a poimence vladavina Manojla Komnena (1143.—1180.) »posljednjeg viteza« među bizantskim carevima, postalo je labuđim pjevom bizantske moći; poslije njega usliedila je nagla propast. Manojlo Komnen nastojao je ponovno podići nekadašnju veličinu Bizanta, nastojao je ponovno steći zemlje, koje Bizant nekada posjedovaše, te živo poradi na tom. Vlast Bizanta proširi se daleko prema sjeveru sve do granice Mađarske. Srbi, koji se već od 10. do 12. stoljeća s promljenljivom srećom nastojahu oduprieti vrhovnoj vlasti svojih susjeda, bijahu i suviše pametni, a da bi se izcrpli u borbi protiv premoćnog neprijatelja, pa se pokore i čekahu na bolja vremena. I tako dospješe pod bizantsko gospodstvo. Tražeći pogodne ličnosti za upravu srbskih zemalja, naiđe Manojlo na sinove Zavidine, potomke stare ugledne vladarske porodice iz Raše, koji se bijahu povodom jedne od nezgoda izselili u Duklju, i preda im srbske krajeve na upravljanje.

Od četvorice braće: Tihomira, Miroslava, Sracimira i Nemanje, bijaše ovaj posljednjjj najjača ličnost. Rođen u kutivirainim primorskim predjelima Duklje i katolički odgojen, bijaše on obrazovaniji, elastičniji, a imađaše i starih rodbinskih veza u Raši, te novih tek stečenih u Duklji (Zeti). Doskora dođe on u sutkob sa svojom braćom, ali uspije, da se njegov vrhovni gospodar za njega toliko zauzeo, da mu je pomogao protiv braće, imenovao ga velikim županom i predao mu sve srbske zemlje u upravu. Čim Nemanja osjeti vlast u svojtoj ruci, pobuni se odmah protiv Manojla i uznastoji oružanom rukom otresti se bizantskoga vrhovnog gospodstva. U bitci kod Pantina imađaše toliko sreće, da mu uspije suzbiti bizantski napadaj.

Bizantinci ga doduše kasnije ponovno podlože, čak i zarobe i odvedu u Carigrad, gdje pobudi udivljenje zbog skladnosti svog tiela. Ali se on uspije ponovno ulaskati Bizantincima, te mu oni povrate njegovu zemlju. Čim stiže kuci, smišljaše odmah, kako će ih ponovno izdati, te potraži oslonca u Ugarskoj, i ponudi se čak vođi križara, Fridriku Barbarosi, koji je tuda prolazio, te položi vazalnu prisegu. Nikad više Bizantu ne uspije da ga ponovno trajno podloži.

Nemanja postade na taj način osnivačem srbske nezavisnosti i dinastije Nemanjića, koja se kroz 200 godina, t. j. do izumrća, uzdržala na srbskom priesitolju. Za njene vladavine prešla je Srbija kroz svoje zlatno doba i razvila se u prvu vlast na Balkanskom poluotoku. Ovo sjajno doba usjeklo se duboko u narodnu dušu, pa postade u doba najvećeg poniženja stegom, zviezdom vodiljom čitavog naroda, koji nije nikad izgubio ni vjeru ni nadu, da će se opet jednom povratiti vremena moći i slave.

Ovo razdoblje veličiue i snage imaju Sribi zahvaliti sretnoj okolnosti, što su u najpovoljnijem času svoje povaesti imali jaku dinastiju, koja je znala do kraja izkoristiti neuzporedivo povoljnu priliku.

Već sam prije istaknuo, kakva je za Srbe bila sreća, što su se Bugari i Bizant međusobno trli u nepomirljivoj borbi. U jednom od takovih trenutaka izcrpljenja propao je god. 1204. Bizant. Franački vitezovi četvrte križarske vojne pod vodstvom sliepog, ali srčanog Mletčanina Enrika Dandola osvojiše Carigrad, zbaciše Komnene s priestolja i osnovaše katoličko Latinsko carstvo (1204.—1261.). Ali lakše bijaše svladati žilavi Bizant, nego njime trajno zavladati. Bizantska državna misao sklone se u Malu Aziju i nađe utočiste u Nikejskom carstvu, odakle je nakon 60 godina, utjelovljena u Mihajlu Paleologu srušila sušičavo Latinsko carstvo i ponovno zauzela svoju priestolnicu.

Bijaše to neprispodobivo povoljna prilika za Srbe. Bizant, taj vrhovni gospodar Srbije, vlastnik zemljišta, što ga Srbi nastavahu, najjači i najopasniji neprijatelj Srbije zbog svoje kulturne premoći, zbog svojeg velebnog državnog i crkvenog ustrojstva, zbog tradicija rimsikoga carstva, taj neprijatelj bijaše za desetljeća sasvim uklonjen i osuđen na lagano izumiranje, čak i onda, kad je kasnije opet malo oživio. Ali ne samo to! U Malu Aziju prognana bizantska državna misao tražila je, u svom nastojanju, da se ponovno dočepa Bizanta, na svim stranama saveznike, pa zbog toga joj nije mogla izmaći iz vida sve jača moć tog ratničkog gorštačkog naroda i njegova ambiciozna dinastija. Srbi dadoše svoju pomoć dobro platiti, pa ćemo vidjeti, da su upravo u to doba došli do nekih tekovina, koje su ih osposobile, da, u doduše kratkom razdoblju sjaja, preuzmu na Balkanu nekadašnju ulogiu Bizanta.

Pokušat ću sad pregledno prikazati glavna djela Nemanjića.[5]

1. Prvim temeljem podizanja srbske doržave bijaše uzko spajanje Raše i Duklje (Zete). Potekavši iz jedne raške vladarske porodice, a rođen i odgojen u Zeti, imađaše Nemanja i njegovi nasljednici dovoljno znanja i osobnih veza, da zadrže trajno zajedno ove dvie protivne pokrajine. Istom trajnim povezivanjem ovih dviju pokrajina bijaše otvorena dovoljna prostorna i tvarna osnovica za diržavnu tvorevinu, koja bi bila sposobna za život.

2. Nemanjići bijahu prvi Srbi, kojima uspije osnovati dinastiju. Već prije njih bijaše u Srbiji obitelji dinasta, t, j, odličnih obitelji, od kojih je više članova bilo dinastima, ali ne bijaše dinastija. Nijedna se od tih obitelji nije znala trajno uzdići nad položaj običnoga činovničkog plemstva, niti između sebe dati redom niz vladara, koji bi se ugledom i vlašću podigli toliko, da bi im druge županske obitelji priznale prvenstvo. Sve ovo uspije tek Nemanjićima. Da je to bilo snažno djelo, da im se mora pripisati zasluga za podizanje čitavog naroda, proizlazi najbolje iz naših razlaganja o značenju stvaranja države za nastajanje južnoslavenskih naroda, i o utjecaju slavenskoga zadružnog ustrojstva i shvaćanja zajedničkog vlastničtva obitelji, koji je kočio stvaranje doržave. Gotovo nesavladive potežkoće pružao je nedostatak pojedinačnog nasljednog prava i u duši naroda ukorienjeno pravno shvaćanje

[5] *Dinastija Nemanjića vladala je neko 200 godina, od god. 1170. do 1371. Iz nje su izašli ovi vladari; Nemanja 1170. 1196.; Stjepan Prvovjenčani 1198. 1228.; Stjepan Radoslav 1228. 1234.; Stjepan Vladislav 1234. 1243.; Stjepan Uroš 1245 1276.; Stjepan Dragutin 1276 - 1282.; Stjepan Uroš U. Milutin 1282. 1321.; Stjepan Uroš III. 1321. 1331.; Stjepan Dušan Silni 1331. 1355.; Car Uroš 1355. 1371.*

o zajedničkom vlastničtvu obitelji. Izgleda, da su to Nemanjići shvatili, te su na genjalan način prešli preko te zapreke. Osnivač dinastije Nemanja i njegov sin Stjepan Prvovjenčani zahvale se još prije svoje smrti na časti i odrede svojim nasljednikom onog člana dinastije, koji im se činjaše najsposobnijim, te se povuku u srbski manastir Hilandar na Svetoj gori — Atosu. Ova njihova odluka, da sjaj priestolja zamiene tihim odricanjem zemaljskih slasti, i Bogu posvećeno samovanje, podali su obojici toliku mučeničku aureolu, da se oba poštivaju kao narodni svetci. A ta svetačka aureola prijašnjeg vladara bijaše najboljim štitom njegova nasljednika, ona lebdaše nad njim i osiguravaše ga od svih napadaja. Osiguranim nasljedstvom i na taj način ustaljenim odnosima ojača dinastija, država i narod, a ovaj potonji shvati prednosti ovih odnosa. Na taj način bijaše moguće prebroditi sve nutarnje i vanjske težkoće, te osigurati dvjestagodišnje vladanje Nemanjića, a time i podizanje Srbstva.

3. Za vladanja Nemanjića pala je odluka o vjerskom pitanju kod Srba. I Srbima trebaše stvoriti odluku o sudbonosnom pitanju: »Iztok ili Zapad, Bizant ili Rim«. I to ne samo zbog toga, što osnivač dinastije, sam Nemanja, bijaše u Zeti katolički odgojen, nego i zbog toga, što je u doba Nemanjića nastalo ono veliko kolebanje, kad se načas činilo, da će Rim konačno pobiediti Bizant, kad je sam Bizant bio srušen, a na njegovim razvalinama podignuto katoličko Latinsko carstvo. Bilo bi sasvim razumljivo, da su se i Srbi u to doba orientirali prema katolicima, a bijaše i pokušaja u tom pravcu. Ali desilo se na kraju upravo obrnuto. Upravo za vladavine Nemanjića odluči se Srbstvo konačno u korist anatolskog kršćanstva; upravo za vladavine ove narodne kuće, srasla je država i Crkva, vjera i narod kod Srba tako čudesno, da je to za svakog zapadnjaka gotovo nepojmljivo. Ne bijaše narod samo odan bizantskom pravoslavlju zbog tradicije i odgoja, on bje odatle dobio i pokrštenje, prvi kršćanski nauk, pa i pismo i prvu narodnu književnost. Dinastija kao takova opredielila se izričito za iztočnu Crkvu, te započela prema katolicizmu onu politiku, koju je kasnije Srbstvo tako često i uspješno vodilo. Ona se približi katolicizmu i nastoji kod njega pobuditi što više nada i očekivanja. Sad nastoji Srbstvo susretljivost, koja je posljedica tih očekivanja, izkoristiti što se više može, te se onda u odlučnom trenutku povuče na stranu ili čak i neprijateljski izstupi protiv katolicizma. Tako se Stjepan Prvovjenčani približio papinstvu, da stekne protutežu Bizantu. Za uzdarje dobi on od Rima krunu i kraljevski naslov,[6] što je mnogo pridonielo učvršćivanju dinastije i dizanju srbskog naroda. Čim bijaše ta prednost stečena, otuđe se Srbi od pape i započnu provoditi onu politiku, koja je u vrieme Stjepana Dušana Silnoga dovela do okrutnog progona katolika.[7]

Za sve ovo ne bijaše kod naroda odlučna samo moć predaje i utjecaj za ono doba još pretežno bizantskog svećenstva, nego i uvjerenje, ona nutarnja i imponderabilna srodnost po izboru naroda s iztočnim kršćanstvom; to je problem, kojim ćemo se još kasnije pozabaviti. Ali kod dinastije ne bijahu samo odlučni obziri na narod i sve-

---

[6] *Zbog toga »Prvovjenčani«: Ovo je od velikog značenja. Po shvaćanju legitimnosti u zemljama nekadašnjeg rimskog carstva, mogaše podieliti krunu samo car bizantski i papa kao nosioci rimske vlasti.*

[7] *To je već Kallav primietio. On piše: III.—L, str. 33.; ». . . premda srbski župani i kraljevi ne bijahu nikada iskreni i upotrebljavahu prijateljstvo papa, da bi postigli svoje ciljeve. A kad ih postigoše i ne trebaše im više papinske podpore, okrenuli bi katoličkoj Crkvi odmah leđa.« To je vrlo važno, jer kao što ću kasnije nastojati dokazati, Srbi nastoje ovu istu politiku provoditi i prema katoličkoj Austriji.*

ćenstvo, nego i pametno političko razsuđivanje. Sve snažnija dinastija Nemanjića upoznala je sasvim izpravno, od kolike je prednosti za dinastiju ona uzka sveza, gotovo jedinstvo između države i Crkve, koja daje obilježje iztočnoj Crkvi, pa nije htjela, da joj ta prednost izmakne. Tim više, što joj je pad Bizanta omogućio da nacionalizira srbsku Crkvu i da grčko svećenstvo nadomjesti narodnim, srbskim. Ovo postade bitnim momentom narodne nezavisnosti i jačanja dinastije, države i naroda.

4. Iztaknuo sam već da je glavnim razlogom polaganom razvitku srbske države bilo kulturno i materialno siromaštvo krajeva, što ih Srbi naseliše. Tu činjenicu spoznaše Nemanjići, pa nastojahu podići zemlju i narod kulturno i materialno, kako bi time i svoju moć ojačali. Treba im priznati, da su u tom pravcu mnogo učinili. Nemanja, koji iz svoje mladosti poznavaše kulturnu premoć romansko-hrvatskih primorskih gradova u Duklji i u sjevernim pokrajinama, nastojaše odanle crpsti kulturnu glavnicu. Romanske, u hrvatskoj sredini na pola poslavenjene patricijske obitelji, zaigraše vidnu ulogu u kulturnom i gospodarskom životu Srbije za vladavine Nemanjića. Pri tome su Kotorani zavladali diplomacijom, a Dubrovčani trgovinom, novčarstvom i rudarstvom. Osobita se pažnja posvećivala rudarstvu. Sasi budu naseljeni kao rudari, a Dubrovčani postadoše poduzetnici i novčari. Od srebra, dobivenog iz vlastitih rudnika, kovahu se prvi srbski novci, a vodila se briga i o trgovini, obrtu i redovitom prometu. Provelo se ustrojstvo raznih socialnih i gospodarskih staleža, pa se na toj osnovici osiguravahu fiskalni interesi države i dinastije. Da uredi i osigura trgovinu i promet, uzakoni Stjepan Dušan postojeće običajno pravo, koje se razvilo iz smjese slavenskih i bizantskih pravnih običaja u »Zakoniku«, koji je najveće slavensko kodifikatorno djelo srednjega vieka. To je također i jedino državno kodifikatorno djelo na Balkanu. Hrvati imaju mnogo zakonika, ali svi su od gradova i seoskih obćina, te nemaju nijedno poznato kodifikatorno djelo, koje bi obuhvaćalo čitavu državu. I oružana se snaga države popravila i podigla. Jaki vladari Nemanjića držahu stalno i plaćeničku vojsku, poimence njemačke čete i vođe, koji su svakako također pridonosili, da se podigne oružje, sprema i organizacija vojske. Unutarnja i vanjska sigurnost i red, postignuta tim sredstvima, omogućila je obće materialno podizanje, kojim se i dinastija znala koristiti. Stečena bogatstva upotriebiše vladari iz kuće Nemanjića za podizanje crkava i zadušbina, koje postadoše ognjištima crkvene organizacije, narodne književnosti i kulture, a kasnije, u doba stradanja od Turaka, i ognjištima narodnog osjećanja i predaje o vlastitoj državi.

Treba Nemanjićima priznati, da su podjednako i skladno svoju brigu znali podieliti među vlastite dinastičke, državne, narodne i crkvene probitke, tako, da nijedan od ovih činbenika nije bio prikraćen, te se mogahu podjednako razvijati i pod ovom jednakom skrbi srasti u zajednicu interesa, kakvu ćemo jedva u poviesti naći u drugog naroda. A to bijaše obilježje srbske države i naroda u srednjem vieku, te je ostalo u velikoj mjeri još i danas, kako ćemo kasnije vidjeti.

5. Sveti Sava

Tko s malo razumievanja i smisla za dublje pragmatičke odnose prouči poviest Nemanijića, taj ne će mimoići jedne ličnosti, srbskog narodnog svetca Savu, ili kako ga Srbi zovu svetog Savu. koji se snažno izdiže iz srbske poviesti u prvoj polovici 13. stoljeća.

Osnivač dinastije Nemanja imađaše tri sina: Vukana, Stjepana i Rastislava (Rastka). Ovaj posljednji uteče, kad mu je bilo sedamnaest godina, pun želje za znanjem, iz roditeljske kuće. občaran pričanjem nekog prosjaka, monaha s Atosa, i ode za svojim obsjenarom u samostan Rusiko na Atosu, gdje je primio prvu posvetu. Sva nastojanja roditelja, da bjegunca sklonu na povratak u svjetovni život, ostadoše bezuspješna, te plavooki i plavokosi mladić posveti svoj život Bogu. Petnaest godina proveo je Rastko, primivši ime Sava, na Atosu u samostanima Pantelejmon i Vatopedi. Kako je njegov otac Nemanja, kao monah zvan Simeun, također provodio svoje posljednje dane na Atosu, sagradiše oni zajedno manastir Hilandar, koji postade prvim slavenskim manastirom na Atosu i srbskim narodnim manastirom. Kad su god. 1207. zbog franačko-latinskih osvajanja prilike na Atosu postale nesigurnima, pođe Sava, primivši u se sve teoložko znanje anatolske crkve, u Srbiju, u kojoj je tada buknula svađa između vladajućega velikog župana Stjepana i njegova najstarijeg brata Vukana, koji bijaše, oslanjajući se na katoličku stranku, na neko vrieme zbacio Stjepana s priestolja. Sava izmiri doskora zavađene strane. Čini se da mu je pri tome mnogo pomoglo, što je sa sobom nosio zemne ostatke svog otca, Nemanje-Simeuna, koji bijaše međutim proglašen svetcem, tako da ga velikaši i brojni narod svečano i pobožno dočekaše. U Srbiji pođe on u manastir Studenicu (kasnije u Rašu i Žiču), gdje je nakon izmirenja u zemlji revno nastojao oko ustrojstva pravoslavne Crkve. Kao sin vladarov i brat vladajućeg vladara posjedovaše on sva sredstva i mogućnosti, da radi i djeluje prema vlastitom uvjerenju. — Ali isto tako razvijaše on živu diplomatsku djelatnost u svim kritičnim časovima za vladavinu i državu svoga brata. Nakon izmirenja Stjepana i Vukana, djelovaše Sava uspješno u razpri s odmetnikom knezom Dobromirom Strezom. Njega savlada Sava »sladkoćom jezika i snagom rieči«, kako to pričaju njegovi vjekopisci. Konačno je u kritičnom času, kad se na Stjepana Prvovjenčanog podigao ugarski kralj Andrija II. i protiv sve snažnije srbske države sakupio jaku vojsku, Sava upriličio sastanak obaju vladara kod Ravnog, koji se. zahvaljujući bez sumnje govorničkoj snazi rječitog monaha, završio time, da je Andrija II. odustao od daljnjih neprijateljstava prema Srbiji (1215.).

U međuvremenu su se zbile velike promjene. Bizant bijaše srušen. Latini vladahu na Bosporu, a u Nikejsko carstvo i Epirsku despotovinu spasiše se ostatci nekadašnje romanske veličine. Te dvie krnje države tražile su saveznike protiv katoličkih osvajača.

Sava, taj prepredeni diplomat, shvati tu neprispodobivo povoljnu priliku, ode god. 1219. .u Nikeju i izposlova od cara Teodora Laskarina, da je Srbija, koja je dotada podpadala pod ohridskog nadbiskupa, do-

bila vlastitog nadbiskupa, a prvim nadbisikupom bude imenovan sam Sava. Mora da se prepredeni monah jednako poslužio opasnošću, koja je pravoslavlju prietila od sve snažnijeg katolicizma, kao i političkim momentima, te je obećao po svoj prilici Nikejcima srbsku pomoć protiv Latinskog carstva. Zacielo je upotriebio ljubomor Nikejaca prema Epirskoj despotovini, čiji glavni grad bijaše upravo Ohrid, jer je između obje krnje države postojala utakmica, tko će od njih prvi osvojiti Carigrad. Pa tako godinu dana kasnije vidimo, gdje Dimitrije Homatian, nadbiskup ohridski, oštro prosvjeduje protiv menovanja Save nadbiskupom.

Ali sve to nije pomoglo: Srbija imađase svoju aurtokefalnu Crkvu, a Nemanjići dragocjeno oruđe u ruci za podizanje svoje vlasti. Srbi se tako konačno riešiše grčkog utjecaja u crkvenim stvarima.

Sava tjeraše bezobzirno sve grčke biskupe i svećenike iz Srbije i nadomjesti ih srbskima. Kod toga posla pružahu srbski monasi iz manastira Hilandara na Atosu prikladni, primjereno obrazovani material. On stvori i velebnu osnovu za ustrojstvo srbsko-pravoslavne autokefalne Crkve i podjeli državu svoga brata u 9 biskupija, a dvjema od njih, u Stonu i Dabru, namieni očito zadatak, da prošire pravoslavlje još više prema zapadu i sjeveru. Vidjet ćemo, kako je ova Savina veličajna organizatorna osnova kasnije nakon više stoljeća sama od sebe izpunila namienjeni joj zadatak.

U isto doba s ovim velikim uspjehom u nutarnjoj politici ili čak i nešto prije toga postigao se isto takav uspjeh u vanjskoj politici. Dotadašnji srbski veliki župan Stjepan dobije kraljevsku krunu od pape Honorija III. Nije sasvim jasna uloga, koju je Sava igrao kod tog važnog događaja, koji se nije mogao postići bez približavanja zapadnoj Crkvi. Srbski učenjaci ne mogu se složiti u odgovoru na pitanje, da li je sam Sava sudjelovao tu ili nije. Svakako je sigurno, da je trpio katoličke sklonosti svog brata, uviđajući velike političke prednosti od toga. Nakon postignutog uspjeha on je svakako poradio, da su veze s papom ohladile, te on ponovno okruni kao nadbiskup svog brata po pravoslavnom obredu, a kasnije i Radoslava, koji bijaše određen priestolonasljednikom. Konačno je svojom prokušanom diplomatskom vještinom uspješno suzbio pogibeljan nastup ugarskog kralja Andrije II. protiv podizanja srbskih knezova.

Godine 1228. oboli smrtno Stjepan Prvovjenčani. Sava pohita iz svog sjedišta, nadbiskupije u Žiči, na kraljevski dvor u Ras, zaredi na smrt bolestnog brata za monaha te objavi narodu smrt prvoga srbskog kralja riečima: »Umrie monah Simeun za vlade kralja Radoslava«. — Odavle se jasno razabire nastojanje, da se izmakne potežkoćma oko promjene na priestolju stvaranjem gotove činjenice. I zaista uspije Radoslavu, koji stajaše pod zaštitom svog moćnog strica, da bez prigovora s bilo koje strane stupi na srbsko priestolje i da ga zadrži.

Međutim bijaše završeno ustrojstvo Crkve. Znatnom književnom djelatnošću, prema kojoj se Sava iztiče kao prvi srbski pisac, bijahu snabdjeveni manastiri tipikonima, crkve crkvenim knjigama, biskupska

sjedišta predmetima za bogoslužje, svetačkim moćima i knjižnicama (ponajviše prievodima s grčkoga). Položaj dinastije bijaše čvrst i osiguran, pa neumorni duh Save ne imađaše više posla. Zbog toga se vrati on opet svojoj prijašnjoj sklonosti, vjerskom razmatranju. Iz tog duševnoga razpoloženja proizašla su njegova dva puta u Svetu zemlju, i to prvi godine 1233., koji bijaše spojio s putovanjem u Nikeju. Kod ove su se zgode zacielo vodili pregovori između oba dvora. Nakon povratka u Srbiju odreče se Sava nadbiskupskog dostojanstva i posveti na svoje mjesto monaha Arsenija, rođenog u Sriemu. Nakon toga poduzme svoje drugo putovanje u Svetu zemlju (1235.). Na povratku zadrža se u posjetu na dvoru rođaka svoga, bugarskoga cara Arsena, te umre tamo u Trnovu, dne 14. siečnja god. 1236.

Zadržali smo se malo dulje na životu ovog neobičnog muža iz razloga, što u ovom svetcu iztočne Crkve gledamo najvažniju ličnost srbske poviesti, budući da je on u prvome redu položio osnovicu za kasniji srbski uzpon. Ni Nemanja, ni Stjepan Prvovjenčani nisu pravi osnivači dinastije Nemanjića, nego skromni, ali pametni i rodoljubni monah iz manastira Vatopedi. Svi kasniji vladari iz dinastije Nemanjića trošili su samo glavnicu, što je ovaj narodni vođa bijaše namro srbskom narodu. Kad pobliže razmotrimo one točke, koje sam u prijašnjem poglavlju naveo kao glavne zasluge dinastije Nemanjića, opazit ćemo, da su točke 2. i 3. (stvaranje dinastije i rješenje vjerskog pitanja) i od točke 4. svakako duhovno pridizanje srbskog naroda zapravo uglavnom zasluge Savine. On je položio temelje, stvorio početak, a svi kasniji Nemanjići iđahu naprosto putem, što im ga on bijaše utro.

O pravoslavlju govorit ću još obzirnije na drugom mjestu (V. dio). pa moram ovdje čitaoca uputiti na tamošnje izvode. I premda je moj sud vrlo kritičan i konačno nepovoljan za pravoslavlje, ipak treba iztaknuti, da ne valja podcjenjivati njegovu vriednost, a poimence ne onog oblika, koji se gojio na Atosu. Ono nam na svaki način predstavlja suštinu čitavoga životnog znanja, što ga je prednja Azija izdestilirala u hiljadu godina starom kulturnom životu. To životno znanje čuvalo se onda i naučavalo na Atosu kršćanstvom razvodnjeno i prekriveno. Iz tog izvora crpao je snažan duh Save, koga bijaše silovito i snažno privlačio taj čitavi vjersko-snatreći i asketski dah. I sve, što mogaše u se primiti, — a to bijaše gotovo sve — predavaše njegov domoljubni duh opet narodu, koga ljubljaše nada sve. Njegov iznimni položaj, što ga on zauzimaše kao sin vladara i kao neobično snažna ličnost i crkveni dostojanstvenik, omogućivaše mu, da radi svom snagom bez stega i ikakovih zapreka. Tako predade narodu sve, što bijaše u moralnom i duhovnom pogledu sam stekao.

Poimence bijaše njegovo i samo njegovo djelo ona tiesna veza između države, naroda i Crkve, koju susrećemo kasnije u svim daljnjim fazama života srbskog naroda. *Sv. Sava stvorio je i organizirao srbsko-grkoiztočnu Crkvu, a stvorio ju je tako, da je uviek morala stajati u službi srbskog naroda i srbske države.* To bijaše naravna posljedica činjenice, da je njezin osnivač u jednoj te istoj osobi član vladajuće dinastije.

narodni domoljub i pravoslavni svetac. Ovaj je odnos nadalje najbolje obilježen činjenicom, da su Nemanja i njegov sin, oba osnivača srbske dinastije i srbske države, svetci čitave grkoiztočne Crkve.

U drugim poviestnim djelima nije Savina ličnost tako iztaknuta, kao na ovom mjestu. Ali to je jedna od sporednih pojava one uzke veze izjnеđu narodnog života i Crkve, što sam ga toliko iztaknuo. Za srbsku poviestnu nauku dolaze u prvome redu u obzir crkveno-pravoslavna gledišta, a za pravoslavnu Crkvu je sv. Sava u prvom redu svetac i crkveni učitelj, ono, što Srbi zovu: »narodni svetitelj«. I zbog toga poznaje srbski narod svog najvećeg čovjeka samo kao svetca svoje Crkve. Tek je najnovija srbska poviestna nauka uspjela, da u sv. Savi iztakne i političara, rodoljuba i diplomata. Ali u sviest širokih slojeva srbskog naroda i u većinu poviestnih djela ovo shvaćanje još nije prodrlo. Da je to shvaćanje izpravno, dokazat će daljnji izvodi.

6. Sjajno doba srbske države

Uzpon srbske države, koji ćemo sada opisati, samo je logična posljedica djelovanja momenata, koje smo već uglavnom prikazali. Tvrdi, ali za život sposobni narod seljaka gorana zadobio je u narodnoj crkvenoj organizaciji sv. Save ustanovu, koja je živo i uztrajno radila na moralnom, i duhovnom pridizanju naroda. Narod imađaše i dinastiju, koja se u narodu čvrsto ukorienila i koja je u autokefalnoj narodnoj Crkvi razpolagala jedinstvenim, uviek podatljivim sredstvom vlasti. Tako mogaše Srbstvo do kraja izkoristiti prednost svog središnjeg položaja, svoje životne snage i neuzporedivo povoljnog međunarodnog položaja, te se bez znatnijih zapreka proširiti na sve strane.

Već sam ukratko prikazao pad Bizanta i postanak katoličkoga Latinskog carstva (1204.—1261.). Ova tvorevina četvrte križarske vojne nastala je suradnjom mletačke mudrosti i volje, te franačke hrabrosti i odvažnosti. Ali nijedan od ovih činbenika ne htjede drugome priznati prevlast. I tako bi stvoreno nešto polovično i bez snage. Latinsko carstvo, taj proizvod katoličke ofenzive protiv tvrdokorne grčke shizme, bijaše od prvog trenutka potisnuto u obranu, te ne bijaše doraslo savezu okolnih pravoslavnih sila, pa je moralo neslavno propasti. Za tih šestdeset godina bezizgledne borbe uživahu Srbi s juga podpuni mir. Oči Bugara i Epirske despotovine (kasnijega Solunskog carstva) bijahu uperene na carigradski plien. Taj bijaše siguran, a nesigurno bijaše samo, kome će pripasti. U toj utakmici triju natjecatelja Nikeje, Bugarske i Epira našla je Srbija najbolju priliku, da zaštiti vlastite probitke. Već smo vidjeli, da su Srbi baš s pomoću tog položaja došli do autokefalnosti i do nacionalizirane Crkve. Ali i nakon uzpostave ostade Bizant nemoćan, a isto tako i Bugari. U onoj međusobnoj besprimjernoj žilavoj borbi od 700 godina, izcrpiše oba borca svoje snage. I tako kroz svih 200 godina njihove vladavine ne bijaše nikakove opasnosti za Nemanjiće s juga, odakle su prije dolazili najopasniji napadaji. Štoviše, Srbima uspije protegnuti granice svog područja duboko prema jugu sve do

Egejskog mora. Sa sjevera, od geografski toliko povoljno smještene ugarske države, prietila je veća opasnost. Samo što dinastija Arpadovića bijaše iu 13. stoljeću već vidljivo slabija, a kad je Mađarska za Anžuvinaca (1307..—1382.) takoder ojačala, bijaše ona svojim dinastičkim probitcima u Poljskoj i Češkoj i svojim borbama s Mletcima toliko zaokupljena, da Srbiji i s te strane nije prietila prevelika opasnost. Srbima uspije čak, da u pravcu Mađarske prptegnu svoj posjed sve do Dunava. Tako je u doba Nemanjića prešla preko Srbije samo jedna veća bura: provala Mongola u 5. desetljeću 13. stoljeća. A i to bijahu samo posljednji izdanci velikog vala, te pokraj toga ne mogahu, u težko prohodnim krajevima Srbije, tatarske konjaničke čete počiniti veće štete, pa bijahu sretne, da što prije odande iziđu.

U ovakovim prilikama mogahu Nemanjići prilično nesmetano raditi na jačanju svoje moći. Ne smije im se odreći, da nisu sviestno, žilavo i bezobzirno radili na promicanju svojih ciljeva. Njihova bezobzirnost bijaše tolika, da je neka stanovita hladna okrutnost, neiskrenost i nevjera postala gotovo još značajnijom oznakom nemanjićkog doba, nego u ostaloj sredovječnoj poviesti, kako kaže *Kallay:* »Ali zato traži od nas ta ista objektivnost, da priznamo, da se srbska poviest, unatoč gotovo jednakom stupnju razvoja kao i drugdje, ipak čini mnogo mračnijom od poviesti ostalih europskih diržava, i to zato, što, kako sam netom spomenuo, u Srbiji nije bilo posjedovnog elementa.« (Tu misli Kallay gradove i građane, koji bi u sebi nosili klicu kasnije civilizacije.)[8]

Ovdje sam naveo mišljenje tog izvrstnog poznavaoca srbske poviesti, ali moram odmah iztakmiti. da nikako ne dielrm njegovo shvaćanje o razlozima mraka u srbskoj poviesti. Jer danas imaju Srbi svoj građanski stalež već blizu čitavo jedno stoljeće, a ipak njihova poviest nije prestala da bude mračnijom od poviesti okolnih slavenskih naroda. Ovim problemom pozabavit ćemo se još na drugom mjestu, pa ću ga nastojati razjasniti.[9]

A sad ćemo našu pozornost posvetiti jednom drugom području srbske politike, koje je tim zanimljivije, što se čini, da ono ponovno uzkrsava u najnovijim fazama srbske politike. Radi se o ženitbenoj politici Nemanjića. To je staro, poznato i svuda razšireno sredstvo. Ima na svietu malo dinastija; ako ih uobće ima, koje se njime ne bi poslužile. Ali ipak mislim, da smijem uztvrditi, da su se Nemanjići na tom području napose iztakli i da su tu znali postići zamjerni uspjeh izkorišćujući i šireći sebi svojstvenom bezobzirnošću već jednom stečene prednosti. Jedva da će se naći još koja dinastija, koja bi se poslužila ovim sredstvom tako snažno, dosljedno i rafinirano kao upravo Nemanjići.

Već se Stjepan Prvovjenčani iztaknuo na tom području. U doba, kad još Bizant bijaše najjačom silom na Balkanu, oženi on Eudoksiju, kćerku bizantskog cara Aleksija III. Ali čim ovoga svrgnuse križari s priestolja, odmah ohladi ljubav Stjepanova prema svojoj grčkoj ženi i on je odtjera predbacujrući joj nevjeru. Sve veća bijaše tada vlast sliepog mletačkog dužda Andrije Dandola; on upravljaše u Carigradu svim nitima. Stjepan se brzo približi toj zviezdi na pomolu i oženi nje-

[8] *III. I., str. 63.*

[9] *Ovdje moram reći, da je Kallay po mome mišljenju od svju stranih pisaca najdublje proniknuo u srbsko biće. Svakako je napadno, da on kao Mađar, stoji daleko nad Slavenom Jirečekom, koji uzprkos upravo zapanljivom poznavanju pojedinosti pokazuje mnogo manje poviestno-filozofskog razumievanja srbske poviesti i njene biti.*

govu unuku. Ali čim ste pokazalo, da ta nova latinsko-katolička tvorevina na Bosporu u sebi nema dovoljno snage za život i da je Epirskoj despotovini uspjelo da protiv Latinskog carstva postigne stanoviti uspjeh, uznastoja dinastija Nemanjića, da se približi sve snažnijoj pravoslavnoj sili, te priestolonasljednik Radoslav oženi jednu kćerku epirskog despota Teodora Komnena.

Ta politika izpunja čitavu srbsku poviest za dobe Nemanjića. Ali najviše je na ovome području postigao Stjepan Uroš II., koji je uspio spojiti svoj razuzdani život s političkim nastojanjem svoje obitelji. On imađaše ni manje ni više nego četiri žene, te je uviek odtjerao ženu, kad bi tonula, zviezda njegova tasta, i potražio si novu družicu iz dinastije, koja se tada jačala. Njegova prva žena bijaše kćerka sevastokratora Ivana Tesalskoga, druga Jelisava, kćerka ugarskog kralja Stjepana V., zatim Ana, kćerka bugarskog cara Jurja I. Terterija, i konačno četvrta, mlađahna Grkinja Simonida, kćerka bizantskog cara Andronika II.

Ali za budućnost srbskog naroda najvažniji uspjeh ove grane srbske politike postigoše Nemanjići u osobi kralja Stjepana Dragutina. Prisiljen od oporbe jedne jake stranke, odreče se on nakon nekoliko godina vladanja i priestolja, zadrža samo neke krajeve na sjeveru i preda vlast svome mlađem bratu Stjepanu Urošu IV. Milutinu. Žena Stjepana Dragutina bijaše Katarina, najstarija kći mađarskog kralja Stjepana V. Njegova punica, Jelisava Kumanka, upravljaše sama krajevima, koji ležahu između Ugarske i Srbije, te se prostirahu duboko u današnju Srbiju. Bijahu to banovina Mačva i bosanske banovine Usora i Soli. Ove krajeve preda Jelisava god. 1284. svome zetu, koji je odtada nosio naziv »kralj sriemski«.[10] Ovo mu ona dade zacielo samo u leno. Ali to Nemanjići znadoše održati u posjedu, štoviše, stekoše na iztoku još i Braničevo, a kad je s juga došao pritisak Turaka, postadoše ovi krajevi, koliko se prostirahu iztočno od Drine, utočište ostataka srbske države. Ovo 150-godišnje razdoblje odlučilo je onda i o narodnosti ovih krajeva. Naseljeni pretežno bugarskim Slavenima, a u Mačvi i Sriemu i Hrvatima, ovi krajevi bijahu za ovog razdoblja većinom porobljeni. *Stanojević* izričito priznaje,[11] da je odluka o etničkoj sudbini ovih krajeva pala tek u ovo doba. Ovdje vidimo opet, kako je odlučnu ulogu kod stvaranja južnoslavenskih naroda igrao državni moment. Ovih 150 godina sudjelovanja u srbskom državnom životu odlučilo je o etničkoj sudbini ovih krajeva. Bez sumnje bijaše ovdje važan i tok vode. Izvori Morave nalaze se u središnjim srbskim zemljama. Tok vode povlačio je sa sobom srbsko pučanstvo u plodnu ravnicu Dunava i Save. Ta dva momenta odlučiše o etničkoj pripadnosti tih krajeva u srbskom smislu. A upravo ovi krajevi igrali su presudnu ulogu kod preporoda srbske države. To se slaže podpuno s pojavom, kojiu opažamo i kod Hrvata. Hrvatski preporod zbio se daleko od nekadašnjeg narodnog središta, u krajevima, koji su primili hrvatsko ime tek naseljivanjem hrvatskog plemstva, kad je bježalo izpred Turaka. Mislio sam, da tu točku valja iztaknuti, jer je ona zapravo iznimka od činjenice, da Nemanjići uglavnom nisu imali mnogo sreće s politikom širenja svoje vlasti u pravcu

[10] *Poznato je, da je srbsko pučanstvo Zemuna i Sriema pozdravljalo priestolonasljednika Aleksandra, kad je za provale Srba u jesen 1914. došao onamo, riečima: »Živio kralj sriemski.« To bijaše aluzija na ovo razdoblje. Usporedi i III. 5., str. 125. A nekadašnji Sriem proteže se duboko u današnju Srbiju.*
[11] *Uzporedi III. 5., str. 126.*

sjevera i sjeverozapada. Njima doduše uspije, da na zapadu podvrgnu trajno svojoj vlasti i srbskoj narodnosti Zetu.

Južna Dalmacija do Neretve podpadala je doduše (bez Dubrovnika) neko vrieme pod srbsku vlast, ali hrvatsku narodnu sviest ne mogahu Srbi promieniti. Najtvrdokorniji bijaše odpor u Bosni, koju im, uzprkos velikim naporima, ne uspije nikad podložiti svojoj vlasti. Treba još iztaknuti, da je srbski kralj Stjepan Uroš II. (1282. —1321.), koji se također nastojaše približiti katolicima, primio Hrvatsku i Dalmaciju u vladarski naslov. On se godine 1308. nazivaše: *»Hyrosus, dei gratia Dalmaciae, Croaciae, Dyocliae, Serviae el Rassiae Rex et Dominus totius maritimae regionis«*. Svakako je sigurno, da je taj naslov odgovarao više željama nego stvarnim posjedovnim odnosima kralja Uroša. Po Jirečeku izgleda, da se Stjepan Uroš služio ovakovim naslovom samo kao protumjerom protiv hrvatskog nasljednog bana Mladena II. Šubića, kad se je ovaj domogao na neko vrieme Huma,[12] koji su dotada posjedovali Srbi. Ipak je zanimljivo, da je ovaj naslov nestao u doba Stjepana Dušana, premda je ovaj jedini poveo vojsku sve do Splita. Čini se, da to bijaše u skladu s bizantskom tradicijom, koja samo nerado spominje Hrvate.

Da Srbi u pravcu zapada i sjeverozapada nisu postigli odlučan uspjeh, ne možemo shvatiti kao posljedicu snage ugarske države, jer ta ista snaga nije mogla zapriečiti, da Srbi ne protegnu svoj krug utjecaja sve do Save i Dunava. Kasnije ćemo vidjeti, da tu bijahu po sriedi dva momenta, koji zapriečiše napredovanje Srba, i to: žilavi odpor Hrvatstva protiv napredovanja Bizanta u svezi sa snagom vjerske ideje bogumilstva. Tek suradnjom ovih dvaju činbenika nasta dovoljna sila, da se izprieči pred nadiranjem Bizanta i Srba.

Svoje najveće uspjehe postiglo je Srbstvo u pravcu juga i jugozapada, I nakon uzpostave (1261.) ne mogaše se Bizant oporaviti. Rimsko helenstvo bijaše više politički, kulturni i vjerski pojam, nego narod i rasa, a politički element Bizanta bijaše težko stradao za vrieme 60 godina Latinskog carstva. Nekadašnja Helada bijaše u rukama Latina, franačkih i talijanskih plemićkih porodica. Vladavina Epirske despotovine oslabila je osjećaj pripadnosti tamošnjih krajeva prema središtu države i izniela na površinu također neke obitelji, koje se ne mogahu snaći u jedinstvenom ustrojstvu države. U helenstvu ne bijaše više snage; vojnički ne bijaše nikad snažno, a sada prepusti ono obranu države posvema plaćeničkim vojskama, koje bijahu sve češće turskoga podrietla. One opaze brzo slabost Bizanta i izkoriste je doskora.

Srbstvo je na jugu i jugozapadu naišlo na mjesto manjeg odpora. Kad je Bizant bio na vrhuncu razdora između careva Paleologa i Kantakuzena, imali su Srbi na priestolju najjačeg vladara iz dinastije Nemanjića: Stjepana Dušana Silnoga. Bijaše to jak i liep čovjek, hrabar i odvažan, njegova narav osvajaše, a osobno bijaše privlačiv. Bijaše dobar poznavalac ljudi, a poznavao je i bizantsku vještinu zadobivanja prijatelja s pomoću novca i naslova. Ta svojstva bijahu u njemu spojena s izvanrednim darom za uređivanje i organizaciju, kojim se on služio i

[12] *III—4., str. 11.*

u politici i u vojsci. Gospodarska snaga, koju Srbija bijaše stekla još u doba njegovih predšastnika, omogućila mu je, da za ostvarenje svojih ciljeva upotriebi znatna sredstva i da osobno bude darežljiv.

Tako prodiraše on stalno prema jugu j jugozapadu, te osvoji jedno za drugim: Macedoniju, Albaniju, Epir i Tesaliju. Koristeći se svađom Grka, nakon osvajanja iztisne grčke činovnike i zapovjednike, te ih nadomjesti Srbima. Doskora spoji, on gotovo čitav jugozapadni dio Balkanskog poluotoka u svojoj ruci. a osim toga držaše velik dio iztočno-rimskog carstva, te se od god. 1345. stane nazivati »gospodarom gotovo čitavoga romajskog carstva«. Sad dozori u njemu i njegovoj okolini osnova, koju bijahu nepromišljeno zasnovali sami Bizantinci. Carica Irena, supruga Andronika II. Paleologa, pokušala je, kad je brak Uroša II. Milutina s njenom kćeri Simonidom ostao bez djece, da pribavi srbsko priestolje jednom od svojih sinova, Dimitriju ili Teodoru, i da tako sjedini Srbiju s Bizantom. Sada, kad je Bizant propadao, a Srbija se dizala, pokuša Stjepan Dušan da tu osnovu obrnuto izvede i da Bizant sjedini sa Srbijom. Na Uzkrs, dne 16, travnja god. 1345. okruni se Dušan na saboru u Skoplju carem Srba i Grka i podigne svog prijašnjeg kancelara (logoteta), srbskog nadbiskupa Joanikija, na dostojanstvo patriarha Srba i Grka, da bi to uskladio sa shvaćanjem pravoslavnog iztoka. Dušan oponašaše čitavo ustrojstvo bizantske države. Srbi sa slavenskim imenima nošahu zvučne bizantske naslove: protosebastos, despotes, kaisar i t. d. Kao važno treba još dometnuti, da je krunitbi za cara prisutstvovao još i bugarski patriarh trnovski Simeun.[13] Svakako bilježe neki pisci, da je Dušan primio i bugarski carski naslov, te se nazivao »v Hrista Boga blagovjerni car i samodržec Srbljem, Grkom i Blgarem«. Carigradski patriarh Kalisto prokleo je doduše tek nakon nekoliko godina novog cara i protukanonskoga novog patriarha.[14]

Time se Srbstvo pod Nemanjićima popelo na vrhunac svoje moći. Jednako dosljednom i bezobzirnom politikom postade Srbija prva vlast na Balkanu. Blizu bijaše, da se popne na mjesto Bizanta, podigla je ruke za najvišim, što je častohleplje i mašta iztočnog kršćanina mogla zamisliti. Sva sjajna tradicija, sva snaga i bogatstvo, sva kultura i savršenstvo državne i crkvene organizacije, koje Srbin mogaše zamisliti, bijaše utjelovljeno u Bizantu i sve se to činilo sigurnim plienom. Tko pozna dušu ovog naroda, koji je kao malo koji drugi gramzljiv za vlašću i tašt, moći će zamisliti, koliko je njega obuzeo i zanio ovaj vanjski uspjeh u vezi s dobrim nutarnjim uređenjem i dotada još neviđenim blagostanjem. Veličina ovog razdoblja usjekla se kao predočba najvećega zemaljskog blagostanja duboko u dušu naroda, te je nerazdjeljivo spojena pojmom »Dušanovo carstvo«. Kad srbski seljak hoće kazati, da mu je neobično dobro, on će reći »dobro mi je, kao u doba cara Dušana«.

Predočba nekadašnjega velikog doba, koja je razprostranjena u čitavom narodu, temeljem je t. zv. zavjetne misli, t. j, narodne dužnosti svakog Srbina, da poradi na ponovnom uzpostavljanju nekadašnje veličine i snage. Ona je postala političkom krilaticom, koja još i danas snažno živi i djeluje.

---

[13] *III. 3., str. 387.*

[14] *III. 3., str. 389.*

7. Propast Srbije

Nakon uzpona sliedio je nagli pad. 20. prosinca 1355. umre car Dušan u najljepšoj muževnoj snasi od 48 godina.

Njegov sin i nasljednik car Uroš (1355.—1371.) ne bijaše dorastao zadatcima, koji ga čekahu. Za deset godina potratio je ovaj slabić sve što mu je otac za čitavoga svog života stvorio; razpala se čitava ponosna zgrada srbske države.

Nesreća je počela time, što je drugi preostali Nemanjić, Uroš Simeun, mlađi brat pokojnog cara Stjepana Dušana,[15] sam napola Grk, nastupio kao suparnik, također primio carski naslov i stao vladati kao Simeon Uroš Paleolog u pretežno grčkim jugozapadnim pokrajinama, u Tesaliji i Epiru, gdje je s majčine strane imao mnogo veza. Tako se država razpade ponajprije na dvie polovice, na sjevernu i južnu.

Zatim se pojaviše dva plemića, braća Vukašin i Uglješa Mrnjavčević, koji bijahu prije Dušanovi namjestnici u Macedoniji. Prvi od njih, koji bijaše u neku ruku skrbnik i suvladar nesposobnomu caru Urošu, primi kraljevski naslov i stade samostalno vladati. Zanimljivo je, da obojica bijahu očito Hrvati, jer prema Orbiniju potekoše iz hrvatske župe Hlievno (Livno), a ime Mrnjavac, Mrnjavić spominje se opetovano u hrvatskoj poviesti.

Za primjerom Mrnjavčevića povedoše se i drugi namjestnici, te izkoristiše obći metež u svoju korist. Najiprije se pobuniše Grci, a na zapadu Albanci. I tako se u srbskoj poviesti pojavljuju nova imena: Balša, Topija, Kropa, Angelis, Branković, Dragaš, Dejanović, Altoman, Hrebeljanović i t. d. Svi spomenuti bijahu nekadašnji namjestnici, članovi srbskoga činovničkog plemstva, koji utvrdiše moć svoje kuće i postadoše feudalna gospoda. Svi su oni težili za nezavisnošću i nastojali na račun svoje okoline podvrgnuti svojoj vlasti što veće područje.

Usred ovakovog razvoja događaja pojavljuju se Turci, koji su znali svoje uspjehe, postignute izkoriščavanjem bizantske slabosti, postaviti na čvršći temelj nego Srbi. Prvi puta pođoše Srbi pod vodstvom braće kralja Vukašina i despota Uglješe Mrnjavčevića daleko ususret neprijatelju sve do Černomena na Marici (u blizini Drinopolja). Ali kralj Vukašin izgubi bitku i život, a srbska država bude u svom razpadanju još jače uzdrmana (1371.). Kod sliedeće odlučne bitke potražiše već Turci Srbe. Uzprkos obćem razpadanju bijaše srbska država još toliko jaka, da se mogla odlučno braniti. Dvojica vojvoda srbskih državica, knez Lazara i Vuk Branković organiziraše zajedno obranu; u pomoć im pohitaše okolne slavenske države i njihovi vladari: Bugari, Bosanci i Hrvati. Tako je došlo do velike odlučne bitke na Kosovu polju (1389.). U prvi mah se činilo, da je bitka završila neodlučno. Ali pobjednici ostadoše oni, koji bijahu u cielosti jači, t. j. Turci. S ove dvie bitke započinje tursko vladanje nad Slavenima na Balkanu.

Južne srbske udjelne državice dospješe odmah pod tursko vrhovno gospodstvo, koje ih postepeno sasvim raztvori i pretvori u turske pokrajine. Nasljednici kneza Lazara, koji se kasnije nazivahu despotima,

---

[15] Sin Stjepana Uroša III. i Marije Paleologine, nećakinje već prije spomenute srbske kraljice Simonide. Njegova prva žena, mati cara Stjepana Dušana, bijaše Bugarkinja Teodora.

povukoše se na sjever Srbije u ona područja, koja bijaše Stjepan Dragutin stekao srbskoj državi. Odavde tjerahu politiku kolebanja izmedu Turske i Ugarske, dok nije godine 1459., 70 godina iza Kosova, padom Smedereva nestala i ova državica. Godine 1499. osvojiše Turci još: Zetu, gdje su Balšiče nasliedili Crnojevići, a time dođe i posljednji ostatak nekadašnje srbske države pod tursku vlast. Nakon jedva 100 godina zenita srbske moći sliedio je nadir njezina poniženja.

Potražimo li uzroke ovog neobično brzog propadanja, naći ćemo ih lako u ovim činjenicama:

1. Čitavo podizanje srbske vlasti zapravo je rezultanta triju sastojaka: a) bezuvjetni momenti snage, koji se nalažahu u državotvornom srbskom narodu, a to bijahu: jaka životna snaga, neobična obćenita nadarenost i bezuvjetno jaka vojnička sposobnost i hrabrost; b) povoljni vanjskopolitički položaj, koji se sastojao u tome, što su okolni politički činbenici i takmaci ili sustali u snazi, kao Ugarska i Hrvatska, ili su se pak nalazili u nutarnjem razpadanju kao Bizant i Bugarska, tako da Srbima nije bilo težko prisvojiti veće dielove njihovih pokrajina; c) neutaživa glad za silom i vlašću, kojom bijahu jednako izpunjeni vladajuća dinastija kao i narod, u savezu s političkom spretnošću, da se ovo nastojanje pretvori praktički u djelo i da mu se dade politički oblik. Dvie posljednje točke, t. j. vanjskopolitičke povoljne prilike i glad za vlašću, te politička spretnost, bijahu daleko pretežne nad točkom a), t. j. nad stvarnom snagom srbskog naroda. Kad su se povoljne prilike prvi puta jače preokrenute, ne bijaše djelotvorna snaga Srbstva dovoljno jaka, da održi državu, koju je stvorila. Sada nije bila dovoljna sama politička spretnost i želja za vlašću, da se održi cjelina, a želja za vlašću čak se okrenula u protivno i postala element, koji je državu raztvarao, jer je svaki velmoža razpadajuće države bio željan vlasti i nastojao steći što veći i širi krug svoje moći. Jer Srba još uviek ne bijaše mnogo, oni bijahu još uviek gorštaci, koji se doduše proširivahu na sve strane, ali koji u većini pokrajina bijahu samo razmjerno neznatna vladajuća klasa sa svojim privrženicima. A i nesrbski slavenski elementi, bugarski, macedonski i hrvatski Slaveni, ne bijahu još sasvim posrbljeni, a još manje Grci, Albanci, macedonski Rumunji, Sasi i primorski Romani. Svi ovi, vladajućem Srbstvu strani elementi, pomaganu centrifugalna nastojanja. Samo osobito povoljne prilike i izvanredne ličnosti mogahu držati na okupu ovaj mozaik etničkih elemenata.[16] Kad se povoljne prilike okrenuše i kad više ne bijaše snažnih ličnosti, morade čitavo to umjetno zdanje propasti.

2. Ne valja smetnuti s vida još jednu nepovoljnu okotnost. Uzprkos svem nastojanju sv. Save i kulturnom podizanju, što ga Srbi imaju zahvaliti njemu i od njega osnovanoj narodnoj Crkvi, bijaše kulturni stupanj Srbstva razmjerno još uviek prilično nizak. Jer Srbi bijahu po položaju i kulturnom stupnju svoje domovine neuglađeni osvajalački narod gorštaka, kome Bizantinci, Grčići, primorski Romani i Hrvati ostadoše kulturno nadmoćni. Zbog toga podnašahu ovi nerado i pro-

---

[16] *Valja izporediti, što Jireček piše o međunarodnom obilježju srbskog dvora. III. 3-, str. 368.*

tiv svoje volje njihovu vlast, koja im se činjaše neuglađenom, surovom i manje vriednom, pa zato imađahu svi Srbima neprijateljski pokreti velike izglede u uspjeh.

3. Srbi su svoju vjeru i crkveno ustrojstvo poprimili od Bizanta, a time su dobili i glavne smjernice svog kulturnog razvoja. Temeljna misao shvaćanja cara Dušana, koje je išlo za tim, da životno snažnije Srbstvo preuzme bizantsko carstvo, bijaše moguća, samo ako se uređenje i ustrojstvo države preuzme po bizantskom uzoru i ako se preuzimanjem s njezinim družtvovnim i kulturnim prilikama suživi. Srbi time preuzeše bezkoristno imovinu i baštinu vrlo sumnjive vriednosti. Po mojem uvjerenju bijaše vriednost bizantinizma u svako doba sumnjiva. A u ono doba, kad su se Srbi spremali da preuzmu bizantsku baštinu, nalazio se bizantinizam već u podpunom razpadanju. Kod preuzimanja baštine nije se dalo zapriečiti, da stanoviti mikrobi raztvaranja toga gnjiloga državnog tiela ne uđu i u mladu srbsku državu u nastajanju. Nesumnjivo bijaše i to jedan, premda sasvim abstraktni moment, koji požurivaše propadanje države.

4. Konačno, ne mogu prieći nikako preko okolnosti, na koju sam već prije upozorio. Radi se o nutarnjem, družtvenom ustrojstvu srbskog naroda. U strbskom narodnom središtu ne bijaše većih gradova i ne bijaše građanskog staleža. Tko pozna njemačku poviest, zna, da su gradovi sa svojom novčanom, duhovnom i vojničkom snagom bili protuteža feudalnom plemstvu i da su se carevi uspješno služili gradovima u te svrhe. Isto tako postadoše u Hrvatskoj dalmatinski gradovi neko vrieme uporišta ugarskih kraljeva protiv snažnih hrvatskih plemićkih porodica. U Srbiji uobće ne bijaše ovog posredovnog elementa ili ga bijaše tek na okrajku države i inorodnog, pa ne dolažaše u obzir kao državotvorni element. I tako središnja vlast u Srbiji nemaše nikakva uporišta, na koja bi se mogla osloniti u borbi protiv namjestnika, koji se razvijahu u feudalnu gospodu.

Uzmemo li u obzir sve te momente, moći ćemo razjasniti tu riedku pojavu tako naglog propadanja srbske moći.

8. Tursko doba

Sad dolazi kod Srba ono stanje, koje označismo kod Hrvata turskom dobi. Što o tom predmetu tamo rekosmo, to vriedi uz stanovite iznimke i kod Srba. Ovdje ne ćemo ništa opetovati, nego samo navesti, u čemu se tursko doba i njegove posljedice za srbski narod razlikuju od posljedica istoga razdoblja za hrvatski narod:

1. Tursko doba trajalo je kod Srba duže nego kod Hrvata. Ono počinje kosovskom bitkom (1389.), dolazi na vrhunac propašču despotovine (1445.), dok kod Hrvata počinje padom Bosne (1463.) i dolazi do vrhunca bitkom kod Udbine (1493.), odnosno mohačkom bitkom (1526.). I kao što tursko doba kod Srba prije počinje, ono se i kasnije završuje. U neturskin središnjim hrvatskim krajevima (Hrvatskoj, Slavoniji i jednom dielu Dalmacije), svršava ono karlovačkim mirom (1699.),

a u Srbiji se svršava tek hatišerifom god. 1830. Tako počinje tursko doba kod srbskog naroda 75 godina prije i traje 130 godina dulje. Prirodno treba stoga utjecaj turski na srbski narod u cielosti označiti većim i dubljim.[17] Ali treba odmah ustanoviti, da to ne vriedi za sva područja narodnog života, i da je uzprkos tome srbska narodna snaga u tursko doba manje stradala od hrvatske, što ćemo kasnije još obširnije obrazložiti.

2. Nastojali smo prikazati, kako su Srbi, koji izprva bijahu malobrojan osvajalački narod, uslied prirode svojih središnjih zemalja, koja je davala narodu snage i uslied kulturnog utjecaja iztočnog kršćanstva, — kojeg su crkveni dio poprimili izravno iz njegova duhovnog središta na Atosu, a njegov politički dio bizantskom baštinom, — te pogodovani svojim središnjim položajem prodrli na sve strane i postali važnim političkim čimbenikom. Iztakli smo također, da je nagla propast morala usliediti već iz tog razloga, što onaj pravi srbski narodni sloj u državi ne bijaše dosta snažan, da posluži kao protuteža centrifugalnim nastojanjima. U tom je pravcu tursko doba, koje je trajalo četiri stoljeća, donielo važnu promjenu. Ono je ukinulo družtvenu razliku između vladajućih Srba i ostalih nesrbskih Slavena kao i većim dielom neslavenskih prastanovnika, koji življahu u nekoj podložnosti kao meropi ili kao poluslobodni sebri. Prema unutarnjem ustrojstvu osmanlijskog carstva bijahu svi nemuslimanski državljani, t, j. raja, stalež s manje prava, koji se trpio samo zbog toga, da obrađuje zemlju i da hrani muslimanski gospodski sloj, koji bijaše dužan služiti kao vojnik. Svi srbski državljani, bez obzira, bili odličnici, slobodnjaci, sebri ili mteropi, spadaju u raju. Pod pritiskom strane vlasti nestade svih staležkih razlika; zajednička prošlost, zajedničke patnje toga razdoblja i jaka kopča srbske narodne Crkve, spojile su podpuno nekada inorodne etničke elemente u jednu družtveno, jezički i etnički jednoličnu narodnu gomilu, u kojoj već u 16. i 17. stoljeću ne nalazimo socialnog razlikovanja. Pri tome je Srbstvo dokazalo svoju veliku moć priljubljivanja, jer je u sebe primilo sve te raztrkane elemente.

3. Spomenuto je već, od kolikog je značenja za Srbe u političkom i narodnom smislu bila narodna Crkva, koju je osnovao sv. Sava. Njezino koristno djelovanje nije prestajalo, premda u doba razsula propade i narodna Crkva, i Srbija bude podređena grčkom ohridskom nadbiskupu. Kasnije podpadoše srbske zemlje izravno pod carigradsku patriarhiju, i grčki svećenici poplaviše krajeve, u kojima nastavahu Srbi. Ali i ove nepovoljne činjenice ne mogahu posvema uništiti duh srbske narodne Crkve. On se skloni u mnogobrojne manastire, koje su u doba sjaja utemeljili srbski vladari i koji bijahu organizirani još od sv. Save.[18] Ovi manastiri ostadoše narodni, jer se monasi obnavljanu izključivo od okolnog srbskog pučanstva i čuvahu predaje sv. Save. koje se sastoje u stavljanju na razpolaganje pravoslavne Crkve narodnim i političkim ciljevima srbskog naroda. Sve je to imalo za posljedicu, da je važnost svećenstva spala, a značenje manastira poraslo. U najtežim danima postadoše tako ti manastiri utočištem srbske narodne misli. Ovdje treba

[17] *Ostavljamo po strani činjenicu, da su Hrvati i Srbi u Bosni zajednički bili izvrgnuti turskom uplivu do god. 1878.*

[18] *Sv. Sava dao je prvim srbskim manastirima tipikone, t, j. statute, prema kojima se kasnije osnivahu drugi manastiri.*

navesti, što o tome piše jedan od izvrstnih poznavalaca toga predmeta.[19] »Manastiri bijahu za turskoga vladanja na Balkanu jedina mjesta duhovnog života. Skoro svaki srbski manastir je zadušbina iz doba srbske nezavisnosti, i zato u svakome živi živahna poviestna predaja o nekadašnjoj narodnoj veličini. Tamo bijaše starih knjiga okovanih srebrom i zlatom s inicialima kraljeva i kneževskih darovatelja, a na zidovima bijaše starih nadpisa o umrlim visokim gostima i o starim vladarima: razni nadgrobni nadpisi i mnoge druge stvari opominjahu posjetnike na propalo, ali sjajno doba. Vješti pisci prepisivahu srbski kraljevski ljetopis, koji pričaše o starim srbskim vladarima, carevima, knezovima i despotima. Tako na pr. ljetopis, koji se nalazi u manastiru Žitomisliću u Hercegovini, bijaše napisan u Hopovu godine 1364. On govori o Nemanji, o prvom okrunjenom vladaru, o sv. Savi, vrlo obširno o caru Dušanu, zatim o caru Lazaru i kosovskoj bitci, o Miloševu junačtvu, kako probode sultana Murata, o Stevanu sinu Lazarovu, o zauzeću Beograda i o despotu Đurđu. Ljetopis završava riečima: »Jovan umre i ostavi srbski narod u žalosti«. Ta ista predaja, sadržaj ljetopisa o kraljevima, nalazi se i u srbskoj junačkoj pjesmi. Može se čak smatrati, da su pisani izvori imali odlučan utjecaj na sadržaje ustmene predaje, jer narod ostade vazda u tiesnom dodiru s manastirima, monasi bijahu narodni sinovi, a skupštine, sajmovi i narodne svečanosti obdržavahu se uviek pred manastirom i u njegovu dvorištu. Ruski konzul A. Hilferding, poznavalac Bosne iz prvog diela 19. stoljeća, misli, da su se narodna pjesma, narodno kolo i narodni običaji uobće održali samo tamo, gdje bijaše manastira».

Turci, u kojih bijaše mnogo iztančanog razumievanja za politička pitanja, spoznaše doskora snagu ove narodne vjerske ustanove. Oni pokušaše upregnuti tu silu u službu otomanske državnb misli. I veliki vezir Mehmed Sokolović, rođeni Hercegovac, uzpostavi godine 1557. pećku patriarhiju, postavivši patriarhom nadbiskupa Makarija. Odtada se pećki patriarh zove: »Srbski patriarh sviju Srba, Bugara i Primorja«. Ali Osmanlije računahu krivo, stvar pođe protivnim putem. Po svom unutarnjem ustrojstvu ne mogaše osmanlijsko carstvo ni u kojem slučaju pružiti kršćanskoj vjeri ono, što joj mogaše pružiti kršćanska država. Pećki patriarsi stupiše doskora u odnose s Austrijom, postadoše posrednici za njene političke osnove i imađahu udjela u osnovi, da se svi kršćanski narodi na Balkanu pobune protiv Turaka. Zbog toga morade pećki patriarh Arsenije Crnojević pobjeći s 36.000 srbskih obitelji u Austriju, a srbska narodna Crkva nastavi se u patriarhiji karlovačkoj. Nakon ovih izkustava ukinuše Turci, razumije se, pećku patriarhiju — doduše tek god. 1776. — i podložiše srbsku Crkvu izravno carigradskom patriarhu. Sva viša svećenička mjesta u srbskim zemljama zaposjedoše Grci, i samo manastiri ostadoše u narodnim rukama. Ali ovaj obrat nije nipošto smetao, da je srbski narod u toj patriarhiji, koja je trajala 150 godina, gledao nastavak svoje nekadašnje države i da je ta ustanova, kako ćemo vidjeti, bila narodu kasnije od najveće praktične koristi. Pod nju ne podpadahu samo srbske, nego i hrvatske zemlje, koje se tada uz neke iznimke nalažahu go-

[19] *III. 12., str. 80*

tovo sve pod turskom vlašću. Hrvatski katolici ne imađahu ništa slično, da joj stave nasuprot, i tako postade pećka pabriarhija zapravo predtečom današnjih velikosrbskih težnja.

4. Iztaknuto je već, da je uzprkos duljem trajanju turska vladavina djelovala manje razorno na narodnu snagu Srba nego na snagu Hrvata. Ova je činjenica potrebna za razumievanje sadašnjice obaju naroda, pa je treba potanje razjasniti, jer je osim toga naoko u prvi mah paradoksna.

a) Srbski odpor protiv nadirućega turskog vala preuzeše na sebe srbske državice, koje bijahu nastale nakon propasti Dušanova carstva. Uzprkos već poodmaklom razpadanju, bijaše u njih još dovoljno snage, da se Turcima izprieče u velikim bitkama kao na Marici i na Kosovu polju. Nepovoljni izhod ovih bitaka imao je posljedicu, da su potučene državice dospjele u neki zavisni, vazalni odnos prema Turcima. Zbog toga Turci nisu imali povoda da izkale svoj bies na srbskom pučanstvu, kao što su to radili na hrvatskom. Osmanlije su išli samo za tim, da unište državu, a nemahu interesa da unište srbski narod. A baš kod Hrvata nije se borila država, jer Hrvati u to doba nisu imali organizirane državne sile, nego se borio narod kao takav; svaki se plemić borio, da očuva svoj posjed sa svojim kmetovima i ostalom svojtom. U jednome pismu staležima zemlje izpod rieke Ennsa izdaje car Maksimilian god. 1572. Hrvatima izseljenicima svjedočbu »da su se u svojoj domaji Turcima opirali do krajnjih mogućnosti i da to još danas čine njihovi srodnici, koji su tamo ostali.«[20] Zbog toga bijaše turski bies uperen prije svega na hrvatsko plemstvo i na narod, pa nastojahu izkorieniti i uništiti oboje tim više, što se Hrvati prisloniše na austrijsku kuću i što su Turci osjećali, da su tu prvi puta naišli na protivnika, koji će ih nadvladati. Osim toga prolažahu hrvatskim krajevima dvie fronte: jedna, koju je držala Austrija, i druga, koju su držali protiv Turaka Mletčani. Sasvim je prirodno, da pučanstvo tih krajeva bijaše uništavano u jačoj mjeri nego Srbi, kojih su države dospjele u doduše nepovoljan, ali ipak kako-tako sređeni odnos prema osmanlijskom carstvu.

b) Dok su Hrvati stalno i dosljedno provodili prema Turcima politiku nepopustljivog odpora, dotle su Srbi vrlo rano započeli s onom njima svojstvenom, oportunom politikom kolebanja. Prije svega opažamo i ovdje, kao i u svakom drugom razdoblju srbske poviesti, srbsku politiku ženitbe. Carica Milica, udovica cara Lazara, koji pade na Kosovu, uda smjesta svoju kćer Oliveru za novog sultana Bajazita I., a despot Đorđe Lazarević uda svoju kćerku Maru za sultana Murata. Da su Srbi u praksi izrabljivali svoje zetove-careve, shvatit će svatko, tko samo iole pozna srbsku poviest.

U svojstvu turskih vazala Srbi su nadalje svojim vrhovnim gospodarima pomagali i oružjem. Treba naglasiti, da su se na strani Turaka borili god. 1396. u bitci kod Nikopolja protiv kršćanske križarske vojske i u bitci kod Angore god. 1402. protiv Timurlenkovih Tatara i da su se u obje prilike vojnički iztakli, ali ih to nije smetalo, da se sporazumievaju i s neprijateljima Turaka, poimence s mađarskim kraljevima.

---

[20] *Dr. H. J. Biedermann »Neuere slawische Siedlungen auf süddeutschem Boden.« Stuttgart, 1888., str. 387.*

Ali dok su Turci imali uspjeha, dotle su im ostajali vjernim vazalima. Nastojahu također umiešati se i u unutarnje borbe turske dinastije. Tako se na pr. umiešaše u borbu braće Muse i Mehmeda, koji se obojica proglasiše sultanima, ali uviek oprezno nastojahu, da budu na strani onoga, koji tog časa bijaše jači. A da su Srbi iz svog položaja kao vjerni vazali i saveznici nastojaii izbiti koliko se moglo, razumije se samo po sebi.

c) Srbe je konačno štitila i njihova narodna Crkva. To bijaše znatna zaštita, koje Hrvati nisu imali u tolikoj mjeri. Vidjeli smo prije, da su čak Turci pokušali srbsku narodnu Crkvu učiniti sredstvom vlastite politike, ali im to nije uspjelo. U ovoj prilici poslužiše se Srbi opet svojom politikom zavaravanja, pobuđujući razna očekivanja, koja nisu izpunili. I premda se taj turski pokušaj izjalovio, ipak bijaše jedno vremensko razdoblje, u kome su Srbi i pećka patriarhija, kao osobito pouzdani elementi turskoga carstva, uživali neku naklonost, te se s njima bolje postupalo nego s ostalim kršćanima. Ali i inače je uviek vrhovni crkveni srbski poglavar, pa bio to nadbiskup ohridski ili patriarh pećki ili carigradski, imao svoje sjedište unutar otomanske carevine, te je zbog toga morao biti donekle lojalan i mogao se Turcima uviek činiti povjerljivijim i simpatičnijim od rimskog pape, tog zakletog neprijatelja nevjernih Turaka, koji je protiv njih organizirao jednu križarsku vojnu za drugom. Poradi toga lako je pojmiti, da se s grkoiztočnjacima u turskom carstvu u cielosti bolje postupalo nego s katolicima, pa ćemo kasnije nastojati pokazati na jednom stvarnom slučaju, kako je ta okolnost bila kobna za katoličke Hrvate.

d) Razumije se samo po sebi, da svi ti čimbenici ne mogahu nadoknaditi sve nepovoljne utjecaje, koje je po svojoj naravi moralo imati tursko vladanje za jedan kršćanski narod. I iz srbskih zemalja bježalo se od straha pred Turcima. Ali dok su se hrvatski izseljenici, koji se izseliše u Austriju, Mađarsku i Italiju, tamo stopili s domaćim žiteljstvom i neminovno mu se priljubili te se tako izgubili za svoj narod, to se isto kod Srba nije u tolikoj mjeri dogodilo. Srbi dolažahu većinom predvođeni svojim crkvenim poglavicama, organizirali su se u narodnoj Crkvi, zadobiše različite povlastice i t. d., te ih ova okolnost mnogo zaštićivaše, da se ne odrode. Pa dok su dakle katolički Hrvati, čak i onda, kad bi se selili u slavenske zemlje, kao na pr. Kranjsku i Moravsku, tamo postali Slovencima ili Česima, mogli su Srbi, koji se i onako naseliše dobrim dielom u hrvatskim zemljama Monarhije, većim dielom uslied svoje narodno-crkvene organizacije, sačuvati svoju narodnu osebujnost. Kako ćemo kasnije pokazati, upravo je taj doseljeni element zadobio najveću važnost kod oslobođenja i duhovnog podizanja čitavoga srbskog naroda.

Ovim razlikama u utjecaju turskog vladanja na Hrvate i Srbe pozabavili smo se nešto duže, jer nam se čini, da su one važne za prosuđivanje sadašnjosti Hrvata i Srba. Ali ipak treba ustanoviti, da je tursko vladanje u cielosti bilo štetno za srbski narod. Posljedica bijaše propadanje na družtvenom, kulturnom, duhovnom i moralnom polju. Srbi,

koji u 13. i 14, stoljeću postadoše većim svojim dielom vladajući sloj u srednjem i zapadnom Balkanu, propadoše u četiri sliedeća stoljeća i postadoše siromašan, neuk seljački narod, izrabljivan od Turaka i grčkog svećenstva.

9. Uzkrs Srbije

Sredinom 16. stoljeća postiglo je osmanlijsko carstvo svoj vrhunac. Ali osvojenje i vladanje nad prostranim područjima izcrplo je životnu snagu državotvornih Osmanlija; na prielazu iz 16. u 17. stoljeće počinje osmanlijsko carstvo najprije polagano, a zatim sve brže propadati. To bijaše čas, kad je ona politička tvorevina, kojoj pripada zasluga, da je zaustavila turski val, — a to su zemlje austrijske kuće, — morala prirodno prieći iz stanja obrane u napadaj. To se i zbilo, a posljedica ovog vremenskog razdoblja bijaše pet ratova Austrije protiv Turske: rat od 1663.—1664. (vašvarski mir), četrnaestgodišnji rat od 1684.—1699, (karlovački mir), rat od 1715.—1718. (požarevački mir), rat od 1736. — 1739. (beogradski mir), te rat od 1789.—1791. (svištovski mir). Ovi ratovi bijahu od najveće važnosti za srbski narod, jer se počevši od četrnaestgodišnjeg rata radilo uviek i o srbskim zemljama kao i o oslobođenju Srba od turskog jarma. Jedna od posljedica četrnaestgodišnjeg rata bijaše i to, da se oko 350.000 Srba, kako sam već prije spomenuo, pod patriarsima Crnojevićemi i Jovanovićem naselilo na jugu Monarhije i tako našlo put, na kojem se moglo stalno i snažno razvijati. Posljednji veliki rat protiv Turske (1789.—1791.) bijaše od osobitog značenja za Srbe. Austrija se bijaše obratila na Srbe s pomoću agenata i proglasa i pozivala ih u borbu protiv inovjernog tlačitelja, obećavajući im oslobođenje od turskog jarma. Srbi (poimence najsjeverniji krajevi kraljevine Srbije, razumije se, one pred balkanskim ratovima) odazvaše se u velikom broju tom pozivu, i postrojbe, koje vježbahu i organizirahu austrijski častnici, učiniše sve, što im bijaše moguće. Ali ne izpuniše se nade, koje se bijahu polagale u konačni izhod ovog rata s ove i s one strane Dunava. Sve ih pokopa svištovski mir. jer njegov posljedak bijaše status quo ante. Tisuće i tisuće Srba naseliše se u Sriemu i južnoj Mađarskoj. Ali mnogo važnije od toga bijaše ovo: mnogi austrijski Srbi, koji pođoše kao častnici, učitelji i činovnici u Srbiju, stupiše u veze s tamošnjim Srbima, čime se pripremiše putovi za kasnije posredovanje suvremenih misli i kulturnih nastojanja između Austrije i Srbije, a osim toga probudilo je i snažno prodrmalo ovo ratno razdoblje te Srbe, koji bijahu mnogo izgubili od svoje nekadašnje vojničke spreme i samopouzdanja uslied vjekovnog robstva i razoružanja. Austrija izvježba veliki broj Srba iz Srbije i upozna ih sa zapadnoeuropskim oružjem, vojničkom stegom, ustrojstvom, zaptom i ratnom vještinom. Uspjesi tih četa podigoše u velikoj mjeri narodnu sviest, pa se Turci, kad nakon mira u Svištovu ponovno zaposjedoše zemlju, moradoše u čudu zapitati: »Susjedi, što to učiniste iz naše raje?«

Tako je osobito posljednji austrijsko-turskt rat postao važnim činbenikom, koji bijaše pozvan, da kod kasnijih srbskih ratova za oslobođenje odigra važnu ulogu.

Kod Srba, koji se naseliše u Austriji, i kojima se doduše obećavalo, da će ih se natrag preseliti u Srbiju, a kojima se iz vanjskopolitičkih razloga to nije moglo dopustiti, započeo je koncem 18. stoljeća živahan pokret, koji je išao za tim, da se narod duhovno i kulturno podigne. Uz crkvene organizacije, svuda se osnivahu škole i tako udaraše temelj kasnijim crkveno-školskim općinama, koje bijahu toliko važne za politički razvoj Srba. Snažni pojedinci, kao Dositej Obradović i Vuk Stefanović Karadžić, učiniše, da se narodni jezik prihvati kao književni, čime bi širim narodnim slojevima težko razumljivi crkvenoslavenski jezik sretno zamienjen te uobće omogućena narodna književnost.

Ovaj razvoj nije mogao ostati bez posljedica ni za one Srbe, koji bijahu pod turskim gospodstvom, te je morao i kod njih uzrokovati slične težnje i nastojanje, da se popravi politički, gospodarski i družtvovni položaj srbskog naroda. Ovo nastojanje poticaše i pomagaše snažno uspomena na nekadašnju narodnu veličinu, koju njegovaše narodna predaja, narodna pjesma i narodna Crkva, i koja postade obćim narodnim dobrom.

Ali taj pokret, koji je išao u cielom srbskom narodu za tim, da se njegovo stanje popravi, nastao je vremenski u razdoblju, u kome se čitavo stanje Srba u otomanskoj carevini pogoršavalo. Razvitak unutarnjeg propadanja osmanlijskog carstva bijaše došao u osobito zaoštreno stanje. Vojnička sila Osmanlija, taj temelj veličine i uzpona Turaka, bijaše podložena procesu raztvaranja. To se očitovalo osobito u dva pravca, u propadanju osmanlijskog lenskog sustava i u izrođivanju janjičara, koji nekada bijahu probir i srž turske vojske. Mjesto odabranika različitih naroda prostranog carstva, nagrnuše sad u postrojbu janjičari protekcionaši i razni velegradski ološ iz Carigrada. Ratnički duh propade; u vojsci se pojavi neko nametničtvo, iz nje postadoše vojnici najgore vrste, podkupljiva banda, koja nije samo sudjelovala kod svih državnih udara, zavjera i promjena na priestolju, nego je ovakve promjene, ako ikako bijaše moguće, sama izazivala, da bi zatim mogla ucjenjivati nove vlastodržce. Na taj način postadoše janjičari raztvorni element, koji je težko ugrožavao sigurnost i mirni razvoj osmanlijske države. Prvi pokušaji, da se janjičari učine neškodljivima, ne uspješe pa dođoše na malo sretnu zamisao, da ih razprše, premještavajući ih iz glavnog grada države u pokrajine. Posljedica te nakane bijaše, da se zlo stalo širiti po pokrajinama. Osobito se u Srbiji janjičari izrodiše. Snagom svoje stoljetne organizacije oni bijahu nadmoćni svim drugim državnim ustanovama, proširiše se po čitavoj zemlji, postadoše svemoćna klika, s kojom nitko ne mogaše izaći na kraj. A kad jednom podpuno zavladaše, započeše nemilosrdno izrabljivati položaj i obogaćivati se grabežom i nasiljem također i na račun ostalih muslimana u Srbiji, a najviše dakako na račun raje.

Osobito im bijaše omililo protjerivanje osmanlijskih posjednika lena, a to bijahu obično muslimani bosanskog ili albanskog podrietla, s nji-

iovih lenskih posjeda, i nasilno pribavljanje neograničenog vlastničtva tih lena, t. j. da prema osmanlijskim pravnim pojmovima postanu čitluk-sahibima. Za tadašnje prilike u Turskoj značajna je činjenica, da je središnja vlast bila nemoćna protiv ovakvih postupaka, i da su janjičari mogli prisvojiti gotovo sva državna lena. Pa dok su pravi posjednici lena, t. j. spahije, razmjerno blago i štedeći postupali sa srbskim stanovničtvom tih lena, janjicari-uzurpatori bijahu nada sve silovitiji, okrutniji, te izcrpljivahu i pljačkahu narod. Prilike u tursko-srbskim zemljama, koje bijahu ionako nesnosne, postadoše neizdrživima, o kakvoj sigurnosti života ili vlastničtva ne mogaše već biti ni govora. Protuudar na te prilike ne mogaše izostati.

Ovi događaji ne zbivahu se dakako bez unutarnjih borba medu samim Turcima. Janjičari nađoše podpore kod konzervativnih, strogo nabožnih elemenata, a spahije pak u prijateljima reformi, koji ojačaše za vladavine sultana Selima III. i koji ujedno bijahu liberalni element među Tiurcima. Oni uvidješe, da takav razvoj mora dovesti carstvo na rub propasti.

Janjičari nađoše međutim moćnog zaštitnika u Pazvan-ogluu vidinskom, jednom moćnom mjestnoin poglavaru, koji je težio za samostalnošću i koji ih je u svim težkim časovima pomagao svojim brojnim kirdžalijama (četama). Da bi se održali i uspjeli protiv tog moćnog saveza, moradoše od Porte izaslani paše pozvati u oružanu pomoć kršćansku raju, kako bi spahijama povratili njihova zakonska prava. Tako je osobito radio blagi, pravedni i Srbima skloni Hadži Mustafa-paša. U tim unutarnjim borbama sami su Turci naoružavati Srbe, vojnički ih snažili i dizali njihovu samosviest.

Ali povratak u staro nije. mogao izostati. Dobroćudnog Hadži Mustafa-pašu, zvanog »srbska majka«, savladaše i ubiše dahije i janjičari, koje su oni predvodili, a dahije, koji se sad opet dočepaše vlasti, stadoše se osvećivati srbskoj raji. Mjeseca veljače god. 1804. upriličiše dahije veliki pokolj uglednijih Srba i naprosto poklaše sve knezove i glavare.

Srbski je narod uvidio, da se nalazi u opasnosti, a pokraj toga osjećao se i u pravu, jer je samo pomagao zakonitu vlast u borbi protiv pobunjenih dahija i janjičara.

Tako dođe do ustanka Srba protiv uzurpatora, koji se dočepaše vlasti, do t. zv. ustanka protiv dahija. Bijaše to lojalni ustanak, jer Srbi ne ustadoše protiv turske vlasti, nego protiv buntovnih i za državu pogibeljnih uzurpatora, dahija.

Ustanak plane u isto vrieme na više mjesta nezavisno, a bijaše uperen u prvome redu protiv dahija i njihovih zamjenika kabadahija i subaša. Protivna strana Turaka, t. j. spahije i njihovi pristaše, pomaganu otvoreno ustanak. Vođe ustanka bijahu knezovi i ugledne srbske ličnosti.

Ovdje treba spomenuti, da su se tursko-srbske prilike u drugoj polovici 18. stoljeća tako razvijale, da bijahu položeni neki zametci samouprave. Nakon podpunog razpada srbskoga državnog ustrojstva bijaše ipak ostalo obiteljsko i plemensko ustrojstvo, kakvo imaju svi Slaveni.

Na tom temelju razvilo se seosko ustrojstvo, a na njegovu čelu bijaše mjestni starješina, knez.[21] Kad se zemlja dielila u kotare zbog oporezovanja, dobije svaki kotar također po jednoga kneza, koji se imao brinuti za razpodjelu i utjerivanje poreza, a osim toga bijaše nadležan i u nekim sporovima. Više kotara bijaše podložno velikom knezu. Za knezove postaviše Turci najuglednije i najbogatije ljude, a njihova služba omogućivala im je, da podignu još više svoj ugled i svoje bogatstvo.

S pomoću ovakvoga jednostavnog ustrojstva uspjelo je Srbima uz podporu njihovih najuglednijih ljudi, knezova i starješina, koji izmakoše pokolju u veljači, i uz podporu hajduka, tih prijašnjih pljačkaških ustanika, te narodnih popova i kaluđera, da se uspješno odupru dahijama. Njih i njihove zamjenike, kabadahije i subaše iztjeraše iz pojedinih posjeda.

Tada se pojavi čovjek, koji skupi sve te pojedinačne pokrete i podade im obilježje narodnog pokreta. Bijaše to Karađorđe (Crni Đorđe), sin seljaka Petronija iz Viševaca u kotaru kragujevačkom. U pokretu, koji je predhodio austrijsko-turskom ratu, bijaše on utekao u Austriju i stupio u austrijsku vojničku službu, u kojoj je dotjerao do feljbabe. Kasnije se povratio kući i stekao nešto imetka trgujući svinjama. Kad je ustanak buknuo, ne izabraše ga vođom samo u njegovu kotaru, nego i u čitavoj srednjoj Srbiji, koja se zbog obilja šuma nazivaše Šumadijom.. Pošto bijaše hrabar, nagao i bezobziran — ustrielio je svog vlastitog otca, kad nije htio s njime bježati u Austriju — bijaše on pravi čovjek, da se probije u onoj sredini, koja bijaše uzavrela i podivljala u borbi s Turcima.

Oslanjajući se na snagu Šumadije, koja mu bijaše osobno odana, a osim toga još uživaše prednosti središnjeg položaja i nepristupačnosti, te odlikujući se pogledom i predviđanjem pred svim ostalim vođama, postade on brzo vođa —»verhovni vožd« — čitavog naroda i osnivač kasnije dinastije Karađorđevića.

Na taj način doskora bi slomljena vlast dahija i osvojena većina gradova na sjeveru tako, da se dahije mogahu držati još samo na jugu. Činilo se, kao da će nastupiti paradoks, da potlačeni Srbi uspostavljaju zakonsko stanje u jednoj pokrajini otomanske carevine.

Ali nastupilo je ono, što nije moglo izostati. Srbi nastojahu, koliko god to bijaše moguće, sačuvati fikciju, da je njihov pokret lojalan. No Turci i Srbi ne stajahu, samo jedni prema drugima kao tlačitelji i potlačeni, kao politički i nacionalni protivnici, nego i kao dvie neprijateljske vjeroizpoviesti, a obadvie bijahu jedna drugoj odvratne i disahu međusobnom mržnjom. Turci gledahu s nepovjerenjem sve veće uspjehe Srba, a pokraj toga učinio je vjerski moment, da se kod Turaka počelo širiti shvaćanje, da su s posjeda odtjeranim spahijama još uviek bliži buntovni, ali pravovjerni janjičari, nego nevjerna raja. A uspjehom opijeni Srbi ne mogahu se suzdržati i od nekih sasvim neosnovanih, okrutnih i neprijateljskih postupaka i prema drugim Turcima. Čim veći bijahu oružani uspjesi, tim su većma rasli i prohtjevi Srba. Sasvim je jasno, da oni nisu mogli smatrati nagradom za svoju prolivenu krv, da na mjesto jednog tlačitelja dobiju drugoga, makar i nešto blažeg.

---

[21] *Značajno je, da je ta rieč germanskog podrietla. Ona potječe od iztočnogotske rieči Küning, novonjemačke König. Odatle nastade knez ili knjaz.*

Porastom toga međusobnog odtuđivanja i postavljanjem zahtjeva, koji su išli za autonomijom zemlje, nastao je sukob Srba sa središnjom vlasti otomanske carevine.

Mjeseca travnja g. 1805. održaše Srbi sastanak u Ostružnici, izraziše točnije tamo svoje želje i poslaše poslanstvo u Carigrad, da ih predloži sultanu. Ali sultan Selim III. pošalje kao odgovor vojsku pod zapovjedničtvom Hafiz-paše iz Niša na Srbiju sa zadatkom, da razoruža i umiri zemlju. Srbima pođe za rukom da potuku ovu vojsku, koja postupaše osorno s rajom, te Hafiz-paža morade bježati iz Srbije i umre malo zatim u Nišu.

Iz ovog događaja nastao je srbski rat za oslobođenje god, 1806./07.

Karađorđu i ostalim srbskim vođama bijaše jasno, da se siromašna, malena i sama na sebe upućena zemlja ne će moći održati protiv sile čitave otomanske carevine. Zbog toga stadoše Srbi tražiti saveznike. Najbliži bijaše velika susjedna Monarhija. Karađorđe nuđaše Austriji opetovano, da joj preda Srbiju. Ali zapletajima napoleonskih ratova bijaše Austrija toliko zauzeta, da je na svom jugoiztoku željela bezuvjetno mir, pa je izbjegavala sukobe s Turskom.

Kad ih na ovoj strani odbiše, svrate Srbi svoj pogled na Rusiju. kud ih je osobito privlačilo zajedničtvo vjere. Značajno je, da ova zamisao potječe zapravo od jednog austrijskog Srbina, od karlovačkog metropolita Stratimirovića, koji bijaše na glasu zbog svoje lojalnosti: On napisa god. 1804. jednu spomenicu, koju preda ministarstvu vanjskih poslova u Petrogradu srbski, izpovjednik ruske velike kneginje Aleksandre Pavlovne.[22] Tamo padne ovo sjeme na plodno tlo. Rusija bijaše dotada vodila dva velika rata s Turcima, 1768.—1774. i 1787.— 1792. Budući da ne bijaše toliko zauzeta napoleonskim ratovima, spremaše se upravo da započne svoj treći turski rat (1806..—1812.), pa joj zbog toga jedan mali poslušni saveznik bijaše dobro došao. Rusi doduše ne pomogoše Srbima u većoj mjeri, ali ipak još toliko, da to bijaše veliki moralni oslonac malenom narodu, koji se težko borio za obstanak i slobodu. U Petrogradu nađoše, da nije najzgodnije ugovarati s nekolicinom buntovnika, pa savjetovahu Srbima, da ustroje privremenu vladu, »sinod«, kojim upravljahu ruski činovnici po narodnosti Srbi. Tako bijaše stvorena polazna točka jednoga samostalnog ustrojstva i poduzeti prvi upravni koraci za kulturno i gospodarsko podizanje zemlje.

Rusko-srbski odnosi za trajanja rusko-turskog rata 1806..—1812. bijahu u cielosti prilično slabi. Ali zato bijaše za Srbe mnogo vrednije, što Rusija kod sklapanja mira nije zaboravila svoga malenoga pravoslavnog brata. I Srbija bude uvrštena u bukureštanski mir.

Srbi dobiju pađpuni oproštaj, bijahu im obećane bolje prilike, osobito neka autonomija u unutarnjim stvarima, ali tvrđave u zemlji, koje bijahu stalni kamen smutnje između Turaka i Srba, ostadoše u turskim rukama.

Premda to samo po sebi ne bijaše bogzna što, ipak zadobiše Srbi time ne samo međunarodno i državopravno priznanje, nego i jamstvo jedne velevlasti za svoje zahtjeve.

---

[22] *Završetak spomenice tog austrijskog dostojanstvenika neobično je zanimljiv, pa ga zbog toga ovdje navodimo. Po K a l l a y u glasi on ovako: »Misao osnivanja jedne nove slavenosrbske države tako je živo pred mojim očima, čini mi se tako korisnom za carsku rusku vladalačku kuću i tako slavnom za sve Slavene, da za njeno ostvarenje ne bi trebalo žaliti ni truda ni troška te bi svaki pravi Slaven i gorljivi Rus, koji je svom caru istinski odan, svim snagama morao prionuti uz njezino ostvarenje, jer se čini, da je ono moguće upravo uz sadanje okolnosti.« Ali očito je, da Kallay nije znao svega, što ovaj austrijski dostojanstvenik pisaše u Rusiju. Budući da je to vrlo značajno, nadopunjujem po Ristiću. Stratimirović misli, da bi si Rusija u ovakvom narodu i u tako vjerski srodnoj državi stvorila prirodnog, bezuvjetno pouzdanog saveznika, kakvog do danas uobće nije imala. Ova država premda bi izprva Turcima plaćala danak, povećavala bi se postepenim izumiranjem turske carevine. Za vladara oslobođene Srbije predlaže Stratimirović jednog ruskog velikog kneza; a ako to ne bi bilo moguće, treba Srbima dati jednog protestantskog princa, na uz uvjet, da njegovi potomci pređu na grkaiztočnu vjeru. A da srbske zemlje, oslobođene od Turaka, ne bi podpale pod Austriju i povećale njenu vlast, potrebno bi bilo, da one dođu pod rusko štitničtvo.*

Ali ovo posljednje bijaše i jedini pozitivni uspjeh bukureštanskog mira, jer se on s obzirom na Srbiju nikad ne izpuni. Stvari se razvijahu naprotiv sasvim protivno. God. 1813. poduzmu Turci, ocienivši povoljno međunarodni položaj, ozbiljnu vojnu protiv Srbije.

Srbi se ne uzmogoše oprieti. U zemlji bijaše sve bezglavo. Karađorđe ostavi sve na cjedilu, pobjegne u Austriju, te Srbija dospije ponovno pod neograničenu tursku vlast. Razumije se samo od sebe, da je usliedio jaki protuudar i da se položaj Srba u velikoj mjeri pogoršao.

Ali narod bijaše već protiv Turske polučio previše uspjeha, bijaše odviše dobro upoznao ponosni osjećaj snažnog samoodržanja i vlastite samopomoći, a da bi sad prekrižio ruke. Jedan od vojvoda iz doba Karađorđeva postavi se na čelo naroda, podigne iznova zastavu ustanka i preuzme vodstvo.

Miloš Obrenović bijaše seljački sin kao i Karađorđe, sin Teodora iz Dobrinja, a nakon rane smrti svog otca stade se preživati po svom pootčimu Obrenu. U mladosti stupi u službu svog polubrata Milana, koji postade vrhovnim glavarom okruga rudničkog, požežkog i užičkog, te ga zamjenjivaše i u njegovim dužnostima vođe. Nakon bratove smrti preuzme on njegov položaj. A budući da se ne bijaše previše izložio, nije morao bježati iz zemlje nakon nesreće god. 1813. Ne bijaše tako silovit i nagao kao Karađorđe, ali ipak mnogo lukaviji od njega. U povoljnom trenutku prikazivao se kao da popušta i da se pokorava, a pri tome je neodstupno radio na ograničivanju turske vlasti i na oslobođenju svog naroda. Vodeći kod toga i mnogo brige o svojoj materialnoj koristi, postade on osnivačem druge srbske dinastije, dinastije Obrenovića.

God. 1815. započne Milošev ustanak. On ga je poveo tako spretno i uspješno, da je do g. 1816. polučio mnogo uspjeha. S obzirom na međunarodni položaj i na Rusiju, činilo se Turcima, da je najbolje, da ne tjeraju mak na konac, te se upuste u pregovore, koji potrajaše nekoliko godina.

Karađorđe se nalazio u to doba ništa ne radeći u Austriji. Grčki heteristi predobiju ga za misao zajedničkog ustanka kršćanskih naroda u Turskoj, te on god. 1817. dođe u Srbiju. Razumljivo je, da dolazak Karađorđev Milošu Obrenoviću baš ne bijaše ugodan. On to javi beogradskom paši. Po njegovoj uputi, a po Miloševu nalogu pade Karađorđe, prvi srbski vođa od srbske ruke, a Miloš pošalje njegovu glavu beogradskom paši u znak svoje pokornosti.

Priredivši sebi na taj način slobodan put, izabran, bi Miloš još iste godine i potvrđen od Porte srbskim knezom. Samo nasljeđivanje kneževskog naslova bijaže još neko vrieme sporno, ali i to se pitanje također rieši povoljno za Srbe, navodno time, što je Miloš nekoga kod Porte podmitio. Međutim bijaše Srbija opet uključena u rusko-turski privremeni ugovor u Akermanu (1826.), koji bijaše kasnije potvrđen ugovorom u Drinopolju (1829.). Time bijahu utvrđena načela i obseg srbske autonomije. Hatišerif od 27. rebinlevela 1246, (kolovoza 1830.) donese podrobnu provedbu mirovnog ugovora, i osnovni potezi kasnije Srbije bijahu gotovi.

Srbija postade autonomnom pokrajinom otomanske carevine, providena međunarodnim jamstvom. Budući da su Srbi imali zahvaliti glavne etape međunarodnog okorištenja u svojim ratnim oslobodilačkim podhvatima bezuvjetno Rusiji, to je Srbija u velikoj mjeri dospjela pod ruski utjecaj, tako da se u stvari moglo govoriti o ruskom protektoratu.

Srbski ratovi za oslobođenje od g. 1804.—1817. snažno su djelo jednoga malenog naroda. Mnogi se s pravom čudahu, da je siromašni seljački narod bez ikakve inteligencije i bez znatnije pomoći mogao, upirući se gotovo izključivo samo na se, odolievati tako uspješno carstvu, koje je nekad osvajalo sviet.

Povjestničari kova jednog Rankea nađoše se pobuđeni, da se pozabave tom pojavom, koja je Srbima priskrbila mnogo naklonosti, priznanja i povoljnih koristi.

Veći dio družtvovnih, međunarodnih i nutarnjopolitičkih momenata tog razdoblja prikazali su i protumačili uzorno Kallay i Ranke. Ipak ću na drugom mjestu ove knjige nastojati pridodati nekoliko novih gledišta.

10. Pravci razvoja suvremene Srbije

Nije moj zadatak napisati poviest suvremene Srbije. Prikazivanje starijeg vremena napisao sam u namjeri, da iz njeg izdvojim one momente, koji nam se danas prikazuju kao razvojno-poviestni temelj današnje politike i družtva Srbije te koji su kao gotov naslieđen zbir doprli iz srbske prošlosti u srbsku sadašnjost. Pri tome bijaše moja polazna točka, da baš o toj prošlosti postoje mnoge krive predočbe, a često i pogrješna shvaćanja, pa sam nastojao da to razjasnim.

S obzirom na najnoviju srbsku poviest ograničit ću se na najnuždnije, polazeći sa stajališta, da je o tom predmetu znanje prilično razšireno.

A možda nije ni najzgodnije srbsku poviest od g. 1830. do 1914. htjeti prikazati u jednom odlomku. Jer to se razdoblje dieli očito u dva diela, jasno različitog obilježja, u razdoblje do objave nezavisnosti (1878.) i od toga događaja do svjetskog rata.

Prvo razdoblje obilježeno je nastojanjem, da se razkinu sve niti, koje su zemlju vezale za otomansku carevinu i da se postigne podpuna nezavisnost. Pažljivom promatraču ne će izbjeći, da ovaj razvoj ide neobično brzim tempom i da je srbski narod radio na ovom zadatku usredotočujući na nj sve svoje sile pažnje vriednom dosljednošću i uztrajnošću. I premda vremenski razmak od 50 godina, koji bijaše potreban, da se taj cilj postigne, nije baš malen, ne treba iz vida izgubiti omjer snaga. Na jednoj strani bijaše silna carevina, a na drugoj osiromašen, propao, malen narod, koji bez ikakvih novčanih i tehničkih sredstava ne mogaše osim toga u službu rada na oslobođenju staviti ni sve svoje narodne snage, nego samo one, koje bijahu u jednoj većoj, povoljno smještenoj pokrajini.

Ali ne treba dakako smetnuti s uma, da su nutarnje stanje i razvoj otomanske carevine kao i idejni pravac ostale Europe neobično poma-

gali srbska nastojanja. Otomanska carevina bijaše se popela na svoj vrhunac neprestanim ratovanjem, jer rat protiv nevjernika ne bijaše samo vjerska zapovied, nego običajna državna uredba u razdoblju uzpona: svakog proljeća morao je sultan krenuti u rat i osvojiti bar jednu pokrajinu. Temelji dotadašnjeg vojničkog ustrojstva, lenski sustav i janjičari, nalažahu se sad u punom razpadanju, a novo suvremeno vojničko ustrojstvo po zapadnoeuropskom uzoru još ne bijaše stvoreno. Upravo u razdoblju srbskih ratova za oslobođenje bijaše na vrhuncu ta kriza, koje posljedica bijaše propadanje carstva. Idejni temelj za obnovu trebalo je tek izvojštiti od konzervativnog vjerskog uvjerenja. Nekada vojnički silna turska država bijaše sad gotovo nenaoružana, a osim toga stalno pritiskivana s mnogih strana, poimence od Rusa. Pod ovim uvjetima bijaše i malim vojničkim sredstvima jednoga odlučnoga malenog naroda moguće, da se s uspjehom iztaknu.

S druge pak strane nalažaše se u biti otomanske carevine vladanje pravovjernih muslimana nad inovjercima. Sredstvo za osnivanje i održavanje ovih odnosa vladanja bijaše vojnička sila i moć. Zahtjev za vladanjem, osnovan na vjeroizpoviednom temelju, bijaše još ostao, kad je već nestalo vojničke sile i snage, koja bijaše potrebna, da se taj zahtjev stvarno održi. A silu, koje je stvarno nestajalo, nadomjestili su Turci, koji se puni straha borahu za održavanje svog vladanja, nasiljem i kršenjem ljudskih prava inovjeraca. Ova stalna pojava posljednjih 150 godina turske poviesti, koja je u svojim različitim oblicima postala stalnim izvorom nemira u međunarodnim odnosima, stvorila je u diplomatskom svietu Europe uvjerenje, da Turska načelno nije sposobna za vladanje nad stranim kršćanskim narodima, pa je Europa, osobito u početku 19. stoljeća, načelno podupirala pokrete za oslobođenje kršćanskih naroda turske carevine i priečila, koliko to bijaše moguće, da Turska u tom pogledu natrag stekne položaj, koji bijaše izgubila.

Te dvie činjenice pomogoše Srbima bitno, da postignu samostalnost, čime ne mislim umanjiti vriednost njihova djela.

Pod ovim uvjetima radili su Srbi od g. 1830. do. 1878,, da skinu posljednje spone, koje ih vezahu uz otomansku carevinu, a poradiše i na unutarnjem ustrojstvu svoje mlade države.

Od neobične važnosti za Srbiju bijaše protivnost između Rusije i Austrije. Ove dvie države otimahu se o prevlast na Balkanu. Budući da Srbija kraj Rumunjske bijaše najznatniji element na Balkanu, potrudiše se obje države, da zadobiju u Srbiji što više utjecaja. Kao što vidjesmo, Rusija bijaše u tom pogledu u mnogo boljem položaju, jer ne bijaše toliko zaokupljena napoleonskim ratovima i jer je svoju napadačku politiku prema Turskoj znala bolje izkoristiti na korist Srbije. Kad su između Srbije i Turske prestali neprestani ratni zapleti, nastojala je Monarhija, da diplomatskim podupiranjem stekne u Srba sklonosti i utjecaja. Mislim, da treba ustanoviti, da sav taj liepi trud bijaše uzaludan. Nikada Austrija nije u Srbiji mogla steći sklonosti! Štoviše, protivno od toga! Treba utvrditi, da su obje dinastije, koje se izmjenjivahu, redovito bile zbacivane s priestolja, kad su pokušavale, da kroz dulje vrieme budu austrofilske. Tako se god. 1858. Aleksandar Karađorđević mo-

rao zahvaliti najviše iz tog razloga; austrofilstvo bijaše dobrim dielom i razlogom propasti Obrenovića u svibnja g. 1903. Ova nas pojava mora tim više začuditi, što je bila Srbija geografski i političko-gospodarstveno bezuvjetno upućena na Austro-Ugarsku. S tom pojavom pozabavit ću se još kritički na drugom mjestu ove knjige.

Pod utjecajem tih momenata zbivao se razvoj Srbije od g. 1830.— 1878. Pošto su prilično poznati, nije potrebno prikazivati pojedine političke događaje, koji obilježuju odpadanje Srbije od turske carevine.

Ovdje ću samo zabilježiti, da se proglašenje srbske nezavisnosti god. 1878. pojavljuje opet kao sastavni dio jednoga rusko-turskoga mirovnog ugovora: sanstefanskog mira. Na toj okolnosti ništa ne mienja činjenica, da je sanstefanski mirovni ugovor berlinskim kongresom bitno skraćen, ali za Srbiju bitno poboljšan u onom dielu koji se nje tiče. To je dokaz, da je takmičenje velesila bilo samo od koristi Srbima. Ali u dušu srbskog naroda ta činjenica nije prodrla; on je ostao uvjeren, da svoje podpuno oslobođenje ima zahvaliti samo svome moćnome sjevernom rođaku.

Na drugo razdoblje, t. j. od g. 1878. do g. 1914., osvrnut ću se samo s nekoliko kritičkih napomena.

a) U predhodnim redcima već sam utvrdio, da je samo povoljni međunarodni položaj omogućio Srbima, da pribave međunarodnu potvrdu uspjehu, što ga izvojevaše vlastitom snagom. Na taj se način narod navikao da očekuje plodove svoje politike od međunarodne politike. Daljnja posljedica te činjenice bijaše, da je srbski narod posvećivao međunarodnoj politici mnogo više pažnje, nego bi to trebalo očekivati od tako malenog naroda, koji se nalazi na razmjerno još niskom kulturnom stupnju. Time se može razjasniti, da je srbski narod, koji je od prirode nadaren, dao čitav niz nerazmjerno sposobnih diplomata, koji su znali probitke svoje domovine dobro i uspješno zastupati, premda im osobna naobrazba ne bijaše osobita. Ne smije se pregledati činjenica, da se Srbija znade neobično dobro diplomatski zastupati i da zapravo vrši utjecaj, koji znatno prelazi njezinu stvarnu veličinu i njezinu unutarnju vriednost.

b) Uzporedo s nastojanjem oko zadobivanja podpune samostalnosti, nastojahu Srbi također da svoju zemlju gospodarski oslobode i podignu. Ta se nastojanja udvostručiše, kad je koncem 19. stoljeća zemlja došla u položaj, koji ne bijaše baš povoljan za državne financije. I uspjeh ne izosta: Srbija se podigne gospodarski uzprkos nesređenim unutarnjim političkim prilikama. Koliko god to bilo neugodno Austriji, treba ipak istini za volju priznati, da je prosječna gospodarska razina bila u Srbiji viša od razine u južnoslavenskim pokrajinama Monarhije. Nema tamo doduše veleobrta i iztaknutih gospodarstava, ali je poljodjelstvo, trgovina i prosječno blagostanje veće, nego u ikojoj drugoj južnoslavenskoj zemlji Monarhije. Mislim, da to moram utvrditi, jer ćemo se s ovom činjenicom sresti kasnije kao s važnim političkim činbenikom, te ćemo se morati njome pobliže pozabaviti.

Kao neobično zanimljivo treba iztaknuti, da Srbija nije postigla svoj gospodarski procvat prislanjajući se na Austriju, koja je njezino prirodno područje za razmjenu robe, nego uzporedo s gospodarskim podizanjem Srbije ide sve neprijateljskiji i napetiji gospodarski odnos prema Monarhiji. Ovo spominjem kao pažnje vriednu činjenicu uz već prije spomenuto neprijateljstvo na političkom i gospodarskom području.

c) Ratnim i diplomatskim uspjesima protiv Turaka pojačana sviest Srba u kraljevini (prije balkanskih ratova) stala je tražiti oblik i izživljavanje. Kraljevina Srbija počela se smatrati narodnim središtem, premda je, ako se poviestno promatra, od narodnog središta najudaljenija pokrajina, koje stanovnici po svome mjestu podrietla većinom nisu ni Srbi. Posljedica toga osjećanja bijaše, da se zanimanje za Srbe probudilo i izvan političke granice kraljevine i da se počelo u područje političkih slaganja uzimati srbska i pravoslavna naselja, koja se bijahu u tursko doba seljenja pomakla daleko prema sjeveru i sjeverozapadu, a koja podpadahu pod srbsko-pravoslavnu crkvenu organizaciju.

Opaziše, da bi silno dobili na političkoj snazi i moći, kad bi se sjedinile snage svih srbsko-pravoslavnih elemenata pa i onih izvan Srbije. Zbog toga pozvaše u pomoć narodnostna načela, ukoliko bijahu važna kod stvaranja država; osobito proučavahu i kopirahu poviest ujedinjenja Italije, miešahu narodne težnje s nastojanjem oko proširenja srbskog pravoslavlja i počeše se smatrati Piemontom buduće Jugoslavije, koja je u svojoj srži imala biti samo Velikom Srbijom. Ovaj razvoj, koji je nadovezivao na nekadašnju veličinu Dušanova carstva, naišao je u čitavom narodu na podpuno razumievanje i plodno tlo, pa tako postade nastojanje, da se okolni pravoslavni elementi oslobode strane vlasti i ujedine s nacionalnim središtem, malo pomalo sve više mišlju vodilicom srbske unutarnje i vanjske politike, a napose nakon balkanskih ratova, kad su vojnički i diplomatski uspjesi sasvim nerazmjerno i neumjereno podigli srbsku samosviest.

d) Tamne pojave u srbskoj poviesti, koje sam prije napomenuo, a koje je Kallay tako izvrstno prikazao, valja spoznati i zabilježiti i u ovom razdoblju. I danas igra u srbskom državnom životu hinba i okrutnost znatnu ulogu, tako da ukupna slika o životu ovog naroda daje mnogo tamniji dojam nego kod okolnih naroda. U tome prevlađuje zakon ustrajnosti poviestnih pojava, koji ne smijemo izgubiti iz vida kod naših razmatranja o balkanskoj poviesti. Razlozima ove pojave pozabavit ćemo se još i na drugom mjestu ove knjige.

Razmotrili smo ukratko poviest postanka Srba: ovako stupaju oni u najnovije razdoblje poviesti koje se dalje razvijalo u svjetskom ratu.

ČETVRTI DIO

BOSNA I STVARANJE BOSANSKE DRŽAVE

1. Bosna kao politički, zemljopisni i sociološki problem

Ne bi bilo sasvim na odmet i bez zanimanja, da se sad ukratko prikaže i treća poviest južnih Slavena, bugarska. Ali ovo prikazivanje povećalo bi još i više obseg ovog djela, koje je već i onako preobsežno. Zbog toga ću se toga odreći, tim više, što potanje prikazivanje bugarske poviesti s našeg stanovišta, t. j. sa stanovišta najbližih probitaka Austro-ugarske monarhije, nije baš potrebno. Onoliko, koliko je, od toga potrebno za prosuđivanje ukupnog južnoslavenskog problema, mjestimice sam već umetnuo u moje dosadašnje razlaganje, a ako se pokaže potreba, umetnut će se i na drugim mjestima.

Tim više treba posvetiti pozornost jednom drugom pitanju, pitanju Bosne i Hercegovine. Neka mi je ovdje dopušteno spomenuti, da ću ubuduće ove dvie pokrajine zvati skupnim imenom Bosna i dvostruko ime upotrebljavati samo onda, kad to budu zahtievale izvanredne okolnosti.

Bliže promatranje ovih zemalja nije potrebno samo zbog toga što je Bosna posljednjih 40 godina postala središtem južnoslavenskog pitanja u Monarhiji, nego i zbog činjenice, koja se ne može poreći, da bosansko pitanje već pol vieka sve više zaposluje austrougarsku vanjsku politiku, da je u posljednje vrieme ta vanjska politika njime upravo prožeta i da ono odtada snažno, a nažalost i nesretno djeluje i na našu čitavu unutarnju politiku.

Koliko god je to pitanje važno, treba ipak utvrditi, da je poviest Bosne najmanje poznati dio poviesti južnih Slavena, i da prema tome vlada često zbrka i u najtemeljnijim pojmovima. Pošto se ova zbrka izkorišćuje uviek samo na štetu Monarhije, pokušat ću ovo pitanje razjasniti.

Moje stanovište prema bosanskom. pitanju razložit ću sasvim jasno. Već preko 40 godina pati Monarhija od toga, što Srbi pružaju proždrljivo svoje ruke na Bosnu. I ovaj rat nastao je zapravo zbog toga njihova nastojanja. Jedino opravdanje ovog zahtjeva je t. zv. načelo narodnosti. Ostavljam po strani pitanje, koliko je to načelo samo po sebi opravdano i koliko se njime mogu opravdati prohtjevi za tuđim posjedom. Nas zanima više pitanje, jesu li Bosna i Hercegovina zaista srbske zemlje. Kroz čitavo dugačko doba, što je Monarhija prepatila, nije se nitko našao, tko bi se s tim neobično važnim pitanjem pobliže pozabavio i nastojao izbliza osvietliti taj problem na temelju poviestnih či-

njenica. Usudit ću se prići tom težkom pitanju i dokazat ću, da Srbi nemaju nikakva prava na Bosnu i Hercegovinu čak ni onda, kad bismo u cielosti usvojili t. zv. načelo narodnosti. Bosna ne bijaše nikada srbski narodni posjed, ona to ni danas nije, a pitanje je budućnosti, hoće li to ikada biti.

Polazeći s toga gledišta pristupit ćemo ovom problemu.

Ali već u uvodu treba istaknuti odmah jedan moment, koji silno otežava spoznaju o Bosni. To je činjenica, da je zemljopisni pojam »Bosna«, s obzirom na njegov obseg, tokom stoljeća bio vrlo promjenljiv. Područje, što ga danas obično nazivamo Bosnom, ne slaže se nikako sa sredovječnom Bosnom. Današnja Bosna je u stvari zemljištni pojam, koji se izkristalizirao tokom turskog vladanja od g.1463.—1878, i koji na više mjesta prelazi preko područja nekadašnje Bosne.

Od godine 1699. (karlovački mir) pa do godine 1878., dakle kroz ne mnogo manje od 200 godina, ostale su granice Venecije i Austrije s jedne strane, a Turske s druge strane, gotovo nepromienjene, ako izuzmemo jednu kratku promjenu pod konac 18. st. Unutar ovih granica prema europskom zapadu ustalila se jedna turska upravna jedinica, koja kasnije postade podlogom članka XXV. berlinskog ugovora i stvori novu jedinicu, koja je stupila u trajnu vezu s Monarhijom i predstavlja današnju Bosnu i Hercegovinu,

U ovoj tvorevini nalaze se područja, koja su u predtursko doba prešla prilično različitu poviestno-političku sudbinu i koja se uobće ne mogu jednolično prikazivati.

Ne mogu i ne ću se upuštati u smetene pojedinosti bosanskog poviestnog nazivlja, te ću današnju Bosnu i Hercegovinu podieliti samo u one najvažnije skupine, koje su jednoličnog političko-poviestnog obilježja.

Te su skupine:

1. Sjeverozapadni i zapadni dio, koji si možemo predstaviti, ako od Save sliedimo tok Vrbasa do Bugojna, a zatim povučemo od Bugojna do Metkovića pravac. Ovi krajevi pripadahu hrvatskom državnom području od 12. stoljeća sve do turskog osvojenja i nose u svom sjevernom dielu još i danas naziv »Turska Hrvatska«.

2. Sjevernobosansku ravnicu, kojoj možemo odrediti granice, ako od Jajca povučemo pravac na Zvornik. Područje, koje leži između Save i tog pravca, predstavlja nam banovine Soli, Srebrnik, Usoru, a kasnije i Jajce. Ovi krajevi izprva pripadahu banovini Hrvatskoj (Posavskoj Hrvatskoj), a kasnije i ugarskoj Hrvatskoj, a padoše samo privremeno pod pravu Bosnu.

3. Današnja Hercegovina, koja odgovara nekadašnjim područjima Huma i Travunje i koja je zbog svojih geoložkih, klimatskih i gospodarskih posebnih prilika ponajviše išla vlastitim putovima, doživljavala je i svoju posebnu sudbinu.

4. Dosele još nespomenuti dio Bosne, predstavlja pravu sredovječnu Bosnu (Bossona, Bossina, Wossen), koja se po jednoj zapadnoj, uz rieku Rajnu položenoj pokrajini zove i Rama. Ona predstavlja pravo

središte kasnije samostalne državne tvorbe, koja je prema političkim prilikama privlačila okolne dielove današnje Bosne i Hercegovine, a kadšto i dielove ostalih hrvatskih i srbskih zemalja. Kad god dakle govorimo o srednjovjekovnoj Bosni, razumievamo ovu posljednju (pod 4. spomenutu) Bosnu (a ne u današnjem obsegu).

Utvrdivši na taj način ovu zemljopisnu podjelu, bez koje ne možemo shvatiti problem Bosne, prelazimo k najvažnijem pitanju, kako treba definirati nacionalnu pripadnost Bosne.

S ovim pitanjem moramo se tim više pozabaviti, što se čini, da je Bosna iznimka od pravila, koje sam postavio, da su južnoslavenski narodi samo posljedica političko-državne tvorbe. Postojala je samostalna bosanska država, to je poviestna činjenica. A ipak nikad nije bilo bosanskog naroda, niti će ga ikada biti. Ovdje susrećemo dakle jedan sociiložki problem, koji moramo bezuvjetno riešiti, ako ne ćemo, da nam čitava sazidana zgrada opasno ne napukne. Bez razjašnjenja ove iznimke od pravila, čitav nam bosanski problem mora ostati nejasan i nerazumljiv.

Osim toga pripisujem najsudbonosnije posljedice pomanjkanju jasne spoznaje u bosanskom pitanju. Tvrdim, da je pomanjkanje čvrstog i zbijenog, na jasnoj spoznaji istine osnovanog stanovišta u pitanju nacionalne pripadnosti Bosne, jedan od glavnih razloga, što politika Monarhije u toj zemlji nije nikako uspievala u tolikoj mjeri, uzprkos stvarnim rezultatima, da bosansko pitanje ne postane već nekoliko godina Ahilovom petom austrougarske politike i da je to pitanje konačno moralo postati polaznom točkom svjetskog rata.

2. Bosna kao nacionalni problem

Tražimo li u poviestnoj književnosti obavještenja o narodnoj pripadnosti Bosne, ne ćemo u tom pravcu naći jasnoće. To nas mora tim više začuditi, što je književnost o Bosni razmjerno bogata i seže mnogo dalje unatrag nego historiografija većine južnoslavenskih zemalja.

Već godine 1787. izađe u Beču »Politička poviest kraljevine Bosne i Rame« od Maksimiliana Šimeka, djelo za ono doba dobro i razmjerno kritično. O nacionalnoj pripadnosti Bosne izrazuje se *Šimek* nejasno. On veli: »Srbi, koji su grčkom piscu poznati, jer bijahu najmoćniji, naselili su navodno čitavu Bosnu.[1] Ali ima i Hrvata, osobito u donjoj Bosni, između Une i Vrbasa. A navodno nas poviest uči, da su Hrvati i na jugu Bosne bili vrlo jaki i da su osnovali i Crvenu Hrvatsku.«[2]

Ali kad je koncem 18. i početkom 19. stoljeća započeo srbski pokret za oslobođenjem, a s njime zajedno i smutnje u Bosni i Hercegovini, započeše poviest Bosne i Hercegovine prikazivati sve više zajednički s poviešću Srbije. Tako poimence Srbin Jovan Rajić,[3] Hrvat Franjo Pejačević Virovitički[4] i njemačko-mađarski povjestničar Johann Christian v. Engel.[5] A kada je onda kapacitet svjetskog glasa Leopold v. Ranke napisao svoje djelo »Srbija i Turska u 19. stoljeću«, i u to

[1] *Ill. I., str. 6.*
[2] *Ill. I., str. 7. i 8.*
[3] *Istorija raznih slavenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov, 4. Bd., Wien, 1794.*
[4] *Historia Serviae, se u colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae, Colocae, 1789.*
[5] *Geschichte Bosniens bis zum Zerfall des Königreichs, Leipzig, 1885.*

djelo uvrstio i članak o Bosni te izrazio mišljenje, da Bosnu smatra srbskom zemljom,[6] bijaše sasvim naravna posljedica, da si to mišljenje nije prokrčilo put samo u Njemačkoj, nego i u čitavoj Europi. I izvrstno djelo Kallayevo[7] zastupa to isto mišljenje. Istoga mišljenja je i Helfert u svojoj poviesti Bosne. U svom prijašnjem djelu »Bosnisches« zove on bosanske muslimane izravno »poturčeni Srbi«,[8]

Kad se nakon okupacije Bosne pokazala potreba jedne suvremene poviesti Bosne, napisa Hrvat Klaić jedno dobro, s hrvatskog na njemački prevedeno poviestno djelo,[9] ali se ne mogaše osloboditi shvaćanja, koje je obćenito vladalo, te označi Bosnu »hrvatsko-srbskim graničnim područjem«.

Tek u novije doba pojaviše se pojedinačno glasovi, koji Bosnu označiše hrvatskom zemljom. Tako poimence mnogo zapažena knjiga dra Petriniensisa (prof. Milobara): »Bosna i hrvatsko državno pravo« (na njemačkom), u kojoj se dokazuje, da je Bosna hrvatska zemlja.

Tome nasuprot izdano je sa srbske strane za vrieme aneksione krize čitavo množtvo svezčića i političkih spisa, kojii svi prikazuju na strastven način Bosnu kao zemlju, koja oduviek bijaše srbska, a od kojih spominjemo dra Vladana Đorđevića: »Srbsko pitanje«[10] i prof. Jovana Cvijića: »Aneksija Bosne i Hercegovine i srbski problem«.[11]

U svemu tome nema jasnoće, premda communis opinio doctorum naginje više na srbsku stranu, te se smatra, da je Bosna ipak srbska zemlja. Ali budući da je uzprkos tome pitanje ostalo tamno, šira javnost, novinstvo i praktična politika pomogoše si polovičnim rješenjem. Kad su početkom 20. st. nastojanja oko ujedinjenja Hrvata i Srba urodila pojmom srbohrvatstva, prihvatiše taj novi pojam, koji bijaše zgodan, da izpuni prazninu nejasnih etničkih odnosa u Bosni. Najrazširenije postade mišljenje, da su Bosna i Hercegovina srbskohrvatske zemlje, čemu je dopriniela i okolnost, da je bosansko-hercegovačka zemaljska vlada službeno nazivala »srbskohrvatskim« jezikom narječje, koje se govori u Bosni.

Ali već sam jednom iztaknuo, da se plašim, pojmova Srbohrvat. srbsko-hrvatski jezik, i da, nesklon svim polovičnostima, priznajem samo Hrvate i Srbe.

Zbog toga smatram svojom dužnošću, da točno ustanovim, jesu li Bosna i Hercegovina hrvatske ili srbske semlje, odnosno u kakvom se odnošaju nalaze ta dva naroda u tim zemljama.

Tvrdim dakle, da Bosna počevši od 8. st, bijaše hrvatskom zemljom, da je to do danas ostala i da će tek budućnost odlučiti, hoće li možda postati srbskom.

Podpuno sam sviestan težkoće, što ću pobijati shvaćanja, koja izgledaju posvećena ugledima jednog Engela, Rankea i Kallaya, i to tim više, što njihove radnje, koje se drže u strogo poviestno-znanstvenom obliku, moram ovdje pobijati u kraćem, vaše političko-znanstvenom obliku. Ali i ovaj težki zadatak preuzimam u osvjedočenju, da služim samo istini i dobroj stvari, i uvjeren sam, da će mi kasnije znanost i budući politički razvoj bezuvjetno morati dati pravo.

---

[6] *III.-2.*

[7] *III.—1., str. 21.*

[8] *IV.-- 25., str. 96. (IV. 25,).*

[9] *IV.--3., str, 43.*

[10] *VII-- 29.*

[11] *VII.-- 33.*

3. Bosna je hrvatska zemlja

Kada određujemo etničku pripadnost Bosne, treba nam početi s njenim naseljivanjem.

Uzročnik čitave pometnje u ovom predmetu je Konstantin Porfirogenet, carski povjestničar, koga poznati bizantolog Gfrorer ne naziva sasvim krivo »jadnim mazalom«. Njegovu pristranost, nepouzdanost i politički namjerno pisanje utvrdili su već mnogi znanstveno, a poimence Rački[12] s obzirom na hrvatsku poviest.

Uostalom djelo »De administrando imperio«, u kome se nalazi to prikazivanje naseljenja, politički je tendenciozno, pisano ad usum delphini, te Rački utvrđuje, da se po osnovi u uvodu može razdieliti na četiri diela: U prvom dielu (poglavlje 1.. — 12.) pokazuje nam pisac, koji su narodi opasni po carstvo i kako ih se može držati na uzdi s pomoću drugih naroda, u drugom dielu (poglavlje 13.) pokazuje nam, kako se njihovi zahtjevi mogu zaobići i izigrati, u trećem dielu (poglavlje 14. — 46.) govori o podrietlu, običajima i uređajima ovih naroda, o njihovu odnosu prema Bizantskom carstvu i međusobno, a konačno u četvrtom dielu (poglavlje 47. — 53.) bavi se događajima i promjenama na dvoru i u carevini.[13]

Zbog toga očekujem, da će se smatrati opravdanim i uvidjeti, da ne možemo primiti ovu poviest o naseljenju, jer je sasvim tendenciozna na štetu Hrvata i na korist Bizantu sklonih Srba, a osobito je lažna s obzirom na Bosnu.

1. Nije nam težko u srednjovjekovnoj grčkoj književnosti naći dokaza za obaranje Porfirogeneta. Joannes Kinnamos, jedan od bizantskih dostojanstvenika Manuela Komnena piše (Lib. III. p. 104 ed. Bonn):

„'Εστι δέ ή Βόσθνα οὒ τψ Σερβίων άρχιζονπάνψ χαί αύτή έικουοα, άλλ έθνος ίδία παρά ταύτη χαί ζών χαί άρχόμενον",

a to hrvatski znači: »Bosna nije podložna srbskom velikom županu, u njoj živi i vlada jedan drugi nezavisni narod.« Taj »drugi narod« ne treba nam dugo tražiti. Pošto to nisu Srbi, mogu da budu jedino Hrvati. Ovo nam je svjedočanstvo tim vrednije što se Bizant, kako sam već spomenuo, upravo u doba Manuela Komnena jako bavio srbskim poslovima i bio Srbima naklonjen, tako da se s bizantske strane nikako ne treba bojati jednog suda, koji bi prema Srbima bio nepravedan.

2. Zadubemo li se u stare izvore, primietit ćemo, da je i tamo ovo pitanje mjestimice zbrkano, ali da se sve više ističu Hrvati i sve više stupaju u pozadinu Srbi, što više pođemo natrag. Ne ću čitaoce zamarati suvišnim teretom izvora, te ću se još samo ukratko pozvati na Cedrena, koji potvrđuje, da Hrvati graniče s Bugarima, a tu granicu tražiti nam je na sjeveru, poglavito u današnjoj kraljevini Srbiji; pozvat ću se još i na Flavija Blonda, koji Bosnu označuje pokrajinom kraljevine Hrvatske[14] i na bilježku u registru samostana sv. Petra kod Solina u Dalmaciji, po kojoj je Bosna cjelovit sastavni dio Hrvatske, te se bosanski ban označuje izbornim knezom kod biranja hrvatskoga

[12] *IV. — 32., str. 157. do 159.*
[13] *IV—32., str. 162.*
[14] *Decadis II., knjiga 2., Edit. Basileae, str. 179.*

kralja, a ovu činjenicu spominje i Helfert;[15] pozvat ću se još na opetovane mletačke izvještaje, koji glase »appertenendo la Bossina a la Croazia« i t. d. Sve nam to mora znatno uzdrmati vjeru u Porfirogenetovu poviest naseljenja, jer je težko shvatiti, da bi zemlja naseljena Srbima stalno bila u vezi s Hrvatskom, a ne sa Srbijom.

3. Nisam ja uostalom jedini, koji pobijam Porfirogenetovu poviest o naseljenju. To su učinile već i poviestne veličine kao Krause i ugledni austrijski povjestničar Ernest *Dümmler*[16] koji među ostalim veli: »Ali jedva će nam dostajati da razjasnimo onu ranu vojničku snagu Hrvata, ako uzmemo ušće Vrbasa u Savu kao krajnju sjeveroiztočnu granicu stare Hrvatske, nego izgleda da je potrebno i *Bosnu, smatrati izvorno ne kao srbsko područje, nego kao nekadašnji hrvatski posjed.«* Ovo se podpuno slaže s našim tvrđenjem, da su Bugari u 10. st. bez ikakvog odpora pregazili Srbe, dok su ih Hrvati dva puta osjetljivo porazili: prvi puta pod njihovim vojskovođom Alogoboturom, a drugi puta pod samim njihovim moćnim carem Simeunom. Odatle se jasno vidi, da su Hrvati izprva morali biti brojniji i razšireniji narod od Srba, premda nas poštovani Porfirogenet želi uvjeriti o protivnom.

4. Ne ću moje čitaoce zaokupljati učenim raspravljanjem. Svoju ću tvrdnju radije podkriepiti u neku ruku zornom geografsko-političkoru obukom. Prilažem maleni zemljovid trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

To su neosporno hrvatske zemlje, jer još danas čine Hrvati u Hrvatskoj i Slavoniji 62,5%[17], a Srbi 24,6%, a u Dalmaciji čak Hrvati 82,5%, a Srbi 16,3% prema popisu od godine 1910.

Treba samo pogledati crno označene hrvatske zemlje i Bosnu, koja je ostala bielom. Kako si možemo zamisliti, da je u jednoj zemlji oblika izpruženog šestara nastao jedan narod, a u zemlji, koja se nalazi unutar tog šestara, da je prebivao jedan drugi narod? Nije potrebna osobita moć spoznaje, da se uvidi, da je postojanje hrvatskog naroda u Trojednoj kraljevini — a to je činjenica, koju nam očigledno dokazuju poznata vojnička djela Hrvata u teškim borbama svjetskoga rata — i u Bosni izprva morala biti narodotvorna sila. Postanje jednog naroda na području Hrvatske, Slavonije i Dalmacije naprosto je geopolitički i antropoložki nemoguće, ako se tom području ne doda i Bosna. Razvoj je mogao usliediti samo na način, kako sam već prikazao, da su se Hrvati iz svog prvotnog središta, koje se prostiralo do Vrbasa, tokom prvih dvaju stoljeća proširili koliko prema jugu i sjeveru, toliko i prema iztoku, i tu zemlju postupno naselili, preslojili, njome zavladali, tamošnje slavenske i neslavenske elemente asimilirali i tako započeli stvaranje jednog hrvatskog naroda.

Jednako kao po svom naseljenju tako je i politički Bosna hrvatska zemlja. To sliedi već iz razmatranja, do kojih je morao doći svatko, tko samostalno misli, kad promatra priloženi zemljopisni nacrt. Ako su današnje zemlje Hrvatska, Slavonija i Dalmacija nekada pripadale hrvatskoj državi, onda joj je nuždno pripadala i Bosna. Jer kao što je nemoguće stvoriti jedan narod, tako je nemoguće stvoriti i jednu državu

---

[15] *IV.25., str. 28.*

[16] *E. Dümmler, Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (O najstarijoj poviesti Slavena u Dalmaciji) Sitzungsberichte der philos. histor, Classe der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, XX, Sv. 1856., str. 373. i 374.*

[17] *VII.–18., str. 12.*

KORUŠKA
ŠTAJERSKA
MAĐARSKA
KRANJSKA
TRST
ISTRA
BIHAĆ
BANJA LUKA
TUZLA
CRTA OD CARIGRADA DO TRSTA
PRAVAC TRAVNIK OSMANLIJSKOG UDARA
BOSNA
SARAJEVO
MOSTAR
CRNA GORA
SRBIJA
JADRANSKO MORE

u zemlji tako nemogućeg oblika, kakvog su spomenute današnje tri hrvatske zemlje. Ali i osim toga posebno ću dokazivati pripadnost Bosne hrvatskoj državi.

1. Da je Bosna bila sastavni dio hrvatske države, najbolje dokazuje političko ustrojstvo i kasniji razvoj zemlje u samostalnu državu. Od svog ulazka u poviest do proglašenja kraljevinom stoji na čelu Bosne ban.[18] Banska čast je izključivo hrvatska ustanova, koja se u banu Dalmacije, Hrvatske i Slavonije očuvala do danas. Kasnije, u doba državne zajednice Hrvata i Mađara, prešla je banska čast i u mađarsko državno pravo, te je imala značenje namjestničtva u južnoslavenskim pokrajinama, kao što to još danas dokazuje Banat u južnoj Mađarskoj i poviestne banovine Macsó, Szörenyi i druge. Srbi ne znaju za ustanovu bana. U njih bijaše samo župana i velikih župana, iz kojih je proizašlo i srbsko kraljevstvo. Nigdje u srbskoj poviesti ne nailazimo na bansku čast, nego samo u hrvatskoj. Odatle je jasno, da je zemlja, u kojoj se ustrojstvo države razvilo iz ustanove bana, morala etnički i državno pripadati Hrvatima.

2. Bosanski ban bijaše po hrvatskom državnom pravu hrvatski stjegonoša i hrvatski izborni knez, i to prvi izborni knez u hrvatskoj državi. Upućujem na već prije spomenutu viest samostana kod Solina.[19]

3. Ugarska je stekla Bosnu uno actu s Hrvatskom kao sastavni dio hrvatske države.[20] Ovo je činjenica, koju Mađari ne priznavaju, jer svoje pretenzije osnivaju na nekom vojničkom osvajanju Bosne.

Ali razlozi, kojima Mađari podkrepljuju svoju tvrdnju, ne mogu me uvjeriti, pa moram i nadalje zastupati uvjerenje, koje sam stekao.

Mađarska poviest počinje odnose Mađarske prema Bosni obično od Bele III. Sliepog (1135.). Ali se ne može mimoići, da postoji izprava iz godine 1103., koja glasi: »In nomine domini Jesu Christi. Anno ab incarnatione Christi MCIII, die XV junii Colomanus dei gratia Hungarie, Dalmatie, Chroatie, Rameque Rex.«[21] Pa tko sad misli, da je puki slučaj, što se godinu dana nakon križevačkih Pacta conventa, kojim su Hrvati Kolomana priznali svojim zakonitim kraljem, Bosna spominje u naslovu ugarskih kraljeva, zacielo je na krivome putu. Jer to je silan dokaz, da je Koloman zajedno s krunom, kojom bijaše okrunjen u Biogradu na Moru, stekao i pravo na Bosnu. To vriedi čak i za slučaj, da je navedena izprava krivotvorena, kao što to tvrde neki povjestničari. Ali u tome slučaju nije krivotvoritelj, koji mora da je dobro poznavao prilike, uzeo pukim slučajem godinu 1103., za početak ugarsko-bosanskih odnosa, nego je htio izraziti, da je Ugarska zajedno stekla Hrvatsku i Bosnu. A on je svakako morao imati bolji pregled o stvarnim prilikama, nego što ga mi danas imamo.[22] Kad bismo pak početak tih odnosa stavili tek od vremena Bele Sliepog, mogli bismo već iz osobina tog slabog i sliepog kralja zaključiti, da je uzimanje bosanskog naslova više politička posljedica stjecanja Hrvatske, i da stvarno znači izticanje prava, nego stvaran posjed. Ovu stvar treba prosuđivati ovako tim više, što nam se ne spominju nikakvi dovoljni dokazi, da je Koloman oružanom rukom zauzeo Bosnu, a tako velika područja

[18] *Mnogo razprave bijaše o etimologiji rieči »ban*. Jedno mišljenje, koje je prilično razšireno, izvodi je od avarske rieči »bajan«. Ja nisam toga mišljenja i dovodim rieč ban u vezu s češkom i poljskom riečju pan – gospodin, pa nalazim u tome rieč iz starog arijskog jezičnog blaga. U staroperzijskom jeziku nalazi se rieč merzuban = Markgraf, marchio.*

[19] *VII 32., str. 486.*

[20] *IV 4., str. 82. i sliedeće.*

[21] *Kukuljević Codes diplom, croat. II., p. 8.*

[22] *Izporedi također: Autem Ponnoniae rex . .. possedit omnes regni partes Bosna, Crovatiam, Dalmatiam, Naronam i t. d.: Schwandtner, Scriptores Rerum Hungaricarum, Lipsiae, 1748., Tomo III., str. 523. i 524.*

kao što je Bosna, ne stječu se bez većih naprezanja, što mogu posvjedočiti Austrijanci i Mađari iz godine 1878. i Srbi iz godine 1914.. a također je mnogo teže ovo područje osvojiti, nego zadržati.

Iz svega proizlazi: Bosna je od naseljenja Slavena pa sve do 12. st. hrvatska zemlja. Sjeverozapadni dielovi današnje Bosne bijahu čak odmah iz početka središte hrvatskog naseljivanja. Ostali dielovi, naseljeni bezimenim slavenskim plemenima i ostatcima predslavenskog življa, bijahu preslojeni Hrvatima tokom sliedeča tri do četiri stoljeća. Hrvati urediše državno ustrojstvo i spojiše ih trajno i organski s hrvatskom državom. Prolazno srbsko osvajanje za vrieme Časlava trajalo je prekratko, a da bi moglo štogod promieniti tim više, što ne bijaše ni čisto srbsko.

Međutim ostaje činjenicom, da su Srbi danas u Bosni najjači narodni i vjeroizpoviedni element, da sačinjavaju odprilike 43% od sveg pučanstva i da su nacionalno najsvjestniji, a te narodne sviesti nema ni izdaleka u tolikoj mjeri kod katoličkih Hrvata, kojih ima do 20%, a pogotovo ne kod muslimana, kojih ima do 33%, a nemaju još izgrađene narodne sviesti. Kod muslimanske inteligencije pokazuju se početci nekog narodnog osjećaja, ali su oni podieljeni, jer jedan dio naginje Hrvatima, a drugi Srbima, premda treba priznati, da pretežni dio muslimana simpatizira s Hrvatima. Pa kako je moguće razjasniti ove pojave, koje su sasvim protivne našoj tvrdnji, da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje? Priznajem, da dosele nigdje nisam našao podpuno razjašnjenje postanka današnjih etničkih prilika u Bosni i Hercegovini i da je u nizu južnoslavenskih problema najteže riešiti bosanski problem. Jedino točno poznavanje ljudi i krajeva omogućilo mi je, da riešim i ovo pitanje, pa rado priznajem, da mi je tek podpuno razumievanje Bosne omogućilo razumjeti problem južnih Slavena u cielosti.

Sva, pa i najvrednija djela iz poviesti previdjela su podpunoma ulogu, što ju je u bosanskoj poviesti odigrala krivovjerna bogumilska sekta.

Tko pozna samo približno Bosnu i Hercegovinu, te je iz gradova dospio i na sela, morao je zacielo primietiti na uzvisinama čitave redove ogromnog dugoljastog četverouglastog kamenja, pokadšto krovastog oblika. Ako se je za tu pojavu zanimao pobliže, mogao je čuti, da su to t. zv. bogumilski grobovi, jedini ostatci nekada vrlo jake sekte bogumila.

Pa kao što su ti bogumilski grobovi značajni za bosanski krajobraz, tako je i bogumilska sekta postala obilježjem bosanske poviesti i najjačim činbenikom, koji joj je određivao put. Prije no što zađemo u posebnu bosansku poviest, moramo se zbog toga najprije ukratko upoznati s bogumilstvom.

4. Bogumili

Kad se tokom drugog i trećeg stoljeća po Kristu kršćanstvo stalo pobjednički širiti na iztok i na zapad, sudarilo se na iztoku sa Zoroastrovom ili Zaratustrinom naukom, koja bijaše u perzijskom carstvu

zavladala kao državna vjera. Iz mješavine obiju nauka i upotriebivši gnostičke elemente stvorio je Perzijanac Mani (216.—276, poslije Krista) jednu novu kršćansku nauku, manihejstvo, koja je preuzela bitne momente Zaratustrine nauke, kao na pr. stari arijski dualizam i propise o hrani. Kad se ta nauka stala velikom brzinom širiti u Bizantskom carstvu, uzprotivi joj se odlučno državna vlast. Jer basileus ne bijaše samo svjetovna, nego i duhovna glava države (cezaropapizam). Uslied okrutnih progona od strane države razpade se manihejstvo u čitav niz sekta, od kojih ću spomenuti samo: paulikijance, masilijance, markionite, boketiste, borborite i tondrakijce, koje bijahu također izvrgnute progonima. Jedna od tih vrsta progona sastojala se u tome, što je Biziant od 6. do 10. stoljeća ponovno silom naseljivao navedene krivovjerce na bizantsko-bugarskoj granici, da ih upotriebi kao »topovsku hranu« protiv napadačkih Bugara. Ovi krivovjerci iz Sirije i Male Azije prebjegoše međutim na stranu Bugara i napraviše tamo prozelite, tako da se ovo krivovjerje stalo naglo širiti i u Bugarskoj.

U Bugarskoj se pojavi u prvoj polovici 10. st. neki domaći, slavenski svećenik, pop Jeremija, koji iz ovih krivih naučavanja, u biti manihejskog sadržaja, sastavi jednu novu nauku upotriebivši stare slavenske poganske običaje i predočbe; on si nadjene ime Bogumil i stade naučavati svoj nauk. Ovaj nauk razširi se doskora po Bugarskoj, to brže, što kršćanstvo još ne bijaše uhvatilo čvrstog koriena, budući da se protiv njega iz političkih razloga pojavila u zemlji jaka oporba, koja je, sasvim opravdano, gledala u kršćanstvu samo oruđe bizantskih težnja. Tako se ovaj nauk proširi u Bugarskoj i Macedoniji, zahvativši i Srbiju. Tamo bijahu međutim već na vlasti Nemanjići, koji u svemu, pa i u tome točno oponašahu Bizantince, pa stadoše progoniti bogumile i tlačiti krivovjerce u njihovoj zemlji okrutnim kaznama (trganjem jezika i t. d.). Bogumili na Balkanu, također poznati pod imenom »babuni«,[23] dođoše u Bosnu izravno iz Bugarske, a i bježeći iz Srbije, te se doskora snažno podignu. Pokraj političkih momenata, s kojima ćemo se kasnije pobliže pozabaviti, doprinielo je tome neobično mnogo također nedovoljno ustrojstvo katoličke Crkve u Bosni. Već sam spomenuo, da je katolička Crkva u hrvatskoj državi nastojala polatiniti pučanstvo. Praktična posljedica tog nastojanja bijaše, da su se sjedišta katoličkih nadbiskupa nalazila ponajćešće u latinskim primorskim gradovima i da su ti crkveni velikaši, većinom Talijani, zbog pomanjkanja poznavanja jezika i lokalnih prilika, mogli tek samo malo doprinieti ustrojstvu u unutarnjoj Bosni. Osobito zanemariše brigu oko odgoja domaćeg svećenstva, a poslani strani legati ne mogahu nikada steći u zemlji dovoljnog utjecaja. Na taj način bijahu prilike katoličke Crkve u Bosni i Humskoj zemlji vrlo nepovoljne, pa se je bogumilstvo, koje je zbog svojih perzijsko-arijskih i staroslavenskih elemenata vrlo prijalo državotvornim arijsko-slavenskim Hrvatima, moglo brzo proširiti, tako da je povremeno sasvim iz zemlje iztisnulo katolicizam.

Tako postade bogumilstvo kroz tri stoljeća najjačim činbenikom političkog, kulturnog i duhovnog razvoja Bosne, Pada u oči, da su povjestničari prešli preko velikog političkog utjecaja ovog vjerskog pokre-

[23] *U Macedoniji postoji još danas »Babuna planina«. Ovaj naziv potječe od bugarskih bogumila, koji su se po svoj prilici tamo sakrivali za vrieme progona. U Bosni nalazimo to ime jednako u topografiji kao i u porodičnim imenima (Babunović).*

ta u Bosni. Dogmatskim dielom ovog pokreta pozabavit ćemo se sad sasvim ukratko.

Za bogumilski nauk je značajno. što je preuzeo stari arijski dualizam u gledanju na sviet, koji je značajan za Zaratustrin nauk. Svietom vladaju dva načela: Bog, načelo dobra, i Lucifer ili sotona, načelo zla. S obzirom na to nastade doskora razcjep u taboru bogumila. Jedni postaviše tvrdnju, da ova dva načela postoje odavno nezavisno jedno od drugoga; bijahu to absolutni dualisti. Ali, time bi bilo ukinuto bitno načelo kršćanstva: jednobožtvo. I zbog toga pojavi se druga struja, »koja nastojaše tome izbjeći naučavajući posredovni nauk: Samo Bog kao načelo dobra postoji od iskona, a sotona je anđeo, kao načelo zla, stvoren od Boga, ali se od Boga odmetnuo.

Bog, kao načelo dobra, stvorio je duh čovjeka, od njega potječe i sve duhovno. Sve, što je tjelesno, sve, što osjećamo našim ćutilima, sva tvar (chyle) djelo je sotone, načela zla. Prema tome je duša čovjekova djelo Božje, a tielo čovječje djelo sotone. Bogumili priznavahu Sv. Trojstvo, ali Sin (Logos) bijaše manji od Otca, a Duh Sveti manji od Otca i Sina. Majka Božja ne bijaše im čovjek, nego anđeo, i nije rodila Krista, nego je on izskočio iz njezina uha; Isus Krist nije uobće nikada imao pravog čovječjeg tiela, njegova tjelesnost bijaše samo prividna (nauka doketista od *δοxείν* = činiti se). Oni zabaciše štovanje svetog križa, koji smatrahu nedostojnim, a isto tako i krštenje vodom. Krštenje (kao čin primanja u sektu) vršili su bogumili slikovitim činom, koji se sastojao u tom, da su kršteniku položili evanđelje na glavu. Stari Zavjet zabaciše posvema, osim psalama, što treba shvatiti kao reakciju na semitske elemente u kršćanstvu. Naprotiv priznavahu čitav niz apokrifnih djela, a osobito ona, koja prijahu njihovoj sekti zbog svog mističnog sadržaja. Sakramenata ne priznavahu. Od molitava priznavahu samo »Otčenaš«, ali s izmjenama, koje odgovarahu duhu njihova nauka. Umjesto da mole za kruh naš svakidašnji, moljahu se za »vrhunaravni kruh: »panem nostrum aupersubstantionalem«. U smislu svog nauka ne mogahu dakako od Boga moliti za tvarni kruh, koji je djelo sotone. Crkva uobće nisu gradili. Svoje pobožne obrede, koji se sastojahu od pjesme i molitve, održavahu u slobodnoj prirodi, na bregovima, u šumama ili u privatnim kućama. Sjajne crkve nazivahu mjestima idola i kućama sotone.

Tko je htio biti primljen u bogumilsku Crkvu, morao je proći kroz periodu čišćenja, jer bogumili smatrahu i katolike i pravoslavne nečistima »kao pse i svinje«. Uobće bijaše bitnim obilježjem bogumilstva načelna protivnost i duboka odvratnost prema tim dvjema velikim službenim Crkvama. Sami sebe nazivahu »Crkvom Kristovom« i »potomcima apostola«, svoga poglavicu nazivahu »vikarom Kristovim« i »potomkom svetoga Petra«. Po izmaku vremena čišćenja bio je neofit slikovito kršten knjigom (baptisma libri), a zatim mu polagabu ruku na glavu (manuum impositio) svi vjernici, mužkarci i žene, čime bijaše završeno primanje u Crkvu. Bogumili bijahu podieljeni na obične vjernike (credentes) i na one, koji bijahu dostigli viši stupanj savršenstva, a koji se zvahu »kristjani«, »dobri ljudi« i »dobri Bošnjani«

perfecti sive boni homines, dobri ljudi kristjani).[24] Ovi potonji bijahu podizani na viši vjerski stupanj posebnim svečanim formalnim činom (consolamentum, *τελειώσις*). Iz redova »kristjana«, ili dobrih Bošnjana, bijahu birani crkveni poglavice. Crkvena hierarhija bijaše jednostavna, poglavica jedne crkve bijaše »djed«. Za njim je »gost«, a za gostom »starac«. Najniži stupanj je »strojnik«. Hiertarhiju dviju vladajućih Crkava silno su prezirali, a od klerika i redovnika se zgražahu.

Život sviju članova Crkve bijaše strog i asketski, a razumije se, da su pripadnici viših stupnjeva živjeli mnogo strože nego pripadnici nižih. To bijaše posljedica samih osnovnih načela ove nauke: sva nesreća dolazi od načela zla i od tvari, koja je njegovo djelo; vrhovna zapovjed bijaše preziranje i svladavanje tjelesnih užitaka. Za bogumile su vriedila tri signacula manihejaca: signaculum manus, oris et sinus, i to za obične vjernike približno, a za »dobre kristjane« strogo. Signaculum manus značio je, da se uobće ne smije ubiti ni jedno živo biče. Signaculum oris značio je, da se treba čuvati svakog uživanja mesa i svake životinjske hrane, jer je ona u povećanom stupnju djelo sotone, budući da je nastala coitusom. Signaculum sinus značio je pak, da se treba suzdržavati od spolnog obćenja. Smatrahu, da brak valja zabaciti, ali ga ipak dopuštahu običnim vjernicima. Laganih grieha njihov nauk nije poznavao, nego samo težke. Laž bijaše najvećim griehom, a zakletva načelno nedopuštena. Prezirahu također primanje i davanje milodara. Svatko bijaše dužan raditi i živjeti od rada svojih ruku. Zato bijahu bogumili većinom ratari j obrtnici. Trgovina i spekulacija bijaše strogo zabranjena. Ubiti čovjeka bijaše najteži prestupak i zato osuđivahu vojničko zvanje i rat. Bogumili bijahu neumorni i lukavi u širenju svoga nauka i u prikupljanju novih pristaša. Budući da je svatko morao čitati evanđelje i apokrife, bijahu bogumili veoma načitani i mnogo vještiji pismu nego katolici i pravoslavni onoga doba. Postojala je također bogata bogumilska književnost, ali je ona propala u doba katoličke reakcije i za turskih navala.

Bogumili bijahu po zemljama razdieljeni u Crkve, Bosna bijaše Crkva za sebe i to jedna od najuglednijih.[25]

Kao i u Bosnu, dopro je bogumilski nauk i u južnu Francuzku i Italiju, gdje se također neobično brzo proširio pod imenom Waldenza. Albigenza, Kataraca i Patarena, te bijaše ugušen uz najveći napor potocima krvi. S jednovjernicima u Francuzkoj i sjevernoj Italiji bila je Bosna u stalnom dodiru i izmjenjivala je vjernike.

Smatrao sam svojom dužnošću podrobnije prikazati naučavanje, koje bijaše pozvano da izvrši najdublji utjecaj na južnoslavensku poviest uobće, a napose na hrvatsku poviest. Ovaj utjecaj bijaše to snažniji, što je mistični i ozbiljni značaj tog nauka neobično prijao naravi Hrvata, te je uhvatio čvrsti korien među prostim pukom, a i među plemstvom.

Na svaki je način bogumilstvo prvi pokret reformacije u Europi. Najnovija iztraživanja odkrivaju sve jasnije veze bogumilstva s kasnijim pokretima reformacije, s češkim bratovštinama, s husitizmom i s naučavanjem Petra Chelčickoga. Ali to već prelazi preko okvira našeg zanimanja, te se time ovdje sad ne možemo baviti.

---

[24] *Bogumilsko nazivlje na hrvatsko-bosanskom jeziku poznajemo nažalost samo nepodpuno, jer domaćih vrela nema, te smo upućeni na papinske izvještaje, latinske polemike, formule odricanja i t. d., pa su nam zbog toga osim osobnih oznaka poznati samo latinski i grčki religiozni tehnički izrazi.*

[25] *Čini se, da je bogumilstvo ovaj način ustrojstva preuzelo u paulikijanaca. Paulikijanska obćina bijaše razdieljena u crkve.*

5. *Politička pozadina bogumilskog pokreta*

Vidjeli smo, kako je u Hrvatskoj kao uztuk na romanizatorsku tendencijo katoličke Crkve nastala narodna stranka, i znamo, da su borbe između narodne i latinsko-klerikalne stranke hrvatsku državu toliko oslabile, da su Mađari mogli započeti i uspjeti sa svojim težnjama. Vidjeli smo nadalje, da se u tom času hrvatska narodna stranka uzprotivila i Mađarima, ali bude potučena na Gvozdu od Mađara i Hrvata, pristaša mađarske stranke, kojom je prilikom poginuo i Petar Svačić, posljednji hrvatski kralj domaće krvi.

No bilo bi krivo misliti, da je nakon ovog poraza netragom nestala hrvatska narodna stranka, koja je u sebi osjetila nagon za samostalnim životom čitavog jednog žilavog i ustrajnog naroda, kakav bijaše hrvatski. Pa što učini, što morade učiniti ta stranka? Njeni pristaše moradoše se izseliti iz krajeva, koji stajahu pod utjecajem njihova protivnika, klerikalnih Hrvata, primorskih Romana i Mađara. Pošto su klerikalni Hrvati, primorski Romani i Mađari zavladali samo obodnim područjem, povukla se hrvatska narodna stranka u unutarnjost zemlje, a to bijaše zbog oblika tla hrvatskih zemalja upravo Bosna i Hercegovina. Goroviti, težko pristupačni predjeli Bosne, postadoše utočište neslomivog hrvatskog narodnog plemstva i njegovih pristaša, koji se onamo skloniše i nađoše toliko zaštite, da su mogli uztrajati u svom odporu protiv Romana, protiv klerikalno-papinske politike i protiv težnja ugarskih kraljeva.

Ovom seobom jednog politički aktivnog narodnog elementa u Bosnu bijaše udaren temelj kasnijem stvaranju bosanske države.

Što ta seoba hrvatske narodne stranke u Bosnu nije izazvala u Hrvatskoj j Dalmaciji pokret protiv mađarskog vladanja, bijaše uvjetovano time, što narodna stranka ostade nakon poraza na Gvozdu oslabljena. A prije nego što je imala vremena da se u Bosni oporavi, umre početkom godine 1114. Koloman. Smrt ovog spretnog i snažnog vladara i političara, kao i pojavu nedoraslog Stjepana II. na ugarskom priestolju, izkoriste odmah Mletci pod duždem Ordelatom Falierom, da bi se domogli Dalmacije; A jedva deset godina kasnije započnu borbe ugarskih kraljeva protiv Komnena, pod kojima je Bizant posljednji put pokušao prodrieti prema sjeveru.

Krivo bismo shvatili silnu mržnju Hrvata prema Romanima i njiiovu odvratnost od svega bizantskog, kad bismo držali, da će oni ovakve prilike izkoristiti, da ustanu protiv mađarskih kraljeva. U tom slučaju morali bi se oni pojaviti kao saveznici Mletčana ili Bizantinaca. A to se ne može očekivati od Hrvata, te u doba bizantskih ratova vidimo, kako su se Hrvati upravo približili Mađarima. Sredinom II. st. pomažu čak Bosanci pod banom Borićem oružjem Mlađarima protiv Bizanta.

Ali vidimo također, da je spomenuti ban Borić gonio bosanske katolike.[26] To je jedan od važnijih temelja za naše shvaćanje bosanske poviesti. Hrvatskom narodnom plemstvu, koje se sklonilo u Bosnu, nije moglo ostati tajnom, da katolička Crkva u državi, koju su oni osnovali.

---

[26] *IV.-3., str. 50.*

pomaže jednostrano dalmatinske Romane, Pa budući da je katoličko-klerikalna stranka u Hrvatskoj bila Hrvatima nenaklonjena, naravno je, da je hrvatska narodna stranka morala biti orientirana antiklerikalno, pa i protukatolički. Odrazilo se to tako, da prvi bosanski ban, koji se pojavljuje i samostalno nastupa kratko iza seobe hrvatske narodne stranke u Bosnu, pokazuje protukatoličku, orientaciju.

Godine 1163. nestade bana Borića, a Bosna, kao i sve ostale hrvatske zemlje, dolazi pod bizantsko vrhovništvo. U jednoj izpravi iz godine 1155. spominje se i Bosna u naslovu Manuela Komnena. A kad je nestalo bizantsko-komnenske bujice godine 1180. nakon smrti Manuelove, pojavi se u Bosni već bogumilstvo. Sliedeći bosanski ban Kulin, koji još i danas živi u predaji naroda u Bosni, već je gorljiv bogumil, a bogumila imade već u to doba u Bosni na desetke hiljada.

Pa što nas uči ta pojava? Protukatolička orientacija Hrvata, koja bijaše već zapažena u doba bana Borića, pošla je za korak dalje. Hrvatsko-bosansko plemstvo prešlo je naprosto bogumilstvu, upravo zato, jer je u bogumilstvu, koje bijaše načelni protivnik katolicizmu, našlo najpovoljniji izraz svojem razpoloženju. Tome je zacielo pridoniela i okolnost, što su u bogumilstvu gledali narodnu slavensku vjeru, koja je puku prijala; u bogumilstvu naiđoše na slavenski jezik u crkvi, za koji se uzalud borahu u vlastitoj državi. I njihovo nastojanje za nezavisnom državnom Crkvom nađe priliku da se ostvari, jer bogumilstvo bijaše organizirano u Crkve po zemljama. Sigurno je također bizantsko vladanje u Bosni od g. 1163. do 1180. pokušalo sve moguće, da u Bosni unapriedi pravoslavlje, a nesklonost Hrvata bizantinizmu i pravoslavlju bijaše zacielo samo daljnji poticaj za prielaz na bogumilstvo. Ono bijaše jednako neprijateljski razpoloženo i prema katolicizmu i pravoslavlju, pa prielazom na bogumilstvo bijaše postavljena brana protiv jednog i protiv drugog.

Vidimo dakle, da su u Bosni kao i u Bugarskoj politički razlozi bili od odlučne važnosti za prielaz čitavog naroda na bogumilstvo; u Bugarskoj bijaše odlučno protivljenje pravoslavlju, koje je politički i nacionalno bilo sklono Grcima, a u Bosni protivljenje Hrvata katolicizmu, koji je bio sklon romanskom elementu, a kasnije Mađarima.

Pokraj seobe hrvatskog plemstva bijaše bogumilski pokret najvažniji moment, čija posljedica bijaše stvaranje samostalne države u Bosni.

Kao što smo već vidjeli, bijaše bogumilstvo organizirano u t. zv. bosanskoj Crkvi. Ova se Crkva nastojaše proširiti, te prodre i na neko vrieme u Slavoniju i Dalmaciju. Ovo prodiranje uznemiri katoličke krugove i dovede do snažne reakcije katolicizma. Ali što se međutim zbilo? Razjasnili smo već u drugom poglavlju, kako se dalmatinski Romani stadoše brzo poslavenjivati, čim izgubiše iz ruku političko kormilo. U 12. i 13. stoljeću zbivao se taj proces, a u 14. st. pojavljuju se ti Romani većinom već kao Hrvati. Zbog asimilacije Romana pojavljivahu se kod primorskih Hrvata sve jače katoličko-klerikalne tendencije, te oni poradiše na suzbijanju bosanske hereze. Posljedica toga bijaše, da se bosanski bogumilski Hrvati sve više otuđivahu od primorskih katolika i da potonji nastupahu ofenzivno prema braći u Bosni,

a bosanski Hrvati sad opet sasvim naravno nastojahu, da se osamostale i politički odciepe od primorskih Hrvata, te da područje bosanske Crkve izgrade politički samostalnim područjem. Da je ovo shvaćanje ispravno, neoborivim je dokazom već spomenuti neuspjeli pokušaj Šubića da prošire svoju vlast.

Vidjeli smo, da je dokazano, da su Pavla Šubića, brata i nasljednika Mladena Šubića, ubili bosanski bogumili, čime bijaše ustavljen uzpon kuće Šubića. Drugi nasljednik ubijenoga i njegov sinovac Mladen Šubić vladaše jakom rukom u Bosni i Humskoj zemlji i postavi Stjepana Kotromanića svojim namjestnikom. Taj izda svog gospodara i izigra ga prema Karlu Robertu Anžuvinjcu, koji bijaše međutim izabran za kralja Ugarske i bijaše sviestan da se domogao tog snažnog feudalca. Mladena Šubića ubrzo zatim naprosto nestade.

Kako da razjasnimo činjenicu, da na ubojstvo vladara bijahu zavedeni bogumili, kojima vjera čak zabranjivaše ubijati životinje? Samo tako što se Šubić, čija porodica bijaše poznata kao revna u katolicizmu, rukovodio načelom »cujus regio illius religio«, te ga zbog toga ubiše ojađeni bosanski bogumili, jer se bio zadjeo o njihove vjerske svetinje,

Ti isti momenti bijahu odlučni i kod izdajstva Stjepana Kotromanića. Vjerojatno je, da se nećak Mladena Šubića u karakteru i uvjerenju nije mnogo razlikovao od svog strica istoga imena, jer ga i poviest prikazuje nasilnikom. A dokazano je, da Stjepan Kotromanić bijaše bogumil. Revni i siloviti katolik Šubić bijaše nesnosan bogumilskom lenskom posjedniku i bosanskom narodu, koji tada već bijaše većinom bogumilski, pa tako ga Kotromanić izda već i radi toga, da sam ne podlegne mržnji svog bogumilskog naroda.

Stjepan Kotromanić postade međutim osnivačem dinastije Kotromanića i utemeljiteljem samostalne bosanske države. Pa tko će sad zaniekati tvrdnju, da bogumilstvo ne bijaše glavna pokretna sila u stvaranju posebne bosanske države? Držim, da je to svakome jasno i da bi sve daljnje dokazivanje bilo suvišno.

Ta dva osnovna razloga za stvaranje bosanske države, t, j. seoba hrvatske narodne stranke i bogumilstvo, odrediše također držanje Bosanaca prema ostalim hrvatskim zemljama i prema Ugarskoj za sve vrieme bosanske samostalnosti.

I premda bijahu Bosanci došli u suprotnost prema ostalim Hrvatima, ipak ne zatomiše nikad sasvim osjećaja zajedničke narodne pripadnosti. Svaki narodni pokret katoličkih Hrvata podupirahu uviek Bosanci. Kad god bi Hrvati sebi izabrali kralja, priznavanu ga i Bosanci svojim vrhovnim lenskim gospodarom. Ovo je tim značajnije, što Hrvati izvan Bosne ne pokušavahu nikada iznuditi oružanom rukom u Bosni priznanje svojih kraljeva, a bili bi jedva i u stanju da to učine. U toj stvari bijaše odlučno tradicionalno stanovište Bosne, kojemu izvor bijaše hrvatsko podrietlo Bosne i navedena seoba hrvatske narodne stranke.

Jednako bijaše i tim navedenim činbenicima, koji igrahu ulogu u stvaranju bosanske države, određeno i stanovište Bosanaca prema Mađarima. Izprvice stajahu na stanovištu tvrdokornog odbijanja mađar-

ske vlade, ali kasnije zbog opasnosti međunarodne naravi, kad se pojaviše vanjski neprijatelji, jednako opasni Hrvatima kao i Mađarima, približile se ovim potonjima. A čim bijahu te opasnosti svladane, nalaze se Bosanci prema Mađarima opet u oporbi. Upravo bogumili, kod kojih ne bijaše odsudan samo nacionalno-politički nego i vjerski moment, bijahu najzadrtiji protivnici Mađara. Mađar Komlossy priznaje to sasvim neuvijeno pišući; »Patareni su pribavili mađarskim kraljevima mnoge brige i žrtve. Njihova je poglavita krivnja, što se mađarska hegemonija u Bosni nije mogla dublje ukorieniti.«[27] A to se podpuno slaže s našim shvaćanjem s jedinom razlikom, što mi tu pojavu znamo podpuno protumačiti, a Komlossy ne. Položaj se mađarskih kraljeva popravio, kad poslije Arpadovića Anžuvinci zasjedoše na ugarsko priestolje. Još prije nego Mađari okruniše Karla Roberta mađarskim kraljem, izabraše ga Hrvati hrvatskim, a takovim ga priznavanu i Bosanci i pomaganu u borbi za mađarsku krunu. Priznavši jednom Anžuvince hrvatskim kraljevima, bijaše Bosancima težko to priznanje kasnije povući. A Anžuvinci postavši kraljevima ugarskim, zapadoše automatski u politiku, koja bijaše upravljena protiv bosanske samostalnosti. Na taj se način razviše zamršeni odnosi privlačenja i odbijanja, u kojima ostade stalno samo to, da Mađari pri pokušajima ostvarivanja svojih političkih težnja nastupaju uviek pod plaštem zaštitnika katolicizma, i da se bosanski vladari nastoje osloboditi opasnosti s te strane spretnim balansiranjem između pape i ugarskih kraljeva. Stvarno se ta slika sveudilj ponavlja, dok Turci godine 1463. ne srušiše bosansku, a 66 godina, kasnije i ugarsku državu.

Svakako valja utvrditi, da zbog ogorčenog odpora bogumila nije mađarskim kraljevima nikada uspjelo Bosnom podpuno zavladati i da je između Bosne i Ugarske kroz čitavo to doba bio samo oslabljen i često sasvim prekinut lensko-pravni odnos.

Teorija o seobi i bogumilstvu,[28] kojom sam se poslužio, da protumačim bosanski problem, razjašnjava nam još i jednu drugu pojavu, t. j, pojavu, da je stvaranje bosanske države iznimka od pravila, koje smo postavili, prema kojemu su južnoslavenski narodi tek posljedice državnih tvorevina južnih Slavena. Posljedica stvaranja bosanske države nebijaše stvaranje bosanskog naroda, a to se sasvim logično nadaje iz činjenice, da stvaranje bosanske države nije iskonsko stvaranje države jednog osvajalačkog plemena, nego tek drugotna tvorevina hrvatskog naroda, koji bijaše u to doba u glavnim obrisima već oblikovan. Povod za stvaranje bosanske države ne bijaše osvajanje i nastojanje, da se osvojeno zadrži, nego samo vjeroizpovjedni nagon za samoodržanjem i obranom. A te sile ne bijahu dovoljne, da ukinu poviestno načelo uztrajnosti i da promiene jednom već ustaljeno nacionalno obilježje.

U svojoj biti i po svojoj sviesti bijahu zato sredovječni Bosanci Hrvati, ali nema sumnje, da je nacionalna sviest sve više slabila tokom poviestnog razvitka, dok nije skoro sasvim propala u velikoj kataklizmi osmanlijskog osvajanja. Ovim posljednjim razvitkom pozabavit ćemo se još kasnije,

---

[27] *IV.—5., str. 26.*

[28] *Istini za volju valja napomenuti, da teorija o secesiji ne potječe od pisca ovih redaka, nego od hrvatskog učenjaka dra Petriniensisa, koji ju je razvio u već prije spominjanom djelu »Bosnien und das kroatische Staatsrecht«. Ja sam je samo provjerio na temelju mojih dugogodišnjih, studija i našao sam, da joj nema prigovora. Bogumilska teorija je međutim posljedak vlastite spoznaje, a isticanjem bogumila kao državotvornog elementa može se tek podpuno razjasniti čitavi problem.*

Netko će primietiti: Ova se hipoteza sasvim liepo čita, ali sve su to zapravo nagađanja; ima li gdje kakav neoborivi dokaz, da ti bosanski bogumilski plemići bijahu baš Hrvati?

Znanstveno iztraživanje poslije okupacije Bosne dalo nam je na sreću i te dokaze. Ogromno monolitsko nadgrobno kamenje je jedino, što preostade od tih bogumila. Nadpise, koji se na njima tu i tamo nalaze, pomno je skupljala bosansko-hercegovačka vlada i objelodanila ih u »Glasniku« Bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja. Treba samo zaviriti u te nadpise i naći će se dokaz, da pod tim nadgrobnim spomenicima leže većinom plemići i velikaši. Da navedem samo nekoje od tih nadpisa!

Na putu od Rogatice prema Glasinačkom polju u Koranu leži stećak s nadpisom: »V ime Božie, ase leži Tvrdiša Banovič. dobri vitez, na svojej plemenitoj.«[29]

Nadalje u Banovu Dolu u iztočnoj Bosni, 35 kilometara od Tuzle, čitamo na ornamentima ukrašenom kamenu: »Ase leži Božičko Banović, na svoej zemli, na plemenitoj.«[30]

Pa onda onaj uzprkos neslomivom ponosu tako bolan nadpis, jer je svjedokom umiranja jedne snažne rase, što nam ga spominje Thalloczy: »Ovdje leži Vladko Vlavić. koji se ne pokloni ni najjačem sinu čovjekovu. Mnogo putova, umre kod kuće i ne ostavi ni brata ni sina.«[31]

Ovi nadpisi, kojih ima sva sila, kazuju nam mnogo. Kud nas upućuju ti banski sinovi, koji počivaju u Banovu Dolu? K Hrvatima, jer Srbi ne imahu banova!

Gdje nailazimo na slavenskom Jugu na tako neslomivu rasu, koja se još u času smrti ponosi svojim povlasticama, svojom plemićkom zemljom i svojim vitežtvom? Samo u Hrvata! Šubići, Nelipići, Zrinski, Frankopani, Berislavići, Blagaji, Kolonići; Draškovići, Keglevići, Baćani i t. d, jesu katolički predstavnici iste snažne i neslomive rase, koje bogujiilski potomci počivaju pod stećcima 13. i 14. st,, čije kamenje nam govori sasvim jasno.

A starinski, čisti ikavsko-hrvatski jezik (saj bilig postavista, nevisxa), kojim su pisani ti spomenici, i koji živo podsjećaju na narječje dalmatinskih otoka, dopunja samo harmonički tu sliku.

Pa ako ima još netko, tko u to sumnja, neka se izvoli potruditi u muzej Hrvatskog starinarskog družtva u Kninu u Dalmaciji, u tom starom hrvatskom kraljevskom gradu, pa neka pogleda umjetnine 10. i 11. st. iz razdoblja narodne dinastije u Hrvatskoj, A zatim neka izvoli u bosansko-hercegovački muzej u Sarajevu i neka pogleda bosanske umjetnine iz 12. do 14. st., pa će se samo čuditi istovjetnosti umjetničkih elemenata. Ne može biti nikakove sumnje, da su stvaratelji jednih i drugih morali bezuvjetno biti pripadnici jednog te istog naroda. Ovu činjenicu ustanovio je već Thalloczy.

A tko je sagradio sve srednjovjekovne gradove u Bosni i Hercegovini? Doline Bosne i Drine načičkane su starim gradinama baš kao i dolina Rajne. Pa tko je u tim starim gradinama živio? Samo pripadnici jedinog krvnog plemstva na Balkanu, a to bijahu Hrvati. Krvnoga

---

[29] *IV. 23., god 1895.. str, 355.*
[30] *IV. 23., god. 1895., str, 570.*
[31] *IV. 22., str. 20.*

plemstva ne bijaše ni u Srba ni u Bugara, nego samo činovničkog, kao u svih Bizantinaca.

Zbog svega toga ne može biti nikakove sumnje, da bogumilska rasa, koja vladaše u Bosni od 12. do 15. st. bijaše hrvatskog podrietla, i čitavo područje zapadnog Balkana, u kome nailazimo na bogumilske stećke, pripadaše nekada hrvatskom narodnom posjedu.

6. Sudbina Bosne kao bogumilske države

Hotimice sam se dulje zadržao prikazivanjem bogumilske teorije, da čitaocu omogućim stvaranje vlastitog suda o tome, kakav je morao biti utjecaj bogumilstva na kulturni i politički razvoj Bosne.

Kulturni utjecaj bijaše uglavnom povoljan. Onaj snažni asketski potez, koji je prožimao tu nauku, odgojio je triezni, umjereni i zato fizički sposoban narod. Obča dužnost rada, od koje ni svećenstvo ne bijaše izuzeto, stvorila je marljivi srednji stalež, koji se bavio obrtom. S time u vezi bijaše razmjerno blagostanje, koje se međutim nigdje ne mogaže razviti u bogatstvo, budući da trgovina i spekulacija bijahu prezrene »da ne bi ljudi podlegli« laži, zakletvi i prevari. Zato bijaše u doba bosanske samostalnosti trgovina u Bosni usredotočena gotovo izključivo u rukama Dubrovčana. Ovu sliku, koja je u cielosti povoljna, dopunja još činjenica, da bogumili bijahu prilično načitani, što se može tumačiti prosvjećivanjem bogumila putem evanđelja.

Koliko bijaše ta slika s jedne strane povoljna, toliko bijaše s druge strane nepovoljna. A što bismo mogli i reći o političkom i državotvornom značenju jedne nauke, po kojoj je sve što se stvarnog oko nas nalazi, djelo sotone? A zadatak je države, da se bavi uglavnom stvarnom stranom ljudskoga života. Kakav je položaj države u toj nauci, ako je ono, što joj je glavni zadatak, djelo sotone i prema tome ne samo suvišno, nego i prezira vriedno? Kako da se razvija država, u kojoj se brak načelno zabacuje i podnosi samo per nefas, gdje su savršeni, viši i vodeći krugovi ljudskog družtva zbog zabrane braka i spolnog obćenja isključeni od rasplođivanja, a time nestaju upravo vredniji i savršeniji ljudi, kao što vidimo u slučaju gospara Vladka Vlavića. Kako da se razvija država, gdje se načelno prezire trgovina i promet zbog nekog bolestnog straha od »laži, zakletve i prevare«, gdje je nemoguće prikupljanje bogatstva, gdje je posjed zemljišta jedina mogućnost družtvenog uspona i gdje je prema tome čitavo pučanstvo podieljeno u seljake, u marljivi i radini, ali nepomični i neambiciozni srednji stalež i u stalež silne feudalne gospode? Pa onda još k tome i stroga zabrana ubijanja životinja i ljudi, koja je, koliko god simpatična, ipak jednaka načelnoj zabrani rata i vojevanja, koja je i tako ratničkom narodu, kakvi bijahu Hrvati uobće, a poimence Bosanci, morala oduzeti njegove ratničke vrline, te njegovu državnu tvorevinu učiniti nesposobnom za proširivanje i obranu?

Ne treba nam dalje više ništa istraživati i razmišljati, jer je na prvi pogled jasno: bogumilstvo bijaše politički opasan i poguban pa čak i protudržavan nauk.

Ova nam tvrdnja razjašnjuje mnoge pojmove o bosanskoj državnoj tvorevini. U njoj zapravo i ne bijaše nikakve snage, a u njeno najbolje doba bijaše njena ekspanzivna snaga vrlo umjerena, osobito kad Bosnu uzporedimo sa Srbijom. Ovo je tim napadnije, što bosanski Hrvati bijahu po svojoj naravi vrlo ratoborni. Razlog tomu bijaše vladajući bogumilski nauk. Jer država, u kojoj ne kola novac, koja nema oružja i koja se iz vjerskih razloga ne smije spremati na rat, takova država ne može pomišljati na proširivanje. Jedina snaga, koja se u toj državnoj tvorevini pojavila, bijaše odpor protiv katolicizma. To bijaše ona za Hrvate tako značajna upornost i odpornost, koju kasnije nalazimo kod katoličkih Hirvata s obziroom na Turke. Jedina bijaše razlika, što ta odpornost počivaše na bogumilskoj vjerskoj osnovi i bijaše uperena protiv Mađara, a tamo na katoličkoj osnovici i uperena protiv Turaka.

Bogumilstvo nam tumači i nestalno držanje bosanskih vladara. Pada u oči. kako bijahu uviek brzo spremni zatomiti svoju vjeru i primiti katolicizam, i kako su brzo opet upali u bogumilsko krivovjerje, čim nestade vanjske sile, koja ih primoravaše da prime katolicizam. Moram priznati, da sam ovo ponašanje dugo smatrao bezkarakternošću, balkanizmom, kao što to drži Thalloczy. Tek kad sam se zadubio u bit samog bogumilstva, našao sam, u čemu je stvar. Gotovo da je obrnuto; ovo ponašanje nije posljedica bezkarakternosti, nego krute nužde, od koje je nastala nepostojanost, koja još i danas karakterizira Bošnjaka. Bosanski kraljevi bijahu stvorovi, koje bi trebado žaliti. Jedva bismo mogli držati, da od prirode nadareni Bosanci nisu uvidjeli, da s bogumilstvom u političkom pravcu ne će mnogo napredovati. Ali država bijaše postala na bogumilskom temelju, pa bi odricanje bogumilstva značilo napuštanje temelja države, a narod se osim toga tvrdokorno držao uz tu vjeru, koju bijaše zavolio. Bosanski vladari nalažahu se tako u stalnome škripcu, s bogumilstvom ne mogahu vladati, a niti protiv njega, jer u tom slučaju imali bi protiv sebe sve državotvorne, hrvatske bogumilske elemente. Te česte promjene vjere, ta okretanja fronte brjahu zapravo samo zdvojno bacanje beznadno pritisnutog organizma, koji htjede, ali ne mogaše, živjeti.

U bosanskoj poviesti nailazimo tako na bana Sebeslava, koji bijaže gorljiv katolik, jer mu papinski dvor izdaje svjedočbu, da je »sicut lilium inter spinas«. Ali kao bosanski ban proigrao se za nekoliko godina, pa ga zanaviek nestade.

Kotromanići, ta sposobna bosanska dinastija, koja je vještim upravljanjem podignula zemlju na kraljevinu, imađahu dovoljno uviđavnosti. da spoznaju praktičnu političku vriednost pravoslavlja. To pitanje nije još sasvim razjašnjeno, ali vele, da simpatizirahu s pravoslavljem. Ja to podpuno shvaćam i uvjeren sam, da je tako, jer bi bilo čudno, kad jedna sposobna dinastija, uviđajući beznadnost stanja, u kome se nalazi, ne bi pokušala, da makar i tim putem izađe iz tog zdvojnog položaja.

Stjepan Tvrdko (1353. —1391.), u mladosti bogumil, kasnije pravoslavac, a u zrelijim godinama katolik — čime je dobio slobodnije ruke prema papi i prema Mađarima — pokuša zasliepljen srbskim uspjesima nasljedovati Srbe i povesti Bosnu na put kojim se razvijaše srbska

država. Kad godine 1371. Nemanjići ostadoše bez potomaka, sjeti se on, da i u njegovim žilama teče nemanjićka krv i zauzevši susjedne dielove srbskih zemalja, poimence veći dio današnjeg Novopazarskog Sandžaka, okruni se na grobu sv. Save u Mileševu dvostrukom krunom Bosne i Srbije i stade se po uzoru srbskih kraljeva nazivati: »Stefan Tvrdko, po milosti Gospoda Boga kral Srblem, Bosni, Primorju, Hlmsci zemli, Dolnim krajem, Zapadnim stranam, Usori, Soli, Podrinju i k tome«, Krunitba na grobu sv. Save dovoljno nam jasno govori, kakva bijaše politička zamisao ovog formalnog čina, jer smo se već namjerno podrobnije pozabavili ovim zanimljivim svetcem anatolske crkve. Budući da sv. Sava bijaše zastupao misao, da je pravoslavlje najzgodnija vjera za južne Slavene, jasno je, da vezanje jednog državničkog čina na spomen sv. Save nije ništa drugo, doli okretanje fronte u pravcu pravoslavlja.

Samo što je taj pokušaj sasvim neuspio. Uzprkos njegovoj nemanjićkoj krvi, ne htjedoše Srbi ništa znati o vladaru, koji bijaše u svojoj prošlosti bogumil, a isto tako ne htjedoše da znaju ništa ni o zajednici s krivovjernom Bosnom, Ali i Bošnjaci, većinom još bogumili, ne htjedoše ništa da znadu o nekoj političkoj zajednici s pravoslavnim Srbima. Pokušaj Stjepana Tvrdka ostade tako bez ikakovih znatnijih političkih posljedica. Ambiciozni Stjepan Tvrdko bijaše bogatiji za jedno razočaranje, bosanski kraljevski naslov za jedno zvučno ime, a potomstvu ostade školski primjer za tvrdnju, da poviestni razvoj ide pravilima, koja se ne mogu po volji mienjati.

Ova se ista igra ponovila još jednom. Nekadašnja Crvena Hrvatska podielila se s vremenom u tri područja: U Zetu, koja se kasnije sasvim posrbila, u slobodni grad Dubrovnik, koji je izprva romanski, kasnije sasvim pohrvaćen, i u Humsku zemlju sa susjednom Travunjom, koja je privremeno podpala pod Nemanjiće za vrieme njihova najsnažnijeg razdoblja, ali je kasnije od Nemanjića oteše bosanski kraljevi (1325.), pa ona dospije konačno u područje bosanske državne tvorbe, gdje je i ostala. Na taj je način postala i dionikom njene sudbine i njenih težkoća zbog nepovoljnih unutarnjih utjecaja bogumilstva. Geopolitički prilično jedinstvena Humska zemlja, razvila se u područje snažne feudalne vlasti obitelji Vukčić. Što slabija bijaše središnja vlast feudalnih gospodara, to se jače uzdizala moć feudalne gospode, a poimence vojvode Hrvoja Hrvatinića i Stjepana Vukčića (Kosače). Čini se, da se je Stjepan Vukčić, u čijoj se zemlji bijahu veoma proširili bogumili u doba katoličke reakcije u Bosni, htio onako slično preorientirati kao i bosanski kralj Tvrdko. Ali izgleda, da je on kušao zapadnoeuropske i istočnoeuropske pomoćne čimbenike staviti u službu podizanja svoje vlasti. On si dade god, 1440. od cara Fridrika IV. podariti službu čuvara groba sv. Save s naslovom »herceg svetog rimskog carstva«, a njegova zemlja zvaše se odtada »Hercežtvo sv. Save«, od čega nastade današnje skraćeno ime Hercegovina. Ali sve to osta bezuspješno kao i kod kralja Stjepana Tvrdka.

Na ovim primjerima vidimo, kako se posvuda služilo sv. Savom i njegovom predajom kao utjelovljenjem razvitka južnoslavenske moći.

Zato nas ne smije čuditi, da su Turci spoznali tu strasnu snagu, koja izvire iz života i rada ovog čovjeka i da su je nastojali učiniti neškodljivom. Na proljeće godine 1594. otvore Turci grob sv. Save u Mileševu, izvade njegovu lešinu i spale je dne 27. travnja 1594, na Vračaru u Beogradu.

Uzalud! Zemni ostatci bijahu doduše spaljeni, ali duh i djela sv, Save djeluju još i nadalje.

Nakon neuspjelih pokušaja kralja Tvrdka, da se izvuče iz svog beznadnog položaja, ne preostade Bosni drugo, nego da tiho zahiri. To bijaše sudbina ove zemlje na prielazu iz 14. u 15. st.

Neprijateljsko obilježje vladajućeg nauka zapriečilo je državi, da se osili, a sve veći feudalizam, kome se prikloniše svi ambiciozni i za život sposobni elementi u zemlji, jer bijaše jedina mogućnost iživljavanja, raztvarao je državnu vlast tim više, što je svaki feudalac sam za sebe mislio, da mora nasljedovati nestalnu politiku bosanskih kraljeva, koji su se priklanjali sad ovamo, a sad onamo. Na taj način bijaše zemlja demoralizirana. Neratnički, mirotvorni duh bogumilstva tokom stoljeća probio se uzprkos ratničkoj naravi naroda, a time postade vojnička snaga odpora čitave zemlje sve slabija,

U međuvremenu mogla se Ugarska u savezu s katolicizmom sve više učvršćivati u Bosni. Bijaše sad sve više križarskih ratova na nesretne Bošnjake, a sredinom 15. st. dođe do prave katoličke reakcije. Nadraženi gotovo tristagodišnjim uztrajnim političkim i vjerskim odporom bogumila u Bosni, zaboraviše Mađari i katolici pravu mjeru te izkališe svoj okrutni i krvavi bies na bosanskim krivovjercima. Komlossy priznaje, da su se »franjevci i dominikanci, koji obavljahu dužnost inkvizitora, dali zavesti u svojoj prerevnosti na strašne okrutnosti.«[32] Neuspjesima razdraženi papa preporučivaše zapljenu imetka kao pogodno sredstvo protiv bosanskih krivovjeraca. Tim sredstvom posluživahu se u 15, st. sve više, pa još i onda, kad je bilo dovoljno razloga, da ga upotrebljuju s mnogo opreza.

Bitkom na Kosovu polju (g, 1389.) propade srbska država. Južni Slaveni osjećahu, da im se radi o glavi i prelazeći preko svih suprotnosti, pošalje politički oštroumni Bošnjak Stjepan Tvrdko jedan jači odred vojske Srbima u pomoć, a i katolički Hrvati priskočiše im u pomoć odredom vojske pod Ivanišem Horvatom, Ali sve to bijaše uzalud. Osmanlijska bujica razli se preko ruševina srbske države i stade kroz sve pukotine nadirati u trulu bosansku državu.

Sila feudalne gospode porasla je toliko, da kralj kraljevaše samo još prividno. Zbog toga morade se on posvema osloniti na mađarsko-katoličku pomoć. Za protuuslugu povede ovo oslanjanje za sobom korjenito iztrebljenije bogumila, što se i zbi polovinom petnaestoga stoljeća. Tko tada nije podpao pod inkviziciju ili krvni sud, toga odtjeraše s njegova posjeda, a posjed dodieliše jednom katoliku. Postojaniji utekoše u Hercegovinu, gdje vladaše izprva bogumilima skloni vojvoda Stjepan Vukčić, a nepostojaniji prime prividno katoličku vjeru, da bi spasili svoj posjed, ali potajno ostadoše ipak bogumilima.

---

[32] *IV. 5., str. 28.*

Turci, koji međutim snažno pritiskivahu na južnu granicu Bosne, bili bi zaista ludi, kad ne bi ove prilike izkoristili za sebe i Bosnu maknuli s puta. Bogumilima, koji se bijahu u množtvima sklonuli na jug, obećavahu, da će ih ponovno uvesti u njihov posjed, a potajnim bogumilima, da će slobodno moći izpoviedati svoju vjeru, A kad bi se feudalna gospoda međusobno složila, obećavahu pomoć slabijemu. Istodobno razširiše glasine među kmetovima i zakupnicima obiju vjera, da će se pod turskom upravom osloboditi svojih gospodara i živjeti uz bolje uvjete.

I onako već dovoljno raztrovana zemlja bijaše na taj način polako minirana. Kad se Turci pod sultanom Mehmedom Fatihom (Osvajačem) osmjeliše na taj podhvat, pade Bosna zapravo bez odpora, izdaja bijaše Turcima posvuda pripremila put. Bošnjaci se stide te svoje slabosti još i danas, jer narodna pjesma tuži: »I pade Bosna bez uzdaha«.

Bogumilstvo napravi Bosnu slobodnom državom, a to isto bogumilstvo bijaše i razlogom, što je Bosna pala.

7. Prielaz bogumila na islam

Bosanske pokrajine, što ih tad Turci osvojiše, postadoše zastrte tminom.. Dok o Bosni iz predturskog doba posjedujemo bezbroj izvora u domaćim glagoljskim i ćirilskim, izpravama, u hrvatskim i ugarskim poviestnim izvorima, nadalje množtvo izprava u papinskim, mletačkim i dubrovačkim pismohranama, sve to naglo prestaje nakon osmanlijskog osvajanja. Tek tu i tamo dopire do nas kakva sitna viest, koja nam nipošto ne daje dubljeg pogleda u sudbinu Bosne.

Zato su naši podatci o poviesti Bosne u tursko doba vrlo nepodpuni. Tek u novije vrieme, odkako je Austro-Ugarska otvorila Bosnu i Hercegovinu svjetskom prometu a zapadnoeuropskoj kulturi, počinje mučno sakupljanje onog malog, što je još do nas doprlo, pa se stvorila osnovica za pouzdanije poznavanje i spoznanje poviesti toga doba. Zbog tog pomanjkanja pouzdanih viesti dogodilo se, da danas u znanstvenom svietu postoji množtvo krivih teorija i mišljenja, kojima je svima zajednička oznaka, da su na štetu Austro-ugarske monarhije. Zadatak je zato ovog djela, da unese svietlo u taj labirint i da pomogne konačnoj pobjedi istine.

Jedno je sasvim sigurno. Bosanski bogumili prešli su svi kao jedan na islam. U tome se slažu svi noviji pisci o Bosni, Navodim bosanskog pisca Savfetbega Bašagića. On piše: »Od svega tog (t. j. od pokušaja Mađara i od njih zavisnih bosanskih kraljeva, da Bosnu privedu katolicizmu) ne imađaše Bosna ništa, nego samo ubrzanje vlastite propasti. Vjerska mržnja, koja se bijaše u bogumila stoljećima nakupila, prevršila je svaku mjeru. U tom kritičnom času zaključe bogumili žrtvovati nezavisnost i vjeru, samo da se osvete kralju i papi.«[33] Tako postade Bosna zemljom, u kojoj bitni dio domaćeg, autohtonog pučanstva prigrli islam i posta time živom kopčom između zemlje i osmanlijske države. Ovdje treba izporediti odmah i srbske zemlje. I u Srba bijaše odmet-

---

[33] *IV. 15., str. 14.*

nika, ali to bijahu samo pojedinci, koji se utopiše u osmanlijskoj bujici, dok čitavi dielovi Srbstva nikad ne prigrlise islama. Srbstvo bijaše odviše učvršćeno s pomoću svoje narodne Crkve, a da bi se takvo što moglo dogoditi. To je vrlo važno, jer je upravo ta okolnost omogućila oslobođenje Srba od god, 1804.—1816. i kasnije. Da je islamski dio pučanstva u Srbiji bio autohton ili čak potekao od nekadašnjeg vladajućeg sloja, ne bi Srbima nikada uspjelo, da ih razmjerno tako lako iztjeraju. Turci u Srbiji bijahu doseljenici, zato se razpršiše onako brzo, kao što i dođoše. Taj prielaz bogumila, potomaka tvrdoglavog starog hrvatskog plemstva na islam, tumači nam još i pojavu, da je Bosna i Hercegovina mogla tako dugo ostati na iztraknutom položaju osmanlijskog carstva, da su se pristaše islama u Bosni mogu tako dugo održati i da će se ondje još dugo održati. Sve to poradi toga što su autohtona rasa i što je autohtonost u borbi naroda i rasa jedan od najjačih činbenika, s kojim treba računati svaki političar, koji znanstveno misli.

Po svojim nacionalnim i političkim posljedicama prielaz bosanskih bogumila na islam; tako je važan i sudbonosan moment za čitavu poviest južnih Slavena, da mu bezuvjetno moramo posvetiti još malo više pažnje,

Kako se zapravo odigrao taj prielaz i što mu bijaše povodom? U predhodnom poglavlju ukratko sam napomenuo zamamljiva obećanja Turaka u Bosni svima i svakome. Upravo zato. Što obećaše sve svima i svakome, ne mogahu obećanja izpuniti. Između obećanja i izpunjenja bijaše uostalom uviek ogromna razlika. Svjetski rat pruža nam za to upravo klasične primjere. Obećanja Turaka bogumilima bijahu naprosto neizpunjiva iz dva razloga: bogumili bijahu ipak kršćani, a položaj kršćana u osmanlijskoj carevini bijaše javnopravno i crkvenopravno bezuvjetno uređen tako, da bi bosanska vlastela nakon osvojenja od Turaka dospjela u slabiji pravni položaj. A toga njihov ponos ne mogaše podnieti. Još važnije bijaše možda pitanje zemljištnog posjeda. Po osmanlijskom državnom pravu postaje osvojena zemlja vlastničtvom poglavara države: erazi-i-emirie, t. j. zemlja emirova, a sultan kao kalif, kao vjerski poglavar ne mogaše nikako nadieliti zemljom nevjernike, jer time ne bi samo prekinuo s vjerskim propisima islama, nego bi se ogriešio i o osmanlijsko državno pravo. Jedina mogućnost za tvrdokorne bogumilske izbjeglice i za potajne bogumile bijaše prieiaz na islam, zato da se opet domognu izgubljenog posjeda ili da sačuvaju posjed, što ga već jednom spasiše prividnim prelaženjem na katolicizam.

Ovo je osobito vriedilo za bosansko visoko plemstvo. U sredovječnim slavenskim državama na Balkanu bijaše feudalizam u punom cvatu. Među ostalim, odlikovaše se on i snažnim pritiskom na podređene,[34] Raztvaranje i razpad država južnih Slavena izvedoše Turci tako, da pobuniše kmetove i podložene protiv njihove feudalne gospode. To bijaše onaj isti postupak, kojim se poslužiše Rusi u doba poljskih ustanaka 19. st. protiv Poljaka, odnosno protiv vodećeg poljskog plemstva. Vodeći razred izgubio je pobunom kmetova i podložnika razpoložbu sa zemljom, izgubio je prihode i vojničku silu, koja se uviek novačila od podloženih i kmetova. Plemstvo posta nemoćno, bude izkorienjeno i'

[34] *O tome predmetu nije mi poznata nikakva monografija, ali se tim pitanjem bavim već nekoliko godina, te sam si o tom stvorio vlastiti sud na temelju marljivog posjećivanja i proučavanja starih gradina na slavenskom Jugu Monarhije, njihova položaja, te osnove i položaja zavisnih mjesta. Ove studije prisilile su me da zaključim, da je pritisak feudalne gospode morao biti veoma snažan.*

predano osmanlijskom osvajaču na milost i nemilost. A to upravo trebaše Osmanlijama.

Taj postupak, primienjen uspješno u Bugarskoj i Srbiji, ne propustiše oni primieniti ni u Bosni, koje se uviek bojahu zbog njene tvrdokornosti.[35]

Ta ista sudbina imala je snaći i bosansko feudalno plemstvo. To proizlazi jasno iz jednog izvješća posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića papi Piju II. »Turci su podigli u mojoj kraljevini nekoliko tvrđava i prijazni su seljacima, te im obećavaju, da će svaki kmet, koji plaća danak i prieđe k njima, postati slobodan. Priprosti seljački razum ne prozire prevare i misli, da će ta sloboda vječno potrajati ... I plemići ne opirahu se više dugo, kad ih ostaviše seljaci.«[36]

Prielaz na islam bijaše jedina mogućnost za bosansko plemstvo, da spasi svoj posjed i svoj položaj. I bosansko plemstvo, ukoliko bijaše bogumilsko, učini taj korak gotovo bez iznimke, povukavši za sobom i mnoge druge.

Mišljenja sam, da je ovom obraćenju pogodovao još i jedan drugi moment manjeg značenja, ali zato ne manje važan. U mojem iztraživanju bogumilskog problema i njemu srodnih sekta, naišao sam opetovano na izvješća, koja nas upućuju na osobitu privlačnost između islama i manihejskih sekta. Tako na pr. da su Arapi u početku svoje vlade pomagali manihejce tako, da su se ovi iz udaljenih perzijskih pokrajina povratili u Babiloniju i nesmetano mogli širiti svoj nauk u zemljama, koje bijahu pod arapskim gospodstvom.[37] Nadalje, da su Waldenzi južne Francuzke, kojih nauk potječe od bogumilstva, pozvali u pomoć Saracene. Odatle zaključujem, ne mogući zasad o toj tvrdnji navesti pobliže dokaze, da je između bogumilstva i islama moralo postojati neko srodstvo po izboru, koje je utrlo putove za prielaz bosanskih bogumila na islam.

Ovako je stjecajem čudnih i po hrvatski narod tako pogubnih okolnosti, završio pod pritiskom vjerskih i socialnih momenata u islamu, koji nadiraše prema srednjoj Europi, jedan narodni pokret, koji započe odporom protiv ojačalih Romana, a zatim se nastavi odporom protiv nadirućih Mađara.

Posljedicama tog prielaza pozabavit ćemo se potanje. Prva bijaše posljedica, da je podpuno zamrla nacionalna sviest bosanskih Hrvata, koji su prešli na islam. Izgleda, da je ta sviest bila već prilično oslabljena vjeroizpovjednom diobom. Ipak smo vidjeli, da politička nastojanja bosanskih bogumilskih i katoličkih Hrvata sve do god. 1463. idu istim putem uzprkos separatizmu i vjeroizpovjednim suprotnostima. Ali i to prestaje prielazom politički vodećeg elementa na islam. Po Mülleru zaokuplja islam čitavu osobu prelaznika, on treba da zaboravi čitavu svoju prošlost, svoju obitelj i sve prijašnje veze, da bi se mogao podpuno predati jedino spasavajućoj vjeri. To se zbilo s bosanskim bogumilima. Podpuno bijaše razkinuta svaka veza s njihovom nacionalnom i političkom prošlošću, U tom pođoše tako daleko, da si je većina domaćih plemićkih porodica odabrala po nekog izmišljenog osmanlijskog predka, da njime prekrije svoju bogumilsko-hrvatsku prošlost. Da li

[35] Za ovo je značajan postupak Osmanlija prema posljednjem bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću. On se preda, kad mu zajamčiše slobodan prolaz. No prisutni šejh-ul-islam dade fetvu: Smije li pravovjerni trpjeti, da ga zmija ujede dva puta iz iste rupe? Nato odsjekoše Stjepanu Tomaševiću glavu.
[36] IV--7., sv. VII., str. 169.
[37] IV 10-, str. 105.

tome bijaše više razlog spomenuti uitjiecaj islama ili možda ne sasvim neopravdani stid zbog odpadanja od vjere, plemena i čitave prošlosti, ne mogu sad prosuditi.

Ali ovom promjenom vjere bogumili ne postadoše samo muslimani, s vjeroizpovjednog gledišta, nego također i Osmanlije u političkom smislu, jer to odgovaraše osmanlijskom shvaćanju države. Time priеđoše novi prozeliti iz uzkog kruga bosanske, zbog unutarnjih zapreka sasvim zahirile politike, u područje svjetske politike velikih poteza, koju su onda vodili Osmanlije u doba njihove najjače državne ekspanzije. Još nešto ne smijemo smetnuti s uma. Koliko god je bogumilstvo prijalo hrvatsko-bosanskom plemstvu zbog svoje protivnosti katolicizmu i pravoslavlju kao i zbog svog misticizma, toliko je ta državi i životu protivna, nepolitička i neratnička vjera trajno morala ipak stezati i sputavati snagu snažne i politički aktivne rase. Prielaz na islam značio je također zbacivanje nutarnjih okova, oslobođenje tih ljudi, koji time stupiše iz tiesne i mukle izbe bogumilstva na slobodno polje snažnog političkog i ratničkog rada u okviru otomanske državne politike.

Prva dva, do dva i pol stoljeća bosansko-islamske poviesti, značila su stoga iživljavanje jedne snažne rase, nesputano razvijanje sila, koje se bijahu nakupile zbog stoljećima pritiešnjenoga života. Već sam napomenuo, da je fiziološki i krulturno bogumilstvo djelovalo povoljno, da je odgojilo snažno i žilavo potomstvo, koje se osim toga nalazilo zbog svoje načitanosti na prilično visokom kulturnom stupnju, s obzirom na ostalu Europu. Sve te snage stupiše sad u službu islama i otomanske državne misli. Na ovom ću mjestu spomenuti, što o tome piše već spomenuti učenjak prof. Prohaska, koji je u okviru književne studije nabacio mnogo izpravnih i vriednih poviestnih opažanja o Bosni. »To je konac bogumilstva i sredovječnih bosanskih pokreta za sačuvanje slobode. Plemstvo je prešlo na islam i zaklelo se, da će se boriti protiv Rima. Padišah, obradovavši se tolikome uspjehu, potvrdi mu njegova plemićka, prava i stvori tako jedino nasljedno plemstvo u osmanlijskoj državi. Strašni janjičari potjecahu skoro svi iz redova bosanskog plemstva. Janjičari izmjenjuju i postavljaju nove sultane, njihovi vođe su savjetnici sultana i odlučuju o vanjskoj politici. Iz poviesti bogumilskog pokreta u srednjem vieku i iz poviesti janjičara dade se prosuditi, koliko je energičan bio u Bosni bogumilski element.«

Te energije bijahu sad uperene protiv katoličkih Hrvata, protiv Mađara i kasnije protiv austrijskih nasljednih zemalja. Rieč ima opet netom spomenuti autor: »Četiri stoljeća trajala je mučenička poviest tog naroda, što ga mađarski »križari« trebahu naučiti kulturi i katolicizmu. Posljedak bijaše strašna osveta Bošnjaka Mađarima i katolicizmu —njihov prielaz na islam i njihovi stoljetni grabežni pohodi na Hrvatsku, na Ugarsku i na čitav katolički sviet. Straže predhodnice osmanlijskog osvajanja bijahu bosanski begovi, koji su se novačili iz Bosne, janjičari i veliki veziri podrietlom iz Bosne, izravni su potomci bogumila.«[38]

Ovako se Hrvati podielise u dva tabora, jedni se borahu za Iztok, a drugi za Zapad izprva na strani Ugarske, a kasnije na strani Austrije i zatiranu se međusobno divlje i biesno, što potjecaše jednako od vje-

---

[38] *III - 12., str. 36.*

roizpovjedne prirode kao i od tvrdoglavog karaktera obih jednorodnih stranaka. Tek ovi tristagodišnji bojevi slomiše podpunoma snagu Hrvata, pa njihove posljedice oni ne mogahu preboljeti sve do danas. Osim ostalih već prije navedenih momenata i ovo je jedan od najvažnijih, kojih posljedica bijaše, da su Hrvati u neku ruku morali zaostati za Srbima. Skoro ćemo vidjeti, kako je baš to pridonielo današnjem položaju na slavenskom Jugu,

Ovo mišljenje o velikom značenju Bošnjaka za osmanlijsku carevinu, potvrđuje i Šimek, pisac, u koga se ne može sumnjati, da je politički pristran. Taj nam pisac potvrđuje veliku vriednost, koju je osmanlijska carevina polagala na taj ljudski material.[39] A jednako i putopisac Kuripešić,[40] koji nam javlja, da najbolji element u Turaka potječe iz Bosne.

Veliki utjecaj bosanskih bogumila, koji su prešli na islam, odrazio se i tako, da se hrvatski jezik udomaćio kao drugi državni jezik na osmanlijskom dvoru i da se njime u nekim prilikama služio i austrijski poslanik.

Ali osmanlijsko loše gospodarenje izcrpilo je zemlju. Bošnjaci skoro uništiše katoličke Hrvate, ali im oni ne ostadoše dužni. Tako stade vodeći elemenat u Bosni propadati tokom 17. i 18. st. Elementi kulture, što ih Bošnjaci sačuvaše još od svog bogumilstva, polako se iztrošiše, a Osmanlije ih nisu mogli nadomjestiti, jer Turci, kako sam već iztaknuo, nisu nikada mogli učiniti nešto na kulturnom ili gospodarskom polju. Obće razpadanje osmamlijske carevine nije moglo ostaviti netaknutim ni onaj element, koji mu se bijaše predao samo njemu svojstvenom vjernošću i predanošću: on propadaše s njom zajedno. I tako se postepeno razvijahu one prilike, na koje bijaše naišla Austro-Ugarska godine 1878. u Bosni i Hercegovini.

Kao što u Ugarskoj i u osvojenim dielovima Hrvatske i Slavonije, gdje su muslimanski Bošnjaci većinom imali u rukama upravu i vojnička lena u doba osmanlijske vladavine,[41] tako nalazimo i u Srbiji koncem 17. stoljeća, da Bošnjaci uz Albance sačinjavaju veći dio muslimanskog stanovničtva, a osobito bijahu zastupani medu spahijama, imaocima vojničkih lena. Pa kad Turci moradoše izprazniti gradove i utvrde. vratiše se sasvim prirodno prognani muslimani u Bosnu, svoju staru postojbinu. Imena, na koja u Bosni često nailazimo kao Biogradlija, Šabčanin, Užičanin, podsjećaju nas na te seobe. To isto zbilo se i s crnogorskim Turcima, kojih se živi potomci u Bosni još i danas zovu Podgorica, Nikšić, Spužević i t. d.

Potomci bogumila u Bosni pokazaše još u dva navrata.svoju tvrdoglavu borbenu narav, koja se bijaše nuždno razvila iz njihove poviesti. Kad je propadanje osmanlijske državne sile i propadanje poviestnih temelja turske vojničke snage imperativno tražilo, da se vojska preustroji prema suvremenim, zapadnoeuropskim uzorima, bijahu muslimanski Bošnjaci ti, koji se najviše opirahu. Novi poredak uvjetovaše i neke dalekosežne unutarnjopolitičke reforme, a poimence ukidanje nekih preživjelih ustanova, kao na pr. janjičara, lenskog sustava i t. d. Ukidanjem ustanova, s kojima bijahu Bošnjaci povezani uspomenom na svoje najbolje dane, i preustrojstvom vojske, koje ukidaše lenski sustav, bijahu

[39] *IV. -1.*
[40] *IV 19.. str. 44.*
[41] *IV 13.. str. 167.*

ugrožena prava plemićke samouprave u Bosni. A Bošnjaci, navikli tokom čitave svoje poviesti spajanju vjerskih, političkih i staležkih probitaka, htjedoše biti papinskiji od pape i bolji muslimani od samog kalifa. Oni se podigoše protiv kalifa na obranu poviestnih temelja države i čistog islama. Posljedica bijaše oružani ustanak plemstva u Bosni (1826.—1831.). Ali turskoj upravi uspije predobiti na svoju stranu jedan dio hercegovačkih velikaša i njihovom pomoću krvavo ugušiti ustantak. Sudbina Bosne bijaše, da i nadalje propada i zahiruje.

Kad je kasnije započelo oslobađanje kršćanskih naroda na Balkanu, kojemu bijahu razlog jednako nacionalna, politička i kulturna nastojanja kao i najprimitivnija težnja za poboljšanjem materiatnih prilika, ne bijaše otomanska carevina nikako u stanjiu, da u Bosni i Hercegovini zavede red i iole zadovoljavajuće prilike. Zato bijaše član XXV. berlinskog ugovora jedini spas. Razumljivo je, da otomanskoj carevini ne bijaše lako napustiti pokrajine, iz kojih je stoljećima crpila svoje najbolje sile. Dvoličnim držanjem, a možda i tajnim došaptavanjem ne bijaše Turskoj težko da potakne na odipor protiv Austro-Ugarske Bošnjake, te tvrdoglave oporbenjake. Ta oni ustadoše u obranu svoje vjere i učiniše ono, što su od početka 11. st. radili u raznom obliku na najkrvaviji način protiv raznih neprijatelja, pa čak i protiv vlastite braće.

Ali poviest je pošla svojim putem. Bosni je suđeno, da si potraži nove putove, a te može naći ne samo iz geopolitičkih nego također iz poviestnih i narodnih razloga, koje sam naveo, samo na strani svoje jednokrvne hrvatske braće. I samo u tom okviru može Bosna živjeti plodonosnim životom.

8. Problem balkanskih Romana

Teoriju, da su Bosna i Hercegovina hrvatske, a ne srbske zemlje, postavio je hrvatski učenjak dr. Petriniensis (dr. Milobar) i pokušao ju je prvi znanstveno obrazložiti u djelu, koje sam već prije spomenuo. Ali taj pisac, od kojeg potječe i teorija o seobi, počinja nažalost pogrješku, od koje pati i čitava suvremena hrvatska politika, da ovo pitanje promatra izkijučivo s državnopravnog stanovišta. Zato njegovo djelo nije onoliko zapaženo, koliko bi zaslužilo u probitku istine.

Na temelju dugogodišnjeg iztraživanja i razmišljanja, pri čemu mi pomagaše svestrano poznavanje čitavog slavenskog Juga Monarhije, došao sam do te iste spoznaje i ne poznavajurći dijela dra Petriniensisa. Ali moji se rezultati osnivaju na kulturno-historijskim, na vjersko-historijskim i antropoložkim spoznajama, a bogumilskom teorijom, t. j. spoznajom socijalnopolitičke uloge bogumilstva u postanju i propasti bosanske države, i postadoše cjelovitim znanstvenim uvjerenjima.

Zauzevši ovo gledište, preuzeo sam i težki zadatak dokazati, kako se ima tumačiti postanje Srba u Bosni i Hercegovini, gdje oni sačinjavaju 43% stanovničtva. Potrebu, da razjasni ovu činjenicu, osjetio je i dr. *Petrniuensis,* i on daje ovo tumačenje:

»Politika Turaka išla je za tim, da Bosnu sasvim pretvori u pokrajinu istočnjačkog karaktera, t. j. da njeno pučanstvo i u njegovim vjer-

skim odnosima priveže čvršće uz Orient. Zato su Turci nastojali, da privedu stanovničtvo Bosne k islamu, koliko god to bijaše moguće, a za one, koji pod svaku cienu htjedoše ostati kršćanima, učini turska politika grkoiztočnu Crkvu pravim utočištem. Dok katolicizam bijaše najokrutnije progonjen, pomaganu Turci na sve moguće načine girkoiztočnjake, i to poradi toga, što su Turci s pomoću carigradskog patriarha i njegova klera po volji mogli raspolagati grkoiztočnim pučanstvom. To je razlog, zašto je broj duša grkoiztočnog elementa u Bosni tako velik. To su nekadašnji katolici, koji prieđoše na pravoslavlje samo zato, da bi ipak mogli ostati vjerni kršćanstvu.«[42]

Koliko god je jedna predpostavtka zaključka dra Petriniensisa izpravna, ipak se ne može u cielosti prihvatiti njegovo shvaćanje.

Zato nam je ići drugim putem, koji ima tu manu, da ni izdaleka nije tako jednostavan kao put dra Petriniensisa, ali će nas zato dovesti bliže cilju.

Prije nego prieđemo na prikazivanje, kako je nastalo srbsko pučanstvo u Bosni i Hercegovini, moramo se pozabaviti jednim drugim uzgrednim pitanjem, koje je jedno od najtežih neizpitanih nacionalnih i družtvovno-političkih problema Balkanskog poluotoka, i to tim teže i nejasnije, što se, koliko je meni poznato, još nitko nije njime pozabavio kao cjelinom. To je pitanje romanskog uzkrsavanja u srednjem vieku na Balkanskom poluotoku. Taj problem balkanskih Romana obrađivao se je dosele uviek samo kao sastavni dio poviesti pojedinih balkanskih naroda i država: Rumunja, Bugara, Srba, Grka i Hrvata. Koliko je taj problem još neosvietljen, obilježava najbolje činjenica, da još danas ne znamo točno, gdje, kako i kada su nastali Rumunji, taj veliki narod od 10 milijuna duša, koji igra u suvremenoj poviesti tako vidnu ulogu. O tome postoje razne teorije; sami Rumunji uviek tvrde, da su nastali u svojini današnjim sjedištima, ali su europski učenjaci iz jezičnih razloga više skloni shvaćanju, da Rumunji potječu s juga Balkanskog poluotoka i da su tek kasnije na nepoznati način dospjeli u svoju današnju postojbinu. Kad nam je dakle još toliko toga nejasno o postanku jednog razmjerno velikog naroda, ne smijemo se čuditi, što još manje znamo o politički bezznačajnim ostatcima balkanskih Romana i o njihovim nacionalno davno već utonutim pojedinim dielovima. Tek najnovija romanska, i južnoslavenska nauka počela se nedavno baviti tim problemom. Bartoli, Jireček i Strohal postigli su na tom polju vriedne rezultate, ali to su nažalost samo prve brazde na djevičanskom tlu.

Na temelju mog dugogodišnjeg proučavanja poviesti južnih Slavena došao sam do zaključka., da su balkaniski Romani u poviesti pojedinih balkanskih država odigrali mnogo važniju ulogu, nego što nam to prikazuje naša današnja poviestna znanost.

Mislim, da sam prvi iztaknuo strah od romaniziranja kao razlog za oslanjanje Hrvata na Mađare. Jer koji bijaše razlog, da Hrvati odbaciše svoju državu? Bijahu dospjeli među dvie vatre. Ne samo da se kulturno jači gradski Romani ojačaše u primorskim gradovima, nego se i u planinama stadoše romanske kolonije pastira množiti i vladajućim Hrvatima osporavati posjed zemljišta.

---

[42] *IV. 4., str. 237.*

Svi Romani iz unutarnjosti Balkanskog poluotoka pojavljuju se u poviesti južnih Slavena pod imenom Vlah, Vlasi, od čega postade njemačka rieč Wallach. Po svom korienu i po smislu ta rieč odgovara njemačkoj rieči Welstch i znači izprvice čovjeka keltske, a kasnije rimske narodnosti. Wales u Englezkoj, Wallis u Švicarskoj, Vlaška u Rumunjskoj i Valona u Belgiji, sve su to imena, koja su postala od tog, kako se čini, obćeg arijskog koriena.

U 12. i 13. st. primietit će svaki pozorni promatrač, da na Balkanu Romani ponovno oživljuju i da se posvuda pojavljuju kao »Vlasi«.

U našoj neposrednoj blizini, u Dalmaciji, mora da se je pojavilo takvo gibanje. Ime »Morlaci«, koje se sačuvalo u zemljopisnim nazivima (Canale della Morlacca), svjedokom nam je za to: Ime Morlaci je talijanska skraćenica od »Morovvallachi«, t. j. crni Vlasi.

Kako nam to već njihovo ime kaže, bijaše to zacielo romansko pučanstvo, tamnog kompleksa. Odakle dođoše i tko bijahu ti Morlaci? O tome nam skoro ništa nije poznato.[43] Ali se drži, da su oni samo kasni izdanak pokreta onih istih Romana-gorštaka, koji natjeraše Hrvate, koji imahu dosta posla s gradskim Romanima visoke kulture, da se priključe Mađarima.

Ovaj se romanski pokret opaža i na ostalom Balkanu. U Bugarskoj uzima oko godine 1250. car Ivan naslov »car Bulgarom i Vlahom«. To je nesumnjivi dokaz, da je u Bugarskoj i Macedoniji nastalo romansko pučanstvo, koje se u zemlji dovinulo do tolikog značenja i snage, da ga je trebalo spomenuti u kraljevskom naslovu uz vladajući narod.[44]

U Bosni se spominju podkraj kraljevstva Vlasi kao naseljenici u nekim krajevima.

Kako da to tumačimo? Bugari, Hrvati i Srbi osvojivši balkanske zemlje, stupiše u posjed sveg obradivog zemljišta. Kad kasnije osnovaše svoje države, stupiše u posjed čitavog područja države. Manje ili više romanizirano dačko, tračko i ilirsko pučanstvo naprosto iztjeraše, ukoliko ga ne poubijaše. Ovo iztiskivanje događalo se na dva načina, kako je to poviest utvrdila: romansko pučanstvo u blizini gradova nagnulo je u gradove, a ono, koje življaše u ravnici, sklonulo se u nepristupačne planine, kojih na Balkanu ima dosta. Gradovi, u koje se bijahu sklonili osobito elementi, koji se nalažahu na višem stupnju kulture, napredovahu zahvaljujući kakvoći svog stanovničtva i rimskom uređenju gradova, dok je romansko pučanstvo, koje se bijaše sklonulo u planine, polako propadalo, jer je tamo poprimilo običaje i način života tamošnjih razbojničkiih nomada te tako životarilo.[45]

Zato razlikujemo Romane u gradovima od Romana u planinama. Najjače se razvio tip Romana u gradovima u Dalmaciji, gdje smo ga već upoznali u hrvatskoj poviesti. U primorskim gradovima na obalama Egejskog mora bijahu brzo pogrčeni, pa i u albanskim i hrvatskim primorskim gradovima asimilirala ih je doskora nacionalna okolina s kopna.

Nas zanimaju ponajviše Romani u planinama. Sudbina, koja ih je snašla, nije zadesila samo njih. Čini se, da se ta ista pojava odigrala na Balkanskom poluotoku već opetovano u predhistorijsko doba. Kad god se

---

[43] Izporedi IV 1., str. 259. i 321.
[44] IV 7., sv. 8., str. 176.
[45] III 6., I. sv., str. 90 93.

jedan val osvajača prelio preko balkanskih zemalja, potisnuše osvajači prijašnje stanovnike, koji pobjegoše u brda, prepustivši bolje zemlje osvajačima. Izgleda, da je taj nomadsko-pastirski život bio oblik života, koji je u raznim gorskim predjelima Balkana postojao već hiljadama godina, i da su se potisnuti uviek sklanjali u gore, čekajući pogodno vrieme, kad će osvajač omlitaviti, da onda opet siđu s planina i zaposjednu bolja zemljišta. To se redovito događalo svim narodima osvajačima, i toj sudbini nisu se sasvim mogli oteti ni Bugari ni Hrvati ni Srbi. Ti nomadski pastiri imađahu svoje vlastite katunske organizacije, svoje poglavice, svoju tisućama godina ukorienjenu mržnju na sretne zemljoposjednike u ravnici kao i sigurni osjećaj za vrieme, kad je osvajač u ravnici, vladavinom i uživanjem dovoljno oslabljen, dozrio, da ga napadnu i iztjeraju sa zemljišta.

Ista se ta pojava stala ponavljati na Balkanu u 12. i 13. stoljeću. Ali Bugari, Hrvati i Srbi ne istiskivahu samo Romane, nego i Slavene i Avare i t. d. iz starijih naselja, koji također pođoše u planine, ukoliko se ne podložiše novoj vladajućoj klasi kao sluge. Osvježeni tim križanjem krvi, oporave se ti Romani, koji se bijahu u rimsko doba jako degenerirali; težki i oskudni život u brdima ojačao ih je i očeličio, oni se znatno umnožiše i stadoše u 12. i 13. st. prodirati u doline kao Vlasi, t.j. kao sa slavenskim življem jako natrunjeni. ali još uviek romanski elementi.

Po svoj se prilici taj romanski živalj negdje i nekada križao s nekim narodom tamne puti, vjerojatno s Ciganima, koji su također nomadi. Odatle potječe taj uviek sasvim tamni soj i ime Nigri Latini, Karavlasi, Morovlasi. (Kara znači turski crn, mauros znači grčki crn; izporedi talijanski moro = crnac.) To je posve sigurno; u sve druge pojedinosti ne mogu se ovdje upuštati.

Taj proces počeo se najprije zbivati u Hrvatskoj, jer tamo bijahu Romani najbrojnije zastupani. Kako su samo jadno i bezpomoćno morali izgledati tadašnji Hrvati, kad im zemlja, podieljena na stranke, nije mogla uzpostaviti uređene državne sile i kad su si preko hrvatskih glava stali pružati ruke Romani iz gradova i Romani iz bregova, koji bijahu jednako neprijateljski raspoloženi prema državi osvajača, a saveznicima bijahu im još osim toga katolička Crkva i Venecija.

Nešto kasnije započe taj proces u južnoj Bugarskoj, u Macedoniji i Epiru. Pošto nas on tamo manje zanima, puštamo ga sad po strani.

Ovo uzkrisivanje Romana čini se, da je najmanje pogodilo pravu Srbiju i sredovječnu Bosnu, jer ih tamo izgleda nije bilo baš mnogo.

Za Srbiju postalo je to pitanje opasno po svoj prilici tek onda, kad se srbska država u doba Nemanjića stala jako širiti na jug, na zapad i na jugozapad u južnu Macedoniju, Albaniju i Epir, gdje su nam još i danas mnogi otoci Aromuna svjedokom ondašnjeg snažnog nastupanja Romana. Ali od svih slavenskih država bijaše Srbija najsređenija, jer je jedina bila u vjerskom pogledu jedinstvena, te imala staru i jaku dinastiju, koja je opet u narodnoj Crkvi imala pri ruci sredstvo sile, kome ne bijaše premca. Na taj način bijaše Srbima uspjelo neko vrieme odhrvati se nadiranju Vlaha. Imam čak razloga držati, da se drakonske

odredbe zakonika cara Dušana u korist zaštite vlastničtva i njegovo davanje prednosti plemstvu i plemićkom posjedu, imadu dobrim dielom. pripisati baš silovitom nadiranju balkanskih Romana. Jednako smatram, da je nagla propast srbske države u tiesnoj svezi s nastupanjem i širenjem državi neprijateljskog pučanstva. Već i ona feudalna gospoda, koja su u doba propadanja države težila za samostalnošću, izgleda, da su više bila natjerana, nego što su izstupala iz vlastitih pobuda. Razumije se. da taj pokret nomadskih pastira ne imađaše jedinstvenog vodstva, koje bi se prostiralo kroz sve balkanske države ili čak obuhvaćalo čitavi Balkan; taj pokret mogao je da bude jedinstven u svojim ciljevima i u svojem nastupanju samo na malenom području, pa je baš poradi toga bio sklon razpadanju srbske države u manja feudalna područja.

Upada u oči, da se među samostalnom feudalnom gospodom, koja se podižu nakon propasti srbske države, pojavljuju većinom balkansko-romanska imena Balša. Altoman, Topia, Angeli, Cropa, Dragaš, Hrebeljanović, Dejanović; sve ove moramo smatrati balkanskim Romanima, Vlasima.[46]

Usred tog previranja i nadiranja nahrupila je osmanlijska najezda, i propade srbska i bugarska država.

Na str. 101. vidjeli smo izvještaj papi posljednjeg bosanskog kralja, u kome se tuži na postupak Turaka, koji bune seljake i niže slojeve protiv plemstva i na taj način truju državu. Bilo bi naivno držati da su Turci s tim postupkom započeli tek u Bosni. Mutatis mutandis učiniše to oni već prije ti Bugarskoj i Srbiji, i to tim lakše, što te države ne bijahu nacionalno tako jedinstvene kao gotovo čisto slavenska Bosna.

U zakoniku cara Dušana bijaše osobito potanko uređen pravni položaj dviju kategorija, poluslobodnih Srba i podložnih meropa.[47] U tim dvjema kategorijama treba da si predstavimo, ako ne izključivo, a ono dobrim dielom Vlahe, koji su tada već s planina nadirali u nizine. Nećemo pogriešiti, ako budemo smatrali, da ovim poluslobodnjacima i kmetovima nije baš najbolje išlo pod srbskom vladavinom. A Osmanlije, u političkim stvarima tako pronicavi, sigurno su zamietili razpoloženje pastirskih nomadskih Vlaha, koje bijaše malo sklono srbskoj državnoj tvorevini i njenom pravmom poredku, i to jednako onih, koji se već nalažahu u pravnom položaju sefora i meropa, kao i onih, koji još slobodno življahu u bregovima kao pastirski nomadi i plaćahu možda samo kakav danak.

Vidjeli smo, da su dielovi srbske države nakon kosovske bitke dospjeli prema otomanskoj carevini u vazalski odnošaj. Time bijaše Osmanlijama dana mogućnost, da se miešaju i u unutarnje odnošaje pokorene Srbije. Turci započeše po prikazanom već uzoru buniti protiv dotadašnjih vlastodržaca sve u državi nezadovoljne elemente, a osobito državi neprijateljski raspoložene Vlahe. A ti pastirski nomadi, protivni svakom pravnom poredku, nanjušiše, da je sad kucnuo njihov čas. Što dulje Srbi uspievahu zadržati u svom nastojanju s pomoću državne sile, Crkve i zakonodavstva taj opasni vlaški pokret, to neobuzdanije

[46] *Za Balšiće je povjestno dokazano, da su vlaškog podrietla. Neki bi povjestničari htjeli, da potječu od provansalskih grofova de la Beaurlx, ali to nije vjerojatno. Kod Altomanovića dokazom nam je čisto romansko ime. Obitelji Topia i Cropa mogle bi biti i albanskog podrietla. No preporod Albanaca samo je dio romanskog osvita na Balkanu, koji smatram preporodom prastanovničtva. Kod albanskog pokreta nailazimo na osebinu, da se je predrimski elemenat održao i protiv Romana i protiv Slavena. U albanskom jeziku nalazi se uostalom neobično velik postotak romanskih koriena, pa je ta pojava dokazom za asimiliranje većeg broja Romana. Angeli mogli bi biti i Greci, no potječu iz Epira, a baš u Epiru bilo je mnogo Vlaha, jer još i danas nalazimo tamo mnoštvo njihovih potomaka. Zato mi je iz mnogih razloga mnogo vjerojatnije, da bijahu Vlasi, a ne Greci. Dragaš je uzprkos slavenskom korienu tipično vlaško ime, a Hrebeljanović bijaše po Luccariju »katunar«, t. j. vlaški poglavica. Dejanović dolazi od Dean, a to je tipično romansko ime. Ovdje je rieč samo o podrietlu i rasi, politički bijahu sve to Srbi, jer srbska politička predaja i srbska Crkva bijahu još toliko jake.*

[47] *III. 4., I dio, str. 69 i sliedeće.*

je kasnije ta bujica, srušivši sve prepreke, prelazila preko svega, što je postojalo. Sigurni, da će im Turci biti skloni, i sigurni, da ne će biti kažnjeni, siđoše ti Vlasi s planina, prošiše se, stadoše srbsku gospodu i zemljoposjednike napadati, podkradati, robiti i iztiskivati ih milom ili silom s njihovih posjeda, služeći se pri tome paležom i ubojstvom, sve dok dotadašnji gospodari ne postadoše ravni kmetovima i bijahu sretni da spase goli život.

Vidjeli smo, što uciniše hrvatsko-bosanski bogumili, da ih ne zadesi slična sudbina; oni prieđoše na islam. U Srbiji se to ne dogodi, jer narodna Crkva bijaše prejaka. Bilo je i kod Srba pojedinačnih prielaza na islam, ali nikada ne bijaše prelaženja u masama. Narodna Crkva bijaše i suviše jako ukorienjena u narodu, a pogotovo u vladajućoj klasi. Na taj način Srbi mirno podnašahu, čemu se ne mogahu oteti, padahu sve niže i niže, dok konačno ne postadoše opet obični seljaci. Srbsko činovničko plemstvo postalo je od seljaka-gorštaka, pa kad je propalo i opet postalo seljačtvom, utješila ga je njegova Crkva prolaznošću svega zemaljskog.

Razpadom vladajućeg srbskog državotvornog staleža, bijaše svršeno i sa srbskom državom; nju su Osmanlije, kako sam već opisao, raztvorili iznutra,

Pa šta se dogodilo sada? Pastirski nomadi sađoše s planina u nizinu, poluslobodni i kmetovi bijahu oslobođeni i svi postadoše zemljoposjednicima u ravnici, i svi se domogoše nečega, što je bilo bolje u životnim uvjetima njihovih gospodara.

Ali time ipak ne izgubiše nomadskog značaja, koji bijaše odgojen tisućgodišnjim nasljeđivanjem i tradicijom; mnogima novi život sad nije prijao. S druge se pak strane ti gorštaci veoma namnožiše uslied lagodnijeg života u dolinama. Pomalo nestade slobodnog zemljišta, i to tim brže, što ti ljudi ne imađahu pojma, a ni smisla za intenzivno obrađivanje zemlje.

Tako se u 15. st. u srednjem Balkanu stvorilo pomično pučanstvo nomadskog obilježja, koje se nalazilo sad ovdje sad ondje; i koje ne bijaše težko predobiti za svaki podhvat, koji obećavaše dobit, grabež i pljačku. U tim potomcima nomada, koji bijahu odrasli u borbi svih protiv svih, bijaše jako razvijen smisao za rat.

Upotriebivši ovo putujuće pučanstvo s uspjehom za raztvaranje bugarske i srbske države, posluže se sad Osmanlije njime ponovno za svoje ratničke podhvate protiv susjednih kršćanskih zemalja Europe. Sve njihove lake čete, koje su nastupale pred pravim turskim četama i posvuda širile strah i trepet pljačkajući, grabeći, ubijajući i paleći, t. zv. akindže, bašibozuci, kirdžali, martolozi, haramije i mnogi drugi, svi oni potjecahu uglavnom od tog putujućeg vlaškog stanovničtva. Oni bijahu Turcima mnogo pouzdaniji od svih drugih kršćanskih naroda, jer ih Turci oslobodiše i jer Turcima imađahu zahvaliti za svoj družtveni i gospodarski uzpon. Osim toga bijahu Turcima od izvanredne vriednosti, jer jednom već raztvoriše srbsko i bugarsko državno ustrojstvo, pa ih sad Osmanlije upotrebljavahu posvuda tamo, gdje je trebalo raztočiti i razstroji ti neku postojeću državnu ili društvenu organizaciju.

Već sam jedan put spomenuo onaj strašni turski običaj, da pretvore u pustinju, bez igdje ikoga, sav kraj pred vlastitom frontom. Na taj način oni si olakšavahu nastupanje i otežavahu susjedu obranu.[48] A jer se područje, kojim su Turci gospodarili, stalno sve više širilo, ne mogaše im biti ugodna pustinja iza njihove vlastite granice. Zato običavahu Osmanlije što brže naseliti opustošene krajeve, koji bi došli ovkraj njihove granice, a za to naseljivanje upotrebljavahu opet to polunomadsko, vlaško, sa Srbima izmiešano pučanstvo. Jer samo ovo i ovakvo, svakom državnom poredku nesklono i nasiljem uzdignuto pučanstvo bijaše voljno, da se na turskoj granici naseli u krajevima, gdje ratna vika nikada nije prestajala i gdje danas ne mogahu znati, hoće li još sutra moći tamo ostati. Svaki drugi poljodjelski narod, koji ostaje stalno na svome mjestu, prezreo bi i ostavio ovakvu zemlju.

Ovako postade to polunomadsko pučanstvo pokraj hrvatskih bogumila drugim snažnim činbenikom osmanlijske države. Turci napredovahu u 15. i 16. st. prema srednjoi Europi na taj način, da je pred njihovom redovitom vojskom išla neredovita, sastojeći se iz nomadskih vlaških Balkanaca, a toj neredovitoj vojsci bijaše jedini zadatak, da pretvori sve u pustinju; iza obiju vojski sliedile su porodice nomada, koji se borahu u prvim redovima, da bi odmah naselile područja, što će ih Osmanlije osvojiti.

Sad tek možemo početi prikazivati, kako su u Bosni nastali Srbi.

Trebalo bi još samo znanstveno dokazati, kako sam došao do ovakvog shvaćanja problema balkanskih Romana. Ovdje sad ne mogu nabaciti čitavo to pitanje, samo ću ukratko istaknuti, da je nemoguće pozabaviti se južnoslavenskom poviešću, a da na svakom koraku ne naiđemo na Vlahe, na balkanske Romane. Uzmite bilo koju zbirku izprava, na pr. srbske izprave iz doba Nemanijića, pa ćete u njima moći čitati o poklonjenim vlaškim selima. Uzmite Kukuljevićeva »Jura regni«, pa ćete u njama naći tužbe na vlaška nedjela.[49] A tko se želi potanje pozabaviti pitanjem južnih Slavena, morat će i o ovom problemu zauzeti moje stanovište. U izvorima sam naišao na tri mjesta, koja sam uzeo za temelj mog shvaćanja. *Lucius* piše: *«Cum enim Slavi Illyricum occupaverunt Romanosque inibi incolentes in servitutem redegerant inclytum, illum nomen Romanorum apud Slavos servile evasit, quod deinde ad ejusdem slavicae quoque gentis pastoritiae infimaeque conditionis extensum fuit»*[50] Našao sam nadalje u hrvatskoj kronici ovo mjesto: *»Inde debellando (Bulgari) coeperunt totam Macedoniam, post haec totam provinciam Latinorum. qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est nigri Latini vocantur.«* Ovu viest nadapunja nam najstariji prikaz, što ga uobće imamo o Vlasima, koji potječe iz izvještaja poznatog židovskog putnika Benjamina Tudela, koji je god. 1161. putovao Grčkom, pa opisuje Vlahe u Tesaliji ovako: »Ovdje su granice Valahije, zemlje. koje se stanovnici zovu Vlasima. Oni su brzi kao jeleni i silaze s grčkih bregova u ravnice, da robe i pljačkaju. Nitko se ne usuđuje, da na njih povede vojsku i nema kralja, koji bi mogao da ih podloži, a ne izpoviedaju niti kršćansku vjeru. Njihova imena židovskog su podrietla, pa neki čak i vele, da bijahu Židovi, koji narod nazivahu braćom.

---

[48] *To je mongolski postupak. Osmanlije su, kako je poznato, preuzeli početak svoje državne i vojničke organizacije od Mongola, s kojima su došli iz Azije. Zanimljivo je primetiti, da se tim istim postupkom u sadašnjem svjetskom ratu služi jedna velesila, koja je poprimila mnogo mongolske predaje, a to je Rusija.*

[49] *Izporedi na pr. spominjano djelo, str. 126, 149., 157.*

[50] *Lucius, De Regno Dalmatiae et Croatiae, str. 272.*

Gdje god se namjere na Izraelićanina, porobe ga, ali ga nikad ne ubiju, kao što će Grka uviek ubiti.«[51] Iz ovih triju viesti, koje se međusobno prekrasno upodpunjuju, doznajemo: 1. da su Vlasi uglavnom potomci podloženog romanskog pučanstva; 2. da su živjeli nomadskim životom; 3. da bijahu razbojnici i neskloni postojećem pravnom poredku i vlada jućim narodima. To sve pristaje tako jiepo uz sve ono, što nam je o tom elementu poznato, da se daljnji zaključci nameću sami po sebi svakome, tko je upućen u družtvenu znanost.

Ovdje se susrećemo s narodnim pokretom velikih razmjera, o kojem nam je nažalost samo malo poznato. Počevši od Istre (Ćići), Moravske (Vlaški Mezerič), Ugarske, Iztočne Galicije (Huculi), pa sve do duboko u južnoji Rusiji[52] doprinieli su balkanski Romani najvećim dielom stvaranju današnjeg pučanstva.[53] Pa ipak znamo samo nevjerojatno malo o tom etničkom pokretu.

9. *Postanak Srba a Bosni*

Prvo srbsko osvajanje Bosne pod Časlavom nije ostavilo nikakvik tragova u etničkom smislu. To vladanje bijaše i suviše kratko, a da bi moglo išta izmieniti na hrvatskoj narodnoj pripadnosti Bosne, za koju mislim, da je dovoljno dokazana. Sama činjenica, da je srbska vladavina trajala tada svega 15—20 godina, izključuje svaku mogućnost kakvog znatnijeg naseljivanja, a srbski element, koji je tad možda i došao u zemlju, kasnije je netragom nestao.

Od većeg je već značenja doba Nemanjića, jer su oni dulje vremena držali u svojoj vlasti dielove Bosne na sjeveroiztoku i jugozapadu. Stjepan Dragutin ne stekne svojom ženitbenom politikom samo najsjevernije dielove današnje Srbije, nego i banovine Usoru i Soli; to je približno čitav sjeveroiztok Bosne od Vrbasa na iztok. Nemanjići stekoše nadalje veći dio današnje Hercegovine, koja postade sekundogeniturom njihove kuće, a držali su je oko 150 godina do jačanja bosanske sile u doba Kotromanića. Ova dva razdoblja srbskog vladanja već su ponešto važnija. S izključivo etničkog stanovišta bila su i ona po mom shvaćanju bez ikakvog značenja, jer u osvojena područja ne useli se dovoljno Srba, da bi te pokrajine postale srbske i u etničkom smislu. Srbski utjecaj bijaše u glavnome političke i crkvene prirode, ali ga ipak ne smijemo podcjenjivati za kasniji razvoj Bosne. Crkveni utjecaj sastojao se u tome, što su Nemanjići radili na proširenju pravoslavlja, kuda god bi stigli, jer to bijaše u tradiciji njihove kuće. I premda se taj rad Nemanjića većinom opet izgubio u kasnijem razdoblju bosanske vladavine, ipak je položio osnove kasnijim težnjama i nastojanjima, s kojima ćemo se još morati obširnije pozabaviti. Svakako su eventualno zaostali ostatci pravoslavne crkvene organizacije radili u pravcu širenja i uzdržavanja pravoslavlja. Oni postadoše veoma značajni za današnje nacionalno svrstavanje u Bosni, gdje je pravoslavlje istovjetno sa srbstvom. a katolicizam s hrvatstvom. Osim toga moramo već i u ovom razdoblju smatrati, da je Srbstvo radilo u pravcu širenja pravoslavlja. a pravoslavlje u pravcu širenja Srbstva.

---

[51] *V. -3., str. 33.*

[52] *U Besarabiji živi još i danas jedan milijun Rumunja, izravnih potomaka balkanskih Romana, a čini se, da su također i balkansko-romanski elementi, naseljeni na porogima Dnjepra, postali izhodištna točka za postanak Kozaka.*

[53] *Izporedi Miklošić, IV. 26., 27., 28.*

U doba Nemanjića primjećivao se ujedno i politički utjecaj Srbstva. Spomenuo sam već, kako su se Srbi brzo uzpeli do najjače vlasti na Balkanu, kolikog su se domogli političkog utjecaja i bogatstva, te sam iztaknuo, kako su izpružili ruke za Bizantom, za onim najvišim, što si Balkanac može zamisliti od političkih, duševnih i ostalih ljudskih vriednosti. Ovo je također prilično bilo na diku ondašnjim južnim Slavenima. Kao poredbu treba samo spomenuti utisak, što ga balkanski ratovi i uspjesi saveznika ostaviše na čitav sadašnji slavenski sviet. Poznato je, da družtvovni uzpon, bogatstvo, politički uspjesi i konjunktura pribavljaju svakome prijatelje, obožavatelje, štovatelje i nasljedovatelje. Tako bijaše i u ono doba, pa počevši, od 13, st. vidimo, gdje se u krajevima današnje Hercegovine tu i tamo pojavljuju srbska imena. Ova se pojava protezala i na Bosnu, i to tim više, što je, kao što sam već rekao, hrvatska nacionalna sviest stala polagana bliediti zbog separatizma bogumila i njihove opreke naprama katoličkim Hrvatima, koji do danas ostadoše glavnim nosiocima nacionalnog imena. Srbski se utjecaj pojačao, kad se bosanski kralj Stjepan Tvrdko dao okruniti srbskim kraljem na grobu sv. Save i pokušao se orientirati u pravcu pravoslavlja. On se u tome svakako oslanjao na stranku, koja odgovaraše našim današnjim srbofilima među južnim Slavenima. Ali je svakome jasno, da Bošnjaci time ne postadoše Srbi, upravo kao ni danas onaj dio srbofilski orientiranih Hrvata i Slovenaca.

Današnji Srbi počeli su nastajati u Bosni tek nakon, što su Bosnu godine 1463. osvojili Turci. Postanak Srba u Bosni ne može se, kao ni većina drugih pojava družtvenog razvoja, svesti samo na jednu formulu, nego je posljedica zajedničkog djelovanja više komponenata:

1. Poviestno je dokazano, da se do 13, st. Vlasi pojavljuju i u Bosni i Hercegovini. Osobito mnogo mora da ih je bilo na jugu Hercegovine, jer se u dubrovačkim Izvorima spominje, da Vlasi iz Hercegovine i današnje Crne Gore kupuju godišnje 10.000 tovara soli u Dubrovniku. Moralo je biti brojno to vlaško pučanstvo, koje je trošilo tolike količine soli. Za ovo pučanstvo vriedi uglavnom ono isto, što je rečeno u predhodnom odsjeku. Držim svakako, da ti Vlasi bijahu pravoslavni. Razlozi tomu su sliedeći: a) Stanovničtvo pred dolazak Slavena bijaše već zacielo kršćansko, kad ga slavenski osvajači odtjeraše u gore, a organizatorno bijaše vezano na Bizant; b) Iztjerano pučanstvo držalo se neprijateljski prema osvajačima, pa budući da Hrvati bijahu katolici ili bogumili, lako je shvatljivo, da su se Vlasi iz prkosa držali udomaćenog iztočnog obreda; c) Srbi, koji opetovano prodirahu u Bosnu, brinuli su se u crkvenom pogledu za ono malo pravoslavnih u zemlji, t. j, za Vlahe; na temelju mnogih razloga držim, da su Vlasi sa središnjeg Balkana prigodom svojih seoba došli u Bosnu već u doba prije Turaka. Temelj za ovakvo shvaćanje nalazim u mjestopisnom najživlju Bosne, ali se ovdje ne mogu baviti pojedinostiima.

Prema tome su u Bosni ne doduše mnogobrojni, a u Hercegovini to mnogobrojniji pravoslavni Vlasi poslužili kao jezgra za stvaranje novog pravoslavnog pučanstva.

2. Osmanlijsko je carstvo politički sasvim lako asimiliralo onu pravu srednjovjekovnu Bosnu, jer je vladajući bosanski sloj, kao što smo to već vidjeli, velikom većinom prešao na islam. Protuudarac usliedio je s hrvatsko-katoličke i ugarske strane u drugoj polovici 15. stoljeća. Kralj Matijaš Korvin osvoji čitav sjever Bosne i napravi od njega dvie banovine: jajačku i srebreničku. Katoličko-hrvatska feudalna gospoda postadoše sad veoma djelatna, jer osjećahu, da im se radi o biti ili ne biti, te im ponakad pođe za rukom, da osjetljivo poraze Turke. Turci uvidješe, da im je najžilaviji protivnik katoličko-hrvatsko plemstvo, kojemu središte bijaše na sjeverozapadu Bosne, na sjeveru Dalmacije i na jugu Hrvatske. Turcima postadoše tim nesnosniji, što se najprije prisloniše uz ugarske kraljeve, a zatim na austrijske nadvojvode, te postadoše tako nepouzdani iz državno-političkih, a kao gorljivi katolici, također i iz vjersko-političkih razloga. Ta zar nisu pape pozivali na križarske vojne protiv Turaka, nisu li katolički vladari oslobađali od prisege, da bi jače mogli suzbijati Turke (kardinal Cesarini) i nisu li sklapali lige protiv Turaka (Sveta liga g. 1538.) i t. d. Prema tome možemo zamisliti, s kakvim nepovjerenjem su Turci promatrali Hrvate. Zato primieniše protiv njih svoje staro prokušano sredstvo uništavanja, te se opet poslužiše nomadskim, nestalnim elementima s juga i iz sredine Balkana, tim pouzdanim raztvarateljima svakog feudalnog državnog poredka. Izpred redova redovite turske vojske utamaniše ili odvedoše u robstvo ti elementi sve, što bijaše feudalno-gospodsko i katoličko; iza bojnih redova naseliše se sami i uzeše u posjed onu zemlju, koju im ostaviše turski osvajači. Na taj način bijaše katolički element posvema iztriebljen u onom dielu današnje Bosne, sjeverne Dalmacije i južne Hrvatske, koji spadaše u doba prije Turaka pod t. zv. ugarsku, t. j. katoličku Hrvatsku, a zamieni ga središnje balkansko, pravoslavno, polunomadsko i većinom vlaško stanovničtvo.

3. Ovaj proces ticao se samo sjeverozapadne Bosne (u današnjem smislu), ali i u ostaloj Bosni zbivao se sličan proces, samo ne toliko zaoštreno i ne toliko pod utjecajem vojničkih djelatnosti.

Mislim, da tu tvrdnju mogu i dokazati, pa donosim u prilogu geografski prikaz današnjih srbskih naseobina u Bosni.

Odatle vidimo jasno: Srbi su najgušće naseljeni u krajnjem sjeverozapadu Bosne i u okolnim dielovima Dalmacije i Hrvatske, gdje bijaše nekoć središte katoličko-hrvatskog plemstva.

4. Položaj katolika u Bosni bijaše težak, pošto Turci osvojiše zemlju. Pravni položaj raje bijaše i bez toga nepodnošljiv. K tome je još osmanlijska država gledala, kao što sam već razložio, na katolike kao na politički nepouzdan element i priekim okom, a s druge strane bijahu izvrgnuti mržnji vladajućeg staleža bogumila, koji su prešli na islam, a proganjalo ih je i pravoslavno svećenstvo, koje je u osmanlijskoj državi doživjelo razdoblje najboljeg napredovanja pravoslavlja, kao što sam to već spomenuo govoreći o postanku pećke patrijarhije. Položaj katolika u Bosni postade nimalo zavidan, te se očitovao bježanjem i seljenjem u masama katolika iz Bosne u još neosvojene hrvatske krajeve, u Ugarsku, u austrijske nasljedne zemlje i u mletačku Dalma-

ciju. Proces tog seljenja ne možemo sad pratiti u pojedinostima, te ćemo se ograničiti, da navedemo neke njegove najvažnije pojave. Godine 1687, dođe mletačko-hrvatski vojvoda Stojan Janković u Ramu i odvede 400 katoličkih obitelji u mletačku Dalmaciju.[54] Godine 1691. odvede austrijski general Perčinli iz okolice Donje Tuzle 3000 katolika u južnu Ugarsku.[55] Godine 1697. odveo je princ Eugen Savojski 40.000 katolika iz južne Bosne (oko Sarajeva) u Ugarsku i Austriju.[56] Mogao bih i nastaviti ovako nabrajajući, ali i ovo neka bude dovoljno. Zemlju, koja postade slobodna izseljenjem katoličkih Hrvata, zauzeše muslimani i ono nestalno, nomadsko grkoiztočno pučantsvo, i to ponajčešće ovo potonje, jer se većinom radilo o manjim posjedima raje. Sve te manje posjede zauzela je gotovo bez iznimike grkoiztočna raja, jer raja bijaše u osmanlijskoj državi neobhodno potrebna. Na taj način bijaše u čitavoj Bosni katoličko pučanstvo dobrim dielom zamienjeno grkoiztočnim,

5. Daljnji moment, koji je pridonio postanku grkoiztočnog pučanstva u Bosni, jest sociahio agrarne naravi. Posljedica spomenutih već seljenja katolika, vječnih ratova i loše osmanlijske uprave bijaše ta, da je Bosna i Hercegovina izgubila dobar dio svog stanovništva. Depopulacija država, koje propadaju, pojava je uostalom, koja se stalno ponavlja u svjetskoj poviesti tako, da o tome više ne bi trebalo trošiti rieči. Ta pojava, značajna za čitavu osmanlijsku državu, mora da bijaše naročito akutna u Bosni; gdje su stalno ratno stanje i loše gospodarenje bosanske feudalne gospode veoma nezdravo djelovale na družtvene i gospodarske prilike. Ta depopulacija zadala je međutim udarac samim temeljima osmanlijske države i bosanskoj feudalnoj gospodi. Kao što sam već spomenuo, osnivalo se vojničko ustrojstvo osmaniijske carevine na lenskom sustavu; tako da su vojnička lena u raznim oblicima bila temeljem moći bosanskoga plemstva. Kad vlastnik vojničkog lena ne bi imao ljude, da obrađuju zemlju i plaćaju razne danke, ne bi mogao živjeti, ni hraniti konje, ni opremiti se, a niti polaziti u rat. Zato su bosanska feudalna gospoda zajedno s državom nastojala da stanu na put tome zlu pomoću nutarnje kolonizacije. Dovedoše koloniste, odakle mu drago, a najveći broj bilo je opet ono polunomadsko, nestalno i plodno vlaško pučanstvo srednjeg Balkana. Tom pučanstvu dadoše prednosti i zbog toga, što ga, budući grkoiztočno, smatrahu politički povjerljivijim od katoličkog. Tako budu ti kmetovi naseljeni po posjedima bosanskih begova. Tu nam pojaviu neoborivo dokazuje činjenica, da od po prilici 80.000 današnjih kmetskih selišta Bosne i Hercegovine ima: a) pravoslavnih (Srba) 58.845, t. j. 73,92%; b) katoličkih (Hrvata) 17.116, t. j. 21,49%; c) muslimanskih 3653, t. j. 4,58%. Izporedimo li te brojeve s brojem ukupnog stanovništva, naći ćemo, da ima:

	u broju stanovništva	u broju kmetskih selišta
Hrvata (katolika)	19,28%	21,49%
Srba (pravoslavnih)	43,49%	73,92%
Muslimana....................................	32,45%	4,58%

[54] *IV. -- 15., str. 82*
[55] *Na istom mjestu, str. 84.*
[56] *Na istom mjestu, str. 87.*

U tom prevlađivanju Srba među kmetovima gledam neoborivi dokaz za tvrdnju, da su Srbi kasnije favorizirani kolonisti iz turskog doba. Pri tome treba uzeti u obzir ovo: muslimani bijahu, budući vladajuća rasa, samo neznatno zastupani među kmetovima. Prema tome bi postotak Hrvata i Srba trebao da bude veći kod broja kmetskih selišta, nego kod broja ukupnog pučanstva. Lako je međutim opaziti, da je postotak Hrvata među kmetskim selištkna približno jednak njihovu postotku među ukupnim pučanstvom, dok je kod Srba gotovo dvostruk (43,49% prema 73,92%). Ovu činjenicu moguće je razjasniti samo kolonizacijom, koju su Turci iz političkih razloga proveli uglavnom s pomoću grkoiztočtnog pučanstva.

6. U drugoj polovici 17. st. opaža se na čitavom zapadnom Balkanru, da katolicizam naglo propada. Ostatci, koji preostadoše nakon 200-godišnjeg turskog vladanja, naglo se razplinjuju. U to razdoblje pada i prelaženje u masama katoličkih vjernika Albanaca na islam.[57] Samo se od sebe nameće tumačenje, da je ta pojava u savezu s unutarnjom obranbanom akcijom osmanlijske države, s obzirom na prielaz katoličke vladajuće kuće nadvojvodine Austrije iz obrane u napadaj. Te sam se pojave već dodirnuo kod točke 4. prigodom seljenja katolika u masama iz Bosne.

Ali bez obzira na to, broj katolika i katoličkih vjerskih ustanova iz dana se u dan umanjuje. lz Bosne vidljivo nestaje katoličkog svećenstva i katoličkih crkvenih ustanova, U doba osvajanja bijaše u Bosni 33 franjevačka samostana, a godine 1555. bilo ih je još samo 17, godine 1655. samo 12, godine 1675. samo 8, a godine 1758, još samo 3. Broj franjevaca u toj godini pao je na 31, a osim franjevaca ne bijaše u Bosni drugih katoličkih svećenika. Godine 1675, bijaše još u Bosni 74.066 katolika, dok ih godine 1741, bijaše još samo 43,822. Kako se to zbilo? Državna sila progonila je katoličko svećenstvo, uništavala je katoličke crkvene ustanove i pomagala je grkoizltočno svećenstvo u manje-više nasilnom obraćanju katolika na pravoslavlje. Prema fermanu sultana Selima II. od mjeseca džemasinlahira g. 974. (1566.) vidi se, da su se franjevci iz Kreševa i Fojnice tužili, da grkoiztočni patriarsi od njih traže razna podavanja. U siđžilama Careve džamije u Sarajevu nalazi se priepis fermana od god. 1776., u kojemu se potvrđuje izbor metropolita Kirila s naredbom, da se latinsko svećenstvo sandžaka Klis, Bosna i Hersek podređuje carigradskom patriarhu. Ujedno bijahu katolički svećenici dužni plaćati patriarhu vladikarinu, nadalje za svakog odraslog katolika 12 akča i za svakog svećenika po jedan dukat na godinu, U slučaju protivljenja imale su političke vlasti gornje iznose ovršnim putem utjerati. Franjevci bijahu međutim duhovni i politički vođe bosanskih katolika. Ostavši bez vodstva, a gonjeni od turske gospode i turskih oblasti, sad primamljivani, a sad opet gonjeni od grkoiztočnog svećenstva, ugnjetavani od neprijateljskog grkoiztočnog naroda, ne vidješe katolici drugog spasa, nego da prieđu na njihovu vjeru. Godine. 1600. bijaše još u Srebrenici 200 katoličkih kuća; u doba okupacije god. 1878. nije u Srebrenici bilo više ni jednog katolika. U Olovu postoji dobro sačuvana crkva i ostatci velikog katoličkog samo-

[57] *Izporedi Ranke, Über die Abnahme der christlichen Bevölkerung in der Türkei, III.-2., str. 538. do 542. Ovo smanjivanje odnosi se u prvom redu na katolike.*

stana, ali na 50 km naokolo nema više katolika. Prema jednoj staroj izpravi iz god. 1688. tuže se još sarajevski pravoslavci, da ni u gradu, a ni na tri dana hoda u okolinu nemaju svog svećenika, pa da se zato moraju ženiti pred kadijom. A danas ima seoski kotar Sarajevo sam za sebe 56% Srba. Postoji navodno i neka izprava — nisam o njoj mogao nažalost doznati ništa pobliže — da je tek početkom 19. stoljeća većina katoličkog pučanstva Sarajevskog polja bila primorana da priede na pravoslavlje.

To, što sam izveo u ovoj točki, jest upravo ono, čime dr. Petriniensis nastoji razjasniti postanje Srbstva. Ali to je samo dio vrlo zamršenog razvoja, koji sam napried pokušao prikazati.

7. Kao posljednji činbenik treba navesti doseljivanje grkoiztočnog i srbskog elementa iz južnijih krajeva, koje bijaše uvjetovano izključivo zemljopisnim i gospodarskim momentima. Na jugu dopire Bosna do zapadnog diela srednjobalkanskog poprečnog gorja, koje je središte srbskih naselja. A to su kršni, neplodni i negostoljubivi krajevi. Pučanstvo, koje stanuje na sjevernim padinama tog poprečnog gorja, ne nalazi dovoljno mogućnosti, da prehrani prirast stanovničtva na svojoj vlastitoj zemlji. Taj prirast stalno se seli prema plodnim savskim nizinama i prema moru, služeći se diagonalnim riečnim dolinama. Osobito sam u sjevernoj Bosni prigodom svojih antropoložkih studija ustanovio, da većina imućnih srbskih trgovačkih porodica potječe iz južne Hercegovine, iz Grne Gore ili iz Sandžaka. A u sjevernoj i srednjoj Bosni naišao sam na mnoge seljake, kod kojih još bijaše živa obiteljska predaja, da potječu iz spomenutih južnih krajeva.

Ovih sedam momenata zajedno, razpodieljeno na razdoblje od preko 400 godina (1463.—1878.), dovoljno je, da nam razjasni, kako je u Bosni nastalo 800.000 pravoslavnih Srba, kojima nije bilo ni traga u doba padanja bosanske države (1463.). Kakvih vjersko-poviestnih momenata bijaše još po sriedi i kako se balkanski Romani kao i čitavo pravoslavno pučanstvo posrbiše, t. j. poprimiše srbsku nacionalnu sviest, vidjet ćemo još kasnije.

10. Etnička sudbina Bosne istovjetna je sa sudbinom Trojedne kraljevine

Netom razjašnjena točka čini mi se toliko važnom, da moram, što je tamo rečeno, upodpuniti još nekim daljnjim razmatranjima.

Jedna od najvećih zapreka za pravilnu spoznaju problema južnih Slavena u Monarhiji jest činjenica, što postoji navika, da se s jedne strane Bosna, a s druge strane Dalmacija, Hrvatska i Slavonija promatraju nviek kao posve odieljena područja. Ali to je samo posljedica okolnosti, što su te zemlje tokom više stoljeća bile politički razdieljene hermetički zatvorenom granicom i što su u mnogočemu prešle razne faze razvoja. Bitno je međutim, da nam je uzprkos tome svagda zajedno promatrati tih pet područja; Bosnu, Hercegovinu, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, ako nam je do toga stalo, da razumijemo, kako su se tamo prilike razvijale.

Naše razmatranje protegnut ćemo zato s Bosne i na Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju.

Obćeuito je poznato, da su Srbi u Hrvatskoj, Slavoniji, a i u Dalmaciji doseljenici, kojih se tamo sve više nalazi počevši od 16, st. No njihovo postojanje u Bosni ne tumači se tako, nego se misli, da su Srbi u Bosni »urođeni starinski element«. To se u najboljem slučaju odnosi možda na jugoiztočne granične predjele Bosne, gdje su možda Srbi oduviek sačinjavali dio pučanstva, ali inače su Srbi u Bosni upravo tako doseljenici zadnjih 300 - 400 godina kao i u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, samo su možda u Bosni 100 - 150 godina stariji.

Osmanlijski udarac od jugoiztoka prema sjeverozapadu bijaše namienjen jednako Hrvatima kao i zemljama nadvojvodine Austrije. I zato se ta dva elementa nađoše doskora zajedno. Kao glavno sredstvo za navalu upotriebiše Osmanlije islamizirane bogumile i pravoslavne, vlaške nomade. U austrijskim nadvojvodinama poslužiše Hrvati kao odskočna daska. Hrvati bi bili doduše dorasli jednokrvnim Bosancima, ali ne i nomadskim Vlasima. Poviest nas uči, da stalno naseljeni seljak nije nikada dorastao nomadima. I zato bijahu Hrvati doskora pokoreni, a Austrija ostade bez svoje odskočne daske. Zato ona pokuša iztjerati đavla s pomoću vraga, i privlačiti k sebi te vlaške polunomade, kako bi time oslabila tursku, a pojačala svoju granicu. Iz stanovitog razloga, imala je Austrija s time dosta uspjeha. Vlasi se oslobodiše s pomoću Turaka od pritiska srbske feudalne gospode, a za uzvrat pomogoše Turcima razoriti feudalni temelj srbske države. Pa kad je taj vlaški element došao u Bosnu, našao je tamošnje feudalce muslimane, t. j. islamizirane bogumile, protiv kojih kao raja ne mogahu uspjeti. Kad bi pokušali raditi protiv bosanskih begova istim metodama, kao i u Srbiji, bilo bi kolaca, vješala, paljenja tabana i sličnih neugodnih stvari. Begovi nisu znali za šalu i nisu marili mnogo za zasluge Vlaha za osmanlijsku državu, nego ih pokoriše svojoj sili.

Kad bi tim kolonistima dodijala nasilja, pobjegoše u Austriju pod uvjetom, da ne budu podložni tamošnjem plemstvu.[58] Zaista vidimo, da je glavna borba tih pravoslavnih doseljenika kroz 200 godina uperena protiv prava hrvatskog plemstva na zemlju, a jednako u Ugarskoj protiv prava ugarskog plemstva.[59] Kad je hrvatskom plemstvu pošlo za rukom, da podloži jednu od tih vlaških kolonija, preseliše se Vlasi opet natrag u Tursku, Austrijski vojnički zapovjednici, koji se bojahu slabljenja vlastite granice, moradoše uzeti Vlahe u zaštitu protiv hrvatskog plemstva. Vidimo dakle, da nomadski karakter tog elementa bijaše ujedno i najbolja njegova zaštita, jer je za ono burno razdoblje bio mnogo prikladniji nego kulturniji način života na stalnom tlu.

Od početka 16. st, pojavljuju se ovi turski prebjezi sve češće, te ih austrijske vojničke vlasti naseljivahu duž turske granice kao protutežu upadima Bosanaca i njihovih (vlaških) istovjernika.

C. i kr. ratni arhiv u Beču pun je izvještaja o njima. Dolažahu pod najrazličitijim imenima, ali većinom ih nazivahu: Rasciani sive Wallachi, Raci ili Vlasi, Ali zovu ih »Thraces«, pa »Wallachen, alias Altrömer«.[60] Izpočetka nalazimo ih također pod imenom Rasciani atque Wal-

---

[58] *Ill. 15., str. 62. i sliedeće.*
[59] *Ill. 15., str. 62. i sliedeće.*
[60] *Ill. 15:, str. 10.*

lachi, pa se prema tome razlikovahu slavenski Raci od romanskih Vlaha. Kasnije udomila se oznaka »Rasciani sive Wallachi«, jer se više nije razpoznavalo, koji su jedni, a koji oni drugi. U pravoj Srbiji bijahu romanski pastiri sašli s brdina, odnosno upali s juga kao čisti Romani, Oni uništiše srbski vladajući sloj i priljubiše ga k sebi. Zatim pođoše s turskim osvajanjima od juga prema sjeveru, rastvarajući srbsku državu, dok se ne ustaviše na crti Dunava, koju su držali Mađari. Već u doba tih seoba koje su trajale blizu stotinu godina, primiše oni u sebe i mnoge slavenske elemente, jer propalom srbskom seljaku i ne preostade ništa drugo, nego dopustiti, da ga struja ponese i da postane pomoćni turski vojnik. U to doba bijaše među njima već više slavenskog elementa, i poslavenjivanje bijaše već donekle napredovalo. Zadnjih 30 godina 15. st. dođoše u Bosnu, gdje stupiše u doticaj sa slavenskim vladajućim slojem, s bosanskim muslimanskim plemstvom. Poslavenjivanje je uznapredovalo tada još i više. Bijahu doduše još uviek velikom svojom većinom Romani, ali već izmiešani sa slavenskim elementom. Osobito im jezik bijaše dobrano poslavenjen tako, da ih više dobro ne razpoznavahu, nego jednostavno skupno pisahu; Wallachi, sive Rasciani.

Još u doba Marije Terezije piše carski komesar Taube: »Ovi Vlasi nauče doduše ilirski jezik, ali im se još danas pozna, da su Vlasi.«[61]

I Miklošič nam potvrđuje, da te Vlahe treba smatrati balkanskim Romanima, kad izričito iztiče, da su Srbi posvuda asimilirali Vlahe (Rumune).[62]

Značajno je, da ti elementi po svome dolazku u hrvatske zemlje ne imahu nikakve nacionalne oznake, nazivahu se hrišćanima ili hrišćanskom braćom?.[63] Samo svećenstvo, koje povedoše sa sobom, bilo je srbsko-pravoslavno, jer bijaše poteklo iz narodne srbske crkvene organizacije. U bezkulturnih nomada, koji se bijahu podigli krađom i grabežom, ne bijaše vlastitog svećenstva, pa tako doskora vidimo, gdje se izključivo služe slavenskim, ćirilskim pismenima.

Budući da življahu u slavenskoj zemlji, bijaše njihovo podpuno poslavenjivanje samo pitanje vremena.

Vidljiva su danas još samo romanska imena. Nema ih doduše tako mnogo, jer su poslavenivši se preuzeli također i običaj, da prime patronimikalna imena, koja su iztisnula stara imena. Iz moje velike zbirke donosim izvadak romanskih imena južnih Slavena, koja potječu većim dielom iz doba onog vlaškog seljenja:

Drakul, Furtul, Regul, Šamšul, Vidul, Kutul, Bamfeul, Pimpul, Manul, Kukul, Sirkul, Didul, Musul, Šišul, Cirigul, Šikul, Trankul, Mirča. Balša, Šola, Dardali, Bilbi, Miril, Kinan, Karan, Boban, Grebeljan, Dejan, Besara, Princip, Tupara, Sukara, Bobara, Bocar, Bikar, Predoe. Regoe, Žuroe, Vraneš, Petreš, Peleš, Ilješ, Kakeš, Mrvoš, Njegoš, Maras, Milas, Latas, Kotas, Petras, Vidas, Cucor, Tudor, Ljepor, Erfor, Krpor, Škapor, Midžor, Roman, Altoman, Dokman, Decman, Durman, Budman, Kecman, Bocman, Krsman, Udman, Radman, Šurman, Jurman.

Pitam ja sad svakoga, tko iole pozna slavenske jezike: Jesu li to slavenska imena?

---

[61] *Beschreibung des Königreiches Slavonien. Leipzig, 1777., str. 59.*
[62] *VIII.—3., str. 392.*
[63] *III.—15., str. 10. Bilježka.*

U ovim imenima izbija doduše tu i tamo slavenski korien, ali to ne smeta činjenici, da su to romanska imena, jer je za balkansko Romanstvo upravo karakteristično, da je postalo iz mješavine Prabalkanaca. Romana i Slavena. Ta i u rumunjskom jeziku bilo je do 30% slavenskih koriena.

Ovo razmatranje protegnuo sam samo zato na austrijsko područje, jer se tek na tome području može upodpuniti naša slika o Bosni, i radi toga, što s toga područja ima više izvora. Konačno bih još htio upozoriti na jednu okolnost, koja obilježuje izvrstno ulogu tih vlaških nomada kao pograničnog pučanstva. Bacimo li pogled na slikoviti prikaz srbskih naselja na str, 114., opazit ćemo, osim na skrajnjem iztoku, gdje se Srbi nalaze od vremena velikih seoba pod patriarhom Crnojevićem, da se sredinom Hrvatske i Slavonije proteže pojas gustih srbskih naselja. Kako to? Iza mohačke bitke podpala je čitava Slavonija pod Turke, i turska granica prema Austriji prolazila je upravo tim pojasom. I sad se ponovila ta ista igra. Protiv Hrvata naseliše Turci na granici vlaške nomade, a Austrija nastojaše da ih primi na svoju stranu; tako nastadoše ovkraj i onkraj granice pravoslavna naselja, koja se danas pretvoriše u srbska. Onaj kraj oko Pakraca zvao se još dugo »Mala Vlaška«, istim imenom kao i jedan dio današnje kraljevine Rumunjske.

Ali vratimo se opet Bosni, Za našu tvrdnju, da su Srbi u Bosni kasniji doseljenici, nalazimo izričiti dokaz u poznatom »Itinerariumu« Kranjca *Benedikta Kuripešića* iz god. 1530. Taj putnik piše u sočnom austrijsko-srednjonjemačkom narječju:[64] »Item, wir haben in berürtem Khünigreich Wossen dreyerley nation und glaubens völker gefunden. Die ersten sein die alten Wossen; die sein des römischen christlichen glaubens, die hat der Türgg in Eroberung des Khünigreichs Wossen in irem Glauben angenommen und darinnen beleiben lassen.

Die anderen sein Surffen, di nennen sich Wallachen und wir nennens Zisttzen oder Marthalosen. Die khamen von dem Ort Smedravo und khriechisch Weissenburg und haben Sanndt Pauls glauben. Die achten wir auch für gut Christen, dann wir finden klain underschaid von dem römischen glauben.

Die dritt Nation sein die rechten Türggen; dieselben sind sonderlich, so kriegsleut und ambtleut sein, herschen mit grosser tiranney über beid vorgemeldt Nation Christen und underthanen; yedoch so hat sy der Turggisch Khaiser bisher allain damit sie das Land gepaut bey irem glauben belassen.«

(U proputovanoj kraljevini Bosni našli smo puk triju vjera i narodnosti. Prvi su stari Bošnjaci: oni su rimsko-kršćanske vjere, a Turčin ih je, osvojivši bosansku kraljevinu, našao i ostavio u njihovoj vjeri.

Drugi su Srbi, nazivaju se Vlasima, a mi ih zovemo Ćićima ili martolozima Oni dođoše od Smedereva i grčkog Biograda, a vjere su sv. Pavla. I njih smatramo dobrim kršćanima, jer im se vjera malo razlikuje od rimske.

Treća su narodnost pravi Turci; oni su vojnici i činovnici i nekako čudni, te vladaju nasilno nad spomenuta dva kršćanska i podložna naroda, kojima je turski car ostavio vjeru, da bi obrađivali zemlju.)

---

[64] *IV. - 19., str. 34.*

To se podpuno slaže s našim tvrdnjama, a iz tog zanimljivog mjesta razabire se: 1. Srbi su u Bosni pridošlice, a katolici prastanovnici; 2. oni sami zovu se Vlasima, a Kuripešić ih zove Ćićima. To je ime zacielo istovjetno s imenom Ćića u Istri, koji govore rumunjski; 3. nazivahu ih i martolozima, a to bijahu lako opremljene turske pljačkaške čete: 4. Srbi i Vlasi dolaze iz Smedereva i Beograda iz današnje kraljevine Srbije, jer je val vlaške seobe krenuo najprije na sjever preko Srbije; tek kad se zaustavio na Dunavu, usmjere ga u pravcu sjeverozapadne Bosne, da bi tamo uništio katoličke Hrvate.

Uzprkos tome ta činjenica nije ni u jednoj poviesti Bosne jasno i razgovjetno izrečena. Nešta slično rekao je Thalloczy u članku o poviesti Bosne i Hercegovine: »Osobito bijaše potlačivano grkoiztočno pučanstvo u Novopazarskom Sandžaku i u Staroj Srbiji, te se sad stane useljivati kao pastir i kmet u opustošene krajeve Bosne. Ta emigracija, koja bijaše često posljedica gladi, trajaše sve do početka 19. st., a pojedini ratovi je poticahu. Ovim grkoiztočnim useljivanjem nastala je današnja etnografska slika jadranskog trokuta.«[65]

Za čisto jezično područje utvrdio je to i autoritet Miklošićev. On piše: »Ove odnose smetale su seobe Srba, osobito od zasnivanja turske vladavine u Europi, i ona neodoljiva asimilatorna snaga srbskog naroda, koja je posrbila na zapadu Hrvate, na jugu Šćipetare, posvuda Vlahe (Rumunje), a na iztoku i jugoiztoku Bugare.«[66]

Pa ako je to istina, što tvrdim na temelju spomenutih pisaca, moralo bi se to također odraziti na današnjem pučanstvu. Ali to poglavlje je nažalost vrlo zanemareno. Tek će buduće studije i iztraživanja moći utvrditi, koliko je pravoslavno pučanstvo u cieloj zemlji, a osobito u sjeverozapadnoj Bosni, antropoložki nalik na današnje Rumunje.

Pogledajmo malo tjelesne osobine bosanskog stanovničtva. Weissbach navodi ove podatke:

Boja oka	kod katolika	kod muslimana	kod pravoslavnih
tamna	46,00%	47,00%	56,27%
plava	14,74%	19,38%	12,81%
siva	25,14%	18,10%	15,62%
svietla	39,88%	37,69%	28,52%

U jednoj drugoj brošuri, koja potječe s hrvatske strane, nalaze se drugačiji brojevi:[67]

Boja oka	kod katolika	kod muslimana	kod pravoslavnih
plava	25,7%	17,5%	6,3%
siva	25,7%	42,0%	29,0%
tamna	48,0%	38,6%	64,5%

Što se ti brojevi razilaze, ne treba se čuditi, jer ne postoje mjerenja provedena po cieloj zemlji, pa su rezultati u pojedinim kotarima različiti. Značajno je međutim, da je prema obim podatcima postotak tamnih tipova među pravoslavnima mnogo veći nego kod katolika i mu-

[65] *IV. 14., str. 254.*
[66] *VIII. 3., str. 392.*
[67] *IV. 18., str. 13.*

slimana i da se katolici i muslimani međusobno samo neznatno razlikuju.
Slično je i s bojom kose. Plave kose ima[68]

u katolika	u muslimana	u pravoslavnih
25,7%	22,8%	10,4%

Dakle opet ista slika. Svietlih, nordijskih tipova ima kod katolika i muslimana preko dva puta više nego kod pravoslavnih, koji su uviek sasvim drugog tipa.

Prelazim preko mjerenja lubanja, te ću samo spomenuti, da hiper-dolihokefahiih tipova ima kod Srba do 2%, a kod katolika i muslimana uobće ih nema u toj ekstremnoj mjeri (indeksi izpod 70). To se slaže također s mojim opažanjima, samo mi je spomenuti, da se ti hiperdoli-hokefalni tipovi nalaze uviek zajedno sa sasvim tamnom kompleksijom, dok su umjereno dugolubanjasti tipovi u katolika i muslimana većinom plavokosi i plavooki. To nam je dokazom, da su dolihokefalni tipovi u Srba sredozemnog, a u katolika i muslimana nordijskog podrietla.

S obzirom na jezik, ustanoviti mi je, da se u katolika i muslimana očituju zajedničke crte, dok se pravoslavni i u tome pravcu od njih razlikuju. Ovu tvrdnju zahvaljujem vlastitim opažanjima u čitavoj zemlji. Katolici govore većinom ikavskim govorom, koji se još danas govori u Dalmaciji, na Hrvatskom Primorju i u srednjoj Slavoniji i koji nesumnjivo potječe od starohrvatskog narječja. Miklošič se, svakako autoritet na tom polju, nalazi ponukanim ustanoviti, da katolici u Bosni govore hrvatski.[69] Tamo, gdje je ikavština zamienjena iekavštinom, ostao je još posvuda t. zv. zapadni (hrvatski) naglasak, koji dokazuje podrietlo tog govora od hrvatske ikavštine.

To nam potvrđuje i najmjerodavniji stručnjak, vladin savjetnik *Nemanić;* on piše:[70] »Od tri narječja Hrvata i Srba, koja se, kako je poznato, razlikuju prema tri oblika upitne zamjenice kaj, ča i što, živi u Bosni i Hercegovini, ukoliko dolazi u obzir samo ta karakteristična riečca, samo štokavsko; *ali su, se i do današnjeg dana sačuvali ostatci nekih osebina čakavskog narječja, koje se u mnogom pravcu smatra starinskim. Ti se ostatci doduše nisu sačuvali medu iztočno-pravoslavnima, nego među katolicima i muslimanima«.*

Poslužio sam se svim pomoćnim sredstvima, koja mi bijahu na razpolaganju, te sam svuda našao potvrdu, da se i antropološke osobine slažu s posljedcima našeg poviestnog iztraživanja, da naime katolici i muslimani u Bosni pripadaju istom plemenu, i to plemenu, koje još danas imade pretežno nordijsko obilježje, dok se Srbi od njih mnogo razlikuju, te su većinom nekog drugog, tamnog, predarijskog tipa.[71]

11. Zaključak

Završit ću ovo razmatranje o Bosni (i Hercegovini). Narodna pripadnost tih zemalja bijaše prieporna, i Monarhija nije na svoju štetu znala da zauzme u tom pitanju odlučnog stanovišta. Zato nisam žalio ni truda, da to pitanje izvedem načistac.

---

[68] *IV. 18., str. 14.*
[69] *VIII. 3., str. 391.*
[70] *IV. 20., str. 372.*
[71] *Svršivši ovo poglavlje našao sam na jedan citat u »Bosanskim doživljajima« (Bosnische Erlebnisse) od Hermanna T a u s k a, koji podpuno potvrđuje moje tvrdnje. Evo ga: »Srbski povjestničar Ilarion R u v a r a c izjavio je jednom pred g. Mažuranićem, da je na temelju svojih studija i znanstvenog iztraživanja došao do znanstvenog osvjedočenja, da Srbi u južnoj Bosni i zapadnoj Srbiji nisu Slaveni, nego posrbljeni Kucovlasi.« Ruvarac, navodno, ne smije iz shvatljivih razloga da to javno kaže, ali je ipak tako. Kad sam nakon nekoliko godina u doba arheoložko-antropološkog kongresa u Sarajevu, bio tako sretan upoznati Rudolfa Virchowa, koji bijaše na studijama u južnoj Bosni, potvrdio mi je taj veliki antropolog Ruvarčeve tvrdnje na temelju svojih mjerenja i istraživanja. Virchow je došao do zaključka, da Srbi u Bosni pripadaju djelomice drugoj rasi nego bezuvjetno slavenski muslimani i katolici. (VII. 22., god. 1912., str. 814.–815.). Iz opreza dao sam Vladimira Mažuranića pitati posredovanjem jedne pouzdane osobe, da li je ta verzija istinita. Mažuranić potvrdio je uglavnome gornje navode*

Moje dosadašnje izpitivanje ne dopušta nikakve sumnje, pa zato moram narodnu definiciju Bosne i Hercegovine utvrditi ovako: *Bosna i Hercegovina su poviestno hrvatske zemlje; one su još i danas etnički ostale hrvatskima, budući da treba 56,53% pučanstva bezuvjetno pribrojiti Hrvatima. Zadnjih 400 godina pridošlo je doduše srbsko pučanstvo, kog ima 43,48%, što je tim važnije, budući da je ono vjerski jedinstveno naprama Hrvatima, koji su podieljeni u dva vjerska tabora, i da je njegova narodna sviest razvijena mnogo jače nego kod Hrvata katolika i muslimana. No Bosna i Hercegovina su još uviek hrvatske zemlje, koje se brzim tempom, posrbljuju.*

To je činjenica, koju treba imati na pameti, to više, što se bez te spoznaje ne može razpoznati pravo stanje stvari u razvoju južnih Slavena.

Da zadovoljim radoznalosti čitaoca, moram odgovoriti na pitanja: Kako se moglo dogoditi, da istina nije mogla prodrieti u državi s visokom znanstvenom razinom, kakva je Austro-Ugarska? To pitanje u uzkoj je svezi s našim stanovištem, pa se smatram dužnim i na to odgovoriti.

1. Glavni razlog jest poviest naseljenja južnih Slavena, koju sam već češće spomenuo, Konstantina Porfirogeneta u njegovu djelu »De administrando imperio«. Tu je on područje naseljenja Hrvata omeđio riekama Vrbasom na iztoku i Cetinom na jugu, dok je Srbima pridao ogromno područje, koje je veće nego Englezka, Wales i Škotska zajedno, a naročito Bosnu, Hercegovinu i južnu Dalmaciju. Predstavimo li si, za uzporedbu, područje, što ga zaposjedoše onih 40.000 Anglosasa po svom naseljenju u Britaniji, vidjet ćemo, da to bijaše samo jugoiztočni kutić i dvadeseti dio površine čitavog otoka, koji ima 218.000 četvornih kilometara. Pa ipak su danas Anglosasi narod od preko 100 milijuna duša! Ali Pofirogenet bijaše i ostao je jedini i najstariji izvor za nasesjenje južnih Slavena. U njemu ima mnogo vriedne građe, a njegov visoki položaj carskog kneza, kasnije bizantskog basileusa, utvrđivao je povjestničare u vjeri, da mu je to sve moralo biti dobro poznato, te ga zato većinom prihvaćahu bez ikakove kritike. Na tome nije ništa promienila ni činjenica, što su ugledni historičari Krause i Dummler, čim se malo jače pozabaviše hrvatskom poviešću. morali odkloniti njegovu poviest naseljenja i Hrvatima pridati mnoge nove krajeve prema iztoku i prema jugu. Porfirogenet ostade i nadalje mjerodavan za prosuđivanje pitanja južnih Slavena.

A šta je Porfirogenet učinio? Hrvate je ograničio na najuža naselja, a Srbima je na sjever i sjeverozapad dodielio sve krajeve, za kojima su geopolitički uobće mogli težiti. Potražimo li tonie razlog, protumačit ćemo to ovako: Hrvatski knez Zdeslav (877.—879.) priznao je u crkvenom i političkom smislu bizantsko vrhovničtvo. Ali taj odnos bijaše samo kratkog vieka, zbog dubokog neraspoloženja Hrvata prema bizantskoj vladavini, te već nakon dvie godine ubije Zdeslava župan Branimir, stupi sam na priestolje i privede Hrvate konačno papi i katolicizmu. Svi pokušaji Bizantinaca, da steknu opet upliva kod

Hrvata, izjaloviše se. U isto doba bijahu Srbi, ugroženi od Bugara, vjerni pristaše Bizanta. Kojeg li onda čuda, da je Porfirogenet u smislu teoretskog nastojanja bizantskih careva, gledao po mogućnosti, da barem idejno sačuva granice bivšeg carstva i da po mogućnosti proširi granice vjernih Srba i suzi granice odpalih Hrvata? Još ćemo kasnije vidjeti, da današnji događaji podpuno potvrđuju ovo shvaćanje.

2. Godine 1794. napisao je srbski svećenik Jovan Rajić djelo: »Istorija raznih slavenskih narodov, najpače Bulgar, Horvatov i Serbov«, u kome se Bosna i Hercegovina prikazuju upravo kao dio Srbije. Godine 1799. izda Pejačević svoju »Historia Serviae«, napisanu sasvim u duhu Rajićevu; godine 1807, izda J. Chr. Engel u Halleu svoju »Geschichte von Serbien und Bosnien«, a godine 1805. L. A. Gebhardi: »Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatien. Slavonien, Raszien, Bosnien, Rama und Ragusa«. Oba posljednja djela osnivaju se gotovo izključivo na Rajiću i Pejačeviću. Godine 1804. započeše srbski ratovi za oslobođenje, kojima se doskora zabaviše europski diplomatski uredi. Svojim, divnim ratnim podhvatima protiv vojne snage jedne velesile stekoše si Srbi doskora simpatije Europe, i to tim više, što je tada obće raspoloženje u Europi bilo protiv Turaka, a za kršćanske narode na Balkanu (filhelenizam). Činjenica, da diplomati bijahu zabavljeni Srbima i njihovom državom, koja je nastajala, imala je posljedicu, da su se htjeli i morali obaviestiti o toj zemlji, te su silom prilika bili upućeni na te izvore, u kojima dolažaše do izražaja izključivo stanovište srbskog popa Rajića. To shvaćanje bijaše tako jako, da mu se ne mogahu oteti ni takove veličine kao Leopold v. Ranke, tako da se i njegova djela kreću sasvim u tim vodama. To obćenito shvaćanje utvrđivalo se tim lakše, što Hrvati tada (do 1835.) ne imahu nacionalnog života, te u njegovim početcima iđahu za prilično maglovitim ilirizmom, koji bijaše, bar što se tiče njegovih historijskih temelja, na sasvim krivom putu. Zato onda Hrvati ne dolažahu u obzir kao takmaci Srbima, koji bijahu tad u središtu najšire javnosti i političkog zanimanja.

3. Godine 1873. objelodanio je češki učenjak Pavao Josip Šafarik svoje »Slovanske starožitnosti«.[72] To djelo bijaše dugo najmjerodavniji izvor za slavensku poviest. U tome djelu prihvatio je Šafarik podpuno Porfirogenetovo stanovište, te ga još i dalje razradio postavivši teoriju, da je »Srb« slavensko praime, a »Hrvat« samo pokrajinsko i sporednog značenja. Prema tome je i obradio hrvatsku poviest samo uzgred kao dodatak srbskoj. Činjenica je međutim, da se slavistika manje-više do danas kreće stopama Šafarikovim. A kad je još godine 1840. srbski svećenik Pavao Karano-Tvrtković u Beogradu izdao zbirku bosanskih izprava pod imenom: »Srbski spomenici ili stare hrisovulje, diplome, povelje i snošenia bosanski, serbski, hercegovački, dalmatinski i dubrovački kraljeva«, postalo je kao neka moda, da se sve zapadno-južnoslavenske izprave smatraju srbskima. Nadalje je godine 1858, poznati slavist Franjo pl. Miklošič izdao svoja »Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii«. Iste godine objavio je i Dubrovčanin Medo Pucić (Pozze) u Beogradu svoje

[72] *Izporedi I. – I., II. sv., str. 237. do 294.*

djelo »Spomenici srbski«:, t. j. izprave iz pismohrane Dubrovačke republike, koje se odnose na srbske, bosanske i dalmatinske knezove, a godine 1862, izda on u Beogradu drugu zbirku pod istim imenom.

Zauzimanjem ovakvog stanovišta od strane pionira i vodećih ličnosti slavenske historiografije, zadobilo je srbsko ime povlašteni i osigurani položaj za nacionalno obilježavanje Bosne, Tako je to, osobito kod Čeha, ostalo i do danas. Htio bih posebno spomenuti već više puta spominjano suvremeno djelo Konstantina Jirečeka,[73] koje ne obrađuje samo bosansku i hercegovačku, nego i dalmatinsku i hrvatsko-slavonsku poviest manje-više kao privjesak srbske poviesti. To je tim čudnije, što se i Jireček ne može oteti jedino izpravnoj spoznaji, te piše: «Zemlja pravih Srba obuhvaćala je prema tome područje Lima i gornje Drine zajedno s Tarom i Pivom, dolinu Ibra i gornji tok zapadne Morave.« Šta znači to »pravi Srbi«, a šta opet »nepravi«? Ili je netko Srbin ili nije. Pravi Srbi su po svoj prilici osvajači, a nepravi to su bezimeni Slaveni, pa Hrvati i bugarski Slaveni, koje su Srbi posrbili u Duklji, u sjevernoj Srbiji, u Mačvi i t. d,, dakle nesrbi. Uglavnom se Jireček sa mnom podpuno slaže, samo nije prodro do posljedica teoretske spoznaje. Stvar si ne mogu drugačije razjasniti nego tako, da je to posljedica onog sudbonosnog srbofilstva, što ga nalazimo u Čeha. koje se izpriečilo pred tom spoznajom. Tu vidimo koliko su zlosretni utjecaj i baština Porfirogenetova. koja daje prednost Srbima na račun Bugara i Hrvata, i koja je još danas živa u europskoj poviesti.[74] Prevrću se na sve strane, samo da se ne bi pokolebala iz temelja kriva Porfirogenetova teorija o naseljenju, koja je po Srbe toliko povoljna.

4. Kad se pokazalo, da osmanlijska carevina ne će moći zadržati Bosnu, i kad su se sve više očitovali austrijski prohtjevi za Bosnom, počelo se s Bosnom i sa svim pitanjima s njome u svezi postupati kao s izrazito političkim pitanjem. Sudovi o Bosni bijahu nadahnuti dobrim dielom političkim ambicijama velikih političkih činbenika.

U prvome redu dolaze tu u obzir Rusi. Nakon sadašnjeg rata mislimo, da su dovoljno poznati smjerovi i gledišta, koja bijahu odlučna jednako u ruskoj politici kao i u ruskom javnom mnjenju. Panslavizam, koji u svom današnjem obliku nije ništa drugo, nego nastojanje, da se svi slavenski narodi ujedine pod ruskom vlašću ili barem pod ruskim vrhovničtvom. i pravoslavlje bijahu dva glavna stožera. Time bijaše ujedno i dano stanovište Rusa prema pravoslavnim Srbima, a i prema velikoj većini katoličkih Hrvata.[75] Tako je čitava politika Rusa u 19. st. samo najsnažnije podupiranje Srba, a to jednako iz političkih kao i iz vjerskih razloga. Rusija je zauzela naprosto Porfirogenetovo stanovište. Zato će biti razumljivo bez daljnjega razjašnjavanja, da se pri tom zauzetom političkom stanovištu moglo od ruske znanosti očekivati samo veoma malo objektivnosti. S tim pitanjem morat ćemo se uostalom još potanje pozabaviti. Treba svakako utvrditi, da ruska znanost svagda pomaže ona gledišta, koja su za Srbe povoljnija. To se osobito tiče djela Majkova, K. Grota, T. Florinskoga, Popova, A. Hilferdinga i drugih, a posljedica bijaše, da čitava Europa bijaše opet pod utjecajem povoljnim po Srbe.

---

[73] *III. 3., str. 120.*
[74] *Slično postupa i poznati srbski povjestničar St. Stanojević (III. 5., str. 38). On govori o središnjem srbskom plemenu i o ostalim srbskim plemenima. ve je to jedna te ista obmana.*
[75] *Prema mome stanovištu, koje sam dosad izložio, smatram muslimane u Bosni Hrvatima. Pri tome ne treba smetnuti s uma, da su oni bez nacionalnog osjećanja jer islam izključuje svako nacionalno osjećanje.*

Ne smije nas začuditi ni što su Mađari, taj u Monarhiji politički najdjelatniji element, promatrali Bosnu politički. I s ovim pitanjem pozabavit ćemo se još potanje, te se zasad moramo ovdje zadovoljiti obćenitim ustanovljenjem.

5. Teoriji o srbskoj narodnosti bijaše u prilog još i činjenica, što se ustanovilo, da Srbi bijahu poslije okupacije brojčano najjači i politički najdjelatniji element, dok u muslimana i katolika gotovo i ne bijaše nacionalne sviesti. Srbska je agitacija naskoro započela, dok se o Hrvatima uobće u zemlji malo čulo, Tek u doba aneksione krize čulo se nešto više o Hrvatima u Bosni, Jer Hrvati, koji su kao katolici u svemu vrlo konzervativni, dokazali su to i u politici. Oni se još uviek ne mogahu osloboditi navika iz onog razdoblja, kad je Hrvatska i Slavonija mogla obćiti s Bosnom samo putem pograničnih utvrda. Zato bijahu hrvatske težnje za Bosnom sasvim mlake, a šira javnost ne saznade o njima uobće ništa. Tek godine 1902. spomenuta je knjiga dra Petriniensisa prvi znanstveno utemeljeni pokušaj, da se Bosna zahtieva za Hrvatsku.

Na taj je način, sasvim u suprotnosti s poviestnom istinom, nastalo nadaleko razšireno shvaćanje, da su Bosna i Hercegovina srbske zemlje, pa ćemo kasnije vidjeti, kako se iz toga skovalo oštro oružje protiv Austro-ugarske monarhije.

PETI DIO

KATOLICIZAM I PRAVOSLAVLJE

1. Uvod

Pozornom čitaocu zacielo nije izmaklo, od kolikog silnog zamašaja po oblikovanje družtvenih, kulturnih i političkih odnosa na Balkanu bijaše vjersko pitanje. Poznato je, da nije tako samo na Balkanu. Reformacija i husitstvo bijahu istodobno i vjerski i nacionalni pokreti. Tako bijaše na pr. bogumilstvo na zapadnom Balkanu hrvatsko-nacionalni pokret u vjerskoj opremi. Današnje pitanje Ulstera gotovo je više borba između papista i oranžista, između katolika i protestanata, nego između Kelta i Britanaca.

Vjerska borba je konstanta svjetske poviesti. Tko misli, da će čovječanstvo ikada svladati vjersku misao, da će doći vrieme, kad čovječja duša ne će težiti za vjerskom utjehom, taj nikako ne pozna ljudske prirode. Iz osjećaja vlastite slabosti i ograničenosti, iz pritiska relativnosti sveg prolaznog, izbija snažno duboka čežnja i traženje nečeg neograničenog i vječnog, absolutnog; a to je praizvor i bit svake religioznosti. Svaki jaki narod hoće da ima svoju vjeru i svoga Boga, koji mu u prvome redu pomaže i priskače u pomoć u svim težkoćama. Svaki narod hoće nadalje svome Bogu služiti na svoj način. U toj vječnoj istini sadržano je političko značenje religioznog problema. Tako to bijaše i na Balkanu, samo što je tu zemljopisna i prema tome i politička pociepanost, a i blizina prednje Azije, te kolievka većine velikih vjera, djelovala u tom pravcu, da je djelovanje religioznog momenta postalo još mnogo vidljivije i promjenljivije.

Bogumilstvo pripada već poviesti, a i islam je već gotovo sasvim potisnut s Balkana, te je već mnogo izgubio od svoje snage, koja je drmala svietom. U punoj veličini nalazimo katolicizam i pravoslavlje, pa te čmbenike poviesti južnih Slavena ne možemo nikako mimoići. Ne pokazuju nam to samo balkanski ratovi, koji bijahu vođeni pod geslom oslobođenja pravoslavnih kršćana od turskog gospodstva; i u sadašnjem je ratu uloga pravoslavlja vrlo velika. Pravoslavna je težnja za vlašću i širenjem zajedno s galskom osvetljivošću i britanskom poslovnom zavisti jedna od glavnih sila, koje su dovele do ovog sadašnjeg klanja među narodima.

Zato ne možemo razumjeti ni prošlost ni budućnost južnih Slavena, ako se pobliže ne pozabavimo s obim glavnim kršćanskim Crkvama, a osobito s obzirom na njihovu socialno-političku stranu.

Čitav niz problema, koje sam već prikazao svojim dosadašnjim razlaganjem, očitovat će se plastično i bit će dublje obrazložen tek s pomoću konstatacija skupljenih u ovom dielu.

S time u savezu ne mogu a da ne napomenem nekohko osobnih primjetbi.

Pisac ovih redaka je katolik, i koliko mu je moguće pregledati niz svojih predaka, ne može među njima naći inovjeraca. Zato je ovlašten, da katolicizam nazove vjerom svojih otaca. Priznaje doduše, da je njegov odnošaj prema katolicizmu u burnom razdoblju njegove mladosti bio podvrgnut nekom kolebanju, ali se u srednjim godinama približio usrdno vjeri prve mladosti. To se zbilo pod dojmom spoznaje o pravoj biti pravoslavlja. Zgrozivši se, vratila se k naslieđenoj vjeri njegova duša, koja je tražila etičke ideale. Piscu ovih redaka dogodilo se ono isto, što je opazio s čuđenjem kod jednog učenjaka, kod Augusta Friedricha Gfrörera, *si licet parva componere magnis.* Došavši u doticaj i udubivši se u pravoslavno-bizantinski sviet, vratio se pokajnički katolicizmu.

Ali i taj povratak nije mogao zamutiti kritičkog oka. Pisac nije mogao pregledati neke sjenke u vjeri, koju je zavolio, i pošto je stekao uvjerenje, da nojeva politika prema Crkvi i državi, kojoj pripadamo dušom i tielom, nikada ne bi mogla biti opasnija, nego u tim sudbonosnim danima, odvažio se, da svoje osvjedočenje jasno i glasno kaže. Pa kad bi netko zamjerio u prvi mah neke kritičke primjetbe, neka izvoli imati na umu, da su učinjene samo u brizi za rođenu državu i Crkvu,

2. Pravi je razlog crkvenom razkolu političke prirode

Poviestna znanost je o tome načistu, da pravi razlozi razkolu na zapadnu i iztočnu Crkvu leže pretežno u političkim, a ne u vjerskim i dogmatičkim suprotnostima između Rima i Carigrada.[1]

Prvi temelji nalaze se vjerojatno u različnim sklonostima i uvjetima razvoja grčkog i rimskog naroda. Mnogi i obilni prednjoazijski utjecaji pomagali su mnogostrani kulturni razvoj kod Grka, te stajahu ujedno na putu grčkom ujedinjenju, te tako Grci nikada ne postadoše znatniji činbenik sile. Vanjskih kulturnih utjecaja, pod kojima je nastajao kopneni Rim, bijaše mnogo manje, a ne bijahu ni toliko mnogostrani. Pokraj prirođenih sklonosti, čini se, da je i kakvoća tih kulturnih utjecaja djelovala u tom pravcu, da se Rim razvijao mnogo jednostavnije, ali zato jedinstvenije i materialno snažnije, tako snažno, da je mogao ponieti najveličanstveniju državnu tvorevinu, koju je sviet dotada poznavao.

Jači Rim osvojio je Heladu. Sad nastadoše između Grka i Rimljana mržnja i prezir. Rimljani prezirahu lažljivog Graecula, a Grk nekulturnog ratnika i okrutnog političara, koji ne mogaše živjeti bez grčke kulture, ne htijući ipak priznati svojeg pozajmljivanja.

Još jedan bitni raziog za kasniji razkol bijaše podpuno različito shvaćanje državne vlasti kod Grka i Rimljana, Prema grčkom shvaćanju

[1] *V. 2., str. 28.*

države treba se pojedina ličnost sasvim žrtvovati državi. Samo iz takvog poimanja države mogao je nastati Platonov ideal države. A rimskom shvaćanju države odgovaraše održavanje pojedinog individualiteta i njegovo samoodređenje unutar granica, koje su određene zakonom.[2]

Uzprkos dosele još nedostignutoom kulturnom razvoju, ne bijaše Grcima suđeno, da dođu do jačeg političkog utjecaja. Stekoše ga tek u doba polugrka Aleksandra Velikog, koji otvori grčkoj kulturi čitavu prednju Aziju. Ali bijaše potrebno da izgube svoju samostalnost, da se pojavi trajna vlast rimske države, da bi Grci uzmogli produbiti i učvrstiti sve prednosti zadobivene u doba Aleksandra Velikog. A kad se godine 395. zbog prevelike vlastite težine rimsko carstvo razpalo na dva diela, prodru Grci u iztočnu polovicu i iztisnu doskora Rimljane u jeziku i u narodnoj sviesti. Ali ti Grci, koji etnički prodirahu, ne bijahu više rasa, nego samo jezični, religiozni[3] i kulturni pojam; udio prave helenske krvi mora da je bio vrlo malen.[4] Velika većina srednjogrčkog pučanstva bijaše šarena mješavina prabalkanskih, slavenskih, germanskih i naročito maloaizijskih (sirosemitskih) naroda. To je po svoj prilici jedan od razloga, zašto su Grci srednjeg vieka po svojoj političkoj sviesti još uviek ostali Rimljani, Romaioi, premda bijaše prodro grčki jezik i grčka narodna sviest. Drugi razlog toj pojavi bijaše opet ono ogromno političko značenje jedinstveno zbijenih Rimljana u čitavoj poviesti nad razbijenim Grcima,

Uzprkos svemu tome preživjela je iztočna polovina zapadnu skoro za čitavih tisuću godina. Godine 476. sruši Odoaker zapadno rimsko carstvo, koje postade plienom Germana, dok iztočnorimskom carstvu uspije, da prikupiljivanjem rimskih političkih i grčkih prednjoazijskih kulturnih i kršćansko-religioznih elemenata skupi još toliko snage, da je još tisuću godina moglo životariti, te je podleglo tek snažnom naletu Osmanlija.

Nakon pada Rima smatrao se Bizant, taj novi ili iztočni Rim, jedinim punopravnim baštinikom čitavog rimskog svjetskog carstva. Bijaše nekoliko pokušaja, da se taj pravni naslov pretvori u stvarni posjed. Ali Bizantu nedostajahu materialne i moralne snage, da podpuno izpuni taj ogromni zadatak. U prvom redu tu ne bijaše snažnog naroda, rase, bez čega nema velikih poviestnih podhvata. Takvome zadatku ne bijaše dorastao malovriedan narod mješanaca, pa bio on prepreden i tvrdokoran poput Bizantinaca, pogotovo, kad u njega ne bijaše gotovo nikakvih vojničkih vrlina. U tome pravcu ne imađaše Bizant već unapried nikakvih izgleda u uspjeh.

Rim ne bijaše još uviek izgubio snage i ambicije, premda je propao i stradao i svojom opustjelom Italijom zaostao za Bizantom, koji je u prednjoj Aziji naišao na neizcrpivo vrelo ljudi i kulture. Još uviek ne bijaše utrnula stara predaja, pa se misao o svjetskom gospodstvu vrzla još uviek u glavama rimskog plemstva, ali nije bilo snage, da se te težnje provedu u djelo. Pa kad su se kasnije snažni, vojnički jaki, politički i državotvorno djelatni germanski narodi naselili u Italiji i u pokrajinama nekadašnjeg zapadnorimskog carstva, dođe rimskom plemstvu,

---

[2] *V.—1., str. 34. i 35.*
[3] *V.—3., str. 1.*
[4] *V.—3., str. 331. Kod bizantinskih Grka određivala se je narodnost jedino prema pravovjerju.*

koje je težilo za vraćanjem nekadašnje veličine, zamamna pomisao, da se združi s Germanima i njihovom pomoću obnovi nekadašnje zapadno rimsko carstvo.

To spajanje snage zaista se i zbilo. Starački, ali predajom i političkim školovanjem izkusni Rim združio se s mladenački snažnim, ali još neoblikovanim snagama Germana, ne samo da obnovi zapadnorimsko carstvo, nego i da otme omraženim i prezrenim Grcima sjaj rimskog carstva. I zato o Božiću god. 800. papa Leon III. rimski biskup, koji se bijaše domogao najviše političke vlasti, okruni rimskim carem Karla Velikoga, najjaču političku ličnost tadašnjeg Zapada.

Kao pravna podloga za taj čin od najvećeg političkog značenja služila je t. zv. Konstantinova darovnica.[5] Za njeno daljnje obrazloženje bijaše pronađena teorija, prema kojoj se Grci pokazaše nedostojnima da budu nosioci rimske carske krune.

Podjeljivanje carske krune jednom — po mišljenju Bizantinaca — barbarskom vladaru, bijaše samo po sebi težak udarac i prietnja težnjama iztočnih Rimljana, željnih vlasti — bijaše naime prava pravcata detronizacija Grka — a obrazloženje tog čina bijaše još uvredljivije i izazovnije. A budući da je upravo papa ne samo izvršio formalni čin, nego i posvetio ga obiljem svoje moći, crpljene iz vrhunaravnog izvora, te mu još pokraj toga podielio pravni naslov na temelju Konstantinove, darovnice, sav bies iztočnih Rimljana bijaše upravljen na papu. Bijaše samo pitanje, kada i u kakvim će se prilikama taj bies izraziti.

Taj politički događaj postao je i ostao za obstanak Bizantskog carstva glavnim uzrokom neprijateljstva i razkola obiju Crkava.[6]

Dogmatska pitanja, koja bijahu i jesu još i danas predmetom razpri između obiju Crkava, kao na pr. filioque, primat i t. d. prema tome samo su nuzgredne naravi. Kod raznih pokušaja sjedinjenja bijahu se već našle zgodne formule. A što je netom polučena unija redovito propala, nisu krive bolje ili lošije dogmatske formule, nego politički momenti i takvi, koji su, vezani uz politička razmatranja.

Zato nisu ni toliko važne pojedine osobe, koje se često smatraju uzročnicima razkola, kao na pr. Focije, Cerularije i t. d. Njihovo značenje nije veće od značenja nemirne djece, koja prouzroče neku štetu, koja bi s vremenom i bez njih nastala. Jer kad bi bilo stalo samo do ljudi, sve bi se još bilo moglo urediti. Što se pak nije više dalo ništa urediti, najbolji je dokaz, da su pravi razlozi nesuglasicama morali biti vrlo duboki.

Iz ovog kratkog razlaganja sliedi još nadalje i zaključak, koji se tiče omiljele misli tolikih izvanrednih ljudi, naime pitanje o sjedinjenju obiju Crkava. Ako je razkol nastao iz političkih razloga i ako mu pravi razlog leži u borbi za predajom posvećeno pravo na svjetsko gospodstvo, možemo li ikad očekivati, da će razkol prestati?

Poznato nam je, da su vladarski naslovi uviek nailazili na pretendente. Ženitbom Ivana III. sa Sofijom Paleologovom, kćerkom posljednjeg bizantskog cara Konstantina XI., prešla je bizantska baština na Rusiju. Tom baštinom; pravoslavljem, cezaropapizmom i bizantskim imperializmom, postala je tek Rusija ono, što danas jest.

---

[5] *Konstantinova darovnica sadrži tvrdnju, da je car Konstantin u znak hvale zbog oslobođenja od gube pokrštenjem, poklonio papi Silvestru carsku vlast nad Rimom i Italijom, Konstantinova darovnica bijaše primljena u Pseudoizidorovu zbirku, ali je kasnije utvrđeno, da je krivotvorena.*

[6] *V. I., str. 151.*

Upravo smo u ovom ratu vidjeli, kako je Rusija požudno izpružila ruke za rodnom kućom onog, kog je baštinila, i sve jasnije sviet vidi, da to bijaše jedan od glavnih razloga rata.

Možemo li računati na temelju iskustava stečenih u ovom ratu, da će ikada prestati razlozi razkola? Možemo li ikada očekivati, da će se Rusija bilo iz kojih razloga odreći svog imperializma? Ne, nikada! Naprotiv, u ovom ratu vidjeli smo, gdje su zaplamsali razni imperializmi, pa nemamo razloga smatrati, da će se oni poslije rata sasvim pogasiti, nego moramo očekivati, da će te težnje još i dalje rasti i razviti se sa svim posljedicama, koje odatle nastaju.

3. *Poviestni temelji razlikovanja obiju Crkava*

Premda izpoviedamo, da je kršćanska, a osobito katolička Crkva božanska ustanova, ipak ne smijemo pri prosuđivanju Crkve stavljati je izvan okvira sveg onog, što je ljudsko. S obzirom na njen poviestni razvoj, ona je poput svih ljudskih uredbi podvrgnuta istim zakonima, i mi ćemo je promatrati u prvome redu s toga stanovišta.

Svatko izkusan znade, da sve ljudske ustrojbe dišu svojim vlastitim duhom, a taj duh i njihovo nutarnje tkivo ne slažu se uviek s riečima i s duhom pravila, nego su proizvod poviestnog razvoja, prilika i udesa, te značaja i rasnih osobitosti vodećih ličnosti, a i drugih slučajnih okolnosti.

To isto se opaža i kod obiju glavnih kršćanskih Crkvi, i budući da su uvjeti, iz kojih se razvijao taj duh i to tkivo, bili kod obiju Crkava raznovrstni, morale su nuždno nastati i u tome pravcu velike razlike kod obiju Crkava. Ovi sasvim ljudski momenti uvjeti su za političku i socialnu ocjenu obih vjera, po se zato moramo njima pobliže pozabaviti.

Razlika u duhu i nutarnjem tkivu kod katolicizma i pravoslavlja neobično je zamršen problem, koji zahvaljuje svoje postanje nebrojenim zapletenim razlozima. U ovom uzkom okviru, moramo se ograničiti na najvažnije i najnuždnije, i čitav problem prikazati shematsku Naglasit ćemo odmah, da se glavni razlog navedenim razlikama nalazi u različnom stanovištu obiju Crkava prema državi, te u raznim političkim i antropološkim sudbinama obiju polovica svjetskog rimskog carstva, iztočne i zapadne.

Kad se kršćanstvo počelo podizati, naišlo je na propalo zapadnorimsko carstvo, a u Italiji na pritisak mladih, koji su bili u naponu snage. Iztočnorimsko carstvo tek je u to doba započelo igrati svoju ulogu, koju je znalo igrati kroz čitavo tisućljeće. Tako je kršćanstvo na iztoku naišlo na snažnu državu, koja je držala do rimske predaje i s kojom se moralo pomiriti.

Način, na koji će se to pomirenje izvršiti, bijaše već odredio pravi osnivač Bizanta, Konstantin I. (306.-337.). Konstarttin, premda još poganin i poganski pontifex maximus — pokrstio se tek na samrti — podigne kršćanstvo do državne vjere, ali zatraži kao dobar političar,

da se Crkva stavi bez priuzdržaja u službu državnih ciljeva i probitaka. Odmah bijaše jasno, da će Crkva, bar za početak, pristati na taj posao, da bi se kršćanstvo iz svog položaja progonjene sekte uzdignulo do sjaja i moći državne vjere rimskog carstva. Ali anatolska Crkva ne uzmogne se kasnije nikad više oteti iz tog položaja, u koji bijaše isprva zapala, premda je to često puta pokušavala. Jedanaestvjekovno obstojanje Bizanta zapriečilo je u tom pravcu bilo kakav trajni uspjeh. Stupivši u podređeni položaj prema državi, dala joj je Crkva toliko snage, da se nije samo sačuvala uzprkos svim napadima i potresima, nego je uspjela, da si i Crkvu održi stalno podložnom. Iztočna Crkva bijaše savladana vlastitim svojini oružjem.

Borba za oslobođenje Crkve i prilike, koje tada vladahu u Bizatntu, najljepše se vide iz zaključaka osmog obćeg crkvenog sabora (869.). Tako na pr. veli se u 12. kanonu tog crkvenog sabora, da se skinutim smatra svaki onaj biskup, koji je na svoj položaj došao varkom ili nasiljem vladara, ako ne bi htio vladati kućom Božjom po volji Božjoj i Crkve, nego po ljudskoj volji.

Četrnaesti kanon nastoji utvrditi položaj biskupa prema caru, te veli: »Episkopat je slika nebeske hierarhije, pa mu svi vladari i podanici moraju izkazivati sve počasti. Nijedan se biskup ne smije toliko poniziti, da vladarima i velikašima izlazi nadaleko ususret, da pred njima već nadaleko silazi s konja ili da sa strahopočitanjem pada pred njima niče na zemlju. On ne smije ni sjediti za istim stolom sa svjetovnim velikašima i uobće im ne smije izkazivati počasti, koje su oni njemu dužni izkazivati. On treba da ima svagda na pameti svoje mnogo Više duhovno dostojanstvo, prema kojem je biskupova dužnost da prekorava i poziva na red velikaše.« Biskup, koji se tim odredbama uzprotivi, bit će kažnjen tako, da mu godinu dana ne će biti dozvoljen pristup sv. Euharistiji, a velikašu, koji se tonse uzprotivi, dvie godine.[7] Prema tome izgleda, da je u Bizantu i kod biskupa i kod velikaša postojala namjera, da se uzprotive gornjim odredbama. Čini se. da su se i bizantski basileusi navikli dosta bahato postupati s neposlušnim crkvenim glavarima, jer 21. kanon veli: »Neka se nijedan svjetovni mogućnik ne usudi opsovati ili protjerati jednog patriarha.« Konačno zabranjuje 22. kanon, da se svjetovni velikaši miešaju u izbor patriarha, metropolita ili biskupa, jer u tome poslu oni nemaju šta zapoviedati, nego im je samo šuteći sačekati crkvenu odluku.[8]

Vidimo dakle, da se prohtjevi iztočne Crkve razlikuju samo po svom obliku, a jedva po svom sadržaju od prohtjeva zapadne Crkve.

Ali od svih tih borbi ne bijaše nikakve koristi. Sve ostade pri starome. I naprama Crkvi pobiedilo je grčko shvaćanje o podpunom žrtvovanju pojedinaca državi. Crkva ostade u državi samo jači pojedinac. I kao što je grčko poimanje države postalo temeljem strašnog bizantskog poreznog sustava, tako je postalo i psiholožkim temeljem za podređivanje Crkve državi.

Sve te borbe bijahu koristne samo u jednome pravcu, one osiguraše Crkvi ugledni i materialno pogodni položaj u državi. Pa budući da su probitci države zahtievali, da prestanu vječni sukobi, učvrstio se s vre-

[7] *V.- -I., str. 212.*
[8] *V.- I., str. 213.*

menom odnos obiju sila u ravnoteži, koja bijiaše određena u prvome redu državnim probitcima. Veli se: »Car i patriarh, svjetovna vlast i svećenstvo odnose se međusobno kao tielo i duša, te su i u državi kao i u čovjeku jednako neobhodno potrebni. Dobrobit države počiva na. njihovu skladu. Patriarhijska carigradska stolica, koja se nalazi u mjestu, gdje je carsko sjedište, prva je po zaključcima kanona, pa su s time u savezu božanski zakoni podvrgli zadjevice i svađe ostalih stolica njenoj odluci.»[9]

Treba bez daljnjega priznati, da je uzpoređivanje s dušom i tielom vrlo dobro označivalo stvarni odnos između Crkve i države u Bizantu. Teoretski ima duša priednost, ali u svakdanjem životu obično se više izražava tielo. Pa i najpravedniji grieši dnevno bar sedam puta. Ali nam crkvena mudrost života ne govori ništa o tome, da bi duša sedam puta na dan prevladala nad grješnim tielom. Jednako bijaše i s Crkvom i državom u Bizantu. Teoretski je zadržala prednost Crkva, ali u praktičnom životu izbila je na prvo mjesto država sa svojim svakodnevnim interesima, i to tim više, što patriarh, kao što smo prije rekli, ne dobiva svog prvenstvenog položaja snagom Božje volje ili vlastite kreposti, nego zato, što se nalazi u mjestu, gdje je i sjedište cara. Carstvo je s pomoću »božanskih zakona« postalo izvorom i svjetovne i duhovne moći. Pred nama je cezaropapizam u svom punom cvatu.

Koliko bijaše, zbog prikazanog razvoja, daleko srasla država s Crkvom, pokazuje najbolje sliedeći primjer: Car Lav Filozof bijaše postigao, da svoga brata Stjepana postavi carigradskim patriarhom. I sad on naredi u noveli, upravljenoj svome bratu, da treba primieniti državni zakon i u izključivo crkvenom predmetu, ako se taj čini zgodnijim od crkvenog zakona, ali da treba postupati i obratno, ako se pokaže, da je crkveni kanon probitačniji.[10] Time bijaše nestalo svake razlike između države, Crkve, carstva i svećenstva, Crkva postade naprosto sastavnim dielom države, a to stanje postoji još i danas više ili manje kod svih pravoslavnih država.

Sasvim se drugačije razvijahu prilike u Rimu. Da bi zadovoljio vladalačke nagone rimskog plemstva, a i da bi učvrstio svoj položaj u razcjepkanoj i kolebljivoj Italiji, papa bijaše prenio rimsku carsku krunu ha franačko carstvo, koje postade glavnom silomi na Zapadu. Papa bijaše stekao novo uporište, novog branitelja, a novi rimski car bijaše kao advocatus Petri prinužden služiti katolicizmu i papinskim probitcima, te ih širiti na sjeveru i sjeveroistoku, I premda je izprva papina potreba strane pomoći davala carstvu priličnu prevlast, ipak je taj novi odnošaj neobično mnogo pridonio, da se papinstvo ojačalo, a to tim više, što su franački kraljevi većinom zdušno vršili dužnost štićenja. Franačka država iz više razloga nije mogla absorbirati papinstvo, a time i Crkvu onako, kao što bijaše učinila bizantska država sa svojom Crkvom. Prije svega odgovaraše rimskom poimanju države čuvanje individualnosti i samoodređenja pojedinca, a s tim se slagala i bit germanskih Franaka. Njihov germanski individualizam i pravni osjećaj poštovao je svaki individualitet. U drugome redu bijaše papinstvo sa svojim latinskim Rimom poviestno, politički i etnički sasvim strano tie-

---

[9] *V. -I., str. 214.*
[10] *V. I., str. 213.*

lo za franačko carstvo, te ga ne bijaše lako naprosto asimilirati. Konačno bijaše papinstvo tada u razdoblju podizanja, a franačko carstvo od Karla Velikoga u razdoblju propadanja.

Pri svim tim prilikama bijaše sasvim nemoguće, da se odnosi razviju po bizantskom uzoru, te se je nuždno morao razviti takav odnos, koji je bolje odgovarao rimskom poimanju države i germanskom biću, a to je sloboda i razstava Crkve i države.

Izpočetka se taj odnošaj i nije mnogo mienjao, dok ne bude nakon propasti Franaka god. 962. okrunjen Saksonac Oton rimskom carskom krunom i osnovano Rimsko carstvo njemačke narodnosti. Papinstvo se još i nadalje jačalo.

Sad zasjednu na rimsku papinsku stolicu redom same jake ličnosti, prije svega plameni duh Hildebrand (Grgur VII.), čija neobuzdana germanska snaga ne poznavaše granica. Ove žive snage poprimiše pod svoje okrilje stari rimski zadriemali imperializam, i Crkva se započe uzdizati nad carstvo, što joj bijaše tim lakše, što su u Njemačkoj bjesnile unutarnje borbe, koje davahu papi priliku, da se pojavi kao sudac i posrednik i da time proširi područje svog utjecaja i djelovanja.

Tako se pojavila teorija o obim mačevima, o duhovnom i svjetovnom maču, a oba pripadahu papi, zatim poredba o suncu i mjesecu. Pri tome se još uviek naglašavalo, da Crkva ne namjerava okrnjiti samostalnost države i da je ne nastoji odstraniti, jer je ne može nadomjestiti u djelovanju, koje joj je Bog namienio. Ali da bi ona mogla koristno vršiti svoje poslove, potrebno je, da se ravna po crkvenim zakonim.[11]

Ali razvoj prilika pošao je dalje, pobiedio je duh Pseudoizidorov Konstantinove darovnice.

Najljepše to proizlazi iz pisma Hadriana IV. upravljenog njemačkim biskupima. U tom pismu veli se: »Nije li carstvo preneseno od Grka na Niemce zato, da bi njemački kralj apostolskom posvetom dobio naslov carski i postao odvjetnik sv. Petra? Prije posvete on je kralj, a poslije posvete car i August. Odakle mu dakle carsko dostojanstvo, ako ne od nas? Izborom njemačkih knezova postaje on kralj, a ne car, carem čini ga tek naša posveta: on postaje dakle carem kroz nas« ... »Zašto se dakle smatra nama ravnim, kad sve što ima, ima od nas« . . . »Nama je lako opet učiniti protivno, te carstvo, što ga njemački kraljevi toliko ponizuju, predati opet Grcima. Evo gle, do nas je samo, kome ćemo ga dati. Zato smo mi iznad naroda i država, da razaramo i gradimo. Autoritet Petrove stolice je tolik, da sve, što činimo dostojno i pravedno, ne činimo mi, nego Bog.«[12]

Razvoj ovakvih misli našao je u Inocenciju III. snažnog i smionog pobornika. U doba Bonifacija VIII. dostigao je svoj vrhunac. Kad su god, 1300. nebrojeni hodočastnici došli u Rim, da slave prvi jubilej, pokazao se Bonifacije narodu ponajprije u papinskom, a zatim i u carskom ornatu. On izjavi u buli »Unaro sanctam«: »Tko poriče, da se svjetovni mač nalazi u ruci Petrovoj, ne razumije dobro rieči Gospodinove ovom apostolu: »Zadjeni mač u korice«. Oba mača pripadaju Crkvi, duhovni mač i svjetovni. Tko se dakle protivi toj Božjoj odredbi, postavlja poput manihejaca dva načela; a po Mojsijevu svje-

---

[11] *V. - I., str. 225.*

[12] *Na istom mjestu, str. 228.*

dočanstvu nije Bog stvorio nebo i zemlju u više načela, nego samo u jednome.[13]

Ali već i prije Bonifacija ustadoše njemački carevi u svoju obranu. Carska stranka, i to ne samo laici, nego i nadbiskupi, biskupi i opati odlučno se oduprieše tim težnjama i nečuvenom miešanju papa i kardinala u izbor kralja, jer je po starome pravu obrnuto trebalo, da car potvrdi pape, a sam je Krist razdielio obje vlasti.[14]

Osjećalo se također već i onda, da su te oštre borbe, koje se neprestano ponavljahu tokom tog stoljetnog sukoba, jednako štetne jednoj i drugoj stranci. »Crkva i carstvo, dobrobit duša i tjelesa« reče Gottfried Vendomski »nalazi se u opasnosti kod borba obiju vlasti.«[15]

Oporba bijaše prejaka, pape doživješe neuspjeh. Veći im bijahu njihovi ciljevi od stvarne snage. Počevši od Bonifacija VIII. prilike postajahu sve nepovoljnije za te papinske teorije, a papinska zavisnost o francuskom dvoru bijaše već počela da ih tuče i historijskim dokazima. Sliedilo je razkol, pa reformni sabori 15. stoljeća.

Sve to nanese Crkvi snažne udarce, a smrtni udarac zada joj reformacija. Crkva na zapadu ne mogaše pobiediti države, kao što je država na iztoku pobiedila Crkvu. Rimska Crkva nije mogla pobiediti.

Uzporedimo li sad razvoj u Bizantu s onim u Rimu, opazit ćemo, da obadvie vlasti nisu nigdje mogle obastati jedna kraj druge. I ovdje i ondje došlo je do oštrog sukoba, samo s tom razlikom, da je u Bizantu država svladala Crkvu, a na zapadu Crkva nije mogla svladati države. Daljnju razliku nalazimo u tome, što su se na iztoku ti odnosi ustalili nakon kanona o Crkvi i državi kao duši i tielu. Samo ne treba misliti, da time bijahu završene sve borbe, ograničivahu se samo sukobi na neopasnom području i odučiše se stajati jedni drugima za vratom: izkristalizirala se uređena simbioza. Sasvim drugačije bijahu prilike u Rimu. Crkva nije uspjela sa svojim zahtjevima, ali ih se nije ni odrekla. Na zapadu nalaze se dakle Crkva i država u međusobno nerazjašnjenom i neujednačenom položaju, pa nikad ne možemo znati, kad će se i gdje će se sukobiti, a poviest nas međutim uči, da su ti sukobi većinom bili vrlo žestoki.

Taj raznovrstni odnošaj prema državi postao je onim činbenikom, koji je uglavnom stvorio daih i unutarnje tkivo obiju velikih Crkava. A ta dva elementa, koji nemaju gotovo nikakve veze s dogmatskim dielom crkvene nauke, određuju političku i družtvovnu vriednost obiju Crkava.

Još nešto je vrlo važno, a to je odnos obiju crkvi prema nekim antropoložkim problemima. Tu moram biti sasvim kratak i spomenuti samo glavni problem.

Rim se oslanjao na sve jače Germane i sklopio je s njima pakt. No obazremo li se u poviesti papinstva na germanske likove, njegova slika postaje sasvim drugačija. Tek nakon reformacije počeo je odnos između katolicizma i germanstva postajati sve lošiji. Ali ovakvim finesama ne mogu ovdje baviti. Za mene je katolicizam, s obzirom na njegov ljudski dio, proizvod romansko-germanskog duha, te prema tome

[13] *V. I., str. 235.*
[14] *Na istom mjestu, str. 233.*
[15] *Na istom mjestu, str. 229.*

ne može biti razpoložen germanofobski, ako ne će da se odrekne vlastite svoje prošlosti.

Sasvim je to drugačije kod pravoslavlja. Prema napried izloženom morali bismo ga prilično poistovjetovati s političkim udesom Bizanta. Bizant je počeo stvarati svoj lik u doba Justiniana. A životni cilj tog cara bijaše, da uništi germanske narode i države i da ponovno uzkrisi rimsko carstvo. Zaista mu pođe za rukom uništiti Vandale, Iztočne i Zapadne Gote, te Sueve.[16] Franci, a zatim i Niemci bijahu ti, koji su Bizantincima poricali zakonito pravo na posjed rimske carske krune. Jedan od najopasnijih napadaja na Bizant poduzeše donjoitalski Normani. Bizantsko carstvo srušiše, te podigoše Latinsko carstvo, u svojoj biti još uviek germansko, premda franački vitezovi već govorahu francuzki. Ali nisu samo vanjskopolitički razlozi bili, radi kojih se Bizant morao neprijateljski odnositi prema Germanima. Kad bi Germani ikada postali bitnim sastavnim dielom Bizanta, nikada ne bi moglo pobiediti grčko poimanje države i nestalo bi doskora onog liepog uređaja s dušom i tielom. Germanski individualizam bi po svoj prilici sve to raspršio, kao što je to učinio i na Zapadu.

Uvjeti za postanak Bizanta bijahu stvoreni tek nakon korjenitog iztrebljenja sveg germanskog elementa u državi. U drugoj polovini 4. st. zaigraše Germani i u Bizantu istu ulogu, kao i u Italiji. Ali taj razvoj bijaše zapriečen snažnim pritiskom na Gote, a ovi se pobune godine 399. Njihova se pobuna svrši seobom iz Bizanta i korjenitim iztrebljivanjem svih germanskih ostataka u državi.[17]

Uvjerio sam se, da je Bizant i njegova vjerska emanacija, pravoslavlje, u svojoj biti neprijateljski raspoložen prema Germanima i ostao je takvim sve do danas na temelju svoga poviestnog obilježja.[18]

4. Državno-političke posljedice razkola

Obadvie se velike kršćanske vjere zbog različitog duha i zbog druge strukture politički različito vladaju. Pravoslavna država i pravoslavni pojedinac imaju drugačiju narav i obličje nego katolička država i katolički pojedinac. Promatrat ćemo i jednu i drugu, pa će nas osobito zanimati, kakvi su njihovi odnosi u političkom i družtvenom smislu.

U pravoslavnoj državi je Crkva dio države, svoj položaj i sjaj dobiva ona izravno od države. Vodeći dio Crkve zainteresiran je izravno na državi, jer država živi s Crkvom u jednoj, uređenoj simbiozi. Strada li pravoslavna država, ne cvatu ruže niti pravoslavnom svećenstvu. Posljedica je te činjenice, da će se pravoslavna Crkva svuda bez priuzdržaja zauzeti za pravoslavnu državu, pa i uz cienu časovitog zapuštanja vjerskih probitaka; takvu pojavu ne možemo u tolikoj mjeri nikada vidjeti u katoličkim državama.

Velika je snaga države. To se najbolje vidi u sadašnjem ratu na držanju Talijana i Rumunja u Monarhiji i na držanju Poljaka u Rusiji. Država može mnogo, ali ne može sve. Izgleda gotovo, kao da joj je

[16] *V. - 4., II. sv., str. 316.*
[17] *V. - 12., str. 100. do 130.*
[18] *U smislu Chamberlainovu razumievam pod Germanima sve Arijce, Germane, stare Slavene i Kelte.*

potrebna pomoć Crkve. Država može vršiti utjecaj na sviestni duševni život svakog pojedinca, ali ga ne može vršiti na nesviestni. Onim tajinstvenim područjem na pragu sviesti vlada samo vjera, Crkva.

Ona država dakle, koja vlada neograničeno Crkvom, može vršiti mnogo jači utjecaj i na svoje podanike, i to u dobrom smislu kao i u lošem. Pravoslavna država može stoga više izkorišćivati svoje podanike i mnogo lošije s njima postupati nego katolička naprosto poradi toga, što je, prvo, revolucija u pravoslavnoj državi mnogo manje vjerojatna, a drugo poradi toga, što su joj izgledi na uspjeh vrlo maleni, sve kad bi jednom i buknula. Zato ima jedva na svietu država, koja je svoje podanike izrabljivala gore od Bizanta, a to je on mogao činiti samo zbog toga, što je s pomoću Crkve mogao vršiti neograničeni utjecaj na svoje podanike. Jednake prilike postoje još danas u Rusiji.

Pravoslavna država je zato mnogo trajnija i žilavija od katoličke. Ona može podnositi mnoge nutarnje i vanjske neprilike, a da joj životna snaga ostane neokrnjena. Većina povjestničara divila se bez iznimke neobično žilavoj životnoj snazi Bizanta, koja mu je omogućila, da se uviek iznova suprotstavi neprijateljima uzprkos tolikim udarcima, uzprkos nevjerojatnoj unutarnjoj, moralnoj, družtvenoj i političkoj zahirenosti. Isto tako zadivila je sve nas i neizmjerna kohezija Rusije. Sve, što jednom podpadne pod Rusiju, pokazuje jasno tendenciju, da se sraste nerazdruživo s tim divom. Mnogo sam si puta razbijao glavu pitanjem, kako to, da se još uobće drži taj div, toliko različit po rasi, predaji, po svom zemljopisnom i političkom značaju, a k tome još tako biedno upravljan. Ova se tajna nalazi u bizantskoj baštini. Samodržac sviju Rusa je oličenje vladarske sile, državne sile, crkvene sile, on je integracija sviju ljudskih razpoloživih sila, koje su u stanju da podpunoma ovladaju dušom i tielom njegovih podanika, jer nesumnjivo izgleda, da bi nestankom samovlada Rusija sama sebi prerezala nit života.[19]

Ali najčudnovatija je nevjerojatna preporodna snaga pravoslavne države. Treba samo razmotriti događaje u 13. st. u bizantskoj poviesti. Najbolje, što je Zapad imao s obzirom na snažnu ekonomsku ekspanziju, umni razbor i iskonsku vojničku snagu, to su Mletci i franački vitezovi, koji se baciše na trošni Bizant i srušiše ga. Premda ie papa izprva okljevao, ipak on posveti taj čin, gledajući u tom uspjehu plodove svojih stoljetnih nastojanja za sjedinjenjem. Ali to sve potraja jedva dva ljudska vieka! U dva najbliža nadbiskupska sjedišta nastadoše same od sebe dvie pravoslavne države, u Ohridu Epirska despotovina, a u Niceji Nicejsko carstvo. Obje se države natjecahu, koja će više naškoditi latinskom osvajaču, tako da se on doskora slomio iznutra smrvljen, uzprkos tomu, što se u njemu skupio cviet zapadnjačke snage i uzprkos papinskoj zaštiti i svim nastojanjima. Pobjedu iznese Niceja, kojoj stajaše na raspolaganju Mala Azija, ta tradicionalna bizantska riznica i spremište ljudske i kulturne snage, kuda se bio sklonuo carigradski patriarh. Bijaše začudno, kako brza bijaše pobjeda Bizanta i kako se lako preporodio.

---

[19] *Kad sam ovo djelo dovršio, a još prije njegova tiskanja, buknula je ruska revolucija. Ostajem ipak u cielosti pri gornjem shvaćanju. Revolucija je uspjela samo poradi toga, što je službena ruska Crkva dopustila, da carstvo padne. Danas se još ne vidi, koji su sve momenti tu bili na djelu. No mislim, da sam pružio dovoljno osnova i za prosuđivanje tog pitanja. Sasvim sam uvjeren, da će carstvo u Rusiji ponovno oživjeti, premda razvoj u tome pravcu može potrajati nekoliko desetljeća.*

Nehotice moram pomisliti na iskonsku preporodnu moć životinja nižeg reda, koje možemo presjeći popola, a svaki njihov dio razvit će se u podpuno novu životinju.

Pa onda obnova srbske države! Vidjeli smo već, da su osmanlijski osvajači i razarači do temelja uništili srbsku državu. A ti biedni, neobrazovani seljaci imali su odvažnosti, da ustanu protiv jedne velevlasti i da stvore u tren oka novu državu. Ta pojava, koja je gotovo nalik na čudo, nije bez razloga snažno obuzela mnoge najveće duhove Srednje Europe, kao što na pr. Rankea, Kallaya i druge. Onome, tko jasno gleda, stvar prestaje biti čudnom, ali zato ne manje privlačivom; treba samo spoznati u njoj pravilnost. Srbi bijahu samo poradi toga u stanju, da se prvi oslobode i obnove svoju državu, jer su u narodnoj Crkvi imali nevidljivu, ali stoljećima trajnu poticajnu snagu, koja je išla za izpostavom njihove države.

Konačno, ne mogu olako prieći preko te pojave; zar ne vidimo i danas takav proces preporađanja? Ne pruža li Rusija pohlepno svoje ruke za Carigradom danas u tom strašnom sukobu naroda? Ne vodi li Rusija tokom posljednjih 150 godina već sedmi rat protiv Turske, i to redovito svakih 20 do 30 godina po jedan sa svrhom, da je uništi i dođe do Carigrada, na izhodište svoje baštine, koju je nastupila godine 1472? A zašto to čini tako uztrajno? Da osnuje rimsko carstvo slavenske narodnosti i da svojoj strašnoj veličini doda još i pravni naslov za stjecanje čitave Europe. Jao Europi, ako joj to sada uspije!

U čem leži dakle ta silna preporodna sposobnost, koju ne nailazimo bar u tolikoj mjeri kod katoličkih država.

Sve se sastoji u »grčkom odnosu« između Crkve i države. Taj odnos izražen je u poredbi o tielu i duši. Prema toj kanonskoj odredbi odnos je pravilan, t. j. u skladu s Božjom voljom, ako pravoslavna Crkva, duša, stanuje u pravoslavnoj državi, tielu. Naglašujem, u pravoslavnoj državi. Podpuno krivo bismo shvatili duh vjerskog ekskluzivizma, kad bismo držali, da bi anatolska Crkva ikada mogla jednu katoličku ili muslimansku državu smatrati dostojnim stanom pravoslavnoj duši. Inovjerna, država može privremeno biti nekim utočištem, ali trajno se anatolska Crkva s takvim stanjem ne bi nikad mogla pomiriti.

Ovu tvrdnju sigurno mnogi ne će htjeti priznati i napadat će je, žučno tražeći dokaze. Na sreću mogu se pozvati na autoritet srbskog učenjaka profesora Jovana *Cvijića,* čije ću sad ovdje upotriebljeno djelo kasnije još mnogo navoditi. On piše: »Srbi su svom snagom čitavog svog bića pobornici pravog nacionalizma i nastojanja oko vlastite nezavisnosti i nezavisnosti južnih Slavena, a ta je moguća samo na nacionalnoj bazi. *Zato ne može nijedna strana uprava naći lojalnih podanika među srbskim narodom.* To psiholožki duboko ukorienjeno srbstvo i glavno obilježje narodne duše ne nalazimo samo u Srbiji, koja se također nalazila pod stranim vrhovničtvom, nego i u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji. Hrvatskoj i t. d. U najnižim slojevima naroda ne postoji samo nepovjerenje, nego često i duboka, neiztrebiva mržnja na osvajača. Težnja za nezavisnošću ne nalazi se samo kod onih pojedinaca, koji postadoše nacionalno ravnodušniji. Ima u Austro-Ugarskoj Srba,

koji su se na temelju osobnih zasluga domogli vrlo visokih državnih položaja, i takvih, koji su zbog materialnih interesa također došli do položaja. Rad obiju tih vrsta ljudi usmjeren je u strogo austrijskom duhu, ali u onih prvih odigrava se velika unutarnja borba između ljubavi za slobodom svog naroda i činjenice, da su se pomirili s čisto austrijskim nastojanjima s obzirom na južne Slavene. To pomirenje osjećaju kao grieh i često završavaju svoj život na žalostan način zbog nutarnjih i vanjskih sukoba. Kod onih drugih, koji su se zbog svojih egoističkih probitaka predali tuđoj vlasti, ipak ćemo još pokadšto, kad im skinemo vanjsku masku, naići na koji taj tračak duboke srbske narodne sviesti, koja im dušu uznemiruje.

Pravoslavni element je prema tome kao cjelina nepomirljivi zastupnik težnje za narodnom nezavisnošću i narodnim kulturnim životom. Njihova je vjera naljepnica, koja tom. nastojanju daje najbolji biljeg.«. (VIII. — 33 str. 54.)

To je pokušaj, da se svojstvo, koje shvaćamo čisto crkveno, prenese na područje narodnosti. Ali i tu izbija na koncu vjerski moment, koji je, po našein shvaćanju, jedini odlučan.

Potrebno je samo pomisliti na položaj inovjeraca u pravoslavnim državama, na pr. na položaj katolika i Židova u Rusiji.[20] Njih zapravo samo trpe. te ih nikada ne smatraju punopravnim građanima. Kao što bijaše u Bizantu punopravno građanstvo vezano na grčku narodnost, tako je još i danas u pravoslavnim državama punopravno građanstvo vezano na pravoslavnu vjeru. Iz tog odnosa sliedi posljedica: kao što pravoslavna država ne priznaje građanina nepravoslavca punopravnim, tako i pravoslavni građanin ne smatra nepravoslavnu državu punopravnom.

Neka nitko ne misli, da želim oklevetali one milijune pravoslavnih građana u Monarhiji. Oni nisu krivi toj činjenici, a nije im ni poznata. Ali naša država i naši državnici treba da znadu, kakva se sudbonosna zakonitost nalazi skrivena u nesviestnom dielu duše milijuna njenih pripadnika. Mnogo se zla ne bi dogodilo, da su se mjerodavni već prije potrudili, da se upoznaju s ovim činjenicama.

Pogledajmo sad, kakav je položaj svećenstva u pravoslavnim državama. Pošto nema razstave između Crkve i države, to je pravoslavno svećenstvo državni organ, čija je djelatnost doduše usmjerena uglavnome na jedno polje, na dušobrižništvo, ali nipošto nije na to polje ograničena. Pravoslavno svećenstvo ima pravo miešati se i u sve druge grane državne uprave. Odnos je takav, da je i katolička Crkva nastojala i nastoji da dođe prema državi u takav položaj.

Iznenađuje međutim činjenica, da ne vidimo nigdje u pravoslavnim državama, da se svećenstvo pretjerano mieša u državnu upravu i politiku. Je li ikad tko nešto čuo o djelovanju metropolita u Srbiji ili Rumunjskoj? Mislim da nije. Ili, svakako, tek vrlo malo. To dolazi odatle, što se pod redovitim uvjetima aktivno političko djelovanje svećenika ne smatra po iztočnjačkom shvaćanju dostojnim svećeničkog dostojanstva. Zato se svećenstvo, osobito više svećenstvo, drži većinom po

---

[20] *Izporedi V. 15.*

strani. Ono štoviše nastoji, da državni organi ili sam narod posvršava i čisto crkvene stvari.

Ovdje treba odmah iztaknuti, da se to odnosi samo na redovite prilike u pravoslavnoj državi. Kod neredovitih prilika, a osobito u inovjernoj državi, obično se pravoslavno svećenstvo jače iztiče nego katoličko pod jednakim uvjetima.

U tome je pravcu pravoslavno svećenstvo podpuno različito od katoličkoga. Katoličko se svećenstvo ne istovjetuje nikada posvema s probitcima države, jer katolička Crkva živi nezavisno od države. Ona ima svoje posebne ciljeve i namjere, ima usredotočeni upravni aparat s papom na čelu i mora se pokoravati njegovim naredbama i onda, kad bi se one sukobile s namjerama države. Nastane li slučaj, da svećenstvo mora nastupiti protiv probitaka države, ono je dužno, da se u tu svrhu djelatno založi.

Zato se između pravoslavnog i katoličkog svećenstva može ustanoviti bitna razlika, da katoličko svećenstvo nastupa mnogo djelatnije, mnogo vidljivije i mnogo odvažnije. Lik kapelana-huškača sasvim je nepoznat među pravoslaviniiin svećenstvom. Nije mi poznat ni slučaj, da bi kakav pravoslavni crkveni dostojanstvenik postao izrazitom političkom osobom, kao što je na pr. kod Hrvata Strossmayer bio politički vođa i glava stranke.

Ta je pojava prividno u opreci sa snažnom političkom ulogom, koju je pravoslavna Crkva sa svojim svećenstvom oduviek igrala i koju još i danas igra. Pravoslavno svećenstvo bavi se živo politikom, ali njegova je djelatnost nevidljiva i sastoji se većinom iz opreznog i diplomatskog posredovanja između vjernika, između države i državnih organa, iz nevidljivog mešetarenja i konačno, što je i najvažnije — iz stvaranja političkog mnienja, političkog uvjerenja, jednom riečju — iz posvemašnjeg utjecanja na narodno mišljenje. Pravoslavno svećenstvo upravlja velikom tvornicom političkiih ideja i bavi se njihovim razpačavanjem. Napadno je kako se političko prosvjećivanje, te političke ideje i misli kod Srba brzo šire, a ta je pojava primjer za djelovanje pravoslavnog svećenstva. Kod katolika ne možemo zapazitii ništa, što bi tome bilo nalik. Katolički svećenijk će samo u vrlo riedkim slučajevima politički prosvietliti svoje vjernike. Ponajčešće mu to ne će ni biti moguće, budući da je zbog usredotočene crkvene organizacije vezan na naloge odozgo. Katolički svećenik nastupit će u odlučnom času kao vođa, te će svojim utjecajem, a prema potrebi i živom agitacijom nastojati da povuče za sobom čitav narod i da poluči svoj cilj. Pravoslavni svećenik toga ne će nikad učiniti. On će narod prosvietliti u pravcu, koji će ga zadovoljiti, dat će mu ujedno potrebne upute i pustit će, da narod sam za sebe samostalno nastupa, a on će se liepo držati po strani i po mogućnosti davati daljnje smjernice za rad.

Većina poznavalaca pravoslavnih prilika zapazila je iztančani politički osjećaj pravoslavne Crkve, poimence Kallay.[21] To dolazi odtuda, što je ona u jednu ruku tradicijom baštinila neku određenu dozu premoćne bizantinske politike i bizantinskih metoda, a u drugu ruku, što je svaki pojedini svećenik zbog pomanjkanja čvrste organizacije mnogo samostal-

[21] *III.- I., str. 96.*

niji, nezavisniji i upućen više na samog sebe, te snosi ujedno teret odgovornosti za crkvene i državne interese u mnogo većoj mjeri, nego katolički svećenik. Zbog toga je prisiljen i na mnogo življe političko mišljenje.

Zanimljivo je držanje pravoslavne Crkve prema narodnosti. Za postojanja Bizanta bijaše Crkva orientirana sasvim grčki i priznavala je narodnosti samo utoliko, ukoliko to dopuštahu grčki probitci. Zato vidimo sve do doba Nemanje, da se srbska država širi samo onda, kad to bijaše u skladu s grčkim probitcima. Tek poslije pada Bizanta postalo je pravoslavlje susretljivijim prema raznim narodnostima; ono je tražilo, gdje bi moglo naći novo tielo za nastavanje duše — pravoslavne Crkve. I zato tvrdim: Da nisu Mletčani i Franci god. 1204. srušili bizantsko carstvo, nikada ne bi bilo srbske narodne Crkve, nikada ne bi Nemanjići stvorili srbske narodne države i Srbstvo bi po svoj prilici bilo nestalo u osmaniijskom naletu onako, kao što su nestali i maloazijski Grci. Na sjeverozapadnom Balkanu nastao bi sličan položaj kao i u Sedmogradskoj, samo što bi namjesto Mađara bili katolički Hrvati pomiešani s pravoslavnim Rumunjima i nikada ne bi moglo nastati Srbstvo u današnjem svom obliku.

Katolički odgojen čovjek dolazi uobće samo vrlo teško do toga, da razumije bit iztočne Crkve. On misli katolički i ne može nikada razlikovati suštinu od pojave. Ovdje mi je još spomenuti jedan od momenata, koji sve to zamućuje. Mnogo sam puta opazio, da se pravoslavno svećenstvo, a osobito ono više, vlada prema državi i državnim probitcima — čak i u inovjernoj državi — mnogo susretljivije od katoličkog. I to je posljedica obćeg držanja pravoslavne Crkve u odnosu prema državi, ali to nikako ne dodiruje osnovno stanovište pravoslavne Crkve prema inovjernoj državi. Na pr. u doba grčkih ratova za oslobođenje zauzeo je carigradski grkoiztočni patriarh odlučno stanovište protiv grčkog pokreta za oslobođenje. Mi ćemo to uostalom razumjeti. Ali to ne bijaše zaprekom, da pravoslavno svećenstvo u pobunjenim pokrajinama ne surađuje živo kod oslobođenja i da s njime ne simpatizira i aktivno ga ne pomaže u čitavom osmanlijskom carstvu osim u Fanaru.

Tceba ustanoviti još jednu neobično važnu činjenicu: među ostalim mnogim zadatcima, što ih je pravoslavna Crkva preniela većim dielom na pravoslavnu državu, nalazio se i zadatak, da se vjera proširi i održi čista. Vidjeli smo već, da je bizantski car u ime države nastupio protiv bogumila. Slično bijaše i sa širenjem vjere. Grčka Crkva nikada se nije mnogo bavila misionarstvom. Taj tegobni, opasni, nezahvalni i samo malo uspješni rad prepuštala je ona rado zapadnoeuropskim sanjarima. Pravoslavna Crkva proširuje svoju vjeru na taj način, da pravoslavna diržava najprije osvoji tuđe zemlje i da onda u osvojenim zemljama širi svoju vjeru uz pomoć čitave snage osvajalačke države. A pošto je u svakoj vjeri usađen nagon, da se proširi, jer ne širiti se znači isto, što i uzmicati, *to je vjerski moment taj, koji djeluje u pravoslavnoj državi kao stalan poticaj za ekspanzivnu politik.* Zato vidimo, da su pravoslavne države stalno nemirne i da teže za proširivanjem. Ali izgleda da nitko u Monarhiji ne shvaća, da je pravi razlog našim potežkoćaima

na jugu samo nastojanje pravoslavne Crkve da se proširi i da po mogućnosti usreći što veće krajeve onim skladnim odnosom između tiela i duše.

Treba konačno ova razmatranja zaključiti. Morao sam posegnuti toliko unatrag, da poslužim obavještenjima o pravoslavnoj državi, jer se bez te spoznaje ne može razumjeti južnoslavensko pitanje. Mnogi i teški neuspjesi Monarhije na tom području bijahu prouzročeni upravo pomanjkanjem te spoznaje.

Moramo dakle ustanoviti: pravoslavna država je zahvaljujiući pomoći, koju joj Crkva pruža u obilnoj mjeri, mnogo žilavija, duljeg vieka, neosjetljivija i podnosi unutarnju razdor u mnogo većoj mjeri bez opasnosti po svoj obstanak. Političko mišljenje, osjećanje i htienje mnogo je gibkije, elastičnije, oportunije i neizporedivo življe nego u katoličkoj državi poradi toga, što mu nije nosilac država i stalež, nego Crkva. Pribrojimo li k tome još težnju za ekspanzijom, poticanom vjerskim momentima, moramo doći do zaključka, da je pravoslavna država caeteris paribus politički mnogo aktivnija, jača i sposobnija za život od katoličke države.

5. *Socialno-političke posljedice razkola*

U Bizantu si je država iz sasvim sebičnih razloga podložila Crkvu i učinila je službenicom isključivo državnih i političkih ciljeva. Država je čak preuzela brigu za održanje i proširivanje vjere. A kako je pri tome prolazila Crkva i njeni uzvišeni ciljevi, a poimence njena briga oko morala i ćudoređa? Odgovor na to pitanje pruža nam se sam od sebe. Državna neman progutala je zajedno s Crkvom i moral. Može li zar jedna nesamostalna Crkva, koja služi uviek samo političkim ciljevima i koja mora uviek imati pred očima svjetovnu korist, može li ona služiti ćudoređu, odricanju i skromnosti? Moral i politika bijahu u svako doba u prilično diametralnoj opreci.

Ovo stanje podpune zavisnosti od države i službovanje njenim svjetovnim i političkim probitcima, njen oportunizam, sve je to podpuno demoraliziralo anatolsku Crkvu. Grci ne bijahu nikada osobito moralan narod, pa njihova poznata nam slika iz starog vieka nije ostala nepomućena. K svemu tome pridošlo je još i miešanje s prednjoazajskom mješavinom naroda, a povrh toga i demoralizirana, posvjetovljena i izključivo državnim probitcima i državnim prohtjevima svagda uslužna Crkva. Država se žrtvovaše svojim probitcima bez ikakvog obzira na pravednost i na probitke, koji je se ne ticahu neposredno. Taj primjer djelovaše i prema dolje: iz bezobzirne državne sebičnosti nastala je s druge strane najbezobzirnija posebna individualna sebičnost. Kuda su takve prilike morale dovesti?

Evo, što o tome veli histoiriografija. A da mi se ne predbaci pristranost, navest ću jednog pravoslavnog pisca i obožavatelja Bizanta. Poznati srbski povjestničar Stanoje *Stanojević* piše o Bizantu ovako: »Bizantinsko družtvo ovog doba bijaše izgubilo sav smisao za pravo,

svaki osjećaj za ćudoređe i svaki osjećaj dužnosti. Nasilje i samosila bijahu jači od prava, a najsitniji osobni probitak bijaše važniji od najhitnijih i najvažnijih probitaka obćenitosti i države. Nizka i podla zavist bijaše svagda spremna izvršiti najsramotnija djela, a laž, hinba, kleveta, spletka, pa i ona bezrazložna i bezsmislena, koja je nastala od pukog radovanja zlu, a da i ne govorim o slučajevima, kad je bila posljedak osobnih probitaka, sve to kraj prevare, laži, grabeža, nezahvalnosti i čitavog niza sličnih poroka bijahu svakodnevna pojava u Bizantu, a što bijaše najžalostnije. tadašnje družtvo niti ne osuđivaše počinitelje ovakvih djela . . .?[22]

Ipak zato ne smijemo pravoslavnoj Crkvi predbaciti, da se nije trudila da zaustavi to moralno propadanje. Upoznali smo već borbu protiv presezanja države na iztoku. Ma da je ona bila bezuspješna, pravoslavna ju je Crkva povela još i dalje. A pošto svjetovno svećenstvo bijaše suviše zavisno od države, tu je borbu vodilo uglavnom redovničko svećenstvo. Poviestna je činjenica, da su upravo monasi postali na iztoku borcima protiv prevlasti države, i taj odnos odgovara sasvim tada postojećain izprikama. Kad bi neki monah prerevnim i preoštrim agitiranjem i protivljenjem pobudio srčbu državne vlasti, nestao bi on u špilji kakvog zaboravljenog brdskog samostana,

Kao što i priotiv presezanja državne vlasti, tako su u prvome redu monasi poveli borbu i protiv posvjetovljivanja, probiv propadanja morala i pokvarenosti. Tko ne zna za Atos, tu monašku republiku na Svetom brdu na obali Egejskog mora, koja bijaše duhovno središte pravoslavnog kršćanstva? Tko je ne pozna, a želio bi spojiti najviši književni užitak s najdubljom spoznajom, neka čita Fallmerayera.[23] Pravoslavna Crkva pokušala je na Atosu s pomoću stroge stege, samoodricanja, pustinjačkog života, bezmesne hrane, posta, bdienja i uređenog živog bogoslužja stvoriti ustanovu za čišćenje, povratnu postaju za bogodopadni život i mjesto za pročišćivanje od svih natruha svjetovnosti, čulnosti, častohleplja, vladohleplja i želje za užitkom. Već sam se u odlomku o srbskoj poviesti pozabavio s Atosom i rekao sam, da se ondje moglo naći sve, što bijaše najbolje u pravoslavnoj Crkvi. Ovdje bih još htio iztaknuti, da Atos u srednjem, vieku u doba jednog Atanazija bijaše nešto drugo, nego što je u naše doba, nakon onog težkog vanjskog, a koliko je to još bilo moguće, i nutarnjeg pada pravoslavne Crkve u tursko doba.

Ali i sva monaška krepost pokušala se uzalud boriti protiv prirođenih nagona vladohlepne i propadajuće rase.

Kad je zatim došlo do konačnog pada Bizanta i do turske vladavine, izgubila je duša svoje prirodno tielo, pa je nastojala da se sama utjelovi. Politički značaj pravoslavne Crkve, koji bijaše u svako doba vrlo jak, došao je sad do izražaja na taj način, da su pravoslavne crkvene vlasti postale naprosto upravni organi osmanlijskog carstva za njihove pripadnike. Pravoslavni nadbiskup bijaše istodobno vrhovni šef redarstva, prva sudbena vlast u građanskim parnicama, predsjednik povjerenstva za odmjeru poreza, za upotrebu sirotinjskih novaca, za podjelu izvanrednih darova dobrotvornih kršćana i kod izvršenja oporuka

---

[22] *III. 13., sv. II., str. 129. i 130.*

[23] *V. 5., sv. II., str. 1. do 141. Zbog neuzporedive ljepote opisivanja, izdala je ovo djelo biblioteka Reclam pod br. 5048.*

pripadnika njegova stada.[24] Treba si sad samo zamisliti, kako je takav položaj, još k tome u osmanlijskoj carevini, mogao djelovati na moralne osebine crkvenih poglavara. Grčka Crkva ostade grčkom, ona davaše rado svoj moralni integritet u zamjenu za politički utjecaj i snagu. Grčko si je svećenstvo znalo stvoriti takav položaj, da ga je otomanska carevina bezuvjetno trebala, a posljedice toga i uspjeh vidjeli smo već pri našem razmatranju o Bosni. Ovakvim je uslugama pravoslavna Crkva uspjela postići, da joj katoličko svećenstvo morade povremeno plaćati danak i da je mogla s pomoću osmanlijske državne vlasti silom prevoditi katolike u pravoslavlje.

Tako se još i danas moralne osebine Bizantinaca ne razlikuju mnogo od one tmurne slike, kojom nam je srbski historičar naslikao Bizant. U svakom se narodu moral sad diže, a sad opet opada, i ima razdoblja depresije, ali kod Grka je depresija postala trajnom. A to se nije zgodilo slučajno, nego bijaše posljedak hotimičnog sustava, koji ćemo još upoznati. Jedan njemački učenjak, koji je u doba filhelenizma pošao u bizantske zemlje, da na licu mjesta prouči, kakvi izgledi postoje za ponovno oživljenje Novog Rima, vratio se sasvim utučen s tvrdnjom, »da je grčko-bizantski pučki karakter absolutno i neizlječivo sklon na zlo i da je pravoslavni kršćanin naprosto zao čovjek,«[25]

Ovo gorko izkustvo moram nažalost iz vlastitog mnogogodišnjeg izkustva potvrditi. Mislim, da će mi se danas to vjerovati tim više, što su tisuće i tisuće naših ratnika bili u pravoslavnim zemljama i imali dovoljno prilike, da u tome pravcu sami vrše zapažanja. Pozivam se na njih sve, neka kažu, imam li pravo.

Treba prije svega utvrditi, da su nažalost svi pravoslavni baštinili ponešto od te baštine. Dopuštam, da su se rasne osobine i tu usprotivile i da na pr. seljak iz unutarnjosti Rusije nije nikad tako zloban kao pravoslavni seljak iz Tesalije. Ali nijedan narod, koji bijaše dionikom sudbonosne bizantske baštine, ne mogaše se odhrvati sasvim bizantskom otrovu.

Samo što Fllmerayevo mišljenje me bih prihvatio bez svake ograde, nego bih ga radije izpravio u stanovitom pravcu. Pravi dojam o kakvoći pravoslavnog kršćanina dobivamo tek onda, kad ga uzporedimo s katolikom. Katolicizam usađuje svojim vjernicima neku moralnu težnju, te je izgradio za prosječnog vjernika čitav sustav, koji ga plaši, da ne počinja nemoralna djela. Taj sustav upotrebljava mnogo predočbe, koje zadržavaju, i to predočbu o griehu, gubitku vječnog blaženstva, o paklu, o vragu i t. d. Kad je religiozna sviest dovoljno jaka, ove su sprečavajuće predočbe obično dovoljne, da zaštite vjernika, da ne počini nemoralna dijela. Razviju li se pak te predočbe previše, zahirit će vjernikova živost, snaga i energija. Treba priznati, da se i to pokadkad dešava.

Za razumievanje pravoslavnog čovjeka, treba čitavu stvar naprosto okrenuti.

Prikazao sam pravoslavnu državu, koja je svojoj nezasitnoj želji za vlašću žrtvovala sve. što bijaše u njezinu i njezinih podanika posjedu. Taj duh bijaše prešao i na Crkvu i njezine vjernike. Pojedini državljani postadoše isto tako vlastohlepni kao i država. A bezobzirno vlastohleplje

[24] *V.—5., sv. II.., str. 270.*
[25] *V. - 5-, sv, II., str. 317.*

i nagon za doticanjem samog sebe ne slaže se baš najbolje s moralnim nastojanjima i neminovnim sprečavajućim predočbama, ma kakve bile. Zbog toga ih naprosto izbaciše kao suvišan teret na brodu, koji se bori s valovima. Orientalni kršćanin postao je lošim odgojem sa strane Crkve i države naprosto neskrupulozan i lišen svih moralnih temelja. I pravoslavni kršćani govore o prolaznosti sveg svjetovnog, o griehu, o vječnoj kazni, o bogodopadnom životu možda još i vise nego katolici, ali sve su to samo prazne rieči. koje u duhovnom životu vjernika ne pobuđuju nikakoviih predočbi.

Kad se pravoslavnom kršćaninu pruži negdje kakva zgodna prilika, da zadovolji svoje potrebe, on će tu priliku bezobzirno i bez razmišljanja izkoristiti, i nikakva moralna obveza, nikakve skrupule ne će ga u tome spriečiti.

Ali to još nije dosta: propasti izvrgnuti i umirući Bizantinac nadošao je na činjenicu, da se i u zlu samo po sebi krije neka moć. On učini profinjenim zlo i upotrebljavaše ga kao sredstvo za jačanje vlasti, završavajući tako sliku, koja nas sili da pristanemo uz Fallmerayerovu teoriju o absolutnoj zloći pravoslavnog kršćanina.

Ova neskrupuloznosit bijaše razlogom onih tamnih sila, u kojima nam poviest prikazuje moralno stanje u Bizantu i vodi do onih pojava, koje gledamo u Srbiji, u Rumunjskoj i u Rusiji.

Kod prikazivanja srbske poviesti odbio sam shvaćanje Kallayevo, prema kojem bi pomanjkanje gradova i građanstva u Srbiji stvorilo takovo stanje, koje u poredbi s ostalim europskim zemljama izgleda tmurno, pa bi sada trebalo da o tome kažem svoje mnienje. Mislim, da o tome ne treba mnogo razgovarati. Bizantsko shvaćanje morala bijaše pravi razlog tokovomn stanju, ono je tome razlogom još i danas i ostat će to sve tako dugo, dok Srbi budu pravoslavne vjere.

Ali i ovdje možemo ustanoviti strašnu relativnost svega ljudskoga. I ta strašna slika ima svoje naličje, koje je dobro. Pravoslavlje je stvarilo mnogo jače pojedince, nego što ih obično stvara katolicizam. Pravoslavac se ne pouzdaje ni u koga, njemu posvema nedostaje ono mnogo puta upravo slabašno, blaženo povjerenje katolika, koji priznavajući sam stanovite moralne, dužnosti, očekuje, da ih također i drugi priznaju, ali se prečesto u tom računu vara. Ne imajući sam povjerenja ni u koga, pravoslavac ga i sam ni od koga ne očekuje i mora sam da bude tim marljiviji i življi. Sam bez smilovanja, ne štedeći nikoga i neumoljiv, on to i od drugih ne očekuje i znade vrlo dobro, da se može spasiti samo jakošću, snažnim razumom, prepredenošću i lukavošću, pa zato nastoji, da ta svojstva razvije u najvišoj mjeri. Ne poznavajući nikakovih moralnih obveza, ne će on, uhvaćen na zlodjelu, imati nikakvih moralnih slabosti, ne će nikada priznati svoje krivnje, nego će se braniti tako žilavo, da će imati mnogo izgleda da izbjegne pravdi, a to će se lako desiti, ako mu budu katolici sudili. Pošto je vlastohleplje glavni poriv svega njegova rada, on će marljivo nastojati da bude tamo, gdje se mogu steći čast, ugled, novac i druga sredstva vlasti, te će svom snagom svoje neskrupulozne naravi nastojati doći do izražaja.

Mislim, da sam dovoljno rekao: tip Bizantinca je mnogo snažniji, protiv sviju podlosti života bolje oboružan od katolika, a osobito od sanenog, povjerljivog germansko-slavenskog austrijskog Slavena, koji uviek računa na tuđu uviđavnost.

Netko će možda primietiti, da odgoj podanika tako opasne individualnosti samoj državi baš ne mogaše prijati. Ali se s time morala država naprosto pomiriti. Učinili bismo međutim Bizantu krivo, kad mu s druge strane ne bismo priznavali, da se nije s uspjehom trudio, da zavede „*τάξις*" red. Ali ne smijemo ni smetnuti s uma, da mu stajahu na razpolaganju sredstva, da svoj cilj privede kraju, jer su Crkva i država zajednički nastojale obuzdati najopasnije strane u zlu snažnog bizantskog pojedinca.

Prvo sredstvo na tom putu bijaše nastojanje oko dopadljive, zaokružene forme u međusobnom dodiru, u rieči i u pismu. Birana i dopadljiva forma trebala je prikriti ponajviše neprivlačnu suštinu. Oblici družtvenog saobraćanja u bizantskih kršćana strogo su određeni predajom i običajima. Oni su puni obreda, zapleteni i dugotrajni. Iz njih treba posvuda da izbija mirnoća i dostojanstvo. Govor im je uvijen, pun tople sućuti, dobrih želja i moralnih misli, pun svega onoga, čega u Bizantinaca nema. Tko nije primietio konvencionalno uvijenih pisama ruskih ratnih zarobljenika, pa bili to i priprosti seljaci? Svak će bezuvjetno odmah opaziti razliku između kulta forme u orieretalaca i katolika bez forme. Tko da tu ne prepozna grčku baštinu, grčki smisao za formu? Pa onda ono gotovo bolestno nastojanje oko osobnog dostojanstva i ugleda! Bizantski kršćanin uviek će se lakše snaći u položajima, u kojima će se katolik s mnogo manje smisla za oblike lako zaboraviti.

Dopadljiva forma ima prikriti sve nedostatke nutarnjeg bića i latentnu spremnost za borbu, koja izvire iz zlobe. A da prema vani oslabi štetne posljedice neminovnih oštrih borbi, izmislio je Bizant još nešto: duboku solidarnost sviju Bizantinaica. Usred najogorčenije borbe, oni će smjesta zaboraviti mržnju i svađu, čim se približi inovjerac, pa bio on katolik, musliman ili protestant, te će kao složna braća u Bizantu zajednički nastupiti protiv narušitelja mira, pa će onda on postati najprikladnijim predmetom, da na njemu ohlade uzavrelu krv. Ovo su, osim na drugom mjestu već spomenutih razloga, također razlozi, zbog kojih se kod pravoslavnih država opaža nastojanje, da razne bolestne pojave, izazvane prirodom države i njenih građana, svladavaju pokušajima ekspanzije i umjetno izazvanim vanjsko-političkim sukobom.

Tko god dođe na Jug, odrastao u katoličkoj vjeri i navikao na visoke gotske, polutamne crkve, na brujanje orgulja, na tihu skrušenu pobožnost i na tiho mrmljanje latinske mise, pa onda stupi u bizantske crkve sa alatnim ikonostasima, s dugačkim, glasnim bogoslužjem na staroslavenskom jeziku, uz pratnju pjeva vjernika, koji uobće u čitavom bogoslužju aktivno sudjeluju, taj će odmah osjetiti: to je drugi sviet.

Katolik ide u crkvu, da se stavi nesmetano u vezu sa svojim Bogom i da nađe utjehu i snagu. Prema tome stvorena je i okolina. Sasvim je drugačije kod pravoslavaca. On se ne može odati pobožnosti pojedinačno, on pjeva sa svim ostalima, svi ljube križ i svak sudjeluje kod bogoslužja.

Pjevanje, dugačka služba Božja, ono često ponavljanje formula bogoslužja jezikom svakome razumljivim, sve to djeluje na pojedinca sugestivno. On nalazi utjehe u masovnoj sugestiji, u nekom osobitom ražpoloženju, što ga stvara dugačko i većinom liepo pjevanje, te u izjednačenju sviju u zajedničkoj službi Božjoj. Svak osjeća jaku sponu, kojom ga njegova Crkva veže uz sve njegove suvjernike.

A to je glavna svrha pravoslavnog bogoslužja: da vjernika veže uz crkvu, da u njemu probudi i sačuva osjećaj za masu, osjećaj solidarnosti i osjećaj snage u masi.

Kao pred svojim Bogom, tako se i u svietu katolik pojavljuje uviek samo kao pojedinac, koji se malo brine za svoju okolinu. Kod pravoslavaca je i sama služba Božja tako uređena, da se sa svojini jednovjernicima osjeća solidarnom i snažnom masom.

I zato ima u pravoslavaca i sposobnosti, da se kao, masa afirmiraju. I sama služba Božja služi vlasti.

6. Osnovna misao bizantinizma i pravoslavlja

Nakon ovog obširnijeg i potanjeg razlaganja izgleda da je potrebno sve, što je dosad rečeno, svesti na zajedničku misao.

Grci, najdarovitiji narod stare poviesti, ne postigoše trajnih političkih uspjeha. Uzprkos tome oni preživješe, pridržavajući grčevito baštinjene običaje, Rimljane, koji propadoše u vlasti, gospodstvu i bogatstvu. Pri diobi carstva oni se učvrstiše, premda i sami u razsulu, pa iztočno carstvo posta grčko. Sad su imali u rukama gotovo veliko carstvo, predaju ustrojstveno najbolje uređene države u poviesti svieta i misao o svjetskom gospodstvu. Ali kao narod, kao element snage, potrebne za svaku tvorbu države, bijahu već u podpunom razpadanju. I kao što neke neizlječive bolesti u svom posljednjem stadiju još daju, da se životna radost neobuzdano uztalasa, tako je i Grke pred njihovu propast još obuzela čežnja za veličinom, gospodstvom i vlašću, ali snage im za to više nedostajaše.

I kao što ljudi, koji izgubivši sav imetak, odnose u zalagaonicu još i svoju posljednju dragocjenost, samo da bi održali neku sjenu prošlog vremena, tako žrtvovahu i bizantski Grci sve, što još posjedovahu, da održe carstvo i vlast. Kad ponesta fizičke snage i vojničkih vrlina, te država osta bez vojske, nasnubiše barbare za ogromne svote novaca i natjeraše ih jedne na druge. A kad ponesta i novca, pritisnu zemlju porezima kao još nikada dotada, A kad izostaše i porezi, zaplieniše naprosto sav imetak najbogatijih, a njih ili naprosto ubiše ili ih pak uništiše upriličenim parnicama. Država posta i trgovac, monopoliziravši žito, povrće, svilu, jednom riečju sve, što odbacivaše neku dobit i pri čemu se iz državljana mogaše izciediti novac. Ta politika očaja primjenjivaše se na svim područjima, sve se pretvaraše jednako neskrupulozno i vješto u političku vlast.

Ta se glad za vlašću samo još i poveća, kad u 9. st. stari neprijatelj Rim, osvježen germanskom krvlju, u kršćanskom obliku pokuša osporiti i sam naslov vlasti, t, j. rimsku carsku krunu. Stara mržnja i prezir po-

novno oživješe. Sad tek htjedoše da budu snažni, da bi neprijatelju pokazali, da su nadmoćni.

Ali neprijatelj bijaše ipak jači. God. 1204. dođe im čak u kuću i raztjera čitavu družbu. No uzprkos blizom smrtnom času, mogaše Bizant smoći još uviek toliko snage, da je neočekivano brzo i temeljito svladao uljeze. Kod te zgode približi se grčki sviet po prvi puta Slavenima, svojim budućim baštinicima. Jedni od njih. Srbi, pokušaše još za života budućeg pokojnika da se domognu baštine, ali njihove snage ne bijahu dovoljno jake ni za balkansko, a kamoli za svjetsko carstvo. Ali dođoše treći, Osmanlije, u kojih bijaše više realne snage. Osmanlije ih sve svladaše i podigoše svoje svjetsko carstvo.

Osamnaest godina nakon propasti Bizanta ode u Rusiju posljednji odvjetak carske obitelji zajedno s carskim znakovima, kao živo svjedočanstvo težnje za bizantskom baštinom. Ali pri ostavinskoj razpravi pojavi se protivnik u Osmanlijama, koji izvađahu svoje pravo na pravu mača i na stvarnom posjedu, te osporiše Rusima nasljeđe. Parnica oko toga još uviek je u toku, a balkanski ratovi bijahu tek djelomično rješenje. Od mnogih spornih pitanja, koja treba da rieši svjetski rat, odnosi se jedno također na to, tko će preuzeti u posjed bizantsku baštinu.

Prema tome, što je dosada rečeno, jasno je, da se poviest pravoslavlja do god. 1453. ne da odieliti od bizantske poviesti, a nakon pada Carigrada, od poviesti balkanskih pravoslavnih naroda.

Ali slikom o prielazu bizantske baštine na Slavene nije prema našem shvaćanju čitav taj poviestni događaj od svjetske važnosti pravilno prikazan ni izcrpljen. Koliko s gledišta svjetske poviesti, toliko i s gledišta ove teme, stvar je međutim toliko važna, da se moram njome pobliže pozabaviti.

Predstavit ćemo si ukratko sve momente, kojih posljedica bijaše, da je veći dio Slavena prešao na pravoslavlje. Poznato je, da su tri četvrtine Slavena pravoslavne vjere. To međutim nije nikakav slučaj, te se može razjasniti uzročno-posljedičnim činjenicama.

Puki slučaj jest samo susjedstvo Bizanta s nekim slavenskim plemenima. Susjedstvo je određivalo udese pojedincima i narodima. Kod Rusa susjedstvo ne bijaše baš tako blizu, a bijaše i drugih naroda, koji bijahu bliže Bizantu i njegovu neposrednom utjecaju, kao na pr. Mađari i Hrvati, pa ipak ti narodi ne postadoše pravoslavni. Što bijaše dakle u toj stvari odlučno?

Već sam u prvom poglavlju iznio, da većinu Slavena smatram politički slabije nadarenom rasom i nalazim uzroke toj činjenici u kod Slavena karakterističnom prevlađivanju osjećajnog života nad misaonim životom, a djelomice i u njihovu gotovo izključivom svojstvu poljodjelca. Kad ulaze u svjetsku poviest, oni su posvuda seljaci. A i kad pobliže promatramo njihovo ponašanje, što rade i što propuštaju da učine u svom početku, ne ćemo se moći oteti spoznaji, da su u njima nagoni poljodjelca upravo pretjerani. Praslaven je vezan uz rodnu grudu, čitavo njegovo htienje i nastojanje upravljeno je na to, da zadrži posjed zemlje, koju ljubi. Da u Slavena nema ljubavi za slobodom, ne da se poreći, ali od ljubavi za slobodom veća je ljubav za zemljom. On se znade spri-

jateljiti i s tuđom vlašću uz uvjet, da zadrži posjed zemlje. Iz tog slavenskog svojstva proizrječe u poviesti tako česta simbioza Slavena s Uraloaltajcima i Mongolima, s Hunima, Avarima, Bugarima, Mađarima i t. d. To bijahu nomadi i ratnici, a Slaveni poljodjelci; ova podjela rada bijaše opetovano temelj državnih tvorbi prilično dugotrajnih. Slaveni se pojavljuju kao osvajači samo iz razloga pomanjkanja zemlje; ratnici ili osvajači iz puke želje za osvajanjem ne bijahu Slaveni gotovo nikada. Kad se jednom domogoše zemlje, prestade proširivanje. Jasno je, da su ratničko zanimanje i poljodjelstvo svojstva, koja se ne podnose. Ne bi se moglo reći, da su Slaveni loši vojnici, ali pravi Slaven ne živi od rata, nego od ratarstva i zato u njemu prevlađuju nagoni poljodjelstva. Prema njima udešeno je čitavo političko ustrojstvo Slavena. Slaven se udružuje samo u malene župe i stvara time samo toliku političku snagu, kolika je potrebna, da ga štiti od smetanja posjeda. Njegov seljački razum omogućuje mu samo pregled preko uzkog kruga njegove uže postojbine. Veće i šire ustrojbe donose sa sobom opasnosti većih sukoba i donose sa sobom terete, koje na koncu konaca ipak treba da snosi opet seljak; a to mu se ne sviđa. Tako treba gledati u prevladavanju poljodjelskog nagona onaj činbenik, kojim bijaše uvjetovana politička razcjepkanost Slavena i njihovo zaziranje od većih državnih tvorevina.

Ali između 8. i 10. st. iznikoše posvuda slavenske države.. Sve te države bolovahu većinom od jednostrane sklonosti svojih osnivača. Na putu im stajaše i slavensko komunističko ustrojstvo obitelji, koje onemogućivaše odgoj snažnih pojedinaca i stvaranje pojedinačnog nasljednog prava. Uz takove prilike razvijahu se slavenske države, ukoliko se uobće mogahu uzdržati, nepovoljno, u njima se stvaraše neko unutarnje nezadovoljstvo, koje se najbolje očituje u pozivu varjažkim Ruodsima, što nam ga spominje Nestor: »Naša je zemlja velika i plodna, ali u njoj nema reda, dođite i vladajte nama,«

Takovo razpoloženje bijaše najpovoljnije za veliku zavodnicu, pravoslavnu Crkvu; ona sama bijaše ponikla upravo iz političkog nezadovoljstva jednog nadarenog naroda. Zar ne bijaše njen zadatak, da grčkom narodu nadomjesti, što mu od prirodnih uvjeta nedostajaše za razvoj njegove moći i za održanje njegovih položaja?

Kod Slavena bijahu slične prilike. Slaveni se sami ne smatrahu doraslima svom političkom, zadatku, osjećahu, da su slabi i da im je pomoć potrebna. A pravoslavlje pak govoraše: »Poklonite se meni i dat ću Vam gospodstvo nad čitavim svietom. Ne treba da budete ni jaki, ni vojnici, ni učeni, ni krepostni, pa ću Vam ipak dati svjetovnu vlast, ako samo dođete k meni i pođete za mnom.

I veći dio Slavena pristade na taj posao. U zamjenu za političku vlast oni dadoše svoju arijsko-slavensku dušu.

Dokazat ću, da bijaše tako: koje ono dvie slavenske države prezreše pravoslavlje, premda dođoše s njime u mnogo izravniji i bliži dodir od Rusa? Dvie najizrazitije slavenske plemićke državet poljska i hrvatska plemićka država. Obadvie države ostadoše sve do danas izrazito katoličke, jedino iz oporbe prema pravoslavlju. Zašto? Zato jer su u prirođenim gospodstvenim nagonima svoje razmjerno čišće rase osjećali do-

voljno snage, da se od seljaka uzdignu i da stvore vladajući plemićki sloj, koji je saim vladao, i jer je njihova slavensko-arijska krv osjećala duboku odvratnost od pravoslavlja jednako kao nekada i Goti, koje je Bizant morao tek uništiti prije nego je mogao razviti svoju državu i Crkvu.

Sad možemo shvatiti, zašto Srbi prigrliše pravoslavlje, a Hrvati katolicizam. Srbi bijahu nadaren, ali siromašan narod gorštaka, koji si htjede pod svaku cienu osloboditi pritiska Hrvata, Bugara i Bizantinaca. Da to postignu, trebala im je moć, a da postanu moćni, prigrliše pravoslavlje, koje im moć obećavaše. Gospodstveni nagon hrvatske plemićke rase preziraše tu njemu nesklonu vjeru, te oni ostadoše uz katolicizam. Kad s pomoću njega ne dolažahu napried, pokušaše prigrliti bogumilstvo, a kad im i ono ne pomogne, prihvate islam, vjeru s najizraženijom voljom za vlašću.

Srbi računahu izpravno. Pravoslavlje im dade vlast, makar kratkotrajnu. S pomoću svog boljeg crkveno-političkog ustrojstva, oteše oni Bugarima i Hrvatima veća područja. Hrvatima oteše današnju zapadnu Srbiju i nekadašnju Duklju, a jedna od glavnih sila, koja je dovela do današnjeg, rata, jest zagriženo nastojanje Srba, da Hrvatima konačno otmu i Bosnu i Hercegovinu.

7. *Bizantinska mržnja*

Dosele još nisam prikazao socialno-vjersku pojavu najveće važnosti, koja je toliko značajna, da ću joj sad posvetiti posebno poglavlje. To je pravoslavna mržnja na svakog inovjerca, a poimence na katolicizam i na katolike.

U samoj biti svake vjere jest osnovno to, da se ona smatra jedino izpravnom i jedino spasavajućom, te poradi toga osporava svim ostalim svako pravo na obstanak, pa zato mora stvarati međusobno odbijanje i odjeljivanje. Ipak se vjerska mržnja očituje kod raznih vjera u raznim oblicima.

Jedva da je ikada u svjetskoj poviesti ikoja vjera gojila prema inovjercima snažniju mržnju od islama. Ipak državno-politički (bar ne u osmanskoj carevini) nije nikad islam inovjercima porekao pravo na obstanak u državi. Naprotiv, po osmanlijskom poimanju države spadali su inovjerci, a osobito kršćani u državni uređaj (raja). Pravovjernost bijaše samo preduvjet za vladanje nad inovjercima, za njihovo preziranje i zapravo za nemilo izkorišćivanje po miloj volji. Ta ustanova, koja je pravovjercima trebala omogućiti da bezbrižno žive i da se posvete širenju vjere, postala je na koncu, kako to danas znamo, za islam sudbonosna.

Vjera, puna tako izrazito univerzalističkih nastojanja, kao što je katolicizam, ne može dakako po svojoj prirodi da bude snošljiva. Nesnošljivost katolicizma bijaše u nekim razdobljima srednjeg vieka dosta visokog stupnja. Ali pobliže promatrajući, zapazit ćemo i ovdje onu obćenitu crtu nutarnje strukture katolicizma: samo je kler bio djelatan i igrao

vodeću ulogu, laici su uglavnom nedjelatni. Tako se i svi nesnošljivi pokreti svode u svom početku na katolički kler. U katoličkog laika prevladava težnja, da se uobće ne brine za inovjerca, s kojim zajedno stanuje. Odkako je suvremena država načela vjerske snošljivosti izpisala na svojim zastavama i stekla dovoljnu moć, da i svećenstvo, barem u praksi, primora na poštivanje državnih načela, katolički laik je inovjernom sugrađaninu najugodniji susjed.

Sasvim je drugačije kod pravoslavlja. I u ovoj stvari vriedi načelo, što sam ga postavio: pravoslavno svećenstvo je povučeno, a djelatno i nesnošljivo nastupa država i masa laika. Nesnošljivost pravoslavnog svećenstva nije se nikada osobito izticala. Revno nastojanje nadbiskupa Eulogija u doba ruskog upada u Galiciju (1914. — 1915.) ne spada ovamo, nego u poglavlje širenja vjere (str. 141.). Kako da si to razjasnimo? Pravoslavni laik mrzi svakog inovjerca kao pravoslavac, jer je to baš bitno u pravoslavlju. On ne podnosi zajedničko stanovanje s inovjercima. Zato nagonski nastoji da inovjerce drži daleko od sebe. Tamo, gdje su uslied poviestnog razvoja primorali stanovati zajedno s inovjercima, pravoslavni se odjeljuju od ostalih vjera u posebnoj gradskoj četvrti (srbske četvrti u Bosni). Jao inovjercu, kad zapadne u pravoslavnu četvrt, iztjerat će ga najodabranijim sredstvima ljudske zlobe. U to poglavlje spada nestajanje bez traga katolika u nekim dielovima Balkana, u sjevernoj i sjeverozapadnoj Bosni, u sjevernoj Srbiji, te poimence u Mačvi, gdje još pred dva do tri stoljeća bijaše mnogo katolika (ostatci nekadašnjih Hrvata), a zatim i napadno brzo nestajanje muslimana u pravoslavnim balkanskim zemljama. Pravoslavni elementi, što ih austrijske vojničke vlasti naseliše u Hrvatskoj i Slavoniji počevši od 16. stoljeća uspješe god, 1632. da im je car Ferdinand podario svu zemlju između Save i Drave, te stadoše mnoge katolike tjerati sa svojih zeinalja, a mnoge i prisiliše da prieđu na pravoslavlje![26]

Danilo Petrović, vladika crnogorski, naredi god. 1702. svim svojim podanicima, da svi inovjerci treba da u određenom roku prieđu na pravoslavlje ili da se izsele iz zemlje. Tko se nije pokorio, bio je napadnut i ubijen. Ovako završiše islamizirani bogumili nekadašnje Crvene Hrvatske.[27] Ali takav duh ne vladaše samo u Crnoj Gori. U doba ustanka vlaških (rumunjskih) seljaka u Erdelju u studenom god. 1784. bijahu plemići na ulici, u kućama, pa i u crkvama nemilice ubijani ili prisiljavani da prime vlašku (pravoslavnu) vjeru.[28]

Nije bez interesa ni zabilježiti, što o tome piše jedan Francuz, Vicomte *de la Jounquiere:* »Si par impossible l'empire de Bysance renaissait, on assisterait bientot a une persecution religieuse contre les nonorthodoxes qui depasserait de bien loin toutes les horreurs des guerres de religion du seizieme siecle. Khalil Cherifpacha avait raison, lorsqu 'il ecrivait: Quand le fanatisme de l'orthodoxie grecque se serait allume, quand il aura bu cette premiere coupe de sang qui enivre et aveugle, il frappera tout ce qui n'est pas conforme aux dogmes du Saint Synode,«[29] Ili hrvatski: »Kad bi na kakav nemoguć način Bizantsko carstvo ponovno oživjelo, doživjeli bismo doskora vjerske progone onih, koji nisu pravoslavni, a ti progoni premašili bi nadaleko sve grozote

[26] *II. 2., sv. II., str. 145.*
[27] *IV. 25., str. 50.*
[28] *VII. - 1., sv. II., str. 495.*
[29] *V.-- 11., str. 54.*

vjerskih ratova šestnaestog stoljeća. Kalif Šerif-paša bijaše u pravu pišući: Kad se fanatizam grčkog pravoslavlja razplamsa, kad izpije onu prvu čašu krvi, koja opija i oduzima vid, on će udariti na sve, što nije u skladu s dogmama Sv. Sinoda.« To bijaše napisano još god, 1881.!

Mnogi su već u družtvenom životu slavenskog Juga zapazili tu nesklonost Srba, da žive zajedno s inovjercima. Svi činovnici bosanske zemaljske vlade znadu, da su Srbi u Bosni i Hercegovini sustavno kupovali zemljišta od muslimana i katolika. Pri tome donašahu srbske novine u Bosni stalnu rubriku: »Srbine, ne prodavaj svoje zemlje!« Sudovi u Sandžaku imadu sad pune ruke posla s muslimanima, koji traže, da im se vrate njihova zemljišta. Nakon balkanskih ratova »izvlastiše« srbski činovnici i častnici te kuće i zemljišta, a kod plaćanja odštete nastadoše obično neke potežkoće, pa je Turčin obično znao ostati i bez kuće i bez novca, te sad traži ili jedno ili drugo.

Na početku rata kažu, da u Boci Kotorskoj bijaše odkriven razgranjen pokret vođen iz Crne Gore, koji si bijaše stavio u zadatak, da kupuje zemlju od katolika. O, iztrazi, koja se bijaše vodila god. 1914. i 1915., nisam nažalost zbog ratnih prilika mogao ništa doznati. Kad Srbi u jesen god. 1914. provališe u Bosnu, od pravoslavnog pučanstva na granici priključe im se gotovo svi do posljednjega. Mogu nam za dokaz poslužiti službeni spisi, iz kojih proizlazi, da su to učinili, da bi iz Bosne zajednički iztjerali Švabe, Šokce (katolike) i Turke, Sve su to družtvene pojave ukorienjene isključivo u vjerskom osjećanju pravoslavnog naroda, kojima se izvor nalazi u starom bizantinskom idealu o jednoj vjeri u državi. Sasvim nesviestno bori se pravoslavni čovjek za ostvarenje tog ideala, a pokretna sila je mržnja na inovjerca i odvratnost od njega.

Osobito je snažan oblik, kojim pravoslavni čovjerk mrzi katolicizam, katolike i sve što je katoličko. Ta mržnja poznata je svim poznavaocima poviesti jugoiztočne Europe. *Pichler, Finlay, Gfrörer, Helfert, Fallmerayer* i drugi dobro su je poznavali. Potonji spominje »mržnju spojenu s omalovažavanjem kod Bizantinaca« ili na drugome mjestu: »Ne treba nikada zaboraviti, da su ljubomor i omalovažavanje katoličkih naroda nacionalno obilježje i neiztrebiva priroda Bizantinaca.«[30] Ali mnogi ne znaju, kolika je snaga i dubina te mržnje.

Na drugome mjestu piše Fallmerayer: »Koliko je velika mržnja u pravoslavnih ljudi na Latine, može se pojmiti samo saobraćanjem s prostim narodom i nižim svećenstvom.«

O odnosu pravoslavnih i katolika piše Helfert: »Kod nekojih od posljednjih ustanaka u Hercegovini, napadahu pravoslavci katoličke domove isto tako ogorčeno kao i muslimanske.«[31]

Pa i središnje vlasti u Monarhiji došle su do iste spoznaje. U izvještaju ilirske dvorske deputacije carici Mariji Tereziji dne 16. siečnja 1778. spominje se među ostalim i »nesklonost prema vladajućoj vjeri, koja je danas svojstvena ilirskom narodu (t. j. racko-grčkom) i koja zapravo čini njegov duh.«[32]

Ne treba misliti, da je ta mržnja obilježje samo pravoslavnog Srbina. Ona se pojavljuje kod svih pravoslavnih vjernika čak i onda, kad

---

[30] *V. 5., sv. I., str. 312.*
[31] *III. 25., str. 243.*
[32] *III. 14., str. 307.*

zato nema nikakva vidljivog povoda. Uzmimo na pr. rumunjsku spisateljicu Doru d'Istria (njeno je građansko ime Eiena Ghika). Ta Rumunjka albanskog podrietla, zacielo nije imala osobnog razloga da mrzi Austriju. Pa ipak su njena djela puna iskonske mržnje prema toj državi samo zato, jer je katolički susjed. Pogledajmo jedan *Fallmerayerov* izvještaj iz godine 1860. o njezinu djelu »Les femmes d'Orient« (Žene iztoka). »Nakon pape, Rima i redovničkih redova, osjeća uzvišena autorica najmanje simpatija za kuću habsburžko-lotarinžku i njenu politiku. Grješni registar ove dinastije, koji je razasut po čitavoj knjizi, tako je neprijateljski, strastveno nepravedan i pun mržnje, da se ne može podpuno navesti bez štete za ionako već uzdrman ugled ovog uzvišenog vladalačkog doma. Kao da je Rusija raj liberalnog napredka i ujedno uzor političke pravednosti i uzdržljivosti, predbacuje se Austriji, da je europska Kina, da austrijski knezovi bez skrupula nastoje što više oko sebe prigrabiti, da svoju pohlepu za čašću i za zemljama prikrivaju religioznim izlikama, da prieče u interesu rimske propagande, da Europa ne bude obavieštena o prilikama u Albaniji i da nastoje prokriumčariti u Srbiju isusovce na korist absolutizma.«[33]

Zbog značenja, što ga ta mržnja ima za interese Monarhije na jugu. doniet ću ukratko njezinu poviest.

Prvi njezin trag leži u mržnji Grka na Rimljane, u mržnji inteligentnijeg pokorenika slabijeg karaktera na neobrazovanijeg osvajača jačeg karaktera. Ta je mržnja tinjala pod pepelom, dok nije našla nove hrane u predaji rimske carske krune Francima i prodrla iz najviših krugova Bizanta sve do u najniže narodne slojeve. Jače uzplamsa ona opet u doba križarskih vojni. Grci činjahu križarima tolike neprilike, da se u zapadnoj Europi već bilo stvorilo osvjedočenje, da su Grci krivi, što još nije uspjelo osloboditi sveti grob. Kakav bijaše taj odnos, neka osvietli činjenica, da su Grci službeno od države dali kovati krivi novac, samo da oštete latinske križare. Iz ovih doživljaja i ovakovih uspomena nastade četvrta križarska vojna, te dođe do osvajanja Carigrada i osnivanja Latinskog carstva. Grubi franački vitezovi i lukavi Mletčani izkališe sad svoj jad na pobieđenim i nemoćnim Grcima, koliko kao ljudi, toliko kao vjerni katolici. Suvišno je napomenuti, da se tom zgodom desilo štošta, čega bolje da nije bilo u interesu čovječanstva i ugleda katolicizma. Mržnju, koja je odatle nastala zbog pretrpljene nepravde i sramote, i koja se težko dojmila propalih, ali još uviek nevjerojatno ponosnih Grka, sačuvala je još do danas pravoslavna Crkva i razvila je tako, da je od nje postao bitni sastavni dio psihoze svakog njenog vjernika. Ova mržnja postade bjelodana, kad Bizantinci sami uvidješe, da su im dani odbrojeni. U to doba nastojaše Rim, da oslabljenima pomogne i da ih uzme pod svoje okrilje, ali odgovor je glasio: »Radije vidim na vratima hrama sv. Sofiji Muratov turban nego kardinalski šešir.« To bijahu, kako je poznato, rieči grčkog arhotita Notarasa nekoliko godina prije nego što Turci uđoše u Carigrad. Pa i danas još Grci ne žale taj svoj korak, nego se hvale svojom dosljednošću, svojom nacionalnom tvrdokornošću, svojom nepobjedivom od-

[33] *III.- 6., sv. III., str. 519.*

vratnošću od nas, svojim stereotipnim preziranjem naših običaja, naše vjere i naših simpatija.[34]

Treba li za tu mržnju još i daljih dokaza? Treba samo malo listati u poviesti Austro-Ugarske i Srbije zadnjih deset godina, pa će nam se iz svake stranice ceriti ta »mržnja spojena s omalovažavanjem.« I Freiherr *von Giessl* izviestio je god. 1914. grofa Berchtolda nakon atentata: »Tako omražena Austro-Ugarska izgleda Srbima sad nemoćna i jedva dostojna, da se s njome zarate — *uz mržnju nalazi se i prezir* — ona pada bez muke kao smrvljeno tielo u krilo velikosrbskog carstva, što će se u skoroj budućnosti ostvariti,«[35]

Još ću navesti jedan konkretni slučaj, U ožujku god, 1908. morao je biti odkazan svečani objed u čast netom ustoličenom novom sarajevskom metropolitu Letici poradi toga, što je predsjednik srbsko-pravoslavne obćine Gligorije Jeftanović odbio da primi poziv na ručak, što ga je priredio zemaljski poglavica, s obrazloženjem «da mu je izpod časti da sjedi za istim stolom s austrijskim generalima i bosanskim činovnicima.«[36]

Da se u jednog bosanskog gazde, koji je za austrijske vladavine postao ono, što jest, nađe toliko hrabrosti, da tako nastupi naspram ljudi, koji su mu s obzirom na položaj, utjecaj, znanje, značaj, uobće s obzirom na sve, što čini čovjeka vriednim, daleko nadmoćniji, to je samo po sebi psihološka zagonetka. Razjasniti se može samo pakostnom bizantinskom mržnjom, koja spava duboko u njegovoj duši, te se sa svom snagom očituje pri svakoj prilici, koja joj se pruža.

Netko će možda staviti pitanje, kako je to moguće, da mržnja, koja je pred 700 godina nastala iz političkih razloga između Grka i Latina, može još i danas biti djelotvorna između Slavena, i Germana ili između Slavena i Slavena.

Odgovor na to pitanje ne bijaše nikad lakši nego baš u ove dane, kad svi jasno vidimo, koliko je mržnja koristno oružje u borbi između naroda. Pravoslavlje je mržnju sačuvalo i usadilo je duboko u duše svojih vjernika, da bi se njome moglo poslužiti u pravom času kao oružjem u borbi o vlast protiv inovjeraca. I ovdje nije pravoslavlje moglo zatomiti svoje iskonske naravi, te je naprosto sve, na što god je naišlo, što je vidjelo i doživjelo tečajem svog tisućgodišnjeg života, spremalo u svoje skladište oružja i iskoristilo samo u pravcu razvijanja što veće moći.

Pa kad sada donosimo sud na temelju praktičnog uspjeha te zagrižene, tvrdokorne, tisućgodišnje borbe, moramo ustanoviti: pravoslavlje je postiglo gotovo podpuni uspjeh. Stvorilo je jake i žilave, gotovo neuzdrmive države, stvorilo je jake pojedince, opremljene najprepredenijim sredstvima u borbi za samoodržanje i uništenje drugih, te se sad sprema omjeriti se sa svojim zakletim neprijateljima i svladati ih. Preživjelo je poniženje osmanlijske vladavine, dalo je u nevjerojatno kratkom vremenu da ponovno slavno uzkrsnu sve one pravoslavne države, koje mu se bijahu priključile, a jednog svog zakletog neprijatelja, osmanlijsku državu, gotovo da je i svladalo u 150-godišnjoj borbi. Kad se to sasvim zbude, doći će na red onaj drugi, katoličanstvo. U današnjem

[34] *V. - 6-, sv. I., str. 380.*
[35] *V. 17., str. 13.*
[36] *Neue Freie Presse od 5. ožujka 1908. br. 15.639. No to nije smetalo, da je nekoliko godina kasnije primio »Krönen-Orden«.*

ratu nailazimo već na oba ta nastojanja. Jedno je već skoro završeno, a drugo tek počinje. Važno je još, da se ustanovi, na koji je način Bizant svladao Osmanlije. Najprije se s njima udružio u savez, upravo kao i danas sa zapadnim vlastima, te im je služio protiv katoličkih vlasti Austrije i Mletaka, Zatim je našao, da je bolje služiti obadvjema i slabiti Tursku s pomoću katoličke Austrije. Zato jedni prieđoše na stranu katolika, to su Srbi u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i Južnoj Ugarskoj. Uzprkos silovitom vladanju ne uzmogoše se Osmanlije obraniti, bizantski sluge svladaše svoje gospodare. Taj zadatak bijaše riešen u 450 godina s pomoću uztrajnih rusko-bizantskih napadaja izvana i s pomoću raztvornog misaonog i družtvovnog otrova iznutra. To isto treba sada da se ponovi s Austrijom.

Ali bez obzira na velike sukobe djeluje veličanstveni vjersko-nacionalno-državni stroj pravoslavlja dalje i sprema područja, koja će u budućnosti osvajati. Mirno, nevidljivo i nečujno prodiru vali pravoslavlja kroz sve pukotine. Do 16. st. bijaše Mačva pretežno katolička, a danas tamo uobće i nema katolika. Do god. 1463. nema u Bosni gotovo nijednog pravoslavca, ima ih možda u Hercegovini. Danas tvore pravoslavci u Bosni 43% čitavog pučanstva. Do god. 1500. nema u Hrvatskoj i Slavoniji uobće pravoslavnog elementa, osim nekih tragova u Sriemu. Danas ih ima 24% od ukupnog stanovničtva. Isto je tako i u Dalmaciji. Sv. Sava osnuje oko god. 1230. pravoslavnu biskupiju, ali je Dubrovčani iztisnu do Trebinja, a time i pravoslavlje u Dalmaciji. Pa ipak ima danas u Dalmaciji 16% pravoslavnih. Poznata je činjenica, da Rumunji u Erdelju neodoljivo prodiru, i da ondje inače energični Mađari nemaju uspjeha. Politički su uspjeli da Rumunje pritisnu, ali etnički i vjerski se Rumunji probijaju s uspjehom, jednako prema Mađarima kao i prema Sasiina. U Galiciji i Bukovini prodire posljednjih godina pravoslavlje sve jače, kao što nam to pokazuje rusinski proces u Marmarosszigethu.

Ali pravoslavlje na prodire samo brojčano nego i politički. U Hrvatskoj i Slavoniji postadoše posljednjih godina vodeći element. U Bosni i Hercegovini jači su politički i ekonomski. U doba aneksije Hrvati ih malko potisnuše, ali zadnjih godina opet napreduju.

Već pred 75 godina napisa genialni *Fallmerayer*: »Očito je, da je položaj katoličke Crkve na teritoriju Bizantskog carstva veoma nepovoljan i u njenoj izvanjskoj pojavi — u drugim krajevima se to tako ne opaža — ima tamo nešto nelagodno, gotovo nizko i nečastno kao na skutama pobieđenih manjina,«[37] Pa onda nešto dalje: »Katolička rimska Crkva ne samo da ne napreduje u bizantskim oblastima, nego gubi očito na terenu, pa ma što se o tome reklo, pisalo i izvješćivalo. U Jeruzalemu, u Tiflisu, na Kolhidi, na Bosporu, u Ateni, na Balkanu, na Dnjepru, na Visli, posvuda smo tučeni i potisnuti, a razsulo je tek započelo.«[38] Samo zbog naše poznate nemarnosti nije se dosada opazila istovjetnost našeg položaja na jugu s netom opisanim, a ni njegovo sudbonosno značenje. A trebalo ga je opaziti; jedan od najboljih poznavalaca Bosne *Baernreither*, govori o njemu izričito u jednom od svojih govora pred delegacijama, a i *Grünberg* dolazi do iste spoznaje.[39] Pa

[37] *V.-5., sv.II., str. 174.*
[38] *Na istom mjestu, ,str. 175.*
[39] *VII. 36., str. 99.: »Brojevi pokazuju, da srbsko-pravoslavni element prodire absolutno i relativno.« No odlični taj učenjak nažalost uobće ne zna, koji sve momenti odigraše pri tome ulogu.*

kad bismo se osvrnuli malko i po katoličkoj književnosti južnih Slavena, naišli bismo na štošta važno i značajno. U nekoj zanimljivoj, ali malo poznatoj bosansko-hrvatskoj publikaciji, naišao sam na sliedeće mjesto:[40] »A kad je prošlo prvih četvrt stoljeća, te se tražila bilanca dvadeset i petgodišnje austrijske uprave u Bosni i Hercegovini, pokazala se neočekivana činjenica, da je ta bilanca baš za katolike najnepovoljnija. Od sviju vjera u zemlji zabilježiše katolici najslabiji napredak.«

»Uzprkos brojnim katoličkim doseljenicima i uzprkos znatnoj inteligenciji i gospodarskoj snazi te skupine, stajali su katolici kao socialni i politički činbenik u Bosni i Hercegovini na posljednjem mjestu. I to ne samo utoliko, ukoliko je njihova slabost izražena najmanjim brojem pučanstva, nego i relativno stajaše barometar njihova političkog utjecaja izpod onog stupnja, koji bi im pripadao razmjerno prema broju njihova stanovničtva. Ni u gradovima s katoličkom većinom ne uzimahu se katolici u račun, te bijahu svedeni na podpunu »quantite negligeable«.

»Dvadeseto stoljeće našlo je stoga katoličke Hrvate u Bosni i Hercegovini na najnižoj točki njihova socialnog i političkog značenja.« Ali u Monarhiji nitko si za to ne razbijaše glave i nikome ne bijaše do toga stalo.

Baš si sviet tare glavu, što su jaka pravoslavna država, a jednako i snažni pravoslavni pojedinac, nepromienjeno zanaviek moralno i kulturno malovriedni, i to tako, da će uviek ostati jedna strahota! Sviet ne pita mnogo za moral; kulture doduše želi, ako je jeftina, ali nada sve mu je stalo do vlast. Tu je osnova sadašnjih i budućih uspjeha pravoslavlja. Svi kojima je više do vlasti nego do morala, obuzeti su i nekako magijski privučeni od blještavog fantoma tisućgodišnjeg grčkog teženja za vlašću. Svi oni, kojih žudnja za vlašću ostade na ovom svietu neispunjena, podatljivi su kao vosak u rukama okretnog stvaratelja na obalama Bospora i njegovih nasljednika, jer se nadaju, da će se njihovom pomoću domoći jedne mrvice vlasti. Bizant je toga sviestan, pa jednako vješto kao i bezobzirno izkorišćuje prilike, države i ljude.

Tu leži jedna od najvećih opasnosti za čovječanstvo, a osobito za Austro-ugarsku monarhiju. Ta opasnost je tim veća, što nitko nema plavog pojma o, njezinu značenju i njezinoj veličini.

Nije zalud pisao *Fallmerayer* već god. 1851.: »Svake godine baca anatolsko načelo sve dublje sjene na zapad i svi mi osjećamo, da su preko Europe već izpredene niti za novi red u znanju i umienju.«[41]

8. Bizantinska opasnost

Sve nehotice povela su me razlaganja prijašnjeg poglavlja do najviših životnih pitanja Monarhije i čovječanstva. Time sam se doduše pomalo odalečio od moje prvotne teme, od problema južnih Slavena, ali donekle i s pravom: tek iz veće daljine dobili smo pregled preko čitavog problema, od kojeg je pitanje južnih Slavena samo jedan dio. Posluživši se poredbom iz današnjeg ratnog doba, rekao bih naime, da je pitanje južnih Slavena samo odsječak ogromne fronte od južnog rta Dalmacije

---

[40] *V.– 13., str. 6.*
[41] *V.– 6., sv. III., str. 314.*

sve do Baltika. Nemoguće je prikazati borbe na jednom odsječku fronte, ocieniti njih i njihove mogućnosti, a da se pri tome ne drži u vidu ciela fronta.

Nema nikakove sumnje, da su borbe na spomenutoj ogromnoj fronti također rasne, nacionalne, političke, družtvovne i gospodarske borbe. Ali psiholožki i time najjači i najneposredriiji njihov motiv jest i ostaje vjersko pitanje. Treba li za ta dokaza? Evo ga u Rumunja! Sa sasvim objektivnog stanovišta ne može biti nikakove sumnje, da se Rumunjska iz političkih, i gospodarskih razloga trebala staviti na stranu središnjih vlasti i da joj na strani Rusije predstoje najveće opasnosti. Pa ipak bijahu rumunjske simpatije od početka na strani Antante, i Rumunjska čekaše samo na pogodan trenutak, da nas napadne. U Rumunjskoj bijaše poštenih rodoljuba, koji zastupahu glas razuma, ali ti bijahu u manjini. Ne treba misliti, da odlučni moment bijahu novac Antante, rodbinske veze s ruskom carskom kućom i slično. Svi ti momenti odigraše svoju ulogu, ali odlučno bijaše samo vjersko osjećanje širokih masa, a ono je nezadrživo težilo na stranu, na kojoj bijaše Bizant, oličen u caru i papi na Nevi. Nitko ne će razumjeti poviesti iztočne i jugoiztočne Europe i ne će shvatiti njen budući razvoj, tko ne nauči izpravno ocieniti silnu moć zajedničke pravoslavno-bizantske državne i vjerske misli.

U Austro-Ugarskoj takvih ljudi gotovo uobće ne bijaše. Svaki račun bijaše kriv jer u nazivniku stajaše redovito krivi broj. Sve osobe na odgovornim mjestima bijahu dakako katolici, i njihov način mišljenja bijaše naravno katolički, pa si zato i ne mogoše stvoriti prave predočbe ni o moći, ni o djelovanju, ni o naravi pravoslavno-religiozne misli. Zato i morade uspjeh uvijek biti negativan.

Nedovoljno razumievanje za vjeroizpovjedno pitanje ima još i posljedicu, što u Austriji nema točnih predočbi o t. zv. panslavizmu (sveslavenstvu), tom neobhodnom elementu političkog mišljenja. Tvrdim naprosto, da sveslavenstva danas uobće više nema. Sveslavenstvo je nastalo u 4. i 5. desetljeću prošlog stoljeća u Austriji, kad je prvi dašak nacionalizma katoličkih austrijskih Slavena probudio političke težnje, za čije ostvarenje nedostajahu sile. Tad nastade neko zanosno nastojanje, s pomoću kulturnog jedinstva i međusobne pomoći pružati si i političku pomoć. Sve zajedno bijaše označeno onim ideoložkim i nestvarnim obilježjem, koje bijaše značajno za mišljenje katoličkih Slavena onog doba. Sredinom 19. st. preseli se ta misao u Rusiju, stvorivši ondje slavenofilstvo Aksakova i Katkova. Loše bismo poznavali Bizant, kad ne bismo smatrali, da je brzo osjetio, kakvo mu se silno sredstvo za vlašću pruža u tom pokretu. Pa kao Što je Bizant sve pożderao i pretvorio u okrutno sredstvo za vlašću, tako se dogodilo i sveslavenstvu. Iz irealnog i politički naivnog pokreta, ali zato nošenog duhom katoličkih Slavena, etičkim nastojanjem, dizanjem kulture i međusobnom nesebičnom pomoći, kome se mogao priključiti i čovjek pun žarkog idealizma kao *Strossmayer,* postade u rukama Rusije okrutno sredstvo za vlašću, koje iđaše u svom konačnom obliku za tim, da izkoristi to zaneseno i nejasno političko nastojanje, poniklo iz unutarnje nužde, i da izkoristi katoličke Slavene kao

prvoborce za rusko-pravoslavna ekspanzivna nastojanja u srednjoj Europi. Dolazio sam prilično mnogo u dodir s katoličkim slavenskim krugovima, te razpolažem osobnim dojmovima i sjećanjima do unatrag trideset godina, ali uviek sam primietio, kako su se katolički Slaveni duboko zgrozili, kad se njihovu sveslavenskom zanosu podmetahu težnje opasne po državu. Tek kad sam desetljećima vršio razna opažanja i studije o sadržaju rieči Bizant, postade mi i to jasno. Katolički Slaveni predstavljaju sebi pod »slavenskom uzajamnošću« nešto sasvim drugo nego pravoslavni. S druge pak strane ne može pravoslavni čovjek katolika nikad smatrati ravnopravnim dionikom - i to je bitno. Monarhija pak prosuđivaše, ne sasma krivo, čitav taj predmet prema njegovoj opasnoj konačnoj točki u Rusiji. Nedostajaše strogog razlikovanja tih dvaju stanovišta, pa još i danas nosi odvratno rusko nastojanje za vlašću ime sveslavenstva, što kao častno ime nipošto ne zaslužuje. Jer onom sveslavenstvu, koje je bilo ono prvotno nastojanje za poboljšanjem kulturnog i političkog položaja tako razširene rase, kao što je slavenska, pripada još uviek, premda po njegovim djelima skromno, mjesto u kulturnoj poviesti srednje Europe. Tome nasuprot postala su nastojanja Rusije već sada bičem za sve one, kojih se tiču, a prieti opasnost, da će postati još i veća, ako bi, Bože ne daj, Rusija pobiedila.

U ogledu »Ruski narodni imperializam«[42] govori Karl *Leuthner* o tome, kako je »misao osvajanja postala narodnom« u Rusiji. »Državni nacionalizam sišao je k narodu, sviestno dočekan od vodećih slojeva, prodirući nadaleko i široko u velikorusku masu . . .« Pa kako bijaše moguće to prodiranje jedne jedinstvene misli u tako zaostali narod, kakva je većina Rusa? Kako bijaše to moguće u carstvu, koje broji 170 milijuna stanovnika, koji su raztrkani na području, koje obuhvaća jednu četvrtinu čitavog zemaljskog kopna?

Na to nam pitanje pisac ne daje odgovora. Izgleda, da on nije sviestan, da tajna leži jedino u ogromnoj snazi pravoslavlja. Ono je odnjihao ruski narodni imperializam, koji može nerazdruživo spojen s carističkim imperializmom gledati na liepu prošlost od 300 godina.

Feodor, posljednji Rurikovac, imaše jednog jedinog sina. Brat Feodorove žene Irene, Boris Godunov, ubije sina svoje sestre Dimitrija. da sebi osigura nasljedstvo priestolja. Kad je 7. siečnja g. 1598. Feodor umro, dade Boris Godunov, da na priestolje stupi njegova sestra Irena. Ali osam dana kasnije povuče se sestra u sporazumu s bratom u samostan, i Boris Godunov sjede na priestolje. Da slomi oporbu naroda i Crkve, izda on metropolitu Atanasiju izpravu, prema kojoj postadoše svi njegovi ljudi i posjedi slobodni od poreza i dođoše pod neposrednu sudbenost patriarha.

Da nadalje sačuva stara shvaćanja narodna o svemoći carevoj i da ih ojača, naredi Boris molitvu, koja se u čitavoj Rusiji u svim kućama molila pri ručku i pri večeri: *»Za mir duše i zdravlje tiela sluge Božjeg, od Najvećeg izabranog i podignutog cara, za dobro i mir domovine i Crkve, pad žezlom jedinog kršćanskog vladara smeta, da mu se poklone svi ostali vladari i da mu služe svi robovi slaveći njegovo ime od mora do mora sve do nakraj svieta, da Rusi naviek mole Boga za takvog vladara, čija je duša*

[42] *V.-9.*

ponor mudrosti i čije je srdce puno ljubavi i dobrote, da se sve zemlje potresu od, ruskog mača, da se rusko carstvo sve više proširi i da potomci kuće Borisove uz blagoslov Božji vladaju neprestano dovieka Rusijom.«[43]

To je po mome shvaćanju početak ruskog narodnog impenalizma. Može li se zar u toj molitvigledati nešto drugo nego li jasna težnja ruske narodne duše, da sistematski usadi imperialističku ideju putem najjačeg obožavanja dinastije? Ova je klica prekrasno uspievala: 150 godina nakon preuzimanja bizantske baštine sjeme je niklo i razvijalo se pod okriljem pravoslavne Crkve, koja se s pomoću Rusije najjače razširila, sve dalje, dok nije poprimila svoj današnji oblik.

Leuthnerova primjetba o »trećem Rimu«, koji Rusija želi postati, izpravna je. A to nas već upućuje na vjersku misao, jer i Rim i Bizant predstavljaju istodobno političku i religioznu silu. Taj treći Rim preuzeo je uz mnoge druge ideale i tradicionalni ideal: jedna država, jedna vjera, jedna crkvena i ujedno svjetovna vrhovna glava. To znači, da je *zadatak* trećeg Rima u sebi sjediniti sve ostale pravoslavne države, da se približi idealu rimske jedinstvene države. Danas gledamo, koliko je jaka unutarnja logika Bizanta, kako su male balkanske države zatravljene i kako jure u svoju propast suprotno zdravom čovječjem razumu. Domogne li se Rusija jednom Carigrada, pitanje je već riešeno. Jedino triezni potomci stare ratničke bugarske rase uspješe slomiti moć bizantske ideje, a i to se ne bi zbilo bez gorke škole od god. 1912. -13. Vrline snažnog vladara sačuvale su dosele Grčku, da ne poleti u opasni plamen, ali jakost protivničke stranke dokazom je, koliko je ideja Bizanta snažna. Jer sve, što Rusija poduzima na Balkanu, samo su predradnje za njene vlastite ciljeve. Malene balkanske državice neka se samo po mogućnosti što više šire i neka što dalje pronesu pravoslavlje, prije ili kasnije one će i onako podpasti pod Rusiju.

Tako izgledaju stvari uistinu, pa mislim, da je sasvim krivo govoriti o sveslavenstvu, gdje se radi o čistom sverusizmu ili svepravoslavlju.

Zasada je važno ustanoviti, da silni valovi pravoslavlja zapljuskuju preko granica Monarhije, da prodiru u sve pukotine, posvuda razarajući, lomeći i rušeći temelje, na kojima počiva snaga Monarhije. Još se nitko nije našao, da stane na put tom tihom i uztrajnom razornom radu. Tko je htio da to učini, njega ubiše. Pa budući da se nije pravodobno ustavila nadolazeća bujica, morao je doći čas, kad se politika morala nastaviti drugim sredstvima.

Ja nisam prvi, koji upozoravam na sve veću opasnost s iztoka i jugoiztoka. Pred 75 godina napisao je genialni Tirolac sliedeće redke, koji izvrstno pristaju uz ovu temu u današnje doba, te ću s njima završiti ovo poglavlje:

»Zadatak je ovog časa predočiti, kako povezano nastavlja život bizantska državna misao, koja na zapadu nije dovoljno poznata i svakako nedovoljno shvaćena, a koja znači opasnost za budućnost Europe.«[44]

Ovaj navod pronicavog pisca htio bih samo upotpuniti i reći: »bizantska državna i crkvena ideja«, jer se jedno od drugog ne može odieliti.

---

[43] *Pichler, H. I., str. 99.*

[44] *V.-5., sv.I., str. 307.*

Grafički prikaz gustoće srbskog pučanstva u hrvatskim zemljama.

Š E S T I   D I O

U ČEM JE SRŽ JUŽNOSLAVENSKOG PROBLEMA

1. Pojam velikosrbstva

Sredivši djelomično vrlo zamršene poviestne i vjerske odnose, obradit ću sad potanje jezgru čitavog problema za bolje razumievanje južnih Slavena.

U posljednjem poglavlju predhodnog diela izradio sam u glavnim potezima rješenje problema. Prava je srž problema južnih Slavena činjenica, da bizantska državna i vjerska misao želi osvojiti cieli Balkan, tu staru domenu Bizanta. Pravo obstanka na Balkanu imadu samo bizantski vjernici i oni narodi, koji su grkoiztočne vjere. Sve ostalo treba izkorieniti silom ili lukavošću. Navest ću mišljenje jednog bosanskog Hrvata: »Čitavo nastojanje Rusa ide za tim, da se austrijski, a time i katolički utjecaj iztisne s Balkana i da se Balkan učini čistom domenom grkoiztočne vjere, kao što to većinom i bijaše do provale Osmanlija ... Svi tako zvani ratovi za oslobođenje, što ih je Rusija vodila za balkanske Slavene, bijahu ujedno i nastojanja, da se s pomoću osvajanja, utjecaja i vlasti što većma približi vječnom Bizantu, središtu i rodnom mjestu iztočnog kršćanstva. Bijahu to ratovi narinuti pretežno dubokim vjerskim grkoiztočnim osjećajem. Bilo bi sasvim krivo predmnievati, da tu bijahu po sriedi etnički ili rasni motivi.«[1]

Ne obzirući se na neke sitnije poviestne netočnosti, ja bih se s tim mišljenjem uglavnom složio.[2] Ali piscu tih redaka ne bijaše poznat pojam t. zv. zavjeta Petra Velikog, na čijem ostvarenju radi ruska politika neumorno od doba Katarine II., a čiji se cilj sastoji u iztjerivanju Turaka iz Europe i u stavljanju križa na crkvu sv. Sofije u Carigradu.[3] Suvremena nam poviest dokazuje, da ostvarivanje tog zavjeta Petra Velikog nisu prazne rieči. Rusija je ušla u ovaj rat »da odbije podli napadaj na jedan maleni narod«. Ali tokom rata ipak je izmililo konjsko kopito na javu. U Rusiji se pojavio zahtjev za Carigradom, a prema ugovoru Rusije s ostalim silama Antante, od travnja 1915., — zajamčeni su Rusiji, — razumije se u slučaju pobjede — Dardaneli: okolna područja odprilike u obsegu današnje europske Turske.[4] Tome treba još po mogućnosti što veći komad male Azije, i Bizantsko carstvo je opet uzkrsnulo. Samo što je još povećano zemljama teritorialno najvećeg carstva i najveće vojničke vlasti na svietu. Onda će se iznieti program Mihajla Komnena i sudbina će malenih grkoiztočnih država na Balkanu biti brzo zapečaćena, jer one će same poletjeti u svoju propast kao moljci u svietlo.[5] Zatim će se pokušati ostvariti misao o

---

[1] *II. - 14., str. 9.*
[2] *Sličnog je mišljenja također dvorski savjetnik von Ankwicz: »Prava suština sadašnje izvanjske krize«. Oesterreichische Rundschau od siečnja 1915.*
[3] *VII. - 5., sv. I., str. 29.*
[4] *Frankfurter Zeitung od 7. rujna 1915.*
[5] *Srbski list »Trgovinski Glasnik« od 27. veljače 1915. donio je članak »Rusija i Carigrad«, koji je pun zakašnjelog kajanja. U tom članku nalazi se odlomak: »Rusija u Carigradu znači propast za balkanske države.« Na sve te spoznaje nedovoljno su jake protiv zakona o bizantskom nastojanju za postupnu cjelokupnost*

rimskom svjetskom carstvu, i sve zemlje, koje nekad pripadahu rimskom svjetskom carstvu: Italija, Španjolska, Francuzka, Britanija, Prednja Azija i Sjeverna Afrika, bit će osvojene, a na koncu onaj još preostali dio svieta, sve to dakako uz uvjet, da prije toga ne ponestane snage ... .

Moje je doduše mišljenje, da su obćenite misli vrlo potrebne, jer bez njih. ne možemo steći pregleda nad velikim smjerovima poviestnih pravaca razvoja. Ali one su i veoma opasne, jer lako pregledamo stvarnost oko nas i padamo u nerealnost i maštanje. Toj opasnosti želim svakako izbjeći i vratiti se činjenicama.

Svakomu je poznato, da je velikosrbska misao jezgra južnoslavenskog problema. Da se odkrije samo ta obće poznata istina, zaista nije bilo potrebno nakupiti i čitatelju predložiti tako obsežan material. Potrebno je međutim ustanoviti, da se pod krilaticom o velikosrbstvu krije nešto po svojoj prirodi sasvim različno od onoga, što se pod tim u Europi obično razumieva.

Ja danas odklanjam netočan naziv »panslavizam« i naziv »velikosrbstvo« za onaj pojam, kojeg treba da obuhvati, jer je sasvim neizpravan. U riečima sadržani su pojmovi, koji su kao novac u prometu našeg misaonog života »verba sunt sicut nummi.« Ali još više nego novac, podvrgnuti su pojmovi promjenama svoje vriednosti to više, što im se obično pridaje i neka osjećajna vriednost, koja donekle zavisi također i o riečima, u koje su odjenuti. Tako je i s velikosrbstvom: već pri nadievanju imena dobilo je krivu vriednost.

Postoji prirodni zakon, da svaki živi stvor, svaki organizam nastoji, da unutar prirodom određenih granica zauzme što više prostora i da postane po mogućnosti što veći. To isto vriedi i za narode. Ako je dakle prirodni zakon, da svi narodi žele postati veliki, bilo bi nepravedno, kad bismo baš Srbima htjeli zabraniti da porastu. Ako postoji Velika Bugarska, Velika Hrvatska i t. d., zašto da ne postoji i Velika Srbija. I tako se navikosmo na tu pojavu gledati s blagim, previdnim razumievanjem i štošta trpjeti, što s današnjeg, stanovišta radije ne bismo bili trpjeli.

Ali ja ću dokazati, da je Velika Srbija nešto sasvim drugo nego Velika Bugarska ili Velika Hrvatska, i da zbog toga za tu pojavu treba i sasvim drugo ime, a najbolje je: svesrbstvo. To ime obrazložit ću tiekom daljnjeg razlaganja. Ovdje neka mi bude dozvoljeno samo spomenuti, da je značajno obilježje srbstva, da ne pozna granica svome prirodnom razvoju.

Jezgra današnjeg južnoslavenskog problema sastoji se u tome, što Srbstvo želi svladati i Bugare i Hrvate, postati prvom silom na Balkanu, te zatim uništiti i absorbirati Hrvate i Bugare i tako osvojiti i posrbiti čitavi slavenski Balkan.

Pred neko 25 godina čitao sam u nekoj srbskoj publikaciji odprilike sliedeće: »Stisnuto između Hrvata i Bugara nema Srbstvo na Balkanu nikakve budućnosti. Srbstvo treba nastojati da svlada ta dva naroda i da preko njih dođe do one veličine, koja mu je njegovom poviešću propisana.«

Odtada je prošao već cio ljudski viek, pa zato danas ne mogu pridonieti i taj dokaz, a onda sam propustio sačuvati ga. Ali uzprkos tome, što je prošlo već toliko vremena, taj mi se odlomak poput ognjenog znaka usadio u pamet. K tome je 25-godišnje promatranje razvoja Srbstva i potanje poviestno proučavanje samo učvrstilo mišljenje, da nastojanje izraženo u onom odlomku tvori zaista jezgru južnoslavenskog problema.

Sad ću nastupiti dokaz istine za tvrdnju, da zaista postoji program izražen u onoj publikaciji, i to tim više, što te publikacije više nemam pri ruci, a i kad bih je imao, još bi se uviek mogla smatrati osamljenom pojavom i prema tome ocieniti. Nastojat ću, da sam dokaz istine bude što kraći, i prikazat ću više poviest evolucije svesrbstva, te mislim, da taj pokušaj nije neumjestan s obzirom na strašni rat, koji je u savezu s tim pitanjem izbio.

2. Srbska državna i crkvena predaja

Prvi temelj današnjeg svesrbstva leži nedvojbeno u središnjem položaju zemalja, koje su Srbi naselili i koje se nalaze u sredini masiva Balkanskog poluotoka, ali i u sredini između Hrvata i Bugara. Povoljne i nepovoljne momente u savezu s tim položajem obradio sam vrlo izcrpno u poglavlju srbske poviesti, te mogu na ovom mjestu čitaoca naprosto na to upozoriti.

Drugi moment jest nacionalna veličina, što ju je Srbstvo doživjelo u doba narodne dinastije Nemanjića. U poviestnom dielu ovog djela pozabavio sam se s dobrim razlogom izcrpnije s ovim razdobljem, te upućujem na ono, što sam tamo kazao (str. 50. i 61.). Ovdje bih htio samo ukratko opetovati. Na prielazu iz 12. u 13. stoljeće, pojavila se u Srba jaka kuća Nemanjića. Jedan njen član, sv. Sava, osnuje god. 1210. srbsko-pravoslavnu narodnu Crkvu, koja postade god. 1345. autokefalna. Upirući se o Crkvu, bijaše Srbima moguće razviti se do neslućenog stupnja i savršeno izkoristiti međunarodne prilike, koje su nastale uslied prolaznog sloma Bizantskog carstva (1204.—1261.). Oslanjajući se na zemljištni posjed, primi Dušan Silni bizantski carski naslov, pokuša osvojiti Bizant, preuzeti bizantsku državu zajedno s njenim predajama i osnovati na taj način srbsko-grčko carstvo. Ali on prerano umrie. A Srbstvu nedostajahu narodne i kulturne snage za izvršenje tog zadatka, i čitava se Dušanova građevina slomi; Turci završiše posao razaranja. Na drugom sam mjestu također iztaknuo, što je toliko silno obuzelo maštu srbskog naroda: veličina carstva, prevlast na Balkanu, unutarnja sigurnost, blagostanje, cvjetanje trgovine i prometa, sjajne crkve i manastiri, a nada sve ono smiono posezanje za najvišim, što si Balkanac može predstaviti s obzirom na vanjski i unutarnji sjaj: za Bizantom i njegovom misli o vladanju svietom. To je nešto slično kao Rimsko carstvo njemačke narodnosti, koje je stoljećima magično djelovalo na njemački narod. Samo što je to kod Niemaca trajalo gotovo 900 godina, dok je nadošao gorki svršetak, i njemački narod znade, koju

je cienu za to platio. Kod Srba nasuprot bijaše veličina carstva samo svietli kratki trenutak u njihovoj poviesti, iza kojeg je neposredno sliedila najdublja noć osmanlijskog robovanja. Nagla promjena samo je pojačala suprotnost. Zato se uspomena na carstvo neobično duboko usjekla u lako razdražljivu maštu srbskog naroda.

Čudno je samo, kako se ta predaja mogla sve do danas tako živo u narodu sačuvati. I to tim više. Što je i kod Hrvata neposredno pred njihovo nazadovanje vladalo jedno razdoblje priličnog blagostanja i unutarnjeg mira u doba vladanja kralja Dimjtrija Zvonimira. Pa ipak se u narodnoj predaji od toga samo malo sačuvalo. Nekoliko starih narodnih pjesama s nejasnim aluzijama, to je sve.[6] A svaki srbski seljak znade njihova cara Dušana ili cara Lazara, a siedi guslar pjeva o nekadašnjoj veličini, hrabrim djelima i propalolm sjaju. Odakle ta razlika? Iz različitog ponašanja obih Crkvi. Već sam u trećem dielu (str. 65. i 66.) pokazao, kako su grkoiztočna Crkva i od sv. Save sagrađeni samostani djelovali u pravcu čuvanja predaje kod Srba. Kod grkoiztočnih ne bijaše naime samo Crkva narodna nego i najuže spojena s narodnom državom. U skladu s grčkim shvaćanjem o odnosu države i Crkve, bijahu im probitci jednaki. Ne treba zaboraviti, da su dani narodne veličine bili ujedno i dani slave srbsko-pravoslavne Crkve. Velik dio svog imanja upotriebiše Nemanjići u korist Crkve. Na Sv. Gori Atosu, tom bilu grkoiztočnjačtva ili u samoj zemlji sagraditi zadušbinu, prekrasnu crkvu ili samostan, te ga bogato opremiti, bijaše gotovo dužnost svakog kralja. Pa onda moć Crkve u državi! Nešto od onog visokog položaja i silne moći prvog srbskog nadbiskupa, sv. Save, koji bijaše kraljevski sin i najjača ličnost među Nemanjićima, prešlo je i na njegove nasljednike. Srbska Crkva proživjela je pod Nemanjićima zaista sjajne dane!

I zato je Crkva, duša, sačuvala dobru uspomenu na tielo, državu, u kojoj joj je tako dobro bilo. Praktična je dobit od toga, da je sama država i državna predaja postala isto tako bezsmrtna, kao što je i Crkva vječna. Tako dugo, dok postoji grkoiztočna Crkva, tako dugo će ona sa svim razpoloživim joj sredstvima nastojati oko ponovne uzpostave i veličine srbske države, da bi uzpostavila kanonski odnos između Crkvve i države, između tiela i duše. Pa budući da je Crkva u srbskoj državi materialno dobro uspievala — za materialna dobročinstva bijahu sve Crkve u svako doba vrlo osjetljive i zahvalne — zato je i sasvim izvanrednim žarom radila na čuvanju srbske političke i državne predaje.

Sasvim je drugačije bilo kod Hrvata. Katolička Crkva zauzimaše načelno sasvim oprečno stanovište, ona se nikad nije poistovjetila u tolikoj mjeri s pojedinom državom i s pojedinim narodom. No ne smije se zaboraviti, da nije bio ni ponajbolji odnos između rimske kurije, koja je pomagala Romane, i neukrotivog hrvatskog plemstva. Posljedica toga bijaše propast hrvatske države i razcjep Hrvata: korjenito narodno plemstvo prieđe bogumilstvu i osnuje Bosnu, tu. tvrdokornu krivovjernu državu.

Takvoj državnoj predaji katolička Crkva ne mogaše biti sklona. S time je u skladu i okolnost, da je katolička Crkva bila gotovo neprija-

---

[6] *Starinska pjesma: Popuhnul je tihi vetar i odnesel Mari krunu. Našel ju je crni Moro. »Crni Moro« je kralj Koloman. koji bijaše po poviestnoj predaji tamne puti, dok hrvatsko plemstvo bijaše čiste arijske rase i svietlog kompleksa.*

teljski razpoložena prema hrvatskim narodnim pjesmama i prema svemu, što je podsjećalo na državu. Pisac, koga sam već opetovano naveo, veli o tome sliedeće: »Rimska Crkva bijaše uviek protivna razvijanju narodnih osobina.«[7] »...Pater Ljubuški žestoko se obara na junačke pjesme svog naroda... On se obraća svoj braći reda svog i svim duševnim pastirima u Dalmaciji i pozivlje ih, da šire »pjesmu o paklu« i da ih narod pjeva na mjesto onih nekoristnih pjesama.. .«[8] U posveti Vinku Zmajeviću, nadbiskupu zadarskome, izjašnjuje se pisac također protiv narodne pjesme. Njegovo stanovište zastupaše također službena Crkva, zagrebački isusovci povedoše slične pokušaje za potiskivanje narodne pjesme.[9]

Čitalac će sve to više shvaćati, zašto bijahu potrebni 4. i 5. dio »Bosna«, te »Katolicizam i pravoslavlje«. Tek na temelju razlaganja na tim mjestima, možemo sasvim shvatiti današnji razvoj na jugu. Tek sad možemo napose shvatiti brzi razvitak Srbije, kad uzmemo u obzir, da se je jedna Crkva, koja je tako udešena, da ulieva životne snage i sasvim iznemoglom narodnom tielu, namjerila na tako žilav narod, kakav bijahu nedvojbeno Srbi. Uslied njenog djelovanja morala je srbska država upravo eksplozivno porasti.

Još jednu okolnost ne smijemo smetnuti s uma: srbsko-pravoslavna Crkva je jedina od najstarijih Crkava bizantske vjeroizpoviesti. Ona je mnogo starija, a to je vrlo važno, od ruske državne Crkve. Rusija bijaše vrlo dugo sasvim običnom neznatnom pravoslavnom mitropolijom i ništa više, dok je srbska Crkva počevši od početka 13. st. sjala u sjaju od Bizanta priznate državne Crkrve. Ali ni to nije sve. Dušan Silni okruni se o Uzkrsu g. 1346. carskom krunom, koja je po njegovim namjerama trebala da bude bizantsko-srbsko-bugarska, te osnivaše svoj pravni naslov na činjenici, što bijaše mačem u ruci stekao veći dio europskog diela Bizanta, te tako postao »fere totius imperii Romaniae dominus«.[10] Rusi priženiše svoj pravni naslov na Bizant tek godine 1462., a ruski vladari okruniše se carskom krunom tek god. 1498.[11] Treba dakle ustanoviti, da Srbi imadu stariji i jači pravni naslov na baštinu Bizanta nego Rusi, i to jednako u crkvenom kao i u državno-političkom smislu. Zemljopisna blizina, te jači krvni i misaoni utjecaji na Srbstvo učiniše, da je Srbija bila mnogo intenzivnije bizantska od široke Rusije. Srbija bijaše bizantski mali sviet sa svim njegovim prednostima, ali i manama. U kolikoj mjeri to bijaše tako i koliko je lebdio duh Bizanta nad Srbijom, neka svjedoči sliedeća činjenica. God. 1830. postade Miloš Obrenović knezom Srbije. Koliko je taj srbski seljak znao o Bizantu, o bizantskim poreznim metodama i o sličnome? Zacielo ništa. Pa ipak je taj čovjek nagonski u duhu Bizanta izumio bizantsku poreznu praksu iz njegova najtamnijeg razdoblja. Da bi se sam obogatio, monopolizirao je u Srbiji trgovinu svinjama, a htjede monopolizirati i trgovinu solju[12] i t. d. sasvim onako, kao što to nekada činjahu bizantski basileusi. Srbima bijaše tog ipak previše, te oni god. 1839. odtjeraše Miloša. Vidimo dakle: poviest, koja se rađa iz istog duha, ima nevjerojatno uztrajnu težnju da se ponavlja.

---

[7] *III.-12,, str. 104.*
[8] *III.-12., str. 136.*
[9] *Na istom mjestu, str. 137.*
[10] *VII.- 3., str. 386.*
[11] *V. --1., sv. II., str. 70.*
[12] *III.-2., str. 243.*

Zato tvrdim, da je poviestnim razvojem crkvena i politička predaja Bizantskog carstva prešla isto tako na Srbiju kao i na Rusiju. U duhu te predaje bijaše osnovan i zahtjev za čitavim Balkanskim poluotokom i susjednim zemljama onako, kao što ih nekad posjedovaše rimsko carstvo. Vidjesmo to i u uzimanju naslova: Stjepan Uroš II. uzme dalmatinsko-hrvatski kraljevski naslov, Stjepan Dušan bugarski carski naslov. Ali pođoše još i dalje i posegnuše za mišlju o svjetskom carstvu rimskog imperija. Treba samo pogledati zemljopisne karte u jednome od onih atlasa, što izađoše pri početku svjetskog rata u Antantinim zemljama, pa ćete vidjeti, što bi sve Srbima trebalo da pripadne na jugu Austro-ugarske monarhije u slučaju pobjede Antante i diobe Monarhije. Nova srbska granica podudarala bi se odprilike s granicama rimskog carstva u Panoniji. To je još više nego što bijaše osvojio car Manojlo Komnen od god. 1150.—1180.

Zajedno s bizantskim crkvenim i državnim duhom preuzela je srbska država sasvim dosljedno kao svoj ideal i bizantsku misao vodilju: »Jedna država, jedna svjetovna i duhovna glava, jedna vjera.« Odatle sliedi, da Srbija — kao i sve druge grkoiztočne države — nastoji proždrieti ostale grkoiztočne države. Sve grkoiztočne države imadu svojstvo, da se brzo na sve strane šire, a kad se pri tome sastanu s drugom državom, nastoje je brzo usisati i s njome se sjediniti. Još ću i na drugom mjestu dokazati, da to unutarnje nastojanje Srbije nije logičko poigravanje načelom neograničenog bizantskog nastojanja za vlašću, nego je činjenica, koju treba mnogo ozbiljnije shvatiti.

Htio bih još upozoriti samo na to, da je i helenski pokret bio panhelenski oličen u jednom razdoblju 19. st. Heleni nastojahu helenizirati čitavi Balkan, a kao sredstvo trebale su im kod toga poslužiti grčke naseobine, koje bijahu na početku 19. st. razasute po čitavom Balkanu. Etničke potežkoće htjedoše Grci pri tome svladati oživljavanjem starog grčkog načela: »Grk je onaj, tko je grčke vjere.« Pravoslavlje imalo je da bude temelj političkog naroda, a težkoće zbog raznih jezika htjedoše prebroditi stvaranjem raznih kategorija: Hellenes bulgarophonoi, Hellenes alvanophonoi, servophonoi, wlachophonoi i t. d,

Sasvim naravno, bijaše to račun bez krčmara. Srbi se upirahu o svoju staru državnu Crkvu. Bugari se pomogoše osnivanjem egzarhata, te oboružani oružjem jednake vriednosti izidoše doskora s Grcima uspješno na kraj. Grci postigoše donekle uspjeh samo kod macedonskih Rumunja i kod pravoslavnih Albanaca, jer u njih ne bijaše nikakve ili samo oskudne državne i političke predaje. Tako zvani grčki Epiroti nisu ništa drugo doli grkoiztočnim crkvenim utjecajem pogrčeni Albanci. A nezgodne borbe triju narodno-crkvenih misli, bugarske, srbske i grčke, što ih one u Macedoniji međusobno vode, daju nam samo bliedu sliku o onome, što Balkan još čeka.

Na ovom primjeru ne želim samo prikazati upravo strašnu i svakom katoliku nepojmljivu snagu bizantske crkvene misli, nego također uprieti prstom na činjenicu, da su državno-politička nastojanja bizantskih država, koja se osnivaju na crkvenoj misli — t. j. na utjecaju, koji nije ograničen na vrieme i prostor i nije vezan na biološke zako-

ne — isto tako neograničena i nevezana na stvarnost. Za njih nije ništa nemoguće, jer vjerska misao priznaje samo onu stvarnost, koja joj baš ide u račun. Budući da je ta konstatacija vrlo važna, razmotrit ćemo je još kasnije pri točnijem utvrđenju svesrbske ideje.

Da saberem ukratko:

1. Srbstvo zahvaljuje veličinu svoje države i njeno uzkrsnuće pretežno svojoj narodnoj Crkvi.

2. U svom državno-političkom razvoju vezano je Srbstvo o zakone razvoja bizantske Crkve i države.

3. Tako dugo, dok postoji grkoiztočna Crkva, ne može se uništiti Srbstvo, a ni njegova država. U svojim nastojanjima nije Srbstvo ograničeno ni vremenom, ni prostorom, a ni spoznajom stvarnih mogućnosti.

4. Neodstupnim pokoravanjem bizantskom načinu mišljenja Srbstvo ide za posjedom Carigrada, za posjedom čitavog Balkana i za vlašću nad svim grkoiztočnjacima i svim Slavenima na tom poluotoku.

Ma da se ova posljednja točka čini absurdnom i monstruoznom, ipak će se čitalac doskora uvjeriti, da Srbstvo u tome zaista gleda svoj životni zadatak i da svim sredstvima radi na njegovu ostvarenju.

3. Srbsko-pravoslavna Crkva kao narodno-politički činbenik

U 19. st. stupaju Srbi kao etnički cjelovita narodnost na pozornicu poviesti. Premda malen narod, bijaše ih dovoljno, da se mogahu politički učvrstiti. Za njihov kulturni razvoj i za njihove političke težnje bijaše od neprocjenjive vriednosti, što je srbsko-pravoslavni element za turskog osvajanja dopro daleko na sjeverozapad i postao gotovo pretežnim elementom upravo u predjelima nekadašnjeg središta hrvatskih naselja.

Rekao sam srbsko-pravoslavni elemenat ex nunc, jer ga danas takvim vidimo, ali treba odmah ustanoviti, da tome ne bijaše tako sve do sredine 19. st. Sad nam je dužnost pobliže se pozabaviti s tim problemom, koji je neobično važan i vrlo zamršen, jer inače ne bismo naprosto mogli razumjeti srbskog pitanja. Svatko, tko je samo malo upućen u antropoložki i socialno-znanstveni način mišljenja, prigovorit će mi, što spajam u jedno srbsko pitanje s pitanjem o balkanskim Romanima. Taj prigovor glasi: kako to, da balkanski Romani, koji su se već u doba razpadanja srbskog carstva u velikom broju uzdigli do najviših položaja, te su, uzpevši se kao feudalna gospoda, razjedinili carstvo i konačno Turcima pomogli da srbske države iznutra raztoče; kako to, da ti balkanski Romani ili Vlasi nisu ni kao narod prodrli, kad su već i odozdo i odozgo prodirali u družtvo? To bi bezuvjetno trebalo očekivati po zakonima družtvovne i etničke dinamike uz predpostavku, da Srbi bijahu zapravo samo razmjerno riedki vladajući sloj.

Da bismo to pitanje mogli razumjeti, spojit ću ga s jednim drugim, koje na prvi pogled s njime nije u svezi: Zašto je rumunjski narod nastao baš u Daciji, na skrajnjem sjeveroiztoku Balkanskog poluotoka?

Na svaki način malo je čudna pojava, što su se balkanski Romani pojavili upravo na mjestu suprotnom od onog, gdje bismo ih zapravo u skladu s etnoložkim i poviestnim zakonima svakako očekivali.[13] Rimsko vladanje počelo je najprije u Iliriku, trajalo je najdulje i bijaše najsnažnije. Za njim je došla katolička Crkva, koja je romanizirala. Postojao je izravni zemljištni kontinuitet s novorimskom (talijanskom) rasom, koja je tada na jedan dio tog teritorija neobično snažno utjecala politički, kulturno i gospodarski i kroz 400 godina njime čak i vladala. Pa ipak nisu mogli Romani prodrieti na tome mjestu, kao unapried određenom od sviju elemenata, potrebnih za stvaranje naroda, nego u blizini Scitije, kolievke balkanskih Slavena, gdje je utjecaj Rima zbog udaljenosti od svoje baze morao da bude najslabiji!

To je antropoložki problem, koji se ne može samo tako shvatiti i čije rješenje možemo naći tek kad se upoznamo s bizantskom državnom i crkvenom poviešću.

Da bi nam bio jasan razvitak događaja, najprije nam je uočiti ono dvostruko narodno-političko naličje srednjovjekovnih Grka. Nacionalno bijahu Bizantinci Grci, bijahu čak izrazito nacionalistički nastrojeni. Ali politički bijahu Rimljani, budući da vladanje rimskim carstvom i mišljenje o rimskoj vlasti nad svietom postadoše životni sadržaj tog naroda. Uzprkos svom grčkom nacionalizmu nazivahu se Rimljanima, *'Ρωμαίοι,* svoje carstvo Romanijom i svoj jezik *'Ρωμαιχή,* t. j. *γλώοοα.* Tek u najnovije vrieme označuje se grčki jezik helenskim po klasično-helenskom primjeru i tek nakon uzpostave novogrčke države. Takvo označivanje međutim nije posvuda prihvaćeno, kao na pr. od Grka u Turskoj, koji svoj jezik zovu još uviek »romaike«.

Zato tim Grcima nije moglo ići u račun, da se na Balkanu stvori jedan romanski narod. Da je na Balkanu nastao kakav romanski narod, da je stvorio kakvu državnu ustrojbu, on bi doskora nadošao na to, da je pravi nasljednik Rimljana, te bi morao Grcima osporiti carstvo, pravo na vladanje čitavim svietom i sve ostalo, što je s time u svezi. To je bio razlog, zbog kojeg moradoše svim sredstvima zapriečiti, da na Balkanu ne nastane kakav romanski narod, a to im je, kako nas poviest uči, podpunoma uspjelo. Ustanoviti nam je dakle: Bizant i bizantska Crkva bila je i još danas je nesklona balkanskim Romanima, premda joj oni pripadaju, te ona nastoji spriečiti, da se oni podignu,

Tu nam se nameće još jedna pomisao. Što je navelo god. 1219. Bizantince, da Srbima dopuste autokefalnu Crkvu? Jer prema našem shvaćanju bijaše životna tajna Bizanta ona prisna sveza između Crkve i države, i. čim se ta čarobna sveza pusti iz ruke, stvara se suparnik, koji u skladu s unutarnjom nuždom bizantskog duha prije ili kasnije mora postati opasan, kako se to zaista i zbilo sa srbskom državom. Nismo mogli pomisliti, da Bizant ne bi spoznao opasnosti, koja se u tome nalazi. Kako da se dakle razjasni ta zagonetka? Opet s pomoću balkanskih Romana!

Vidjeli smo već, da se oko god. 1200. bugarski car Kalojoan dao okruniti carem Bugara i Vlaha, te smo iz toga stvorili zaključak, da se

[13] *Pisac je još gimnazijalcem prošao mnoge južnoslavenske krajeve, pa je razumljivo, da ga tada zanimaše ponajviše klasično razdoblje južnoslavenske poviesti. On je u Sisku i Solinu sabirao rimske novce i uljanike, te je stekao izkustvo, da u tim i u drugim mjestima slavenskog Juga valja samo prstima kopkati, pa se svuda nalaze tragovi nekadašnje rimske slave i veličine.*

je balkansko-romanski elemenat u to doba jako osilio. To bijaše vidljiva pojava, ali tvrdim i uvjeren sam, da će egzaktna znanost i dokazati, da su se u 12. i 13. st. Romani na čitavom Balkanu podigli, a to ne mogaše Bizantu ostati nepoznato. Godine. 1204. srušiše čak Bizant Mletčani i Franci, dakle opet ljudi romanskog govora i osnovaše »latinsko« carstvo. Grčki carevi, koji bijahu pobjegli u Niceju, moradoše stajati pod dojmom, kao da se približava snažni romanski val, koji pred sobom sve ruši.

Iztančani i sigurni politički osjećaj Bizanta i tom se prilikom iztakao. Oni dadoše Slavenima autokefalnu Crkvu samo radi toga, da bi ih mobilizirali protiv Romana. Ta poviestna taktika Bizanta bijaše, da svoje protivnike nahucka jedne na druge. Taj zadatak oni ne povjeriše Bugarima — jer bijahu Bizantu bliži i opasniji, a u Bugarskoj bijahu već i Romani stekli neku moć — nego slabijim i neopasnijim Srbima, kojima bijaše još uspievalo, da si Romane drže podložnima.

Te dvie državne Crkve, srbska i grčka, nastupiše sad zajedno protiv balkanskih Romana, upirući se o vlasti u njima utjelovljenih naroda i država.

Romanska rasa imala je na taj način na Balkanu dva zakleta neprijatelja: hrvatsko plemstvo (opisao sam već njegovu žestoku borbu protiv Romana) i anatolsku Crkvu. Ova dva činbenika učiniše, da je romanski element izbio cjelovito na površinu tamo, gdje bismo to najmanje očekivali, na najsjeveroiztočnijem kutu Balkana, na sarmatskoj granici, t. j. ondje, gdje je prestajala moć tih dvaju činbenika. Dunav bijaše »limes« i granica Bizantskog carstva. Ondje, kuda ne dopiraše stvarna moć Bizanta, mogahu se balkanski Romani uzdizati i stvoriti današnji rumunjski narod. A to mogu zahvaliti samo Turcima, jer nam zadržavanje slavenskog jezika u crkvi sve do 19. st. dokazuje, da je anatolska Crkva i pod turskim gospodstvom tvrdokorno nastojala, da poslaveni prekodunavske Vlahe.

Sve se to može krasno sliediti u poviesti. Ne ću čitaoca zamarati pojedinostima, te ću samo iztaknuti jedan primjer. Kad su Raci (Srbi) god. 1690. pod Arsenijem Crnojevićem prešli u austrijske zemlje, nazivao se on »nadbiskup i patriarh Raca, Rutena i Vlaha« (!) i tvrdio je, da je mala Vlaška (u Slavoniji) isto tako kao i Mezija, Ilirija, Vlaška (u Rumunjskoj) i Moldavija od *»iskona pokrajina«*, pećke patriarhije.[14] Da je Srbima uspjelo trajno zadržati pod svojom crkvenom organizacijom Vlahe u rumunjskoj Vlaškoj i Moldavi, posrbili bi i njih kao u kasnije doba Vlahe u maloj Vlaškoj (Slavoniji) i Iliriji.

Sve to treba razumjeti, ako želimo shvatiti, kako je postao današnji srbski narod. Premda su izbili na površinu u srbskoj državi i uzprkos brojčanoj premoći, ne mogahu se Vlasi održati, jer im ne pođe za rukom da izkoriene srbsku Crkvu, Isto tako, kao što kod Grka vladaše pravilo; »Grk je onaj, tko pripada grčkoj Crkvi«, tako vriedi počevši od god. 1219, i kod Srba pravilo: *»Srbin, je, tko pripada srbskoj Crkvi«*, Crkvenoj se vlasti ne mogahu oduprieti nekulturni nomadi, Crkva ih je bez iznimke posrbila, te ćemo još na nekoliko mjesta ove knjige vidjeti, kako se to zbilo.

---

[14] *III. 14., str. 43. i 44.*

Jedno bih tek htio ponovno naglasiti: Kako se odatle može vidjeti, koliko je strašna moć bizantske državne i crkvene misli. Ona je toliko snažna, da zapravo razpolaže životom i smrću naroda.

Trebalo bi još samo spomenuti, kako je proteklo poslavenjivanje Romana. Zbilo se to tako, da je crkvena vlast u srbsko-pravoslavnoj crkvi ostala trajno u rukama Srba i da je crkva pojačala sva svoja nacionalna obilježja po mogućnosti što više. Upravo bolestno pretjerana nacionalna sviest pravoslavne Crkve, nastojanje oko narodne predaje, oko narodnog jezika, narodnih pjesama, običaja i igara, to bijaše oružje posrbljivanja. Uzmemo li još u obzir, da tome treba pridodati slavenski jezik u crkvi, gdje nekulturni balkanski Romani nađoše jedino nešto uznosito, pa ćemo tako shvatiti, da se ne mogahu oteti tom utjecaju i da su se morali posrbiti.

Prije sam napomenuo, da je hrvatsko plemstvo poslavenilo katolička balkanske Romane. Pokazavši umjetno djelo anatolske Crkve, htio bih još razjasniti, kako su hrvatska gospoda poslavenila svoje Morlake. Naprosto na temelju načela: »Cujus regio. illius religio«. Nije to posvuda išlo lako, ovdje i ondje jedino silom, ali ipak je išlo. Prkosna gospoda, koja bijahu odbacila svoju državu, da zadrže svoju narodnost, posvetiše se nakon saveza s Ugarskom izključivo pobijanju Romana. U tome poslu bijahu i uspjeli. Taj posao bijaše im posvršio onaj sugestivni utjecaj, koji izbija iz posjeda vlasti.

Htio bih upozoriti na još nešto. Na katoličku vjeru prieđoše samo oni Vlasi, koji stanovahu neposredno na području katoličke svoje gospode. Oni pako, koji bijahu naseljeni na području Bosne i Hercegovine ostadoše u pravoslavnoj Crkvi, ukoliko ne prihvatiše bogumilstvo. To se zbilo poradi toga, što se kod njih po predaji sačuvalo pravoslavlje i što su stalno nadolazili pravoslavni Vlasi zbog zemljištne sveze sa Srbijom. Moramo dakle smatrati, ostavivši sasvim po strani autohtone Vlahe, da je i od onih Vlaha, koji su kasnije s Turcima nadošli u hrvatske krajeve, samo manji dio prigrlio katoličku vjeru, dok je veći dio, budući pravoslavan, pripao Srbima, te su tako Vlasi mogli postati jezgrom, oko koje se u Bosni stvorilo pravoslavno pučanstvo.

Time se broj Srba povećao samim pravoslavnim Vlasima, koji su živjeli na hrvatskom području, odnosno, koji su na tom području nastali. Posljedica pak toga bijaše, da su Srbi priljubili mnogo više vlaške krvi, a pošto ti Vlasi kao Romani bijahu tamnog kompleksa, ima u Srba mnogo više tamnih tipova nego u Hrvata.

Jedno dakle možemo ustanoviti: spasenje svoje narodnosti i mnogostruko povećanje broja svog pučanstva absorbiranjem Vlaha zahvaljuje Srbstvo uglavnom, skoro bih rekao izključivo, svojoj narodnoj Crkvi. Iz tog poviestnog razvoja nastala je i pojava, da nečija pripadnost srbsko-pravoslavnoj Crkvi znači ujedno i nacionaliziranje u Srbina. Ta je činjenica od velike važnosti, i to tim veće, što stoljećima stalno djeluje na čitavom jugu.

Da navedem jedan primjer: poznati, danas već pokojni srbski prvak u Sarajevu, Petar T. Petrović-Petraki bijaše zapravo pravoslavni Albanac. On mi je u svoje doba sam pričao, da je rodom iz Korče u

Macedoniji i da se izprva prezivaše Petraki, a i kod kuće razgovarao je samo albanski. A albanski i srbski zacielo nije jedno te isto, to su nam bar balkanski ratovi pokazali. Pa ipak bijaše taj Albanac srbskim prvakom i nitko ne bijaše opazio, da nije rasni Srbin. Njegovi se sinovi ne rovu više Petraki, nego Petrović. Kako to? Kao jedan od najbogatijih Sarajlija bijaše on član srbske crkvene obćine, pa čak i njen predsjednik i time eo ipso Srbin. Na taj način su Srbi na čitavom jugu Monarhije i u hrvatskim zemljama posrbili u najkraće vrieme sav pravoslavni element: Rumunje, Rusine, Grke i Cincare. U Zemunu, Mitrovici. Osieku, pa i u Zagrebu bilo je početkom 19. st. mnogo Grka i Cincara. Njihovi su potomci danas Srbi. Premda bijahu poslavenjeni u hrvatskoj sredini, ne postadoše Hrvati, nego Srbi.

Automatskim posrbljivanjem radi na taj način srbska narodna Crkva na povećanju broja srbskog žiteljstva i time ujedao i na jačanju srbske moći i upliva.

Hrvati opaziše doskora, kolika je ta ekspanzivna moć pravoslavlja i utvrdiše tu činjenicu čak i u zaključcima hrvatskog sabora i zajedničkog ugarsko-hrvatskog sabora.

U zajedničkom saboru od god. 1764. iznesoše Hrvati stare i nove svoje tužbe u tom pravcu ovako:

»Ah najgore od svega je silna razprostranjenost shizme (pravoslavlja). Još godine 1741, (zak. čl. 46.) bijaše određeno, da metropolit grčko-nesjedinjenih ne smije vršiti nikakva utjecaja na području ovih zemalja (Hrvatske i Slavonije), na svećenstvo i vjernike ove vjeroizpoviesti. Pa ipak, kad gledamo u našoj sredini tri jake nedavno osnovane razkolničke biskupije u Pakracu, Plaškome i u Kostajnici, kad gledamo mnoge njihove samostane, množinu njihova svećenstva, koje se množi poput gljiva, kad gledamo kako ljudima ove vjeroizpoviesti davaju naslove grofova i baruna i, to je još bolnije, kako se ljudima ove krvi daju plemićke izprave, na temelju kojih mogu stjecati kuće i zemljišta; pa kad vidimo da im se nadjelo ime ilirskog naroda, da se ustanovila posebna oblast, tako zvana »ilirska dvorska komisija«, koja radi protiv naših zakona i naših oblasti, pa kad uz sve to još vidimo, gdje svi njihovi poslovi liepo napreduju, i da nas sve naše vlasti i zakoni od njih samo malo štite, kad uočimo to sve, biva nam jasno, da se ta strana shizma, kako to proizlazi iz zakona od god. 1604.—14. nalazi gotovo na istom stupnju kao i vladajuća vjera (katolicizam). Zato se opravdano bojimo, da će napredovanje ovog tiela, koje se proteže od moskovskih granica pa sve do Jadrana i koje metropolit drži zajedno, s vremenom našu vjeru i našu državu posvema ugušiti, a osobito kad uzmemo u obzir napadnu svezu, koja postoji između tih shizmatika i vojnih vlasti. Time je stvorena između njih zajednica probitaka, pa vojničke vlasti nastoje proširiti granice svog djelokruga s pomoću nasilja ovih razkolnika, a s druge su se strane ti grčki nesjedinjeni privikli, da sve više šire krug svojih povlastica pod moćnom vojničkom zaštitom,«[15]

Ovo djelovanje srbsko-pravoslavne Crkve osobito je važno u jednom obliku. Pichler[16] se žali što se Rusi u Poljskoj služe mješovitim brakom za proširenje pravoslavlja. To se isto zbiva i na slavenskom Jugu. Po-

---

[15] *Vl. 20., sv. -III.,- str. 196.*
[16] *V. I., sv. II., str. 265.*

znati su mi mnogi slučajevi, gdje je otac Hrvat, mati Srbkinja, a djeca isključivo Srbi. Moglo bi se gotovo reći, da se to redovito dešava, a protivni slučajevi su samo iznimke. Srbi podupiru takav razvoj sviestno i po mogućnosti što više, svaki takav uspjeh služi im na čast i veselje, jer u njemu gledaju djelovanje sile svoje crkveno-narodne misli.[17]

U jednom pravcu je ta privlačna snaga srbske narodne Crkve osobito djelotvorna. Katolički brak je, kako je poznato, nerazrjesiv, a pravoslavni brak može se razriešiti. Razstavljeni katolik treba samo prieći na pravoslavlje, te se ponovno može ženiti uzprkos tome, što njegov katolički brak i dalje traje. To se sve više izkorišćuje na slavenskom Jugu Monarhije. Nemam pri ruci brojitbenih podataka, ali u već spomenutoj brošuri,[18] koju je navodno napisao Thalloczy, nalazimo za Bosnu u razdoblju od god. 1878.—1900. sliedeće podatke:

na katoličku vjeru prešlo je	46 osoba
iz katoličke Crkve izstupilo je	79 osoba
gubitak katoličke Crkve	33 osobe
na islam prešlo je ..	29 osoba
iz islama izstupile su	32 osobe
gubitak islama	3 osobe
na pravoslavlje[19] prešlo je	58 osoba
iz pravoslavlja izstupilo je	29 osoba
pravoslavlje poraslo je za	29 osoba

Odatle sliedi, da je od 3 vjere u Bosni jedino pravoslavlje poraslo, dok su islam i katolička Crkva na gubitku. Značajno je, da je gubitak katoličke Crkve najveći. A porast pravoslavlja može se pretežno razjasniti prielazima na tu vjeru zbog sklapanja drugog braka. Kao što u Bosni, takve su prilike i u Dalmaciji i u Hrvatskoj i Slavoniji. Budući da se spomenuti brojevi odnose na višegodišnje razdoblje, nije im se pripisivala osobita važnost. Ali od god. 1900. ovamo, ti su brojevi neobično porasli; ponajprije poradi toga, što suvremeni razvoj načina života donosi sve više potrebu razstava braka, a tom zahtjevu katolička Crkva ne može izaći ususret, a onda je s obzirom na sve veći srbski utjecaj postalo na slavenskom Jugu moderno postati grkoiztočnjakom već s obzirom na mogućnost drugog braka. Poznato je na pr., da Srbi smatraju svojim također bivšeg bana Tomašića, koji potječe iz stare plemićke obitelji, budući da je on prešao na grkoiztočniu vjeru također povodom sklapanja drugog braka. Bude li on u tom drugom braku imao djece, ona će nesumnjivo postati Srbi, premda im je otac Hrvat.

Dolazimo dakle do ovog zaključka:

1. Srbi imaju jedino svojoj Crkvi zahvaliti, što ih toliko ima i što su se tako razširili da mogu danas nastupiti kao politički činbenik.

2. U svojoj Crkvi imaju Srbi oruđe za umnažanje svoje narodne snage, kome nema premca. To sredstvo automatski oduzima okolnim narodima njihove pripadnike i privodi ih k Srbstvu.

To su već i drugi opazili. *Miklošić*, koji je bezuvjetno prvorazredni autoritet, piše, kako sam već spomenuo »o neodoljivoj asimilacionoj

---

[17] *Izporedi III. 15., str. 3.*
[18] *IV. 22., str. 107.*
[19] *U doba Kallaya nazivaše se pravoslavlje još grkoiztočnom vjerom*

snazi srbskog naroda, koja je na zapadu posrbila Hrvate, na jugu Albance, posvuda Vlahe (Rumune), a na iztoku i jugoiztoku Bugare.«[20] Samo što Miklošiču još ne bijaše jasno, da je upravo srbska narodna Crkva onaj činbenik, koji predstavlja tu neodoljivu asimilacionu snagu, što želim ovdje utvrditi.

Ta se okolnost ne smije smetnuti s uma, budući da je ta neodoljiva asimilaciona snaga stalni činbenik u srbskome proračunavanju političke budućnosti.

4. Pećka patriarhija

Nije mi poznato; da li je već netko prije mene upozorio na značenje, što ga ima pećka patriarhija za postanak velikosrbstva ili današnjeg svesrbstva prema mojem nazivlju. Tokom mog proučavanja došao sam postepeno do osvjedočenja, da je pećka patriarhija pridoniela veći dio idejne podloge i šitavu materialnu podlogii za današnje srbstvo na sjeverozapadu Balkanskog poluotoka.

Dosad još nisam naišao na poviestno djelo, koje bi s više razumie-vanja i diplomatski spretnije prikazalo srbske težnje od često već spomenutog djela Stanoja *Stanojevića?*[21] Prikazat ću zato pećku patriarhiju na temelju rieči ovog pisca: srbska je Crkva u ono doba priznala vlast Osmanlija i sklopila s njome kompromis. God. 1557. bude pećka patriarhija obnovljena. Ustrojstvo obnovljene patriarhije obuhvaćalo je uz neke malene iznimke sve srbske zemlje. Na taj način bijaše ona do u najnovije doba jedina ustrojba, koja obuhvaćaše čitav narod. Težko je danas reći, da li je Mehmed Sokolović (tadašnji veliki vezir), kad je od sultana izvadio dopuštenje za ponovno podizanje srbske crkvene ustrojbe radio više iz pravog razumievanja državnih probitaka ili u nastojanju, da svom bratu, monahu Makariju stvori povoljan položaj.[22] Prvi zadatak, kojem se bijaše Makarije savjestno posvetio, bijaše ustrojavanje novoosnovane nezavisne Crkve. Taj zadatak svršio je na zadovoljstvo. Pod vlast nove patriarhije podpadoše gotovo sve srbske zemlje, koje bijahu pod turskim gospodstvom.

Na taj način dospije gotovo čitav srbski narod pod vlast patriarha u Peći. A pećki patriarh vršio je i sudovanje osobno ili s pomoću svojih organa, i to ne samo u crkvenim stvarima. Tako je pećka patriarhija razpolagala velikom moći u svim zemljama, koje tada nastavahu Srbi, u krajevima od Pešte pa sve do južno od Skoplja.«[23]

»Najinteligentniji dio srbskog naroda, t. j. svećenstvo, došlo je tako do sviesti o jedinstvu čitavog naroda, a i osim toga vršilo je svećenstvo veoma snažan utjecaj u svakom pravcu na čitav narod . . . Srbi počeše tada osjećati, da ima nešto, što ih veže u jednu veliku cjelinu, ali tek kasnije bijaše taj osjećaj došao do spoznaje čitavog naroda. No osjećanje te velike cjeline već je tada, premda samo nagonski, vremenski i prostorno ograničeno, pružalo narodu utjehu i vjeru u ljepšu budućnost« . . . Makarije i njegovi suradnici kao predstavnici srbske Crkve onog doba posvršiše svoj posao veoma oprezno, s toliko osjećaja za

---

[20] *VIII. -3., str. 392.*
[21] *III. - 5.*
[22] *III. 5., str. 206.*
[23] *Na istom mjestu, str. 207.*

realno i stvarno tako, da se riedko u srbskoj poviesti tako proračunano i stvarno postupalo.«[24]

Mislim, da nam ovi redci dovoljno govore. A da si njihovo značenje pravo predočimo, najprije nam je prikazati zemljištni obseg pećke patriarhije. Donosim stoga kartu područja patriarhije prema navedenom djelu Stanojevićevu.

Pećka je patriarhija obuhvaćala prema tome veći dio Srbije (u njezinu obsegu prije rata god. 1914.), čitavu Crnu Goru, čitavu Bosnu i Hercegovinu (u njezinu današnjem obsegu), čitavu Slavoniju, veći dio Hrvatske i čitavu južnu i srednju Ugarsku sve do iznad Pešte. Po mišljenju Stanojevića, sve su to srbske zemlje.

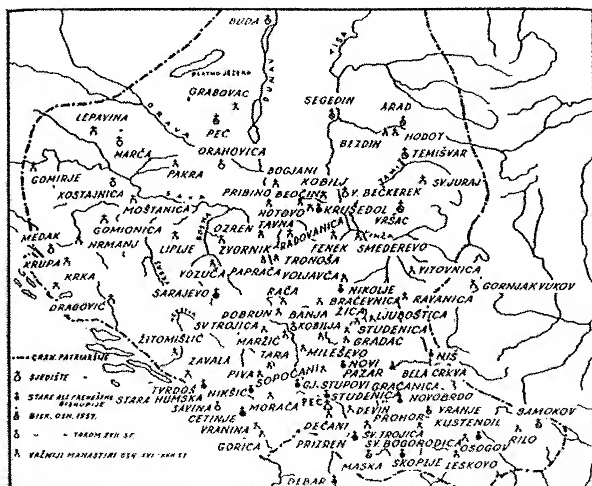
Stanojevićeve navode treba međutim još upodpuniti. Ne samo da je Makarije, prvi patriarh nakon uzpostave patriarhije, bio brat velikog vezira otomanske carevine, nego su i dva njegova neposredna nasljednika, patriarsi Antonije i Gerasim, bili blizki rođaci Mehmeda Sokolovića.[25] Ovdje dakle i opet gledamo onu tradicionalnu politiku pravoslavne Crkve, da u svojim rukama skupi što god je više moguće vlasti, oslanjajući se po mogućnosti što više na bilo kakav način na državnu vlast. Ne smijemo ni zaboraviti, da su u doba. kad je sila vladara iz kuće Osmanove već popuštala, veliki veziri bili zapravo pravi vladari u osmanlijskom carstvu. Možemo si dakle predstaviti, koliku je silnu moć mogla crpsti iz te okolnosti ustrojba poput iztočne Crkve, koja je školovana u razvijanju vlasti. Zanimljivo je nadalje spomenuti, da je Mehmed Sokolović navodno u svojoj mladosti i sam bio u nekom odnosu spram pravoslavne Crkve. On bijaše »ajuto del curato di S. Saba«[26] ili u sličnom nekom položaju pri jednoj pravoslavnoj Crkvi[27] u Hercegovini, a još u njegovoj mladosti odvedoše ga Turci među janjičare. Izgleda dakle, da je on uzpostavio patriarhiju pod utjecajem svojih dojmova iz mladosti.

Iz tih odnošaja crpila je pravoslavna Crkva najveću korist: s pomoću rodbinskih veza s prvim vlastodržcem carstva postala je ona »tabu« i dobila je slobodne ruke,

Stanojević piše: »Srbska je Crkva priznala osmanlijsku vlast i sklopila je s njome pakt.« To je napadno i protuslovilo bi djelomice mojoj teoriji, da grkoiztočnjačtvo ne priznaje inovjerne države. Ali to pitanje riešeno je već u predhodnom dielu, jer se i opet radi o balkanskim Romanima. Učinivši mnoge usluge osmanlijskoj carevini pri uništavanju slavenskih feudalnih zemalja, postadoše Vlasi u osmanlijskoj carevini političkom silom i zaprietiše, da će nacionalno asimilirati baš Srbstvo. U tom trenutku trebalo je dakle osmanlijskoj državi izići ususret, da bi se preteklo Vlahe i zaustavilo ovakav razvoj događaja, te balkanske Romane učinilo neškodljivima u prikazanom smislu bizantske Crkve. Taj je zadatak srbska Crkva podpuno riešila; Romani, koje je turska sila bila udaljila daleko na sjeverozapad, nestadoše kao takvi i žive još i dandanas u obliku Srbstva.

Stanojević navodi nadalje, da je patriarhija stekla veliku vlast i pravo na sudovanje. Mislim, da je time premalo rečeno. U osmanlijskoj carevini imalo je grkoiztočno svećenstvo skoro izključivo pravo na

[24] *III. -5., str. 208.*
[25] *VI. 3., str. 49.*
[26] *VI. -2., str. 293.*
[27] *III. 2., str. 525.*

Pećka patriarhija 1557. god., prema St. Stanojeviću

mjestno upravljanje sa svojim pripadnicima, od toga bijaše izuzeta vojnička uprava i ubiranje državnih poreza. Ali i u tim je stvarima grko-iztočno svećenstvo sudjelovalo.

Patriarhija bijaše prema tome država u državi, srbska država u osmanlijskoj carevini. Srbski narod ju je stvarno takvom osjećao i smatrao. U nekoj staroj, grkoiztočnoj crkvenoj knjizi nađen je sliedeći dodatak u crkvenoslavenskom jeziku:

ТОГД ПРЪСТОЬ СРБСКЪІ ОДРЖАШЄ ПАТРІАРХЬ КУР ФНАИППЬ ВЬДИИ ПРЂВИСКАГО ЦАРА ИЗМАИАТЄИСКАГО АМОХРАТЬ АМИРИ ВЄЛИКОМОХ ГОСПОДАРОХ

Na današnjem hrvatskom jeziku glasila bi ta rečenica:

»U ono je doba sjedio na srbskom priestolju patriarh Kir Filip u doba vladanja najvišeg osmanskog cara gospodara i emira Amurata.«[28]

Ta formula glasi sasvim kao one, kojima se služahu lenski zavisne države, kao na pr. Bosna prema Ugarskoj u doba jače feudalne zavisnosti. Po namjerama grkoiztočnog svećenstva bijaše prema tome pećka patriarhija teokratski upravljana suverena srbska država, koja obuhvaćaše osim srbskih zemalja još i Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Slavoniju i veliki dio Hrvatske i Ugarske. Da se ta vlast ne razlikovaše mnogo od pune državne vlasti, shvatit ćemo odmah, uzmemo li samo u obzir, da se iz te duhovne sile, upravo iz jednog odvojka pećke patriarhije razvilo duhovno »vladičanstvo« Crne Gore pa čak i crnogorska država. Sekularizacijom iz duhovne vlasti razvilo se god. 1852. crnogorsko nasljedno vojvodstvo, koje se zatim god. 1909. pretvorilo u kraljevinu. Čim bijaše ostvaren vojnički i porezni suverenitet, bijaše već gotova i država u svom punom obsegu. Za to bijaše dostatan jedan uspješni ustanak, a potrebnu državnu sviest imala je Crkva već automatski pripravljenu u svom političkom tielu.

Razmotrimo li rad, što ga bijaše izvršila ta crkvena ustrojba, moramo priznati, da bijaše ogroman. Razgledamo li na priloženoj karti biskupije, osnovane odmah još god. 1557., vidjet ćemo, da se većina nalazi u Ugarskoj, u Budimu, u Pečuhu, u Segedinu, Aradu, Temišvaru, Vršcu i jedan samostan u Orahovici, u Slavoniji. Odmah ćemo prepoznati genialnu zamisao, da se plodna južna Ugarska i Slavonija osvoje za srbsku Crkvu i za srbski narod. No i naprama jugoiztoku, naprama Bugarima, upravljene su 3 biskupije: Maška, Vranje i Samokov. Stare pak već postojeće biskupije izpružiše se više u pravcu sjevera i zapada. Tako na pr. premjestiše samostan Tordoš iz sredine zemlje više prema obali, biskupiju u Dabru (u Sandžaku) u Sarajevo — već tada političko središte bosanskog pašaluka — biskupiju mačvansku u Zvornik i dalje. Ta izgradnja bijaše kasnije dopunjena tokom 17. stoljeća osnivanjem biskupije Savine u Boci Kotorskoj u pravcu zapada i biskupijama Medak, Kostajnica i Marča u Hrvatskoj u pravcu sjeverozapada. Zadatak samostana bijaše, po mojem mnienju, da nastupaju protiv Romana. Već smo ustanovili, da su oni u svako doba bili izrazita gojilišta srbskog narodnog osjećanja, pa još i onda, kad je patri-

[28] *IV.– 23., godište 1889., str. 298 (?).*

arhija ukinuta, i kad su Grci ponovno prodirali među više svećenstvo u zemlje južnih Slavena. Pada mi još u oči, da se samostani pojavljuju posvuda tamo, gdje se poviestno mogu dokazati veće skupine Vlaha, kao na pr. u Crnoj Gori i Hercegovini, na Drini, kod Arada u Ugarskoj, a osobito na austrijsko-turskoj granici. U jednom pravcu podignuti samostani Krka, Krupa. Hrmanj, Gomirje i Moštanica slažu se sasvim na karti srbskih naselja (str. 160.) s danas najgušćim srbskim naseobinama u središnjim hrvatskim zemljama, a te naseobine sastojale su se izprva, kao što sam već pokazao, pretežno od Vlaha (balkanskih Romana).

Već sam jednom napomenuo, da prije nego što su Turci osvojili Bosnu, nije bilo grkoiztočne crkvene organizacije ni u Bosni, a ni u drugim hrvatskim zemljama, osim u Hercegovini, u južnoj Dalmaciji i nekih tragova u Sriemu. Ta crkvena organizacija stvorena je upravo u doba pećke patriarhije u svim zemljama podvrgnutim njezinu sudovanju, i ona postoji uglavnom još i danas. U današnjim austrougarskim, a onda pećkoj patriarhiji podloženim zemljama, bijaše osnovano 15 biskupija, a po Stanojevićevoj karti i 38 samostana. No taj broj nije podpun. Stanojević veli izriekom samo »znatniji manastiri«, a neznatnije na karti uobće nije naznačio. Tako je na pr. u Fruškoj gori naveo samo 3 samostana, a koliko je meni poznato, ima ih ondje još i danas trinaest; i u Bosni nisu naznačeni neki samostani, poznati mi iz prošlosti i sadašnjosti. Zato ne ćemo pretjerati, ako smatramo, da je u doba pećke patriarhije osnovano 60—70 samostana u današnjim austrijskim zemljama.

Neobhodna. je dužnost svake Crkve, da širi svoju vjeru. Možemo si dakle predstaviti, u kome je pravcu djelovala pod turskim gospodstvom ta silna organizacija to više, što grkoiztočnjačtvo bijaše od države podpomagana kršćanska vjera. Da si stvorimo pravu sliku o djelatnosti ove organizacije, dovoljno nam je baciti pogled na kartu na str. 160. Već sam spomenuo onaj široki pojas od Osieka do Metkovića s pretežno katoličkim pučanstvom. U tom katoličkom kraju padaju u oči samo 3 kotara Tešanj, Gračanica i Maglaj s pravoslavnim pučanstvom od 40% - 60%. Tom tamnom mrljom na karti razbijao sam si glavu već pred više godina.

Ta se pojava međutim može vrlo jednostavno protumačiti. U sredini te tamne mrlje, gotovo na granici kotara Gračanica i Maglaj, nalazi se pravoslavni samostan Ozren.[29] Poput goruće vatre uništio je utjecaj tog grkoiztočnog samostana sve ono, što ne bijaše grkoiztočno, a osobito sve katoličko.

Ta crna mrlja na karti zahvaljuje dakle svoje postanje izključivo vjekovnom utjecaju samostana Ozrena, koji vrši još i danas vrlo velik utjecaj na okolno stanovništvo.

Nakon ove konstatacije razumjet ćemo također, zašto je katolicizam u Bosni u 17. i 18. st. tako naglo nestajao. Ojačano svojim paktom s osmanlijskom državnom silom, dalo se grkoiztočnjaštvo svim razpoloživim sredstvima na posao, da izkorieni katolicizam. Taj cilj bilo bi ono i po svoj prilici u cielosti postiglo, da se prilike nisu izmienile.

---

[29] *Pisac je nekoliko puta propješačio čitav taj kraj, pa je našao, da na 15 km od samostana Ozrena nema muslimanskog, a na 30 km nema katoličkog sela.*

Ogriešio bih se o istinu, kad ne bih iztaknuo, da čitava ta organizacija bijaše stvorena u duhu sv. Save i na temelju njegovih prijašnjih djela. U tom poslu služile su crkvene knjige, što ih on bijaše napisao, njegovi samostanski statuti i obrazci njegova ustrojstva biskupija. A nad čitavim poslom lebdio je njegov duh — po mogućnosti što snažnije širenje, podizanje i jačanje grkoiztočnjačtva, a time ujedno i srbstva.

No frontalni napadaj srbske Crkve ne bijaše uperen samo u pravciu zapada, sjeverozapada i sjevera protiv Mađara i Hrvata, nego i u pravcu juga i jugoiztoka protiv Bugara. Na to shvaćanje ne navode me samo na karti označeni novoosnovani samostani, nego također i naslov: srbski patriarh sviju Srba, Bugara i Pomorja. U grkoiztočnom samostanu Krka u sjevernoj Dalmaciji čuva se pismo od 20. srpnja 1614„ u kome se nalazi uvod: »Jovan m. b. arhiepiskopa pećkoga, svim Srbljem, Bulgarom i zapadnim stranama patriarha.« U samostanu Hopovo u Hercegovini nalazi se jedno pismo iz god. 1610., koje je naslovljeno: Kad bijaše na priestolju u Peći patriarh »vsem Srbljem i Bulgarom i inim mnogim stranama.« U Ljetopisu Matice Srbske (god. 1903., sv. 219.) izvješćuje A. Đukić o 3 pisma srbskog patriarha Arsenija III. Crnojevića. Prvo pismo napisano u Komarnu dne 17. studenoga 1689. i upravljeno caru Leopoldu, počinje ovako: »Ja smerni arhiepiskop Arsenije Crnojevič vsie srbskie i blgarskie zemli s vsemii episkopi i igumeni i s vsemi hristiani veli poklonjenije.« I u Bugarskoj bijaše mnogo Vlaha, a njihovo poslavenjivanje bijaše zadatak pravoslavne Crkve. I taj zadatak prepustila je grkoiztočna Crkva srbsko-pravoslavnoj Crkvi. Vladavinski naslovi svjetovne i duhovne gospode znače uviek, da se nešto posjedovalo u prošlosti, da se sada posjeduje ili da se želi ubuduće posjedovati.

Iz zemljopisne karte pećke patriarhije proizlazi, da je ona zaista vršila sudbenost u nekim krajevima, što ih nastavaju Bugari, a naslov ima da nam služi kao dokaz, da je patriarhija težila i za ostalim bugarskim krajevima.

Opažamo nadalje, da se dva južnoslavenska naroda, Srbi i Bugari, u spomenutom naslovu spominju pod svojim narodnim imenima, dok se Hrvati uobće ne spominju, premda hrvatske zemlje bijahu u mnogo većoj mjeri podvrgnute stvarnoj vlasti patriarhije nego bugarske. Ja se tome nimalo ne čudim; jer je to samo dosljedno očitovanje bizantinskog duha. Ta kako će jedna toliko politički obojena Crkva priznati narod, koji si je zabio u glavu, da će se tvrdokorno protiviti, da ne podpadne pod Bizant. Za kaznu briše ga Bizant sa zemljopisne karte, a zadatak je sviju pripadnika Crkve, da tu osudu provedu u djelo. Od doba Porfirogenetova ta se osuda Hrvata stvarno i provedi. Hrvate se uništava, a gdje to ne polazi za rukom, o njima se mukom muči. Da se to u praksi zaista zbiva, dokazat ću kasnije.

Možemo dakle ustanoviti, da je srbska Crkva u doba turske vladavine i u doba najvećeg poniženja Srbstva i nadalje provodila veličanstven« zamisao svog najvećeg vladara Dušana, koji je nosio uz bugarsku krunu i carski naslov, i to ponajprije na crkvenom području, a

zatim je realno-politički nastojala, da crkveno, a time ujedno i nacionalno ujedini čitav slavenski Balkan.

Pri tome Crkva nije imala u očima samo čiste crkvene i idejne, nego također i materialne ciljeve. Iztaknuo sam već, da pada u oči, da je patriarhija u svom prvom naletu osnovala pet novih biskupija u Ugarskoj i jednu u Slavoniji, t. j. u plodnim i bogatim krajevima, dok se u isto doba zadovoljila u siromašnoj Bosni, da stavi napried neke starije biskupije. Odlučna bijaše pri tome materialna strana problema, a ne samo želja, da se grkoiztočnjačtvo proširi u plodnim zemljama, nego da se u bogatim zemljama stvore također i bogati sufragani, koji će plaćati porez. Poznato je, da su sufragani plaćali porez svome metropolitu. Ovi čisto materialni interesi igrali su zato najveću ulogu kod postanka čitave organizacije i bijahu prava misao vodilja.

Treba na sve te okolnosti točno pripaziti, ako želimo prosuditi, kakve bijahu posljedice i djelovanja jednom stvorene odluke, da se čitav Balkan crkveno i nacionalno ujedini. No ne smijemo ni smetnuti s očiju jednog drugog aksioma vjersko-crkvenog života. *Jedna se Crkva ne će nikad virtualno odreći nekog posjeda ili neke povlastice, kad ga je jednom već imala.* Ona će se pokoriti sili, ali se nikad ne će odreći naslova. Dovoljno je upozoriti na crkvenu državu i na svjetovnu moć papinu. U toj točki nema razlike između obiju Crkvi, premda su u svojoj biti sasvim različne. Vidjet ćemo, da ovom zakonu podleži isto tako i daljnji razvoj srbsko-bizantske misli.

Kratko vrieme nakon osnutka patriarhije započela je bliediti zviezda osmanlijske carevine. Vladari življahu životom bez djela, pobjede bijahu sve rjeđe, porazi sve češći, a samo carstvo trunulo je iznutra. Slom, koji je doskora morao sliediti, nanjušila je anatolska Crkva, koja u svim svojim oblicima bijaše ustrojba s neobično iztančanim političkim nagonom. Bijaše zaprietila pogibelj za čitavu tu krasnu patriarhijsku zgradu, za mastne ugarske biskupije i za mogućnost, da se katolici progone. Dok je Turska propadala, Austrija se podizala. I pećka patriarhija nađe shodnim da se približi Austriji. Nema sumnje, da je patriarhija pošteno nastojala, da u austrijske ruke prieđe čitavo područje patriarhije. To međutim nije uspjelo, i položaj tadašnjeg patriarha postade u Turskoj neodrživ, kad čitava njegova igra bijaše razodkrivena; on pobjegne s 36.000 srbskih obitelji god. 1690. u Austriju, gdje se naseliše u Sriemu i u južnoj Ugarskoj.

Ta seoba nije značila ništa ni više ni manje, nego da se srbsko-pravoslavna crkvena država sa svojim nosiocima naprosto preselila iz Turske u Austriju. Ne treba misliti, da je to samo prosta igra riečima: svatko će se odmah osvjedočiti, da je doslovce tako. Onaj čitavi zbroj državne predaje, državne sviesti, volje za vladanjem, duhovne moć; nad vjernicima zajedno sa s time spojenim materialnim dobrima, bijaše naprosto došao u Austriju s patriarhom. i njegovim stožerom. Ponajprije privremeno, ali privremeno stanje postade stalnim, kao što nas to poviest uči. Posljedice ne izostaše. Nisam li zar već pokazao na str. 73., da je upravo pred duhom metropolita Stratimirovića, nasljednika pećkog patrarha, lebdjela onako živo predočba o srbskoj državi, da

nije mogao, a da ne pribilježi tu misao u jednom memorandumu ruskom dvoru, gdje je sjeme palo na plodno tlo tako, da je nekoliko godina kasnije srbska država ruskom pomoću zaista bila i stvorena? Ali ne samo to. Zajedno s Arsenijem Crnojevićem i s njegovih 36.000 obitelji dođe navodno i 30.000 vojnika pod vodstvom vojvode Đurđa Brankovića. Ovaj si svojevoljno podieli naslov »nasljednog gospodara ili despota Srbije, Bosne, Misije, Bugarske, Tracije, Sriema i sviju zemalja od Osieka do Carigrada«, a njegovo vladanje toliko je zabrinjavalo, toliko je »maliciozno« izkoristio diplomu, što mu je car bijaše podielio, da mu je oduzeše i njega samog strpaše u zatvor.[30] Od godine 1706. započeše doseljeni Raci, koji se osjetiše »državnom cjelinom«,[31] tražiti za sebe posebno zemljište, i to u molbi na cara od 16. lipnja 1706. Tražili su Sriem t Slavoniju između Drave i Save do hrvatske granice, zatim Bačku i područje oko Gyule između Körösa i Maroša kao tako zvanu Vojvodinu,[32] Odtada zahtievaju Raci stalno posebno odieljeno područje za svoj narod, te se pri tome pozivaju na povlasticu cara Leopolda od god. 1694., koji da je navodno htio i namjeravao donieti takvo rješenje.[33] *Schwicker* misli međutim, da se takvom shvaćanju mora najodlučnije protiviti.

Pojedine austrijske vlasti moradoše voditi stalne borbe s patriarhom, koji je uviek jasnije htio igrati ulogu nekog »caput nationis«,[34] sa samim Racima, koji htjedoše osnovati neku »narodnu blagajnu«,[35] a s obadvjema, jer se nastojahu razviti u neku državu u državi.[36]

150 godina kasnije, god. 1849. vidima zaista, kako nastaje čitava srbska država, srbska Vojvodina, u granicama Monarhije. Ona je obuhvaćala ugarske županije Bač-Bodrog, Torontal, Temes i Krasso-Szöreny, te kotare Ilok i Ruma od hrvatske sriemske županije. U razdoblju od g. 1849.—1860. bila je tako zvana »srbska vojvodina« samostalna austrijska krunovina.

Tvrdim dakle: Postanak Vojvodine ne bijaše nikakav slučaj, nego samo prirodni izraz one znatne državotvorne snage, koja bijaše utjelovljena u srbskoj narodnoj Crkvi, koja se s Arsenijem IV. Crnojevićem bila preselila u Austriju i čekala samo pogodan trenutak, da stupi u djelo.

Ali ne bijaše samo ta činjenica od najvećeg značenja. Gotovo još značajnija bijaše sliedeća okolnost. Pećkoj patriarliiji, čije težište bijaše sad preneseno u Austriju (od 1689.—1849. bijaše samo metropolija, a tek god. 1849. postade opet patriarhijom istodobno s osnivanjem Vojvodine), nije uspjelo samo sačuvati ustrojbu srbsko-pravoslavne Crkve u austro-ugarskim zemljama, koju bijaše stvorila pod turskom vlašću od god. 1557.—1689., nego ju je također još i dalje izgradila. Što to pak znači, shvatit će svatko, tko je pozorno pratio i razumio moja razlaganja u ovom i u petom dielu ove knjige.

Ali još i više. U najbogatijim krajevima južne Ugarske i u sređenim austrijskim prilikama stekoše Srbi, a s njima i njihova Crkva neko blagostanje i bogatstvo, te se sad mogahu intelektualno i kulturno u većoj mjeri razvijati.

---

30 *III.-14., str. 5.*
31 *Na istom mjestu, str. 26.*
32 *Na istom mjestu, atr. 47.*
33 *III. — 14., atr. 49.*
34 *Na Istom mjestu, str. 168., 336.*
35 *Na istom mjestu, str. 91.*
36 *Na istom mjestu, str. 91., 98., 100.*

Toj okolnosti imamo zahvaliti, što se upravo u Srba južne Ugarske nalaze početci novovjekovne historiografije južnih Slavena. Spomenuo sam već na str. 124., da je srbski pop Jovan Rajić god. 1794. napisao djelo o poviesti južnih Slavena, koje obaseže 2000 stranica: »Poviest raznih slavenskih naroda, osobito Bugara, Hrvata i Srba«. Raić bijaše rođen god. 1726. u Karlovcima od siromašnih roditelja, god. 1744. položio je nauke u isusovačkom kolegiju u Komoranu, ali priеđe god. 1748. u šopronjsku protestantsku gimnaziju od straha, da se ne bi morao pokatoličiti, a konačno je u Rusiji, u Kijevu, Moskvi i Smolensku studirao bogosloviju. Odande pođe na Sv. Goru Atos u srbski manastir Hilandar. God. 1759. postade u Karlovcima profesorom zemljopisa i govorničtva, ali se god. 1771. povuče u samostan Kovilj, gdje doskora postade starješinom i arhimandritom.[37] U svojoj se je mladosti mnogo bavio povieśću, osobito rukom pisanom srbskom povieśću spomenutog grofa Đorđa Brankovića, Orbmijem i drugim starijim hrvatskim kroničarima i piscima. Plod rada njegova života bijaše gore spomenuto, u crkvenoslavenskom jeziku napisano, obsežno djelo.

Što možemo dakle očekivati, kad sve to znamo, od ovog u Rusiji i na Atosu obrazovanog srbsko-pravoslavnog starješine samostana? Ništa drugo, nego da će biti prožet onim srbskim državnim i narodnim osjećajem, kojeg nosilac bijaše pećka patriarhija i koji je sviestno išao za tim, da su sve zemlje nekadašnje pećke patriarhije srbske zemlje, u kojima po pravu ne bi smjela da postoji nijedna druga Crkva i nijedan drugi narod. To je shvaćanje dolazilo do izražaja na taj način, da nije samo prikazao, koliko god to bijaše moguće, srbskim zemljama Bosnu i Hercegovinu, nego i Dalmaciju i Slavoniju, čija nacionalna pripadnost bijaše izvan svake dvojbe. Sve to prikazao je iz dubine svog vjerskog osjećanja tako sigurno i tako uvjerljivo, da ga u tome sliеđahu svi kasniji pisci. Već sam na spomenutom mjestu IV. diela spomenuo, da je Raić postao glavnim izvorom kasnijih pisaca Pejačevića, Engela i Gebharda i da je pokrenuto srbsko pitanje u prva tri desetljeća 19. st. izazvalo povećanu potrebu, da se razjasni srbska poviest, pa su se na taj način proširila netom spomenuta tri djela. Time bijaše zapravo čitava poviestna znanost Europe jednostrano pod utjecajem srbskog duha i bijaše stekla sasvim krivo shvaćanje o poviesti južnih Slavena.

Ali srbski svećenici dadoše se i na objavljivanje izprava. Već sam na str. 124. spomenuo popa Pavla Karano-Tvrtkovića, koji je god. 1840. objavio svoju zbirku: »Srbske izprave ili stare hrisovulje, diplome i darovnice bosanskih, srbskih, hercegovačkih, dalmatinskih i dubrovačkih kraljeva.« Od tog doba postala je moda u slavenskom svietu, da se sve izprave južnih Slavena smatraju srbskima. Pucić, Miklošič, Kopitar dadoše se pokorno voditi od pravoslavnog duhovnog ovna predvodnika.

Kako je neumorno duh pravoslavnog svećenstva radio na tome, da se područje pećke patriarhije prikaže kao da je oduviek bilo pravoslavno i srbsko područje, neka dokaže i ovaj slučaj. Kao posljedica natječaja srbskog učenog družtva u Beogradu, izašla je god. 1867. u Zadru znanstvena razprava pravoslavnog svećenika dra Božidara Pe-

[37] *II - 10., str. 81.*

tranovića: »Bogomili, crkva bosanska, Krstjani, Istorička razprava«.[38] Kao prva razprava o tom predmetu bijaše to sasvim primjereno djelo. No na koncu pokazalo se ipak, koja mu bijaše prava namjera. Jer Petranović bijaše uztvrdio,[39] da tako zvana bosanska Crkva uobće ne bijaše bogumilsko ili patarensko krivovjerje, nego prava iztočno-pravoslavna Crkva, »pa se samo može govoriti, da je heretički bio njen vanjski oblik i hierarhička organizacija,« . . .»Božja providnost sačuvala je bosansku Crkvu pravoslavnom, jer su heretičke zloporabe pomalo nestajale, dok nije god. 1520. nestalo i heretičke organizacije, te je u Bosni jedino preostala nepomućena, pravovjerna pravoslavna Crkva.«[40] Vidimo dakle, da je trebalo dokazati, da pobjedonosni nastup pravoslavne Crkve u Bosni i susjednim zemljama nije usliedio nakon provale Turaka, nego da je ona tamo vladala već od najstarijih vremena.

Taj pokušaj nije uspio. Stvar bijaše doduše nova, ali ipak se našao stručnjak u osobi poznatog hrvatskog povjestničara, kanonika Franje *Račkog*. Dvie godine kasnije, god. 1869. štampao je on u Radu Jugoslavenske akademije svoje već mnogo puta spominjano djelo o bogumilima,[41] a to je djelo ostalo još sve do danas najvažnijim djelom o tom predmetu. Ali da se nije našao čovjek kova Račkoga i da to djelo nije bilo tiskano u Radu Jugoslavenske akademije, sva je prilika, da bi još i danas Europa vjerovala, da je bogumilstvo samo jedan od oblika, u kome se pojavljuje pravoslavlje, i vjerovala bi, da pravoslavlje ima u Bosni zavičajno pravo. (Izporedi str. 89.)

Dopustit ću ipak, da su spomenuti srbski svećenici izvršili znanstveni rad od vriednosti. Ali sva njihova djela treba uzeti cum grano salis, jer se od njih samo u iznimnim slučajevima može očekivati objektivnost. Izvrstna *Fallmerayerova* opazka »da vjera i znanost nisu u Rusiji same sebi svrhom kao u zapadnim zemljama, nego su samo oruđe najtrajnije i najjače ljudske strasti, vlastohleplja i želje za razvijanjem moći«,[42] ne vriedi samo za Ruse, nego i za Srbe i sve one, koji misle na bizantski način, počevši od Porfirogeneta pa sve do Rajića i St. Stanojevića.

Na temelju dosadašnjih istraživanja moramo dakle ustanoviti:

I. Stotinu godina iza nestanka srednjovjekovne Srbije (1459.—1557.), pojavljuje se u okviru turske države nova teokratska srbsko-bizantska državna tvorba, koja si bijaše stavila u zadatak, da osvoji za srbsko-pravoslavnu crkvenu misao čitav Balkan, a osobito njegov sjeverozapad.

II. Ustrojba stvorena od ove osvajalačke crkveno-državne misli postoji još i danas i radi neumorno u pravcu prije postavljenih ciljeva.

III. Ta misao bijaše toliko jaka, da joj pođe za rukom utjecati u njezinu smislu na čitavu europsku znanost i tako utrti putove budućem vlastitom osvajanju.

IV. Ova osvajalačka misao, koja je nastala na crkvenom temelju, postala je tako važnom sastavinom današnjeg svesrbstva i politike kraljevine Srbije, kao što ćemo to još kasnije vidjeti.

---

[38] *Izporedi IV. - 8.*
[39] *IV.-8., str. 166.-168.*
[40] *Na istom mjestu, str. 170.*
[41] *Izporedi IV. 7.*
[42] *V. 6., sv. III., str. 381.*

5. Nomadski element kao družtvovni i politički činbenik

Tako zvano vlaško pitanje ili pitanje balkanskih Romana nije novo. ono je već 50 godina na dnevnom redu na jugu Monarhije. Prvoborcem u tom pravcu smatrati nam je *dra Antu Starčevića,* koji je to pitanje postavio u svojini djelima »Ime Serb«,[43] »Pasmina slavoserbska po Hervatskoj«[44] i konačno »Bi li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu«.[45] Ali tim bijaše to pitanje spalo na razinu svakodnevne političke borbe; nitko nije taj problem učinio predmetom znanstvenog iztraživanja, pa on bijaše konačno stavljen ad acta, jer bijaše navukao na sebe mržnju, da je politički tendenciozan.

U doba aneksije taj je problem u Bosni opet oživio. Kad su se na prekretnici stoljeća prilike u Bosni i Hercegovini stale sve više razvijati na štetu Monarhije i katoličkih Hrvata, izašla je brošura »Hrvatska Bosna«[46] (Mi i oni tamo), pisana na temelju značajnog znanstvenog aparata, koji je ponovno oživio teoriju o Vlasima. To bijaše vrlo neugodno Srbima, koji ne vole, da im se gleda u njihove političke kulise. Oni su uostalom u sva vremena obilno sisali na bujnim grudima sveslavenske misli, pa bi ih sad bilo kompromitiralo ustanovljenje, da izapravo uobće nisu Slaveni, nego pretežno Vlasi, t, j. balkanski Romani. Srbi se nađoše u položaju kao Novogrci, kojima dokazaše usred najjače filhelenske agitacije, da zapravo uobće nisu potomci klasičnih Helena nego Slavena i Arbanasa.

Netom spomenuta brošura imala je u Bosni snažnog odjeka zbog svog značajnog znanstvenog aparata, te bijaše potrebno da se prema njoj zauzme stanovište.

To se zbude god. 1911. u božičnom broju srbskog mostarskog lists »Narod«. U njem izađe članak pod nadpisom »Vlasi u hrvatskim zemljama«, a podpisao ga je »Dinaricus«, U tom se članku pokušalo oslabiti značenje vlaškog elementa tvrdnjom, da Vlah označuje zapravo zanimanje gorskog pastira i ne označuje uviek rasnog Romana.[47] U tom se članku nalazi nadalje sliedeći odlomak: »Pravoslavni Srbi,[48] koji su proizvod križanja slavenske i tračko-ilirske romanske rase, nemaju razloga sramiti se, što u njihovim žilama teče stanovit postotak romanske i vlaške krvi, jer iz tog križanja proizlaze vriedne nacionalne osobine, i to poimence snažni individualizam skladno spojen sa zdravim smislom za kolektivizam ... Samosviestno i sigurno gledaju Srbi u bolju budućnost i ponose se na taj svoj nacionalni rezervoar, u kome je križanjem između Slavena i Vlaha stvorena srž srbskog naroda, koji je vlastitim silama poslavenio današnju Dalmaciju(!), spasio čitavu Bosnu(!) i dao Hrvatskoj i Slavoniji tričetvrt milijuna stanovnika, koji pojačavaju slavensko obilježje tih zemalja. Iz istog nacionalnog rezervoara naseljeni su i Šumadija, Mačva, Podrinje i užički kraj, *koji su Srbiju oslobodili feudalizma, izvojštili joj političku slobodu i nezavisnost i stvorili kraljevinu sa svim njenim atributima. U toj srži srbskog naroda stvoren je današnji književni jezik, zajedničko blago srbskog i hrvatskog naroda, a ako Bog da, i čitavog slavenskog Juga«*

---

[43] *VI-6,*
[44] *VI.-7,*
[45] *VI -8*
[46] *IV.-18.*
[47] *To vriedi samo za kasnije doba, kad već bijahu svi Romani poslavenjeni, pa je nestalo sviesti o etničkom značenju rieči. Danas označuje rieč «Vlah» u katolika i muslimana pravoslavne. U Dubrovniku označuje ta rieč međutim gorske seljake, a to dolazi od toga, što je većina gorskog pučanstva u pozadini Dubrovnika bila upravo balkanske-romanska.*
[48] *Pisac stoji na stanovištu, da ima i katoličkih i muslimanskih Srba, a to valja odbiti kao poviesno netočnu fikciju. Već poradi, toga. što današnji Srbi zahvaljuju svoj postanak, kao što sam već iznio, izključiva srbsko-pravoslavnoj Crkvi.*

Upozorujem osobito na taj značajni posljednji odlomak i nadam se. da se sada, nakon tog svečanog i punog nade radostnog priznanja, nitko više ne će skanjivati da me sliedi u mom shvaćanju o značenju vlaškog pitanja.

Na temelju ove tvrdnje dolazimo naime do *važnog momenta.* Kod današnjih Srba ne nailazimo više na izključivo ili bar pretežno slavenski, nego na pretežno balkansko-romanski narodni značaj, i to, po mojem shvaćanju, na značaj, koji se oblikovao tisućgodišnjim probirom i priljubljivanjem, na nomadski značaj, pojačan tisuću godina starim tipom razbojničkih gorskih pastira, koje nam je Benjamin Tudela u nekoliko poteza onako krasno opisao.

Daleko je od mene nakana da povriedim bilo koga. Ali kad se radi o tako važnim tvrdnjama, ne mogu se obazirati na ma čiju osjetljivost. Mislim, da sam već negdje čitao, da u današnjem postupku Engleza valja tražiti gusarski karakter Normana, pa žalim, što prema Srbima ne mogu biti obzirniji, nego što su drugi naprama Englezima. Moram dakle utvrditi, da je u narodnom značaju Srba još vrlo dobro *sačuvan nomadski i razbojnički značaj gorskih pastira* i da se tako očituje, da ga je lako prepoznati osobito u njihovu društcvenom i političkom držanju kao mase.

Na ovom mjestu ne možemo se upuštati u teorijsko razglabanje biti te društvenog i kulturnog značenja nomada. To ne bi bilo samo neobično zanimljivo, nego gotovo i potrebno. U zadnjim godinama pisalo se mnogo o nomadima, osobito u Njemačkoj, ali večinom u vezi s razglabanjima o Židovima, o njihovu biću i značaju. S time u vezi lebdjeli su piscima pred očima uviek nomadi pustinje, Beduini i Semiti. Ali se te predočbe ne mogu u svakom pogledu primieniti na naše nomade. Zato nije dosta, da čitaoca uputim na dijela Wahrmunda,[49] Hentschela[50] i Somibarta.[51] Pa ipak, s obzirom na kruti zakon o prostoru i vremenu mogu se samo sasvim ukratko pozabaviti razlaganjem spomenutih pisaca i upozoriti osobito na neke značajne razlike između nomada pustinje i nomada gorskog pastira. Treba naglasiti, da je balkansko-romanski, vlaški nomad pastir nastao tako, što je gospodujući Roman u doba svog propadanja bio razbaštinjen slavenskim osvajanjem i grčkom uzurpacijom misli o svjetskom gospodstvu i potisnut u bregove. U bregovima naišli su Romani na ustrojbu razbojničkih nomada pastira iz predrimskog doba, koji su govorili tračkí ili ilirski, i koji su se ondje nalazili još prije rimskog osvajanja. U toj ustrojbi nađoše oni jedini mogući oblik života i poprimiše ga. Zbog svoje veće kulturne vriednosti u odnosu prema barbarskim nomadima-pastirima, narinuše im Romani svoj jezik. Taj razvoj trajao je poprilici od 7. do 11. st. A u čitavo to vrieme, kao i za kasnijih 300 godina, t. j. do dolazka Turaka, koji konačno skidoše balkanskim Romanima okove, da bi ih dakako pretvorili u raju, živjeli su Vlasi stalno usred neprijateljski im naklonjenih državnih ustrojbi. Oni posjećivahu tržišta i putovahu sa svojom stokom s jednog brda na drugo. Pri svakom dodiru s ravnicom, s državnom ustrojbom, osjećahu, kako ih ona prezire i podcjenjuje i osjetiše, da ih pokušavaju podložiti postojećem poredku i gospodarskom

[49] *VI.-10.*
[50] *VI. 9., str. 413 - 434.*
[51] *VI. 12., str. 406. i dalje.*

izkorišćivanju na korist pojedinaca. A oni su se branili svom mržnjom razbaštinjenih, dadoše slobodan tok svojim prastarim antisocialnim, kulturu razarajućim nagonima, moradoše postati »hitri poput jelena«, ali i hrabri, razbojnički i međusobno složni, tako da ih se svatko bojao i da se prema izjavi Benjamina Tudela »nitko nije odvažio da se s njima zarati, i nema kralja, koji bi ih mogao prisiliti da se pokore.«

Ti nagoni žive još i danas u Srbima, te poviest južnih Slavena možemo razumjeti samo onda, ako i taj moment uzmemo u obzir.

Pogledajmo na pr. samo kako Francuz Picot karakterizira Race. koji se doseliše u Ugarsku. *Picot* veli: »Radije ih izpoređuju sa šumskim odmetnicima i faunima nego s ljudima, zovu ih nevjernim, vele, da krše rieč, da su okrutni, tati, razbojnici, ubojice i skloni svim manama i opačinama. Sviet je to vičan ratu, pa i u najobičnijeg čovjeka ima mnogo oružja. Oni su većim dielom raskolnici, koji priznaju svojim poglavicom, gotovo svojim kraljem, patriarha i sliede ga u svim stvarima kao pčele svoju kraljicu.«[52] Priznajem doduše, da je takva karakteristika malko pretjerana, ali počiva ipak djelomice na suglasnim opažanjima. Da je tome tako, moramo smatrati već stoga, što sve do danas ne će da zamuknu za Srbe tako nepovoljni sudovi. Tako na pr. zove Maximilian Harden u svojoj »Zukunft« Srbe i Crnogorce »kradljivcima ovaca« (Hammeldieb). Kad se ti nepovoljni sudovi stalno ponavljaju, bilo bi posve krivo naprosto preko njih prieći ili pak u njima gledati puku želju za ponizivanjem. U tim sudovima moram dakle gledati tipičnu pojavu srbskog karaktera i smatram svojom dužnošću, da osim već obrazloženih vjerskih momenata pridodam još i jedno znanstveno neoborivo tumačenje. To razjašnjenje može da bude samo u pravcu, da nam je nomadski karakter Srba tražiti u nomadskim nagonima, baštinjenim u njihovoj pretežno pastirsko-nomadskoj krvi balkanskih Romana i Vlaha. Težko je pisati o tim stvarima, jer i vjerska misao grkoiztočnjačtva djeluje također u pravcu zemljištnog osvajanja i potiskivanja stranog elementa, pa je u svakom pojedinom slučaju težko lučiti, što ide na račun nomadskog nagona, a što opet na račun duha grkoiztočnjačtva. Većinom se nalaze zajedno oba ta momenta.

Prošavši pješice Crnu Goru nekoliko puta, poznajem je vrlo dobro, a jednako i njen narod, te mi se taj sviet neobično svidio. Ima u njih pjesničkog talenta, ljube slobodu, rodoljubni su i gostoljubivi i pojedinačno su vrlo pošteni. Ali u jednom kutiću njihove duše sakrio se nomad i zbog njega ti ljudi postaju u nekim momentima, a osobito kad nastupaju u množini, opasni po tuđu imovinu. I upravo Crna Gora bijaše zemlja sa snažnim stvaranjem Vlaha, pa zato ima i u žilama Crnogoraca mnogo njihove krvi.

Pa premda se zbog častohlepne politike srbske države ti razbojnički nagoni u pojedinaca sve više zatomljuju i sve se manje pojavljuju u primitivnom obliku razbojstva i krađe, oni se sve to snažnije pojavljuju kao masovna pojava.

Svuda, gdje se Srbi pojavljuju kao politička masa, prečesto je težnja, da si prisvoje tuđe dobro, motiv njihovih nastojanja. Osobito bi Hrvati o tome znali kazati koju rieč. Sve, što Hrvati imaju, hrvatske

---

[52] *III.—14.. str. 27.*

zemlje, hrvatski jezik, hrvatska književnost, sve je to srbsko. Ništa ne stvoriše Hrvati tokom svoje poviesti, nego sve Srbi. Htio bih samo upozoriti na navod na str. 183., prema kojem su Dalmaciju poslavenili Srbi. To je poviestno netočno, jer je Dalmacija bila središte hrvatskog naseljivanja, te sam već prikazao, kako je hrvatska plemićka krv poslavenila romanske gradove Dalmacije. Sad ću navesti još nekoliko tipičnih pojava srbskog nomadskog karaktera.

Hrvatski pjesnik Ivan Mažuranić (god. 1860. član bečke dvorske kancelarije, a god. 1873. hrvatski ban), napisa još god. 1835. prekrasan ep »Smrt Smailage Čengića«. U narodnom jeziku na temelju južnoslavenske narodne pjesme, ali na jeziku oplemenjenom i produhovljenom, opisa on s plemenitim shvaćanjem jednu epizodu iz borbe polumjeseca s kršćanstvom u Hercegovini. Ali kao ban, pjesnik ne bijaše baš prema Srbima prijateljski razpoložen, a to se može uostalom lako razumjeti. Pod konac sedamdesetih godina uztvrdiše sad najednom, da je Mažuranić zapravo plagiator, jer da nije on pisac epa, nego Petar Petrović Njegoš, crnogorski duhovni knez-pjesnik. Ta tvrdnja bila je još podržavana činjenicom, da je ban o toj stvari uporno šutio. U politički »vjeruju« svakog Srbina spadala je osamdesetih godina i tvrdnja, da su Mažuranić i Hrvati »ukrali« Srbima taj ep. Neobična ta prepirka bijaše tek završena, kad je banov sin, predsjednik Stola sedmorice u Zagrebu, nakon smrti bana Mažuranića dao sudbeno progoniti širitelje ovih glasina i objavio fotografsku reprodukciju rukopisa svog otca.[53]

Moram priznati, da dugo nisam mogao shvatiti psiholožkog temelja te neobične prepirke. Tek kad mi postade jasno, kako grkoiztočnjačtvo načelno omalovažuje sve katoličko (pa i hrvatsko) i kako Srbi bolećivo hlepte, da si prisvoje tuđe na osnovu svoje nomadske krvne baštine, postade mi čitav problem iz temelja jasan. Srbima bijaše naprosto muka pomisliti, da bismo mi Hrvati mogli imati nešto ljepše od njih.

God, 1908,, kad su bosanski Srbi već sa sigurnošću računali, da će Bosnu[54] dobiti u svoje ruke, pripoviedao mi je jedan prijatelj musliman u mjestancu X, u kome žive samo Srbi i muslimani, da su Srbi izradili već točnu osnovu o diobi zemljištnog posjeda muslimana i da već svaki Srbin znade, koje zemljište će mu pripasti, kad Srbija zauzme Bosnu. Netko će reći, da su to samo naklapanja. Možda i jesu, jer ni ja niti itko drugi ne možemo danas izpitati, da li je tako bilo. Ali značajna je činjenica, da se takvo shvaćanje uobće moglo pojaviti. Ni ja se ne bih odvažio da ga ovdje iznesem, da nisam primio autentične izvještaje o izvlaštenjima u Sandžaku za vrieme rata. (Str. 152.). Ali sad sam ovlašten uztvrditi, da je to karakteristična pojava, koja se osniva na poviestnom postanku Srba kao naroda i na nomadskom elementu.

Upozorujem nadalje na spomenutu već tvrdnju grkoiztočnjaka, koji se doseliše u Hrvatsku: »da im je car Leopold podario svu zemlju između Save i Drave«, te oni pokušavahu da odande iztisnu autohtone Hrvate. (Str. 151.) To je tipično. Na svakom koraku naići ćemo na slične dokaze za ovu pojavu, ali ja se na ovom mjestu ne mogu upuštati u još potanji prikaz.

---

[53] *Izporedi VI. – 30., str. 75. – 80. Spominjem upravo beogradsko izdanje tog hrvatskog pjesničkog djela, jer je u tom izdanju sadržan pregledni prikaz te prepirke, na koju se pozivljem,*

[54] *S pomoću samih bosanskih muslimana, jer ih pridobiše fikcijom: «Povratak pod suverenitet sultana», pa muslimani bijahu podpunoma u rukama Srba.*

Pa zar nije čitava srbska politika prema Monarhiji zadnjih desetljeća samo jedan veliki razbojnički pohod? Tokom čitave svoje poviesti nije Srbija Bosnu nikad trajno imala u posjedu. Pri problematičnoj naravi starije srbske poviesti sasvim je nejasno, da li su i koliko su Bodinova i Časlavova država bile srbske države. Nemanjići nikada ne posjedovahu Bosne, pa ipak viču Srbi: Austrija im je Bosnu ugrabila!

Želimo li razbojničke nagone sasvim jasno upoznati, dovoljno je sastaviti Srbiju i Rumunjsku, taj par nobile fratrum; odmah ćemo prepoznati razbojnički nagon zajedničkog praroditelja, balkanskog pastirskog nomada. S jedinom tom razlikom, što se Srbi donekle nalaze na višem stupnju, jer oni će još kod svojih nastojanja i nešto staviti na kocku.

Hoćemo li razjasniti karakter srbskog naroda s pomoću poviestnog razvoja njegovih narodnih sastojina, moramo imati na pameti, da su balkanski Romani kao saveznici Turaka raztočili sve tri države južnih Slavena: bugarsku, srbsku i hrvatsku. Ne smijemo nadalje zaboraviti ono razdoblje, u kome su ti balkanski Romani sačinjavali bitni dio neredovite osmanlijske vojske kao akindžije, kirdžalije, bašibozuci, martolozi i haramije. To bijaše opet razdoblje najoštrijeg probira, u kome bijahu iztriebljeni svi slabiji, nježniji i manje sposobni elementi i preostaše samo oni, u kojih bijahu najjače razvijeni razorni, nesocialni i zlikovački nagoni. Tom činjenicom može se razjasniti riedka razorna snaga, talent za razaranje i neprijateljsko razpoloženje ovog elementa prema državi. Tko pozna mentalitet Srba, osobito u Bosni, njihovo nevjerojatno neprijateljsko držanje, njihovo poricanje svake, pa i najmanje zasluge Monarhije, pa tko čita djela jednog Mikašinovića, Vasilja Grđića-i dra Stojadinovića, taj će si takav mentalitet moći razjasniti s pomoću navedenog poviestnog razvoja.

Hentschel naglašuje, da je i gibkost jedan od bitnih momenata u životu nomada, a također i njihova ljubav i sklonost političkim promjenama, prevratima i prevratnim zavjerama.[55] Tko da tu odmah ne prepozna naših milih jugoiztočnih susjeda? Zar se nije njihova poviest od god, 1830. dalje razvijala silnim tempom? Koliko bijaše u njih državnih udara, ubijanja kraljeva i najnevjerojatnijih obrata!

Ali više nego ta gibkost državne ustrojbe, zanima nas družtvovna : individualna gibkost. Ta dolazi u obzir kao jedan od najvažnijih čінbenika. Gdje god nastane kakvo kulturno središte, kakva povećana mogućnost za zarađivanje, kakva gospodarska prilika, posvuda su tamo nomadi prvi; povezani vjerskim sponama i neobičnim osjećajem solidarnosti čine oni lanac i oberu vrhnje, još prije nego se oni drugi (a to su većinom Hrvati), osvieste i saberu. Evo primjera: Odkako je Zagreb postao većim mjestom i središtem kulture južnih Slavena, Srbi se tamo brzo množe. Pod konac devetdesetih godina zaključila je srbska samostalna stranka da prenese u Zagreb središte srbske politike.

U nomadskom elementu gledati nam je onu izrazitu sposobnost: elasticitetom i gibkošću izkoristiti svaku priliku. To je činjenica, koju su zapazili i drugi pisci. Tako i Schwicker, koji se inače Srbima divi. On govori o »duhu seoba u srbskom narodu«, upozorujući s pravom na

[55] *Vl. 9., str. 417. i 418.*

dolazak onih 33.000 obitelji pod Crnojevićem i na 100.000 pravoslavnih izbjeglica iz Bosne u god. 1875.—1878. Ovamo spada i seljenje u masama pograničnih Srba nakon povlačenja srbskih četa u jeseni god. 1914.

Ali taj selitbeni duh srbskog naroda upućuje nas također i na trgovinu. Poznato je, da su Srbi od Slavena najbolji trgovci. *Sombart* je upozorio već na veze, koje postoje između trgovačkog i nomadskog duha,[56] pa mogu uztvrditi, da je nomadski duh svakako jedan od uzroka, koji su uzgojili kod Srba smisao za trgovinu. A ja tvrdim, da je to jedini uzrok; kasnije ću se povratiti na to pitanje još na drugome mjestu.

Sombart je također pokazao, da postoji veza između nomadskog duha i u jednom pravcu proračunanog rada, i prikazao je takav proračunani rad upravo pravom selitbenom krepošću.[57] A tko još nije kod Srba zapazio njihov svrsishodni politički rad u brzom tempu? I to je dakle jedan od momenata, koji idu na račun nomadskog tipa.

Samo ću ovdje uzgred spomenuti srbsku osjetljivost i srbski dar za glumu i pretvaranje, koja svojstva oni bez svake sumnje posjeduju u velikoj mjeri. Nije naime posve jasno, da li su ta svojstva u vezi s romanskom krvlju uobće, ili su uvjetovana više socialnim elementom vlaških nomada.

Ne mogu završiti, a da ne upozorim na prividno proturječje, koje sam opazio, naime na okolnost, da se srbska redovita vojska poniela neočekivano pristojno, fcad je provalila u Bosnu. Priznajem, da to nisam očekivao nakon gornjih teoretskih tvrdnja. Istina je doduše, da sa komitadžije grdno haračili, i to osobito rafiniranim pljačkanjem i mučenjem muslimana. Ali redovitoj srbskoj vojsci to se ne može predbaciti. Izpitao sam tu pojavu i prilično sam pouzdano doznao, da su srbski častnici vojnicima utuvili u glavu: »Vi ste kulturan narod, morate se pristojno vladati i ne smijete ni pljačkati ni ubijati.« Pravo je čudo, kako su ih vojnici poslušali. Ali još zanimljivije su daljnje konstatacije. Gornja krilatica nije zapravo ništa drugo nego »borba za uljudbu i kulturu«, pod kojom lozinkom je Antanta povela rat protiv središnjih sila. Tu misao izkoristiše Srbi iz sliedećeg osobitog razloga: izpravnim vladanjem htjedoše Srbi steći još jedan naslov više na posjed željenih južnoslavenskih zemalja. Oni se odrekoše pljačke namalo, da bi stekli legitimaciju za vršenje pljačke naveliko. Nije li to divno dosljedno i veličanstveno zamišljeno?

Na jugu je već prepoznata opasnost tog nomadskog elementa, ali odgovorni činbenici Monarhije nažalost još ne stekoše te spoznaje. U protusrbskoj borbenoj brošuri, koju sam već naveo, spominje se srbsko-vlaški element u Bosni kao »socialna opasnost« i veli se nadalje; »Ti Vlasi-Srbi, koji su u srednjem vieku širili grkoiztočnu vjeru, predstavljaju u Bosni veliku družtvenu opasnost, koja prieti osobito bosanskim muslimanima.«

»Ohrabreni uspjesima, postignutim u Srbiji i Crnoj Gori, gdje su sasvim iztisnuli muslimanski element, spremaju se sad da to isto provedu i u Bosni i rade sad, svom njima svojstvenom lukavošću i uztraj-

[56] *Vl. 12., str. 403. i dalje.*
[57] *Vl. 12., atr. 423.*

nošću, na tome, da unište muslimanski element. Što vidimo, kad se malko ogledamo? Gdje god ima kakvo imanje na prodaju, kupac je obično potomak nekadanjih Vlaha, gdje god snuje kakav kmet propast svog age, naići ćemo na prste sredovječnih martoloza. Koliko ćete puta čuti u kovanicama i gostionicama bosanskih kasaba, kako se ovaj ili onaj od »onih tamo« bez straha hvali, da će doskora doći vrieme, kad će sadašnji zemljoposjednik raditi kao nadničar na posjedu svog bivšeg kmeta, i kad će bosanski beg postavši kočijaš voziti u kočiji svog bivšeg kmeta.

Ali ta gospoda »tamne krvi« ipak će se u svojim računima prevariti« ... i t. d.[58]

Da se ta opasnost još bolje uvidi, upozoriti mi je na neodoljivo nadiranje Rumunja u Sedmogradskoj i južnoj Ugarskoj. To je sasvim ista pojava. Balkanski pastirski nomadi napreduju protiv naseljenog stanovničtva srednje Europe. Pa budući da su u Rumunjima balkanski Romani sačuvani još čišće nego u Srbima, to Rumunji iztiskuju prema tome i Srbe, i to ne samo u južnoj Ugarskoj, nego i u kraljevini Srbiji samoj, gdje se Rumunji neodoljivo šire u negotinskom okrugu na račun Srba. A čujemo već i o rumunjskim težnjama na negotinski okrug u Srbiji!

Zaključit ću s tvrdnjom: *Opasna svojstva predaje i težnje srbsko-bizantske Crkve naišla su u srbskom narodu na neobično djelotvornu, dopunu u prodiranju balkansko-romanske nomadske krvi, koja je svojim prirođenim rasnim prohtjevom za prisvajanjem, svojim antisocialnim sklonostima, manijom, za uništavanje i raztvaranje, učinila Srbe prvorazrednom opasnošću za susjedne im narode i države.*

6. *Šafařik i Vuk Karadžić kao znanstveni osnivači današnjeg nacionalno-političkog svesrbstva*

U predhodnim, smo poglavljima bitno obogatili naše znanje o postanku današnjeg Srbstva i o težnjama, nastojanjima, mislima i snagama, koje u njem spavaju uvjetovane poviestnim razvojem, te gledamo sad Srbstvo onako, kako je odprilike god. 1830. ušlo kao nova država u europsku državnu zajednicu.

U to doba djelovale su i ideje francuzkog prevrata, te novi život započinje u slavenskim narodima. Preporod Slavenstva u početku 19. st. vezan je uz ime dviju ličnosti, pjesnika Jana Kollara i učenjaka Pavla Josipa Šafařika. Obojica su začudo Slovaci i protestanti. *Šafařikom* sam se već pozabavio; budući da je značenje tog učenjaka izvanredno, moram se njime još jedanput izcrpnije pozabaviti. Rođen je god. 1795., učio je od god. 1810.—1815. bogoslovlje na liceju u Kežmarku. Od god, 1815.—1817. bijaše u Jeni i bavio se osim svojom strukom još i jezikoslovljem, mudroslovljem i poviešću, a zatim je pošao u Halle, Leipzig. Prag i Beč, gdje se upoznao s Dobrovskim, Hankom i Palackim. Godine 1819. postade profesorom na srbskoj gimnaziji u Novom Sadu, gdje postade i ravnateljem i ostade ondje do god. 1833. Za vrieme službovanja na ovoj srbskoj, iz crkvenih fondova uzdržavanoj gimnaziji,

[58] *Vl. 18-, str. 52. Nada sve je zanimljivo, da nam F a l l m a y e r pripovieda, kako su misli Novogrka upravljene u istom pravcu: »Ne želimo živjeti u miru pored Turaka s jednakim pravima, ne, oni treba da nam budu sluge i postupat ćemo s njima kao s psima.« V. 5., sv. II., str. 253. Bizantinci su uviek i svuda jednaki. Da li Turčin ili katolik, svejedno je, nikad ne će Bizantinac priznati inovjerca sebi ravnim, a joj manje svojim gospodarom ili višim od sebe. On uzmiče tek pred stvarnom silom, a da je nikad ne priznaje.*

napisao je god. 1826. svoje prvo važno djelo: Poviest slavenskog jezika i književnosti na temelju svih narječja.[59]

U prvom poglavlju obrađuje on staroslavenski crkveni jezik i književnost; u drugom poglavlju ruski jezik i književnost; u trećem poviest jezika i književnosti grkoiztočnih Slavosrba,[60] u četvrtom poviest jezika i književnosti katoličkih Slavosrba (Dalmatinaca, Bosanaca, Slavonaca) i Hrvata.[61] Dalmatince, Bosance i Slavonce smatra dakle Šafarik prema tome Srbima, a Hrvatima samo one Slavene, koji govore kajkavsko narječje, a to su uglavnom stanovnici triju županija varaždinske, zagrebačke i bjelovarske. Dalmatince uobće nije smatrao Hrvatima. Tom poglavlju bijaše još pridodano i nekoliko podataka o Bugarskoj, o kojoj tada ne bijaše gotovo ništa poznato. Šafarik je smatrao Bugare srbskim plemenom[62] i govori o njima samo u okviru poglavlja o Srbiji.

No te tri županije bijahu uz uzki pojas uz obalu i kranjsku granicu »reliquiae reliquiarum inclyti olim regni Croatiae«, jedine hrvatske zemlje, koje Turci nikad ne osvojiše. Sve ostalo bijaše posjed osmanlijske države i podpadaše prema prijašnjim mojim tvrdnjama pod crkveno-političku sudbenost pećke patriarhije. Pada na svaki način u oči, da je ono uzko područje, što ga Šafarik daje Hrvatima kao njihovo jezično i narodno područje, istovjetno s područjem, koje nikad nije palo pod tursku vlast, dok nasuprot tome označuje srbskima sve nedvojbeno hrvatske zemlje kao Dalmaciju, Slavoniju i Bosnu, pa čak i Bugare smatra samo srbskim plemenom.

Budući da srbska gimnazija u Novom Sadu bijaše srbsko-pravoslavna crkvena ustanova, ne mogu takvo stanovište Šafarikovo smatrati pukim slučajem, te tvrdim, da se Šafarik uslied dnevnog dodira s grkoiztočnim popovima i monasima, svojim službodavcima, dao utjecati u pravcu tradicionalnog shvaćanja srbske Crkve, da je naime srbsko narodno područje čitavo hrvatsko i bugarsko narodno područje, ukoliko je nekada bilo pod sudbenošću pećke patriarhije, no to je samo crkveno mišljenje isto tako kao i ona o »Hellenes bulgarophonoi, alvanophonoi i t. d.«, a u stvari, samo zbog svoje smjelosti veličanstvena poviestna krivotvorina.

U svojim djelima poziva se Šafarik na Dobrovskog. Pa budući da se i Srbi rado na njega pozivaju, smatrao sam, da tu postoji neka veza. Dobrovskom nažalost ne mogoh posvetiti toliko pažnje zbog pomanjkanja književnih pomagala i zbog nepoznavanja češkog jezika. Ali je u meni sumnju pobudila činjenica, što je Dobrovski crpio pobudu za studij slavenskih jezika u Rusiji.

Daljnji studij upućivaše me na »Linguarium totius orbis, vocabularia comparativa«, koji izađe u Petrogradu godine 1787. na poticaj carice Katarine. To mi djelo nikad nije došlo u ruke, nego samo izcrpiv prikaz o njemu od rusko-njemačkog učenjaka Fridrika Adelunga.[63]

Množtvo raznih naroda i jezika u Rusiji privlačilo je jezikoslovce iz svih mogućih zemalja. Djela, što ih oni stvoriše, imala su kao posljedicu, da je sviet spoznao, od kolike je koristi poznavanje naroda i jezika. To je nastojanje doprlo sve do u najviše krugove i obuzelo je

[59] *VI.-13.*
[60] *Na istom mjestu, str. 191. do 223.*
[61] *Na istom mjestu, str. 226. – 265.*
[62] *Na istom mjestu, str. 225. – 226,*
[63] *VI. – 25., str. 295.*

duh carice Katarine II. (1762.—1796.) u tolikoj mjeri, da je zamislila stvoriti uzporedni rječnik sviju jezika ovoga svieta, te je sama dala temelj, a znanstvenu izradbu prepustila njemačkom učenjaku Fridrihu Nicolaiu iz Berlina. On svrši djelo god. 1786. i ono izađe godine 1787, u Petrogradu »typis Caroli Schnoor«. Među neko 300 jezika, koji su tamo spomenuti, spominje se pod »europski jezici« slavenska jezična grana kako sliedi:

a) Slavonski,
   Maloruski,
   Suzdalski
b) Polabski,
c) Wendski, Kašubski,
d) Poljski,
e) Slovački,
f) Češki,
g) Srbski,
h) Sorbski.«[64]

Svakomu će zacielo pasti u oči, da se kao slavenski jezici ne spominju ni bugarski ni hrvatski.

Ali je isto tako čudnovato, da hrvatski i bugarski jezik ne poznaju i neki stariji jezikoslovci, koji su radili u Rusiji. Tako na pr. Charles Frederic de Patron Baudan, čiji ogromni rječnik znade samo za »Russe Slavien, Mosque, Tscheche, Tschirkasse et Polonais«.[65] Nadalje Hartwig Ludwig Christian Bacmeister, koji je prvi zamislio da izporedi sve jezike ovoga svieta. On pozna kao slavenske jezike samo 8. češki, 33. kranjski, 53. poljski, 57. slavonski ili bolje ilirski i 70. vendski.[66]

Opažamo dakle, da mnogim jezikoslovcima, koji su radili u Rusiji, nedostaje sviest, da postoje narodi i jezici hrvatski i bugarski, premda znadu za mnogo manje slavenske jezike kao »kašubski« i »kranjski«. Stvar je posve jednostavna. Rusi su u prvome redu Bizantinci i misle na crkveni način. Po bizantskom crkvenom shvaćanju postojaše u doba pećke patriarhije samo jedan jedini narod priznat od bizantske Crkve, a to bijahu Srbi, nikako Hrvati ili Bugari. To bijaše opet jedan od oblika bizantskog nastojanja za »jedinstvom«. Kao pravoslavne priznavaše patriarhijska ideja Bugare barem djelomice, ali samo ime hrvatsko bijaše potiskivano. Takvo shvaćanje postade u Rusiji vladajuće i tko god je pošao onamo, da se obaviesti o slavenskim jezicima, dobio je samo obavještenje u smislu, da na Balkanskom poluotoku od Slavena žive samo Srbi.

Spomenuti linguarium imao je kasnije najveći utjecaj na daljnji razvoj poredbenog jezikoslovlja čitavog svieta. Osobito se Dobrovsky god. 1793. pozabavio posebno u Petrogradu ovim djelom. On je specialno pregledao jezike, koji se u njem nalaze i pokazao, da je tako zv. slavensko-ugarski zapravo slovački jezik, da srbski spada pod ilirski jezik i da uobće nema hrvatskog i kranjskog jezika. Kasnije, god. 1815, izda Dobrovsky svoju »Slovanku«, prinose za poznavanje starije i nove slavenske književnosti sviju narječja, i u njoj se konačno nalazi spomenut i hrvatski jezik. Dobrovsky je dakle proveo teoretsko priznavanje hrvatskog jezika, ali se nije mogao sasvim oteti bizantskom shvaćanju, koje je Hrvatima načelno neprijateljski razpoloženo i zato je Hrvatstvo

---

[64] *VI.-25., str. 83.*
[65] *Na istom mjestu, str. 20.*
[66] *Na istom mjestu, str. 26. 31.*

po mogućnosti ograničeno. Njegovo shvaćanje preuzeo je sad — kako se meni čini — Šafarik.

I tako je bizantsko shvaćanje, utjelovljeno u pećkoj patriarhiji, snažno prodrlo u jezikoslovlje novijeg vremena jednako kroz utjecaj znanstvenih djela Dobrovskoga kao i putem onih misli, koje bijaše Safarik poprimio neposredno iz sredine nasljedničtva patriarhije.

Kao dokaz, da se tu ne radi o slučajnoj zabuni, nepoznavanju ili sličnome, nego o načelnom stanovištu Bizanta, navest ću još sliedeće: God, 1885. izdao je Miklošič u Beču svoj Dictionnaire abrege de six langues slaves (Russe, Vieux-Slave, Bulgare, Serbe, Tcheque et Polonais, ainsi que francais et allemand). Hrvati se tu ne spominju. God. 1890. izda profesor Ržiga u Moskvi djelo: »Sintaksis slavjanskih jazikov«. U toj knjizi obrađuju se ovi jezici: staroslavenski, ruski, poljski, lužičko-srbski. češki, slovenski, srbski i bugarski." Hrvatski se jezik, tu i opet ne spominje. A ja mislim, da je taj najstariji slavenski državotvorni narod zaista zaslužio, da se bar spomene.[67]

God. 1837. objavi Safarik svoje najpoznatije djelo: Slovanske starožitnosti«, koje bijaše dvaput prevedeno na njemački jezik. Prvi put prevede ga god. 1843. Mosig v. Aehrenfeld, a drugi put ga god. 1863. izda Jireček. To je djelo desetcima godina vriedilo kao mjerodavni izvor za stariju poviest slavenskih naroda do 10. st.

Za nas je pri tome zanimljivo, da je u tom djelu Šafarik sad izmienio svoje prvotno gledište na hrvatsko i bugarsko pitanje. Osobito u bugarskom pitanju sasvim je izpravno spoznao, da Bugari miešanjem s uraloaltajskim Bugarima i stvaranjem svoje države zapravo predstavljaju spašene ostatke jednog nekada velikog naroda, koji nastavaše u glavnome Moldaviju, Vlašku, Sedmogradsku, Južnu Ugarsku od Pruta pa sve do ušća Drave u Dunav, staru Meziju i iztočnu Srbiju do Morave, nadalje Traciju, Macedoniju, Albaniju, Tesaliju, pa čak i dielove Grčke.[68] Ovo shvaćanje trebat će izpraviti u toliko, što svi ti krajevi ne bijahu kompaktno naseljeni bugarskim Slavenima, nego bijaše u njima i bezimenih slavenskih otoka,

I prema Hrvatima nastojaše Šafarik popraviti učinjenu nepravdu, ali ne bijaše pri tome ni izdaleka tako darežljiv kao u slučaju Bugara. On spozna sasvim izpravno, da su sjeverna Dalmacija i okolne zemlje zapadne Bosne i Hrvatske (Lika) središte hrvatskog naseljivanja, pa ih je dodielio također Hrvatima, ali se inače strogo držao Konstantina Porfirogeneta i omeđio hrvatske zemlje na iztoku Vrbasom, na jugu Cetinom,[69] a Bosnu, Slavoniju i Južnu Dalmaciju pridielio je opet Srbima.[70]

Slied misli tu je podpuno jasan. Budući da je Šafarik na temelju kasnijeg proučavanja morao promieniti svoje mišljenje u korist Bugara, odpao je veći dio srbskih zemalja na iztoku, jugoiztoku i jugu. Da je Šafarik jednako postupao i prema Hrvatima, ostalo bi premalo za Srbe, a da bi se još i nadalje moglo podržavati shvaćanje o srbskoj veličini i prvenstvu na Balkanu, shvaćanje, što ga bijaše Šafarik stekao u doba svog četrnaestgodišnjeg boravka u srbsktm crkvenim krugovima, Šafarik bi morao priznati, da je njegovo stanovište, izneseno u »Poviesti

[67] *U odgovoru saveza desetorice na Wilsonovu notu od 19. prosinca 1916., koja bijaše prema englezkim viestima sastavljena u Rusiji, govori se samo o »oslobođenju Slovenaca, Čeha i Slovaka od tuđeg gospodstva«, a o Hrvatima opet nema spomena, tim više, što se odlučno staviše na stranu središnjih sila.*

[68] *I. - I., sv. II, str. 152.*

[69] *I. - I., II. sv., str. 277. - 309.*

[70] *Na istom mjestu, str. 237.- 276.*

slavenskog jezika«, sasvim krivo, u koliko se odnosi na južne Slavene. I zato se utječe Porfirogenetu, čiju poviest o naseljivanju proglašujem krivotvorenjem poviesti i nadam se, da će cienjeni čitalac sve više shvaćati, da imam pravo.

Ove tvrdnje su za nas važne, jer je ovakvo stanovište Šafarikovo bilo odlučno, da se Bosna smatra i u znanstvenom svietu još uviek srbskom zemljom, i da Srbi imadu u diametralnoj opreci s poviestnom istinom još uviek znanstveni temelj za zahtjev, da traže posjed ove zemlje na temelju »načela narodnosti«. I to još preko granica, koje bi odgovarale njihovu sadašnjem udjelu u stanovničtvu, ne samo Bosnu, nego još i Slavoniju i čitav južni dio Dalmacije počevši od Cetine.

Ali time još izdaleka nisam izcrpio čitavo Šafarikovo značenje za daljnji razvoj srbskog imperializma.

U prvom svezku svojih »Slovanskih starožitnosti« u sedmom poglavlju razpravlja Šafarik o prvobitnim imenima Slavena, te konstatira, da su Slaveni imali izprva dva imena. Jedno od tih prvotnih imena bijaše strano, te njime Germani označivahu Slavene, a glasilo je Winde, Winide, Wane.[71] Njemu nasuprot stoji domaće ime starih Slavena, a glasi Serbe, Srbi. Ova teorija oslanja se osobito na jedno mjesto u Prokopija, koje glasi: »Prije imađahu Slaveni i Anti samo jedno jedino ime, i jedni i drugi zvahu se u davnini Spori (*έπόρι*), mislim poradi toga što življahu u svojim selima raztrkano (*σποραδησ*)«.[72] I sad se Šafarik pozivlje na Dobrovskog i tvrdi, da je rieč Spori izakažena i da bi svakako trebala glasiti Šerbi, Srbi. Odatle zaključuje: »Prastaro domaće ime sviju Slavena ili bar većeg njihova diela, bijaše, kao što sam već gore razjasnio, Serbi ili Srbi.«[73] A u 9. poglavlju: »Najstariji srbski spomenici« sliedi bogati material: utvrđuje se srbsko ime kao prastaro i urođeno na Baltiku, na Crnom moru, u sjevernoj Rusiji i t. d.

Te Šafarikove znanstvene teorije postadoše od temeljnog značenja za daljnji razvoj srbskog imperializma. Pri tome ne bijaše nimalo važno. što su podpuno neizpravne. Kažu mi, da je Niederle oborio teoriju o praimenima Spori = Srbi u svojim »Slovanškim starožitnostima«. Ja toga nisam mogao kontrolirati, jer je Niederleovo djelo pisano češki, a ja tog jezika ne poznajem. Treba međutim svakako utvrditi, da još uviek prevladavaju te teorije u svojim posijedicama, što ih imaju za političko mišljenje, i to ne samo u Rusiji i Srbiji, te nadalje u zemljama Antante, gdje ih navedene zemlje podržavaju, nego i u Austriji, Njemačkoj i Ugarskoj, što ću još kasnije dokazati. Što se Srbi i Rusi drže tih teorija, ne može nas začuditi, jer su te teorije od neprocjenjive vriednosti za širenje grkoiztočne vjere, jer upravo omogućuju održavanje pravoslavno-crkvenih imperialističkih prohtjeva. Na svaki su način čisto crkveno-pravoslavne osvajalačke težnje time bile pretvorene u svjetovne i nacionalističke prohtjeve, a u tom obliku još ni danas nisu savladane, budući znanstveno osnovane; te predstavljaju sredstvo borbe protiv Monarhije.

U III. dielu ove knjige spomenuo sam već *Vuka Stefanovića Karadžića*, osnivača novog srbskog književnog jezika i književnosti, kome

[71] I.— I., sv. I., str. 69. -92.
[72] Na istom mjestu, str. 92. 100.
[73] I. I.. sv. I, str. 165.

je pošlo za rukom, da od seljačkog srbskog sina bez ikakvog znanstvenog školovanja postane začastnim članom Akademije znanosti u Beču, Berlinu, Petrogradu i Moskvi. Svakom su zacielo poznate njegove zbirke srbskih narodnih pjesama, koje je Grimm preveo god. 1824, na njemački jezik. Vuk je god. 1849. objelodanio u Beču razpravu pod pomalo neobičnim naslovom: »Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona.«[74] Već se iz naslova vidi, da je to sve samo prepričavanje Šafarikovih znanstvenih misli, a posebice onih iz »Poviesti slavenskog jezika i književnosti.« (Izporedi str. 189.) Već prvo poglavlje nosi naslov »Srbi svi i svuda«, a pisac veli, da je to poglavlje napisano još godine 1836. Uvod u to poglavlje glasi ovako: »Pouzdano je poznato, da Srbi nastavaju danas današnju Srbiju (između Drine, Timoka, Dunava i Stare Planine). Metohiju (od Kosova do preko Stare Planine), gdje se nalazi Dušanova priestolaica Prizren, srbska patriarhija u Peći i samostan Dečani, Bosnu i Hercegovinu, Zetu, Crnu Goru, Banat, Bačku, Sriem (desnu obalu Dunava od Osieka do Sentandreje), Slavoniju, Hrvatsku (u Turskoj i Hrvatskoj Krajini), Dalmaciju i čitavo jadransko primorje gotovo od Trsata pa sve do Bojane. Rekao sam u uvodu, da je to *pouzdano* poznato, jer se još ne zna pouzdano, dokle sežu Srbi u Albaniji i Macedoniji« . . , »U navedenim zemljama bit će najmanje pet milijuna stanovnika, koji govore svi istim jezikom, ali se po vjeri diele u tri kategorije, te od tog broja ima 3 milijuna grčkog zakona« ... ». . . od preostalih dva milijuna bit će oko dvie trećine turskog zakona (u Bosni. Hercegovini i Zeti) i odprilike jedna trećina rimskog zakona« . . . »Čudno je da se katolički Srbi ne će da zovu Srbima« . . . »Bosanski muslimani ne zabacuju samo svog srbskog imena, koje bijaše uzko povezano s pravoslavnom vjerom i njihovom prošlošću, nego ne dozvoljavaju ni da se njihova raja kiti i zove tim imenom i zovu je »Vlasima« . . . »Katoličkim je Srbima težko, da se nazovu Srbima, *ali će se pomalo i na to morati priučiti, jer ako ne će da budu Srbi, onda uobće nemaju, narodnog imena.*[75] Kad jedni od njih vele, da su Slavonci, drugi da su Dalmatinci, treći Dubrovčani, sve su to mjestni nazivi, koji nam ne označuju nacionalnu pripadnost. . . Kad vele da su Hrvati, imam na to primietiti, da to ime pripada zapravo izključivo čakavcima, koji su po svoj prilici ostatci Porfirogenetovih Hrvata i čiji se jezik razlikuje samo malo od srbskog, a svakako mu je bliži nego ikojem drugom slavenskom narječju. Nadalje bi možda to ime moglo pripadati današnjim Hrvatima u županijama zagrebačkoj, varaždinskoj i križevačkoj. čija se domovina nazvala Hrvatskom tek nakon mohačke bitke god. 1526,, a dotada se zvala Slavonijom. No jezik ovih posljednjih samo je prielaz iz kranjskog na srbski jezik. Ali nikako ne mogu. razumjeti, kako bi se tim imenom (hrvatskim) mogla nazvati ona naša braća rimskog zakona, koja stanuju na pr. u Banatu, u Bačkoj, u Sriemu, Slavoniji, Bosni i Hercegovini i Dubrovniku i govore istim jezikom kao i Srbi.[76] Od onih turskog zakona ne može se još tražiti, da razmišljaju o nacionalnoj pripadnosti, ali čim se jednom kod njih podignu škole, pa makar i turske, oni će odmah shvatiti i priznati, da nisu Turci, nego Srbi[77]. . . Dobrovsky i Šafarik dokazali su, da se nekada

---

[74] *VI.--15.*

[75] *Ovo je tipičan primjer za bizantinski način mišljenja. Samo je ime Srbin narodno, a ime Hrvat nije. Tko ne priznaje Bizant, načelno nije nitko.*

[76] *VI.---15., str. 7.*

[77] *Na istom mjestu, str. 8.*

svi slavenski narodi zvahu »Srbi« i da je ime »Srbin« starije od imena Slaven ili Sloven[78]. . . Kad Turci podvrgoše svojoj vlasti srbsko carstvo i srbski narod, ostaviše patriarhu čast i službu tako, da se on u doba turske vladavine podpisivao: »Božiju milostiju pravoslavnij arhiepiskop Pekskij i vsjem Srbljem i Blgarom, Pomoriju, Dalmatiji, Bosni obonpol Dunaja i cjelago Ilirika patriarch.«[79]

Namjerice sam Vuka Karadžića citirao malo izcrpnije, jer je taj osnivač suvremenog srbskog književnog jezika postao također osnivačem suvremenog srbskog nacionalističkog imperializma. On je postavio *srbski nacionalni ideal, koji se sastoji u težnji, da se osvoje sve zemlje, koje su, nekad spadale pod pećku patriarhiju.* Taj je imperializam uperen u prvom redu protiv Hrvata. Uz pomoć Šafarikovih teorija Hrvati se proglašuju jadnim ostatcima bez prava na život, a osim toga im se s pomoću teorije o slavenskim praimenima nalaže, da se moraju utopiti u Srbstvu kao praslavenskom moru, jer je svaki Hrvat kao Slaven Srbin, dok Srbin ne može da bude ništa drugo nego samo Srbin.

U Vukovu citatu sadržan je srbski program za zapadni dio balkanskog poluotoka počevši od g. 1850. pa sve do danas. Vidjet ćemo kasnije, kako žilavo i dosljedno Srbstvo radi na ostvarenju tog programa, i to s tim više uspjeha, što se ne radi samo o nacionalnom, nego i o vjerskom osvajanju, te se Srbstvo ne može oslanjati samo na punu podporu svoje Crkve, nego i na punu podporu ogromne velevlasti kao što je Rusija.

Vukova konstrukcija imala je za Srbe još jednu dobru stranu. Ako je Hrvat sam po sebi Srbinom, a obratno nije tako, onda će svatko brzo tu istu konstrukciju prenieti i na područje vlastničtva i reći će, što je hrvatsko, to je i srbsko, ali obratno ne vriedi. Mnogo sam puta čuo, da se Hrvati tuže na Srbe, što postupaju prema tom načelu, ali stvar mi postade tek jasnom, kad sam se upoznao s vjerskim problemom i problemom nomada. Po tom načelu postupao je stvarno već i Vuk Stefanović Karadžić. On svoje pjesme nije sabirao samo u Srbiji, nego i u Bosni i Dalmaciji, i ne samo kod grkoiztočnog svieta, nego i kod muslimanskog i katoličkog, a ipak je sve izdao kao srbsko narodno blago. Najljepše pjesme sabrao je on kod bosanskih muslimana. Poznata pjesma o Hasanaginici muslimanska je, t. j. hrvatska. Novije spoznaje u književnosti dovode nas također na takvo shvaćanje. Tako na pr. utvrđuje više puta već spominjani profesor Prohaska: »Junačka pjesma i formalno je tvorevina feudalnih gospodara, isto tako kao što je »ženska pjesma« formalno izraz zadruge. Što je gospodski izraz junačke pjesme djelomice izbrisan, kriva je kasnija poviest srbske (!) junačke pjesme pod turskom vlašću: s turskom vlašću propade i gospodujući sviet, pravi tvorac i nosilac ove poezije, a junačka pjesma pade u narodne sfere i tamo je poprimila narodno obilježje onako, kao što i grčka epika u doba, kad više ne bijaše grčkih junaka.«[80] Ali Prohaska nije uzeo u obzir, da Srbi kao i svi Bizantinci, imađahu samo činovničke plemstvo i plemstvo po zvanju; krvnog plemstva bijaše samo u Hrvata. Ne smije se nadalje zaboraviti, da je kod katoličkih Hrvata radila katolička Crkva u tom pravcu, da se junačka pjesma izkorieni (izporedi str. 165.),

[78] *Na istom mjestu, str. 9.*

[79] *Na istom mjestu, str. 10. Kad sam naišao u Vuka na ovo mjesto, bijaše poglavlje o pećkoj patriarhiji već napisano. Da prikažem južnoslavensko pitanje tako, da ga svi razumiju, bio sam prisiljen postaviti nove teorije. Zadovoljan sam, da u ovom slučaju nailazim na potvrdu na klasičnom mjestu.*

[80] *III. - 12., str. 164.*

tako, da se mogla sačuvati samo kod muslimana i grkoiztočnjaka i zato se u njoj spominju samo grkoiztočne i muslimanske teme. Ali je ipak značajno, da je najpoznatiji pučki pjesnik južnih Slavena Andrija Kačić Miošić bio podrietloni iz starog hrvatskog slavnog plemena Kačića. Rasno nagnuće bijaše u njemu toliko jako, da postade najvećim pjesnikom junačkih pjesama kod južnih Slavena, premda bijaše katolik i franjevac.

Ova slika ne bi bila podpuna, kad ne bih prikazao, kako su Šafarikove misli u zajednici s mislima prvog srbskog povjestničara Rajića djelovale na srbski. narod zajedno s otrovom bizantinskog bjesomučnog vlastohleplja.

God, 1872. napisao je u Beogradu M. S. Milojević poviestno djelo pod naslovom »Odlomci iz istorije Srba«.[81] U tom djelu čitam uz ostalo i ovo: »Prvo kretanje i pomicanje srbskih plemena izazivahu Kinezi, s kojima ratovahu neprekidno 3000 — 4000 godina, dok Kinezi ne potisnuše današnje Srbe u Sibiriju. Iz Sibirije zaputiše se Srbi dalje i naseliše zemlje oko Kaspijskog, Azovskog i Crnog mora, te zemlje u Armeniji, Rusiji i Njemačkoj, a djelomično i u Švedskoj, Belgiji i Francuzkoj. Jedna druga grana srbskog naroda . . . bila je potisnuta u Malu Aziju i odavde prieđe na srbsko tropolje, na današnji tako zvani Balkanski poluotok, iz kojeg krenu zatim dalje u današnju Austriju, Italiju i Germaniju, gdje naiđe već na druge Srbe isto kao i na Crnom moru . . . Treća grana Srbstva bijaše potisnuta iz Indije . . . i pođe u današnju Afriku, gdje zauzme nova sjedišta i stupi u borbu kao i u svim ostalim zauzetim pokrajinama. Jedan dio Srba stigne tu propast, a drugi dio krene u današnju Španiju, Francuzku i t. d. ... Jedan sasvim maleni dio ove grane Srba podjarmi i opljačka Rim pod imenom Vandala i zatim ga nestade[82]. . . Činjenica, da su nekoć Srbi naselili čitavu Aziju, znači, da su Srbi nekoć tamo živjeli kao nezavisan i vladajući narod.«[83]

Uz ovog »historičara« ide dostojno još i jedan drugi pisac. Sima Lukin Lazić, koji napisa god. 1894. u Zagrebu djelo »Srbi u davnini«.[84] Već je poviest postanka te knjige zanimljiva. Redoviti profesor zagrebačkog sveučilišta za slavensko jezikoslovlje, dr. Tomo Maretić, napisa djelo »Slaveni u davnini«, djelo ne baš od osobitog značenja, ali bezprikorno. Time se našao ponukan Lazić novinar bez srednje škole, da napiše spomenuto »poviestno« djelo. Njegova misao vodilja jest, da je Maretićevo djelo sasvim krivo. Jer u prošlosti uobće ne bijaše Slavena, nego samo Srba, kojih uloga u svjetskoj poviesti bijaše dominantna.[85] U tom poslu poslužio se Lazić obilno Rajićem i Milojevićem i proglašuje čitavu hrvatsku poviest u smislu rada sveučilištnog profesora Tadije Smičiklasa krivotvorenom, te izjavljuje među ostalim: »Na čitavoj kugli zemaljskoj nema naroda, o kome bi se moglo reći: danas živi srbski narod, koji je doduše pod tim imenom malen, ali imade za sobom prošlost od 5000 godina» . . »Kao najveći narod Zemlje« . . . »kao najjači narod na svietu« . . . »neizmjerno bogat pučanstvom i bezkrajno razširen« , . . »koji je oplodio sve zemlje Europe, Azije i Afrike« . . . »koji je sagradio babilonski to-

[81] *Vl. - 16., str. 51.*
[82] *Vl. 16., str. 51.*
[83] *Na istom mjestu, str. 61.*
[84] *Na istom mjestu, str. 17.*
[85] *Vl. 16., 17., str. 6.*

ranj« . . . »narod, kome bi zapravo trebao da bude podložen čitav sviet« . . . »narod, u kome se rodio sam Krist« . . .[86] Ne smijemo prieći preko činjenice, da je uspjeh Lazićeva djela bio silan, jer mu prilično velika naklada od 6000 primjeraka bijaše za kratko vrieme razgrabljena.

U toj lažnoj znanstvenoj, bjesomučnoj, vrtoglavoj i paklenskoj igri morala je biti prisutna i grkoiztočna Crkva. Grkoiztočni župnik u Karlovcu, Nikola Begović, komu bijahu dokazane veze s Rusijom i bijaše suspendiran, napisa godine 1874.: »Poviest srbske Crkve«. U tom dičnom poviestnom djelu on piše: »Ja sam si o tome na čistu, da su Srbi primili kršćanski nauk iz ustiju samih apostola Andrije i Pavla.«[87] U tom se on pravcu pozivlje na jedno mjesto u Nestora, na osnovu kojega bi obojica apostola bila došla u Novgorod i na temelju te verzije ruska Crkva osniva također svoj osnutak po apostolima.[88] Dalje je stvar sasvim jednostavna. Svi Slaveni su Srbi, Novgorod je slavenski, dakle srbski grad, pa su stoga Srbi čuli rieč Božju iz usta apostola. Nadalje piše: »Solunski Srbi, sv. Ćiril i Metod, slavljeni slavenski apostoli, pođoše u Moravsku. «[89] A nije sasvim, bez interesa ni tvrdnja »i Ulfilino evanđelje je srbsko evanđelje.«[90]

Mislim, da je poštovanom čitaocu dosta ovakve »znanosti«. Meni je stalo do toga, da dokažem, kako su vlastohleplje, megalomanija i želja za proširivanjem silno razvijeni u srbskora narodu. Posvuda se te težnje tako glupo i nezgrapno ne očituju, ali one su misao vodilja Srba i mogu se opaziti u svakom njihovu djelu, nastojanju i u svakoj njihovoj misli. Još jedna primjetba: Pa što pnda ako je dr. Maretić sveučilištni profesor, a Sima Lukin Lazić samo jedno novinsko piskaralo bez ikakvog obrazovanja? Njega vodi snaga vjerske misli i on se svagda osjeća ne samo ravnopravnim, nrgo i jačim od profesora sveučilišta, koji nije iste vjere.

Nastojao sam razjasniti, kako su se težnje Srbstva za proširivanjem i osvajanjem dalje razvijale, i kakav su novi poticaj dobile pod utjecajem znanstvenih težnja Dobrovskog. Šafarika i Vuka Stefanovića Karadžića. Te već prije prikazane težnje imadu svoj korien u poviestnom i vjerskom odgoju i u rasnim sklonostima Srbstva.

7. Svesrbstvo kao misao vodilja srbske državne politike

Već sam u trećem dielu ovog djela iztaknuo brzinu, kojom se Srbija razvijaše politički i kao država. Nakon izcrpnog razlaganja s time u svezi, mislim, da je suvišno još jedanput iztaknuti, kakav je to kvasac tako brzo podigao uvis kolač razvoja srbske države. Taj isti ferment bijaše djelotvoran i kod suvremenog svesrbskog imperializma, pa moramo biti spremni na to, da su se Vukove ideje jednako brzo širile.

Nije bilo lako naći onu točku, za koju se može reći, da znači, da je počevši od nje srbska državna politika poprimila imperialističke ideje Vuka Karadžića. Netko, tko nije Srbin, olako će prieći preko gladke površine srbsko-bizantinskog prikazivatnja poviesti i ne će ni opaziti, što se zapravo htjelo reći.

---

[86] *Na istom mjestu, str. 25.*
[87] *VI.-18.*
[88] *Izporedi Pichler, VI. -I., sv. II., str. 1.*
[89] *VI. 18,, str, 36.*
[90] *VI. - 18., str. 34.*

Na ovom mjestu navest ću jedan odlomak iz mnogo puta već navođenog djela poznatog srbskog povjestničara St. *Stanojevića:* »I tako započe počevši od god. 1860. i kod Srba nacionalni, kulturni i politički pokret, pun oduševljenja i sentimentalnosti, pokret, koji bijaše nošen nacionalističkim idejama, borbenim duhom u pravcu stjecanja političke slobode i kulturnog napredka. Taj pokret za kulturnim napredkom nastao je kod Srba u južnoj Ugarskoj i zahvatio je postepeno sve srbske zemlje. Misli *Dositeja Obradovića i Vukove* bijahu posvuda prodrle i obuzeše sve duhove. Vukova djela, u kojima bijaše skupljeno veliko bogatstvo narodne predaje, jezika i običaja, davala su dovoljno hrane pretjeranom oduševljenju za narod i za sve, što je narodno.«

Uzporedno s borbom za očuvanje narodnosti išla je i borba za političkim slobodama, koju su Srbi u Ugarskoj vodili zajedno s Mađarima i Hrvatima protiv reakcionarne Austrije . . . *Srbsko, narodna misao, kao i ona o jedinstvu srbskog naroda, bijaše pronikla, sve duhove i pomagala je nastojanje za kulturnim i političkim ujedinjenjem.*

U isto doba radio je i knez Mihajlo praktički na ostvarenju idealnih ciljeva, obuzet također ovim pokretom. Čim se uzpeo na priestolje, počeo se spremati za emancipaciju od turske vlasti i od turskog upliva. U svojoj nutarnjoj politici bijaše Mihajlo protivnik velikih sloboda i progonio je liberale, oslanjajući se na konzervativne elemente, ali u svojoj vanjskoj politici on je sasvim usvojio ideje omladine i nastojanje za ujedinjenjem Srbstva.«[91]

To izgleda na prvi pogled sasvim nedužno. Da se to izpravno shvati, treba imati dugogodišnju vježbu. Iz navedenog mjesta ustanoviti nam je: »1. Opisani pokret potječe iz južne Ugarske. 2. Njegov je sadržaj ujedinjenje Srbstva prema idejama Vuka Karadžića, 3. Državna politika tadašnje srbske kneževine prihvatila je u svoj program Vukov, t. j. svesrbski pokret, 4. Knez Mihajlo provodio je u zemlji reakcionarnu politiku i nastojao, da pogled naroda svrati prema inozemstvu.

Sad bi trebalo najvažnije spomenute momente kontrolirati u srbskoj književnosti onog doba. Ali to mi ne bijaše moguće, jednako zbog osobnih kao i zbog obćih sadašnjih prilika. Morat ćemo si zato pomoći na drugi način.

Godine 1839. zauzeo je ugarski Srbin dr. Jovan *Subotić* stanovište prema ilirizmu i piše o toj temi članak u Ljetopisu Matice Srpske, Svezak 48. na strani 93.—124. pod naslovom: »Neke misli o književnom sojuzu Slavena na jugu i imenu toga sojuza.« Iz tog članka navodim sliedećti rečenicu: »Dalmatinci, Bosanci, Hercegovci, Slavonci, hrvatski Srbi, Srbijanci, sve su to pravi Srbi. A što su Hrvati? I oni su pravi Srbi. Hrvatske nije bilo u azijskoj Sarmaciji, a ipak se zna, da su i Hrvati pored Srba tamo živjeli kao Srbi.«

U toj rečenici prepoznajemo na prvi pogled Rajića i Šafarika, i to još prije nego što bijaše objavljen Vukov »Kovčežić«.

U hrvatskom saboru pojavljuje se srbsko pitanje po prvi put godine 1861. U svibanjskom zasjedanju te godine predložio je Jovan Živković, banatski Srbin.[92] da Hrvatska odstupi čitav Sriem Vojvodini i

---

[91] *III. 5., str. 304. i 305.*

[92] *Kasnije je on za banovanja Mažuranića, Pejačevića i Khuena igrao u Hrvatskoj veliku ulogu, bio je dulje vremena odjelni predstojnik za unutarnje poslove, a kasnije postade i barunom.*

zamolio je Hrvate, da pomognu. srbska nastojanja, da se Vojvodina uzpostavi. Hrvati ne odbijaju, ali izbjegavaju odgovor i naglašuju cjelokupnost kraljevine Hrvatske i Slavonije, koja se ne smije dirati.[93]

Nekoliko dana kasnije to se pitanje ponovno pojavljuje. Povodom jedne izjave hrvatskog povjestnicara Ivana pl. Kukuljevića »da u Vojnoj Krajini stanuju izključivo Hrvati« podnio je srbski karlovački patriarh Rajačić hrvatskom saboru spomenicu, u kojoj je nastojao s pomoću velike građe dokazati, da u Vojnoj Krajini stanuju izključivo Srbi, Ivan pl. Kukuljević, koji u smislu tada vladajućeg jugoslavenstva nije mogao nastupiti protiv Srba, uzmakne i uztvrdi, da nije izustio gornje primjetbe, govoraše za jedinstvo Hrvata i Srba i predloži, da se patriarhova spomenica ustupi »Jugoslavenskoj akademiji znanosti u Zagrebu«, koja se upravo trebala osnovati. Oba u hrvatskom saboru prisutna pravoslavna metropolita, *Kragujević i Jovanović,* poduprieše živo spomenicu patriarha Rajačića i predložiše, da sabor stavi u zakonski članak, da u Hrvatskoj i Slavoniji pored Hrvata žive i Srbi. *Zatim* predloži spomenuti već banatski Srbin *Jovan Živković* sliedeću rezoluciju: »Dočim se veliki župan zagrebački u prošastoj sjednici glede protesta Nj. svetosti g. patriarha srbskog Josipa Rarjačića izrazio, da on u govoru svom od 29. travnja o. g. u obziru Krajišnikah iliti Krajine hrvatsko-slavonske nije rekao, da u istoj Krajini žive narod čisto »hrvatski» nego narod »naški«, pod kojim izrazom je on pleme srbsko isto kano i hrvatsko razumievao, to isti protest prestaje biti predmetom svakog daljeg saborskog pretresanja, dočim nije ovaj sabor nikojom prilikom niekao, dapače pripoznaje, da u trojednoj Kraljevini ima i naroda srbskoga i on podobno izrazu Nj. svetosti patriarha od srdca želi: »da Srbi i Hrvati kao najbliža i jednorodna braća jedan drugoga ime i pleme kao narodnje svetinje ljubi i počituje i kao dosad, tako i unapredak u bratskoj slogi ostanu.« Ta rezolucija bijaše jednoglasno primljena i pismeno dostavljena patriarhu Rajačiću, koji zbog bolesti ne bijaše prisutstvovao sjednici.[94]

Uspjeh kampanje, što je bijaše započeo patriarh Rajačić, bijaše svakako taj, da Srbi bijahu u poviesti prvi put priznati i zakonski izjavljeni kao politički narod u Hrvatskoj i Slavoniji. Napadan je gladki i dopadljivi oblik rezolucije, što ju bijaše predložio Jovan Živković, kojoj su Hrvati zaista nasjeli.

Izpitamo li sad, na temelju ovdje rečenog, Stanojevićev citat, pokazat će nam se, da je točno, da su politička strujanja u smislu Karadžićevih teorija već postojala u južnoj Ugarskoj još prije, nego ih je on formulirao, da su odande prešla u Srbiju i da je nosiocem i širiteljem tih ideja postala karlovačka patriarhija i od nje zavisno svećenstvo, koje je i nadalje živjelo u predajama pečke patriarhije.

Na ovom se mjestu sad ne možemo dalje baviti razvojem događaja u Hrvatskoj, ali treba utvrditi, da se srbski pokret silno razmahao. Taj zamah dolazio je do izražaja osobito u tom pravcu, što su nosioci srbske misli nastupili s tvrdnjom, da su Hrvati Srbima uzeli jezik, jer da je štokavski govor, što ga Gaj bijaše prihvatio, srbski, a ne hrvatski. Postepeno se zatim sve više očitovala Vukova i Šafarikova teorija,

---

93 *VI. 19-, str. 34.*
94 *VI. 19., str. 36. i 37.*

koja je niekala Hrvate polazeći sa stanovišta, da je samo »Srbin« etnička oznaka, što označuje narodnu pripadnost, dok je »Hrvat« samo teritorialna oznaka kao na pr. »Štajerac« ili » Stolnograđanin« bez ikakvog narodnog ili političkog značenja.

To zaključujemo iz okolnosti, što je u Hrvatskoj nastao književni pokret protiv srbskih svojatanja. Na čelu mu bijaše dr. *Ante Starčević,* kasniji osnivač stranke i politički vođa Hrvata. On objelodani god. 1866. razpravu »Bi li k Slavstvu il ka Hrvatstvu«;[95] god. 1868. razpravu »Ime Serb«,[96] a dvie godine kasnije ciljajući na Šafarika razpravu: »Slavosrbska pasmina u Hervatskoj«.[97] Starčevič bijaše sasvim izpravno spoznao, koliko povoljno bijaše jugoslavenstvo prodiranju Srba. Zato se on odrekne jugoslavenstva i htjede biti samo Hrvatom, U preostale dvie razprave suprotstavio je on srbskom niekanju Hrvatstva, hrvatsko niekanje Srbstva, došavši do izpravne spoznaje (koja je donekle slična mojoj) o balkansko-romanskom podrietlu Srba u hrvatskim zemljama i do zaključka: Srbi su na hrvatskom zemljištu poslavenjeni Vlasi, dakle Hrvati.

To izgleda na papiru sasvim liepo, ali je Starčević izgubio s vida sasvim poviestnu, kulturnu i crkvenopoviestnu pozadinu tog zamršenog problema.

Vratimo se opet razmatranju svesrbskog problema. Primjećujemo, da je god. 1862. započela živa srbska agitacija u Bosni i Hercegovini. Uslied te agitacije bijaše osnovano u Sarajevu družtvo s predsjednikom popom Teofilom Petranovićem iz Drniša u Dalmaciji, koje si bijaše stavilo u zadatak, da oznake kao vlah, hrkać, rišćanin i rumi, koje bijahu u Bosni u običaju za označivanje grkoiztočnog elementa, zamieni imenom »Srbin« i da proširi srbsko ime. U to družtvo stupiše Đuro Rajković iz Dubrovnika, Nikola Pavlović, Anton Jeftanović, te Vaso i Risto Hadži-Ristić. Družtvo se pokaza doskora u svom pravom svietlu. Započelo je širiti misao o skorom razsulu osmanlijske države, o srbskoj budućnosti Bosne, o obnovi Dušanova carstva i t. d. Poradi toga razpusti bosanski valija Osman-paša družtvo i progna Petranovića, Pavlovića i Vasu Hadži-Ristića iz Bosne. Preostala dva člana prieđoše u vladinu stranku i primiše odlikovanje od Visoke Porte.[98]

God, 1862. i 1863. izazva Crna Gora agrarne nemire u Hercegovini.[99]

God, 1866. osnova pop Vaso Pelagić, rodom iz Banata, pravoslavno sjemenište u Banjoj Luci, Ali turske oblasti opaziše doskora, da se đaci sjemeništa bave više vojničkim vježbama nego bogoslovljem i zatvoriše sjemenište, a Pelagića prognaše u Malu Aziju.[100]

Srbska agitacija preote mah i u bugarskim zemljama u tolikoj mjeri, da Bugari bijahu prisiljeni zauzeti prema tome stanovište, 29. listopada 1868, razasla bugarski narodni odbor okružnicu svim eparhijama u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji, u kojoj pozivaše pravoslavne iz tih zemalja, da se priključe bugarskoj narodnoj misli. Srbi prosvjedovaše protiv toga kod patriarha u Carigradu.[101]

U Dalmaciji izgleda, da se je svesrbski pokret tek malo kasnije jače razvio. Prve brošure odpora protiv Srbstva javljaju se tek god. 1868.,

[95] *Vl. - 8.*
[96] *Vl. - 6.*
[97] *Vl. - 7.*
[98] *Vl. - 21., str. 16. do 19.*
[99] *Vl. - 17., sv. II., str. 187.*
[100] *Vl. - 17., sv. II., str. 190.*
[101] *Na istom mjestu, str. 192.*

i to kao prva, štampani govor dalmatinsko-hrvatskog vođe Mihovila *Pavlinovića,* »Hrvatstvo, Srbstvo, Slovjenstvo i Narodne čitaonice«, što ga bijaše održao te godine. Nekoliko godina kasnije pojavljuje se polemički dialog »Zadvarski«[102] i »Slavenstvo, Jugoslavenstvo, Srbohrvatstvo«,[103] u kojima se zauzimlje stanovište slično nauci Starčevićevoj. t. j. za čisto hrvatstvo protiv svih nastojanja oko zajednice sa Srbima.

Ali u Pavlinovićevu spisu »Hrvatska misao« nalazimo sliedeći odlomak: »Misao srbska u Dalmaciji sramežljivo i pritajeno začimala se god. 1873. u Laser-Rodić-Ljubišinu zemljačtvu«, pa duhata postala god, 1877.—79. u srbskom klubu iz grmena: divide et impera; i napokon mladim ljetom god, 1880. izišla na svjetlost ohola i brkata uz kumove kaluđere i dadilju omladinu grčko-iztočnoga sjemeništa.« [104] [105]

Ovim neobičnim odlomkom pozabavit ću se još na drugom mjestu.

Treba dakle ustanoviti, da se svesrbska misao razvija u Ugarskoj od god. 1835.—1860., da odande pomalo *prodire u kraljevinu Srbiju,, gdje je poprima srbska državna politika, te, postaje vladajućom misli srbske vanjske politike,* a odatle prelazi ona i u druge krajeve nekadašnje pećke patriarhije.

Zanimljivo je još ustanoviti stvarni cilj te politike. Od godine 1766,, t. j. u doba, kad pećka patriarhija bijaše ukinuta, imala je srbska Crkva gotovo izključivo Grke među svojini dostojanstvenicima i višim svećenicima. Tada bijaše zaboravljeno i izvan snage načelo »Srbin je, tko je srbske vjere«, koje bijaše stvoreno prema grčkom uzoru, i ne bijaše sviesti o zajednici Crkve, države i srbske narodnosti. Ona bijaše još živa zapravo samo u južnoj Ugarskoj, gdje nastavahu Raci i nasljednici pećkog patriarha, te se izčuvala predaja nekadašnje sveze između narodne Crkve, narodne države i naroda. Nasuprot tome bijaše grko-iztočni element u pokrajinama otomanske carevine izgubio svu nacionalnu sviest, jer se on sastojaše ili iz poslavenjenih Vlaha ili iz katolika (Hrvata) preših na grkoiztočnu vjeru. A u trojednoj kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji bijahu grkoiztočni Vlasi upravo spremni da se nacionaliziraju kao Hrvati pod utjecajem sredine i hrvatskog kulturnog preporoda. Iz srbske države, koja bivaše sve snažnija, crpila je Crkva snagu i započela je svom snagom raditi na tome, da probudi sviest kod svih grkoiztočnjaka, nastanjenih na području nekadašnje pećke patriarhije, da nisu samo u crkvenom smislu, nego i u nacionalnom Srbi. Počevši od god, 1860. podupire taj crkveni rad sve obilnijim sredstvima i državna sila tadašnje kneževine Srbije.

Pitamo li, kojim je sredstvima radio taj narodno-crkveni pokret i ta težnja za osvajanjem, naći ćemo odgovor u prije već navađanom djelu učenog bosanskog franjevca: *crkva i škola bijahu sredstva za provedbu i razsadnici srbske misli.*[106] Pisac iztiče osobito djelotvornost grkoiztočnih samostana i spominje za Hercegovinu posebice samostane u Ostrogu, Kifinom selu i Biogradu. Kod posljednja dva samostana skupljao se narod iz okolice Nevesinja, a kod Ostroga skupljaše se na dan grkoiztočnog Presvetog Trojstva narod iz čitave Bosne i Hercegovine »udišući zajedno s tamjanom žrtvenika i duh slobode sa živom nadom u bolju budućnost. Crnogorski knezovi propuštahu vrlo

---

[102] *VI., 23., str. 242., 262.*
[103] *VI. 24., str. 382. 427.*
[104] *VI. - 24., str. 423. 532.*
[105] *Navedeno prema IV. 24., str. 383.*
[106] *IV. 17., II. sv., str. 189.*

riedko priliku, da povodom ovih svečanosti dođu sami u Ostrog, i narod gledaše u njih kao u kakovu svetinju, kao u nadzemaljskog zaštitnika i vraćaše se presretan kući u nadi, da nije daleko čas oslobođenja i ujedinjenja. Takovom zgodom sakupljavahu i marljivo milodare za nacionalne, t. j. prevratne i buntovničke svrhe, a skupljeni novac slahu pod oznakom »kolač« na Cetinje«.[107]

Što je netom rečeno, odnosi se samo na Bosnu, ali vriedi neograničeno i za Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju.

Kod ovog s obzirom na duh i ciljeve tako jedinstvenog pokreta, bilo bi sasvim nelogično predpostavljati u spomenutim zemljama metode bitno različite. Za Dalmaciju pozivljem se uostalom na navod dalmatinsko-hrvatskog vođe Pavlinovića, naveden na str. 201., gdje Pavlinović tvrdi, da je srbski pokret nastao u Dalmaciji uz kumovanje pravoslavnih kaluđera i sazrio do pune snage u grkoiztočnjačkim sjemeništima.

Jednako bijaše i u Hrvatskoj i Slavoniji. Spomenuo sam već, kako je pravoslavni patriarh iz Karlovaca prvi počeo raditi na zakonskom učlanjenju srbskog imena u hrvatskom saboru i postigao svoj cilj s pomoću metropolita iz Pakraca i Plaškog.

Kad je za Khuenova banovanja srbski pokret u Hrvatskoj i Slavoniji preoteo mah, napisa jedan umirovljeni viši častnik grkoiztočne vjere, koji se osjećao Hrvatom, niz članaka pod pseudonimom S. S. Kirinski u Agramer Tagblattu od 17., 18. i 19. ožujka 1891. pod naslovom: »Srbin ili Hrvat«. Iz članka od 18. ožujka vadim sliedeći odlomak: »Obzirom na odnose, razložene u mom prvom članku, nameće se pitanje, kako to, da se naši jednovjernici u Hrvatskoj vole nazivati Srbima, a ne Hrvatima. Evo odgovora: Ime Srbin uvezao je u našu domovinu nekadašnji karlovački episkop Mušicki. Taj crkveni dostojanstvenik, koji bijaše na glasu zbog velike učenosti, započne prvi svome duhovnom i laičkom stadu propoviedati, da nisu ni »Vlasi«, ni »hrišćani«, ni »Hrvati« — a tim imenom zvahu se bar u postojećoj banskoj Granici svi pripadnici iztočne Crkve — nego »Srbi«. Episkopu Mušickome ne bijaše nikako na pameti, da se bavi promicanjem srbstva u svojoj diecezi. Rodom iz Banata ... i t. d.« Sliedi piščev pokušaj, da se ta pojava razjasni, ali dokazuje jedino, da si o samoj biti čitavog pokreta ne bijaše načistu pisac, koji je inače dobro podkovan.

Dakle i marljivi srbski propagandist Mušicki bijaše rodom iz južne Ugarske.

To bi bio dokaz, da je i u Hrvatskoj grkoiztočna Crkva bila nosilac svesrbske agitacije. A što se tiče škole, vidjet ćemo kasnije, da se čitava borba Srba posvuda, osobito u Hrvatskoj, kretala oko narodno-vjerskih škola. Sedamdesetih godina nije ban Mažuranić dopuštao, da se stvaraju srbsko-pravoslavne vjeroizpovjedne škole, izričući sasvim izpravno, da nema nikakovog pedagoškog razloga za osnivanje takovih škola. On je i ukinuo neke od tih još prije osnovanih škola. Ali osamdesetih godina za banovanja Khuenova otvoriše Srbi ipak u Zagrebu srbsko-pravoslavnu vjeroizpovjednu školu i prvi srbski djevojački internat. Stvarno ne bijaše za to nikakove potrebe, ali Srbima

---

[107] *IV. – 17., II. 9 sv., str. 189. i 190.*

trebala je njihova vlastita škola, »da u njoj njeguju srbski duh«, kako to sami izjaviše. A kakav je taj duh, o tome su nas dovoljno poučile posljednje godine pred rat.

Sad ćemo ukratko svrnuti pogledom i u samu Srbiju, te o pretresanom problemu saslušati još jednog zanimljivog pisca, dra Vladana Đorđevića. U svom »Srpskom pitanju« piše on ovako: »Počevši od toga trenutka bijaše idealom Srba, i to jednako u Srbiji kao i u Crnoj Gori, a također i idealom njihovih knezova, da oslobode sve Srbe bez obzira na vjeru i da ih ujedine u jednoj narodnoj državi. Njihovo nacionalno poslanje bijaše im mnogo važnije od udesa narodne dinastije. Za izpunjenje tog narodnog poslanja bijaše već knez Mihajlo spreman da se zarati u sporazumu s knjazom Nikolom Crnogorskim. *Navještaj rata bijaše već spremljen, kad Mihajla umoriše.«*[108] Knez Mihajlo Obrenović bijaše umoren dne 10. lipnja 1868. Već je dakle onda za vladanja jednog Obrenovića Srbija htjela Austriji naviestiti rat u svrhu ostvarenja velikosrbskih ciljeva.

I kasnije za vladanja Obrenovića vidimo svesrbski pokret u punom zamahu pod okriljem srbske države.

Godine 1890. štampano je u kraljevskoj srbskoj državnoj štampariji u Beogradu treće izdanje knjige »Za narod i školu« pod naslovom »Srbski svet u reci i slici«, što ju napisa Pet. M. Niketić. Odatle možemo zaključiti, da je prvo izdanje tiskano već osamdesetih godina. Sa znanjem državne vlasti poučavaju se srbska djeca u toj knjizi ovako: (S. 3) »Srbske zemlje jesu: 1. Kraljevina Srbija, 2. Stara Srbija, 3. Makedonija, 4. Crna Gora, 5. Bosna i Hercegovina, 6. Dalmacija, 7. Istra, 8. Hrvatska, 9. Slavonija, 10. Sriem, 11. Bačka, 12. Banat, 13. Srbija pod bugarskom vlašću (zapadna Bugarska),«

Omladina velike škole u Beogradu priredila je i objavila kao prilog »Prosvjetnom Glasniku« (službenom listu kraljevskog srbskog ministarstva prosvjete, u svezku za siečanj 1892.) »etnografsku kartu srpskih zemalja« (1 : 1,600,000), na kojoj se kao srbske nalaze ove zemlje: 1. Iztočna polovina Istre, 2. Hrvatska, 3. Slavonija, 4. Južna Ugarska, 5. Srbija, 6. Bosna i Hercegovina, 7. Dalmacija, 8. Crna Gora, 9. Macedonija, 10. Zapadna Bugarska. Kraj oko Dragomana i Slivnice prikazan je kao čisti srbski, tek iztočno od Sofije ima Bugara pomiešanih sa Srbima, a čistih Bugara ima tek na desnoj obali rieke Isker,

I srbska đačka družtva u Grazu, Beču, Petrogradu izdavala su svake godine rodoljubna izdanja. Ovi »Srbi, sakupljeni iz svih srbskih zemalja od Balkana do Jadrana« izdadoše također etnografsku kartu, koja se podpuno slaže s beogradskom, a k tome još i tumačenje od 59 stranica u osmini, gdje navode, da su kartu izradili »na osnovu poviesti, jezika, običaja i narodne pjesme«. Tamo se veli još i ovo: »Srbski narod označuje već punih pet stoljeća krvlju svoje granice od Senja do Iskra i od Soluna do Pešte.«

Netom prikazane akcije za vjersku i školsku autonomiju u Austrougarskoj monarhiji, te rad srbske države oko prosvjećivanja i agitacije bijahu još poduprte naveliko zasnovanim sustavom za osnivanje

[108] *VH. 28., str. 127.*

novina. U Zagrebu bijaše u listopadu god. 1884. osnovan »Srbobran«. zatim »Srbski Glas« u Zadru, nadalje »Dubrovnik« u Dubrovniku, »Velika Srbija« u Beogradu i kasnije »Srbska Rieč« u Sarajevu. Obćenito se smatralo, da te novine pomaže odnosno uzdržava Beograd, premda se to in concreto ne može lako dokazati.

Ali pri uvidu u pravo stanje stvari, što ga danas imamo, moramo smatrati, da tome bijaše zaista tako. Poznato mi je iz vlastitog izkustva, da je urednik Srbobrana Pavle Jovanović u Zagrebu nosio nadimak »Dinarčić«. Bijaše to aluzija na podporu u dinarima, što je dobivaše od srbske vlade. Sjećam se još jednog članka, koji bijaše osamdesetih godina izišao u nekom hrvatskom listu, gdje se Srbobranu spočitavaše, da ima samo 160 predplatnika, koji predplatu zaista plaćaju, a ipak šalje mnogo stotina primjeraka po čitavoj zemlji. Daljnjih posljedica te polemike ne sjećam se. Ali je činjenica, da je »Srbobran« i dalje nesmetano izlazio i razašiljao bezplatne brojeve. Uspjeh tog rada gledamo danas. Činjenica je također, da je bivši srbski ministar predsjednik Garašanin, u borbi protiv radikalne stranke, koja je god. 1882. dospjela na vlast, obtužio u srbskoj skupštini god. 1892. radikalnu stranku, da je potratila mnogo hiljada dinara i podielila taj novac raznim listovima u Austro-Ugarskoj. Među ostalima bijaše izričito spomenut i »Srbobran« i još poneki od prije spomenutih srbskih listova.[109]

Konačno zaključujem: utvrđujem dakle, počevši od god. 1860. svesrbski (velikosrbski) pokret misao je vodilja srbske države. Zato je sasvim krivo shvaćanje Setoaa Watsona,[110] da su velikosrbski ideal stvorili tek Karađorđevići i da ga treba upisati na njihov račun, što izgleda, da je prihvatila i austrijska Crvena knjiga od god. 1914.[111]

8. Nova formulacija svesrbskih nastojanja

Ali dobra majčica priroda pobrinula se kao svagdje, tako i ovdje, da srbska stabla ne izrastu u nebo. Već sam razložio, kako je srbski napadaj izazvao u Hrvata pokret za odporom, što ga bijaše poveo hrvatski političar dr. Ante Starčević. Pokret odpora bijaše utjelovljen u jednoj stranci, u Starčevićevoj stranci ili u Hrvatskoj stranci prava, koja je zabacivala ilirizam i jugoslavenstvo izpravno spoznavši, da ta dva pravca utiru samo putove srbskom nadiranju. Ona je pošla smjerom politike čistog hrvatstva suprotstavljajući idealu Velike Srbije ideal Velike Hrvatske i smatrala političkim idealom ostvarenje najveće historijske ekspanzije hrvatske države. Premda taj pokret ne bijaše izpravno ocjenjivan izvan zemlje, njegov uspjeh u Hrvatskoj bijaše to veći. On je pomalo potisnuo jugoslavenstvo i napola unionističku stranku »obzoraša«, koja ga je zastupala, i počeo je čak privlačiti i grkoiztočni element, stvorivši pojam »pravoslavnog Hrvata« i rješavajući ga opasnosti od neminovnog sukoba s Monarhijom. Nacionalno-crkveno Srbstvo željno osvajanja, uvidjelo je, da se ciljevi osvajanja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji nalaze u velikoj opasnosti. Osim toga Bosna i Hercegovina ne bijahu na berlinskom kongresu dodieljene Srbiji nego

---

109 *IV. - 24., str. 319.*
110 *VII. 4., str. 430.*
111 *VI. 29., str. 1.*

Austro-Ugarskoj mimo očekivanja. Tako je ideja osvajanja nanovo izražena nakon kratkog razdoblja udvaranja.

Godine 1899., tik pred prekretnicu stoljeća, objelodani Miroslav *Spalajković,* pitomac srbske vlade u Parizu, koji na tamošnjoj »Ecole diplomatique« studiraše državne znanosti, knjigu »La Bosnie et l'Herzegovine«.[112] To djelo bude nagrađeno od parižkog pravnog fakulteta.

Značenje ovog djela postalo je vrlo važno za razvoj problema južnih Slavena, a budući da se njegovo značenje nažalost nije spoznalo u Austro-Ugarskoj i razjasnilo širim krugovima, moram se njime malo obširnije pozabaviti.

Ova se knjiga sama izdaje kao »studija diplomatske poviesti i međunarodnog prava« i sastoji se od uvoda, koji je posvećen iztočnom pitanju, poviestnog prikaza (expose historique) i pravne studije (ètude juridique).

S obzirom na važnost tog djela za daljnji razvoj na jugu, ukratko ću sažeto ovdje prikazati njegov sadržaj kao i njegove glavne misli i težnje.

1. Bosansko je pitanje u svojoj biti međunarodno i tiče se čitave Europe. Pozivlju se pojedine velesile, da se pozabave tim pitanjem, vežući ga koliko je to god moguće na smjernice njihove vlastite politike. »Izvan svake je sumnje, da su Bosna i Hercegovina najvažniji dio iztočnog pitanja. Zato ih ne možemo dovoljno toplo preporučiti pozornosti i razmišljanju diplomata i državnika.« (S. XXI.) Nadalje: »Francuzka bi počinila sudbonosnu pogrješku, kad bi se prestala zanimati za zlu sudbinu, što je Srbima nanosi u Bosni i Hercegovim nasilna politika Bismarckova i Andrassvjeva.«(S. XXX.) Izptoredi nadalje strane XXV, XXXII, XXXIII i t. d.

2. Bosna i Hercegovina su srbske zemlje, one su rasno i nacionalno jedinstvene, vjerski doduše podieljene. ali pripadnici svih triju vjera su Srbi. (Pisac upotrebljava doskočice, omiljele kod Srba, da bi Hrvati posvema nestali.) »Izuzevši njemačke kolonije i ono nekoliko tisuća Židova, koji stanuju u gradovima, stanovničtvo je izključivo srbske narodnosti, ili obćenitije rečeno, pripada onom dielu južnoslavenske rase, koji nosi srbsko ili hrvatsko ime.« (Str. XV.) Ali kasnije se Hrvati uobće više ne spominju, nego se kaže: »Srba ima u Ugarskoj, u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, u Turskoj, ali izključivo se Srbi nalaze u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini.« (Str. XXV.) Nadalje: «Najljepši dio srbske rase, onaj, čija se krv sačuvala bez ikakve strane primjese, nalazi se upravo u Bosni i Hercegovini. Zato je jedino opravdanje za postojanje (la vraie et unique raison d'etre) Srbije i Crne Gore u današnjim njihovim granicama zadatak, da steknu ponovno te zemlje, ali zapreka tome leži u vječnoj borbi dviju misli, velikosrbske misli i misli o Austriji kao balkanskoj velesili.« (Str. XXVI.) Izporedi nadalje str. 68. 116, 333.

3. Veliku Srbiju prikazuje pisac u najljepšem svietlu, da bi se zapadnoeuropska javnost s time sprijateljila. »Hoće li ikada biti Velike Srbije ili ne će? Čitavo srbsko pitanje tu je sadržano. Može li Europa spriečiti, da se ona ne pojavi? Nikada, jer bi prije trebalo uništiti srbski

[112] *Vl.- 26.*

narod! Treba znati, da Austro-Ugarska za tim upravo i teži...« (S. XXIV.) Ali dolazi još i ljepše, Spalajković kaže (Historie de la Guerre d'Orient, Paris 1877., Str. 96.) ovako: »*Naglasimo još, da Bosanci i Hercegovci, pretežnom, većinom grkoiztočne vjere, i ne misle* na to, da dođu pod austrijsko gospodstvo. Oni se zanose uspostavom srbskog carstva ili barem time, da će uživati neku autonomiju. Agitacija, koja bijaše zavladala u Srbiji, mogla bi u ne predalekoj budućnosti izazvati bojazan za razne zapletaje, premda se u ovaj čas stišala, *jer u Beogradu, jednako kao i na Cetinju, goje nadu, da, će ujediniti sve Slavene Balkanskog poluotoka u razmjerno jedan narod.«* (S. 30.)

Ovamo ide još jedno veoma značajno mjesto: »Grkoiztočna je vjera u Bosni i Hercegovini najstarija, jer predstavlja prvu pojavu kršćanske vjere i kršćanske kulture u ovim krajevima«. To je tipično bizantinsko izvrtanje poviesti. (Izporedi str. 155. i 181.).

4. Sile podpisnice berlinskog kongresa počiniše grubu pogrješku i veliku nepravdu time, što su Bosnu i Hercegovinu dodielile Austriji. Ako se te zemlje već nisu mogle dodieliti Srbiji, trebalo im je dati autonomiju pod jednim srbskim knezom. No budući da je položaj tih zemalja absurdan (Str. 293.) i abnormalan (Str. 315.), to je rješenje berlinskog kongresa uostalom samo privremeno. (Str. 89., 109., 118., 293.,299.). Ono je samo urota, dogovorena između Austro-Ugarske, Njemačke i Englezke (Str. 88.) i »Moglo bi se reći: berlinski je ugovor posljedak egoistične politike. Njen oblik može da bude samo prolaznog značenja, što se najbolje vidi iz držanja velesila, koje su se ustručavale pristupiti njegovom jamstvu.« (Str. 105.)

5. Položaj Austro-Ugarske u Bosni jest samo položaj mandatara sila podpisnica berlinskog kongresa, a podjeljivanje tog mandata jest »une mesure de police europèenne.« (Str. 146.) Zato Austro-Ugarska ne može i ne smije proširiti u Bosni utjecaj svoje vlasti, te je svaka aneksija isključena (S. 59., 151., 201), jer je ona samo držalac tih zemalja (S. 221., 278., 283., 330. i 333.). Taj je mandat vremenski određen i privremen (S. 50., 78., 80., 82., 138., 164. i 338.). Austro-Ugarska nema u Bosni punog suvereniteta (S. 144., 167.), a nema između Monarhije i Bosne ni državopravne veze (S. 152.). Ona te zemlje stvarno samo posjeduje, da bi u njima stvorila sređene prilike (Organisation des rapports stables).

6. Čitavo nastojanje Monarhije, koje ide za osvajanjem iztoka nalazi se u protuslovlju s ovim stvarnim pravnim stanjem u Bosni. Austrija nastoji, da lukavošću i nasiljem prieđe preko granica pravde (S. XVI.,75., 186., 254., 301., 333., 334., 336.), *Austrija je samo pionir njemačkog Dranga na iztok* (S. XXIX., 65.). Ona progoni Srbe nepomirljivom mržnjom i sprema im propast. (S. XVI., XVII., XVIII.). »Sasvim je naravno, da Austrija zagrižljivo progoni narodnu sviest u Srba, kad nastoji da je uništi svim sredstvima i kad osobito napada na srbske crkve i školsku autonomiju, tu Ahilovu petu srbskog naroda.« (S. XX.)

7. Bosna i Hercegovina pripadaju još uviek de jure i de facto turskom carstvu (S. 241. do 243.), one su za Austriju inozemstvo i strane zemlje (S. 244., 247., 253.). Sultan je jedini njihov zakoniti suveren,

a i sile podpisnice berlinskog ugovora smatraju ga takovim (S. 277.). Turskoj pristoji pravo braniti svoju pravnu oblast, »da bi zaštitila svoj zemljištni suverenitet (svoju cjelokupnost i vlastničtvo svojih državljana). U slučaju povrede prava sa strane Austro-Ugarske, pristoji Turskoj pravo, da se posluži svim diplomatskim sredstvima, pa i oružjem.« (S. 331.) Ali joj pripada i pravo zatražiti, da Austro-Ugarska okupacija prestane,

8. Uslied ovakovih pravnih odnosa i položaja, dužnost je sila podpisnica, da paze na rad i djelovanje Austrije i da je eventualno prisile, da povrati Bosnu njezinu zakonitom vlastniku (S. 332.). Ovo tim većma, što Austrija nije izvršila zadatak, koji joj bijaše zadan mandatom (S. 136., 158.). Ona Bosnu nije smirila (S. 191. i 192.), izkorišćuje zemlju, uništila je trgovinu (S. 194., 195.) i progoni narod. »Srbski narod u Bosni i Hercegovini osjeća, da mu je vlada neprijateljski naklonjena. Sve, što je u vezi s narodnim obstankom: poviest, crkva, škola, knjige, alfabet, pa i samo ime »Srbin«, sve to nemilice progoni. U vlastitoj se domovini bosanske Srbe smatra neprijateljima i tako se s njima postupa, a posljedica toga jest, da bi se oni po vlastitom priznanju radije povratili pod tursko gospodstvo.« (S. 192.) Monarhija nije riešila glavni zadatak, agrarno pitanje (S. 157., 172.), zadatak, koji su sve malene balkanske države već uspjele riešiti.

9. Iz ovog, što je ovdje navedeno, dovoljno se već može opaziti, kakovim duhom ta knjiga diše u odnosu prema Austro-ugarskoj monarhiji. Moram naglasiti, da se duh te izazovne, nepodnošljive i omalovažujuće mržnje na staru i častnu habsburžku monarhiju naprosto ne može opisati u ovoj knjizi. Doniet ću tek sasvim maleni izbor: »Austro-Ugarska, koja nas politički sjeća na Danteov pakao.« (S. XXII.) Pisac posebno voli navoditi francuzke pisce, prema Austriji neprijateljski razpoložene, a uz ostale i Hektora Mallota: »Kad je Austrija morala prestati biti tamničarom Italije, misleći, da si krči put na Solun, dala si je mnogo truda, da postane tamničarom Srba. Zahvaljujući Austriji, danas stoji oslobođenje Srba u god. 1896. tamo, gdje bijaše još god. 1826. Zahvaljujući Austriji, danas su od osam milijuna Srba (Šafarik, Karadžić) slobodna samo dva milijuna.« (S. XXVIII.) »Pošto je Austrija izbačena iz Njemačke i Italije, ne preosta joj ništa drugo, nego da se baci na Iztok.« (S, 68.) Zatim dobiva rieč Berard. opet jedan od ljubeznih Francuza: »Austriji su potrebni turska anarhija, albanski pokolji, grčka i bugarska razbojstva, njoj su potrebne patnje naroda, da bi si mogla prokrčiti silazak do Soluna.« (Str. XLI.) I jedan Rus ima rieč: »Okupacija Bosne i Hercegovine izkopat če grob iztočnoj politici Austro-Ugarske.« (Str. XXIII.) Konačno sabire sam pisac ovako: *»Na koncu, zar događaji ne dokazuju neoborivo, da Austro-Ugarska nije država sposobna za život?«.* (Str. XXXVI.)

10. S Rusijom postupa pisac dakako sasvim drugačije. »Parižki mir imao je svoje dobre i svoje loše strane. Među njegovim najvažnijim političkim posljedcima bijaše i taj, da se srušila znamenita legenda o oporuci Petra Velikog.« (Misao o ruskom svjetskom gospodstvu, izporedi str, 161.). Zatim: »Parižki je mir dao povoda Rusiji, da na-

pusti svoju politiku 18. st. i da sliedi razumniju politiku, koja je više u skladu sa suvremenim mislima o međunarodnom pravu, u tom smislu, da odsada sasvim nesebično oslobađa grkoiztočne narode.« (S. XI.) Ali ipak se pisac kao zastupnik malene bizantske podružnice na Balkanu ne uzdaje posvema u Rusiju. On brzo navodi Thiersa: »Slavenski narodi, koji stanuju u europskoj Turskoj, žele da ne budu ni austrijski ni ruski, pa ih valja prepustiti same sebi. Pravda će riešiti problem, što ga politika ne bijaše sposobna riešiti,« (S. 132.)

Dakle kasnije načelo: Balkan balkanskim narodima.

11. Pisac prihvaća i zastupa čitav niz teorija, koje treba da posluže namjerama njegove knjige. Tako na pr.: »Narodnostno načelo je temelj suvremenog međunarodnog prava.« (S. 119., 121.) »Svaka narodnost ima svoje poslanje.« (S, 121.; izporedi i točku 3. na str. 172, ovog djela). »I pitanje Bosne i Hercegovine bit će konačno riešeno na temelju narodnostnog načela.« (S. 131.) »Kod državnopravnih promjena treba uviek uzeti u obzir nacionalno nastojanje pučanstva.« (S. 129.) *Ako unutar jedne države jedan narod tlači drugi, morale bi posredovati velevlasti.«* (S. 121.) U tom pravcu autor citira Bluntschlia »Daš moderne Volkerrecht als Rechtbuch«, Art. 427. Najgore prolaze Mađari: »*U tome smislu predstavlja Ugarska pravu, opasnost za obitelj europskih naroda, te bi ti tom pravcu trebalo sliediti skupno upletanje uime pravde u korist potlačenih naroda. Pribjegavanje ovome sredstvu bilo bi na svaki način sasvim zakonito, da se sa svieta odstrani stanje, koje treba samo požaliti sa stanovišta obćeg napredka.«* (S. 102. do 103.) Pisac zastupa još jednu zanimljivu teoriju: načelo o jednakosti država (S. 321., 323.). Namjera je očita. Kod svih diplomatskah akcija treba da je Srbija ravnopravna Austro-Ugarskoj.

Posve je nemoguće izcrpiti čitav sadržaj te vrlo opasne i izazovne knjige. Ja sam namjerno prešao preko više znanstvenog njezina diela, i to poradi toga, što je on upravo i najslabiji. Što nije sabrano izravno od drugih pisaca, prilično je bez vriednosti i sadrži u glavnome samo zvučne fraze kao na pr. nova formulacija pojma suvereniteta i drugo (S. 323.). Glavno shvaćanje o državopravnom položaju Bosne i Hercegovine je doslovno prenošenje teorija njemačkog učenjaka dra jur. Hansa Schnellera.[113] Koliko je god Spalajkovićevo djelo neznatno s obzirom na njegovu znanstvenu vriednost, ipak ga treba označiti majstorskim djelom u oblasti umjetnosti diplomatskog podbadanja i u oblasti političke tendenciozne književnosti. Zato je ono po mome shvaćanju dobilo i ogromno značenje za politički razvoj poviesti južnih Slavena u posljednjih 15 godina. Ja mislim, da je to djelo:

a) dalo smjernice za razvoj vanjske politike kraljevine Srbije počevši od dolazka Karađorđevića na priestolje;

b) da je pridonielo mnogo težkoćama unutarnje politike, koje su dale Monarhiji povoda, da to pitanje razčisti god. 1908. i da se potežkoće vanjske politike, s kojima se Monarhija sretala nakon aneksije, također mogu dobrim dielom svesti na izazivačko i otrovno djelovanje ovog djela:

---

[113] *Mislim francusko djelo, što ga citira Spalajković: Histoire de la guerre d'Orient (1875. a 1876.) Paris. 1877., str. 96. izporedi točku 3. na strani 206, ovog djela.*

c) da misli, zastupane u toj knjizi, nisu bile bez utjecaja na postanje i proširenje sadašnjeg rata, a i na formuliranje idejnog oružja neprijatelja, kojim se on u ratu služi.

Na ovom mjestu pozabavit ću se samo točkama a) i b), a točku c) obradit ću u jednom od kasnijih poglavlja.

Da razumijemo djelovanje te knjige, moramo si dozvati u pamet okolnosti, iz kojih je ono nastalo. Ja sam već izcrpivo prikazao megalomaniju i želju za vlašću, koja se sedamdesetih godina stala širiti u Srbiji i u krugovima, koji bijahu pridobijeni za srbsku misao pod utjecajem Šafarikovih i Karadžićevih ideja. U tom fantastičnom i neobuzdanom obliku bijaše čitava stvar razmjerno neopasna. Ali Srbija ojača u borbi za svoju nezavisnost, te bijaše odgojila pokoljenje političara, koji spoznaše, koliko je bezsmisleno posrbljivati Siriju i Krista. Praktični smisao naroda tražio je stvarne ciljeve, koji su trebali da vode računa jednako o realnim mogućnostima kao i o bolestnoj megalomaniji. Tako je u desetljeću iza god. 1861. morala nastati misao o srbskom osvajanju čitavog Balkana, jer inače ne bi mogla biti već jasno izrečena g. 1877., u jednom francuzkom djelu.[114] Ali i u tom obliku taj je zadatak prelazio snage srbskog naroda. U tom pravcu je nesumnjivo pridonio triežnjenju izhod srbsko-bugarskog rata od god. 1885. Jedanaest godina kasnije sliedi novo oblikovanje misli o srbskoj sili, i to baš ovom Spalajkovićevom knjigom, koja je prema tekstu napisana već godine 1896.

U četvrtom poglavlju ovog djela pokazao sam, kako je pećka patriarhija prebacila frontu svog osvajanja prema sjeveru i sjeverozapadu, te osobito po Bosni i Hercegovini posijala mnogo biskupija i samostana počevši od god. 1557.

Posljedak tog osvajačkog rada jest onih 43% pravoslavnog pučanstva u Bosni i Hercegovini. Okupacija je god. 1878. stavila u pitanje daljnji uspjeh tog nacionalno-crkvenog osvajanja. Pridolaženjem katoličkog stanovničtva započeo je postotak katolika rasti; dok je on pri prvom popisu stanovničtva god. 1885. iznosio samo 19,89% od čitavog pučanstva, porastao je on god. 1910. na 22,87%. Uzprkos raznim zaprekama ušla je u Bosnu i hrvatska narodna sviest i politika, od koje se prije okupacije mogahu naći samo tragovi. Kod ovakovih prilika moradoše srbski crkveni i politički krugovi doći do spoznaje: jedna velika prilika za Srbstvo nalazi se u opasnosti. Osim toga nije ni u jednoj drugoj pokrajini grkoiztočni element dosegao tako velik postotak od preko 40% sveukupnog pučanstva.

Spalajkovićevu djelu pripada poradi toga zasluga — ako smijem tako reći — da se u njem izražava politička dogma: Bosna i Hercegovina su polazne točke srbskog nastojanja za proširenjem. Sa srbskog stanovišta bijaše to sasvim ispravno zamišljeno. Ne samo u tom pravcu, što bi bili izgubljeni svi dosadašnji uspjesi, nego i poradi toga, što bi konačnim osvajanjem Bosne i Hercegovine bila odlučena i nacionalna sudbina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije zbog zemljopisne konfiguracije. Ta dva uzka pojasa bila bi nakon posrbljenja Bosne neminovno također posrbljena tim više, što u njima ionako već ima Srba (Dalmacija 16%, Hrvatska i Slavonija 24%). Ovu nacionalno-politički izpravnu spoznaju

114

izrazio je Spalajković u svom spomenutom djelu, pokazavši ujedno i put, kojim treba zaobići najveću smetnju ovoj osnovi, naime činjenicu, da se Bosna nalazi u posjedu jedne velevlasti. Spalajković se poslužio ponešto jednostranim državo pravnim doktrinama njemačkog učenjaka Schnelera, obavio je sve to skupa s nešto znanstvenog prismoka i, pomalo politički ocrnjujući Austriju i Njemačku, bijaše to majstorski sastavljeno djelo.

U nutarnjoj se politici ovo djelo smjesta iztaklo, što se najbolje vidi iz činjenice, da je tim djelom Spalajković postao najboljim jahačem srbske diplomatske konjušnice. Bivši najprije na službi u ministarstvu vanjskih poslova u Beogradu, dođe on pred balkanske ratove u Sofiju, a nakon balkanskih ratova u Petrograd. Prema tome nalazio se on u posljednje vrieme uviek na najvažnijem položaju. Na svom položaju radio je on neumorno na širenju i ostvarenju svojih namisli, t. j. da srbska država, a ujedno i srbska narodna misao stekne Bosnu i Hercegovinu. Sudbina bosanskih muslimana (32%) i katolika (22,87%) bila bi se po prokušanim uzorcima u srbskoj državi vrlo brzo odlučila. Koliko je rad tog čovjeka bio uperen na ostvarenje svojih ideja, dokazuje nam činjenica, da je i ženu uzeo iz Bosne, da si osigura odlučni upliv na razvoj stvari u samoj zemlji. Oženio je kćerku Gliše Jeftanovića iz Sarajeva, kog sam već nekoliko puta spomenuo kao jednog od srbskih vođa. To nije puki slučaj, nego je pametno sračunano u smislu već spomenute srbske ženitbene politike. Ovakovim vezama bijaše Spalajkoviću omogućeno, da ne stekne samo utjecaja u Bosni, nego da svoje mreže — kako ćemo vidjeti — zaplete na čitavom jugu Monarhije.

Tako je Spalajković mogao dovesti do izražaja svoje poglede najprije u Bosni, a ruskom pomoću sad mnnje, a sad opet više u svim ostalim ministarstvima Europe.

Spalajkovićevo djelo ima još jedno značenje, na koje sam tek naknadno naišao: Bizant je Austriju stjerao u pozadinu. Stvarno je Srbija napadač i osvajač, koji želi da stekne Bosnu, dok Austrija želi samo štititi u tim zemljama svoj prijašnji južnoslavenski posjed, koje mu one pripadaju poviestno i zemljopisno-politički. A Spalajkovićevo djelo napunilo je uši svima, koji to htjedoše vjerovati, a tih ne bijaše malo, da Austro-Ugarska hoće *»da osvoji srbske i grkoiztočne zemlje Bosnu, i Hercegovinu«., da tamo na, svaki samo mogući način zlostavlja srbske prastanovnike, te s pomoću prije iznesenih poviestnih krivotvorina prikazana je Austro-Ugarska kao zlotvor.*

9. Odnos Srbije prema Bugarskoj i Crnoj Gori

Ne mogu završiti ovaj dio, a da se prije toga ne pozabavim odnosom Srba prema Bugarima i prema Crnoj Gori.

Nova bugarska država bijaše osnovana god. 1873. na berlinskom kongresu. Ona zahvaljuje zapravo svoj postanak rusko-turskom ratu, koji je tome predhodio, i uspjehu ruskog oružja. Sanstefanskim mirom (3. ožujka 1878.) bijaše nakon 485 godina obnovljena bugarska država,

a njezine granice protezahu se od Egejskog do Crnog mora. No berlinski kongres podreza znatno obseg ove državne tvorevine; člancima 1. do 12. bijaše stvorena tributarna kneževina Bugarska, koja dopiraše sve do Balkana, bugarska zemlja južno od Balkana bijaše ustrojena u autonomnu jedinicu turskog carstva, a ostatak ostade Turskoj.

Bugarska se oslobodila mnogo kasnije, skoro 50 godina kasnije nego Srbija, izpod turskog gospodstva, a i taj svoj uspjeh ne zahvaljuje ona samo ruskom oružju, nego i vlastitim djelima.

Potražimo li razloge, zbog kojih su Srbi pokazali mnogo više snage, lako ćemo ustanoviti, da je:

1. Bugarima posve nedostajao vojnički odgoj, što ga Srbi zadobiše u austrijsko-turskim ratovima. (Izp. str. 69. i 70.).

2. Bugarima isto tako nedostajaše i onaj kulturni rad, što ga austrijski Srbi mogahu razviti zahvaljujući sređenim prilikama u Monarhiji i koji je konačno dobro došao turskim Srbima kao prva kulturna glavnica. Bugari su morali sami u mnogo težim prilikama, kakve bijahu pod Turcima, izraditi svoje prve temelje kulture.

3. Srbi su u svom susjedstvu, u južnoj Ugarskoj, imali nastavak svoje stare državne Crkve i državne misli, a u vlastitoj zemlji samostane ustrojene prema tipikonu sv. Save, koji bijahu utočišta nacionalne misli i nacionalnog i državnog vlastohleplja. Svega toga ne bijaše u Bugara. Pravoslavno crkveno ustrojstvo u bugarskim zemljama bijaše sasvim u rukama Grka, a oni se njime poslužiše, da heleniziraju Bugare. Stoga bijaše Crkva u Bugarskoj orientirana protiv nacionalnog oslobođenja Bugara. I zato je prva borba Bugara bila uperena u pravcu oslobođenja od grčkog skrbničtva u Crkvi. Ta borba bijaše vođena od godine 1848. do 1872.; zaprietivši se prielazom na katoličku vjeru, izposlovaše si Bugari god. 1872. nacionalnog vjerskog poglavicu, egzarhat.

Već šest godina kasnije (1878.) ostvarena je bugarska država. Nastala je doduše ruskom pomoću, ali ta ruska pomoć ne bijaše presudna, bitna, nego sasvim sporedna; bugarska država nastala bi i bez nje, premda zacielo nešto kasnije.

Svakome, tko imade iole pojma o bizantskoj Crkvi i državi, moralo je biti odmah izpočetka jasno, da podjela bugarskih zemalja u dvie pokrajine ne može biti dugog vieka. One su se zaista i ujedinile god. 1885., sedam godina nakon berlinskog kongresa.

Iznenađuje, da Petrograd nije odobravao tog državnog čina. To začuđuje tim više, što je taj čin bio sasvim u pravcu ruskih ideologija, koje su došle do izražaja u miru sanstefanskom. Treba ustanoviti sliedeće: Misao vodilica sanstefanskog mira bijaše, stvoriti u Bugarskoj rusku satrapiju i tako se približiti Carigradu. Samo što su se Rusi u tom računu grdno prevarili. Takav slied misli mogao je nastati samo uslied podpunog nepoznavanja bugarske prošlosti. Sama po sebi i iz temelja pogrješna bijaše pomisao, da će se taj snažni vojnički narod, koji se je 700 godina ogorčeno do iznemoglosti borio protiv starog Bizanta, sad najednom pretvoriti u puko oruđe u rukama novog Bi-

zanta. Rusija se u Bugarskoj samo razočarala, te je napustila sanstefansku misao i vratila se misli o pećkoj patriarhiji, koja veli: slavenski Balkan pod srbskim imenom i pod srbskim vodstvom.

Ovo stanovište dolazi do izražaja, kao i drugdje, tako i u ruskoj književnosti i znanosti (u bizantskom smislu, uzporedi str. 181.). Osamdesetih godina objelodanio je ruski učenjak Jastrebov zbirku macedonsko-bugarskih narodnih pjesama i običaja pod naslovom: »Običai i pesni tureckih Serbov« (Petrograd. 1889., II. izd.). Ova mi zbirka u ovaj čas nije pri ruci, ali kad bismo se potrudili, našli bismo u njoj zacielo još mnogo dokaza za ovaj preokret u ruskom shvaćanju.

Izpitujemo li pak novije odnose između Srbije i Bugarske, naći ćemo dovoljno razjašnjenja u najpozvanijeg tumača, Stanoja Stanojevića. »Akciju kneza Mihajla u tome pravcu pomagala je okolnost, što je Austrija u ono doba (nakon 1866.) bila oslabljena. Još godine 1866. sklopio je knez Mihajlo savez s Crnom Gorom. U siečnju godine 1867. utanačio je s bugarskim odborom bjegunaca akciju za uzpostavljanjem Bugarske i njenim sjedinjenjem sa Srbijom. Kad je stekao gradove u Srbiji, sklopio je utanačenje s Grčkom (u rujnu 1867.) i započeo je pregovarati s Rumunjskom, dok su njegovi agenti stalno i uporno radili u Bosni i Hercegovini, u Albaniji i Macedoniji.«[115] Bugari bijahu toliko mudri i ne pođoše na ljepak sladkog primamljivanja kneza Mihajla i radije osnovaše egzarhat. To bijaše svakako izpravniji put i vješt šahovski potez, ne samo protiv nastupajućih Grka, nego i protiv nastupajućih Srba.

Kad Bugari god. 1885. proglasiše ujedinjenje Iztočne Rumelije s kneževinom Bugarskom, naviesti im Srbija rat. Obično se smatra, da zavist bijaše pravi povod ovog srbskog postupka. Može se on tako i nazivati, ali mu to ipak nije pravo ime. U jačanju Bugarske gledahu Srbi opasnost za misao o pećkoj patriarhiji. prema kojoj Srbstvo treba da bude Bugarima nadređen i vodeći element. Kao dokaz za ovu tezu navodim u prvome redu ono mjesto u Stanoja Stanojevića, koje se odnosi na srbsko-bugarski rat, a Stanojevića valja smatrati najvještijim tumačem novijih srbskih težnja za vlašću. »On je (kralj Milan) prije svega uvidio, da je jačanje Bugarske opasno po srbske interese. Osobito poradi toga što je Srbija zbog austrijske okupacije Bosne i Hercegovine bila pritiešnjena sa zapada i tako izgubila mogućnost da se proširi na tu stranu, te bila tako upućena u pravcu juga, t. j. na krajeve, u kojima se morala sukobiti s Bugarskom. Osim toga bijaše se u Bugarskoj nakon timočkog ustanka sakupilo mnogo srbskih izbjeglica, pa se kralj Milan, zavađen s radikalnom strankom i podržavajući vladu, koja nije imala većine u narodu, morao bojati, da ti izbjeglice ne bi poduzeli kakvu djelatnost u Srbiji, gdje se bijaše protiv njega nakupilo mnogo nezadovoljstva.

Sviest o vlastitoj snazi, koju bijaše stekao nakon svladanog timočkog ustanka, te uobće pojačana samosviest, koju bijaše naučio od austrijske i njemačke diplomacije, kao i osvjedočenje, da će mu uspjeti samo uspjesima u vanjskoj politici svladati radikalnu stranku, koja bijaše u narodu svemoćna, dadoše povoda kralju Milanu, da se prika-

[115] *III. - 5., str. 307.*

zuje zaštitnikom berlinskog ugovora i da se uzprotivi sjedinjenju Iztočne Rumelije s Bugarskom. Zbog toga naviesti kralj Milan Bugarskoj rat (1. studenoga 1885.).«[116]

Sve, što nam tu Stanojević priča, nisu nego pusta naklapanja. Odmah se vidi, kako s mukom traži razloge, da bi razjasnio izazivanje napadačkog rata, čuvajući dostojanstvo i tajeći pravi razlog. Kad bi se radilo uglavnom o dinastičkom ratu, kako nam to Stanojević pokušava prikazati, bili bi Srbi nakon neuspjeha zacielo odtjerali kralja Milana i njegovu dinastiju onako, kao što se to osamnaest godina kasnije dogodilo njegovu sinu. A što se to nije dogodilo, najboljim je dokazom, da se je cieli narod ili bar njegov najveći dio poistovjetio s motivima rata. U Stanojevićevu razlaganju izpravna je samo prva rečenica, da je naime Srbija gledala opasnost u jačanju Bugarske. A ta se sastojala iz opasnosti za nacionalni ideal o osvojenju čitavog južnoslavenskog Balkana, iz opasnosti, koju bi pojačana Bugarska mogla značiti za misao o pećkoj patriarhiji.

Nakon rata i nakon smirenja pokušala je Srbija, da se opet približi Bugarskoj. To nastojanje opaža se osobito nakon dolazka Karađorđevića na srbsko priestolje. Nikola Pašić, koji upravljaše tada srbskom vanjskom politikom, upriliči u tu svrhu sastanak kralja Petra i kneza Ferdinanda u Nišu (19. svibnja 1904.) i posjet kralja Petra Sofiji (30. listopada 1904.). I dok su zavjerenici tada obtuživali Pašića, da nastoji oko personalne unije obiju država pod knezom Ferdinandom (vidi Balugdžićevu parnicu, 4. ožujka 1905.), radili su ti isti zavjerenici na istoj misli, ali u korist kralja Petra, te u tu svrhu bijaše već priređena i osnova, kako da se knez Ferdinand odstrani. Posljedica svega toga bijaše duboko nerazpoloženje na bugarskom kneževskom dvoru, i knez Ferdinand povuče iz toga zaključak, te dalje ne putovaše nikad više kroz Srbiju, nego svagda radije duljim putem preko Rumunjske.[117]

Ali sve to nije bilo zaprekom, da Beograd bijaše god. 1908., prigodom proglašenja nezavisnosti Bugarske mišljenja, da će Turska na nju odgovoriti navještajem rata, da je taj navještaj izazivan i nije se tajilo, da Srbija u takvom slučaju ne bi ostala pukim promatračem.

Kasniji udvostručeni srbski pokušaji približavanja dovedoše do saveza Bugarske, Srbije, Crne Gore i Grčke i do balkanskog rata. Te događaje pozna cio sviet, pa ću ih sasvim kratko prikazati. Onaj odlomak ugovora, koji govoraše o podjeli pliena, ne bijaše jasno stiliziran, a u slučaju nesuglasica bijaše predviđena arbitraža ruskog cara. Samim time bijaše, nakon prikazane ruske orientacije poslije osamdesetih godina, čitava stvar već odlučena na štetu Bugara. Oni predviđahu, da će arbitraža izpasti na njihovu štetu i pokušaše stvar ubrzati bez izpravne spoznaje o svom diplomatskom i geopolitičkom položaju. Posljedice su poznate. Bugarska, koja je u balkanskom ratu najviše učinila i najveće žrtve dopriniela, nije samo najmanje dobila, nego bijaše još oslabljena i ponižena.

Taj je doživljaj kasnije odredio Bugarskoj mjesto na strani središnjih sila u izpravnoj spoznaji, da može samo na toj strani zapriečiti ostvarenje ideje o pećkoj patriarhiji.

---

[116] *Ill. 5., str. 318.*
[117] *Fl. 28.*

Trebalo bi još samo kazati nekoliko rieči o odnosu Srbije prema Crnoj Gori.

Prikazao sam već, kako se Crna Gora poviestno razvijala. Sasvim je jasno, da obstanak dviju samih po sebi malenih država nije mogao ići u račun niti načelu bizantskog nastojanja oko jedinstva, a niti srbskim častohlepivim osnovama. Zato se već vrlo rano pojavljuju pokušaji za ujedinjenjem. Svi ti pokušaji ostadoše bez uspjeha. Nekako baš u sredinu pojačanih srbskih priprema 3 do 4 godine nakon dolazka Karađorđevića na srbsko priestolje, pada bombaški atentat u Cetinju. Još dok se vodila razprava ove parnice u Cetinju, nastojao sam da steknem pravu sliku o tome na temelju novinskih viesti. Ali po pravom bizantskom običaju bijahu na toj parnici izrečene unkrst i poprieko tolike laži, da bijaše na kraju nemoguće svako snalaženje. Srbske novine preplavile su naročito slavensku javnost Monarhije prikazima, kao je čitavu bombašku aferu pripremio knez Nikola, da bi na taj način riešio politički neugodnih ljudi.

Zato sam se naknadno potrudio, da kontroliram tok parnice prema izvješćima u »Neue Freie Presse«. Mogao sam ustanoviti, da je parnica započela dne 25. svibnja 1908.[118] Postojala je namjera upaliti t. zv. biljarsku zgradu, prefekturu i druge neke državne zgrade, umoriti ministre i druge ličnosti, te zatim, kad sve plane, kneževića Danila proglasiti knezom. Svi obtuženi uztvrdiše, da bombe ne bijahu uperene protiv dinastije.[119] Nasuprot tome uvjeravaše siedi knez Nikola: »Moji vlastiti podanici nisu krivi; ja se mogu među njima u svako doba sam kretati. Urota ne bijaše uperena samo protiv mene, nego i protiv čitave moje obitelji.«[120] Kasnije se pojavljuju već ovakve viesti: »Položaj obtužbe je vrlo težak. Većina okrivljenih tvrdi, da im htjedoše nasiljem izmamiti priznanja.« Ali jedan od okrivljenih, Đonović, priznaje da se za vrieme iztrage sporazumio s ostalim obtuženima, da će sve niekati.[121] Zatim nalazimo u »Neue Freie Presse« još nekoliko nezanimljivih bilježki, pa se trag čitavoj aferi gubi u uzbuđeno doba pred aneksiju. Novinstvo i javnost bijahu izgubili orientaciju i zanimanje u tom nerazrješivom zapletu laži, izmotavanja i izkrivljivanja. Srbima je pošlo za rukom, da sakriju pod stol pred širom javnošću Europe istinu o ovoj, za njih toliko neugodnoj stvari.

Istina je međutim, da su krugovi blizi Karađorđevićima i srbskoj vladi, a vjerojatno i sa znanjem dinastije, htjeli pobuniti Crnogorce protiv njihova vladara, zatim odstraniti članove dinastije Petrović-Njegoš u krvavoj pobuni i konačno Crnu Goru sjediniti sa Srbijom. Pa ipak bijahu velikosrbske krilatice dovoljno jake, da se kralj Nikola usprkos ovim događajima nekoliko mjeseci kasnije, za vrieme aneksione krize, stavi na stranu Srbije i Karađorđevića.

Izvukavši kraći kraj u borbi protiv aneksije, osjeti knez Nikola ipak potrebu, da pojača svoj vlastiti ugled, te se zato dne 12, kolovoza 1910. proglasi kraljem. Taj državni čin pobudio je u Srbiji raznoliki osjećaj. Beogradska »Štampa« u svom broju 208. od god. 1910. popratila je taj događaj u Cetinju člankom »Crna Gora pred Srbijom«, u kome se nalaze ovi izvodi: »U Cetinju je nastala trka između laži i gluposti. Da

---

[118] *»Neue Freie Presse« od 26. svibnja 1908.*
[119] *Na istom mjestu od 28. svibnja 1908.*
[120] *»Neue Freie Presse« od 3. travnja 1908.*
[121] *Na istom mjestu od 2. lipnja 1908.*

prikriju ludilo za veličinom i umanje važnost težnje za kraljevskom krunom, šalju u sviet laži. U listovima serviraju gluposti garnirane klevetama, samo da prikriju onu golotinju i siromaštvo naroda, koji nema ni krumpira, a kamo li kruha, da se nasiti. . . Lozinka na Cetinju jest: Crna Gora pred Srbijom! ... I zato moramo proglašenje kraljevinom nazvati ludilom za veličinom. A u stvari to i nije ništa drugo.— I tako se proglašuje ribarski čamac ponosnim brodom. Ta je nova kraljevina samo prkoskraljevina.« — Nekoliko dana kasnije ima opet članak u jednako ljubeznom tonu. Uz ostalo veli se tamo i ovo: »Svaki događaj ostavlja svoj trag, a sliedimo li tragove, koji vode od Nikite do vladara Srbije, jasno se izpoljuje čvrsta namjera gospodara Crne Gore, da postane onaj čvrsti hrast, pod čijom će se sjenom okupiti svi dielovi srbskog naroda. Čitava komedija krunitbe kraljevskom krunom samo je suvišna i čitavom narodu štetna parada.«

Mislim, da sam već dosta navodio, te još više dokaza mojoj tvrdnji ne će biti potrebno.

Podpunosti radi navest ću još dvie viesti iz zadnjeg doba svjetskog rata. »Pester Lloyd« od 20. siečnja 1915. donosi bilježku, da je srbski poslanik u Parizu, Vesnić, objavio u jednom interviewu »Petit Parisiena«, da Srbija sad prvi put objavljuje svoje prave ratne ciljeve, t. j. nacionalno ujedinjenje sviju Srba, a to jest Velika Srbija sastavljena od svih južnih Slavena, Slovenaca i Hrvata,

U isto doba, dok pišem ove redke, donosi »Frankfurter Zeitung« od 16. listopada 1916. viest iz Lugana, da se u Londonu osnovala »Serbian Society« s ciljem, da ujedini sve južne Slavene pod srbskom krunom i pod Karađorđevićima. Prema tome je Srbija, uništena i bez domovine, još imala toliko snage, da nametne ponosnom britanskom narodu misao o pećkoj patriarhiji!

Sabirem: *Jezgra južnoslavenskog problema sastoji se u tome, što se srbstvo razvilo u jaki imperialistički, jednako vjerski kao i nacionalni politički pokret, koji ide za tim, da podjarmi i usiše ostale narode južnih Slavena i da osnuje svoju vlastitu veličinu i moć na razvalinama, susjednih država. Taj pokret nisu tek izazvali Karađorđevići, kako se to često pogrješno uzima, jer je on sasvim naravni izražaj bizantske i srbsko-pravoslavne misli o Crkvi i državi; poviest i razvitak tog pokreta stari su već nekoliko stoljeća, on je u svom razvoju, promienio već nekoliko oblika, te se tridesetih godina izkristalizirao u svom današnjem obliku nacionalno-politički u južnoj Ugarskoj, a državna-politički počevši od god. 1860. u novoj srbskoj državi.*

SEDMI DIO

MONARHIJA I JUŽNI SLAVENI

1. Uvod

Nije mi zadatak, da sad ovdje pišem izcrpljivu poviest odnosa Monarhije prema južnim Slavenima. Krug ovih razmatranja, mora se ograničiti na one odsudne momente, koji su po mom mišljenju imali utjecaj na razvoj prilika u pokrajinama južnih Slavena i koji su dali smjer tome razvoju sve do svjetskog rata.

Moram priznati, da mi je malko nevoljko, kada počinjem pisati ovaj dio knjige. Riedko su kada stekli topao prijam i hvalu vjernici novih mišljenja i shvaćanja, koja se nalaze u opreci s postojećim nazorima.

Ali ja polazim sa stanovišta, da je južnoslavenska politika naše cjelokupne države pokazala u zadnjih petdeset godina vrlo nepovoljne rezultate: mnogo jada, velike žrtve i malo uspjeha. U svome veoma značajnom spisu tuži se Baernreither ovako: »Austro-Ugarska nažalost još nije uspjela steći na Balkanu omiljelost.«[1] To je značajno obilježje ove politike i zato tvrdim, da u postojećem shvaćanju i mišljenju imade zabluda i pogrješaka, koje smetaju izpravnim nazorima i prema tome također i provođenju izpravnih mjera. Mislim, da sam dosadašnjim svojim razlaganjem osvietlio južnoslavenske prilike po kojom novom zrakom svjetlosti, koja ne će samo pomoći izpravnom spoznanju, nego ga donekle i izmieniti.

Jedan od izvora sviju pogrješaka je ta, što vodeća mjesta u Beču i Pešti nisu imala dovoljno izravnog dodira s prilikama i stvarima u južnim krajevima. Njihova spoznaja o tim predmetima proizlazila je previše iz knjiga, novina, spisa i izvještaja, a u njima nikada nije sadržano pravo stanje stvari u podpunosti. U njima stoji obično previše ili premalo od onoga, kako u stvari jest. Na krivi put mogu zavesti osobito spisi. U njima se nalazi uviek neka stilizirana istina, neko stereotipnim slikama i frazama izraženo gledanje, koje odgovara nekim uobičajenim shvaćanjima, predpostavkama i mišljenjima. Čovjek se privikne da gleda na stvari s nekog određenog stanovišta i ne će nikako vjerovati, da se isti predmet može vidjeti i iz neke druge perspektive, ili da su se stvarne osnovice onog gledanja međutim možda već promienile. Ja živim međutim već dva desetljeća na jugu i gledam već liepi niz godina prilike iz sasvim drugačije perspektive: iz neposredne blizine. I zato mi se one prikazuju drugačije, nego što ih se gleda iz Beča ili iz Pešte. To je psihološki problem nalik na onaj, kao kad jednom nepoznatom ulicom prođemo najprije u jednome smjeru, a zatim u drugome. Drugi put ne ćemo je prepoznati, sve izgleda tada sasvim dru-

[1] *V. 13., str. 28.*

gačije. Tako i ovdje: Iz druge perspektive izgledaju nam mnoge stvari drugačije. Neka mi se dakle ne zamjeri, ako budem o mnogim stvarima iznio odvojeno mišljenje.

Uzevši u obzir također probitke, koji su u pitanju, ne mogu smatrati svojom zadaćom nastupati sasvim tiho i oprezno ili čak izbjegavati, da se odkriju zablude ali da se načelno štede stranke, osobe i drugi kakvi politički činbenici. Daleko mi je svaka politička namjera ili pristranost i nastojim, da ovom spletu pitanja pridem sine ira et studio i da neumorno tražeći objektivnu istinu ustanovim one točke, koje će po mojem mišljenju izpraviti uobičajeno shvaćanje i time ubuduće omogućiti Monarhiji na jugu mnogo uspješniji razvitak.

2. Austrija i južni Slaveni do bečkog kongresa 1815.

Još prije nego što je stekla Ugarsku, započinju odnosi kuće Habsburg prema Hrvatima, najbližim južnim Slavenima. (Izporedi str. 24. do 25. i 31,). To bijaše logična posljedica njezina poviestnog poslanja. Na državnom saboru u Regensburgu godine 1518. dobio je car Maksimilian od pape na dar posvećeni mač i šešir, da povede kršćanske vojske u križarsku vojnu protiv muslimanskih napadača, ali on umre nekoliko mjeseci kasnije, dne 12. siečnja 1519. Sveta liga, osnovana u Rimu god. 1538. između Pavla III., cara Karla V., kralja Ferdinanda I. i Mletačke republike, bijaše si postavila ciljem, da iztjera Turke iz sviju europskih zemalja i otoka, da uzpostavi Bizantsko carstvo i da podigne Karla V. istodobno na rimsko i grčko carsko priestolje.

U doba propadanja ugarske države, još prije katastrofe kod Mohača, ustupio je kralj Ljudevit II. god. 1522. više hrvatskih gradova kao Krupu, Liku, Ostrovicu, Skradin, Senj, Knin i Klis svome šurjaku nadvojvodi Ferdinandu, da ih brani od Turaka. Po Šulekovu mišljenju to je prvi početak Vojne Krajine.[2] Na svaki način Habsburgovci su u 16. i 17. stoljeću promatrali čitavo južnoslavensko pitanje sa čisto vojničkog gledišta, t. j. s gledišta obrane od sve jače turske vojničke snage. Time bijaše također uvjetovan čitavi daljnji razvoj.

Već sam prikazao barbarsku taktiku Turaka, da s pomoću balkansko-romanskih nomada unište sav narod i sve pred vlastitom frontom, da zatim, kada krenu napried, s tim istim pokretnim elementom napuče pozadinu vlastite fronte. Pa šta se dogodilo? Hrvati se ne mogahu oprieti divljem razaranju balkanskih Romana. U toj pojavi treba gledati jedan viši socialni zakon: naseljeni seljaci ne mogu se nigdje oduprieti napadaju nomada. Sjećam se, da sam. negdje, vjerojatno u Müllera, čitao ovu misao izvrstno izvedenu. Nagonski mrzi svaki nomad bogatijeg i sretnijeg čovjeka. Toj mržnji i nomadskoj pokretljivosti kao i želji za razaranjem nije dorastao tromi seljački čovjek, koji se grčevito drži svoga posjeda. — Odtuda onaj panični strah, što ga nomadske horde napadajući šire među naseljenim narodima, a tome djelovanju zahvaljuju na koncu konca Mongoli, Turci i drugi osvajači svoj uspjeh. Ta-

---

[2] *VII. 3., str. 18.*

ko se ne mogahu ni Hrvati oduptrieti vlaškome naletu. Hrabro se borahu, znali su i umirati, ali neborci, žene, starci i djeca, pobjegoše u paničnom strahu izpred osmanlijskih pljačkaša. Konačno je izdala hrabrost i Hrvate, pa Austrija uvidje, da ne će moći izaći na kraj sama s Hrvatima i njemačkim vojskama u borbi s Turcima. Da učvrsti svoje granice, bijaše prinuždena, kako sam već jednom rekao, da tjera vraga s pomoću sotone i započne sa svoje strane naseljivati Vlahe i njima slične Balkance. Ovi se rado odazvaše pozivu, jer vidješe, da je pod Austrijom uviek još bolje, nego pod Turskom. Osim toga bijaše i u njihovoj naravi, da na bizantski način sjede na dva stolca.

To bijaše prvi poticaj pitanju srbstva u današnjim južnoslavenskim zemljama.

Ali čini se, da se već tada spoznalo, koliko su ti doseljenici opasni. Nikako ne prestaju sa strane krvatskih, kranjskih i ugarskih staleža tužbe protiv tih doseljenika zbog razbojstva, krađa i pljačke. Osim toga bijaše taj element vazda sklon pobunama i ustancima.

Ne bijaše lako nastupiti protiv njih, jer ako im nešto ne bijaše po volji, preselili bi se natrag u Tursku ili bi se time barem zaprietili, pa postojaše opasnost, da se time ne oslabe vlastite granice. I tako postade njihovo nomadsko razpoloženje oružjem protiv države, koja im pružaše gostoprimstvo. Oni mogahu protiv države uviek izposlovati više od ma kojeg drugog elementa. Njihove želje kretahu se obično u tome pravcu, da im se podiele ili prošire njihove povlastice, ili da im se po mogućnosti dade što više zemlje u vlastničtvo. Tu zemlju dadoše im ponajviše s opustjelih posjeda hrvatskog plemstva. Ovo se doduše uzprotivi. Premda na višim mjestima bijahu razpoloženi, da izađu ususret ovima, koji su se pritužili, ipak je Vlasima uspjelo, da bunom i prietnjama, da će se odseliti, većinom proturaju svoju volju.

Da stane na put ovakvim potežkoćama, našla se habsburžka država pred potrebom, da poduzme stanovite mjere. Pokušaše primieniti dva za Austriju značajna sredstva: crkveni i vojnički zapt.

Moje je mišljenje, da oblikovanje i stalno uređenje Vojne Krajine nije nastalo samo iz nastojanja, da se to pučanstvo intenzivnije vojnički izkoristi, nego da se također zadrži u zaptu i redu opasni vlaški element. Ovu okolnost mnogi lako previde, jer su turske granice sad gušće sad rjeđe vlaške naseobine počevši od Jadrana pa sve do Bukovine. U ovoj granici vriedili su svagda izvanredno strogi zakoni, jer je opasnost toga elementa upravo tražila iznimne zakone. Još se u paragrafima 44., 48. i 103.[3] našeg današnjeg vojno-kaznenog zakona nalaze stroži iznimni propisi za Vojnu Krajinu, ali su oni međutim postali nesuvremeni odkako je Vojna Krajina godine 1882. ukinuta.

I dok je vojničko sredstvo za discipliniranje izvrstno poslužilo, zatajilo je crkveno posvema. Toliko puta s gorčinom primiećena istina, kako je Rim tako često zatajio spram Bizanta, pojavila se i ovdje. Ali prije nego opišem pojave, koje se na to odnose, moram još nešto drugo spomenuti.

Proučavajući sve publikacije i izprave, koje se odnose na naseljivanje Vlaha u hrvatskim zemljama, primjećujem stalno ogorčenje hrvat-

---

[3] *Stranci, koji borave u Vojnoj Krajini, podložni su vojnom sudovanju.*

skog plemstva na taj element, a s druge strane neku osobitu zaštitu ovoga elementa od strane austrijskih vojničkih vlasti. (Izporedi str. 172.). Pa budući da se ta pojava pojavljuje osobito tokom 17. stoljeća, ne mogu se oteti shvaćanju, da se je središnja vlast, koja se tada intenzivno borila protiv moći staleža, poslužila Vlasima, da oslabi moć hrvatskih i ugarskih staleža. Premda su Turci u to doba te staleže bili već dobrano razdrobili, ipak bijaše takva borba u smislu onog razdoblja i vodila se svim raspoloživim sredstvima i u Hrvatskoj.[4]

Ali reakcija nije izostala. I druga je strana pokušavala da se posluži Vlasima. U Tattenbach-Zrinski-Rakoczyjevoj uroti (god. 1663.— 1671.) sabrao je Zrinski u Hrvatskoj Morlake i Vlahe (jedni i drugi su balkanski Romani, samo što su Modaci katolici, a Vlasi grkoiztočni), da s njima pođe na središnju vlast.[5]

I u Rakoczyjevim borbama opaža se to isto s obzirom na Race. Dvor nastoji da ih upotriebi protiv Rakoczvja, a Rakoczy protiv dvora. Oni sami pak gledaju, da izkoriste obojicu, a većinom ih vidimo na strani jačega.

I nastojanja austrijske državne vlasti u pravcu katoličenja imala su izprva poneki uspješni rezultat. Vlasi dođoše u Austriju predvođeni vlastitim vojvodama, čija imena bijahu većinom još sasvim romanska: Mirća, Dardalija, Radul, Anasor i t. d., ali i s popovima. Ti popovi bijahu isključivo Srbi, jer u Vlaha ne bijaše ni vlastite Crkve ni svećenstva, a bijahu došli iz zemalja, u kojima bijaše sve više u porastu vlast pećke patriarhije. Ovo srbsko svećenstvo protivilo se katoličkoj vjeri svom silom; bijaše to u neku ruku tradicionalna srbska nesklonost katolicizmu, a u drugu ruku odlučivaše i prislanjanje uz slavenski crkveni jezik i narodne običaje, koje bi jedva bilo moguće sačuvati u katolicizmu. S katolicizmom bijaše dakle težko uspjeti kod tih ljudi, pa zato pokušaše s unijom, kod koje bijaše moguće, da se zadrže grčki obredi i slavenski jezik. Nastojanja grofa Leopolda Kolonića imala su u tome pravcu mnogo uspjeha: osobito bijaše uz uniju pristala tako zvana Mala Vlaška na nekadašnjoj tursko-slavonskoj granici (oko Pakraca). U Pakracu bude osnovana uniatska biskupija, dobro fundirana, bijaše sagrađen i biskupski dvor i t. d.

Međutim bijahu se zbili još i drugi događaji. God. 1683. pojaviše se Turci posljednji put pod Bečom, ali ih potukoše Karlo Lotarinžki, Ljudevit Vilim Badenski i Jan Sobieski. Zatim nastupi mala reakcija, ali 2. rujna 1686. pade Pešta, čitava se Ugarska oslobodi, a spomenuta dvojica austrijskih vojskovođa potukoše odlučno Turke 12. kolovoza 1687. kod brda Haršanja kod Mohača ravno 161 godinu nakon mohačke bitke. Inocencije XI. ostvari Svetu ligu, Austrija nastupi protiv Turaka zajedno s Mletcima (u Dalmaciji i Moreji) a Poljska u Moldavskoj. Austrija se obrati jednim proglasom kršćanskim narodima Turske, a oni joj se djelomice stvarno i priključe. Osobito je podupirao austrijsku akciju pećki patriarh Arsenije Crnojević. Ali u Turskoj probudi se nova snaga u osobi velikog vezira Albanca Mustafe Koprulija, a Francuzka stane prietiti na Rajni. Austrija je imala i nekoliko neuspjeha, ali to opet popravi Eugen Savojski, prodrievši sve do Sarajeva.

[4] *VII. - I., str. 124., »Ferdinand htjede slomiti moć staleža, dovesti absolutno kraljevstvo na vlast i konačno sve podanike prevesti na katoličku vjeru. Absolutizam i jedinstvo vjere izgledahu najprikladnijim sredstvima, da se austrijski narodi zadrže na okupu.*

[5] *Na istom mjestu, str. 200.*

Dugotrajni rat bijaše izcrpio snage sviju sudionika i završi se 26. siečnja 1699. karlovačkim mirom, kojim je Austrija dobila granicu na Uni, Savi i Dunavu, osim Banata i jednog diela Sriemia, koji ostadoše sultanu.[6]

Arsenije Crnojević bijaše se u tome ratu izložio za Austriju, te je sada sasvim izpravno osjećao, da dulje više ne može ostati u Turskoj. Zato on g. 1689. prieđe na austrijsko područje zajedno s 36.000 obitelji Raca (Rasciani). Time bijaše položen temelj za kasniji postanak srbskog pučanstva u južnoj Ugarskoj i u Sriemu.

Ovdje treba odmah konstatirati, da su »Raci«, što ih je Crnojević preveo u Austriju, bili upravo pučanstvo stare Raše, tog središta srbskih naselja i kolievke srbske države. I premda u tim Racima bijaše mnogo primjesa balkansko-romanske krvi, ipak bijahu oni potomci prijašnjih osnivača srbske države, pa ih zato moramo strogo lučiti od Vlaha u jugozapadnim krajevima Monarhije.

Ovo preseljenje imalo je odlučan utjecaj na poviest uniaćenja Vlaha. Fiedler je o tome napisao nekoliko monografija, u kojima se nalazi neke vrlo čudne stvari.[7] Smatram, da su ti događaji toliko važni, da ih valja ovdje spomenuti.

Koncem 17. stoljeća bijaše uniatskim biskupom Petar Ljubibratić, koji bijaše 26. svibnja 1699. posvećen u Opovu također kao »Episcopus Laensis (Vlachensis) et Syrmiensis ad Sanctum Nicolaum«, »Nekoliko godina nakon što se naseli u južnoj Ugarskoj« pripovijeda nam Fiedler, »povede Arsenije III. Crnojević snažnu akciju protiv Ljubibratića među pouniaćenim Grcima i Vlasima, nastojeći, da mu stado odvrati od unije i ponovno podloži svojoj vlasti.[8] Patriarh uputi svima vlaškim dostojanstvenicima pismo, u kojem bijaše sadržan poziv, neka Ljubibratića ne priznaju biskupom, jer ne će da bude podložan patriarhu, da nije zaređen i da nema prava zaređivati, jer je car jedino njemu (Crnojeviću) povjerio vođenje vjerskih poslova.«

»Uz ostalo sazove on i skupštinu svih uglednijih Vlaha na dan sv. Andrije. Tko ne dođe, trebao je biti kamenovan i zapaljena mu kuća, kao što se to bijaše već dogodilo pred nekoliko godina u križevačkoj granici. Zaista dođe na sastanak neko 300—400 osoba i zaključiše da se biskupu Ljubibratiću ne će ni pokoravati, a ni štogod podavati.«

»Godine 1704. umre Petar Ljubibratić. Za nasljednika bijaše mu određen njegov nećak Ivaniša Ljubibratić, i zagrebački biskup primi nalog, da ga u Pakracu ustoliči. Ali još prije toga proda Ivaniša biskupski dvor u Pakracu zajedno sa starim imovnikom za 1.000 talira Arseniju Crnojeviću, koji bijaše onamo dohitao iz Beča i postavio u Pakracu biskupa grčkog obreda Sofronija Podgoričanina, koji se odmah uselio u dvor.«

»Ivaniša Ljubibratić nestade; pripoviedalo se, da ga je patriarh Arsenije uklonio u Moskvu.«

»U međuvremenu bijaše se Rakoczy pobunio, i ta buna bijaše svratila na sebe svu pozornost vlade. Pošto je trebalo s time u vezi osobito pažljivo postupati s nepouniaćenim grčkim stanovničtvom i nji-

[6] *VII. —5., str. 10. 15.*
[7] *VI. —5.*
[8] *VI.— 5-, str. 9.*

hovim patriarhom. koji bijahu vladi učinili vrlo važne usluge, Arsenijevo raspoloženje protiv unije bijaše time veoma poduprto.«[9]

Shvaćate li sada, što razumievam pod »strašnom snagom bizantske crkvene i državne misli«? U Austriju se doselila skupina ljudi bez domovine, a prilično i bez kulture, i nakon nekoliko godina ta skupina ljudi u stanju je da se učvrsti protiv katoličke države i njenih probitaka i da u tren oka uništi mučni dugogodišnji rad.

Posljedice toga događaja djeluju još i danas. Glavnom tom uspjehu pridošao je još i stalni rad putujućih srbskih monaha s područja pećke patriarhije, koji su žilavo radili protiv uniaćenja grkoiztočnih doseljenika.[10] Uspjeh se vidi najbolje u brojevima. Prema popisu stanovničtva od g. 1910. bijaše u Hrvatskoj i Slavoniji: pravoslavnih 644.950, a uniata (1900.) 12.819. Ova konstatacija je od odsudne važnosti za Monarhiju s obzirom na današnji rat i s obzirom na budućnost. Svi se uniati osjećaju Hrvatima, dok se grkoiztočni osjećaju Srbima.

Tokom moga razlaganja imao sam već prilike naglasiti, od kolike su važnosti bili Srbi južne Ugarske, Raci, za čitavi razvoj južnoslavenskog problema. Zato ne mogu, a da ne posvetim njihovu seljenju stanovitu pažnju, premda sam s obzirom na raspoloživi prostor prisiljen, da se po mogućnosti ograničim. Tko se za to pitanje pobliže zanima, neka uzme dobru knjigu profesora Schwickera, kojom sam se ovdje i ja poslužio.[11]

Osim spomenutog već proglasa bijaše Austrija izdala balkanskim narodima još i t. zv. »Litterae invitatoriae«,[12] u kojim ih pozivaše na borbu prptiv Osmanjija. Na temelju toga naslova, koji zavodi pomalo u bludnju, izvadahu kasnije Raci zaključak, da bijahu pozivani, da se izsele u zemlje Habsburgovaca. To je međutim sasvim krivo, jer se u tekstu tih pisama Raci pozivahu, da se doduše priključe Austriji, ali da ne ostave vlastitu zemlju. Kod Raca je međutim odlučio strah pred osvetom Osmanlija, a i prirođena želja za seljenjem, te se njih 200.000 do 300.000 doseli u austrijske zemlje.

Nitko u Austriji ne mišljaše, da se oni trajno tu nasele, nego im se namjeravaše — jer moradoše pobjeći zbog pristajanja uz Austriju — samo prolazno pružiti sklonište i zaštita, te ih onda kasnije vratiti u njihovu staru postojbinu, kada bude oslobođena od Turaka.

S toga im gledišta bijaše dan prvi t. zv. leopoldovski privilegij od 21. kolovoza 1690., kraljevski protekcional od 11. prosinca 1690. i drugi leopoldovski privilegij od 20. kolovoza I691.[13]

Te povlastice imale su s obzirom na buduća osvajanja na Balkana osigurati bjeguncima osobitu carsku zaštitu; one im davahu stanovite povlastice tako na pr. upotrebu starog kalendara, bijaše im nadalje dozvoljeno, da imaju nadbiskupa rodom i jezikom Raca, koji će i nadalje — tako dugo dok bude poslušan i vjeran caru — ostati na čelu sviju Crkava grčkog obreda u občinama, koje se nalaze u Grčkoj, Raškoj, Bugarskoj, Dalmaciji, Bosni, Jenopolju, Hercegovini, a također i u Ugarskoj, Hrvatskoj, Meziji i Iliriji.[14] Podjeljujući ove povlastice, mislio je austrijski dvor dakako steći sve te zemlje, koje su se tada sasvim ili dielom kao Ugarska i Hrvatska, nalazile u neprijateljskoj vlasti. Pokraj

---

[9] *VI. — 5-, str. 10., 11.*

[10] *III. — 15., str. 91, 92.*

[11] *III. — 14. Zanimljivo je. da se ta knjiga više ne može dobiti u knjižarama.*

[12] *III.-14., str. 9.*

[13] *III.—14., str. 12. do 25. i 18.*

[14] *Na istom mjestu, str. 10.*

drugih crkvenih i financijskih povlastica, preko kojih mi je prieći, bijaše drugim leopoldovskim privilegijima rackom metropolitu priznato t. zv. pravo kaduciteta imovine Raca umrlih bez nasljednika, a to je uvelike pridonielo bogaćenju i jačanju grkoiztočne Crkve.

Zapravo u 18. st. pada doba pravog širenja Austrije na Balkanu, ali joj smetaju neprijateljstvo Prusije i Francuzke. Uspjeh oružja princa Eugena Savojskog iznudio je požarevački mir (21. VII. 1718.), koji bijaše povoljan za Austriju, te je njime stekla današnju sjevernu Srbiju s Beogradom i Malu Vlašku, t. j. dio današnjie Rumunjske, omeđen Dunavom i Oltom. Ali svi ti uspjesi bijahu opet izgubljeni nepovoljnim beogradskim mirom (18. rujna 1739.). Zatim je sliedila posljednja vojna protiv Turske, koja se završila mirom u Svištovu (21. kolovoza 1791.) za Austriju bez ikakvog uspjeha.

Sliedećih 60 do 70 godina bijaše izpunjeno francuzkim prevratom, napoleonskim ratovima i njihovim posljedicama po Austriju. Za južnoslavenske probleme ne bijaše vremena, a ni snage.

Na taj način nije se Austrija nikada domogla stare domovine Raca, i oni se ne mogahu natrag preseliti. A da je Austrija i osvojila srednji Balkan, veliko je pitanje, da li bi oni bili voljni zamieniti bogate predjele južne Ugarske siromašnim krajevima srednjeg Balkana.

Ovim povlasticama i vjerskom solidarnošću bijahu Raci, koji i onako dođoše u Austriju kao »obćina grčkih Raca«, još i više sljubljeni u jednu nacionalnu skupinu tim više, što ih oblasti i stanovničtvo južne Ugarske, gdje su boravili, sretahu neprijateljski i sasvim otvoreno nesklono zbog njihovih opasnih nagona.

Kada je postalo jasno, da će biti nemoguće Race u dogledno vrieme natrag preseliti, trebalo se pobrinuti, da se oni konačno nasele, te ih nasele »privremeno« u Bačkoj i uz Maroš u tamošnjim plodnim, ali tada opustjelim krajevima.[15] To privremeno naseljivanje postalo je s vremenom konačnim. Ali Srbi ne bijahu zadovoljni dodieljenom im zemljom, nego zahtievahu, da im se dodieli t. zv. »Mala Vlaška« u Slavoniji i Kumanija. Naseljivanje nije nipošto popravilo odnošaje između Raca i domaćeg stanovničtva. To trajno naseljenje donielo je samo odlučniji postupak mjestnih oblasti, vlastele i katoličkih crkvenih krugova protiv Raca, iz čega se izlegoše samo borbe, trvenja i stalne tužbe Raca.

Vidjeli smo već prije, kakva bijaše sudbina vojvode Đorđa Brankovića, vojničkog vođe tih Raca. Poradi svoga neobuzdanog nastojanja, da postane gospodarom svih zemalja od Osieka do Carigrada, bijaše potrebno, da ga se učini neškodljivim. Posljedica toga bijaše, da je Austrija odtada nastojala da usredotoči vlast više u rukama rackog patriarha, koji je u Austriji od god, 1690.—1849. imao samo dostojanstvo metropolita, dok je vojničko zapovjedničtvo samo od slučaja do slučaja predavala u ruke jednog vojvode. Smatralo se, da će na taj način stati na put nastojanjima poput gore spomenutog. Ali i to je dovelo samo do toga, da se zahtjevima ilirskog narodnog kongresa od god, 1744. već jasno vidi nastojanje za stvaranjem jednog zatvorenog političkog tiela u južnoj Ugarskoj, jedne države u državi,[16] i to jedne

[15] *III.- 14., str. 20.*
[16] *III. 14., str. 98.*

»ilirske crkvene države«, u kojoj bi austrijska država smjela u najboljem slučaju igrati ulogu uviek spremnog zaštitnika,[17] i u kojoj bi patriarh bio »Caput nationis«.

Čitav daljnji razvoj u 18. stoljeću kreće se oko borbe Raca, da prošire svoje povlastice svim mogućim sredstvima i doskočicama. A ugarske mjestne oblasti, koje zastupahu također probitke ostalog pučanstva koje je sa zavišću gledalo povlašteni položaj »občine grčkih Raca«, radile su naprotiv u pravcu, da se te povlastice ograniče i dokinu, i to jednako na crkvenom području kao i na družtvenom i financijskom (poreznom).

Pošto su ti ratoborni Raci u svim austrijskim ratovima hrabro sudjelovali i pošto ih se bojahu svi neprijatelji, zanimahu se za njih veoma mnogo vojničke oblasti. Gledajući u dvoru najjačeg zaštitnika, služahu Raci u prvom redu njegovim probitcima. Zadobivši tako za sebe dvor i vojničke krugove, uspjelo im je uviek prodrieti sa svojim zahtjevima, što sam već nekoliko puta iztaknuo.

I tako postadoše racke stvari posebnom brigom dvora, koji je njihovu občinu smatrao kao »Patrimonium domus Austriacae« i kao neki «Austriaco-Politicum«, a ne »Hungaro-Politicum«.[18] Za racke stvari bijaše stvorena posebna dvorska oblast, i to godine 1717. tako zvana »ilirska dvorska komisija«. Ova je nastojala, da proširi obseg svoje djelatnosti, te je dolazila neprestano u sukobe zbog djelokruga s ugarskom dvorskom kancelarijom, u kojoj bijaše oličeno nastojanje oko ograničenja rackih povlastica.

S Racima i njihovim stvarima bilo je stalno okapanja, te se počelo u tim stvarima tražiti neki »stalni sustav«. Posljedak toga nastojanja bijaše prvi ilirski regulament od godine 1770., iza kojega je godine 1777. sliedio drugi regulament i godine 1779, konačno usliedi »Rescriptum declaratorium nationis illyricae«.

Sve to nije pomoglo, jer se taj sviet u Austriji osjećaše nevoljko. Neki se od njih presele natrag u Tursku. Ali od većeg značenja bijahu seljenja u Rusiju. Tridesetih godina osamnaestog stoljeća već se opaža ruski utjecaj među Srbima. Bijahu to obično ruski častnici, podrietlom Srbi ili svećenici iz Crne Gore, koji u narodu poticahu nezadovoljstvo i pozivahu ga, da se odseli, te je konačno više od 100.000 Srba pošlo iz Austrije u Rusiju, gdje se naseliše u jekaterinoslavskoj guberniji u »Novoj Srbiji«, gdje se vremenom sasvim pretvoriše u Ruse.[19] Ali se i ruski poslanici započnu sve više zanimati srbskim i crnogorskim stvarima i miešati izravno u austrijske probleme unutarnje politike.[20]

Pozitivni posljedak razdoblja od god. 1690. do 1790. bijaše jačanje rackog elementa u južnoj Ugarskoj, njegovo nastupanje kao elementa odanog dvoru, neprijateljskog Mađarima i njihovim političkim težnjama, te konačno proširivanje crkvene sudbenosti rackog metropolita na sav pravoslavni sviet u svim južnoslavenskim zemljama Monarhije.

Izgleda, da *Sosnosky* zastupa mišljenje, da je Austrija pogriešila svojim držanjem, odklanjajući ponude Srba u doba Karađorđeva ustan-

---

[17] *Na istom mjestu, str. 100.*
[18] *Ill. - 14., str. 52.*
[19] *Ill. - 14., str. 126. i dalje.*
[20] *Na istom mjestu, str. 142.*

ka.[21] Ja to mišljenje ne dielim, jer sam uvjeren, da je stanovište Srba naprama Austriji unapried određeno njihovim vjerskim osjećajem. Pitanje Srba postalo bi od vanjskopolitičkog pitanja samo pitanjem unutrašnje politike, pa mislim, da bi u tom obliku djelovalo još mnogo gore, nego što sada djeluje.

Stjecanje Dalmacije bijaše događaj za Monarhiju mnogo važniji. Prvi saveznički rat od 1792.—1797. bijaše dokončan 18. travnja 1797. preliminarnim mirom u Leobenu, gdje bijaše sklopljen javni i tajni ugovor. U članu 9. javnog ugovora bijaše određeno, da će Austrija prepustiti Belgiju Francuzkoj, dok će francuzke čete bezodvlačno isprazniti austrijsko područje. U 11. članu tajnog ugovora osigurala si je Austrija kao odštetu za Belgiju mletačku Istru, Kvarnerske otoke, Dalmaciju, Boku Kotorsku, sam grad Mletke s jednim dielom kopna sve do Adidže.

Smatrajući se obvezanim, da te zemlje pribavi Austriji, izazva Napoleon sukob s Mletačkom republikom, ukine je i prepusti obećane zemlje Austriji.

Hrvatskim zemljama Hrvatskoj i Slavoniji, koje Monarhija posjedovaše u današnjem obliku već od mira u Karlovcima, odnosno od mira u Požarevcu, pridodala je Austrija sada još i Dalmaciju. Kako se sada prilike razvijaju, vidjet ćemo kasnije. Južnoslavenski posjed Monarhije ne mienja se sada stvarno više do god. 1878., t. j. do okupacije Bosne lHercegovine.

3. God. 1848. kod južnih Slavena u Austriji

Za razvoj južnoslavenskog problema u Austro-Ugarskoj postale su vrlo važne dvie godine: 1848. i 1867., koje bijahu također od vrlo velike važnosti za razvoj Austro-ugaorske monarhije. Zato se moramo pobliže pozabaviti najvažnijim događajima, koji su se tada zbili.

Razvojem prilika u Hrvatskoj od napoleonskih ratova, pa sve do g. 1848. pozabavio sam se već u glavnim potezima u II. dielu na stranama 36. do 39. Ali sam tamo sasvim izostavio prikaz tako zvanog hrvatskog preporoda. Predaleko izvan okvira ovoga rada bi me odvelo, kada bih se htio pozabaviti pojedinostima, koje nisu bezuvjetno potrebne, pa bile one neobično simpatične i privlačive. Pojedinim momentima morat ću se i onako pozabaviti u VIII. dielu. Tko se za to pobliže zanima, može se donekle obaviestiti iz svakog leksikona.

Centralizacija i mađarizacija u Ugarskoj javljala se sve izrazitije nakon smrti cara Josipa II. (1790.), i tako raztrovala odnose između Ugarske i Hrvatske to više, što Hrvati do god. 1835. nisu još nacionalno probuđeni, te gotovo i ne bijahu u stanju, da se Mađarima opru organiziranim političkim odporom.

Ali odlučni događaji, koji iztjeraše mak na konac, zbiše se godine 1847. U godinama 1835.—1847. gledamo spomenuti narodni preporod, koji sve više učvršćuje odpor Hrvata i sve više onemogućuje Mađarima, da postignu svoj cilj, t. j. podpunu državnu asimilaciju Hrvatske.

---

[21] *VIII.-5., I. sv.,,str. 46.-48.*

Zato Mađari pokušaše silom okrenuti naravni tok događaja, a to odgovaraše također najbolje značaju ličnosti, koja tada bijaše u Ugarskoj mjerodavna, strastvenom i neobuzdano agresivnom Lajošu Košutu.

Na ugarskom saboru, koji se sastade dne 10. studenoga 1847. u Požunu, bijaše Lajoš Košut gospodar položaja. Zadrti mađaron Antun pl. Josipović osporavaše pravovaljanost izbora hrvatskih delegata, koji navodno ne bijaše usliedio na zakonom propisani način. Sabor izabere odbor sa zadaćom, da izpita »hrvatske smutnje«, a pred tim odborom trebalo, je da se opravdaju hrvatski delegati pl. Bunjik, pl. Bužan i barun Ožegović. Košut bijaše već izradio priedlog, u kojem se predlaže u svrhu uređenja hrvatskih smutnja (t. j. borbe između mađaurona i iliraca) sliedeće: 1. da se čitav pravni položaj sjedinjenih kraljevina prema Ugarskoj ponovno uredi; 2. da hrvatska »iura municipalia« postanu zavisna od ugarskog sabora i 3. da se Slavonija odieli od Hrvatske i spoji s Ugarskom. Bio bi to dakle pravi »finis Croatiae« podpuno državopravno sljubljivanje zadnjih ostataka hrvatske državnosti s Ugarskom, sudbina, kakva je u to doba zadesila Erdelj.

Muževno držanje banskog vieća pod predsjedanjem biskupa Haulika spriečilo je taj pokušaj.

Pred ugarski sabor bude tad iznesen »Zakonski priedlog o mađarskom jeziku i narodnosti«, što ga bijaše također sastavio Košut. § 2. toga zakonskog priedloga određuje: »Mađarski jezik upotrebljavat će se odsad u zakonodavstvu i upravi i bit će službenim jezikom u građanskoj i u crkvenoj upravi«. Prema § 7, ta se odredba uglavnom s nekim malim promjenama, imala također primjenjivati u Hrvatskoj i Slavoniji. U tu svrhu bijaše Hrvatska i Slavonija podieljena u tri diela: prvi u hrvatske dielove, drugi u tri slavonske županije: požežku, virovitičku i sriemsku (§ 4.). te u »ugarsko Primorje« (§ 5.). Značajne su odredbe, koje se odnose na »ugarsko Primorje«: »Čitav unutarnji službeni promet ima se odvijati jedino u mađarskom jeziku. Sva javna savjetovanja, svi upravni, sudbeni i ini postupci, nadalje vođenje, razpravijanje, odlučivanje i pravni liekovi osobitih parnica ili drugih poslova vršit će se osim na ugarskom još izključivo na talijanskom jeziku.«

Hrvati gledahu u tome s pravom ne samo početak intenzivne politike mađatiziranja i odnarođivanja, nego i pokušaj, da se još i dalje razori poviestno-političjka jedinica Hrvatske i Slavonije, koja bi time bila osuđena na još veću nemoć, a u postupanju sa Slavonijom kao sa tri mađarske županije gledahu oni ujedinjenje tih krajeva via facti s Mađarskom. Uzprkos ogorčenom odporu hrvatskih izaslanika primio je Donji dom taj zakonski priedlog bez promjene. Gornji dom samo s neznatnim izmjenama. Ali je Hrvatima uspjelo izposlovati na dvoru, da car taj zakonski priedlog nije sankcionirao i on ne postade tako nikada zakonom.

Kod tih pregovora i neizbježivih sukoba našao je Košut shodnim izustiti poznate rieči: »Ja ne poznam hrvatskog naroda«,[22] a drugom nekom zgodom: »Gdje je Hrvatska? Ne mogu je naći na karti.«

[22] *VII.-4., str. 35.*

Zatim je izbilo pitanje zavičajnog prava. Mađari htjedoše provesti, da i u Hrvatskoj vriedi odredba, prema kojoj može da stekne (indigenat) zavičajno pravo samo onaj, tko govori mađarski jezik. Time bi samo Mađari ili mađarski državljani mogli stjecati zavičajno pravo. Što bi svakako djelovalo u smislu mađarizacije. Kada su se Hrvati tome oprli i nastale nesuglasice, izlanuo je žestoki Košut znamenitu izreku: »Između nas može odlučiti samo rat.«[23]

Hrvati osjećahu, da se bliži sudbonosni trenutak, u kome će mačem, kojim se Košut grozio, moći sačuvati svoju dvanaest stotina godina staru državnu obstojnost. Stari narod plemstva prihvatio je rukavicu, što mu je bijaše Košut dobacio. Bijaše odbačena misao, da se predloži za bana Ljudevit Gaj, narodni vođa, te izbor pade na graničarskog pukovnika baruna Josipa Jelačića, sposobnog i u borbama s Turcima prokušanog vojskovođu i poznatog domoljuba. Barun Franjo Kulmer, koji je na dvoru imao mnogo veza, bude poslan u Beč da tamo poradi oko imenovanja Jelačićeva. A pošto su to poduprli i ugarski konzervativni krugovi, imenovan bi Jelačić dne 23. ožujka 1848. banom, tajnim savjetnikom, generalmajorom i vlastnikom banskih pukovnija.

U isto vrieme održana je u Zagrebu dne 25. ožujka 1848. skupština, na kojoj bijaše pretresan i per acclamationem prihvaćen politički program, što ga bijaše izradio Ivan pl. Kukuljević. U tome programu bijahu sadržane ove točke: 1. jedinstvo Hrvatske (aneksija Dalmacije); 2. odgovorna zemaljska vlada; 3. stalni hrvatski sabor; 4. ukidanje Vojne Krajine; 5. hrvatski jezik u crkvi; 6. ukidanje kmetstva; 7. hrvatska narodna vojska pod zapovjedništvom izabranog vojvode, koji bi vršio svoje funkcije samo u doba rata.

Odaslanstvo od 400 učestnika pođe u Beč, da predloži caru hrvatske želje. Putem već doznaše za imenovanje Jelačića, a Bečani ih dočekaše jednako sjajno kao malo prije toga i Mađare.

Međutim su Mađari zauzimanjem palatina nadvojvode Stjepana dobili dne 17. ožujka nezavisno odgovorno ministarstvo.[24] To je ministarstvo via facti započelo provoditi program sadržan u Košutovu zakonskom priedlogu o jeziku. Započela je intenzivna mađarizacija, Slavonija se označivala[25] kao »varmegya posega, verőcze es Szerem«, i dnevno Mađari zahvaćahu u upravu Slavonije.

Takvom nastojanju uzprotivi se Jelačić okružnicom od 19. travnja 1848. i proglasom na narod od istoga dana, kojim je nastupio protiv ministarstva. U tome proglasu nalazi se i ovaj odlomak: »Njegovo Veličanstvo naš kralj imenovao me je i banom Dalmacije. Očekujem stoga od pravednosti Njegova Veličanstva, da to imenovanje ne će ostati samo na papiru.« Kao što se vidi, Jelačić bijaše usvojio Kukuljevićev program od 25. ožujka.[26]

Mađari poslaše u Hrvatsku stotinu agenata, da bi Hrvatima priredili neprilike. Zadatak tih agenata bijaše buniti narod protiv Jelačićeve vlade, ali Jelačić odmah izda niz odredaba i objašnjenja te odredi prieki sud protiv agenata.[27]

Zato povedoše kampanju protiv Jelačića. Palatin nadvojvoda Stjepan izjavi jedanaestog svibnja, da su tri slavonske županije podložene

---

[23] *VII.-8., str. 112.*
[24] *VII. 2., str. 41.*
[25] *VII.-8., str. 116.*
[26] *VII.-8-, str. 117., 118.*
[27] *VII.–8-, str. 119.*

vlasti palatina i da prema tome tamo zapovieda samo mađarsko ministarstvo, a ne ban. U ime kralja imenova palatin generala Hrabovskoga kraljevskim komesarom za Hrvatsku i Vojnu Krajinu, a bana Jelačića pozovu na dvor u Innsbruck.[28]

No županije i gradovi izdaše tjeralicu protiv generala Hrabovskog, te se on uobće nije usudio doći u Hrvatskui. I sam se Jelačić nakon stanovitog kolebanja odluči da ne pođe u Innsbru.ck, nego izda dne 18. svibnja naredbenim putem statut o ustrojstvu sabora, što ga bijaše izradio tajnik banskog vieća Dragojlo Kušlan. Izbornim redom toga statuta, koji bijaše sazdan na veoma širokoj osnovi, bijaše stari hrvatski staležki sabor pretvoren u suvremena parlament s liberalnim izbornim redom. Izbori budu provedeni koncem svibnja, te bijaše izabran cviet hrvatske inteligencije. 4. lipnja bilo je svečano ustoličenje bana Jelačića, pa budući da je nadbiskup Haulik bio odsutan, po svoj prilici na mig iz Beča, izvršio je ustoličenje bana karlovački grkioiztočni metropolit Rajačić. Rajačić je donio također priedlog za savez Srbske vojvodine s Trojednom kraljevinom, te on uđe zaista u saborske zaključke kao Član VII. hrvatskog sabora god. 1848. Tu se po prvi put u spisima, hrvatskog sabora spominje ime »Srbin«, ali se time misle samo južnougarski Raci i njihova Vojvodina.

5. svibnja održao je Jelačič svoj poznati govor, u kome je rekao: »Ne možemo vječno stajati pod oružjem protiv Mađara. No ako bi Mađari kojim nesretnim slučajem prema nama i nadalje postupali ne kao braća nego kao tlačitelji, neka znadu, da smo spremni i oružjem u ruci dokazati, da su prošla vremena, kada je jedan narod mogao da vlada nad drugim. Doviknut ćemo im rieči, koje je jednom izrekao naš slavni ban Erdödi: »Regnum regno non praescribit leges!« Dakle napolje s mađarskim nasiljem![29] Bijaše također zaključeno, da se kralju pošalje adresa zahvalnica, što je imenovao bana prema narodnim željama. Adresi bijahu dodane još dvie točke: 1. da kralj povjeri banu također još i vojničku vlast u Slavoniji i Dalmaciji; 2. da ne dozvoli ugarskim dostojanstvenicima, da se miešaju u hrvatske poslove. Ukinuće kmetstva bijaše provedeno i stvoren zaključak o uređenju odnosa spram Austrije. Posebno odaslanstvo imalo je da taj zaključak podnese kralju u Innsbrucku.

U Innsbrucku pojaviše se međutim već neke težkoće; bijahu to posljedice ugarskog utjecaja. Jelačić mogaše samo u javnu audienciju u prisutnosti mađarskog ministra na carskom dvoru, kneza Esterhazyja. Kralj očita banu bukvicu, ali se ovaj obrani govorom, koji bijaše prožet pravim austrijskim patriotizmom, tako topao i uznosit, da si je stekao srdca sviju prisutnih, a osobito svih dama na dvoru.[30]

Na povratku zatekne bana Jelačića carski proglas od 10. lipnja 1848., kojim ga car kori, obtužuje s nevjere i oduzima mu bansku vlast i sve vojničke činove. Svima oblastima bijaše naređeno, da obustave svaki saobraćaj s banom, a Hrabovskome, kao komesaru za Hrvatsku, bijaše povjereno, da započne iztragu protiv bana.

Friedjung misli, da je vladarov podpis na taj proglas bio izmamljen, kada već nije bio u posjedu svoje duševne snage.

---

[28] *Na istom mjestu, str. 122.*
[29] *VII.- 8., str. 128.*
[30] *VII.- 2., str. 62.*

Jelačić se glasno nasmija i pomisli: »Sada ću raditi na vlastitu odgovornost i učiniti nešto pametnije, nego sa sputanim rukama.«[31] Jelačić je počeo igrati ulogu, »biti svome kralju vjeran, pa i protiv njegove volje«, kako to duhovito primjećuje Renner.

U Hrvatskoj vladalo je obćenito shvaćanje, da je skidanje Jelaćića samo časoviti uspjeh jedne mađarske intrige, da je dvor iskreno uz Jelačića i prema tome se u Hrvatskoj i radilo. Sabor preda Jelačiću 29. lipnja »neograničenu vlast i ovlast obzirom na sve naredbe, koje se odnose na upravu i obranu zemlje«. Odsele bijaše ban Jelačić neograničeni diktator u Hrvatskoj.

4. srpnja bude u saboru izneseno, da Mađari hoće via facti prigrabiti vlast u Slavoniji. Uzbuđenje bijaše tim veće, što su Mađari na erdeljskom saboru 30. svibnja 1848. proveli sjedinjenje s Ugarskom protiv volje većine naroda i što je kralj Ferdinand to ujedinjenje i potvrdio. Bijaše pozdravljen zahtjev, da Jelačić ode s vojskom u Slavoniju i stane tome na put. Jelačić izjavi, da može postaviti na noge 30.000 do 40.000 momaka, ali primieti: »Dajte mi sredstava za obskrbu vojske!« Istoga dana bijaše sabrano 52.000 kruna; budući da novac bijaše u Hrvatskoj dosta riedak, većina priloga bijaše dana u naravi, seljaci dadoše ogromne količine žita i hrane. U Hrvatskoj započelo je oružanje u velikom stilu.

Svršivši s Erdeljem, započeše Mađari zaista grozničavom djelatnošću u Slavoniji. U hiljadama tiskanih primjeraka proširiše carski proglas od 17. lipnja, kojim Jelačić bijaše skinut i prikazivahu ga kao buntovnika i izdajicu. Na županijskoj skupštini virovitičke županije, koja je zasjedala u Osieku, dade podžupan Sallopek pročitati pnoglas od 10. lipnja, te izjavi, da se podređuje Hrabovskome, Narodnjačku oporbu, koja bijaše za Jelačića, izguraše iz dvorane i priznaše, da vriede mađarski zakoni.

Prošavši u triumfalnom pohodu južnom Hrvatskom, Likom i banskom Krajinom, dođe Jelačić na dobru misao, da pođe sam u Slavoniju. On osvoji svojom ličnošću na juriš srdca sviju, i Jelačić bijaše zauzeo Slavoniju bez ijednog vojnika. Upliv Mađara ostade ograničen na grad Osiek.[32]

Sada je Jelačić imao za sobom čitavu Hrvatsku i Slavoniju, te mu bijaše moguće nastupiti protiv Ugarske.

Hrvatsko oružanje nije Mađarima ostalo nepoznato. 11. srpnja reče Košut u ugarskom saboru: »Hrvati traže, da Mađari prestanu s oružanjem. Taj zahtjev odbijamo s opravdanim gnjevom. Mi se oružamo i još ćemo se oružati sve tako dugo, dok nam bude prietila opasnost. Granicu prema Hrvatskoj smo osigurali, tamo se nalazi hrabri Csãnyi s impozantnom silom,«[33]

Nakon toga pošalje Jelačić prve svoje bojne odjele k Dravi.

Veliko veselje zavlada u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji, kada 6. rujna 1848, stigne iz Beča vlastoručno kraljevo pismo, kojim se opozivlje proglas od 10. lipnja.

---

[31] *VII. 2., str. 63.*
[32] *VII.--8., str. 130., 131.*
[33] *Na istom mjestu, str. 133.*

Sada pošalje Jelačić na savjet baruna Kulmera u Milano maršalu Radetzkome Ivana pl. Kukuljcvića s molbom, da mu pošalje oružja, Radetzkv posla zaista 7.000 pušaka i nešto novaca.

Međutim je već bjesnio ogorčeni rat između Srba i Mađara u Banatu. Mađarima pade sada na um, da pošalju izaslanike u Bosnu, ne bi li tamošnje muslimane naveli, da upadnu u Hrvatsku.

Jelačić sabra međutim u Varaždinu 40.000 vojnika i ustroji u Zagrebu zemaljsku vladu s pet odjela. 9. rujna pođe on u Varaždin. Zapovieđu od 10. rujna 1848. naviesti on početak operacija, rekavši: »Ne vodimo rata protiv čitavog dobrog mađarskog naroda, s kojim smo živjeli toliko stoljeća u bratskoj zajednici, mi ratujemo samo protiv jedne zasliepljene stranke kraljevine Ugarske.«

11. rujna prieđe Jelačić Dravu i time započne ugarsko-hrvatski rat.

Jelačić bude imenovan kraljevskim povjerenikom s neograničenom ovlašću i zapovjednikom sviju carskih četa u Ugarskoj, Hrvatskoj, Slavoniji i Erdelju.[34]

Ne mogu se ovdje upuštati u prikazivanje ratnih događaja. Treba samo utvrditi, da se je i onako težak i mukom sačuvani odnos između Hrvatske i Ugarske tom borbom samo još više zatrovao.

Samo se po sebi razumije, da je Jelačić bio vezan svojom službenom zakletvom kao austrijski častnik uz svoga cara. Da tu svoju dužnost podpuno izpuni, bijaše sasvim u skladu s njegovim značajem. Jelačić se sa svojom vojskom tokom rata udaljivao od svojih izprva pretežno nacionalnih ciljeva i služio je državnim i dinastičkim interesima. Je li on svoj zadatak izpravno shvatio? No svakako se zbog toga zamjeravaše Hrvatima, da su bili samo puko oružje u rukama reakcije. Mislim, da je u stvari bilo upravo obrnuto. Jelačić i njegovi Hrvati pošli su u rat iz razloga nacionalne samoobrane. S vremenom podlegli su utjecaju jačih momenata — a od takve sudbine nije siguran nijedan čovječji podhvat.

A sada da razmotrimo događaje, što ih je g. 1848. doniela u srbskom pitanju.

Na gospodarskom području bio je od osobitog značenja porast Srba iza posljednjeg austrijsko-turskog rata, koji se očitovao u kulturnom pokretu Srba iz južne Ugarske. Seton Watson tvrdi, da je tokom prve polovice 19. st. gotovo čitava trgovina južne Ugarske bila u srbskim rukama. Raci su još uviek imali razmjerno brojniji srednji stalež od bilo koje druge narodne grupe u Banatu i Bačkoj.[35]

Unapried bijaše jasno, da će naići na najžešći odpor nastojanje ugarske politike oko intenzivne mađarizacije počevši od godine 1690., koje sam prikazao kod razvoja događaja u Hrvatskoj i koje je prema Košutovu zakonskom priedlogu išlo za tim, da se pomađari ne samo čitava državna, nego i crkvena uprava. Odpor Crkve, koja je toliko narodno osjećala kao srbska, morao je da bude tim veći, što je kod Srba igrao ulogu ne samo crkveni, nego i narodni osjećaj, koji se tada u Europi moćno razvijaše, i koji se kretaše u sasvim jednakom smjeru. Ima se pripisati žestini te potrebe za odporom, zatim jakoj gospodarskoj snazi Srba u južnoj Ugarskoj, da su — jedva njih 300.000 do

---

[34] *VII.—8., str. 137.*
[35] *VII.— 4., str. 53.*

400.000 na broj, bez mjestnih političkih predaja, nigdje zbito naseljeni, nego posvuda živući pomiešano s Mađarima, Niemcima, Hrvatima i Rumunjima — ipak mogli zaigrati toliku političku ulogu i nastupiti protiv Ugarske. S druge strane djelovale su nesumnjivo teorije Šafarika i Vuka Karadžića, te sve jača moć kneževine Srbije, u tome pravcu, da su se nekadašnji Raci počeli osjećati nacionalno Srbima i tražiti političke oblike za svoje nastojanje.

2. travnja 1848. izjavila je srbska deputacija na slavenskom kongresu u Beču, da treba Bačku i Banat pripojiti Hrvatskoj i Slavoniji, budući da u obim zemljama živi jedan te isti narod.[36]

Ali kada je 1. svibnja, na zahtjev nacionalnih krugova, elektriziranih Jelačićevim nastupom, metropolit Rajačić sazvao u Karlovcima skupštinu, kojoj su prisutstvovali također srbski državni savjetnik Matija Nenadović i velik broj beogradskih đaka, opaža se već neka promjena u shvaćanju. Bijaše zaključeno, da su Srbi na vlastitom srbskom zemljištu sjeverno od Save i Drave slobodan narod pod austrijskim carem i svetom ugarskom krunom i da treba ponovno uzpostaviti patriarhat (kao onaj u Peći) i izabrati vojvodu. 3. svibnja bijahu određene granice tom novom području,[37] te je Vojvodina trebala da obuhvati Sriem, Baranju, Bačku s bečejskim i šajkaškim kotarom, te konačno Banat s granicom i kikindskim kotarom. Bijaše izabran narodni odbor, a među njegovim članovima bijaše ih također nekoliko iz kneževine Srbije. 13. svibnja bijaše izbor patriarha, te bude izabran metropolit Rajačić, a pukovnik Šupljikac vojvodom (rodom iz Petrinje u Hrvatskoj). 5. lipnja prisutstvovaše patriarh Rajačić otvorenju hrvatskog sabora u Zagrebu kao vođa jednog izaslanstva, te je tom prilikom iznio priedlog o savezu, što bi ga Vojvodina trebala sklopiti s Trojednom kraljevinom.

Razvoj prilika u južnoj Ugarskoj promatrali su Mađari sve nemirnije. Dok je Rajačić bio odsutan, srbske je poslove vodio general Stratimirović. 10. lipnja planuše puške same od sebe i započne ogorčeni rat nemilice između Srba i Mađara.

Uzprkos ogorčenoj obrani zapadoše Srbi u nezavidan položaj, te ih izbavi tek odlučno napredovanje Jelačićevo. Iz Srbije im dođe pomoć predvođena državnim savjetnikom Knićaninom.

25. rujna sazove patriarh narodnu skupštinu i objavi u njoj, da je car potvrdio izbor patriarha i vojvode. Bijaše pročitan carski proglas protiv Mađara i ustrojena narodna blagajna. Vojvodi bude povjerena neograničena vojnička vlast, a patriarhu političko vodstvo zemlje.

No doskora zapadnu Srbi opet u očajan položaj, jer ih Mađari snažno potiskivahu. A i inače je razvoj položaja zabrinjavao, Roth bijaše tučen kod Osore, a u Beču bukne listopadski prevrat. U takovom položaju obrati se patriarh dne 8. listopada 1848. ruskom konzulu u Beogradu obširnim pismom, u kome se uz ostalo nalazi i sliedeći odlomak: »U tom položaju ne vidim spasa za srbski narod. Što misli o nama velika Rusija? Hoće li dozvoliti, da nas nestane s površine zemlje? Mogli bismo se zasititi od mrvica, što padaju s njezina stola. Dovoljno je, da rekne jednu rieč, i mi smo spašeni. Zašto nas Rusija ne

[36] *VII. – 9., sv. I., str. 63.*

[37] *VII. – 10., str. 11. O tom predmetu postoje dva rada, ovaj već navedeni srbskog državnika Ristića i jedan drugi: Srbski pokret u Južnoj Ugarskoj, Berlin, 1852. No ovo drugo djelo nisam uz sav trud mogao pribaviti, te sam se morao držati Ristićeva rada.*

uzme pod svoju zaštitu, kada nas austrijski car ne može zaštititi? Za nas je bolje, da poput kneževine Srbije pod ruskim protektoratom snosimo i turski jaram nego mađarski«.[38]

Međutim je usliedila promjena na priestolju, a dva dana nakon stupanja na priestolje potvrdio je mladi car Franjo Josip I. Rajačića kao patriarha, a Šupljikca kao vojvodu uzpostavljajući ove poviestne časti.

U Beogradu bijaše tada austrijskim konzulom podpukovnik Mayerhoffer. On se založi kod srbske vlade, da bi Srbe južne Ugarske jače poduprla. I zaista dođe iz Srbije u južnu Ugarsku do 12.000 vojnika. Vojvoda Šupljikac bijaše se upravo vratio s talijanskog bojišta i prisutstvovaše svečanom dočeku jednog diela tih četa, kada ga za vrieme pozdravnog govora udari kap. Nakon njegove smrti, preuze vodstvo izprva Knićanin, a zatim general Todorović s Mayerhofferom kao zapovjednikom glavnog stožera.

Ali srbske čete počele su u južnoj Ugarskoj sve više pljačkati, osobito Niemce iz toga nastadoše neke potežkoće i u vezi s time vrati se dne 16. veljače 1849. Knićanin s 8.000 Srba u Srbiju. Bijaše se također i pročulo, da Srbi hoće pripojiti Banat kneževini Srbiji.[39]

Ristić veli u svojim razmatranjima: »I tako bijaše suđeno, da Austriju privede ponovno u život s jedne strane rusko, a s druge strane srbsko oružje.«

Odlukom od 18. studenoga 1849. bijaše područje Vojvodine odieljeno od Ugarske i od njega stvorena krunovina sa sjedištem vlade u Temišvaru.

Ali godine 1860. bila je Vojvodina opet utjelovljena Ugarskoj. Ni geopolitički, ni etnički, ni po svom obliku vladanja kao grkoiztočna crkvena država, njezino postojanje u Austriji nije bilo moguće. Kakav je duh vladao u toj državnoj tvorevini, vidi se najbolje iz zaključaka karlovačkog crkvenog sabora od godine 1861., prema kojima su samo grkoizitočni Srbi punopravni građani u Vojvodini, a sve inovjerce treba smatrati samo građanima s manje prava.[40]

Vrlo je značajno, kako se oba naroda pojavljuju god. 1848. u svome karakterističnom obliku. Hrvati brane žilavo zadnje ostatke svoje državnosti na vlastitoj tisućgodišnjoj zemlji, a Srbi, nedavno još došljaci, hoće da preuzmu vlast u nacionalno miešanom području, da osnuju duhovno gospodstvo i da ponovno ožive pećku patriarhiju na području njezina nekadašnjeg djelovanja u nešto manjem razmjeru.

4. Od 1867. do 1868.

God. 1867. je poviestno izraženi simbol austrijsko-ugarske nagodbe i dualizma. Državopravno pogodio je dualizam samo Hrvate, jer je odlučio o državopravnoj pripadnosti hrvatskih zemalja time, što je Dalmacija pripala zemljama zastupanim u carevinskom vieću, a Hrvatska i Slavonija zemljama svete ugarske krune. Nuždna posljedica austrijsko-ugarskc nagodbe bijaše hrvatsko-ugarska nagodba, koja se

---

[38] *VII. 10., str. 27.*
[39] *VII. 10., str. 37.*
[40] *»Pozor« od 10. ožujka 1863., br. 56.*

u svome mađarskom obliku pojavljuje kao zakonski članak XXX. iz god. 1868.

Srba se dualizam ticao samo u toliko, u koliko su njime bile dirnute družtvene i gospodarske prilike hrvatskih zemalja, u kojima nastavahu.

Kako je postala ugarsko-hrvatska nagodba, prikazao sam već u kratkim potezima u II. dielu (str, 39. do 41.) te se moram ovdje zadovoljiti, da upozorim na to mjesto. Ovdje se ne mogu pobliže pozabaviti niti poviestnim, a niti državopravnim razglabanjem nagodbe.

Ali ću se zato pozabaviti nekim razmatranjima obće naravi, mogao bih gotovo reći historijsko-filozofskim razmatranjima, kada te stvari, premda spadaju u poviest, ne bi bile tako aktuelne, da su upravo danas od najveće vriednosti. Htio bih naime razmotriti pitanje, kakav je bio utjecaj dualizma na razvoj južnoslavenskih prilika, a tome pitanju nije se po mome mišljenju podavalo dovoljno pažnje u Austro-Ugarskoj.

Sve veće i teže unutarnje neprilike Monarhije živo su poticale političko mišljenje posljednjih godina. Sve jača spoznaja pomagala je također, da se je stvorila jasna slika o vodećim mislima dualizma.

Samassa,[41] kome se zacielo ne može poreći razumievanje, veli kratko i razgovietno: »Smisao nagodbe od g. 1867. bijaše, da se Niemcima dade prevlast u Austriji, a Mađarima u Ugarskoj; pri tome su Niemcima trebali pomagati Poljaci, a Mađarima Hrvati.« Springer veli to isto u svojoj duhovitoj knjizi, premda u nešto elegantnijem obliku.[42]

Ali stanemo li iztraživati, koliko je taj »smisao nagodbe« bio stvarno proveden u djelo, lako ćemo naći, da je doduše bio proveden u Austriji, ali ne i u Mađarskoj. Poljaci imaju u političkom vladanju Austrijom faktično stvarnog udjela, ali se to ne bi moglo uztvrditi i o Hrvatima. Poljaci igraju u unutarnjoj i vanjskoj politici Monarhije vidljivu i znatnu ulogu, a uloga Hrvata u Ugarskoj nije nikakova. Hrvati imaju doduše autonomiju, koje Poljaci nemaju, ali je ta autonomija takova, da služi mnogo više probitcima Mađara nego Hrvata. Treba također uzeti u obzir, da se od godine 1867. uz mali prekid vladalo neprestano protiv Hrvata.

Sad nastaje pitanje: Zašto je bilo tako? Koji je razlog netom spomenutoj pojavi? Odgovor nije težko naći. Dat će mi se sigurno pravo,. kada uztvrdim, da najljepše državopravne osnove i nove uredbe postanu bezpredmetne i neodržive, ako istodobno ne počivaju na odgovarajućoj stvarnoj snazi. Hrvatima htiedoše dodieliti stanovitu ulogu pri novom uređenju zemlje, ali im ne dadoše dovoljno stvarne snage, da bi tu ulogu mogli odista odigrati. Da se je htjelo »smisao nagodbe od 1867.« zaista provesti u djelo, trebalo je Hrvatima odmah godine 1868. ili sliedećih godina dati Vojnu Krajinu i Dalmaciju. To se nije učinilo, nego je Vojna Krajina utjelovljena tek g. 1881., vidjet ćemo još uz kakove sve potežkoće, A Dalmacija još sve do danas nije sjedinjena s Hrvatskom i Slavonijom.

Jedva će se moći poreći, da nije postojala namjera stanovitih činbenika u državi, da se Dalmacija pripoji Hrvatskoj. O tome se moramo osvjedočiti, kad malo pažljivije pregledamo ugarsko-hrvatsku nagodbu:

---

[41] *VII. -11., str. 17.*
[42] *VII. - 12., str. 47.*

od god. 1868. § 1. zakonskog članka XXX. od 1868. glasi: »Ugarska te Hrvatska, Slavonija i Dalmacija sačinjavaju jednu te istu državnu zajednicu jednako prema ostalim zemljama pod vladom Njegovog Veličanstva kao i prema drugim zemljama.« Hrvatska, Slavonija i Dalmacija javljaju se kao suugovarači s Mađarskom i kao pravni subjekt u §§ 2., 3., 4., 5., 7., 8., 9,, 10, i 11. Sliedi § 12., u kome se vrši razpodjela financialnih tereta. On glasi; »Taj omjer utvrđen je prema istim podatcima, prema kojima je i omjer prinosa zemalja ugarske krune za troškove zajedničkih poslova utvrđen prema ostalim zemljama Njegovog Veličanstva na 10 godina, za isto razdoblje

za Ugarsku	93,5592201%
za Hrvatsku i Slavoniju	6,4407799%

Iza § 12. nestaje »Hrvatska, Slavonija i Dalmacija« kao kompaciscent i počevši od toga paragrafa govori se samo o »Hrvatskoj i Slavoniji«, i to još u smislu § 19. bez Vojne Krajine. Hrvatska, kao nagodbeni partner, promienila je unutar same nagodbe svoj sadržaj, smanjila se za jednu trećinu površine i stanovnika, te je time također izgubila dobar dio svoje izvanjske snage.

Pri ovakovom stanju stvari ne možemo se oteti dojmu, da su Hrvati bili prevareni. Pri stvaranju nagodbe nadali su se, da će stajati prema snažnim Mađarima kao Hrvatska, Slavonija i Dalmacija pa je to uvjetovalo čitav sadržaj nagodbe, a stvarno stajahu prema Mađarima od god, 1868.—1881, kao Hrvatska i Slavonija bez Vojne Krajine, a od god, 1881. —1914. kao Hrvatska i Slavonija bez Dalmacije. I tako ne bijaše Mađarima težko svladati Hrvate, koje baš nisu imali razloga voljeti nakon iskustva godane 1848., i zato uspješe stvoriti sasvim drugačiji položaj od onoga, što bi odgovarao prvotnoj zamisli nagodbe.

Smatram, da je ova stvar tako važna za čitav daljnji razvoj južnoslavenskog pitanja od god, 1867. dalje, da se njome moramo još potanje pozabaviti. Pri tome moramo svakako razsvietliti pitanje, kakovi sve momenti djelovahu, da je takav razvoj uobće bio moguć.

Čini mi se naime, da se u Austriji godine 1867. gledalo na Ugarsku samo sa stanovišta tadašnjeg razmjera snaga, da se uobće nisu uzele u obzir mogućnosti za njen kasniji razvoj, a posebice nije se obaziralo na geopolitički moment. Taj moment smatram najvažnijim koeficientom, jer je on stalan, a sastoji se iz ove tri točke: 1. Ugarska je poslije Rusije i Francuzke po veličini treća po redu kontinentalna jedinica u Europi, koja svojim oblikovanjem nuždno traži političko jedinstvo i pruža mogućnost za podpuno iskorištenje svih političkih snaga. 2. Ugarska je najplodnija i razmjerno najbogatija zemlja u Europi raznim prirodnim pomoćnim sredstvima. 3. Ona je stratežki najbolje zaštićeno kontinentalno područje u Europi. Tri petine njenih granica zaštićeno je prirodnim tvrđavama, a u pravcu nezaštićenih dviju petina, t. j. u pravcu juga i jugoiztoka nema činbenika, koji bi je ozbiljno mogli ugroziti. Uslied tih je momenata Ugarska historijski, politički, kulturno i gospodarski jedinstvena, u njoj ima više snage za političku borbu oko prevlasti i može te snage bolje izkoristiti nego ma koja druga zemlja u Europi.

Uzporedimo li s tom slikom sliku Austrije, vidjet ćemo ogromni luk, koji počinje s Bukovinom, zemljom bez izrazite političke prošlosti. Sliedi Galicija, koja ima neku političku prošlost. Zatim dolaze zemlje krune sv. Vaclava. Njemačke nasljedne zemlje su produžena osovina čitave cjeline, koja na jugu prelazi opet u slavensko-romanske zemlje. Na kraju se priključuje Dalmacija, koja je bez kopnene veze s čitavim lukom, a prošlost joj je hrvatska i mletačka. Niemci su doduše u posjedu osovine. Ali to su alpinske zemlje, malene plodnosti, koje su u poljoprivrednom smislu pasivne. Jedina plodna zemlja jest dolina Dunava, ali ona nije dovoljna, da obskrbi čitavu cjelinu zemaljskim plodinama. Ona može vršiti zemljopisno osiguran upliv samo na Češku, Moravsku i na slovenske krajeve, a ne može ga vršiti na Galiciju i Dalmaciju.

Prema tome nalaze se Niemci iz čistih zemljopisnih razloga prema Mađarima u lošijem položaju, te se još ne može znati, kako će se prevlast Ugarske dalje razvijati.

Izgleda, da sve to nisu uzeli u obzir oni austrijski državnici, koji su godine 1867. napravili nagodbu. Pa kada to nisu učinili s obzirom na svoje vlastite probitke, ne može se od njih zacielo zahtievati, da su to učinili u probitku Hrvata.

Pa tako uobće ne bijahu sviestni činjenice, da Hrvatska i Slavonija jedva može odoljeti Ugarskoj, jer je zemlja u duljinu razvučena, pretežno malene dubine i bez pravih granica. U tome geopolitički nezgodnom položaju, odlučila je Austrija ovu borbu na štetu Hrvata, jer im uobće nije dala Dalmacije, a Vojnu Krajinu tek nakon 14 godina.

Treba zato ustanoviti: Osnovna misao dualizma na jugu uobće ne bijaše provedena, nego sasvim pokvarena pri provođenju. Ovu konstataciju smatram glavnom točkom za razumievanje kasnijih događaja na jugu i primoran sam zbog toga, da se na toj temi još malo zadržim. Treba nam obratiti pozornost na pitanje, kako to, da su se prilike na jugu tako razvijale.

Dok se u § 1. ugarsko-hrvatske nagodbe od god. 1868. nalazi odredba: »Ugarska, te Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, sačinjavaju jednu te istu državnu zajednicu koli prema ostalim zemljama pod vladom Njegovog Veličanstva toli i prema drugim zemljama«. Osnovni austrijski ustavni zakoni stoje na oprečno suprotnom stanovištu. § 1. zakona od 21. prosinca 1867. (prosinački ustav) glasi: »Carevinsko vieće zvano je za zajedničko zastupanje kraljevine Češke, Dalmacije i .t. d.« Na istom stanovištu stoji i sve ostalo austrijsko zakonodavstvo, koje je izgradilo navedeno stanovište prema potrebama unutarnje politike. I premda je hrvatsko-ugarska nagodba lex posterior, ona je uzakonjena samo u Ugarskoj i Hrvatskoj, a ne također i u Austriji; za Austriju je hrvatsko-ugarska nagodba zakon druge države i za nju neobvezatan. U tome oprečnom proturječju pobiedio je status quo, i to tim više, što je nailazio na čvrst oslonac u pozitivnim austrijskim ustavnim zakonima.

Odmah nakon ugarsko-austrijske nagodbe započela je borba za prevlast između obje novonastale države, Austrije i Ugarske, te se doskora osjetila čitava snaga Ugarske. Kada bi se odredbe § 19. ugarsko-hrvatske nagodbe bile provele, Ugarska bi se povećala i njen položaj

nesumnjivo još pojačao. To dakako nije moglo biti u probitku Austrije. Zato se postaviše na stanovište, što ga bijaše precizirao grof Taafe, tadašnji ministar unutrašnjih poslova, odgovarajući dne 15. siečnja 1869. na interpelaciju zastupnika Sturma i drugova. To je stanovište glasilo: »Pripadnuvši Austriji izprvice kao odšteta za odstupljene nasljedne zemlje (austrijska Nizozemska i Lombardija). . . . Dalmacija stoji od godine 1797. prema Monarhiji u istome pravnom i faktičnom odnosu kao i ostale u carevinskom vieću zastupane kraljevine i zemlje — u savezu, koji je čvrsto satkan jednoličnim zakonodavstvom i zajedničkim najvažnijim političkim ustanovama.[43] To znači u stvari, da je Dalmaciju godine 1797. stekao austrijski car i da treba da ostane u posjedu njegova pravnog nasljednika, cara austrijskog, odnosno u sklopu kraljevina i zemalja zastupanih na carevinskom vieću. Na tome stanovištu stajala je Austrija dosljedno od godine 1867. sve do danas. Još god. 1910., kad su se nakon aneksije Bosne i Hercegovine pojavljivale na svim stranama osnove za novo uređenje, zastupano je to mišljenje odlučno u navedenoj brošuri Omege: »Što treba učiniti s Bosnom? Čija je Dalmacija? Političko-historijski odlomci«. I tako ostade sve pri starom.

Premda je time, prema mojem shvaćanju, bio stvoren na čitavom jugu državopravno i politički sasvim nezdravi položaj, ipak ne mogu bez daljnjega osuditi austrijske političare, koji zastupahu taij pravac. Evo razloga: Suština dualističke ideje sastojala se u podjeli Monarhije na jedno njemačko i na jedno mađarsko interesno područje. Bilo je za to sasvim prirodno, da se načelo te podjele na dvoje moralo protegnuti i na tadašnji južnoslavenski posjed Monarhije, gdje su odnošaji od godine 1849. odnosno od god. 1861. bili vrlo nejasni. Šta se moglo učiniti? Moglo se čitavo to područje pridielati jedinoj državi ili podieteti na dvoje. Ovo se potonje rješenje nametavaše tim više, što ni jedna država ne bi bila pristala, da druga dobije sve južnoslavenske krajeve. Ali osim razloga, da se održi ravnoteža između obih država, koja bi postala ozbiljno ugroženom, da je jednoj pripao čitavi južnoslavenski posjed Monarhije, bilo je i drugih važnih razloga protiv toga.

Ponajprije bijahu na putu tradicionalni razlozi i razlozi pravednosti. Počevši od, god. 1522. nasljedne su zemlje mnogo pomagale u obrani i oslobođenju hrvatskih zemalja. Sada bi pak trebalo da prepuste sve bez odštete Ugarskoj. Takova nesebičnost i samozataja nije se od njih mogla očekivati, S druge strane bila bi pak ona država, koja ne bi imala udjela u južnoslavenskom posjedu Monarhije, teritorialno i prometno sasvim odrezana od Balkana, a time i od čitavog Iztoka.

Jasno je dakle da se je Austrija morala odlučiti za načelo podjele na dvoje, tim više, što je našla u spomenutom stanovištu, sadržanom u odgovoru grofa Taaffea na interpelaciju, formalno opravdani razlog, da zadrži Dalmaciju.

U drugom redu valja pitati, jesu li tadašnji austrijski državnici uobće mogli uvidjeti, da Hrvati imaju zaista pravo na Dalmaciju.

Poviest hrvatske države bijaše tada gotovo nepoznata. Kao samostalni element i ocjenjujući ispravno njezino značenje, uvodi je u suvremenu znanost tek Gfrörer u drugom dielu svoje poviesti Bizanta,[44]

---

[43] *VII. — 13-, str. 48.*
[44] *VI. — 4.*

ali je taj izišao tek god. 1873. Smičiklasova »Poviest hrvatska«, koja je izašla tek god. 1882. prvi je obširniji prikaz hrvatske poviesti na hrvatskom jeziku.[45]

Nasuprot tome upravo se tada mnogo cienila teorija, da Dalmacija uobće nije hrvatska nego srbska zemlja. Ta najljepše srbske pjesme Vuka Karadžića potječu upravo iz Dalmacije. Pa i Gfrörer, pravedan prema Hrvatima, ne može se sasvim oteti tome shvaćanju. Pročitao sam također u starijim konverzacionim leksikonima, što pišu o Dalmaciji. Do devetdesetih godina smatra se Dalmacija srbskom zemljom. Tako stoji na pr, u malenom Meverovu leksikonu od god. 1893. ovo: »Pučanstvo (t. j. Dalmacije god. 1890.) pripada u 96% srbskom plemenu, liepo je, hrabro i odvažno«. Vidimo dakle: Teorije Vuka Karadžića, kojih sam značenje prikazao u pravom svietlu, nalaze se u punom cvatu, pa i ovdje gledamo pred sobom opet primjer njihova velikog političkog domašaja.

Zacielo se pak ne može tražiti od svakog austrijskog državnika, da se baš bavi poviestnim i antropoložkim studijama o Dalmaciji, da bi si o tome mogao stvoriti vlastito mišljenje. Hrvati pričahu doduše o svome kraljevstvu, o svojim pravima na Dalmaciju i t. d„ ali vladajuće narodoslovlje i jezikoslovlje protivljahu se oprečno njihovim tvrdnjama. Pa budući da stvar s poviestnog i narodoznanstvenog stanovišta ne bijaše sasvim jasna, odlučiše se u Austriji, da predhodno zadrže Dalmaciju za sebe. A ne može se ni osporiti, da u tome postupku ne bijaše nešto zdrave logike.

Ipak moram ponovno ustanoviti činjenicu, koja je, što Dalmacija nije bila sjedinjena s Hrvatskom i Slavonijom, imala najlošije posljedice za razvitak južnoslavenskih prilika.

Ponajprije bijahu hrvatske zemlje podieljene na dvie države. A odnosi između Austrije i Ugarske razvijahu se nesumnjivo u pravcu, da se jaz između njih iz godine u godinu produbljivao, a nije između obih država izostala ni borba o prevlast. I čim su taj jaz i ta borba bivali oštriji, tim manji bijahu izgledi Hrvata, da im se pripoji Dalmacija.

Treba si samo predstaviti zdvojnost i ogorčenje Hrvata u obim polama Monarhije, kada im postajaše sve jasnijim, da se zapravo nalaze na izgubljenom položaju u borbi, što je vode za održanje svoje narodnosti i autonomije i kada gledahu, da im iz dana u dan izmiče sve dalje mogućnost, da im se popravi položaj.

Još beznadnajim postao je položaj Hrvata, kada je god. 1878. okupirana Bosna. Hrvatske zemije bijahu sada razdieljene čak na tri diela, koji međusobno bijahu u položaju inozemstva. Dosljedno provođenje dualističke misli imalo je za Hrvate dakle jednako značenje kao i dioba Poljske. A položaj je još zaoštrila okolnost, što ni jedno od ta tri zasebna područja, ni Hrvatska i Slavonija, ni Dalmacija, a ni Bosna, ne bijahu geopolitički i u pogledu prometa sposobni, da se gospodarski razviju. Nijedan drugi narod Monarhije ne bijaše dualizmom pogođen kao upravo Hrvati, jer, premda pod jednim krovom, ipak bijaše zemljište hrvatskog naroda praktički podieljeno na tri zasebna državna područja.

---

[45] *II.—3.. I. sv.*

I tako je komadanje hrvatskih zemalja, započeto u doba provale Turaka, prietilo, da će ostati trajnim stanjem uzprkos tome, što su te zemlje bile oslobođene od Turaka. Sve je to vršilo veoma pogubni utjecaj na gospodarski razvoj Hrvata.

Da bismo razumjeli daljnji razvoj, posegnut ćemo za jednim socioložkim ili bolje obćim bioložkim prirodnim zakonom. Svaki organizam, država, ili organizam niže vrste, nastoji zadržati dokle god je to moguće svu unutarnju ustrojbu, i jednom već ustaljeni oblik egzistencije braniti svim raspoloživim sredstvima i nagonski pobijati sve one, koji taj poredak pobijaju ili mu smetaju.

Iz netom rečenoga svatko će bez daljnjega razumjeti, da su Hrvati u nezgodnom položaju, u koji su nagodbom dospjeli, sasvim nagonski radili na poboljšanju svoga položaja, na sjedinjenju s Dalmacijom, a kasnije i s Bosnom i da su, promatramo li to sasvim objektivno, tako i morali raditi. No time su dirali u temelje dualizma, I tako je kasnije nastao onaj za Hrvate pogubni razvoj prilika, da im se stalno protivio čitav službeni državni aparat. Pa budući da još k tome ne nađoše uviek najzgodniji put i najsretnije oblike u zastupanju svojih probitaka, njihov se položaj u državi iz dana u dan vidno pogoršavao. Dođoše na glas kao nepoćudni i opasni smutljivci. Takav položaj bio je najbolje tlo, da se na njemu razviju za Hrvate nepovoljni razni pa i suprotni probitci ostalih činbenika Monarhije. Ovakvi razni Hrvatima neskloni pravci, nastali iz neminovne suprotnosti probitaka, stvorili su obće nerazpoloženje prema Hrvatima, te se njih na koncu smatralo elementom upravo opasnim po državu i izrodom dualističke države.

Vidjet ćemo kasnije, da nisam nimalo, pretjerao.

Hrvate je težko tištio položaj stvoren dualizmom. I pošto se prečesto radilo o hrvatskim najvažnijim političkim i narodnim probitcima, narod je zdvojno pokušavao, da se oslobodi. A svaki trzaj uklieštenog narodnog organizma smatrao se opasnošću za državni poredak i izazvao je kao posljedicu samo još teži pritisak.

Svakako treba ustanoviti, da se iz prikazanog razvoja prilika stvorio za Hrvate vrlo nezgodan položaj, kojega se pravi uzrok jedva može označiti jednom riečju, a ja bih ga — s obzirom na Hrvatsku — nazvao »duhom pokvarenog smisla dualizma«. Sadržaj pojma upoznat ćemc najbolje kod političkog razvoja južnoslavenskih pokrajina, koji ćemo kasnije prikazati, ali također i na poraznim posljedicama po probitke čitave države.

Ne mogu zaključiti ovog odlomka, a da čitaocu ne pružim prilike, da si stvori sud o odredbama nagodbe od g. 1868., kojima se Hrvati smatrahu osobito težko pogođenim. Ovdje ću ukratko navesti gravamina, kao što sam ih našao u već nekoliko puta spomenutom djelu profesora Horvata, a takvo je odprilike obćenito shvaćanje u Hrvata: »Najvažniji prigovori redom su ovi: 1. u § 1. govori se samo o »državnoj zajednici«, dok bi prema zak. članku 42. od god, 1861. valjalo iztaknuti, da su Hrvatska i Ugarska konfederirane kraljevine, koje su stupile u uži državopravni savez«: 2. prema § 8. ostavlja nagodba Ugarskoj vođenje svih hrvatskih financialnih poslova; 3, iz djelokruga hr-

vatskog sabora izuzima § 9. čitav niz raznih prava: novčarstvo (kovanje novca i tiskanje novčanica; izpitivanje i odobravanje međunarodnih i trgovačkih ugovora, odredbe o bankama, vagama i mjerama, o povlasticama, o osiguranju i o navjeri, zakonodavstvo u pomorskom, trgovačkom, mjenbenom i rudnom pravu i konačno zakonodavstvo u području željeznica, pošta, brzojava, trgovine, brodarstva i mitnica. 4. u § 10. nagodbe predviđeno je zajedničko zakonodavstvo o torbarenju, o družtvima, koja se ne bave javnim privređivanjem, o putnicama, o nadzoru nad strancima, o državljanstvu i zavičajnom pravu; prepušta se Hrvatskoj i Slavoniji samo izvršna vlast; 5. od svojih prihoda dobiva Hrvatska prema § 15. za svoju autonomiju samo neznatni dio (paušalnu svotu od 4.400,000.— kruna), a cieli ostatak služi za pokriće troškova zajedničkih poslova; 6. po § 22. nagodbe vrši kraljevski ugarski ministar financija izvršnu vlast u Hrvatskoj s obzirom na izravne i neizravne poreze: nasljedne pristojbe, biljege, takse, razne pristojbe i državna dobra; 7. hrvatski zastupnici u ugarskom saboru imadu i u čisto hrvatskim stvarima samo jedan glas. Zato moraju ostati svagda u manjini, kada se hrvatski probitci sukobe s mađarskima. 8. hrvatski ministar u Budimpešti nema listnice prema § 44. i ne može Hrvatskoj koristiti. Budući da je pak odgovoran ugarskom saboru, a ne hrvatskom, on će zastupati ugarske, a ne hrvatske probitke; 9. premda je morska obala sasvim hrvatska, ipak Hrvatska nema pomorske sudbenosti; 10. po § 51. postavlja kralj bana na priedlog i uz supodpis mađarskog ministra predsjednika. Po toj odredbi može banom postati samo ona osoba, koja je Ugarskoj s voljom, bez ikakvih obzira na hrvatske želje i potrebe. 11. Ugarskim ministrima mogu postati i generali, ali banom Hrvatske može po § 52. postati samo građanska osoba. Ova se odredba tumačila u Hrvatskoj tako, što se smatralo, da se Mađari boje pojave jednog novog Jelačića i hoće da to na taj način onemoguće. Najveće pak ogorčenje izazvao je § 66., koji je nekako krišom ušao u nagodbu i Hrvatima oduzeo Rieku, gdje odtada »privremeno« vlada guverner u ime ugarskog ministarstva.«

Ako se i ne bih mogao složiti s ovakvim shvaćanjem u svim njegovim dielovima, ipak je na prvi pogled svakome jasno, da je veći dio ustupaka Hrvatima u nagodbi bio takve naravi, da su se u praksi pokazali bezvriednima.

Praktičnu vriednost ugarsko-hrvatske nagodbe upoznat ćemo uostalom najbolje na njezinim posljedcima u Hrvatskoj od 1867. do 1914.

5. Hrvatska i Slavonija od god. 1867.

Tok pregovora o nagodbi između Austrije i Ugarske pobudio je kod Hrvata sve više osvjedočenje, da sada za Hrvatsku počinju težka vremena.

Usred takvog raspoloženja stigao je zahtjev županije sriemske, da hrvatski sabor izjavi ravnopravnost Hrvata i Srba.[46] Pri tome se pozivahu na pomoć, koju je pružao Hrvatima Svetozar Miletić, vođa ugar-

[46] *U sriemskoj županiji ima prema popisu od god. 1910. odprilike 45% Srba.*

skih Srba, u njihovoj borbi s Mađarima počevši od godine 1861. Na priedlog Ivana Vončine[47] zaključi hrvatski sabor dana 11. svibnja 1867. jednoglasno: »Sabor Trojedne kraljevine izjavljuje svečano, da Trojedna kraljevina priznaje srbski narod, koji u njoj živi, istovjetnim[48] i ravnopravnim s hrvatskim narodom.«

Hrvatsko-ugarska nagodba, sklopljena u jeseni g. 1868., patila je odmah u početku svome od porođajne pogrješke. Barun Levin Rauch bijaše preuzeo zadatak, da provede nagodbu parlamentarnim putem kroz sabor. No budući da je narod velikom većinom bio protivan osnovi nagodbe, kako je bijahu utanačile regnikolarne deputacije u Budimpešti, to barun Rauch spozna, da s postojećim izbornim redom ne će dobiti u saboru većine, pa dade dne 20. listopada 1867. oktroirati prikladan izborni red.[49] Prvi put morade se u Hrvatskoj čitavi upravni aparat založiti, da na izborima prođe vladin kandidat. Novine, koje objelodanjivahu razne zloupotrebe, bijahu zabranjene. List »Novi Obzor« izlazio je počevši od rujna g. 1867. u Beču. Rauch provede svoju namjeru, te bude izabrano 66 pristaša vlade (unionista), od toga 34 činovnika, i 14 oporbenjaka. Budući da oporba bijaše nemoćna, ona se abstinirala od sabora. U regnikolarnu deputaciju budu izabrani sami unionisti. Dana 24. rujna bijaše nagodba uzakonjena u zagrebačkom saboru sa svima glasovima protiv četiri (dr. Brlić, barun Hellenbach, grof Janković i Živković).

Barun Rauch dade izglasati u saboru zakonski članak XIV. od god. 1870., prema kojemu se ima svako neprijateljstvo protiv nagodbe kažnjavati kao zločin smetanja javnog poredka, a u nekim slučajevima i kao veleizdaja.

Doskora oklevetaše baruna Raucha, da je pri nekom državnom tehničkom poslu postupao koristoljubivo, te se on nađe ponukanim, da obtuži sudu sve članove uredničtva »Zatočnika«. Stvar dočte pred vojnički sud u Sisku, te obtuženi budu riešeni. Rauch padne nekoliko dana kasnije.

Njegovim nasljednikom imenovan bi dne 26. siečnja 1871. Koloman pl. Bedeković. On ublaži donekle pritisak kod izbora s posljedicom, da je »narodna stranka« dobila 52 mandata, a unionisti samo 13. Pobjedonosna narodna stranka stade se sada spremati na boj protiv nagodbe. Sabor bude sazvan za 1. lipnja, ali ga tri puta redom odgodiše, najprije na 12., a zatim na 20. rujna 1872. Ogorčena narodna stranka odgovori ratobornim proglasom od 20. rujna, u kome poricaše pravnu valjanost nagodbe.

Nekoliko dana kasnije (8. listopada 1872.) podigne Eugen Kvaternik bunu u Rakovici, malenom pograničnom mjestu slunjskog kotara, ali taj ustanak bude za tri dana ugušen. Kolovođe Kvaternik, Bach i Rakijaš bijahu pri tome ustrieljeni.

Ovaj događaj treba spomenuti, jer je Hrvatima, a osobito Starčevićevoj stranci, mnogo naškodio. Označiše ga proizvodom borbe Hrvata protiv nagodbe, a budući da Kvaternik bijaše ugledni član Starčevićeve stranke, nije se napuštala pomisao, da je čitava Starče-

[47] *Kasnije odjelni predstojnik u Hrvatskoj za unutarnje poslove.*
[48] *Treba upozoriti na protuslovlje, koje se sastoji u tome, što Srbi traže istovjetnost i ravnopravnost. Za ravnopravnost predpostavljaju se dva individuuma i izključuje se istovjetnost.*
[49] *VII.—24., str. 716.*

vićeva stranka sukrivac. I zaista budu svi viđeniji članovi stranke zatvoreni, ali doskora opet pušteni na slobodu, jer im se sasvim ništa nije moglo dokazati.

Poviest si je danas stvorila jasnu sliku o Kvaterniku, a osobito nakon što je objavljen njegov dnevnik.[50] Uzprkos obširnijem. poviestnom znanju, bijaše on neuravnotežen čovjek, sklon fantaziranju, u kome se sjedinilo žarko domoljublje i fanatička katolička vjerska revnost. U njemu je polako dozrievala misao, da je on pozvan, da spasi Hrvatsku. U tu svrhu proputovao je čitavu Europu, a bijaše i u Rusiji. Lako si je predstaviti, kakva izkustva i kakve je uspjehe tamo stekao sa svojim revnim katolicizmom. Liberalni pravac u Austriji nakon Hohenwarta bijaše mu odvratan, te bijaše duboko uvjeren, da Božja kazna ne može zbog toga izostati. U njemu je dozrievalo uvjerenje o svom višem poslanju, prema kojemu je on oružje u ruci Božjoj, koje će osloboditi Hrvatsku i kazniti bezbožnu Austriju.[51]

Ovakav slied misli nagnao ga je u Rakovicu, malo mjestance uz bosansku granicu, u kome bijaše 68,7% grkoiztočnih stanovnflka prema 31.3% katoličkih Hrvata. To je činjenica, koja dosele ne bijaše uzimana u obzir, a koju vrlo liepo ilustriraju neke moje tvrdnje o prirodi poslavenjenih Vlaha. Kvaternik je pošao onamo zato, jer je znao, da će među tim elementom najlakše moći podignuti ustanak. I tako se Kvaterniku, gorljivom katoliku, dogodilo, da je morao primiti Božji blagoslov za borbu protiv Austrije u pravoslavnoj crkvi iz ruku pravoslavnog popa Popovića.[52] No troškove te epizode platili su izključivo Hrvati.

Starčevićeva stranka stvarno nije sa čitavim pokretom imala nikakve veze. Starčević i Kvaternik bijahu se naprotiv već odalečili, jer je nasuprot klerikalnom i vjerski revnome Kvaterniku Starčević bio osvjedočen antiklerikalac.

Ne mogu, a da se na ovom mjestu ukratko ne pozabavim, i drom Starčevićem, jer se ne može poreći, da je ikoji političar u hrvatskim zemljama vršio na sve duhove toliki utjecaj kao dr. Starčević. On se rodio god. 1823. u Lici kao sin katoličko-hrvatskog seljaka Jakova Starčeviča. Njegova majka Milica Bogdan bijaše podrietlom iz pravoslavne obitelji i prešla je na katoličku vjeru. Starčević bijaše odrastao u kući svoga strica, katoličkog svećenika, svršio je bogoslovlje, napustio ga kasnije i stekao u Pešti doktorat filozofije. Pa ipak ne dođe on u životu nikada dalje od odvjetničkog solicitatora i bijaše neka sredina između Katona i boema. Utjecaj njegov na okolinu bijaše neodoljiv, a bijaše osnovan na činjenici, da tokom čitavog svoga života ne iđaše nikada za svojom osobnom koristi. Starčevićev politički nauk usmjeren je u njegovoj mržnji na Austriju, na Ugarsku i na Srbiju.

Austriju je mrzio zbog gorkih razočaranja, koja je Hrvatima priredila nakon absolutizma. Kažu, da je Austriju počeo mrziti gledajući Filipa Baričevića, Ličanina, kome su graničarske oblasti kazne radi odsjekle obje ruke, jer je graničarima pisao pritužbe.[53]

Ugarsku je mrzio zbog razdoblja 1790.—1848. i zbog nagodbe.

---

[50] VII. 15.
[51] VII. 14., str. 249.
[52] VII. 14., str. 257.
[53] VII. 14., str. 38.

Srbe je mrzio, jer je prvi upoznao, kolika je od njih opasnost. U svojim obranbenim spisima (vidi str. 201.) on je uglavnom izpravno prikazao, kako su Srbi nastali.

Navedenim obilježjem svoje nauke, bijaše kao političar već osuđen, jer je time postavio nepremostivu prepreku između Hrvata i svih sila, s kojima je Hrvatima bilo računati, između Austrije, Ugarske i Srbstva. Time bijaše njegova stranka primorana, da prihvati borbu na tri fronte. Bijaše to napor, kome Hrvati ne bijahu dorasli u onom nepovoljnom položaju, u kome se tada nalažahu. Ovdje je donio promjenu tek utjecaj dra Franka, čovjeka židovskog podrietia, koji je uvidio tu pogrješku i zaveo u stranačkoj politici oportunistički pravac, koji se zgustnuo u prvom članku programa t. zv. čiste stranke prava. Prema tome članku stranka će nastojati da ostvari svoje političke osnove samo u okviru Monarhije. I prije takvog formuliranja nisu Starčevićevi planovi prelazili izvan toga okvira, samo što Starčević ne mogaše obuzdati svoju nesklonost spram natražnjačke Austrije. On htjede pregovarati izravno samo s vladarom i nastojaše oko čiste personalne unije s obim državama Monarhije. Ali tu zamisao nije on nikada konkretno formulirao u programu za izvođenje.

Godinama nisam mogao pravo shvatiti, kako je tome čovjeku pošlo za rukom, da stekne u Hrvatskoj toliki upliv. Stvar mi postade jasnom tek onda, kada sam upoznao pravu narav Srbstva. Dr. Ante Starčević bijaše prvi, koji je izpravno ocienio, koliko ogromna opasnost prieti Hrvatima od agresivnog i premoćno oružanog Srbstva. Starčević je protiv te opasnosti upotriebio pravo oružje, postavivši ideal Velike Hrvatske. Agresivnoj snazi velikosrbske državne misli morao je suprotstaviti slično oružje, a to bijaše upravo Velika Hrvatska. Ta je njegova zasluga tim veća, što je u ono doba vladajuće jugoslavenstvo utiralo sve putove nadirajućem Srbstvu. Jer čim je jugoslavenstvo vodeća i glavna misao, sasvim je svejedno, da li je unutar te misli netko Hrvat ili Srbin. Jugoslavenska ideja imala je zato za Srbe tu prednost, što je Hrvatima oduzimala snagu, da se brane od srbskog nadiranja. Obrana od srbstva može Hrvatima uspjeti samo u snažnoj vlastitoj afirmaciji, nacionalnom ekskluzivizmu. A upravo taj ekskluzivizam naučavaše dr. Ante Starčević, navaljujući svom žestinom na slavensku misao, na panslavizam, na jugoslavenstvo, htijući biti samo Hrvat i ništa više. U tome bijaše njegova snaga i time je suvremenicima svojim neobično imponirao. Treba samo požaliti, što je pobijajući Strossmayerovo jugoslavenstvo, također bio protivan njegovoj kulturnoj politici i njegovim kulturnim nastojanjima, a da umjesto toga nije imao ništa, što bi bilo jednako vriedno ili bolje.

Politika Starčevićeva bijaše pravničko-dogmatička, većinom državopravna; za materialnu bazu svoje politike on se malo brinuo; kao što Seton Watson izpravno opaža, Starčević preziraše suvereno sve praktične mogućnosti u politici. Ali svojom državopravnom i dogmatskom politikom ponio je on ono, što zovemo hrvatskm državnom sviešću, sve u najdublje slojeve hrvatskog naroda. Do god. 1835, bijaše plemstvo kao politički djelatan element jedini nosilac te državne sviesti.

Ante Starčević unio je tu sviest sve do u najniže slojeve hrvatskog naroda, tako, da danas i posljednji hrvatski seljak znade, da je nekada postojala snažna i velika hrvatska država i čezne opet za svojom državom. To je životno djelo Ante Starčevića.

Ovo je utoliko važnije, što počevši od god. 1867. hrvatsko plemstvo sve više nestaje iz hrvatske politike. Kod krunitbe dne 8. lipnja 1867. ne bijahu prisutni zastupnici poznatih hrvatskih plemićkih obitelji (jer se kod krunitbe mimoišla Hrvatska); ne bijaše Draškovića, Jankovića, Oršića i baruna Vraniczany[54] i t. d. Zadnjih četrdeset godina nije hrvatsko plemstvo igralo u politici nikakvu ulogu, jer je ta politika postala takvom, da nitko nije mogao poželjeti, da ga pozovu na sudjelovanje. Taj proces ćemo kasnije moći jasno sliediti.

Nekoliko mjeseci nakon Rakovice, zahvali se pl. Bedeković na banskoj časti. Banskim namjestnikom bi imenovan Antun pl. Vakanović, ali on bijaše samo figura, dok je stvarno vladao barun Levin Rauch. Budući da se sabor morao razpustiti, dopadne Vakanovića zadatak, da provede izbore. Izbornu kampanju započeo je tako, da je naprosto dao maknuti sve one velike župane, koji se nisu sliepo pokoravali nalozima, kao na pr. pl. Medunića, pl, Pogledića i pl. Trnskoga. Pa ipak rezultat izbora ne zadovoljavaše. Vladi pripade 20 mandata, narodnoj stranci 47, a 8 mandata pripalo je unionistima disidentima,[55] koji se ne htjedoše suglasiti s postupkom vlade. Pri ovakvom izhodu izbora pomogoše si Rauch i Vakanović na taj način, da pozvaše u sabor 47 virilista, same unioniste. Osim toga prirediše protiv narodne stranke klevetnički proces. Seton Watson izvješćuje o tome obširnije.[56] Budući da on tu činjenicu jako iztiče i izkorišćuje, te ću se kasnije morati na to vratiti, neka mi bude slobodno, da se te stvari ovdje ukratko dotaknem. S pomoću krivotvorenog zapisnika, što ga napravi neki Reichherzer, trebalo je dokazati, da je narodna stranka, a poimence Rački i Strossmayer, primala novac iz Rusije i Srbije i sudjelovala u spletkama opasnim po državu. Deakovu stranku i njezina vođu grofa Lonyaia trebalo je zastrašiti od pregovora s narodnom strankom i uvjeriti kralja, da su Strossmayer i Rački veleizdajnici. Time je trebalo narodnu stranku onemogućiti i napraviti mjesta za Raucha.[57]

Narodna je stranka pokušala provesti reviziju nagodbe, da se odstrane glavni prigovori, koji se protiv nje podizahu (osobito točke 2., 5.. 7., 8. i 10. na str. 20. i 21.). No s pomoću neuobičajenog imenovanja virilista, dođe narodna stranka u manjinu, te revizija bude ograničena na neke sasvim nevažne točke, i nagodba ostade gotovo netaknuta i nadalje u krieposti. Nakon toga zasjedanja nije biskup Strossmayer nikada više došao u hrvatski sabor.

Događaji u Hrvatskoj pobudiše nezadovoljstvo i u Beču, te Vakanović morade otići. Grofovi Julije Janković i Ladislav Pejačević odkloniše ponuđenu im bansku čast. Narodna stranka predloži Ivana Mažuranića. bivšeg dvorskog kancelara u Beču, ali ga Mađari odkloniše. Ipak bude Mažuranić imenovan banom, te je osam godina vodio sudbinu Hrvatske i Slavonije, On bijaše prvi ban neplemić i zvaše se zato »ban pučanin«. On bijaše na svaki način najbolji ban od god. 1867.

---

[54] *VII.— 8., str. 269.*

[55] *VII. 8., str. 284.*

[56] *VII. 4., str. 101.*

[57] *VII. — 4.. str. 102., piše Seton Watson: Jedan ljudski viek kasnije, u doba jednog drugog baruna Raucha, postadoše slične krivotvoriteljske metode temeljem austrijske vanjske politike i povukoše ime Hrvatske u prvi red europskog škandala. Pisac misli na veleizdajničku parnicu u Zagrebu i na Friedjungov proces u Beču. (O toj krivotvoriteljskoj aferi izporedi: »Odkrića o vještinama hrvatske vlade«:. Posebni odtisak iz pražke »Politike« br. 121.. od 2. svibnja 1872. Tisak J. S. Skrejšowskoga u Pragu, vlastita naklada, 22 strane).*

pa sve do danas. Ne baš odviše odlučan, prečesto je popuštao Mađarima, protiv čije je volje bio imenovan, te mu to njegovi zemljaci mnogo zamjeravahu. Kao pjesnik i osobno bez priekora, bijaše on prožet onim plemenitim humanizmom, koji je hrvatskom preporodu unatoč mnogim fantazijama udario simpatični pečat, i koji je i njegovu djelovanju dao praktičnu kulturnu vriednost. On je tako sviestno radio u pravcu uređenja i podizanja zemlje, koju je volio. Od njega potječe uglavnom ustrojba današnje Hrvatske i Slavonije. Iz sredovječne staležke države načinio je Mažuranić suvremenu zemlju.

Premda je Mažuranić prvi izgovorio poznate i znamenite rieči: »Brat je mio, koje vjere bio« i »Proklet bio ko ciec vjere, na svojega reži brata«,[58] ipak se našao ponukanim postupati protiv Srba u Hrvatskoj. On je pravoslavnima nadjeo zakonito ime »grkodztočni«, izdao je školski zakon, po kojemu ne bijahu dopuštene srbske vjeroizpovjedne škole, a postojeće bijahu zatvorene. U doba previranja u Bosni, kada su mnogi bjegunci iz Bosne boravili na hrvatskom tlu, poduzeo je on korake protiv Srba u Pakracu, gdje su se, izgleda, bosanski bjegunci udružili s domaćim Srbima i napastovali hrvatsko katoličko pučanstvo. Mažuranić je zabranio upotrebu srbske zastave (crveno, plavo, bielo), koju su Srbi doduše uviek proglašavali crkvenom zastavom, ali je ona istovjetna sa zastavom kraljevine Srbije. S time u vezi zanimljiva je naredba hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade od 16. studenoga 1876., Z. 18.307, kojoj bijaše svrha, da se sprieče nepravilnosti pri bojenju stupova na maltama i sličnim mjestima. Bijaše naime utvrđeno, da se mnogo puta krivim poređajem hrvatskih bojar crvene, biele i plave, ovakvi stupovi hotimice bojadišu srbskim redosliedom boja, crveno, plavo i bielo, te da se to dešava osobito ondje, gdje grkoiztočni imaju većinu, ili gdje je kotarski predstojnik slučajno Srbin. U naredbi su sadržane stroge upute, a svršava se odredbom, da će se ustanovljene nepravilnosti u bojenju popraviti na račun kotarskog predstojnika. Time je Mažuranić navukao na sebe mržnju Srba, i njegov položaj postade tim težim, što su u Pešti, gdje u Mažuranića ne imahu povjerenja, izradili, da mu se banatski Srbin Živković, koga smo već nekoliko puta sreli, dodieli kao odjelni predstojnik za unutarnje poslove i kao zamjenik.

Mažuraniću se bijaše boriti i protiv Starčevićeve stranke zbog njezina odricanja valjanosti nagodbe, zbog njezinih burnih nastupa i zbog njezina neprijateljskog držanja prema Austriji.

Ali i inače si je Mažuranić stvorio neprijatelje svojim popuštanjem Mađarima. U doba bosanskog ustanka od g. 1875.—1878. nastao je u Hrvatskoj pokret, koji je tražio, da Austro-Ugarska posreduje u Bosni oružjem u korist kršćana. Pri tadašnjem razpoloženju dviju velikih liberalnih stranaka u Austriji i Ugarskoj naprama posredovanju u Bosni, možemo lako shvatiti, da je Mažuranić to pitanje oprezno izbjegavao, čime si je opet pribavio neprijatelje,

Mažuranić se besprekidno bavio pitanjem sjedinjenja Dalmacije i Vojne Krajine. Tako zvana Varaždinska Krajina bijaše već prije pripojena Hrvatskoj. I u tako zvanoj Banskoj Krajini bijaše već sve sprem-

[58] *Ove rieči odnose se na sve jače otuđivanje Srba od Hrvata nakon god. 1848. koje bijaše uvjetovano pretežno vjerskim motivima.*

ljeno, pa već bijaše uvedena i građanska uprava, samo se još čekalo na sjedinjenje. K tome je još pridošla obnova nagodbe. Mažuranić je pogriešio zaprietivši, da će se zahvaliti na časti, ne požure li sa sjedinjenjem Vojne Krajine i ne bude li se kod produženja nagodbe usvojilo hrvatsko gledište. Mađarska vlada prihvati najpripravnije njegovu ostavku (21. veljače 1880.).

Od god. 1867. ovamo bijaše doba Mažuranića najbolje u Hrvatskoj. Što je Hrvatska nagodbom mogla postignuti, to je Mažuranić postigao. Pa iako time ne bijaše omogućen snažan razvoj, bijaše život za njegove ere u Hrvatskoj i Slavoniji ipak podnošljiv.

Mažuranića je nasliedio na banskoj stolici grof Ladislav Pejačević, karakteran, ali malo popularan hrvatski aristokrat. On je morao računati sa željom Mađara, da se u Hrvatskoj Hrvatima čvršće stegnu uzde nego za Mažuranićeve ere.

Prva pojava toga nastojanja bijaše imenovanje Mađara Antuna Davida ravnateljem zagrebačkog financialnog ravnateljstva. Njegove reforme izazvaše u Hrvatskoj mnogo nezadovoljstva.

Ali je Pejačević zato donio sjedinjenje Vojne Krajine. To je duhove umirilo razcjep u narodnoj stranci ostade jedinom posljedicom. Dr. Mrazović, jedan od njenih vođa, izstupi iz nje s još 22 zastupnika i osnova t. zv. nezavisnu narodnu stranku, koja se po svome stranačkom listu kasnije nazivaše »obzoraškom«.

Kritički obrat usliedio je u kolovozu 1881.

Dne 6. ili 7. kolovoza 1881. naredi David, da se na svima financijskim uredima iztaknu grbovi s mađarskim i hrvatskim nadpisom, dok su se dotle u smislu okružnice od 26. prosinca 1867., Z. 700/praes. i § 57. nagodbe, upotrebljavala samo grbovi s hrvatskim, nadpisom. Po § 5. nagodbe bijaše unutar granica Hrvatske i Slavonije hrvatski jezik predviđen izključivim službenim jezikom i za organe zajedničke vlade.

Razdražene prijašnjim Davidovim postupcima, prikazaše novine taj slučaj kao otvorenu povredu nagodbe. Dne 15. kolovoza skinula je publika silom grbove prigodom demonstracija, koje su imale odjeka u čitavoj zemlji. »Obzor« je donosio kroz 14 dana na čelu lista slovo §§ 56. i 57. hrvatsko-ugarske nagodbe, čime je htio konstatirati protuzakonitost Davidova postupka.

»Pester Lloyd« od 16. kolovoza 1881. zahtievaše, da se skinuti grbovi smjesta opet postave i svim razpoloživim sredstvima zaštite, »dok se viša i niža hrvatska fukara na njih ne priuči«. Ali u Pešti se mogao čuti i pokoji razborit glas. »Pester Journal« od 16. kolovoza bijaše ovoga mišljenja: »Drugo je pitanje, da li je postavljanje grbova pred nekoliko dana osnovano na nagodbi, pa i ako jest, pitanje je, da li je oportuno bezrazložno izazivati mržnju prijateljenog nam naroda upravo sada, kada imamo toliko nutarnjeg trvenja.«

Najugledniji članovi hrvatske unionističke stranke izdali su 17. kolovoza proglas, u kome doduše osuđivahu demonstracije, ali i konstatiraše, da je postupak financialnih vlasti bio nezakonit i da smatraju nespojivim sa svojom savješću podupirati vladu, koja počinja nezakonitosti.

No »Budapesti Kozlony« donese viest: »Državni grbovi s ugarsko-hrvatskim nadpisom, koji bijahu u Zagrebu prigodom nedavnih nemira skinuti, bit će za nekoliko dana opet postavljeni.« I zaista dade nekoliko dana kasnije David preko noći opet postaviti grbove s ugarsko-hrvatskim nadpisima. Ban Pejačević povuče iz toga konsekvencije, podnese 28. kolovoza 1883. svoju ostavku i ode. U znak zahvalnosti što nije protupravne čine pokrivao svojim imenom, dade mu narod ime »ban kavalir«. U Hrvatskoj i Slavoniji bude sada obustavljen ustav i general konjaničtva barun Herrman. Ramberg postavljen bi kraljevskim povjerenikom.

Taj događaj važan je u dva pravca. U Hrvatskoj bijaše time stvoren opasni precedens, da Mađari mogu, sve kada je postupak njihovih pouzdanika nedvoumno protuzakonit, mobilizirati čitavu snagu Monarhije u korist svoga stanovišta, a u drugome redu, zadao je smrtni udarac unionističkoj politici. Svi bolji elementi povukoše se iz stranke, te se ona ubuduće razvijala u zajednicu oportunista, karierista i štrebera.

Nakon dvomjesečnog povjereničtva imenovan bi banom grof Dragutin Khuen-Hedervary, mladi mađarski aristokrat, čiji posjedi bijahu u Hrvatskoj, a imađaše još i prednost, da bijaše u rodu s Kolomanom pl. Tiszom. Njegov zadatak bijaše osigurati temelje za odlučniji nastup Mađara spram Hrvatske, koji je započeo u doba Mažuranića i koji ne htjede provoditi grof Pejačević.

Khuen-Hedervary je izvrstno rješavao taj zadatak kroz dvadeset godina.

Ovdje se ne mogu pozabaviti potanjim poviestnim prikazivanjem dvadesetgodišnje vladavine (1. prosinca 1883, do 27. lipnja 1903.) Khuen-Hedervaryja. Morat ću se zadovoljiti ocrtavanjem glavnih pravaca njegove politike, njegovih uspjeha i njihovih posljedica.

Glavnim temeljem njegova besprimjerno dugotrajnog vladanja bijahu stranačke prilike u zemlji. U Hrvatskoj i Slavoniji bile su četiri stranke: u prvome redu dva krila nekadašnje narodne stranke, onaj dio, koji je svoje ime zadržao, i t. zv. «nezavisna narodna stranka« (obzoraši). zatim Starčevićeva stranka, te Srbi. Ovi potonji ne bijahu uostalom kao takvi organizirani, jer Srbstvo bijaše, kao što sam već kazao, nacionalno dozrelo samo u Sriemu. u području nekadašnjih Raca. U ostalim dielovima Hrvatske i Slavonije Srbstvo je tada tek nastajalo. Kod pravoslavnog elementa u ostalim dielovima Hrvatske i Slavonije imalo je ime Srbin izprva samo crkveno značenje, u narodnih masa još ne bijaše specifičnog nacionalnog osjećaja, svi se osjećahu Hrvatima i kao Hrvati vojevahu pod Jelačićem. Pretežno bijahu to poslavenjeni Vlasi. Separatistički osjećaj i nesklonost prema izrazitom katolicizmu, u Hrvata, bijaše osnova, na kojoj započe razvoj, što sam ga prikazao u 7. poglavlju 6. diela i koji uspievaše izprvice kod inteligencije. (Izporedi članak Kirinskog u Agramer Tagblattu, str. 203.)

U takvoj nejasnoj sredini započeo je Khuen-Hedervary svoje djelo. Seton Watson opaža sasvim izpravno, da je stara narodna stranka bila u posljednjem stadiju svoga razpadanja i da je Khuen-Hedervaryju

uspjelo sačuvati njenu lešinu i napraviti od nje stranku mameluka.[59] Seton Watson je međutim hrvatsku politiku shvatio samo napola, a srbsku uobće nije shvatio, pa se zato njegova krijiga može upotrebljavati samo s oprezom. Koliko god je njegovo prikazivanje izpravno tamo do god. 1880., toliko je, što dalje, to nepouzdaniji, dok se od god. 1905. dalje nalazi na sasvim krivom putu. Tako on na pr. ne zna objasniti, na koji je način Khuen uspio. On je previdio, da je stara narodna stranka izprva bila protustranka unionističkoj stranci. Nakon nagodbe stvoriše se u stranci dva pravca, od kojih se jedan izmiri s položajem, stvorenim nagodbom, dok je drugi, radikalniji pravac, vjerno služio prvotnim ciljevima stranke, i htio se boriti za promjenu nagodbe prema potrebama naroda. Khuen-Hedervary stopio je unionističku stranku s narodnom strankom, koja je postajala sve oportunističnijom, i pojačao je tu kombinaciju sa Srbima, sve jačima u Hrvatskoj i Slavoniji. Na taj je način Khuen stekao prilično širok krug ljudi, iz koga je nesumnjivo vrlo spretno znao izabrati najupotrebljivije ljude.

Njegovi protivnici bijahu međutim sasvim neopasni. Tako zvana »nezavisna narodna stranka« bijaše doduše stranka, koja je znala okupiti pretežni dio narodne inteligencije, ali nije imala ni vodstva, ni odlučnosti, ni organizacije. Formalni vođa stranke bijaše Strossmayer, ali je on nije vodio, jer se zapravo već od god. 1873. sasvim povukao iz politike. Nezavisna narodna stranka nije imala ni podmladka, a budući da protiv Khuena nije mogla uspjeti, ona je brzo umrla.

Ostadoše još starčevićanci. I njima bijaše doskora biti težki boj s Khuenom. U sjednici/sabora od 5. listopada 1885. bijaše u toku razprava o odpremi nekih dokumenata u Peštu. Tom zgodom je Khuen primietio, da sumnja, da li se ti dokumenti nalaze u poštenom posjedu Hrvata.[60] Hrvati smatrahu to uvredom, nastade zaglušna buka i starčevićanci zahtievahu, da predsjednik pozove bana na red. Kada toga predsjednik ne učini, pogrđivahu starčevićanci bana. izguraše ga iz dvorane i uztvrdiše, da su ga i nogom udarili. Kasnije se sve svelo na borbu o konstataciju, da li je ban tom zgodom bio udaren nogom ili nije. Khuen izradi osudu od 18. prosinca 1885., kojom se konstatiralo, da je ostao netaknut, dok su starčevićanci kolovođe dobili nekoliko godina tamnice, izgubili častna prava i t. d. Ban ostade pobjednikom, jer starčevićanci ne bijahu tom jakom čovjeku dorasli niti zaptom, a niti snagom svoje volje i duha. Khuen-Hedervary znao je odtada, da u zemlji više nema opasnog protivnika.

Khuen vladaše u Hrvatskoj s pomoću zobi i biča, kako se njegov način nazivaše u Ugarskoj. Vrlo mi je neugodno, ali to ne znači ništa drugo, nego da je vladao podmićivanjem i nasiljem. Seton Watson ima posve pravo, kada tvrdi, da je Khuen pokvario u Hrvatskoj čitavu jednu generaciju. Osobito se nasiljem služio na izborima. Posebno omiljelo sredstvo bijaše sprečavati s pomoću oružnika dolazak izbornika na biralište. Kada se seljaci sili uzprotiviše silom, Khuen bi dao da se puca i zato u Hrvatskoj gotovo nikada ne bijaše izbora bez krvoprolića. Iz vlastitog izkustva poznat mi je konkretni slučaj, koji se desio u kolovozu

[59] *VII. - 4., str. 115.*

[60] *Ovi spisi, koji se ticahu hrvatskih stvari, bijahu preneseni u Zagreb godine 1849., na temelju sporazuma između Jelačića i Windischgrätza. Khuen dade te spise kratkim putem odpremiti u Peštu. Djelovanje banovih rieči bijaše tim neugodnije, što rieč »pošten« imade u hrvatskom jeziku dva značenja, a iz banovih ostalih rieči moglo se razabrati, da sumnja u poštenje Hrvata.*

1885. u slavonskom kotaru B., gdje su oružnici kordonom sprečavali izbornicima tako dugo dolazak na biralište, dok izbor nijo bio završen.

Sasvim je jasno, da se ljudi u takvom sistemu brzo iztroše. Koliko se narodna stranka i unionisti iztrošiše, toliko uđoše Srbi u vladinu stranku, jer se oni bujno razvijahu u zemlji obasjam vladinom sklonošću. Khuen dođe postepeno sve više u zavisnost od Srba i morade im činiti sve veće ustupke, a to tim više, što se ne može poreći, da se nisu dali krasno upotriebiti u njegove svrhe. Jedno za drugim padoše ograničenja, kojima je Mažuranić uspio obuzdati napredovanje Srba i njihovu opasnu agitaciju. Srbi stadoše na svim stranama osnivati srbsko-pravoslavne vjerske škole, u Pakracu srbsko-pravoslavno sjemenište, u Zagrebu srbsko-pravoslovnu višu djevojačku školu, a sve te škole država je obilno pomogla. Bijaše im dozvoljeno upotrebljavati srbsku trobojnicu, a Khuen-Hedervary izjavi čak dne 19. listopada 1895. u saboru, da je srbska zastava u Hrvatskoj jednakopravna hrvatskoj zastavi i da će je štititi tako dugo, dok je on ban. Ćirilica bude obvezatno uvedena u škole, a jezik se ne nazivaše hrvatskim, nego hrvatsko-srbskim ili srbsko-hrvatskim. Srbi nagrnuše u većoj mjeri u državne službe, zaposjednuše najbolja mjesta sa svojim ljudima, zauzeše najunosnije položaje, najbolja odvjetničtva i bilježničtva, a pripadoše im i drugi unosni položaji. Oni se gospodarski organiziraše, osnovaše god. 1895. u Zagrebu Srbsku banku (dionička glavnica 8,500.000.— kruna god. 1913.), koja je upravo forsirala srbsku trgovinu i industrijska poduzeća,

U Khuenovo doba postade prvi put jedan Srbin, Vaso Đurđević, predsjednikom sabora. Ban se u Mitrovici dao slaviti kao »srbski ban«.[61] U znak zahvalnosti izabere ga zato tamošnje gradsko zastupstvo počastnim građaninom.

11. prosinca 1902. održao je spomenuti predsjednik sabora u hrvatskom saboru govor, u kome se tužio, da Srbi nisu dovoljno ravnopravni, te je svoj zahtjev obrazlagao time, što su Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji »državotvorni element«.[62] Ne smije se ni previdjeti, da je za Khuenova vladanja, 4. listopada 1894,, počeo izlaziti u Zagrebu srbski list »Srbobran«. Premda se uredniku toga lista, Pavlu Jovanoviću (tako zvanom Dinarčiću), javno spočitavalo, da mu list izdržava Beograd, ipak nije Khuenova vlada ništa poduzimala protiv njega, što nam se pri takvom stanju stvari čini sasvim razumljivim. List se pokadšto i plienio, ali u cielosti mnogo manje nego hrvatski listovi. Urednik lista bude čak izabran u sabor, premda su hrvatski listovi mnogo puta upozoravali na sustavno huškanje toga lista, a Khuen, koji je znao spriečiti, da mnogi hrvatski političar ne bude izabran u sabor; nije ništa poduzeo u slučaju toga poznatog beogradskog plaćenika.

Punim pravom mogu zato kazati: Srbi su u doba Khuena postali u Hrvatskoj onom silom, kakvom ih vidimo poslije god. 1905.

Khuea bijaše međutim postigao svoj cilj, u Hrvatskoj vladaše mrtvačka tišina. Samo tu i tamo pojavi se kakav sumnjivi bljesak, tako na pr. demonstracije i napadaji protiv Srba god. 1895. u Zagrebu prigodom boravka Njegova Veličanstva u Zagrebu. Hrvati bijahu razoružani, mađarizacija je mogla započeti.

---

[61] *Izporedi »Agramer Tagblatt« od 12. prosinca 1902., br. 285.*
[62] *»Agramer Tagblatt« od 12. prosinca 1902. br. 285.*

Sve to imađaše i svoje naličje; gospodarsko propadanje zemlje i sve jače izseljivanje hrvatskog svieta bijahu svjedocima sve jačeg oboljenja hrvatskog narodnog organizma. O uzrocima gospodarskog propadanja valja samo ponoviti, što je hrvatski list »Pozor« pisao dne 12. studenoga 1883. u svom 209. broju. »Autonomija, koju nam nagodba daje u našim unutarnjim poslovima, nije nikada prema slovu nagodbe služila razvoju naroda., nego razvoju političkog načela, da sve ono mora biti dobro, što dolazi iz Pešte. Tako se moglo dogoditi, da se smatralo neprijateljima države i zajednice s Ugarskom sve one ljude, koji se založiše, da hrvatski narod ostane u okviru nagodbe gospodar u vlastitoj kući. Na odgovornom mjestu nije se htjelo obazirati na opomene i savjete tiska i narodnih zastupnika, obzirom na kobne i štetne posljedice takvog stanja, narod je materialuo sve više propadao, porezi bivahu sve veći. sve bezobzirnije se utjerivahu i nitko nije vodio brigu, da se izvori narodnog blagostanja umnože.« (Članak »Odakle nemiri u Hrvatskoj?«)

Posljedice ovakvog sustava dolaze, najjasnije do izražaja u brojitbenim podatcima o izseljivanju. Prema službenoj brojitbi izselilo se iz Hrvatske i Slavonije stanovnika godine:[63]

	ukupno	od toga u Sjevernu Ameriku
1899.	4.195	2.954
1900.	4.176	3.452
1901.	7.879	6.805
1902.	11.057	9.870
1903.	13.488	13.941
1904.	4.848	3.545
1905.	27.142	22.252
1906.	24.726	21.857
1907.	25.493	22.845
1908.	5.045	2.863
1909.	13.441	11.460
1910.	16.104	14.024
1911.	8.215	6.604
1912.	15.979	14.239
1913. približno	13.000	11.868
1899.-1913.	194.788	166.579

U spomenutom brojitbenom djelu nalazi se primjetba, da ti brojevi nisu sasvim točni poradi toga. što se u Hrvatskoj i Slavoniji uobičajilo da se većina izseljenika seli zaobilaznim putovima bez putnice ili s krivotvorenom putnicom, te tako nije obuhvaćena državnom kontrolom a to je i po mome vlastitom izkustvu zaista tako. Tamo se nalaze i podatci sabrani kod raznih izseljeničkih družtava kombinirani s izdanim putnicama:

[63] *VII. 19., str. 64.*

Izselilo se:

1900.	39.829
1901.	38.208
1902.	49.603
1903.	50.331
1904.	33.565
1905.	48.531
1906.	45.952
1907.	49.470
1908.	19.230
1909.	37.497
1910.	36.831
1911.	16.515
1912.	35.176
1913.	28.297
1900.–1913.	529.025

stanovnika, a od toga 329.251 u Sjevernu Ameriku,[64] pravcem, koji bijaše sasvim naravan pri takvom stanju stvari.

6. Dalmacija od god. 1797.

Kada je Mletcima prietila opasnost od Napoleona, bijahu dalmatinski Hrvati jedini, koji se htjedoše hrabro boriti za svoju gospodaricu. Ali njih 12.000 na broj bijaše poslano kući, i bez udarca mača padne Venecija, nekadašnja gospodarica Jadrana, dne 12. svibnja 1797. u Napoleonove ruke.

Dalmacija bijaše sada bez gospodara i u zemlji vladaše obći metež i pometenost. Tu i tamo u zemlji bijaše samo pokoji trag nacionalne sviesti, a i o narodnoj poviesti, nije se znalo gotovo ništa. Građani Splita, Trogira i Šibenika poslaše odaslanstvo Ignjatu Bakotiću, župniku u Kaštel-Gomilici, koji bijaše nadaleko poznat kao učen čovjek, da im on savjetuje, šta da se radi. On im odgovori: »Uzmite ugarsku krunu, da se tako opet sjedinite s hrvatskom državom, čiji ste dio nekada bili.« Tako nastade u Dalmaciji pokret na čelu s grofom Draganićem i biskupom Cippicom iz Splita, biskupom Blaškovićem iz Makarske i patrom Dorotićem. Taj pokret odpravi dne 17. lipnja 1797. odaslanstvo caru Franji. Međutim je austrijski general Rukavina ušao 5. srpnja u Dalmaciju sa 4.000 ljudi. Svuda ga oduševljeno dočekaše, jer je kao rođeni Hrvat posvuda mogao s narodom razgovarati svojim materinjim jezikom.[65]

Izaslanstvo ponese sa sobom adresu zbog sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, preda je u Zagrebu hrvatskom banu Ivanu Erdődiju i pođe zatim u Beč. Palatin nadvojvoda Josip podnio je također spomenicu, kojom je Dalmaciju tražio za Ugarsku. Ministar Thugut ne bijaše međutim sporazuman niti s adresom, niti sa spomenicom, pa izviesti cara u tome smislu i oba spisa odoše ad acta.

---

[64] *VII. – 19., str. 64. Treba imati na umu, da je to 20% stanovničtva Hrvatske i Slavonije i da su to sami ljudi u najboljim godinama, vojni obvezanici, koji su time oduzeti vojnoj moći države i sada dobrim dielom izrađuju streljivo za neprijatelja u američkim, tvornicama streljiva'*

[65] *II. – 4., sv. III., str. 70. – 75.*

Thugut je ograničio Rukavinu na vojničku upravu, jer je kao Hrvat bio pristaša sjedinjenja s Hrvatskom i postavi carskim povjerenikom za Dalmaciju grofa Rajmunda Thurna, kome dade ovakav tajni naputak: »Vaš zadatak bit će, da pobijete nezgodno nastojanje Dalmatinaca oko sjedinjenja s Ugarskom, zasad ne želim tamo nikakve promjene.«[66]

Kada je kasnije mirom u Campoformiju potvrđen predhodni leobenski ugovor, započe grof Thurn provoditi Thugutove upute na taj način, što se oslanjao na Talijane u Dalmaciji i počeo ih zato pomagati na račun Hrvata.

Nažalost je to stanovište, što ga je Austrija zauzela odmah u početku, kada je Dalmaciju stekla, obilježilo pravac kasnijoj čitavoj austrijskoj politici sve do naših dana. Vidjeli smo već jedan dio nezgodnih posljedica te politike, ali čitav njihov registar time još nije iscrpljen.

Taj se pravac još pojača, kada Hrvati ne popustiše. Spomenuti već biskup Fabian Blašković, stupi u vezu s vlastima zagrebačke županije; tako je hrvatski sabor glasnicima za zajednički sabor u Požunu god. 1802. podielio naputak »da moraju u smislu krunitbene zavjernice poraditi svim sredstvima u pravcu, da se taj sastavni dio kraljevine Hrvatske (integrans haec regnorum pars) opet s njom sjedini, opet podloži zakonitoj banskoj sudbenosti i na taj način opet spoji s ugarskom krunom.« I zaista zaključi zajednički sabor u svome zasjedanju od 3. rujna 1802., da se kod kralja poduzmu u tome pravcu koraci. To se i zbude, ali je rješenje glasilo, da predmet još nije dozrio za odluku.

Posljedica svega bijaše, da se grof Thurn samo još odlučnije stavio na stranu Talijana. On ustroji neke vrste zemaljski odbor i pozove u nj tri dalmatinska Talijana (conte Pasquali, Stratico i Riva) i tri austrijska Talijana (Rinna, Suppe, Wrachien). To bijaše izvršni odbor u svim upravnim, financijskim i pravnim poslovima. Ta uprava bijaše konzervativna do skrajnosti i ne bijaše u stvari ništa drugo, nego samo nastavak mletačke uprave, nažalost s većinom njenih mana.

Svjetska je poviest išla međutim svojim tokom.. Mirom u Požunu (26. prosinca 1805.) morala je Austrija odstupiti Napoleonu Dalmaciju i Boku Kotorsku, a mirom u Schönbrunnu (14. listopada 1809.) još k tome i Istru, zapadni dio Koruške, Kranjsku i Hrvatsku do Save. Austrija postade time jadni kontinentalni torzo bez izlazka na more.

Francuzka vladavina, koja trajaše od početka g. 1806. do konca 1813., bijaše od velikog značenja ne samo za Dalmaciju nego za čitavu poviest južnih Slavena u Austriji.

Napoleon preda upravu u Dalmaciji generalu, kasnije maršalu Marmontu, a građansku upravu naobraženom mletačkom kemičaru Vincenciju Dandolu. Malo je neobično, ali taj Mletčanin primio se posla na sasvim suprotan način od grofa Thurna. On je odmah dao, da hrvatski jezik dođe sve više do izražaja. Njegovo prvo djelo bijaše proglas (3. srpnja 1806.) na talijanskom i hrvatskom jeziku, a pri tome se služio liepim starinskim ikavskim narječjem. Nekoliko dana kasnije izađu prve novine na talijanskom i hrvatskom jeziku (12. srpnja 1806.) »Il regio Dalmata — Kraglski Dalinatin«.[67] U uvodniku iztiče se, kako

[66] *II. 4., sv. III., str. 76.*

[67] *O tim zanimljivim novinama postoji dobra studija, navedena pod VII. 17.*

je Dalmacija dosada bivala zapuštena i obećava se, da će sada zemlji svanuti bolji dani, kada je došla pod vladu »pobjedničkog velikog Napoleona«. Francuzka se uprava zaista trudila, da izkupi zadano obećanje. Marmont započeo je odmah dobro promišljenom, izvrstno ustrojenom, svrsishodnom i brzim tempom provođenom akcijom oko preustrojstva i kulturnog podizanja. On ukine zastarjele sredovječno-mletačke povlastice, ukine slobodnu Dubrovačku republiku, upravo tako kao i njenu veću posestrimu Mletačku republiku, provede suvremenu upravu sa zgodnom zemljištnom podjelom. Dalmacija bijaše jednom riečju preobražena u suvremeno organiziranu zemlju. Osnivane bijahu škole svih vrsta, podignuta industrija, intenzivno se radilo oko podizanja poljoprirada i najveća se pažnja posvećivala uređenju prometa. Od rimskih vremena ne bijaše u Dalmaciji tako dobrih cesta kao u ono doba.

Ta se akcija samo još proširila, kada je Napoleon mirom u Schöbnbrunnu stekao još Istru, Kranjsku, Korušku i južnu Hrvatsku, te od svega bijahu stvorene Ilirske pokrajine (les provinces illyriennes) ili Ilirija. U tim pokrajinama bijaše hrvatski (ilirski) jezik uveden u čitavu upravu kao službeni jezik. Napoleon je Hrvatima također polaskao, iztičući njihove vojničke sposobnosti. Prije bitke kod Wagrama pisao je Marmontu, koji je vodio dalmatinske Hrvate: »U Vas je najbolji vojni zbor moje armade.« A u Rusiji reče jednoć pred sakupljenim častničkim zborom: »Nikada nisam imao hrabrijih i u svim prilikama spremnijih vojnika.«[68]

Pa ipak ne mogaše Napoleon osvojiti srdca Hrvata.

Zagrebački biskup Vrhovac svjetova čak bečkom dvoru 19. travnja 1809.: »Kada bi se dalmatinskom narodu izdao proglas, da će se Dalmacija pripojiti kraljevini Hrvatskoj, a time po starom pravu i kraljevini Ugarskoj, mogli bismo doskora protjerati Francuze.[69]

A kada se u bitkama kod Leipziga i Wagrama odlučila sudbina velikog Korzikanca, pripade Dalmacija opet Austriji bez većih potežkoća. U jeseni god. 1813. okupira Dalmaciju Hrvat Franjo pl. Tomašić, a narod čekao je Austriju otvorenim rukama.

Tada bijaše okupirana i Dubrovačka republika, a također i t. zv. Mletačka Albanija i Boka do Budve. Sve te zemlje budu spojene s Dalmacijom pod njenim imenom.

Napoleonova politička misao oživjela je kasnije opet u hrvatskom ilirskom pokretu. Zanimljivo je spomenuti, da se je i Napoleon, uvjeren u neodrživost svoje dalmatinske Ilirije, bavio mišlju, da osvoji i Bosnu, kako bi je združio s Dalmacijom.[70]

Kada se ponovno uzpostavilo austrijsko vladanje, povratiše se u glavnome opet na sistem grofa Thurna.

Hrvati ne propustiše od vremena do vremena tražiti, da se Dalmacija sjedini s Hrvatskom. Tako odasla god. 1822. zagrebački sabor izaslanstvo do cara, koji se tada nalazio u Veroni.[71] Godine 1830. bijaše zakonskim člankom V-1830 ustanovljeno odaslanstvo. koje je s odaslanicima Dalmacije imalo pregovarati o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Talijanski utjecaj bijaše tada međutim i suviše jak, te dalmatinsko odaslanstvo ne bijaše uobće izabrano.

---

[68] *II. 4., sv. IO-, str. 104. i 107.*

[69] *Na istom mjestu, str. 125.*

[70] *II. 4., sv. III., str. 109. Izporedi također »Minerva«, ein Journal historischen und politischen Inhaltes, herausgegeben von J. W. Archenholz, broj od prosinca 1809., Hamburg, kao i članak: Bivša i buduća Ilirija. (Veda 1911., str. 40. -42.)*

[71] *VII. 13., str. 42.*

Od g, 1830. do 1848. u Hrvatskoj je doba narodnog preporoda. U tim burnim danima ne bijaše mnogo smisla i sklonosti za državopravne akcije. Ali narodni preporod u Hrvatskoj nije mogao ostati bez utjecaja na Dalmaciju, te se prve kulturne i političke niti započeše razpredati između Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

U lipnju god. 1848. bijaše poslana caru Ferdinandu u Innsbruck adresa, u kojoj bijahu spomenuti svi momenti od važnosti za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.[72]

Vidjesmo već, kako je kasnije ban Jelačić imenovan guvernerom Dalmacije (2. prosinca 1848.), kako je proputovao zemlju i kako ga Hrvati sa slavljem dočekaše. To zabrine Talijane, koje je vlada uzprkos prevratu god. 1848. sad više, a sada opet manje podupirala. Imajući tada u saboru većinu, premda bijahu u zemlji upravo neznatna manjina, upraviše Talijani vladi interpelaciju, kojom se ogradiše protiv toga, da se banova prava prošire. Hrvatska manjina prosvjedova protiv nastupa Talijana. Ministar za unutarnje poslove odgovori na interpelaciju »da vlada nipošto ne namjerava ograničiti pokrajinsku upravnu samostalnost Dalmacije.«[73]

Godine 1851, postade generalmajor Mamula zamjenikom guvernera Dalmacije, t. j. bana Jelačića. Neko vrieme nakon toga napisa ban pismo Mamuli, koji bijaše grkoiztočnjak i po imenu balkarnsko-romanskog podrietla, da se odozgo želi sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, da je to u probitku naroda i zamoli ga, da se za to zauzme. Mamula odgovori, da nije istoga mišljenja i da se za to ne može ni zauzeti za sjedinjenje, Jelačićevo pismo i koncept Mamulina odgovora nalaze se u rukama jednog rođaka Mamulina. Ban Jelaćić umre 19. svibnja 1859. a Mamula postade iste godine guvernerom Dalmacije. Mnogi misle, da je Mamula tada osujetio sjedinjenje obiju zemalja i da je u Dalmaciji u školama i uredima radije zadržao talijanski jezik.

Godine 1851.—1859. izpunjene su razdobljem reakcije; u to doba nije se moglo očekivati, da će se očitovati nacionalne želje i nastojanja oko ujedinjenja Hrvata.

Odmah nakon listopadske diplome uputi car banskoj konferenciji u Zagrebu ručno pismo od 5. prosinca 1860., kojim je zauzeo povoljno stanovište prema hrvatskim željama u pogledu sjedinjenja Dalmacije, ali je konačno rješenje bilo odgođeno do zaključaka konferencije hrvatskih i dalmatinskih zastupnika. Ali protiv takvih namjera prosvjedovaše gradsko zastupstvo u Splitu i u 16 drugih dalmatinskih gradova, gdje su Talijani s vladinom pomoću imali većinu u obćinama, i doista se ta konferencija nije nikada održala.

U članku III. veljačkog ustava bijaše za Dalmaciju sadržan zemaljski red i izborni red s dodatkom: Ali budući da još nismo donieli odluku o državopravnom položaju Dalmacije prema našoj kraljevini Hrvatskoj, ne može zasada još stupiti na snagu za kraljevinu Dalmaciju propisani zemaljski red. Istoga dana bijaše saboru u Zadru upućen previšnji priedlog, kojim se sabor pozivaše, da pošalje zastupnike u Zagreb, da tamo razpravljaju o uvjetima za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

---

[72] *VII.—3:, str. 28.*
[73] *VII. 13.. str. 44.*

Spomenuti izboriti red u Dalmaciji bijaše međutim takav, da je 15.000 Talijana u Dalmaciji biralo 28 zastupnika, a 400.000 Hrvata samo 15 zastupnika. Ovakvoj izbornoj geometriji pomagahu još i Talijani, poduprti dalmatinskom vladom, te od 43 mandata osvojiše Talijani 31, a Hrvati samo 12.[74]

Time bijaše pitanje sjedinjenja s Hrvatskom već riešeno. Sabor u Zadru bijaše mu protivan. U adresi na cara, primljenoj s pomoću talijanske saborske većine dne 19. travnje 1861., bijaše sjedinjenje odklonjeno, a ujedno budu izabrani izaslanici za carevinsko vieće, i ta većina pođe u Beč. Hrvatska saborska manjana posla nasuprot u Zagreb Vinka Milića, Mihovila Pavlinovića, Tripkovića i dra Mihu Klaića, ali to bijaše bez državnopravnih posljedica, s obzirom na već unapried određeno stanovište Dalmacije.[75] Pavlinović opisa zanosnim govorom u hrvatskom saboru nepravdu nenesenu Hrvatima spomenutim izbornim redom.[76]

Kasniji razvoj prilika poznat je već iz moga prijašnjeg razlaganja i spada u obću hrvatsku poviest. Već sam napomenuo, da je sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom predviđeno §§ 1., 19., 65. i 66. hrvatsko-ugarske nagodbe. U 66. paragrafu veli se čak izričito: »U smislu prijašnjeg paragrafa smatra se, da pripadaju području Hrvatske. Slavonije i Dalmacije:

1. sve zemlje (sliedi poimenično nabrajanje zemalja Hrvatske i Slavonije po županijama i graničarskim pukovnijama, te *konačno današnja Dalmacija.«* Pa ipak vidimo, da hrvatsko-ugarska nagodba još ni danas nije provedena, premda je temeljni državni zakon potvrđen od vladara. U Mađara ne bijaše interesa, da Hrvati ojačaju[77] a Austrija se držala čvrsto Thugutova shvaćanja, koje ćemo ubuduće zvati Thugutovom misli. Tako i ovaj put ne bijaše provedeno zakonom zajamčeno sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

Pod ovakvim okolnostima razvijala se Dalmacija od 1867. pa do svjetskog rata. U nastavku moram se ograničiti na prikazivanje samo najvažnijih momenata.

Hodočašće dalmatinskih zastupnika u Zagreb imalo je ipak vrlo važne posljedice, premda bijaše u državopravnom pogledu sasvim bezuspješno. Počevši od god. 1861. započinje u Dalmaciji intenzivni narodni pokret. Do god. 1861. bijaše on više obćeslavenski, u smislu ilirizma i jugoslavenstva, bez specifičnog hrvatskog nacionalnog obilježja. Počevši od zagrebačkog hodočašća započinje jedan razvoj, koji je sve više vodio u čisto hrvatstvo. Taj je pokret ubrzavala spoznaja, koja se sve više širila i produbljivala, da je Dalmacija sa susjednim dielovima Bosne i južne Hrvatske bila zapravo kolievka hrvatske države.

Hrvatski pokret u Dalmacija započeo je osnutkom lista, kojega prvi broj izađe dne 1. ožujka 1862. pod naslovom: »Il Nazionale periodico politico e letterario« na talijanskom jeziku, što je vrlo značajno za tadašnje prilike. Pošto su u ono doba čitava uprava i ono malo škola bili na talijanskom jeziku, ne trebamo se tome čuditi. Za hrvatske se novine tada naprosto ne bi našli čitaoci. Hrvatskim jezikom služio se onda

---

[74] VII. 8., str. 191.
[75] VII 13., str. 193.
[76] VII.-8., str. 195.
[77] VII. 13., str. 51,: »Jasno se opaža, da je ugarska vlada, s obzirom na njezino razmimoilaženje s Hrvatskom, nastojala odgoditi akciju, koja bi, da je uspjela, nesumnjivo pojačala položaj Hrvatske«.

samo niži puk, koji se gotovo sasvim sastojao od samih nepismenjaka. Srednji stalež i viši krugovi služili su se u kući i u međusobnom saobraćaju talijanskim jezikom tako, da je bio pravim specialitetom Dalmacije hrvatska rodoljub, koji govori talijanski.

Odmah u početku urednik lista, obrazovani Nadko Nodilo, kasnije profesor poviesti na zagrebačkom sveučilištu, uspješno se perom borio protiv Nikole Tommasea, poznatog talijanskog pisca, koji se, iako rođen u Dalmaciji i po svoj prilici slavenskog podrieda (Tomašević), ipak smatrao Talijanom.

Uspjeh lista »Il Nazionale« u buđenju i okupljivanju naroda, prisilio je dalmatinske Talijane, da i oni izdaju list. Oni osnovaše list »Il Dalmata«, čiji prvi broj izađe dne 6. ožujka 1866. Oko toga lista okupljaše se talijanski orientirana autonomaška stranka. Poviest ove stranke veoma je zanimljiva. Polazeći sa sasvim izpravnog stanovišta, da je neko maglovito »slavenstvo« mnogo manje opasno dalmatinskim Romanima nego poviestno učvršćeno hrvatstvo, koje je išlo za državo-pravnim ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, izdavahu se autonomaši Slavenima. Bajamionti izreče čak rieči: Slavo sempre, Croato giammai[78] (Slaveni uviek, Hrvati nikada). Stara mletačka mržnja na žilavi narod plemića na drugoj obali Jadrana, došla je opet do izražaja. Dalmatinski Romani vjerovahu, da će na taj način najlakše osujetiti sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, a to im i god, 1868. pođe za rukom uzprkos događajima god. 1866. U listopadu god. 1867. stupe oni već u talijanski klub carevinskog vieća, a nekoliko godina kasnije (1874.) nastupaju već kao nacionalni Talijani. Za ovo je zaslužan u prvome redu neki dr. Keller, tršćanski Talijan, očigledno njemačkog podrietla.[79] Koliko udjela su pri tome imali utjecaji s druge obale Jadrana, ne možemo ovdje iztraživati.

Borba autonomaša u Dalmacijji protiv sjedinjenja s Hrvatskom i Slavonijom opredielila je i stanovište vlade u korist autonomaša, jer oni bijahu prirodni saveznici Thugutove ideje. Počevši od 1866. odnosno 1872., t. j. od osnutka ujedinjene Italije, te su se simpatije doduše postepeno ohladlvale, ali znatnija promjena dogodila se tek na prielazu u novo stoljeće. Dotle se bijaše održavao prisni odnos između Talijana i vlade uslied zakona ustrajnosti i usted toga, što su se Talijani prislanjali uz Niemce kao »narod kulture« i prikazivali borbu protav hrvatskih «barbara« zajedničkim ciljem, koji treba da ih poveže. Treba naglasiti, da je veći dio javnog mišljenja u njemačkom dielu Austrije, a osobito liberalni krugovi, smatrao taj savez izpravnim i koristnim za probitke Monarhije. Kod Mađara pozivahu se pak Talijani na bratstvo oružja iz god. 1848.

Taj savez bijaše međutim poguban za Monarhiju iz više razloga. Prelazim sasvim preko činjenice, da je takvom politikom Monarhija produživala život na umjetan način onome elementu, koji je imao postati najopasnijim njenoj vladavini u toj zemlji. Po mome mišljenju unutarnjopolitičke posljedice toga nezdravog saveza postale su još mnogo štetnije.

---

[78] *VII– 18., str. 98,. 4. stupac.*

[79] *Na istom mjestu, str. 106., stupac I*

Bijaše neprirodno, da 15.000 Talijana vlada nad više od 410.000 Hrvata, tim neprirodnije, što se broj Talijana nezaustavljivo smanjivao, a broj Hrvata u istom omjeru povećavao. Talijani posegoše za prokušanim sredstvima; za podmićivanjem i nasiljem, da bi održali svoje neprirodno vladanje. Izbori bijahu vođeni najbezobzirnije, nepoćudni mandati poništavani, a u mjestima s talijanskom obćinskom upravom napadaše talijanska rulja i zlostavljaše hrvatske rodoljube. Tako bijahu na pr. napadnuti u srpnju 1867. u Splitu dr. Matić i Morpurgo, a 21. kolovoza 1868. Dešković i braća Kosta i Đuro Vojnović. Bijahu izudarani i nabacani blatom. Takvi napadaji razprostraniše se uz viku »morte ai Croati« po čitavoj zemlji, a zatim usliedise redovito poklici namjestniku Talijanu Lapenni i ministru Giskari. Dalmatinski mrzitelji Hrvata pokriše se velom lojalnosti. Svatko će bez daljnjega razumjeti, da su ti napadaji i uvrede ostali većinom nekažnjeni. Kao vladina stranka mogli su Talijani proturati spram Hrvata također i svoje osobne mržnje i osvete. Najugledniji Hrvati, ukoliko bijahu državni činovnici, bijahu stegovno kažnjeni, izpremještani, umirovlrjemi i odpušteni. Naročito spominjem god. 1863. odpuštanje dra Mihe Klaića, kasnijeg predsjednika sabora i odpuštanje profesora Danila. To otpuštanje bijaše ozlovoljilo čitavu zemlju. Bijaše sasvim prirodno, da su Talijani, sigurni u svoju stvar, temeljito izkoristili svoj položaj na koritu, pa je vlada imala pune ruke posla, da sakrije talijansku korupciju. Najgore bijaše na čitavoj stvari to, što je sav priekor zbog takve politike pao na austrijsku vladu i postepeno stvarao mržnju dalmatinskih Hrvata protiv austrijske vlade.

Sva ta politika, naravno, nije ništa pomogla, jer je na izborima od 4. do 9. srpnja 1870. bila skršena autonomaška talijanska većina u dalmatinskom saboru. Sa svoga jednostranog stanovišta morale je sada vlada nastojati, da sprieči Hrvate u izkorašćivanju stečene moći. Svatko će razumjeti, da se to nije moglo postići redovitim sredstvima. I sada se pojavljuju Srbi.

Razvoj srbskog problema u Dalmaciji vrlo je nejasan, Uslied nestašice svih političko-historijskih predradnja, vrlo je težko odkriti početak srbskog pokreta u Dalmaciji, činjenica jest, da je već od god. 1836. izlazilo u Dalmaciji srbski godišnjak »Srbsko-dalmatinski almanah«, što ga izdavaše pop Teodor Petranović. U tome almanahu širio je on misli, vrlo blize Vukovim mislima, i ta stalna godišnja izdanja postadoše temeljem svesrbskog upliva u Dalmaciji. Izgleda, da to bijahu narodno-crkveni utjecaji iz Crne Gore, gdje se, kako smo već ustanovili, svjetovna vlast razvila iz jednog izdanka pećke patriarhije.

Do god. 1861. jedva se može u Dalmaciji razlikovati Hrvate od Srba: oba naroda pojavljuju se pod zajedničkim »slavenskim« imenom. Znamo međutim, da se počevši od god. 1860. širi iz Beograda veliko-srbska promičba, a politički smjer se u Zagrebu počevši od god. 1861. okreće u pravcu izključivog hrvatstva. Kao prvi znak toga razvoja opaža se, da se u listopadu 1867. grkoiztočni dalmatinski metropolit Knežević udaljuje od Hrvata i stupa s autonomašima u talijanski klub bečkog carevinskog vieća. U listopadu 1868. bukne ustanak u Krivošijama, koji se svrši u siečnju 1869. za Austriju ne baš častnim mirom u Knez-

lacu. Namjetnik Wagner, označio je taj ustanak kad djelo »jugoslavenske promičbe«, koja je upravljena jednako protiv Austrije kao i protiv Turske. U bečkoj »Neue Freie Presse« izađe članak, u kojiemu se čitava krivnja svaljuje na grkoiztočno svećenstvo, koje je zakleti neprijatelj Austrije, a koje misli samo na Rusiju i glavni je oslonac hrvatskih narodnjaka. Svi grkoistočni popovi Dalmacije prosvjedovaše protiv ovakve insinuacije.[80] Ali ostalo je pri tome, da je hrvatski pokret kriv za težkoće u južnoj Dalmaciji. Ovakvom shvaćanju pomogla je i neopreznost Hrvata, koji su djelomice simpatizirali s pobunjenicima.

Kad je bila slomljena autonomaška većina u Dalmaciji, pokušali su Talijani, da prodube sve vidljiviji jaz između Hrvata i Srba, kako bi time Hrvate oslabili.

Prigodom priedloga zakona o izbornoj reformi u carevinskom vieću godine 1873. glasovaše dalmatinski zastupnici, od kojih bijahu tri Srbina i dva Talijana, zajedno s vladom, što je u zemlji pobudilo veliko ogorčenje.

Zbog toga nastane razkol u hrvatskim redovima, većina grkoiztočnjaka i neki oportunistički elementi izstupiše iz narodne stranke i osnovaše novi list »Zemljak«, koji je, bez nacionalne boje, imao poslužiti kao protuteža hrvatskim nastojanjima. Ta se grupa priključi Talijanima i pomagaše vladu.[81] Kada su Talijani nastojali, da s pomoću vlade odjele Srbe od Hrvata, nađu se Hrvati ponukanima, da u programu od 1. prosinca 1873. oslabe svoj radikalno hrvatski program i da narodnost Dalmacije označe ipak »slavenskom,« i da priznaju punu ravnopravnost Hrvata i Srba u vjerskom, nacionalnom, političkom i književnom pravcu.

No ovo koncentriranje unatrag, koje se može smatrati ustupkom Srbima, ipak nije moglo zaustaviti prinodnog razvoja. U zemlji nastade pokret, koji je nasuprot tome naglašavao čisto hrvatstvo. Na čelu toga pokreta bijaše mnogo puta već spomenuti hrvatski vođa Mihovil Pavlinović.

Što se više Srbi približavahu Talijanima, tim se više u Dalmaciji širila nauka dra Ante Starčevića, koja bijaše, kako znamo, izrazito srbofobskog obilježja.

God. 1880. izstupe konačno svi Sorbi iz narodne stranke, osnuju zasebni klub i izjave se prortiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.

God. 1881. povede Hrvat Gajo Bulat u Splitu ogorčenu borbu protiv tamošnjih talijanskih vlastodržaca pod vodstvom Bajamontija. Srbi podupiranu svim silama Bajamontija, koga je također pomagala i vlada.

God. 1881. bukne i drugi ustanak u Krivošijama, ali bude ugušen posredovanjem Crne Gore.

God, 1886. organizirahu se Srbi u političkim družtvima uzporedno s Talijanima, te su obje stranke stvarale vladinu većinu u dalmatinskom saboru. Podkraj osamdesetih godina nastupa Starčevićeva stranka u Dalmaciji sve jače i pociepa se odmah u dvie skupine, u klerikalnu pod vodstvom don Ive Prodana i u liberalnu pod vodstvom dra Ante Trumbića.

---

[80] *VII. - 18., str. 103., stupac 4.*
[81] *VII. - 18., str. 105., stupac 2.*

God. 1894. dešava se vrlo značajan dogadaj. Starčevićanac Ljubić podnese priedlog, neka se dalmatinski sabor izjavi u prilog sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Ali ovaj put glasovala je protiv toga priedloga i narodna stranka, dotadašnja nosilica te misli, s obrazloženjem, da za to u taj čas nije pravo vrieme. Pravi razlog bijaše međutim osvjedočenje, da su prilike u Khuenovoj Hrvatskoj nepodnošljive, pa ne htjedoše sjedinjenjem dospjeti u takve prilike. Bijaše po sriedi još i drugih momenata, koje ćemo tek kasnije razmotriti.

God. 1897. naprave Hrvati sa Srbima sporazum, čime Talijani dođoše u takvu manjinu, da uobće ne mogoše odaslati.ni jednog zastupnika u carevinsko vieće. Bijaše izabrano 25 Hrvata, 10 Srba i 6 autonomaša. (Prema popisu pučanstva od 1900. omjer stanovništva je ovaj: 82,6% Hrvata, 16,22% Srba i 2,01% Talijana. Tako odpada jedan zastupnik na 22.611 Hrvata, na 9.628 Srba, a Talijani imaju jednog zastupnika na ciglih 2.303 duše.)

Zadnjih godina 19. stoljeća bjesnila je u Dalmaciji žestoka borba između narodnjaka i starčevićanaca. God. 1901. počela je borba popuštati, obje hrvatske stranke sklopiše primirje. God. 1902. ponudiše Hrvati i Srbima i Talijanima putem dra Smodlake primirje. Srbi ga prihvate, ali ne također i Talijani, no ipak se izvršilo prilično približavanje.

Prielazom u novo stoljeće, dolazimo do novog razdoblja dalmatinske političke poviesti, kojim ćemo se pozabaviti u sljedećem poglavlju.

Ovdje ću nadovezati samo neka obćenita razmatranja. Thugutova misao je u protivnosti s prvotnom namjerom nagodbe od god. 1867. Ali s pomoću tihog sporazuma između Niemaca u Austriji, koji su se Thu-gutove ideje čvrsto držali, i Mađara, ona se de facto provodila i time se kvario prvotni »smisao dualizma« prema mojim tvrdnjama. Da tvrdnja o »pokvarenom dualizmu« nije suviše smjela, s obzirom na južnoslavenske zemlje, već sam dokazao mojim razlaganjem. Daljnji dokazi sliede.

Činjenica jest, da je tim pokvarenim smislom dualizma dalmatinska uprava postavljena pred nemoguć i nezahvalan zadatak. Nemoguć poradi toga, što su Hrvati pobiedili i što će oni tako dugo, dok bude jednog Hrvata u Dalmaciji, uviek tražiti sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom; a nezahvalan poradi toga, što su se snage austrijske uprave kroz 50 godina iscrpile i iztrošile u jednom, pravcu, koji ne bijaše od koristi probitcima Monarhije. Monarhija podupiraše upravo one elemente, koji su joj po svojoj prirodi morali postati najopasnijima.

Brzo su se pokazale posljedice, i to jednako u oblasti politike kao i gospodarstva.

Najveći dio snage upravnih oblasti trebalo je utrošiti na rad, koji smatram bezplodnim i nezahvalnim. Za plodonosne ideje ne bijaše u upravnih oblasti ni vremena ni energije, a u obih vladinih stranaka još manje. Za zaista produktivni rad ne bijaše smisla niti u Talijana, koji se zdvojno borahu, da zadrže svoju sve slabiju moć, a niti u Srba s njihovom bolestnom ambicijom, da svoju sve veću moć svim sredstvima još povećaju. Osim toga bijaše mletačka predaja, t. j. talijanska s obzirom na gospodarstvo najlošija. Bijaše to bezobzirno kolonialno izrabljivanje

spojeno sa sustavnim sprečavanjem svakog samostalnog razvoja. Rad vlade morao je poradi toga biti bezplodan. Osim toga bijaše i državo-pravni položaj Dalmacije vrlo nesiguran. Po ugarsko-hrvatskoj nagodbi pripadala je Dalmacija Hrvatskoj, a po austrijskim temeljnim zakonima Austriji. Teško bijaše stvoriti odluku, da se nešto uloži u tako nesiguran posjed. Na taj način ne mogaše učiniti ništa ni mjestna uprava, a ni središnja uprava.

Stoljećima zapuštena zemlja propadala je. God. 1874. bijaše sagrađen dio pruge Split—Siverić, ali je do danas ostala torzo, i sjevernodalmatdnski masiv uobće nema priključka na Monarhiju.[82] Godinama bijahu vođeni pregovori s Ugarskom u stvari priključka dalmatinske željezničke pruge, ali god. 1909. mjorao je namjestnik Nardelli odgovoriti na jednu interpelaciju, da su predradnje na austrijskoj strani već završene, ali da Mađari zasada ne će da izgrade hrvatski dio pruge. Tako bijaše Dalmacija odrezana upravno-politički i prometom od svog gospodarskog zaleđa. U samoj zemlji ne bijaše dovoljno proizvodnih snaga, pa je za to morala postepeno propadati.

Velika većina naroda, Hrvati, bijahu ogorčeni politikom vlade i smatrahu središnju vladu odgovornom za sve, pa i za rad sada čistijih, a sada opet prljavijih vladinih pripuza. U zemlji je rasla sve veća mržnja na Monarhiju, a njen razlog bijahu nanesene uvrede i sve veća gospodarska bieda.

Tada se htjede nešto učiniti u gospodarskom pogledu. Od toga je potekla tako zvana Beckova investicija god. 1902. 200 milijuna kruna bijaše žrtvovano. Pa ipak sva ta akcija bijaše samo udarac na vodu. Omega je ovako karakterizirao: »Nedostaju joj dovoljne predradnje, temeljitost i širi pogled, koji se možda hotimice izbjegavaše, da se ne bi morala načeti pitanja zaleđa i svjetskog prometa. Poradi toga čitava akcija bijaše usmjerena samo u pravcu mjestnih potreba: gradnja cesta, hidrotehničkih uređaja, zaštitnih gradnja i sreditbe, pošumljivanja i slično, sve sasvim dobronamjerne i djelomično bezuvjetno potrebne mjere. Izbjegavalo se sve, što je u vezi sa svjetskim prometom. S pomoću putničarstva, gajenja cvieća i lokalntih brodova ne može se izpraviti što bijaše zanemareno kroz čitavo jedno stoljeće.«?[83]

Beckova investicija sasvim je promašila svoj cilj, a onih 200 milijuna bijaše i ostade uzalud izbačen novac. Za mišljenje dalmatinskih Hrvata značajni su sliedeći odlomci iz govora dra Smodlake dne 10. prosinca 1910.: »Što danas tražimo od države, nije ni milost ni dar, nego odšteta za štetu, koju nam je država naniela. . . Naši seljaci izseljavaju se u Ameriku, Australiju, Novu Zelandiju i Kanadu, i tek neki se od njih vraćaju, kada su u velikom svietu vidjeli, kako se u suvremenim državama živi. Već danas ostaje zemlja polako bez naroda. U neposrednoj blizini Splita, najvećeg grada Dalmacije, nalazi se otok Brač, najveći otok Austrije. Na tome otoku već su polja pusta, nema već većeg diela stanovničtva.«

Brojitba dokazuje tendenciju propadanja u zemlji. Iz Dalmacije se izselilo:

---

82 *Priključna pruga od Ogulina nalazi se u gradnji (pisano 1918.)*
83 *VII.-13., str. 55.*

od g. 1880.–1890.: 13.845 ljudi, 2,91% od ukupnog stanovničtva:
od g, 1890.–1900.: 12.499 duša, 2,37% od ukupnog stanovništva;
od g. 1900.–1910.: 31.814 duša, 5,364% od ukupnog stanovničtva.

Prirast pučanstva u Dalmaciji bijaše međutim kako sliedi:
od g. 1890.–1900.: kod Srba 10,65%, a kod Hrvata 12,9%;[84]
od g. 1900.–1910.: kod Srba 9,41%, a kod Hrvata 7,9%[85]

Odatle se jasno raspoznaje tendencija opadanja hrvatskog pučanstva Dalmacije. I zato nije mogao izostati razvoj prilika, koji je kasnije usliedio.

7. Bosna i Hercegovina od god. 1878.

Austrougarski posjed Bosne i Hercegovine osniva se na čl. XXV. berlinskog ugovora od 13. srpnja 1878., u kome se kaže, da će Austro-Ugarska zaposjesti Bosnu i Hercegovinu i njome upravljati.

Provođenje okupacije predstavljahu si vrlo jednostavno, i poznata je rieč Andrassyjeva o šetnji u Bosnu na čelu s vojničkom glasbom. Sasvim se smetnulo s uma, da se time jednom za svagda oduzima vlast ne samo snažnom i odpornom, premda pomalo izmetnutom krvnom plemstvu, nego i znatnom dielu naroda, koji je tu vlast dosada bio vršio na državno-vjerskoj bazi. Zaboravilo se također, da ljudi ništa teže ne prebolievajm nego gubitak vlasti. Zato bijaše odpor muslimana veoma žestok, a gubitci i troškovi okupacije bijahu mnogo veći, nego što se očekivalo. A i odpor nižih muslimanskih slojeva bijaše pod vodstvom duhovnih vođa mnogo snažniji, nego odpor pravog plemstva. Ta pojava ne će začuditi nikoga, tko misli sociološki. Oni, koji su imali izgubiti osim predočbe o nekoj sili i moći još i neka stvarna dobra, morali su biti mnogo prije spremni na sporazume s novim vlastodržcima nego oni, koji zapravo nisu imali ništa izgubiti. Dne 25. srpnja 1878. dođe čak u Brod odaslanstvo begova iz Dervente, da se pokore Austro-Ugarskoj.[86]

Za provođenje okupacije bijaše mobiliziran 13. vojni zbor (iz Zagreba, koji se sastojao samo od Hrvata), a vojničko vodstvo bude povjereno generalu Josipu pl. Filipoviću, Hrvatu i bivšem glavnom pobočniku bana Jelačića. Okupacija bijaše izvršena od 29. srpnja do 20. listopada g. 1878.

Prijateljski bijahu spram Austrije u Bosni razpoloženi jedino bosanski Hrvati. Hrvatska promdčba počevši od g, 1835. imala je toliko uspjeha, da su Hrvati pod vodstvom bosanskih franjevaca dočekivali austrijsku vojsku s hrvatskom zastavom i poklicima »Živio hrvatski kralj Franjo Josip I.»[87] Bosanski katolički Hrvati izjaviše time, da stoje na stanovištu cetinskog izbora 1527.

Vidjeli smo već, kakvo bijaše stanovište muslimana. Grkoiztočnjaci sudjelovahu dobrim dielom s fanatiziranim muslimanima u bosanskoj narodnoj vladi, jer im austrijsko vladanje bijaše nepoželjno,[88] — Helfert veli, da je Hadži Lojo od početka računao, da će oni sudjelovati,[89] —

---

[84] *VII. 19., str. 66.*
[85] *VII.-19., str. 23.*
[86] *VII. 21., str. 36.*
[87] *IV. 17., sv. II., str. 217.*
[88] *VII. 21., str. 79.*
[89] *IV. 25., str. 241.*

tako da je veliki dio grkoiztočnog pučanstva susretao neprijateljski naše čete, a djelomice okitiše se grkoiztočnjaci srbskom trobojnicom i željahu, da se knez Srbije proglasi knezom Bosne i Hercegovine.[90]

Treba međutim odmah ovdje utvrditi, da velika većina kršćanskog pučanstva u Bosni i Hercegovini ne bijaše nacionalno sviestna. Ne bijaše u grkoiztočnjaka srbske sviesti, a niti hrvatske u katolika. Vidjeli smo već (str. 201.) da je srbski pokret osnovao god, 1862. u Sarajevu jedno družtvo, koje je tek trebalo da širi srbsko ime u Bosni, jer bijaše u čitavoj zemlji nepoznato. Da u grkoizbočnjaka uobće ne bijaše srbske nacionalne sviesti, svjedoči nam očevidac svjedok T. Herkalović, koji nam veli, da se tek od god, 1862. pojavljnrje srbsko ime u Bosni i da se tek odonda grkoiztočnjaci nazivaju Srbima.[91] S ovim piscem slaže se i fra Grga Martić, koji tvrdi, da je još god, 1848. srbsko ime u Bosni bilo sasvim nepoznato (Zapamćenja str. 43.). U isto vrieme ojača i katolička hrvatska narodna misao, a u narodnom prosvjetnom radu odlikovahu se mladi franjevci.[92]

Može se zato smatrati sigurnim, da je velika većina naroda u zauzetim pokrajinama bila u nacionalnom smislu još nedirnuta i djevičanska. Nacionalno prosviećeni bijahu samo pojedinci iz inteligentnijih družtvenih slojeva, osobito svećenici obiju kršćanskih vjeroizpoviesti, a oni mogahu povući masu za sobom.

Prve organizatorne poslove izveo je u Bosni sasvim naravno zapoviedajući general pl. Filipović, koji je kao Hrvat i s obzirom na jezik, najviše upotrebljavao u tu svrhu Hrvate. Ustrojbu sarajevskog občinskog vieća povjeri on Josipu Sertiću;[93] kao građanski povjerenici dođoše u Bosnu Hrvati Vladimir Mažuranić,[94] Napoleon pl. Špun-Strižić i Nikola Badovinac, a kasnije i Milutin pl. Kukuljević.

Možda je nešto i zbog ovih osobnih momenata hrvatski sabor zaključio dne 28, rujna 1878. adresu na kralja, u kojoj je pored pripojenja Vojničke Krajine i Dalmacije zamolio još i takvo ustrojstvo Bosne i Hercegovine, da bi se kasnije te zemlje mogle pripojiti Trojednoj kraljevini. Ta je adresa ozlovoljila Mađare i mađarsko je novinstvo jasno tražilo Mažuranićevu ostavku. Mađarsko ministarstvo izposlova, te je vladar odgovorio hrvatsko-slavonskom saboru »da je sabor, baveći se Bosnom i Hercegovinom, prekoračio svoj djelokrug.«[95]

Pod dojmom ove predigre, koja djelovaše u Ugarskoj tim snažnije, što su srbski listovi u južnoj Ugarskoj započeli oštrom kampanjom protiv hrvatskih težnja u Bosni,[96] pristupilo se zatim konačnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine (ubuduće zvat ću te krajeve naprosto Bosnom),

Previšnjim rješenjem od 16. rujna i 29. listopada 1878. povjereno je vođenje bosanskih poslova zajedničkom ministarskom vieću i osnovano je u ministarstvu vanjskih poslova t. zv. bosansko povjerenstvo, a njegovim predsjednikom bude imenovan Mađar Josip pl. Szlavy, odjelni predstojnik u tome ministarstvu. Kada on postade 8. travnja 1880. zajedničkim ministrom financija, prieđe i sjedište tog bosanskog povjerenstva u zajedničko ministarstvo financija i sraste se tamo s njegovim organizmom; iz njeg postade odjel za Bosnu i Hercegovinu. Szlavy pozove u Bosnu južnomađarskog Srbina baruna Nikolića kao

---

[90] *VI.-- 21.*
[91] *VI. - 21. str. 17. do 19.*
[92] *Na istom mjestu. str. 23.*
[93] *VII.-2., str. 71.*
[94] *Prvi bijaše sin, a drugi zet bana Mažuranića.*
[95] *VII. -8., str. 288., 289.*
[96] *Tako na pr. novosadska »Zastava« u članku »Hrvatstvo u Bosni i Hercegovini« u svom broju od 1. siečnja 1880. Tu se među ostalim veli: »Tješimo se, što je svaka sila za vremena i što će se hrvatska braća naći ponukanima, da te zemlje ostave njihovoj prirodnoj sudbini kad se budu na licu mjesta uvjerili, da u Bosni i Hercegovini stanuju izključivo Srbi«. Kako otvoreno su već tada ti ljudi razodkrivali karte!*

građanskog pristava i doskora bijahu micani sa svojih položaja jedan za drugim oni Hrvati, koji dođoše s Filipovićem. Inače izgleda, da se barun Nikolić baš nije mnogo proslavio, jer je Bosnu doskora opet ostavio. Szlavy postade god. 1882. čuvaorom krune u Ugarskoj, a na njegovo mjesto postavljen bi Benjamin pl. Kallay 4. srpnja 1882. zajedničkim ministrom financija.

Kallay bijaše proizašao iz diplomatske službe. On bijaše od 1869. do 1875. austrougarski generalni konzul u Beogradu, gdje se bavio poviestnim studijem, na temelju kojega je god. 1877. napisao i na mađarskom jeziku izdao svoju »Poviest Srba«. Kallayu, koji je bezuvjetno imao mnogo predznanja, bijaše suđeno, da položi temelje austrougarskoj Vladavini u Bosni, O Kallayevim metodama u Bosni može svatko misliti kako hoće, ali je činjenica, da je izključivo njegova zasluga, što su u toj zemlji, koja bijaše preuzeta u sasvim raztrovanom stanju, stvoreni odnosi, posebno u oblasti gospodarstva, na koje gledaju zavidnim okom Hrvati iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pa ako je i bilo neugodnih pojava i pokoja dječja bolest, ne može se poreći, da je upravu zemlje vodio svrsishodno i razumno, kako na korist zemlje, tako i na korist čitave Monarhije.

Ovdje ne mogti sada pisati poviest Bosne pod Kallayem, nego se moram ograničiti na glavne točke u nacionalno-političkom razvoju ove zemlje.

U svom poviestnom djelu Kallay je posvema u kolotečini Dobrovsky-Šafarikovoj, on ih i izričito navodi. On misli, da je »Srb« praime sviju Slavena[97] i prihvaća također mišljenje, da prvotno područje naseljenja Srba obuhvaća i današnju Bosnu — iznimku čini sjeverozapadni dio, koji se još danas zove Turskom Hrvatskom, i koji bijaše tada u posjedru hrvatskog naroda, — zatim veći dio Hercegovine i južne Dalmacije i da su u tim krajevima Srbi autohtono pučanstvo.[98]

Nego Kallay mora da se je doskora uvjerio, da njegovo prvotno znanstveno shvaćanje nije izpravno, jer je doskora povukao svoje djelo iz svih javnih knjižnica; dao ga uništiti i počeo provoditi politiku sasvim suprotnu svojem nekadašnjem teoretskom uvjerenju.[99]

Kallay se brinuo u Bosni i za znanstveni rad i istraživanje, on je uredio od privatnika dra Makanca preuzeti muzej i učinio ga prvorazrednom ustanovom za iztraživanje. Kallay je uobće zastupao sasvim izpravno shvaćanje, da se zdrava politika velikih poteza ne može voditi bez čvrstih znanstvenih temelja.

Politički se Kallay oslanjao na gospodarski najjači element u Bosni, na muslimane, u čijim rukama bijaše veći dio zemljištnog posjeda. Pa budući da u skladu sa svojim poslanjem nije smio voditi hrvatske politike, a doskora je uvidio opasnost od vođenja srbske politike, bijaše on jednako neprijateljski razpoložen prema, obadvie nacionalne misli. Zato on pokušavaše u Bosni nasljedovati dalmatinsku politiku »zemljačtva« i označivaše jezik u Bosni »zemaljskim jezikom«. No doskora se uvjeri, da ta nacionalna bezimenost nema nikakvog uspjeha, pa zato pokuša pobuditi neku bosansku nacionalnu sviest. Bečki slavist Jagić izradi stručno mišljenje, da postoji bosanski jezik, pa se s takvim pro-

---

[97] *III. – 1., str. 12.*

[98] *Na istom mjestu, str. 21.*

[99] *VII. – 29., str- 74. Đorđević nastoji dakako, da to prikaže namjerno protusrbskom politikom, ali to je sasvim krivo. Kallay bijaše upravo kao i Thalloczy, njegov znanstveni suradnik, došao do shvaćanja, koje je mojem shvaćanju vrlo blizu, pa ćemo kasnije vidjeti, kakve su ga okolnosti smetale, da ga otvoreno izjavi i da ga dosljedno provodi.*

gramom pokrene list »Bošnjak«. Osobito je Kallay nastojao, da za tu misao pridobije muslimane, nekadašnje gospodare Bosne. I zaista neki mladi beg s pjesničkim darom izpjeva rodoljubnu pjesmu, u kojoj bijahu i ovi stihovi:

»Od Stoca pa, do brodskih vrata,
Ne ima Srba ni Hrvata.«

U tome političkom pokušaju opažamo odmah dobrog poznavaoca balkanske poviesti. Bez sumnje bijaše sasvim izpravna osnovna misao, da su državne tvorevine na Balkanu bile najjači činbenik pri stvaranju nacija, pa upućujem čitaoca na moje Uvodno razlaganje. Pa ipak je Kallayev pokušaj s bosanskom nacijom morao propasti na neizlječivoj bolesti poviestne neistine, jer bosanske nacije nikada nije bilo, a niti će je biti.

Tokom devetdesetih godina postajao je neuspjeh »bošnjačtva« sve očitijim. Pokazalo se, da absolutno nije sposobno za život. Ali se također pokazala i čudna činjenica, da se doduše moglo spriečiti širenje hrvatstva, a nipošto ne također i širenje srbstva u Bosni. Uzprkos svim Kallayevim nastojanjima, srbstvo je dolazilo sve više do izražaja, postajalo je sve neugodnije, i njegov utjecaj na bosanske muslimane bivao je sve to veći, pa oni dođoše doskora sasvim u srbsku zapregu.

Pri bližem razmatranju to nam se čini sasvim razumljivim. Hrvatske zemlje: Hrvatska, Slavonija i Dalmacija bijahu u posjedu Monarhije, pa nije bilo težko spriečiti, da se hrvatski narodni pokret proširi na Bosnu. Nisu samo hrvatsko ime, hrvatska zastava i hrvatski nacionalni politički rad u Bosni bili strogo zabranjeni,[100] nego se čak na prvoj stranici redarstvenog albuma u Sarajevu nalazila slika hrvatskog političkog vođe dra Ante Starčevića, a za njom nešto podalje sedam slika najiztaknutijih ličnosti hrvatske oporbe, pa je stoga svaki pokušaj tih ljudi da dođu u Bosnu, morao voditi do nepoželjnog poznanstva s bosanskim redarstvenim zatvorima. Osim toga bijaše moguće vršiti utjecaj na katoličko svećenstvo, i to jednako na redove kao i na svjetovno svećenstvo, a ovo potonje bijaše glavni nosilac hrvatskog narodnog pokreta, pa zato se hrvatski pokret u Bosni mogao stvarno suzbijati.

To međutim nije uspievalo sa srbskim narodnim pokretom. Ne samo poradi toga, što se nije mogao vršiti utjecaj na kraljevinu Srbiju, gdje je, kako sam u prošlom poglavlju utvrdio, svesrbski pokret postao stožerom državne politike, nego nije ni bilo lako spriečiti srbski utjecaj iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije da ne prieđe u Bosnu, jer u doba Kallayevo bijahu Srbi u tim zemljama dragocjeni stupovi tamošnjih vlada. I zato nije bilo moguće vladine ljude strpati u album zločinaca onako kao Hrvate od oporbe. Osim toga imali su Srbi pored svoje narodne Crkve, čije ćemo djelovanje još kasnije upoznati, još i ne sasvim bezznačajnog pomagača, ruskog konzula u Sarajevu, u kome bijaše utjelovljen čitav ugled i utjecaj majčice Rusije. Izvan svake je sumnje, da su se ruski konzuli u Bosni sad manje, a sada opet više otvoreno rotili sa Srbima. Tako je na pr. ruski konzul Bakunin sasvim očigledno sudjelovao u srbskim spletkama protiv Monarhije,[101] a kada je bio od-

---

[100] *VII. 22. Godište 1912., str. 758. i godište 1913., str. 26.*
[101] *VII. - 22., godište 1912., str. 759.*

stranjen, njegov se nasljednik Igelström od njega razlikovao samo time, što je u svom radu bio mnogo oprezniji i što ga je vršio mnogo pristojnije.

Tako se bijaše Kallayu doskora boriti sa sve većom snagom Srba u Bosni. Mi se ovdje ne možemo pozabaviti pojedinostima te borbe, te ću samo nabacati neke kratke sličice. U službenom izdanju brojitbe mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine prema popisu pučanstva od 1. svibnja 1885. (Sarajevo 1886., Zemaljska tiskara) nalazi se 41 mjesto s oznakom, da u njima stanuje samo grkoiztočno pučanstvo. Pošto su grkoiztočnjaci u Bosni većinom pridošlice, postojala je u njih sklonost, da se odiele od inovjeraca, pa su tako u Bosni nastala mnoga jednaka imena mjesta, u kojima ima s jedne strane muslimana i katolika, a s drug:e strane grkoiztočnih. Jedno te isto ime dolazi dva puta, a i do tri puta, te glasi Janjari Turski, Janjari Pravoslavni ili Špionica Turska, Špionica Katolička, Špionica Pravoslavna. Od gore spomenutog 41 imena - imade ih prema službenom popisu od god, 1885. 33 oznaku »pravoslavni«, 5 »rišćanski«, a 3 »kristijanski«. To sasvim odgovara našoj tvrdnji, da grkoiztočno pučanstvo Bosne u doba zauzimanja uobće nije imalo nikakve nacionalne sviesti. Ali u rezultatima popisa sitanovničtva u Bosni i Hercegovini od 22. travnja 1895. (Sarajevo 1896., Zemaljska tiskana) sva se ta grkoiztočna sela označuju već srbskima: »Janjari Turski«, »Janjari Srbski«, »Špionica Srbska« i t. d. Prema tome je jasno, da je Srbima pošlo za rukom, da se učvrste uzprkos službenom smjeru i da posrbe oznake mjesta, koje dotada bijahu samo vjerski označivane. A tako bijaše i na svim drugim područjima.

Kallay bijaše u težkom položaju. Nije mogao otvoreno nastupati, a Khuenova vlada smatrala se vrlo zgodnim rješenjem, jer je umirila Hrvatsku. U toj okolnosti sadržan je po mome shvaćanju pravi razlog protiv Srba, jer oni bijahu u Hrvatskoj i Slavoniji stup Khuenove vlade, za onaj ozloglašeni Kallayev redarstveni sustav, koji se kasnije toliko zamjeravao njegovoj vladi. Imao je vezane ruke, osjećao je neprijatelja, ali mu se nije moga otvoreno staviti nasuprot i zato ga je morao suzbijati tajnim putovima, s pomoću redarstva i tajnih agenata.

Godine 1895, započinje pokret među muslimanima u Bosni. Premda bijahu vladini ljudi, ipak ne mogahu pod vladom Monarhije izraziti svoju volju bez ikakovih obzira u pravcu svojih probitaka kao prije.[102] Srbima je uspjelo izkoristiti tu okolnost, posijati među muslimane nezadovoljstvo i izazvati njihov pokret. Nakon propasti »bošnjačtva« padoše tako muslimani u Bosni u nuke Srbima. Počevši od g. 1895., pa sve do g. 1910., muslimani su u Bosni samo oruđe u srbskim rukama kao posljedica politike, koja je spriečila, da se muslimani sasvim prirodno nacionaliziraju u hrvatskom pravcu. I ovdje su Srbi vrlo spretno igrali dvoličnu ulogu. S jedne strane huckali su muslimane protiv vlade, a s druge strane nagovarali su ih na izseljivanje i nastojali su, da kupe po mogućnosti što više i što jeftinije zemljišta izseljenika.

Kallay je počeo osjećati, kakova je uloga pravoslavne Crkve u narodnom pokretu Srba, te je sustavno nastojao oko toga, da više grkoiztočno svećenstvo dovede u zavisnost o državnoj sili. Uspjelo mu je

---

[102] *IV. 22., str. 85.*

naći nekoliko pouzdanih, viših crkvenih dostajanstvenika. Time je međutim postigao samo taj uspjeh, da se narod s nižim svećenstvom stavio nasuprot lojalnim dostojanstvenicima Crkve i tako nastade t. zv. bosanska crkvena razpra. Povod toj razprj sastojaše se u tome, što je mostarski metropolit Serafim Perović, dospjevši u sukob s laicima, članovima uprave samostana Žitomislića, zvao u pomoć vladu i dobio je, da provede svoju volju. Srbskopravoslavni biskup, pa da se obrati na inovjernu vladu za pomoć protiv vlastitog svog stada?! — To bijaše svetogrđe![103] Nerazpoloženje bijaše upereno i protiv sarajevskog metropolita Nikole Mandića, pravoslavca iz Hrvatske, jer je u svome nastupnom govoru izjavio, da će biti vjeran sin svoje Crkve, ali također vjeran podanik svoga cara i gospodara. Tako što već se onda nije smjelo pružati bosanskim Srbima. Na čitavom pravcu od Beograda, Novog Sada do Zagreba (Srbobran) upravljalo je srbsko novinstvo najžešće napadaje na obojicu metropolita i na bosansku vladu, a što je najčudnije. u tome je ne pomagahu samo mladočeški pražki listovi, nego čak i neki bečki.[104]

Čim su Srbi završili nacionaliziranje gradskog pučanstva u Bosni i Hercegovini, a taj se proces zbivao od g. 1878. do g. 1895., stupiše oni u borbu protiv vlade. U toj borbi bijahu im muslimani saveznici, i to svakim danom u sve većoj mjeri. Borba ta ne bijaše vođena samo o srbskom tisku Austro-Ugarske i Srbije, nego i u inozemstvu. Ovdje mi je posebno upozoriti na brošuru »Bosna i Hercegovina pod upravom Austro-ugarske monarhije« (Berlin 1901.) u kojoj se bosanske prilike prikazujiu sasvim zlonamjerno, upravo zagrižljivo i nepravedno na štetu Austrije.

Ta borba protiv vlade bijaše na koncu konca uperena protiv Monarhije. Trebalo je njome dokazati, da Monarhija nije u stanju upravljati u Bosni tako, da pučanstvo bude zadovoljno, a između redaka moglo se razumjeti, da bi Srbija čitavu stvar nesumnjivo mnogo bolie izvela.[105]

Sve je to prisiljavalo Kallaya, da se sada približi Hrvatima. U godinu 1893. pada mnogo zapaženi posjet Bosni hrvatskog političara Frana Folnegovića, koji pripadaše Starčevićevoj stranci. Folnegovića je Kallay primio tom zgodom u podulju audienciju. Od toga vremena postade položaj Hrvata u Bosni nešto lakšim, a popravljao se u istoj mjeri, u kojoj su Srbi Kallayu bivali sve neugodnijima. God. 1900. dozvolio je Kallay u Bosni prvu svečanost s izrazito hrvatskim obilježjem; bijaše to posveta barjaka pjevačkog družtva »Trebević« u Sarajevu, pa je tom zgodom smjela biti kumom supruga jednog višeg činovnika (predsjednika vrhovnog suda Kendželića). Svečanost bijaše nažalost malo pomućena, jer je katolički nadbiskup Stadler htio bezuvjetno zastavu posvetiti crkvenim obredom, čemu se uzprotivi hrvatska inteligencija, koja je htjela privući muslimane i znala, da oni nikada ne će htjeti prisutstvovati crkvenom obredu. Vlada se pri tome držala neutralno, a na koncu htjela je povući izdanu već dozvolu.

Uzprkos težkom položaju usudio se Kallay, s obzirom na osjećaje Mađara i na Khuenov sustav u Hrvatskoj i Slavoniji, da ne promieni

---

[103] *VII. 22., godište 1913,, str. 183.*
[104] *VII. 22., godište 1913., str. 185.*
[105] *VII. 22., godište 1912., str. 186.*

otvoreno načina svoga vladanja. Bit će da je osim toga opazio, da Hrvati za njegove vlade zapravo uobće nisu napredovali i da su vrlo slabi. Kallay započe pobolievati god. 1901. te umre u srpnju god. 1903. U posljednjim godinama njegova života postade mu jasno, kakvoj opasnosti Bosna ide ususret i kakove su sve bile pogrješke učinjene; to dokazuju njegove izjave iz zadnjih njegovih dana. Barun Chlumecky priznao je u Friedjungovu procesu, da su i njegove simpatije bile izprva na strani Srba, ali da ga je Kallay upozorio na potajne srbske ciljeve i konačno uzkliknuo: »Le serbisme, voila l'ennemi!«[106]

Iz vlastitog opažanja poznato mi je nadalje štošta značajno za razpoloženje Kallaya u posljednjim danima njegova života. Tako je na pr. dao, da mu na njemački prevedu Petriniensisovu knjigu »Bosna i hrvatsko državno pravo«, koju sam često već naveo. U zadnje svoje dane razgovarao je Kallay često o važnosti Hrvatske za Monarhiju i naglašavao je, da mu je žao, što se hrvatskim pitanjem nije već mnogo prije pozabavio.[107] Za njegovo shvaćanje značajna je izjava, koju je prema Setonu Watsonu dao bečkom dopisniku Timesa u zadnje doba svoga života (1903.): »Moji su sunarodnjaci loše postupali s Hrvatskom, sputavali njezin razvoj i novčano je izkorišćivali: za to će jednoć morati platiti.«[108]

Ovako umrie snažni taj čovjek, a da mu nije uspjelo označiti jasan pravac razvoju povjerene mu zemlje. On bi možda bio pravi čovjek za rješenje južnoslavenskog pitanja, ali je predugo trajalo, dok je sam svladao svoje zablude, pa kada se to konačno zbilo, izpalo je iz njegovih ruku kormilo tih novostečenih južnoslavenskih zemalja, a da mu nije bilo moguće predhodno lađi odrediti smjer.

Njegovim nasljednikom postade u srpnju g. 1903. Mađar Stjepan Burian pl. Rajecz, koji bijaše dotada u diplomatskoj službi i poslanik u Ateni. Čovjek bez prigovora, nešto povučen, pa čak i zatvoren, ne bijaše u njega onako velikih poteza kao u Kallaya, a osim toga bijaše i štedljiv. Štednja bijaše i potrebna, jer je zadnjih godina, kada su uzde umirućem Kalayu polako izmicale iz ruku, u čitavom sustavu postojalo neko kolebanje osobito u financijama.

Obćenito se osjećala potreba, da se sustav promieni; ali nitko nažalost nije znao, u kome pravcu. Pa ni Burian, koji u problemima južnih Slavena nije imao neko osobito znanje, a niti izkustva. Polagano tapkajući započeo je upravljati zemljom i uvodio je strogu štednju.; u nacionalno-političkom pogledu njegov pravac ne bijaše jasan i usmjeren i zvaše se u Bosni »genialnim unakrstnim pravcem«.

Budući da su srbske tužbe na Kallayev redarstveni sustav imale stanovit odziv, mišljaše Burian, da Bosni treba dati u prvome redu više slobode. Počeo se također baviti mišlju neke upravne autonomije u Bosni. Srbi bijahu u Bosni najžešća oporba i najglasnije vikahu na samovolju redarstva i na miešanje državnih vlasti u njihove crkvene poslove, u kojima su tražili autonomiju. Burian namisli poradi toga, da u prvome redu zadovolji Srbe. Formalno bijaše to sasvim izpravno zamišljeno. Jer Srbi ne bijahu samo brojčano najjači element u Bosni (sada oko 800.000 pravoslavnih naprama 600.000 muslimana i 400.000

---

[106] *VII. - 4., str. 259.*
[107] *VII 22., godište 1913., str. 263.*
[108] *VII. 4., str. 79.*

katolika) nego i politički najdjelatniji. Osim toga bijahu muslimani većinom pod njihovim utjecajem, a Srbi priređivahu vladi i najviše neprilika.

Nakon oduljeg pregovaranja bijaše konačno donesena srbska crkvena autonomija. Svakako je zanimljivo napomenuti, da jedan od glavnih činbenika bijaše pri tome neki srbski odvjetnik dr. Gavrila iz južne Ugarske. Previšnjim rješenjem od 13. kolovoza 1905. bijaše odobren statut od 21 uvodnog članka i 263 paragrafa o uređenju crkvene i školske autonomne uprave srbsko-pravoslavnih eparhija (metropolita) u Bosni i Hercegovini i odtisnut u Službenim novinama za Bosnu i Hercegovinu od 1. rujna 1905. br. 86.

Zakonom bijaše sada utvrđena srbska narodnost grkoiztočne Crkve i njezino školsko ustrojstvo. Prema čl. III. temeljnih odredaba bijaše srbsko-pravoslavnim eparhijama podieljeno pravo, da samostalno rješavaju, ustrojavaju i upravljaju stvarima svoje Crkve, škole i pripadajućim fondovima, službama i dobrima »uz priuzdržaj vrhovnog nadzornog prava Nj. Veličanstva, koje vrši njegova vlada«. U članku XX. ustanovljuje se službenim jezikom srbski jezik s ćirilskim slovima. Prema članku XX. crveno-plavo-biela zastava je narodno-crkvena za sve srbsko-pravoslavne eparhije u Bosni i Hercegovini. Izvrstno bijahu uređene srbsko-pravoslavne crkvene, odnosno crkvene i školske obćine, crkvene skupštine, crkveni i školski odbori, grkoiztočne župe, župni uredi i svećenstvo, grkoiztočni samostani i samostanske crkvene obćine kao eparhije, eparhijski upravni i školski odbori, te konačno vrhovni upravni i školski odbor. Zatim bijaše osigurana i dobro uređena uprava fondova, zaklada i dobara grkoiztočne Crkve, njezinih škola i samostana. Predviđen bijaše nad svim tim također vrhovni nadzor države, ali se on kasnije većim dielom pokazao sasvim nedjelotvornim. Prema članku XX. bijaše za pokrivanje troškova te autonomije razrezan crkveni prirez, koji je država utjerivala i dielila autonomnim oblastima. Po čl. XIII. dobivale su autonomne oblasti također obilnu podporu iz sredstava zemlje, a u § 262. bijaše crkveni prirez za prvih deset godina utvrđen s 10% od svih izravnih zemaljskih poreza.

Valjalo bi još iztaknuti, da se dužnost ponašanja smatrala obvezatnom za sve grkoiztočnjake tako, da su i nesrbi morali doprinositi za srbsko-pravoslavnu Crkvu.

Mišljahu, da će sada Srbi biti zadovoljeni i smireni, ali se ljuto prevariše. Srbska oporba nije prestajala, nego je postajala sve žešćom. Djelovanje ovakvog uređenja i ojačanja srbske Crkve i srbskog školstva u Bosni i Hercegovini bijaše vrlo čudno u političkom smislu.

Već nekoliko mjeseci nakon odobrene autonomije započe u svibnju g. 1908. u Bosni radnički pokret, koji radikalni srbski elementi pretvoriše odmah u srbski narodni pokret. On je kroz nekoliko dana u Sarajevu bio sasvim paralizirao državnu vlast.

Nisu ni slutili, da su autonomnim statutom učvrstili i ojačali državnim sredstvima najopasnija osvajačka srbska-sredstva: Crkvu, samostan

i školu. Kasniji razvoj bijaše zato s time sasvim u skladu. Ja ću ga prikazati na temelju jedne brošure, koja je u ono doba izašla u Bosni, a napisao ju je jedan austrijski Niemac.[109]

»Srbska oporba shvatila je brzo novi položaj sigurnim instinktom svoga nedvojbeno prevratnog podrietla. Novo doba slobode, podareno stanovništvu zaposjednutih zemalja slobodnom voljom ministra, bijaše shvaćeno kao slabost i popuštanje i samo je još povećalo drzkost njihovih zahtjeva. Time bijahu stvoreni i uvećani težki momenti za sukobe, no radikalna srbska stranka sakrivala je još uviek pravi cilj svoje u čitavoj zemlji strahovito razvijene agitacije. Bilo bi možda uspjelo dovesti zabrazdjela kola ipak u pravu kolotečinu, da nije nastupio novi moment, koji je srbskoj oporbi samo još učvrstio kičmu. Nagodbena kriza prietila je, da će u temeljima potresti obstankom habsburžke monarhije. Stranka nezavisnosti mobilizirala je u Ugarskoj sve sile, koje je mogla izkoristiti u borbi protiv Beča. Ocjenjujući prilike sasvim izpravno, htjedoše pogoditi najosjetljiviju točku Monarhije, prenošenjem borbe na teren vanjske politike, i to osobito na teren balkanske politike. Hodočašće mađarskih novinara u Beograd i tamošnje bratimljenje, imalo je po slovu poznatih tamo održanih govora bezuvjetno oštricu uperenu protiv Austrije. A u Hrvatskoj kovala se u vatri zajedničkog borbenog razpoloženja protiv Austrije riečka rezolucija pod vodstvom Supila i Polonvja. Riečki rezolucionaši u srbsko-hrvatskoj koaliciji trebali su kao pomoćne čete nezavisne stranke, sudjelovati u borbi protiv suverenih prava krune, a za uzvrat dobiše niz obećanja. Naravski da u Pešti ne zaboraviše ni na nezadovoljnike u Bosni i Hercegovini. Prisnoj suradnji između nezadovoljne srbske radikalne oporbe u Bosni i Hercegovini bijahu utrti putovi i razpredahu se niti između Pešte, Zagreba, Sarajeva i Beograda. S bosanskim izbjeglicama postupahu u Beogradu s osobitom pažnjom, a u hrvatskom saboru govoraše Supilo o Bosna i Hercegovini kao o srbskim zemljama, dok je iz Pešte blagoslivao grof Batthyani taj novi savez. Kojeg li čuda, što činovništvo sve do najviših položaja nije znalo u takovom položaju, što mu je raditi. Pometnja postade još i veća, kad je ministar jednom protivnom odlukom dokinuo mjere sarajevske vlade s obzirom na srbsku narodnu organizaciju. Srbska oporba nije propustila — svaka čast njenoj odlučnosti i uztrajnosti — da joj prođe zgodna prilika, ne izkoristivši je. Ona nastavi narodno-politički program, t. zv. »sarajevsku rezoluciju«, za organizaciju čitavog srbskog elementa za borbu protiv postojećeg oblika vladavine, koja je trebala postati platformom nove borbe o prevlast u tim zemljama. Zemaljska vlada u Sarajevu poduzme odlučne korake i kazni podpisnike rezolucije visokim novčanim globama. Ali Srbi, računajući na svoje saveznike u Zagrebu i Pešti, pošalju svoje vođe u Zürich, gdje je tada boravio ministar Burian na dopustu. Brzojav, koji je nekoliko dana kasnije izišao u »Srpskoj Riječi«, organu srbske opozicije, javljao je iz Züricha o pobjedi srbskih pouzdanika nad shvaćanjem sarajevske vlade. Izprva nitko ne htjede vjerovati u istinitost toga brzojava, ali doskora stigne i službeno rješenje i poništi svaku sumnju.

[109] *VII. 23.*

Posljedice nisu izostale. Između 9. i 13. studenoga 1907. sastade se u glavnom gradu Bosne krnji sabor, skupština 71 srbskog odaslanika koji bijahu pravilno izabrani u svim kotarima Bosne i Hercegovine upravo na temelju izprva progonjene sarajevske rezolucije. Taj srbski krnji parlament vladao se posvema kao neka konstituanta i prisvajao si je pravo odluke o budućnosti tih zemalja, zauzetih od Austro-Ugarske, pravo, kakovo pristoji jedino prevratničkim tielima. Time bijaše stvoren kamen temeljac nove državopravne zgrade, bosansko-hercegovačko državno pravo na srbskom temelju. Kao osnovno načelo bijaše zaključeno: »Svaki narod ima pravo na samoodređenje. U vladi mora volja naroda doći do izražaja«. Na temelju toga i prelazeći preko svih međunarodnih ugovora i konvencija, bijaše zaključeno osnivanje samostalne bosansko-hercegovačke države kao »diela turske carevine« (Spalajković) s odgovornom parlamentarnom vladom na temelju obćeg, jednakog i izravnog prava glasa. Ovo krvavo izazivanje Monarhije, koja je upravljala Bosnom i Hercegovinom, ostade nekažnjeno, a odaslanici iz toga krnjeg parlamenta nastaviše po svom povratku kući marljivo raditi, da po mogućnosti ostvare što prije preduvjete za postizavanje svoga cilja. Kakove su se nade gojile u krugovima srbske oporbe u slučaju, da taj program bude ostvaren, dokazuje nam najbolje ono množtvo pozdravnih brzojava, što ih je ta skupština primila iz kraljevine Srbije, iz Stare Srbije, Macedonije, ukratko odasvud, gdje bijaše budna velikosrbska narodna sviest. Kojega li čuda, da je ta velika moralna pobjeda srbske oporbe našla odjeka i kod muslimanskog pučanstva. I muslimanska oporba pođe sada također u Peštu, a nezavisna stranka primi je ondje razširenim rukama kao prije Srbe, i isti onaj grof Bathyani obreče joj svoju najizdašniju podporu, što je onih dana i ponovno potvrdio jednim brzojavom upravljenim vođi muslimanske oporbe.

Nakon ovoga ovdje ukratko opisanog razvoja srbske oporbe moći će svatko sam odgovoriti na pitanje: »A tko je srbsku oporbu učinio tako jakom i snažnom?«[110]

Tako prikazuje prilike navedena brošura, a ne može se nažalost poreći izpravnost tih pogleda, koliko god nam se te pojave s današnjeg našeg stanovišta ne sviđaju.

Ne može pak biti nikakove sumnje o tome, da je u prvome redu srbski crkveni statut skrivio to akutno pogoršavanje prilika u Bosni i Hercegovini. Pri tome se pozivam na jedan izvještaj iz Bosne, u kome se kaže: »Oslobođeni crkvenim statutom svih materialnih briga, imali su sada popovi obilno vremena, da se pobrinu u narodu za razpoloženje, kakovo su željeli. U tu svrhu bijahu skovane krilatice »nema trećine« (za muslimanskog bega), te »nema više poreza«, a narod zagrizava rado u tu meku.[111]

Treba međutim priznati, da se u zauzetim zemljama širila nedvojbeno dezorganizacija i obćenita nesigurnost, i to jednako u gospodarskoj kad i u političkoj oblasti. Mnogi pripadnici Monarhije prodadoše svoj mukom stečeni imetak i odseliše, jer osjećahu, da im izmiče tlo pod nogama. Pa čak i u činovničkim krugovima govoraše se o mogućnosti

[110] *VII. 23., str. 6. 10.*
[111] *»Neue Freie Presse« od 25. siečnja 1908., br. 598. Članak »Die Situation in Bosnien und der Herzegowina*.*

srbskog vladanja u Bosni. Nažalost bijaše u Bosni i nekoliko činovnika, koji bijahu toliko zaboravili na svoje dužnosti, da pomagahu Srbe i s njima se bratimljahu, ne bi li si za svaki slučaj osigurali svoju budućnost. Na sreću bijahu to samo pojedinačni slučajevi.

Austrijske novine počele su sve više donositi vapaje iz Bosne, u kojima se tamošnje prilike crtahu u vrlo tamnim bojama. Tako izađe na pr. u Neue Freie Presse od 25. siečnja 1908. spomenuti već članak »Die Situation in Bosniem und der Herzegowina«, a zatim dne 21. ožujka 1908. članak »Bosnische Zustande«, u kome se nalazi ovaj značajni uvod: »Iz Sarajeva nam dolaze neobične viesti. Čovjek bi gotovo mogao misliti, da ne potječu iz Sarajeva god. 1908. nego iz Venecije u god. 1859.«

Takovi vapaji, koji su upozoravali na duboki potres u zauzetim zemljama i o čijoj izpravnosti mjerodavni bijahu sve više uvjereni, izazvaše konačno aneksiju dne 7. listopada 1908. Još uviek nam nedostaje prikaz ovoga vrlo važnog poviestnog čina.

Ali pravo njegovo tumačenje dao je Aehrenthal, sigurno najmjerodavnija ličnost za to, kada je u svome izvješću od 10. listopada 1908. pred ugarskim odborom za vanjske poslove komentirao svoju politiku: »Sve se vise pokazivalo, da je potrebna afirmacija misli o snažnoj Monarhiji«. A ta afirmacija postala je potrebnom u prvome redu zbog tih događaja u nutarnjoj politici.

Htio bih ovdje samo još sabrati sve one momente, koji su prema mome mišljenju doveli do aneksije:

1. Gore opisani događaji, za koje je Aehrenthal doznao službenim i neslužbenim putem;

2. Brošura, što ju je u svibnju 1908. izdao ugledni austrijski političar I. M. *Baernreither* pod naslovom »Dojmovi iz Bosne« (Bosnische Eindrücke),[112] u kojoj on otvoreno pokazuje na srbsko rovarenje. U toj brošuri nalazi se sliedeći odlomak: »Ako mi je kazati, koji je najjači dojam, što sam ga stekao prigodom mog nedavnog boravka u zauzetim zemljama, ako treba iztaknuti onu točku, u kojoj se slažu gotovo svi oni, koji poznaju prilike u zemlji i gledaju u budućnost, ako moram reći, što osjećaju, misle i žele svi oni, kojima je zaista na srdcu nerazdjeljiva zajednica tih zemalja s Austro-ugarskom monarhijom — onda mogu kazati samo to, da je pročišćenje međunarodnog položaja Bosne i Hercegovine, njihov konačni priključak habsburžkim zemljama i pretvaranje berlinskog mandata u konačni posjed, postalo nuždnim preduvjetom za daljnji mirni razvoj tih zemalja.« Taj uplivni političar sasvim je izpravno spoznao, da se politika po receptu Spalajkovića može uspješno suzbiti samo aneksijom.

3. Izvanredno važne vanjskopolitičke pojave, koje su se odigravale u svibnju i lipnju 1908. nisu mogle, a da ne ostave duboki dojam na Aehrenthala. U ono doba bijaše vidljiv grozničav rad sveslavenskih krugova, koji se očitovao u čitavom nizu sveslavenskih kongresa. 10. lipnja 1908. bijaše došlo do sastanka u Revalu, čije će nam puno značenje za kasniji razvoj i za sadašnji rat odkriti tek budućnost. Zna-

---

[112] *V.-12*

čaj toga sastanka bijaše odmah shvaćen u Njemačkoj, jer car Vilim odgovori na to dne 14. lipnja 1908. oštrim govorom na vojnom vježbalištu Döberitz. Sve zajedno u vezi s pojavama na jugu, moralo je prisiliti Aehrenthala, da stvori nove odluke.

4. Konačno je Aehrenthal između 15. i 20. kolovoza 1908. primio privatno izvješće od tri ugledna Bosanca katolika, u kome ga oni upozoravahu na neodržive prilike u Bosni i javljahu, da se Srbi i muslimani potajno spremaju, da pošalju zastupnike u turski parlament, koji se imao skoro u Carigradu sastati, čime bi posvjedočili pripadnost Bosne i Hercegovini turskoj carevini. Taj jasni i uvjerljivi izvještaj čiji sam sadržaj slučajno doznao, dojmio se Aehrenthala, jer je dokumentirano odkrio svu ozbiljnost položaja na jugu; Aehrenthal je o tome obaviestio zajedničkog ministra rata, koji je navodno zatražio obaviest od generalnog stožera zapoviedajućeg generala u Bosni i Hercegovini i dobio odgovor, koji je potvrđivao podatke triju Bosanaca. Budući da je time opasnost položaja bila dokazana, odluči se Aehrenthal, koji biijaše doonda to pitanje samo obćenito razmotrio, između 22. i 26. kolovoza na brzu akciju. Dne 16. rujna sliedio je Buchlau, i aneksija bi u šest tjedana zaključena i provedena.

Ovu verziju o tome, kako je došlo do aneksije, zahvaljujem izvrstno obavieštenim izvorima, a ona je sasvim u skladu i s mojim vlastitim opažanjima tako, da sam uvjeren u njenu izpravnost.

Ali treba odmah ovdje ustanoviti, da mi nije bilo moguće izpitati izpravnost te verzije na temelju dokumenata, pa valja prepustiti budućem studiju izvora, da je i u tome pravcu izpita. Ali osjećao sam ipak potrebu stvoriti si o tome sud, pa i uz opasnost, da u svima dielovima ne bude bas ispravan. Ta se potreba nametala tim više, što mi nije moglo izmaći, kakove se sve legende stvaraju oko tog važnog državnog čina. Osobito su neprijatelji Monarhije izmišljavali najnevjerojatnije priče. A sve te legende bez iznimke imale su namjeru, da Monarhiji podvale tamne, tajno pripravljene, odavno spremane i dalekosežne osnove. Prividan razlog za ovakvo tumačenje nalazio se u činjenici, što je Aehrenthal u proljeće g. 1908. izstupio s osnovom o novopazarskoj željeznici, ali ta osnova po mome mišljenju ne bijaše ni u kakovoj uzročnoj vezi s aneksijom. Meni je pak stalo do toga, da se utvrdi, osobito pak s obzirom na suprotno, sasvim legendarno i iz temelja krivo shvaćanje Setona Watsona, da je aneksija bila sasvim potrebna obranbena mjera Monarhije, uvjetovana osobito razvojem prilika u nutarnjoj politici, koja bijaše u izpravnom ocjenjivanju opasnosti, koja je prietila, provedena mnogo brže i odlučnije nego što to bijaše inače uobičajeno u Austro-Ugarskoj. Ta brzina bijaše izključivo zasluga Aehrenthalova, ali bijaše također razlogom, da se u inozemstvu nije htjelo vjerovati u taj jednostavni razlog.

Uzporedno s razvojem, koji je doveo do aneksije, usliedilo je u Bosni buđenje Hrvata od g, 1906. do 1908. Počevši od god. 1905. gledahu oni zabrinuto, kako vlada izručuje Srbima i popravlja njihovo najopasnije oružje. Oni osjećahu na vlastitom svome tielu provođenje u

djelo misli o pećkoj patriarhiji, t. j. kako se slabiji katolici i muslimani u zemlji potiskuju. Zato su oni već g. 1906. uznastojali oko bolje organizacije svojih snaga, ali im je u tome zemaljska vlada svojom tradicionalnom politikom smetala. Tek početkom god. 1908., kada prilike postadoše nesnosne, dopustiše, da se nastojanja Hrvata slobodno razviju. Statut hrvatske organizacije, koji čekaše godinu i pol dana na odobrenje rada, bi odobren, i Hrvati stvoriše u najkraće vrieme kulturno i priradno družtvo »Hrvatsku narodnu zajednicu» sa 40.000 članova, koje postade doskora snažnim činbenikom u zemlji.[113] Premda to družtvo bijaše nepolitičko, ipak je imalo politički program, u kome je tražilo ujedinjenje hrvatskih zemalja (Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine), odlučno se protivilo srbskim težnjama i počelo raditi za aneksiju. Ako sam dobro upućen, bosanski su Hrvati već početkom veljače 1902. poslali odaslanstvo Aehrenthalu, a taj osobni dodir omogućio je kasnije ono već spomenuto privatno izvješće. Budući da grkoiztočnjaci i muslimani bijahu odlučno protiv aneksije.[114] grkoiztočnjaci uzbuđeno i strastno, a muslimani dostojno i povučeno, postali su Hrvati u doba aneksione krize jedinom podporom vlade. Odbor Hrvatske narodne zajednice primljen bi 11. listopada 1908. u Pešti u audienciju kod Njegova Veličanstva.

No doskora se Hrvati zavade i stvore se dvie stranke, jedna Hrvatske narodne zajednice, a druga pod vodstvom nadbiskupa Stadlera. Žestoka borba naškodila je mnogo Hrvatima prema gore, ali sam opet mišljenja, da je Hrvatima učinjena nepravda. Na temelju brošure napisane iz redova Zajednice »Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica«, kao i na temelju kasnijeg razvoja, stekao sam uvjerenje, da je po sriedi bila neizbježiva borba o vlast između dotadašnjeg jedinog svemoćnog činbenika među Hrvatima, nadiaskupa Stadlera, i napredne bosanske hrvatske narodne inteligencije, što je na koncu moralo biti vrlo koristno politici države. Hrvati su sasvim izpravno osjećali, da pod isključivim vodstvom nadbiskupa Stadlera, koji je bio vrlo omražen kod muslimana zbog svoje, ne uviek vrlo sretno, vođene katoličke promičbe, ne će nikada moći privući, muslimane i zato bi morali uviek ostati beznadna manjina nasuprot grkoiztočno-muslimanskom bloku. Taj hrvatski račun bijaše sasvim izpravan, jer nekoliko mjeseci nakon Stadlerova poraza pođe Hrvatima za rukom, da muslimane odiele od Srba i da ih privuku k sebi, čime je nesnosna prevlast Srba u Bosni bila skršena. Za taj neizmjerno važni uspjeh ostadoše Hrvati sve do danas, čak i u teoriji, nenagrađeni.

U proglasu o aneksiji bijaše Bosni obećan ustav. To bijaše učinjeno nakon sasvim ispravne spoznaje, da zauzete zemlje ne mogu ostati jedine absolutistički upravljane zemlje na Balkanu, kada je ustav uveden čak i u otomanskoj carevini. Uvod u stvaranje ustavnih zakona bijaše anketa, kojoj Srbi ostentativno ne pristupiše, računajući sasvim izpravno, da sada, odmah nakon aneksije, ne bi mogli ništa postići u korist svojih posebnih ciljeva. Previšnjom odlukom od 17. veljače 1910. bijahu uvedene ustavne uredbe, i to: 1. Zemaljski statut, u kojemu bijaše određen obseg djelatnosti bosanskog sabora; 2. Izborni red, koji je vodio računa

[113] *Izporedi «Die Zeit« od 14. rujna 1908., Članak: Buđenje Hrvata u Bosni. (Erwachen der Kroaten in Bosnien.)*
[114] *Izporedi članak »Raspoloženje u Bosni uoči aneksije« u »Neue Freie Presse« od 5. listopada 1908.: Hrvatska stranka je želi, a muslimani i Srbi je se plaše.*

u zamršenim vjerskim odnosima; 3. Poslovni red za sabor; 4. Zakon o družtvima; 5. Zakon o skupštinama; 6. Zakon o kotarskim savjetima. Ustav bijaše izradio tadašnji šef pravosuđa pl. Shek. Ustavne slobode bijahu dakako oprezno odmjerene i ne bijahu baš velike; ali se kasnije polako pokazalo, da još uviek ne bijahu dovoljno oprezno odmjerene.

2. svibnja 1910. bijahu održani izbori za sabor. Prave izborne borbe bilo je samo kod Hrvata, jer je svaka vjera imala ustavom određeni broj mandata. Prigodom izbora za sabor vodila se borba između Zajednice i nadbiskupa Stadlera, koja je završila odlučnom pobjedom Zajednice. Tu borbu između dviju hrvatskih stranaka pokušavahu Srbi izkoristiti i privući Zajednicu na svoju stranu, ali im to ne pođe za rukom.

Mjeseca lipnja g. 1910. bijaše sabor otvoren. Nakon dva mjeseca uspije Hrvatima, da odiele od Srba muslimane, koje Srbi držahu vrlo spretno kroz 15 godina u zavisnosti, i stekoše time u zemlji nerazmjerno veliku moć. Hrvati se sada udružiše s muslimanima i stvoriše većinu u saboru. Čovjek bi sada očekivao, da će bosanska vlada s veseljem pozdraviti tu pouzdanu većinu i oslanjati se na nju u saboru. Ali usliedio je sasvim neočekivano obrnuti razvoj događaja.

Već sam prije iznio, kako su se još prije aneksije bosanski Srbi oslanjali na podporu stanovitih krugova u Pešti. Tako je na pr. stranka nezavisnosti formulirala svoje poglede na Bosnu u rečenici: »Neka je Bosna radije srbska nego hrvatska«. Vele također, da je jedan poznati mađarski političar, s obzirom na Hrvate u Bosni, tu rečenicu varirao ovako: »Radije Veliku Srbiju nego Veliku Hrvatsku u okviru Monarhije«.[115] Prvaci mađarskih stranaka praktično su zaštićivali težnje bosanskih Srba. Tako se na pr. u Sarajevu zabranjena skupština srbskih oporbenih stranaka, koja se trebala održati povodom razprave o ustavnom pitanju održala u Pešti 8. listopada 1908. pod zaštitom zastupnika grofa Bathyanija i Vizontaia.[116] Kada su se zatim nakon aneksije pojavljivale razne osnove o novom uređenju na jugu Monarhije, a u Austriji se sve više oblikovale u smislu hrvatskih zahtjeva, postalo je razpoloženje u Ugarskoj naprama Hrvatima vrlo razdraženo. Mađarski političar kova Franje Chorina rekao je u jeseni 1910. ugarskim delegacijama: »Zajednički ministar financija neka bude uvjeren, da će ugarska javnost kao i ugarska delegacija svom snagom podupirati njegovu politiku upravljenu protiv nastojanja bosanskih katolika.[117] U isto vrieme spojiše se u Zagrebu (15. rujna 1910.) dva krila Starčevićeve stranke prava i postaviše program, koji je tražio ujedinjenje hrvatskih zemalja u okviru Austro-ugarske monarhije. Mađarske novine označiše taj program opasnim po državu.

Sve to nije ostalo bez utjecaja na politiku zemaljske vlade u Bosni. Hrvatski upliv, koji netom bijaše jedva nekako došao do izražaja, bijaše opet potiskivan, a srbski dolažaše sve više do izražaja. Barun Burian izreče tada one poznate rieči, da su Srbi najnadareniji i kulturno najnapredniji narod u Bosni i da ih se zbog toga ne može mimoići. Vlada je pak dala opetovano na znanje, da ne će vladati s hrvatsko-muslimanskom većinom protiv Srba i tražila je bezuvjetno, da se i Srbi po-

---

[115] *VII. - 23., str. 21.*
[116] *»Neue Freie Presse« od 2. listopada 1908., br. 18.846.*
[117] *»Hrvatski dnevnik« od 10. studenoga 1910.*

zovu u vladu. Time je samopouzdanje Srba silno poraslo, jer su vidjeli da se ne će ni pokušati vladati protiv njih.

Mislim, da to bijaše težka pogrješka, koja bi imala sigurnu posljedicu, što bi muslimani razabrali, da ih vlada radije gleda na strani Srba, pa bi se oni opet sa Srbima udružili. Ali onda bi se vlada opet nalazila u istom položaju kao u doba pred aneksijom, te bi opet imala protiv sebe većinu naroda. Što se takav postupak vlade nije njoj samoj osvetio, ima se zahvaliti samo slučaju, što je međutim buknuo balkanski rat, koji je muslimanima otvorio oči o pravim namjerama Srba i time onemogućio zajedničku suradnju.

Ipak se takovom vladinom politikom položaj Srba u zemlji znatno popravio, i oni zadobiše opet nade. Ali zatim dođoše balkanski ratovi, i u Bosni se opet pokazaše opasne pojave, te se Burianova politika stade ipak prosuđivati s nekim nepovjerenjem. Posljedica bijaše Burianov odlazak dne 12. veljače 1912. Srbi pokušaše sve i sva, da ga zadrže na čelu bosanske uprave. Kada im to ne uspije, uvjeravahu ga, da imaju u njega posebno povjerenje.

Na mjesto Buriana dođe Poljak Leo pl. Bilinski. Obćenito se očekivaše promjena sustava. Ali do te promjene nije došlo. Bilinski zadrži podpuno Burianov pravac i izjavi, da ne će vladati bez Srba. Vlada se trsila, da ostvari koaliciju od sva tri elementa, u kojoj su opet glavnu ulogu morali igrati Srbi, zbog najvećeg broja i zbog njihove jake političke udarne snage. Time bijaše opet ojačan položaj Srba u Bosni i njihovo samopouzdanje; oni se sada osjećahu nenadoknadivima.

O toj pojavi mnogo sam si razbijao glavu. Već god, 1908. pisao je često već spomenuti njemački pisac: »No dosele se zanemarilo učiniti sve ono, što bi pomoglo bržem razvoju hrvatskog i muslimanskog elementa nasuprot nemogućim idealima velikosrbske države«[118] i dalje: »Sustavi uprave su se mienjali, ali ni jedan od njih nije uzimao u obzir ozbiljnu i snažnu podporu onoga elementa vjernih stanovnika kraljevine Hrvatske, koji je tradicionalno davao krv od krvi Habsburgovcima.[119] Ali da su se te iste pogrješke pravile i s austrijske strane, upravo me je zaprepastilo. Onda mi naime još nije bio jasan pojam o »pokvarenom smislu dualizma«, koji je otrovao čitavu politiku na jugu Monarhije. Mislilo se najprije, da Hrvate treba oslabiti, a kada bijahu oslabljeni, mišljahu one dobričine realni političari, da moraju ići s jačim Srbima, i tako se politika Monarhije u Bosni okretala zapravo u neizlječivom i sudbonosnom circulusu vitiosusu. Najvažniji uspjeh takove politike bijaše taj, da su Srbi postali sve snažnijima. No ne smije se previdjeti, da tu bijaše po sriedi još jedan drugi realni politički moment, i to upravo na austrijskoj strani. Balkanski ratovi i slom otomanske carevine u Europi zaprietiše ozbiljno austrijskom izvozu na Balkan, gdje najbolji kupac bijaše baš Turska. Zato mišljahu austrijski veleobrtni i trgovački krugovi, da treba bezuvjetno pridobiti pobjedonosne balkanske države, da ne bi nastradao izvoz u zemlje, što su ih oni zauzeli. I to bijaše onda razlogom, što se sa Srbima postupalo blagonaklono i oprezno.

---

[118] *VII. 23., str. 37.*
[119] *VII. 23., str. 38.*

Posljedice ovakove pogrješne politike nisu međutim izostale. Premda je Austro-Ugarska upravo u Bosni i Hercegovini mnogo uradila, morala je radi te stalne naopake politike glavna nesreća za nju nastati baš tu. Srbija doduše ne bijaše osvojena za austrijski izvoz, ali priestolonasljednik i njegova supruga ležahu mrtvi u lipnju g. 1914. i upravo iz Bosne došao je povod za najstrašniji rat u svjetskoj poviesti.

Na svome odlazku izgovorio je Bilinski ogorčeno svoj »pater peccavi« i priznao je, kako se silno prevario u Srbima. Ali koja korist od svega toga? Nesreća se bila već zbila. A tko je dosta uviđavan, ne će zbog toga kriviti ni Buriana ni Bilinskog. Svi smo mi bili stavljeni pred jedan problem, koji nismo ni poznavali, a ni razumievali. Ili, da opet citiram mog fragmentista; »I tako neodoljivo izbija spoznaja, da smo uzeli u ruke oruđe, ne poznavajući njegova djelovanja ni upotrebe«.[120]

8. Mađari i južni Slaveni

Vidjeii smo već u 2. dielu ove knjige (str. 17. do 18.), kako su Mađari došli god. 1102. u državnu zajednicu s Hrvatima. Hrvati bijahu došli u takav položaj, kada su osjećali, da se ne će moći oduprieti nutarnjim i vanjskim neprijateljima i bivši sami državom plemića, priključiše se najbližem srodnom državnom ustrojstvu, ugarskoj plemićkoj državi.

Pitamo li za odnos, koji je vladao između oba naroda, odgovor ne će biti težak: vladao je naravni odnos, koji vlada između bolje stojećeg i slabije stojećeg naroda, između jačeg i slabijeg naroda, kojega se vrhunac sastoji u tome, da jači narod nastoji područje svoje vlasti protegnuti i nad slabijim narodom.

Bilo bi možda zanimljivo iztražiti, zašto su Mađari bili jači, ali se ovdje time ne mogu pozabaviti, nego ću samo čitaoca uputiti na ono, što sam o tome kazao u 4. poglavlju ovoga djela. (Str. 234. do 235.). Ugarska je Hrvatskoj nadmoćna u prvom redu svojim neizporedivo boljim političkim položajem i ostat će to po svoj prilici u mnogom pravcu.

Dr. Petriniensis, koga sam već nekoliko puta navodio, pridaje mađarskim kraljevima vrlo dalekosežne ciljeve, kada piše: »Od početka bijaše tajna Kolomanova namjera, da Hrvatsku proguta i da tu državu pripoji svojoj mađarskoj kraljevini, i ugovor, koji mu je donio hrvatsku krunu, smatrao je samo prvim korakom k svome cilju«.[121] Ali ja nisam nikako uvjeren o toj »mala fides praeambulans« ugarskih kraljeva. Meni se čini mnogo vjerojatnijim, da su se Arpadovići vodili osnovnim načelima, koja su značajna za svaku dinastičku politiku; oni htjedoše naprosto steći veliko carstvo, a to im je u povoljnim prilikama također uspjelo. Kasniji razvoj prilika uvjetovao je naravnu prevlast Ugarske u tome pravcu, da se je ugarski utjecaj sve više širio na štetu hrvatskoga. To je dolazilo tim jače do izražaja, što je Ugarska za Arpadovića bila u posebnoj milosti Rima, koji je htio spriečiti, da se Mađari

---

[120] *V. – 5., sv. II., str. 246.*
[121] *IV. – 4., str. 142.*

ne priključe Bizantu, dok je Hrvatska bila u Rimu zlo opisana poradi svojih težnja za narodnom Crkvom. I zato nastojanja mađarskih prelata, da razšire granice svojih biskupija u Hrvatskoj, ne naiđoše na odpor u Rimu i mogahu se ostvariti. Ta nastojanja, koja su izprva bila temeljem mađarskih težnja za Hrvatskom, postadoše kasnije temeljem širenja mađarske prevlasti is Hrvatskoj.

Odnosi su se počeli zaoštravati tek u doba Anžuvinaca. Ali ovdje ne bijahu odlučni nacionalni elementi, nego u glavnome dinastički. Anžuvinci, dospjevši na ugarsko priestolje s pomoću Hrvata, započeše odmah rad oko ojačanja kraljevske vlasti nasuprot moćnom feudalnom plemstvu. A budući da je hrvatsko plemstvo bilo najnezavisnije, najmoćnije i najtvrdokornije, najviše je udaraca pri tome dobila Hrvatska, tim više, što je Venecija, u nastojanju, da odvrati od sebe akcije Anžuvinaca i da uništi hrvatske velmože, koji su joj smetali, neprestano huškala premoćnom diplomatskom vještinom Anžuvince na hrvatsko plemstvo.

Za čitavo razdoblje od god. 1102. do 1506. valja ustanoviti ovo: s Hrvatskom je preuzela Ugarska neobično ugroženo područje, koje bijaše vrlo težko braniti. Najveće nezadovoljstvo Hrvata s mađarskom vladavinom ležalo je u uzroku, što Ugarska nije po mišljenju Hrvata posvećivala dovoljno pažnje obrani zemlje. Dinastički probitci ugarskih vladara bijahu zauzeti suviše na sjeveru u Poljskoj, Šlezkoj i Češkoj. Da su Hrvati nerado išli na sjever, možemo lako shvatiti, kada su znali. da im je hrvatska obala skoro neprestano ugrožena od Mletčana. A da hrvatsko nezadovoljstvo ne bijaše sasvim bezrazložno, najbolje nam dokazuje konačni ukupni rezultat, koji nas baš ne raduje. Ugarska nije mogla održati hrvatske zemlje niti prema Apeninskom poluotoku (Venecija), a niti prema Balkanu (Turska). Počevši od sredine 15. stoljeća, nalazi se Dalmacija 350 godina čvrsto u mletačkim rukama; god. 1463. Hrvati izgubiše Bosnu, god. 1493. bije se za Hrvatsku sudbonosna bitka kod Udbine, a god. 1526. na Mohačkom polju propala je ugarska država. Povrat u prijašnje stanje nije međutim potekao s ugarske strane, nego od strane habsburžke vojne sile, kao što to Peez sasvim izpravno utvrđuje. Mađari ne bijahu baš u tome vrlo revni, te ih Hrvati znatno nadkriliše.

Treba svakako ustanoviti, da su u tome žalostnom ukupnom rezultatu imale znatni udio hrvatsko-ugarske protivštine i trvenja, koja su bila sudbonosna. Bitka kod Udbine, koja bijaše odlučna po sudbinu južne Hrvatske, bijaše izgubljena zbog krive ambicije bana Derenčina, podrietlom Mađara. On prihvati bitku, premda mu hrvatska gospoda, izkusna u borbi s Turcima, toga ne svjetovahu zbog nepovoljnog položaja hrvatsko-ugarske vojske. On predbaci Hrvatima kukavičluk, te prisili time Hrvate, da pristanu na bitku.[122] No bitka se završi strahovitim porazom Hrvata. U toj bitci cviet hrvatskog plemstva i 13.000 ljudi pade ili pak bude zarobljeno; među inim bi zarobljen i ban Derenčin, a pred njegovim očima Turci odrubiše glavu njegovu sinu. I pred mohačkom bitkom bijaše većina ratnog vieća za to, da se bitka odgodi, dok ne stigne knez Frankopan s hrvatskim četama. Ali nekoji se

[122] *H. — 2., sv. I., str. 674.*

Mađari pobojaše, da bi time previše slave pripalo Hrvatima i svjetovahu, da se bitka odmah prihvati. Njihovo stanovište pobiedi, i bitka se zametne i bi izgubljena prije nego što su Hrvati prispjeji.[123] Svakako se ne smije izgubiti iz vida, da je na turskoj strani kao obično bitka bila odlučena po janjičarima, koji se upravo tada sastojahu pretežnom većinom od Bosanaca, t. j. poturčenih hrvatskih bogumila, koji bijahu prešli na islam dobrim dielom i poradi nasilne ugarsko-katoličke politike.

I sa Srbima sukobljuju se Mađari dosta rano. Po Dukljaninu je srbski knez Časlav pao u Sriemu u borbi s Mađarima. Današnja sjeverna Srbija pala je dosta rano pod, mađarski upliv. Ona bijaše sve do 13. stoljeća bugarska sve do Morave (nastanjena onim velikim slavenskim plemenom, koje bijaše temeljem za stvaranje bugarskog miešanog naroda), a na zapadu bijaše hrvatska. Hrvatski zapadni dio bijaše ustrojen kao banovina Mačva. Vidjeli smo već (str. 59.) kako su Srbima koncem 13. stoljeća dopali ruku svi hrvatsko-bugarski krajevi. U koliko hrvatski, u toliko bijahu ti krajevi u ono doba katolički; danas pak u tim krajevima nema ni traga katolicizmu, a ni Hrvatima ili Bugarima, svi su oni danas posrbljeni. Samo na iztoku, u negotinskom okružju, ima još Rumunja, a to su ostatci opisanog već propadanja Romana na Balkanu. Da ti krajevi nisu dospjeli u područje srbske državne tvorbe i da se ondje nije proširila srbska pravoslavna Crkva, oni bi još i danas bili katolički i ne bi samo težili k Austro-Ugarskoj, nego bi također morali sigurno biti u njenom posjedu.

Kada je u srpskoj državi počeo djelovati turski pritisak u smjeru od juga prema sjeveru, započelo je koncem 15. stoljeća seljenje Srba u Ugarsku, Nakon mohačke bitke, to se seljenje još pojačava; Schwicker nam potvrđuje, da je u drugoj polovici 16. stoljeća južna Ugarska bila nastavana pretežnim dielom Srbima. No potlačivanje pod vladom polumjeseca, a još više unutarnji ustanci i stranačke borbe, koje su pustošile zemlju, prorediše te zemlje toliko, da nakon ponovnog osvajanja južnougarskih krajeva (Bačke i Banata) ti predjeli većinom izgledaju »nenastavanima«.[124] Zatim dođe g. 1689. velika seoba Srba pod Arsenijem Crnoevićem, kojom smo se već pozabavili (strana 221. do 224.). Mađari se protivljahu naseljivanju Raca, te se jednako ugarska svjetovna i duhovna gospoda kao i gradovi i županije neprestano pritužívahu na racke doseljenike. Osobito strašne stvari javljaju tadašnji izvještaji o izstupima i nasiljima racke vojnice nasuprot katoličkom svećenstvu, a zatim i nasuprot seljacima, kojima otimahu stoku, iznuđivahu novac, oduzimahu crkvena imanja i t. d.[125] Dakle sasvim isti položaj, kakav smo vidjeli i kod hrvatske gospode. Između Mađara i Raca nastala je duboka mržnja, te ih Mađari zovu »infestos nostros hostes«.[126]

Prilike se međutim ipak nekako sređivahu. Tokom 18. stoljeća Ugarska je ojačala, a rane iz doba Turaka polako zacjeljivahu. Pod konac vieka dođe zatim jozefinizam sa svojim pokušajem, da državu centralizira i poniemči. No odpor protiv toga pokušaja bijaše baš u Ugarskoj najjači i najuspješniji, jer Ugarska bijaše najveća prirodna i zato najjača poviestna i zemljopisna politička cjelina. Prestrašeni Hrvati, koji ne bijahu jaki kao Mađari, priključiše se tiesno Mađarima i očekivahu

---

[123] *II.—2., sv. I., str. 722., 723.*
[124] *VII.- 13., str. 3.*
[125] *II.— 14., str. 7.*
[126] *III.— 14., str. 47.*

svoj spas od toga priključka. No jozefinske misli naiđoše u Mađarima dobre učenike. Mađari prenesu te misli na Ugarsku i započeše sanjati o državno i nacionalno jedinstvenoj Ugarskoj i raditi na ostvarenju te zamisli s mnogo uspjeha. Misao o jednoj ugarskoj državi sve je više sazrievala. Za takav razvoj postojala su tri temelja: 1. nacionalizam, koji se tada rodio zajedno s francuskim prevratom, i koji je u Ugarskoj došao do izražaja prije nego u drugim zemljama; 2. Postojanje družtvenih slojeva utoliko, što su Mađari imali narodni vodeći razred, koji bijaše domoljuban i zbog prirodnih rasnih osebina zadojen žarkim imperializmom. Taj razred gledao je u državnom i narodnom jedinstvu dobro sredstvo za povećanje vlastite moći; 3. Geopolitičko oblikovanje Ugarske, koje ne samo da podpomaže i favorizira centralizaciju, nego upravo na nju nagoni.

I tako se zbilo, da je baš iz tih razloga uspjelo Mađarima ono, što Josipu II. nije uspjelo iz poviestno-političkih i geopolitičkih, razloga. Poznato je međutim, da tek jedući raste.

Tek ovim razvojem događaja i odnosa došlo je do oštrih sukoba između Mađara i južnih Slavena, kakvi prije u takvom obliku nisu nipošto postojali. Kao što sam već pokazao, bilo je u svako doba trvenja državne, dinastičke, družtvovne i gospodarske naravi, ali načelnih suprotnosti absolutno ne bijaše. Te nastaju tek na prielazu iz 18. u 19. stoljeće. Ugarska jedinstvena država počela je ugrožavati nacionalne osebine, jezik i državnopravne odnosno crkvene povlastice Hrvata i Srba. Nego pri tome valja točno razlikovati između nastojanja Hrvata i nastojanja Srba. Svojom voljom za gospodarstvom i državotvornom snagom svoje Crkve htiedoše Srbi stvoriti nove državne uređaje u novim, tek nakon turskog doba stečenim oblastima, t. j. unutar Ugarske izkristalizirati sasvim novu državnu tvorevinu, kao što smo to imali prilike opaziti u slučaju Vojvodine. Nasuprot bijaše nastojanje Hrvata upereno jedino u pravcu, da dalje izgrade svoju 1300 godina staru državnu tvorevinu, koja je u okviru austrijske monarhije i u obliku svojih iura municipalia, odnosno od god. 1868. u obliku svoje autonomije preživjela tursko doba, i da je protegnu na novo stečene dielove nekadašnje hrvatske kraljevine, na Dalmaciju i počevši od god. 1878. i na Bosnu i Hercegovinu.

U drugom poglavlju ovoga diela ukratko sam pokušao prikazati događaje na slavenskom Jugu god. 1848., ali sam to prikazivanje namjerno malo obširnije izveo, jer se prema mom mišljenju mogu današnje prilike na slavenskom Jugu razumjeti samo, ako se točno znaju glavna nastojanja iz god. 1848.

Promotrimo li te događaje iz bliza, ne će nam moći izmaknuti s vida misao vodilica Lajoša Kossutha, tadašnjeg vođe mađarske politike. On je išao za tim, da se ukine u Hrvatskoj postojeća historijsko-politička autonomija, da se hrvatske zemlje državopravno i upravnopravno izjednače s ostalim zemljama svete Stjepanove krune, da se one s vremenom pomađare i da se osnuje nacionalno jedinstvena mađarska država. Vidjeli smo već, kako su Mađari, izvršivši priprave od god. 1790.

do 1848., započeli snažno svoje djelo pod vodstvom temperamentnog Kossutha. Uspjelo im je zaista, da ukinu autonomiju Erdelja, ali ona bijaše samo mjestnom autonomijom iz 16. vieka, te za njom ne stajaše jedinstveni neki narod. Ni Sekleri, ni Sasi, ni Rumunji ne mogahu se pohvaliti, da je autonomija Erdelja bila djelo njihove državotvorne snage, premda ne može biti nikakve sumnje, da su sva ta tri elementa u tome surađivala. Tome je još pridolazila okolnost, da je Erdelj svojim geopolitičkim položajem integralni sastavni dio historijske i geografske političke jedinice Mađarske, koja je jasno označena velikim lukom Karpata. Na taj način uspjelo je god. 1848. podpuno stapanje erdeljske autonomije i spajanje u jedinstvenu Ugarsku bez nekih osobitih potežkoća.

Nešto slično nije moglo uspjeti u Hrvatskoj naprosto iz razloga, što je u Hrvatskoj za autonomijom stajao najstariji narod među narodima Monarhije. Onoliko, koliko je rastao pritisak Mađara, onoliko je i odpor Hrvata bivao sve žešćim, te bi se upravo moglo reći, da su zapravo Mađari probudili Hrvate iz sna. Pa kada su Mađari god. 1848. htjeli tu stvar požuriti, obranili su Hrvati oružjem u ruci ostatke svoje djedovske državnosti.

Ali i političke misli nisu uviek tako jednostavne, kako izgledaju često na prvi pogled. Kossuthova misao, koja je išla za ukidanjem hrvatske autonomije, stopila se zajedno s jednom drugom misli, čiji je sadržaj gospodarsko-političke prirode, a potjecala je od političkog protivnika Kossuthova, »najvećeg Mađara« grofa Stjepana Szechenyija. Taj čovjek, koji je vrlo zaslužan za gospodarsko podizanje svoje domovine, sasvim je izpravno shvatio, od kolike bi bilo koristi po Ugarsku, kada bi kao bogata proizvodna zemlja izbila na more, pa je skovao krilaticu: »Tengerre Magyar!« (Na more, Mađari!).[127] Kossuthova misao više državno-političkog obilježja popunjavaše se gospodarsko-političkim osnovama grofa Szechenyija i sazrela je u misao o velikom državnom nacionalno i ekonomski jedinstvenom području od Karpata pa sve do Jadrana. Za ostvarenje toga ideala trebalo je ukinuti hrvatsku autonomiju i pomađariti Hrvate. Tako bi Mađari mogli doprieti na Jadran. To je smisao § 5. Kossuthove zakonske osnove o službenom jeziku, prema kojemu bi trebalo osnovati »ugarsko primorje« i na njemu potisnut; u pozadinu Hrvate suradnjom Mađara i Talijana.

Tu namisao zvat ćemo naprosto »Kossuthovom ili četrdesetosmaškom misli« o Hrvatskoj. Zanimljivo je utvrditi, da je ta misao dobila također i znanstveno oblikovanje. God. 1843. napisao je Stjepan pl. Horvat, čuvar Szechenyijeve državne knjižnice u mađarskom narodnom muzeju u Pešti, kratki historijsko-polemički spis pod naslovom: »Über Kroatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreiches Ungarn wirklichen Teil.«[128] (O Hrvatskoj kao osvajanjem stečenoj ugarskoj pokrajini i pravom dielu kraljevine Ugarske«). Odmah nam u predgovoru pisac odaje, što ga je potaknulo na taj spis, t. j. »za mađarski narod uvredljive i zlobne brošure, koje krnje prava i ugled kraljevine Ugarske, a šire se djelomice u Hrvatskoj, a djelomice u inozemstvu«, te ga za to »pozvaše neki čla-

---

[127] *VII. – 13., str. 8.*
[128] *VII. – 25.*

novi sabora u Požunu god. 1843., da u službenom obliku i nepristrano razjasni državopravne odnose Hrvatske i Dalmacije prema kraljevini Ugarskoj kao matičnoj zemlji«. Na taj način nam sam pisac objavljuje čistu političku svrhu i namjeru svoga djelca, pa ćemo zato njegovo uvjeravanje o nepristranosti morati primiti s mnogo opreza. Iz nekih mađarskih kronika, u kojima se u vezi s Hrvatskom spominje rieč »subjugare« = podjarmiti, koji izraz Horvat spaja s izrazima »partes subjectae« ili »adnexae«, koji se kasnije stalno javljaju, želi on izvesti dokaz, da je Ugarska stekla hrvatske zemlje na maču (iure gladii) i da one poradi toga nemaju spram Ugarske nikakvih političkih prava. Sve je to išlo upravo za ukidanjem hrvatske autonomije, kao što smo to već vidjeli u četvrtom poglavlju ovoga diela. Horvatova je knjiga imala očigledno samo zadaću, da bude znanstveni temelj Kossuthovu shvaćanju.

Ovdje se ne mogu sada upuštati u polemiku s Horvatom, nego ću samo ukratko utvrditi, da nam je njegovo stanovište odbaciti i mislim, da moram svoje gledište ukratko obrazložiti. Suvišno je zapravo obrazlagati, zašto ne možemo primiti tako jednostrano stranačko gledište: poradi toga, što je jednostrano, a naš je zadatak, da zauzmemo objektivno gledište. Iz puke činjenice o osvojenju Hrvatske — bez obzira na to, da li je ono i koliko je poviestno dokazano — ne možemo izvoditi nikakvih zaključaka, a osobito ne takvih, kao što to čini Horvat, i to poradi toga, što Ugarska ima uslied svoga geopolitičkog položaja prirodnu prevlast nad svima susjednim zemljama, te uobće nema zemlje uz Ugarsku, o kojoj bi se moglo reći, da je Mađari nisu nikada tokom poviesti osvojili. Osim Hrvatske i Dalmacije Mađari su neko vrieme držali i Šlezku, Moravsku, Češku, Austriju, Štajersku, Kranjsku, Bosnu, Srbiju, Vlašku, Moldavsku i Galiciju, ovu potonju čak nekoliko puta. Sve te zemlje liepo bi se zahvalile, kada bi Mađari sada jednoga dana nastupili s teorijom, da su oni te zemlje nekada osvojili, pa da su sada zato njihove. Ne treba na pr. zaboraviti, da je Matijaš Korvin nekoliko godina stolovao u Beču. Ali i osim toga taj je naslov osvojenja utrnuo god. 1526. tim temeljitije, što oslobođenje Hrvatske i Slavonije od Turaka nije provedeno ugarskom silom, nego s pomoću sile samih Hrvata uz pomoć austrijskih nasljednih zemalja.

Pravo na Hrvatsku s naslova osvojenja danas više dakle ne može biti mjerodavno, nego je mjerodavna okolnost, što od sviju gore navedenih zemalja jedino Hrvatska nije nikada ozbiljno pokušala, da se odieli od Ugarske. Pa čak i onda, kada se Hrvatska u razdoblju 1848. do 1861. odieli od Ugarske, dolazi naskoro i opet do zbliženja. Koji je razlog toj napadnoj pojavi? Razlog tome jest taj, što su Hrvati tokom čitave svoje poviesti bili težko ugrožavani s dvie strane od sila, koje bijahu upravo tada na Balkanu najjače. Najprije od Bizanta, a kasnije od Turske, a ujedno ugrožavala je Hrvate najjača sila Apeninskog poluotoka. Hrvati bijahu tako uviek ukliešteni među te dvie sile, kojima po svojoj snazi ne bijahu dorasli, pa zato zatražiše uviek zaštitu kod najbliže srednjoeuropske vlasti, a to bijaše od g, 1102. do 1526. Ugarska, od g. 1526. Austrija, a od g, 1867. dalje Austro-Ugarska.

Ta politika, koju Hrvati bijahu prisiljeni voditi zbog svoga izloženog geopolitičkog položaja, ne daje po mome mišljenju Mađarima još nikakva prava, da Hrvate smatraju politički bezpravnima.

Ovakvo shvaćanje temeljem je čitavog ovoga djela.

Kossuthove misli od 1848. do 1849. nisu međutim imale uspjeha, te smo vidjeli, kako razdoblje od g. 1848, do 1861. povlači za sobom ponajprije razstavu državne zajednice Ugarske i Hrvatske. Nakon god. 1862. sliedi opet približavanje, koje se god. 1868, završava ugarsko-hrvatskom nagodbom.

Nagodba s Hrvatima djelo je Franje Deaka, mudraca Ugarske, čovjeka riedke umjerenosti i objektivnosti, koji je nastojao da, ocienivši događaje god. 1848., zadovolji Hrvate i stvori prijateljske odnose između oba naroda.

Treba međutim već ovdje utvrditi, da to nije uspjelo i uspjeti moglo, jer je preduvjet za takav prijateljski odnos bila mogućnost, da Hrvati stvarno imaju snage obraniti svoj položaj od nasrtaja Mađara. Pokazao sam, kako to nije uspjelo, i koji su sve momenti bili na djelu, da Hrvati nisu mogli preboljeti, što su hrvatske zemlje bile rastrgane.

Veliko je pitanje, da li bi i Mađari god, 1867., sve da su se i svom snagom za to zauzeli, bili u stanju da provedu ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, koje su se tada nalazile u posjedu Monarhije. S obzirom na Vojnu Krajinu to ne bijaše moguće iz tehničkih razloga uprave, a ne bijaše moguće niti s obzirom na Dalmaciju, jer se je austrijska vlada čvrsto držala Thugutova shvaćanja. Premda sam uvjeren, da je to shvaćanje politički škodljivo, moram ipak objektivno i otvoreno priznati, da u njemu ima vrlo opravdana jezgra gospodarsko-političkog karaktera. Dalmacija bijaše posljednja veza Austrije s Balkanom, a time i s Iztokom. Austrija, koja je nagodbom god. 1867. i onako ostala bez Hrvatske, i time bez neprekinutog zemljištnog kontinuiteta s Iztokom, tim se je čvršće hvatala Dalmacije, da bi putem - istarskih otoka i Dalmacije ipak još zadržala vezu s Balkanom preko vlastitog zemljišta.[129] Mislim dakle, da bi Mađari god. 1867. naprosto stavili u pitanje čitavu nagodbu s Austrijom, da su tada htjeli silom ostvariti sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. A budući da se bezuvjetno htjela nagodba, moralo se dakle zadovoljiti polovičnim rješenjem i stvoriti s obzirom na Dalmaciju današnje faktično stanje, prema kojem ona pripada Ugarskoj de iure i po ugarskim temeljnim zakonima, a Austriji de facto i po austrijskim temeljnici zakonima. Nagodba između Austrije i Ugarske bude zato žurno primljena, a da uobće nije riešila jedne važne točke, hrvatskog pitanja; i tvrdim, da je pokvarila nagodbenu misao s obzirom na južnoslavensko pitanje. Na taj način ne mogahu biti zadovoljni Hrvati, i to ni u jednom pravcu. Jer kada su Hrvati, sviestni svojih zasluga sa cjelokupnu državu, tražili, da se izpune njihove želje, morala se, protiv njih iz viših državnih razloga upotriebiti sila, da se čitava nagodba ne dovede u pitanje. Na taj način bijaše stvoren opasni precedens, koji se kasnije nažalost i previše ponavljao. Bilo je potrebno oktroirati posebni sabor, da bi primio hrvatsko-ugarsku nagodbu, kojoj bijaše protivna velika većina naroda u Hrvatskoj i Slavoniji.[130]

[129] *Iz ovakvog slieda misli porodila se osnova o željeznu prievozom iz Istre u Dalmaciju preko istarskih otoka. Ta osnova je nakon izkustva u sadašnjem ratu bez vriednosti (podmornice). Jer u slučaju ozbiljne opasnosti mora zatajiti.*

[130] *Izporedi Bernatzik, VII. 24., str. 716.*

Taj moment je po mom shvaćanju izvor svega zla na jugu Monarhije i onaj pravi razlog, koji je doveo do današnjega rata.

Dalje nas ne može začuditi, da se u toj sredini polovičnih rješenja nije mogla sasvim čisto izraziti Deakova misao. Jednako, kao što u ugarskim odnosima prema Austriji, nisu mogle misli iz god. 1867. sasvim potisnuti misli iz god. 1848., nego možemo stalno opažati od vremena do vremena, kako one u Mađarskoj ponovno uzplamsaju, tako su i u hrvatsko-ugarskoj nagodbi sadržane obje misli; zavisilo je uviek samo o vanjskim okolnostima, u kojem će se pravcu prilike razvijati.

Da bismo kasniji razvoj podpuno shvatili, potrebno je zagledati malko unatrag. God. 1848, bijahu razbijeni mađarski snovi o podpunoj nacionalnoj nezavisnosti, a među činbenicima, koji su surađivali na slomu tih ideala, vidimo Hrvate i Srbe. Sama od sebe nadaje se pomisao, da se je intenzivno političko mišljenje Mađara moralo pozabaviti također i s tim problemom, a i s pitanjem, kako da se ubuduće predusretne takvim možebitnim događajima, kakvi su nastupili god. 1848, To nastojanje dobilo je jasni izraz u § 52, hrvatsko-ugarske nagodbe.[131] Srbi i Hrvati bijahu si god. 1848. vrlo blizu, međusobno se pomaganu, pa je također razumljivo, da su Mađari htjeli i tome predusresti.

Hrvatske i srbske nade u plodove god. 1848. doskora su se razplinule. Nakon deset godina obstanka bijaše Vojvodina ukinuta, a hrvatska borba za slobodu završava se absolutizmom i nagodbom godine 1868. Poznata je krilatica, da su Hrvati uime nagodbe dobili ono isto što i Mađari za kaznu. Taj je neuspjeh međutim Hrvate pogodio neizporedivo teže nego Srbe. Vojvodina bi bila naime pored Srbije i Crne Gore treća srbska državna tvorevina, a bila je zapravo tek nova tekovina, što kod Hrvata ne bijaše slučaj, jer su oni branili posljednje ostatke svoje stare državnosti, čiji bi gubitak morao težko osjetiti čitav narod. Tako su mogli Srbi mnogo lakše preboljeti udarac, koji ih je zadesio god. 1859., nego Hrvati udarac iz g. 1868. Zato je sasvim naravno, da je između Srba i Mađara moglo doći mnogo prije do približavanja nego između Hrvata i Mađara.

Takvo približavanje između Mađara i Srba može se nedvojbeno ustanovili u razdoblju od g. 1848. do 1867. Dokaz za to približavanja našao sam u spisima srbskog državnika Jovana *Ristića*. U njegovu već navađanom spisu može se čitati i ovo: »Premda je u početcima pokreta god, 1848. svatko bio neograničeno i bez priuzdržaja protivan Mađarima, na koncu pokreta mnogi je uviđavni Srbin došao na druge misli. Mnoga bistra glava tražila je uzalud vidljive rezultate te krvave borbe; mnogi se zabrinuto pitahu, nije li počinjena pogrješka, što su zagazila u krvavi rat dva naroda, koji su stoljećima živjeli kao građani u istoj državi ili u prijateljskim susjedskim odnosima. Premda prekasno, ipak su i neki državnici u kneževini Srbiji spoznali, da bi bili potrebni bolji odnosi s Mađarima. A i Mađari bijahu došli do druge spoznaje. Kada je započeo pritisak ruske sile, pristupiše Mađari patriarhu Knićaninu i srbskoj vladi s priedlogom, da se izmire sa Srbima na temelju ravnopravnosti, te da zatim nastupe zajednički protiv Austrije. Grof Julije Andrassy bijaše preko Borče došao u beogradsku tvrđavu i od-

[131] *§ 52. Građansko dostojanstvo bana dieli se od vojničkog, te se postavlja pravilo, da ubuduće vojnička osoba ne smije utjecati na građanske poslove Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. — Ova formulacija zamienjena je u § 7. Zak. čl. XXXIV, 1873., sliedećom: Ban ne smije imati nikakvog vojničkog djelokruga.*

praćen od naših ljudi u grad, da srbskoj vladi podnese priedloge u Kossuthovo ime. Kada je njegov priedlog za izmirenje bio odbijen, zatraži Andrassy, da se opozove Knićanin, da bi se Mađari preko Sriema, Slavonije i Hrvatske mogli protući do svojih saveznika Talijana i njima se pridružiti. A kada je i taj priedlog odbijen, predloži on, da se barem za budućnost ugovori savez između Srba i Mađara za slučaj da bi Mađari ikada došli do svoga prava.

Nakon tih pokušaja razvijaju se povjerljivi odnosi u dva pravca; s jedne strane između kneza i Austrije, a s druge strane izjneđu uglednih Srba i Ugarske.«[132] Mislim, da nakon ovih izvoda mjerodavnog srbskog državnika, ne može više biti sumnje u postojanje toga približavanja, kako to ja tvrdim. Tu se primjećuje također i srbska ženitbena politika. God. 1853. oženio je knez Mihajlo Obrenović prvi vladajući pomagač svesrbskih misli, mađarsku groficu Juliju Hunyady. Mihajlo Obrenović imao je imanja u južnoj Ugarskoj, na kojima je mnogo boravio, jer je zbog svojih veza s Hunyadyma bio rado viđen i na dvoru. On i njegova okolina mogahu na taj način stjecati veze na svim stranama.[133] Već onda se opažao uzki odnos između Srba i Mađara.[134]

Približavanje Mađarima doskora je Srbima donielo liepe plodove. U jeseni god. 1870., dakle skoro nakon što je dualizam, stupio na snagu, predložila je Austrija putem svoga diplomatskog agenta u Beogradu, Benjamina pl. Kallaya, kneževskom namjestničtvu Srbije ugovor o neutralnosti, prema kojem si obje ugovorne strane međusobno osiguravaju neutralnost za slučaj rata između Srbije i Turske kao i za slučaj rata između Austro-Ugarske i jedne treće sile.

»Za ovu neutralnost Srbije obvezuje se Austrija, da će nakon rata poraditi u tome pravcu, da se Bosna, Hercegovina i stara Srbija (čije će se granice još ustanoviti), sjedine sa Srbijom tako, da će te pokrajine zajedno sa Srbijom sačinjavati jednu državu, koja će biti pod suverenitetom Porte pod istim uvjetima, pod kojima se sada nalazi Srbija.«

»Ta aneksija postigla bi se prema potrebi i ratom u trenutku, koji bi se točnije odredio. Čim Srbija anektira spomenute pokrajine, Austro-Ugarska će zaposjesti dio Bosne do Vrbasa i Neretve.«[135]

Taj priedlog stavio je doduše državni kancelar Beust u svojstvu tadašnjeg ministra vanjskih poslova, ali Đorđević, iz kojega uzimam ovaj prikaz, potvrđuje ujedno, da taj projekt potječe od Andrassyja, koji bijaše još tada ugarskim ministrom predsjednikom. Stvarno je ta osnova praktično-političko primjenjivanje shvaćanja Konstantina Porfirogeneta o etničkim granicama između Srba i Hrvata, koji po njemu sežu na iztok samo do Vrbasa. Austrija je prema tome imala steći hrvatski narodni prostor kao pojačanje južne Hrvatske i sjeverne Dalmacije. Spomenuti ugovor išao je prema tome za diobom Bosne i Hercegovine između Srbije i Austro-Ugarske. Uzprkos svemu poštovanju prema tom velikom državniku, moramo taj priedlog ipak smatrati vrlo nesretnim. U tome nam je uostalom Andrassy sam dao pravo, kada je na berlinskom kongresu proturao jedno drugo, mnogo sretnije rješenje. Ali i Srbi ne bijahu s tom diobom sporazumni i odbiju priedlog Austrije.

---

[132] *VII. - 10., str. 48.*
[133] *VII. - 34., str. 19.*
[134] *Na istom mjestu, str. 17.*
[135] *VII. - 29., str. 45., 46.*

Đorđević pripisuje svu krivnju poradi toga Rusiji. Mislim, da u tome nije u pravu, jer ćemo još vidjeti, kako su Srbi imali još mnogo veće težnje i kasnije predložili jedan drugi ugovor o diobi.

Treba još samo dokazati, kada i gdje je trebao sklopljeni sporazum između Srba i Mađara stupiti na snagu i na političkom polju.

U borbi sa srbstvom, hrvatstvo je u razdoblju od god. 1867. — 1880. ojačalo, svladalo je jugoslavenstvo i svojim velikohrvatskini idealom oživjelo je narodnu sviest u Dalmaciji i Slavoniji, gdje je ona u širokim slojevima katoličkog pučanstva bila već obamrla. Time bijahu propale sve srbske osvajalačke namjere, s obzirom na te krajeve. Za vlade bana Mažuranića bijahu prilike u Hrvatskoj i Slavoniji razmjerno povoljne, te je hrvatstvo i dalje ojačalo. Uzprkos svom teoretskom stanovištu bijaše Mažuranić prisiljen zavesti protusrbski pravac, s obzirom na sve izrazitije srbsko rovarenje u zemlji, te mu je uspjelo, da taj pokret zauzda. Ali time je na sebe navukao mržnju Srba, i premda to u ovaj čas ne mogu dokazati, uvjeren sam, da su Srbi svakako pridonieli padu Mažuranića. Ali još prije nego je Mažuranić pao, Austrija je zauzela Bosnu i Hercegovinu. Poznato nam je, kako je operacije okupacione vojske vodio Hrvat pl. Filipović i kako su nakon zauzimanja građanski činovnici bili većim dielom Hrvati, i to baš iz najbliže okoline Mažuranićeve.

Gubitak Bosne i Hercegovine na berlinskom kongresu, pa onda još izticanje Hrvata, izazvalo je u Srbiji zaprepaštenje. Nakon Slavonije i Dalmacije sada je trebalo da i Bosna bude izgubljena srbskoj narodnoj misli! Smatram, da su u tome času Srbi prišli Mađarima upozoravajući na zajedničku opasnost koja prieti, uhvati li hrvatska narodna misao u Bosni dublji korien. Ovdje valja spomenuti, da je to sasvim tipična pojava bizantinske politike, pa se tome nije nipošto čuditi. Želim također naglasiti, da time ne mislim povriediti Mađare i ističem, da ne može pri tome biti govora o nekom savezu, nego o duševnom uplivu. Već sam razjasnio, da se u hrvatsko-ugarskoj nagodbi od god. 1868. ogledaju dva shvaćanja, Kossuthovo i Deakovo, pa nije trebalo nikakvih vrhunaravnih sila, da pretegne Kossuthova misao. Osim toga mi je upozoriti na često već naglašeni »pokvareni smisao dualizma«, prema kojemu su Hrvati u Monarhiji, a osobito u Ugarskoj, a priori izpadali kao neki element opasan, po državu, s kojim treba odmah u početku odlučno postupati, da ne smeta djelo izvršeno nagodbom. Srbima poradi toga nije nipošto bilo težko uvjeriti Mađare, da je potrebno oštrije nastupati prema Hrvatima i da su probitci Srba i Mađara u tome uzporedni. Srbima je drugim riečima uspjelo, da Mađare nahuškaju Hrvatima na vrat.

Za dokaz ove tvrdnje pozivam se u prvom redu na način pisanja srbskih listova u južnoj Ugarskoj u godinama 1879. i 1880., poimence na pisanje novosadske »Zastave«, a osobito na njezin članak od 1. siečnja god. 1880., spomenut već na str. 261.

Ali još mnogo uvjerljivije je mađarsko djelce *Pestyjevo:* »Die Entstehung Kroatiens«.[136] U tome spisu zastupa mađarski povjestničar ove misli: 1. Hrvati su malen narod, kome nedostaju gotovo svi preduvjeti

[136] *VII. 26.*

za državni obstanak. Njihov pokret ne potječe od nagona za slobodom, jer ga je reakcija umjetnim načinom stvorila.[137] Tako zvani Deakov »Bieli list« vrhunac je svih pogrješaka mađarske politike, jer znači niekanje poviestnog prava, na kome je sazdana ugarska država; Franjo Deak i ostali tvorci nagodbe od god. 1868. bili su doduše ljudi čistog i plemenitog značaja, ali vrlo loši političari;[138] 3. Hrvatska i Slavonija nisu uobće nikada sve do najnovijeg vremena bile hrvatske, nego su izvorna tekovina Ugarske,[139] tako zvano »ugarsko prekodravsko područje«,[140] koje se tek uvođenjem sekundogeniture i separatističkih nastojanja »mlađih kraljeva« odielilo od Ugarske. Današnja razdioba nastala je tek koncem 18. stoljeća,[141] i to dobroćudnošću i slabošću Mađara s jedne strane i formalnim pogrješkama i juridičkom netočnošću ugarskog sabora s druge strane;[142] 4. Kossuthov postupak u saborima god. 1847. i 1849. i njegovo shvaćanje, da Hrvatska ne postoji, bijaše sasvim izpravno.[143] Nagodba od god. 1868. »proizvod je mekog srdca« i »velika pogrješka«.[144] Počinjene pogrješke valja temeljito izpraviti, i to tim, većma, što je razvoj prilika u hrvatskom smislu opasnost za Monarhiju,[145] jer izkustvo uči, »da neke narodnosti traže središte izvan Monarhije«.[146] 5. Nagodba od god. 1868. i autonomija, dana Hrvatima tom nagodbom, nespojive su s jedinstvom i sigurnošću ugarske države (aluzija na ustanak u Krivošijama)[147] pa se treba odreći dosadašnje politike.[148] Dielovi zemlje preko Drave treba da dođu u čvršću vezu s Ugarskom, a to se ima postići revizijom nagodbe, koja će međutim imati da bude provedena u drugačijem smislu, nego što to Hrvati žele.[149] Županije sriemska, požežka i virovitička, koje se danas sasvim krivo nazivaju Slavonijom, treba opet pripojiti Ugarskoj, a s Hrvatskom uobće postupati kao i s Erdeljem, jer nema nikakva veća prava od Erdelja.[150] 6. I Bosna se nalazi u sliedu tih misli. »Njihova autonomija prekoračuje razborite granice. Vojna Krajina im je predana. Ne preostaje nam, nego da poput berlinskog kongresa, razdajemo tuđe zejmlje«. Pisac očito misli »srbsku« Bosnu.

Na te izvode, koji su pravi znanstveni navještaj rata Hrvatima, odgovorio je još iste godine hrvatski povjestničai profesor *Klaić* svojom studijom: »Da li je nekadašnja Slavonija bila izvorno hrvatskom ili ugarskom zemljom.«[151] Ne mogu se ovdje nažalost pozabaviti Klaićevim sliedom misli i njegovim dokazima, ali ne mogu prešutjeti, da mi se mnogo više sviđaju od Pestyjevih, već poradi toga, što izgledaju mnogo mirniji, manje strastni i bez ikakve tendencije.

Ovdje se moram ograničiti na konstataciju, da su Pestyjeve temeljne misli, prema kojima su Hrvati malen narod »bez preduvjeta za samostalni državni život« i da su nadalje proizvod katoličke reakcije, da se Hrvatska izprva zvala Slavonijom i tek kasnije se nepravom nazvala Hrvatskom, zapravo misli Vuka Stefanovića Karadžića, koji je njima započeo velikosrbski pokret već god. 1836. u svom »Kovčežiću«, misli, na koje možemo naići u svakom svesrbski zadojenom djelu. (Izporedi str. 194.). Time sam već izrekao svoj sud o Pestyjevu djelu. Ono predstavlja u neku ruku suradnju Mađara i Srba protiv Hrvata. Tu se ujedno vidi, kako pod srbskim uplivom ponovno oživljuje Kos-

---

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

suthova misao i pobjeđuje Deakovu misao s obzirom na mađarsku politiku prema južnim Slavenima.

Ta knjižica imala je vrlo velik utjecaj na razvoj južnoslavenske politike, jer ona označuje onaj oštri pravac, koji bijaše god. 1880. uveden prema Hrvatima. Ona je samo vidljivi znak onog oštrijeg načina prema Hrvatima, koji započinje god. 1880. padom Mažuranića i čija posljedica bijaše poznata afera s grbovima. Tim načinom nije htio vladati grof Pejačević »ban kavalir« i zato je otišao: ali Khuen Hedervary vladao je na taj način u Hrvatskoj punih dvadeset godina. Pri tome je važno, da Pestyjevo shvaćanje vlada još i danas u Ugarskoj, pa ću kasnije još upozoriti, kakve se pogibli u tome kriju.[152]

Poznato je, da su Srbi bili glavnim osloncem Khuenova sustava. Trebalo bi samo upozoriti na činjenicu, koja bijaše zapažena pri nastupu Khuenove službe u Hrvatskoj, da su naime upravo Srbi tražili vezu s novim banom, a ne obrnuto.[153]

I u Bosni se opaža ista pojava. Odmah prvih godina nakon zauzimanja, poslan bi u Bosnu mađarski Srbin barun Nikolić kao građanski pobočnik. On je u kratko vrieme skršio hrvatski upliv, ali nije odgovarao, te je doskora nestao s poprišta. Zatim dođe u Bosnu Kallay, pisac izvrstne srbske poviesti, prema kojoj međutim izgleda kao utvrđeno, da je Bosna srbska zemlja. No mi smo već vidjeli, kakav bijaše razvoj toga čovjeka i upozorili, da je bio prisiljen zavesti svoj redarstveni sustav, jer nije smio otvoreno nastupiti protiv srbskog rovarenja. Ali kada je god. 1903. njegov redarstveni sustav ukinut, započele su u Bosni razne potežkoće, koje su dovele do međunarodnih zapletaja i bile predteče sadašnjeg rata.

Pa i u samoj Dalmaciji osjećao se taj utjecaj. Kada su godine 1883. Hrvati dobili većinu u dalmatinskom saboru protiv Talijana, nije vlada imenovala predsjednika sabora iz hrvatske saborske većine, nego je imenovala jednog Srbina u suprotnosti s parlamentarni m običajima. Tu pojavu, koja, je tada iznenadila Hrvate, komentirao je tadašnji hrvatski vodeći oporbeni list ovako: »Predsjednik dalmatinskog sabora izabran je poradi toga iz saborske manjine, da bi se štedjela mađarska osjetljivost. Poznato je, kakvim se nepovjerenjem gleda na katolicizam u Bosni, i zato se Srbi posvuda odlikuju i pomažu.«

»Naše je mišljenje, da je austrijska vlada u nastojanju da zadovolji Mađare, povriedila osnovno načelo ustavnosti i parlamentarnih običaja, kada je predsjednika i podpredsjednika sabora imenovala iz redova manjine. Time je htjela naglasiti, da ni na koji način ne će podupirati tako zvana velikohrvatska nastojanja. Ali sve to nije dovoljno osjetljivim Mađarima, koji uzprkos tome bune u poluslužbenom »Nemzetu« i napadaju grofa Taaffea, »što on tobože podupire hrvatska nastojanja. Mađarska treba da bude na oprezu.«[154]

Pestyjevo djelce postalo je vrlo važno za Srbe. Time, što Hrvati bijahu označeni »crnom ovcom u zemlji«, bijahu Srbima u državi dane slobodne ruke. Tako se oni pod Khuenom bujno razviše u »državotvorni element«. No njihov glavni uspjeh sastojao se u tome, što im je

[152] U »Pester Lloydu« od 30. prosinca 1916. prigodom krunidbe kralja Karla napisao je Henrik Marczali, vodeći mađarski povjestničar, članak »Razvoj mađarskog kraljevstva«. Tu dolazi Pestyjevo shvaćanje opet do izražaja, jer se u tom članku nalazi i ovaj odlomak: »Prestolonasljednik se zove gospodin (Urum) bijaše obično vojvoda slavonski, a kad kada i erdeljski. Ovi dielovi države zahvaćaju početak svog posebnog položaja tim dobima«. Ipak je to malo previše, kad se državna tvorevina jednog političkog naroda iz 7. st. uspoređuje s jednom lokalnom autonomijom iz 16. st. Poznato je, da je vojvodinu Erdelj organizirao Hrvat ili poluhrvat Juraj Utješenović-Martinusius na saborima u Tordi godine 1542. i 1544.

[153] H. 24., str. 405.: Prvi mu se počevše (Khuenu) neprestano približavaju stanoviti pravoslavni odličnici. Taj prvi dojam dao je osnovni pravac njegovoj vladi. Možda je Khuen već iz Pešte ponio gotovi program o Srbstvu i Hrvatstvu, što bi se moglo zaključivati iz njegovih govora u saboru, gdje dodiše govori o »slavonskom narodu«, ali ne govori o hrvatskom. »No sa čisto ljudskog stanovišta može se sasvim dobro shvatiti, da je bio sklonjiji pravoslavnom elementu i protežirao ga, i to svakom prilikom pokazivao, tako da mu se to, kako mu je vrlo dobro poznato, predbacivalo u jednoj madjarskoj ... u javno prigodom nekog plesa«

[154] »Pozor« od 21. srpnja 1883.

s pomoću mađarskog učenjaka uspjelo čitav položaj okrenuti na štetu Hrvata. Nemaju Srbi namjere za osvajanjem, koje treba pobijati, nego Hrvati, nisu Srbi element opasan za državu, nego Hrvati, nisu Srbi i pravoslavlje krivi svim nedaćama Monarhije na jugu, nego Hrvati i katolička »reakcija«, koja za njima stoji. Pestyju bijaše suđeno, da u pravom svietlu prikaže hrvatski »švindl« na štetu Srba.[155]

Upravo nas začuđuje, kako Srbi znadu stvari izvrnuti! Tek kada se to shvati, može se razumjeti što mislim pod strašnom silom i opasnosti bizantske crkvene i državne misli.

No uzprkos tom uspjehu, mogahu Srbi požeti plodove samo u Hrvatskoj i Slavoniji, koja bijaše neposredno zavisna od mađarske vladavine. Tu se tihi postojeći mađarsko-srbski savez održao dvadeset godina i samo protusrbski izpadi god. 1895. (prigodom posjeta kraljeva u Zagrebu) i god. 1902. svjedočili su, da je atmosfera napeta. U Bosni i u Dalmaciji Srbima nisu međutim cvale ruže. Kallay proniknuvši njihove namjere, nije nikako bio voljan, da im učini neke ustupke, a u Dalmaciji ugrožavao je srbske težnje sve snažniji utjecaj Starčevićeve stranke prava.

Srbima bijaše potrebno, da ponovno ojačaju svoj utjecaj u Monarhiji. Oni se opet obrate Mađarima. Bivši srbski ministar predsjednik Milan *Piroćanac* predloži mađarskoj vladi, ne znam točno kada, ali mislim, da je to bilo g. 1890.— 91., spomenicu odprilike sliedećeg sadržaja: Mađari nemaju pristupa na more, jer put na Rieku vodi preko hrvatskog zemljišta. Mađari bi trebali zato jednom odlučnom gestom anektirati županije varaždinsku, zagrebačku i modruško-riečku. Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju, zemlje, u kojima ionako žive štokavci, t. j. čisti Srbi, trebali bi ujediniti i prepustiti Srbima. Srbi bi u tome slučaju odtjerali Obrenoviće i ujedinili se s Mađarima i s njima zaključili nagodbu. Tako bi Mađari došli neposredno na more, povećali bi svoje zemljište i postali bi velesilom mimo Beča.[156]

Namjera toga priedloga je sasvim jasna. S pomoću Mađara htjelo se ostvariti velikosrbsku misao, i sve južnoslavenske zemlje, koje pripadahu tada Austro-Ugarskoj, a nekada pećkoj patriarhiji, i koje ne spadahu pod Ugarsku u užem smislu, htjelo se opet predati u ruke Srba. Za uzvrat nuđa se Mađarima velikodušno izlaz na more i djeluje se snažno na maštu Mađara u smislu oživljavanja Kossuthove misli. Težko je donositi sudove o tuđim namjerama, ali sam, poznavajući srbsku poviest, duboko uvjeren, da Srbi tu osnovu nisu nikada uzimali ozbiljno. To bijaše samo tipičan slučaj one politike zavaravanja, kojom su se Srbi onako spretno služili i spram papa, kako nam to Kallay izvrstno prikazuje.[157] Srbima bijaše stalo samo do toga, da steknu pomoć Mađara protiv Hrvata, pa je zato Piroćanac zamislio tu osnovu o podjeli hrvatskog zemljišta između Mađarske i Srbije. Što bi to značilo za Monarhiju i za samu Ugarsku, možemo si danas vrlo dobro zamisliti. Namjera Srba bijaše djelomice uspjela. Kod Mađara učvrstilo se uvjerenje, da bi se Kossuthova misao mogla ipak ostvariti u Hrvatskoj s pomoću Srba. Praktični uspjeh te sustavne srbske politike jest Khuenovo doba i ona politika, koja se vodila u Bosni nakon Kallaya.

---

[155] *VII. – 26., str. 86.*

[156] *IV.,-24., str, 532. Već mi je nekoliko godina poznato, da taj memorandum postoji, ali o njegovu sadržaju nisam mogao ništa pouzdano doznati. Poznato mi je također, da je u »Neue Freie Presse« godine 1891. ili 1892. izišao o tome jedan članak. Tražio sam ga, ali ga nisam mogao pronaći. Zato sam se morao poslužiti navedenom hrvatskom borbenom brošurom, kojoj moram prepustiti odgovornost za izpravno prenesen sadržaj.*

[157] *III. – I., str. 97.*

Daljnje prikazivanje političkih događaja vodi nas do riečke rezolucije god. 1905., koja je proizašla iz sasvim jednakih zamisli. Ali to prikazivanje spada u sliedeće poglavlje.

Treba mi dakle sada sabrati, što sam dosele izložio. Govorio sam o »pokvarenom smislu dualizma« kao glavnom razlogu nezdravih prilika na jugu. Nisam nimalo sklon simbolizmu i nastojim, da svoje misli po mogućnosti što točnije izrazim. Pokvareni smisao dualizma sastoji se iz dviju komponenata, iz austrijske, t. zv. Thugutove misli, u kojoj je sadržano nastojanje, da Austrija zadrži Dalmaciju na svaki način. Thugutova misao sastoji se opet iz formalnog državopravnog i iz gospodarsko-političkog diela. Mađarska komponenta sastoji se pak iz toga, što se misao vodilja nagodbe, Deakova misao, koja u hrvatsko-ugarskoj nagodbi od 1868. i onako nije došla čista do izražaja, postupno eliminirala primjenjivanjem nagodbe, i što se na položaj misli vodilje uzdignula Kossuthova misao, sasvim oprečna Deakovoj.

To je klica bolesti na jugu, čije neizbježivo djelovanje nije dopustilo, da se država smiri. To valja požaliti, tim više, što je tu klicu sustavno odgajao onaj, tko je jedino i izključivo imao od toga koristi, a to je Bizant, ili konkretnije rečeno, velikosrbski pokret.

9. Austro-Ugarska pod utjecajem Bizanta

Oduviek sam bio iz načelnih razloga protivan »politici rekriminacija» onoj politici, koja u slučaju neuspjeha, velikih nesreća i koja traži uviek »krivca«, koji onda mora izpaštati kaznu. Protivan sam toj politici iz empiričkih i praktičkih razloga. Postoji naime u prvome redu opasnost, da ćemo u razpoloženju, koje obično vlada nakon katastrofa, pozvati na odgovornost sasvim nedužnoga, a zatim takva politika demoralizira čitavu sredinu, jer ljudi na odgovornim položajima nastoje onda previše da budu formalno »pokriveni«, umjesto da se brinu za pozitivne uspjehe, i treće, što je možda najvažnije, ovakvo formalno žrtvovanje »krivca« lišava nas dužnosti, da tražimo prave uzroke nesreće, pa onda ne možemo zlu temeljito doskočiti.

To sam spomenuo u uvodu, jer mislim, da se je mnogi čitatelj, i to baš onaj, kome je na srdcu sudbina naše častne Austro-ugarske monarhije, kada je čitao posljednja poglavlja ove knjige, zaprepašteno zapitao: kako bijaše sve to uobće moguće? Uvjeravam vas, da sam se to i sam pitao. Mnogu sam bezsnenu noć proveo od uzbuđenja, kada sam postepeno istražujući odkrivao razne odnose, koji su nezadrživo tjerali u ovaj rat. Često sam se prestrašio vlastitih misli. Ali dužnost naprama državi nalaže mi, da muževno izrečem i zastupam svoje misli, koje su istinite, bez obzira na to, hoće li one biti posvuda povoljno primljene. Pa ako se u Austriji stavi toli omiljelo pitanje, tko je svemu tome kriv, onda ću u skladu s mojim uvodno spomenutim stanovištem, odgovoriti: Nitko nije kriv! Nitko nije kriv poradi toga, što prije, nego se jedno zlo suzbija, treba spoznati sve odnose, koji su s njime u vezi. Te spoznaje nam nedostajaše, i to tim više, što su se moćni interesi po-

vezali na postojeće stanje, i što oni, koji bi u prvom redu bili pozvani, uobće nisu imali interesa, da upoznaju istinu. Punim pravom mogao je već g. 1908. jedan Niemac, domoljub iz Austrije pisati: »Pravo je čudo, kako su ljudi u Austriji bez orientacijs o prilikama u Bosni Hercegovini. Izgleda, kao da austrijska javnost namjerno izbjegava svaki razgovor o prilikama u zauzetom području (još bi bolje bilo kazano, na slavenskom Jugu Monarhije).«[158]

Upoznali smo međutim već jedan novi pojam, što sam ga nazvao »pokvarenim smislom nagodbe«, kome pripisujem krivicu za sasvim neshvatljivu pojavu, da se počevši od god. 1867. i osobito poslije god. 1878. čini u južnim slavenskim zemljama gotovo uviek suprotno od onoga, što bi u probitku države valjalo činiti. Ali to nije dovoljno. Ostaje nam još čitav niz činjenica, koje time nisu razjašnjene. Treba potražiti još jedno drugo tumačenje, a to je neki upliv, neko stanovito vezanje misli u stanovitom pravcu tako, da se one u Austro-Ugarskoj susreću uviek u onome pravcu, koji je povoljan za Bizant, za neprijatelja. Nadam se, da će se svatko složiti sa mnom u tvrdnji, da je u probitku svakog državljanina, da se više ne ponove događaji, kakvi su se zbili u razdoblju od g. 1904. —1914. Hoćemo li pak zaista, da se više ne ponove, moramo se pozabaviti problemom toga bizantskog upliva.

Ako treba razjasniti, kako ja zamišljam postanak toga vezanja misli u jednome pravcu, upozorit ću u prvome redu na sugestivnu snagu Bizanta kao cjeline i kao svakog pojedinog individuuma — tu sugestivnu snagu spomenuo sam već u 5. dielu na str. 156. Tamo sam spomenuo onaj »liet moljaca« prema svjetlu, koji smo promatrali u ovome ratu kod malenih bizantinskih država, koje je Rusija snažno privlačila, te su one sliepo srnule u propast. Od toga je sačuvala Bugarsku jedino herojska protubizantinska prošlost, a Grčku još nedovoljno ocienjena krepost jednog snažnog vladara. Ta sugestivna moć Bizanta nije nikakva nepoznata činjenica, nego je već češće obrađena u književnosti. Bivšem srbskom ministru predsjedniku dru Vladanu *Đorđeviću,* bijaše stavljeno u dužnost, da taj pojam popularizira. On ga donosi u posebnom obliku i govori o ruskoj hipnozi.[159] No jedna brošura, koja je godine 1915., dakle za vrieme rata, izašla u Hrvatskoj, govori o »srbskoj hipnozi« u hrvatskom narodu, o pojmu, koji poznajem iz vlastitog opažanja, te sam ga često mogao opaziti i izpitati.[160] Tu pojavu treba uobćiti, pa reći: sugestivna moć jest uobće svojstvo Bizanta i djeluje jednako između bizantinskih vjernika kao i u još povećanom obsegu prema inovjercima. To je toliko profinjeni sustav laži i paralaži, stavljen u službu pojačanja vlastite moći, koji protivnika toliko smete, da na koncu ne zna ni kuda ni kamo, te se konačno apatično i bez volje prepušta vodstvu perfidnog častohlepnika. Budući da je povećanje vlastite moći bitno svojstvo, cilj i životni sadržaj svakog Bizantinca, to laž i paralaž postaju dužnošću, čim služe tim sredstvima. Daljnja je posljedica, da Bizantinac vjeruje vlastitim lažima svim žarom svoga religioznog htienja. U tome žaru, u intenzitetu vjerovanja u vlastite izmišljotine i smicalice, leži izvor sugestivne moći, jer svako snažno htienje djeluje sugestivno i prenosi se na druge. Treba li navesti primjer za takvo žarko

---

[158] *VII. – 23., str. 1.*
[159] *VII. – 28., str. 16., 47., 147.*
[160] *VIII. – 8., str. 65.*

htienje? Evo ga odmah. Ustanovili smo, da Bosna etnički nije srbska i da je Srbi nisu nikada dosada posjedovali. A vidjeli smo međutim, kako o tome piše Spalajković. (Str. 205.—206.). Vladan Đorđević naziva Bosnu i Hercegovinu čak »dvjema najsrbskijim pokrajinama«, »to etnografsko srdce čitavog srbskog naroda«[161] »zemljom, koja je toliko srbska, koliko je Moskva ruska«. Bosnu i Hercegovinu trebaju Srbi u svrhu ostvarenja religiozne misli o pećkoj patriarhiji i za povećanje svoje vlastite moći, pa zato vjeruju, da je tako. A vjeruju to tako žarko, opetuju te laži tako često, da im se na koncu vjeruje. Isto tako je i s Dalmacijom, Slavonijom i t. d.

Tu je izvor bizantskog utjecaja.

Jedan konkretni izvor toga upliva jest »znanstveno« prikazivanje etnografskih granica na jugu Monarhije, koje sam označio krivotvorenjem poviesti, a koje se posredovanjem Šafarika, Dobrovskog, Kopitara i drugih, uvuklo u čitavo južnoslavensko jezikoslovlje i historiografiju. Ne mogu dovoljno naglasiti, kako mi bijaše težko upotriebiti nesimpatičnu rieč »krivotvorenje poviesti«. Ali s vremenom moji su obziri prestali. U časopisu »Das neue Österreich«, u broju za prosinac 1916. naišao sam na jedan članak Georgija Ghika, očigledno Grka, pod naslovom »Balkanski problem«, u kome se nalazi ovaj odlomak (str. 22.): Stogodišnji ratovi Rusije protiv Turske, huškanje kršćanskih naroda Blizkog Iztoka jednih na druge raznim krivotvorenjem poviesti i stvaranjem nepremostivih suprotnosti među njima, osobito između Bugara, Rumunja, Srba i Grka, da se ne ujedine i ne preprieče put u Carigrad, nadalje upotrebljavanje sad jednog, a sada opet drugog tog naroda u svrhu napadaja na Austro-Ugarsku ili Tursku, sve to ima samo jedan neodloživi cilj: osvojenje Carigrada i svih susjednih zemalja.« To svjedočanstvo jednog pripadnika bizantske vjeroizpoviesti, na koje sam sasvim neočekivano naišao, vrlo mi je dragocjeno, jer me je lišilo mnogih obzira spram vlastite moje savjesti.

Treba ustanoviti, da se ne samo Austro-Ugarska, nego i čitav sviet nalazi pod uplivom Bizanta, a time i pod uplivom srbskog častohleplja. U sljedećem ćemo poglavlju vidjeti, kako je ta okolnost duboko djelovala na poviest Hrvata i kako je postala odlučnom po čitav njen razvoj od god. 1830. pa sve do danas. S pomoću zavedene znanosti Srbi su u čitavom svietu stvorili razpoloženje za svoje težnje.

Sada ću prikazati nekoliko konkretnih slučajeva, u kojima se utjecalo na znanstveno mišljenje.

Počevši od god. 1867. izlazilo je u Hamburgu etnoložko djelo »Die Volker Europas« (Narodi Europe), kulturne i karakterne bilježke o europskim narodima I. H. *Kohla* (drugo, pregledano i popunjeno izdanje B. S. Berendsohna). U tome se djelu govori o Srbima na str. 72.—82. Na strani 73. nalazim ovo: »Od Dunava i s ilirskih planina, odakle ponajprije dođoše, prodrli su ti srbski Slaveni sve do Jadranskog mora u oblast Venecije, a uz Dunav i Savu prodrli su do granica Tirola, Salzburga i Gornje Austrije u sve iztočne alpinske doline. Oni se dakle prostirahu od sjevernih granica Macedonije i Albanije sve do u Njemačku, kroz dugačko razvučeno područje, koje je skoro tako ve-

[161] *VII. 28., str. 59.*

liko kao kraljevina Pruska, i u kojem još danas ima 6—7 milijuna tih Slavena.

Jedva da je koji drugi slavenski narod razpršen kao ilirski ili srbski u tolike male dielove, razna sporedna plemena i narječja i doživio tako različitu sudbinu. Na čitavom njegovu širokom području nalazimo mnoštvo preraznih narodnih i pokrajinskih imena.«

»Iz tih prilika i takvih tendencija, velim, možda su nastala razna brojna plemena i narodna imena ilirsko-srbskih Slavena: Ali ako želimo u tome metežu stvoriti neki pregled, možemo razlikovati ove glavne skupine:

1. Srbe u užem smislu; u ove ubrajamo Slavonce, Bosance, Crnogorce, Dalmatince i stanovnike sadašnje tako zvane kneževine Srbije.
2. Hrvate u Turskoj i Austriji.
3. Tako zvane Slovence ili Vende u Istri, Štajerskoj i Kranjskoj.

Razne okolnosti dokazuju, da svi oni spadaju jednoj velikoj grani Slavena (t. j. srbskoj), koja je međusobno istovrstna, a razlikuje se u mnogome od ostalih velikih slavenskih grana, na iztoku od Bugara, a od Čeha i Poljaka na sjeveru.«

Tako su Srbi, izprva najmanji narod među južnim Slavenima, postali »velikom slavenskom granom« s pomoću svoje »narodno-crkvene» »pobožne prevare« i slavenskih i njemačkih učenjaka, pa je tako rusko-srbsko krivotvorenje poviesti podpuno postiglo svoj cilj, da se naime Srbi prikažu što većima, a katolički Hrvati što manjima. Kako je to savršeno uspjelo, vidi se najbolje na str. 72., gdje Kohl nabraja »srbska plemena«: hrabri Bosanci, Morlaci i Dalmatinci, Slavonci i konačno doduše ne sasvim srbski, ali Srbima ipak vrlo blizu srodni Hrvati ili »Krovati«. Vidimo, da je tu podpuno usvojeno stanovište Vuka Karađžića, osnivača narodno-političkog svesrbsbva (velikosrbstva). Ne može se Hrvatima sasvim poreći obstojnost, pa se zato barem slabi njihova samostalnost, koliko je to već moguće.

Je li dakle čudo, da je u tome spletu raznih laži, što ih je znanost usvojila, politika Monarhije izgubila svoju orientaciju. Je li čudo, što Austrija god. 1867. nije Dalmaciju predala Hrvatima, kad je ona pripadala nacionalno Srbima, a ne Hrvatima po tvrdnji službenog narodoznanstva? Je li čudo, što god. 1867. nije mogla prodrieti čista Deakova misao, kad su Hrvati samo neznatni plemenski ogranak od nekoliko stotina tisuća duša. kojima bi za volju morali Mađari žrtvovati svoje liepe nade? Zar da strogo sudimo Pestyjevu zasliepljenost, što je Hrvatima htio bezuvjetno oduzeti Slavoniju, porekao im sve uvjete za život i na koncu uztvrdio, da je hrvatski »švindl« odkriven? Bizant je sviestno i namjerno smeo svojim krivotvorinama sve pojmove, da bi mogao loviti u mutnome, što i čini s mnogo uspjeha počevši od god. 1860.!

Neka se možda ne misli, da sam izabrao nekog smušenjaka, koji je napisao kakvu ludu knjigu. Isto tako izgleda čitava slavistika, koja sve do danas počiva na radovima Dobrovskog, Šafarika i Miklošiča. God. 1914. objelodanio je slavni slavist u Heidelbergu A. *Leskien* »Gramatiku srbsko-hrvatskog jezika«,[162] u kojoj se nalazi ovaj odlomak: »Raz-

[162] *VIII.-4., str. 19.*

nim političkim, promjenama iztisnuta su plemenska imena i nadomještena imenom Srbi, koje je sada skupno ime za slavenske stanovnike Crne Gore, južne Dalmacije, Hercegovine, Bosne, prijašnjeg turskog kosovskog vilajeta . . . kraljevine Srbije, Slavonije, Sriema i Banata.« I taj slavni učenjak ne može se sloboditi skrbničtva velikosrbskih misli. Naravski da i u Francuzkoj i Englezkoj nije bolje. U kalendaru »Vardar«, zaplienjenom negdje na jugu, našao sam samodopadnu bilježku iz god. 1908. ili 1909., da je francuzki historičar Thiers predložio jednu kartu na kojoj bijahu sjeverozapadnim granicama srbskog Dušanova carstva označeni Villach, Trst, zatim Istra, morska obala do Preveze, na jugu do zaliva Volo, zatim morska obala do Galipolja, morski tjesnaci, Crno more do Kilije i zatim Dunav; tu se nalazi i tvrdnja, da se Dušanovo carstvo protezalo do Klagenfurta. Pa onda se još netko čudi, da Srbi traže za sebe sve južnoslavenske zemlje! Ta oni imaju za to znanstveno uporište, jer je službeno mnienje današnje znanosti, da su Srbi glavni sastavni dio južnoslavenskog stanovničtva u Monarhiji, i da su Hrvati samo neznatni mali narod, koji nema prava na samostalni život.

A sada se mora takovim neizrecivim žrtvama u moru krvi platiti spoznaja, do koje se moglo doći jednom ili dvjema objektivnim i savjestnim znanstvenim radnjama!

Ali odmah ću dokazati, da su i službeni krugovi Monarhije sasvim zastupali stanovište, koje su velikosrbska nastojanja uspjela sugerirati Europi!

U studenome god. 1885., kad su Bugari pod Batenbergom suzbili srbske napadače i upravo pokušali da satru Srbe, izprieči se Monarhija protiv Bugara. Grof Khevenhüller preda Bugarima ultimatum, kaji js spasio Srbe. U obrazloženju tog ultimatuma veli se: »Ako Vaša Visost ne bi postupala u skladu s tom željom, ovlašten sam izjaviti, da će Njegovo Veličanstvo, moj uzvišeni suveren, koji vlada nad tri milijuna Srba, koji nastavaju u Austro-Ugarskoj« i t. d, ... To je svakako važna izjava, jer ona razjašnjava razloge tog postupka i shvaćanje, koje je vladalo u vanjskoj politici Austro-Ugarske. Ali ako sračunamo broj Srba u Austro-Ugarskoj god. 1885., te se pri tome držimo shvaćanja Setona Watsona, koje osim nekih pogrješaka, što ću ih kasnije ustanoviti, smatram u glavnome izpravnim, i uzmemo srednji broj stanovničtva prema popisima od god. 1880. i god. 1890., dobivamo sliedeće brojeve:

Srba u Hrvatskoj i Slavoniji	530.000
Srba u Bosni i Hercegovini	570.000
Srba u Dalmaciji	80.000
Srba u Ugarskoj	470.000
ukupno Srba u Monarhiji	1,650.000

Gdje je dakle ministarstvo vanjskih poslova smoglo tri milijuna Srba u Austro-Ugarskoj? Sasvim jednostavno. U smislu »službene znanosti« broji ministarstvo vanjskih poslova u Srbe još i:

bosanske muslimane	490.000
Slavoniju (katoličke Hrvate)	300.000
bosanske katolike (Hrvate)	270.000
Dalmaciju (katoličke Hrvate)	450.000
ukupno Hrvata	1,510.000

Eto dakle tih tri milijuna Srba. Nitko dakako pri tome nije ni slutio, da je broj Srba umjetno udvostručen i da je to stanovište, koje se nakon konstatacija ovoga djela mora nazvati svesrbskim (velikosrbskim). A trebalo je samo zatražiti brojitbeni izvještaj zemaljskih vlada u Zagrebu, Zadru i Sarajevu, pa bi se doznala pouzdana istina. Tako sve do u najnovije doba ne bijaše u Austro-Ugarskoj jasno bitno pitanje, s kakovim brojevima treba zapravo računati.

Značajno je, da je to razjasnio tek jedan Englez (Seton Watson), koji kao uvod u svoju knjigu donosi zemljopisno-brojitbenu opazku i navodi bar u glavnim crtama izpravne brojeve.

Naprosto je nevjerojatno, kakova pometenost vlada posvuda još i danas u Monarhiji s obzirom na brojčane odnose stanovničtva Hrvata i Srba.

God. 1914., već za vrieme rata, čitao sam u jednom uglednom austrijskom obiteljskom listu bilježku o »hrabrim Hrvatima«, kojih ima u Austro-Ugarskoj 1.600.000, i o Srbima, kojih u Monarhiji ima 4.000.000.[163] Što da se kaže o državi, čije novinstvo upravo pohlepno smanjuje broj svojih pristaša i povećava broj svojih neprijatelja? Zar to nije sugestivni upliv, kad se tako uztrajno ide na ljepak bolestnoj neprijateljskoj megalomaniji?

To sve nije međutim još ništa. U listu »Die Zeit« od 8. travnja 1909. napisao je sveučilištni profesor dr. Moritz *Benedikt* članak pod naslovom »Nach dem Erfolg« (Nakon uspjeha). U tome se članku nalazi sliedeći odlomak: »U Bosni su muslimani i katolički Hrvati velika manjina, odprilike jedna petina pučanstva. Četiri petine pučanstva smatraju se Srbima, i to pravoslavnima«. Tu se dakle izkrivljuje sasvim jasna bosanska brojitba. Stvarno sačinjavaju muslimani i katolici tri petine, a pravoslavni dvie petine (43%) svega pučanstva, te je gospodin sveučilištni profesor smanjio prve (pouzdani element) na jednu trečinu, a Srbe je udvostručio. No sad tek dolazi koristna primjena: »Zapostavljanje grkoiztočnih Srba nije ih samo privuklo kraljevini Srbiji, nego je izpunilo iredentističkim mislima također i Srbe u Bosni, u Hrvatskoj i u južnoj Ugarskoj. Što više bude hrvatski državni odvjetnik u Zagrebu dokazivao, da su vođe velikosrbskog pokreta krivi, to više moraju vlade obiju pola države, zajednička vlada i pučanstvo, a osobito mađarsko i hrvatsko, uvidjeti, da nam je glavna dužnost, želimo li u ubuduće sačuvati cjelokupnost Monarhije, da za Austriju stečemo simpatije grkoiztočnih Srba. Da nije bilo bornirane državne uprave, desilo bi se obrnuto, te bi Austrija stekla simpatije Srba u kraljevini Srbiji«. Zatim sliedi čitav niz mjera, koje valja poduzeti, ne bi li se stekle simpatije »srbskih plemena«.

[163] *Prema popisu pučanstva god. 1910. točni su brojevi za čitavu Monarhiju odprilike upravo obrnuti. U Monarhiji ima 3,800,000 Hrvata i oko 2.000.000 Srba. Izporedi VIII. dio, 1. poglavlje.*

Taj članak sadrži dakle opet krivotvorene brojitbe, krivotvorenu južnoslavensku poviest i podptmo izvrnuti prikaz položaja na jugu, a sve je to značajno za bizantinsku taktiku u borbi. No kako da se razjasni, da jedan austrijski sveučilištni profesor stavlja svoj podpis pod ovakove izvode? Stvar si mogu predstaviti samo tako, da je neki prevejani Srbin naveo gospodina sveučilištnog profesora u kavani na zanimljivi politički razgovor, liepo mu podmetnuo svoje misli i brzo mu poslužio materialom, kojim gospodin profesor poslužuje austrijsku javnost, a da ga nije ni izpitao i ni ne sluti, kakovu štetu time nanosi državi, kojoj služi! Ne poznam gospodina profesora i sasvim mi je ravnodušan, ali treba ustanoviti, da je upravo sramotno, kada ljudi dođu do nekog imena položajem, što im ga je dala država, pa onda dozvoljavaju, da se to ime zloupotrebljava sasvim neodgovorno. Ne valja misliti, da takav članak možda i nije tako važan. Takovim i sličnim sredstvima pripremili su Srbi sustavno onaj preokret, koji je god. 1910, nastupio u Bosni, Bosanska zemaljska vlada imala je konačno u saboru lojalnu većinu, ali je ona prezre i uznastoji svim silama da privuče Srbe, jer je javno mnienje tražilo, da se Srbi pridobiju! Danas pak vidimo, što to znači!

U ovo poglavlje spada također pitanje, kako to, da se sve do danas nije u punom svom obsegu spoznala srbska opasnost, premda je počevši od god. 1861. neprestano radila protiv Monarhije, Prvi, koji je tu opasnost spoznao, bijaše hrvatski političir dr. Ante *Starčević,* doduše samo s hrvatskog stanovišta, ali je ono u biti istovjetno sa stanovištem Monarhije. Tu spoznaju platio je Starčević time, da je dospio u album zlikovaca pri bosanskoj vladi. Prvi državnik, koji je tu opasnost spoznao i znao joj najizpravnije i najuspješnije predusresti, bijaše ban-pjesnik Ivan *Mažuranić.* Bez progona Srba, znao je on svojom politikom od god. 1873.—1881. otupiti njihovo opasno djelovanje u Hrvatskoj i Slavoniji. Zato ga srušiše, a na odlazku mu Pester Lloyd napisa, »da je morao otići, jer je u Hrvatskoj potreban čovjek koji će integritetom svoga značaja pružati jamstvo, da se ne će odozgo podupirati tamne spletke, i koji će po svom družtvenom položaju biti dovoljno nezavisan, te ne će ovisiti o milosti stranaka«.[164] Ja sam nekoliko puta čuo, da su Srbi izposlovali pad Mažuranića, što je vrlo vjerojatno, s obzirom na osvetljivost toga elementa. Na svaki način oni su poduzeli korake u Pešti protiv Mažuranića. Od državnika svakako je najizpravnije spoznao srbsku opasnost *Kallay.* No mi smo već vidjeli, kako je on kad Mađar imao vezane ruke stanovištem, što ga bijahu zauzeli njegovi sunarodnjaci, i tadašnjim Khuenovim režimom u Hrvatskoj i Slavoniji, čija glavna podpora bijahu baš Srbi. Zato je on šutio i umro, a da nam nije ništa ostavio od svoga izkustva, osim nekoliko razbacanih misli, koje svjedoče o njegovu načinu mišljenja. Kako spretno Srbi znadu sakriti svoje prave namjere i o njima zavarati svoju okolinu, najboljim nam je dokazom slučaj Chlumetzky. Leopold pl. *Chlumetzky,* koji sada izdaje »Oesterreichische Rundschau«, služio je u svojoj mladosti kao politički činovnik dulje vremena u Dubrovniku, jednom od središta srbskog rovarenja. Od tog rovarenja nije on ipak ništa opazio. Preslušan kao svjedok u Friedjungdvoj parnici, priznao je, da je najprije stajao na strani Srba, i da se u

---

[164] *»Obzor« od 18. veljače 1880., br. 39.*

prilike uputio tek jednim razgovorom sa slavnim upravljačem Bosne barunom Kallayem, koji mu je razjasnio tajne srbske ciljeve i na razstanku uzkliknuo: »Le serbisme, voila l'ennemi« (Srbstvo je neprijatelj). Odtada je Chlumetzkv naginjao više na stranu Hrvata i priznao je čak, da je bečka politika prema Hrvatima nepravedna. Ovakvim, svojim stanovištem zamjerio se svojini predpostavljenimia, te ga premjestiše u maleni dalmatinski lučki gradić Makarsku.[165]

Tokom mojih razlaganja dovoljno sam naglasio značenje *Spalajkovićeva* djela i iztaknuo sam, da se srbska kampanja protiv Austrije iza god, 1900., vodi izključivo na temelju misli iznesenih u toj knjizi. Pouzdano mi je poznato, da je l. ili 2. godine nakon što je njegova knjiga izašla, jedan priznati autoritet u političkim prilikama na jugu napisao izvještaj o toj knjizi i upozorio na njene opasne namjere. Taj izvještaj bijaše poslan »Neue Freie Presse«, da ga objelodani. Nekoliko dana kasnije primio je pisac izvještaja vrlo ljubazno pismo od uredničtva. kojim mu se javlja, da »po višem nalogu« izvještaj ne može izaći u tome obliku i da si je uredničtvo zbog toga dozvolilo, da ga malo skrati. Faktično je izvještaj objelodanjen sasvim okljaštreno kao kakova bezznačajna bilježka.[166]

Koliko je meni poznato, nije nikada austrijska javnost upozorena na tu opasnu knjigu, koja je nakon god. 1900. izvršila tako velik upliv na politički razvoj na jugu. Posljedice nisu izostale.

Državnopravna temeljna *Spalajkovićeva* misao jest ova: Austro-Ugarska ima u Bosni samo mandat sviju sila podpisnica, i to mandat s rokom. Na tome temelju konstruirao je Spalajković tezu, da je sada došlo vrieme, da Austrija ode iz Bosne.

Svatko će razumjeti, koliko sam se jednoga dana začudio, kad sam u »Neue Freie Presse« pročitao uvodnik, koji prihvaća bez ikakove ograde Spalajkovićevu argumentaciju i izvodi iz toga političke zaključke.[167] Poznate su mi vrlo dobro misli, koje su taj ugledni list pri tome vodile: bijahu to misli austrijske liberalne stranke iz god. 1878., koja bijaše absolutno nerazpoložena prema okupaciji. Dakle ista ta misao samo nešto promienjena, koja je koketirala s prestankom »bosanske pustolovine«. Ali pisac članka absolutno nije znao, kome je tim člankom načinio uslugu, a nije ni znao, kao što smo ustanovili, da bi sliedeći cilj Srba bila Dalmacija i Hrvatska i Slavonija, a kasnije slovenske zenilje i južna polovina Ugarske sve tamo do Pešte i t. d.

Spalajkovićeva knjiga mogla je razjasniti još jednu važnu i težku točku, bosansko agrarno pitanje. Najteža obtužba Spalajkovićeva protiv Monarhije sastojala se u tome, što ona nije uspjela rješiti agrarno pitanje, a što su male balkanske države već bile učinile. Ta je obtužba boljela vodeće krugove u Monarhiji, te vidimo, da se mnogi ugledni nacionalni ekonomisti bave tim pitanjem dolazeći bez iznimke do rezultata, da agrarno pitanje valja riešiti što prije i temeljito. Treba posebno spomenuti *Grünberga,*[168] zatim *Grünhuta, Baernreithera,* i druge. U tome ja opet ne vidim ništa drugo do tipične nemogućnosti opiranja srbskim mislima. Nema sumnje, da agrarno pitanje stvara mnogo teškoća i da je njegovo rješenje žurno potrebno, ali ništa ne bi bilo gore, nego da

[165] *VII.-4., str. 259.*
[166] *Ove podatke imam od pisca tog izvještaja, koji je visoki državni činovnik.*
[167] *Na moju najveću žalost ne mogu tog članka navesti, jer mi se taj izrezak izgubio. Njegova sadržaja sjećam se međutim sasvim točno. Dao sam taj članak potražiti i u godištu 1908., ali ga moj pouzdanik nije mogao pronaći.*
[168] *VII. 34.*

se to provede na način, kako to Spalajković želi. Kallay, najbolji od dosadašnjih zajedničkih ministara financija, nije bez razloga bio odlučno protiv misli o prinudnom odkupu kmetova. Gubi se sasvim s vida, da Austrija iz načelnih razloga ne može učiniti ono isto, što su učinile balkanske male države. Te su države, a osobito Srbija i Grčka izvlastile muslimanske poljodjelce iz religiozne i političke nesnošljivosti, izkorienile su ih i uništile, pa agrarno pitanje bijaše na taj način riešeno što bi okom trenuli. Monarhija toga sasvim načelno ne može učiniti. S druge je pak strane Bosna jedina zemlja, gdje muslimani nisu doseljeni nego autohtoni element, jer su oni potomci nekadašnjih gospodara. A budući da se bosanski begovi po turskom uzoru uobće ne bave obrađivanjem zemlje, nego svu svoju zemlju razdiele kmetovima, bilo bi rješenje kmetovskog pitanja naprosto jednako izvlašćivanju muslimana. Oni ostaju bez zemlje. Sporazum je pri takovom stanju stvari isključen. Osim toga je bosanski kmetovski odnošaj tako stari pravni uređaj, kakav jedva još u Europi negdje postoji. Podpuno se slažem s Pellegrini-Danielijem, da je kmetovski položaj u Bosni kao i kolonat u Dalmaciji u glavnome postao iz rimskog prava i da vuče svoj korien iz rimske colonia partiaria i iz zakona Lex Manchiana i Lex Hadriana. Ali se s navedenim piscem ne slažem u tvrdnji, da su Rimljani stvorili te institucije iz ničega, bez primjera u poviesti. Već odprije postojao je odnos između seljaka, koji plaćaju danak, i vlastnika zemlje kao posljedak starijih osvajanja, i to ponajprije ilirskog nad Tračanima, zatim keltskog nad jednima i drugima i konačno rimskog nad sva tri naroda, a spomenuti rimski zakoni pojaviše se u Bosni samo kao odlučne formulacije već postojećih prastarih institucija na zapadnom Balkanu. Takove se hiljadugodišnje institucije ne mienjaju nasilno bez velikih potresa. Zato podpuno odobravam politiku bosanske uprave, koja bijaše načelno protivna svakom prenaglom rješenju agrarnog pitanja.

Sumnjivo mi je, da se upravo Spalajković toliko zanima za rješenje-agrarnog pitanja. Odmah ćemo vidjeti, zašto to čini:

1. Balkanski Romani, koji sačinjavahu pretežni dio bosanskih Srba. raztvorili su sve tri manje-više feudalne države na Balkanu: Bugarsku, Srbiju i Hrvatsku: Samo u Bosni uspjelo je gospodujućim plemenima da se do danas održe u posjedu, jer su prešli na islam i time zadržali u svojim rukama mač i posjed. Psihi tih razarača svega, što postoji, odgovarala je potreba, da pod okriljem Austrije razruše zadnje tragove njima omrznute vladavine na Balkanu.

2. Agrarnom reformom prešao bi zemljištni posjed iz ruku begova, u ruke kmetova. Ali odprilike 74% bosanskih kmetova su pravoslavni (od ukupnog pučanstva ima 43% pravoslavnih), te bi Srbi time dobili u svoje ruke veći dio zemlje i snaga bi im razmjerno porasla. Postali bi pravim gospodarima zemlje i bio bi to važan korak u pravcu osvojenja Bosne.

3. Budući da vlastnik zemlje ima saimo golo vlastničtvo (nuda proprietas) i pravo na jednu trećinu priroda, dolazi to u prometu do izražaja na taj način, što kmetovsko zemljište predstavlja odprilike samo

jednu trećinu vriednosti slobodnog zemljišta. To znači, da se kmetovska zemljišta prodavaju u Bosni, koliko mi je poznato, uz cienu od 20—100 kruna po dunumu (1000 m^2), a slobodna zemljišta uz cienu od 60—300 kruna po dunumu. Odkupna ciena za kmetovsko zemljište računa se međutim bez iznimke po prvom stavu. Čim kmetovsko zemljište postane slobodno, ono vriedi trostruko, i kmet zarađuje. bez muke dvie trećine njegove vriednosti. Pošto pak u Bosni ima, kako je dokazano, oko 59.000 selišta grkoiztočnih kmetova, zaradili bi bosanski Srbi državnom pomoću 106 milijuna kruna uz predpostavku, da svako selište ima 30 dunuma (oko 5 jutara) i da vriedi 30 kruna po jutru. Austrijski učenjaci sasvim su pregledali ta tri momenta, kao i taj, da su Srbi podigli toliku viku zbog agrarnog pitanja samo da zarade i da svoju vlast u zemlji pojačaju i da opet s pomoću Monarhije dođu do sredstava, kojima će se još uspješnije protiv nje boriti. Samo se tako može razumjeti, da se jedan Spalajković toliko zauzeo za agrarno pitanje u Bosni.

Gdje god treba spoznati razne sveze, prosuditi i procieniti političke misli i nastojanja, svuda nalazimo tako veliki postotak krivih sudova, kad god se radi o južnoslavenskom pitanju, tako da se mioramo zaprepastiti. Uzmimo samo kap primjer Khuenov režim u Hrvatskoj, koji se još uviek u Austriji smatra zadovoljavajućim i koristnim razdobljem za probitke Austro-Ugarske. Historičar poput Martina *Mayera* sudi o tome ovako: S vremenom je nastalo vrenje u cieloj Hrvatskoj, i vođa stranke David Starčević izazvao je u saboru burne scene. Tek je odlučnom grofu Khuen-Hedervaryju, koji postade banom god. 1883., uspjelo umiriti duhove.[169] Moje je naprotiv mišljenje, da je utjecaj režima grofa Khuen-Hedervaryja na jugu bio upravo katastrofalan. Činjenica je, da su Srbi bili gospodari položaja u Hrvatskoj tri godine nakon što je Khuenov režim prestao. Nitko se nije dosjetio, da je to bila samo posljedica okolnosti, da su oni kroz dvadeset godina mogli igrati u Hrvatskoj ulogu »državotvornog elementa« i bili ureda radi upućivani u sve tajne politike u Hrvatskoj i Slavoniji. Od Khuenova doba Beograd je bolje upućen u prilike u Hrvatskoj od Pešte ili Beča upravo poradi toga, što se tamošnju gospodu upućivalo u sve vladine tajne. To bijaše jedan od glavnih činbenika, koji su doveli do ovoga rata.

Tako to ide na svim područjima. Neprijatelj nije ništa poduzeo, ništa smislio i ništa osnovao, što Monarhija ne bi manje ili više podupirala. Oni imaju u Monarhiji uviek nekoga, tko ih pomaže i podupire. Tu nema iznimike i ne razlikuju se ni narodnosti, ni zvanje, ni vjera. Dakako ni Židovi ne čine iznimke. Priznajem, da visoko cienim prirođeni politički nagon u Židova. Što uviek vode i neku svoju posebnu politiku, ne treba im mnogo zamjeriti. Pa i ti, inače tako zdravim nagonom obdareni političari, zataje također podpunoma naprama Srbima u većini slučajeva. Ne samo da ih Srbi većinom podčine, nego i prečesto simpatiziraju s njima. Nikada nisam toga mogao razumjeti. Njihov zdravi nagon i pogled na stranu, na Rusiju i Rumunjsku, trebao im je kazati, da tim svojim držanjem ne oštećuju samo obće probitke, koje zastupaju, nego i svoje vlastite.

---

[169] *VII. I., str. 746.*

Srbsko pitanje je gorki talog slavom ovjenčanih borbi protiv invazije Osmanlija. Monarhija će od toga pobolievati još mnogo duže nego se obično misli. U taj nepovoljni položaj dospjeli smo zbog lažnih ambicija, kojima smo se dali zavesti još god. 1538. Prema koncepciji pape, koja je dovela do Svete lige, trebalo je, da Habsburgovci istodobno postanu rimski i grčki carevi. Papinska politika oko unije, u kojoj su pape pretrpjeli neuspjeh, bijaše drugim riečima prepuštena Habsburgovcima, da je oni provedu, i oni sada već 400 godina nastoje oko Sizifova posla, da pridobiju simpatije balkanskih Bizantinaca. U tu danajsku bačvu bijahu utrpane i žrtvovane neizmjerne vriednosti bez ikakovog uspjeha. Nitko nije shvatio činjenicu, da katolička Austrija sasvim prirodno uobće ne može pridobiti simpatije grkoiztočnjaka. No lukavi Bizantinci shvatili su svojim nepogrješivim, nagonom krivi pravac naše ambicije, te nam svakom zgodom šapuću: niste nam još dovoljno izašli ususret, žrtvujte nam još malo više, pa ćemo biti vaši. Tko je upućen, vidi već iz samih naslova knjiga, da im je zadatak podržavati takove misli.[170]

Položaj Srba bijaše međutim osobito povoljan. Došli su u carstvo, da služe i dobiše za to povlastice. Stekoše u državi povlašteni položaj, postadoše u neku ruku »servi curiae regiae« za osobitu upotrebu, koji stajahu prema vlastodržcima u posebnom odnosu. Moglo ih se uviek tako dobro upotriebiti, znali su uviek istinu pretvoriti u laž, laž u istinu, veliko u maleno, a maleno u veliko, jer im tradicionalna političko-diplomatska nadmoć Bizanta bijaše baštinom. Zato bijahu upotrebljavani kao političko oruđe. God. 1848. poslužili su dinastiji protiv Mađara, a od god. 1878. služe Mađarima protiv Hrvata. Samo izgleda, da se zaboravlja, da je dosele propao svatko tko, se služio srbskom pomoću. Stari Bizant poslužio se njima u borbi prptiv Bugara, i Hrvata, ali god. 1346. pokušao je Dušan Silni da osvoji sam Bizant. Turci se služahu Srbima od god. 1557. do 1689., a upravo Srbi zadadoše od god. 1804. do god. 1912. smrtni udarac turskoj vladavini u Europi. Neka se samo ne zaboravi, da će biti samo nuždna zakonska posljedica, ako budemo u ovom svjetskom ratu mi morali platiti troškove bizantinske pomoći u razdoblju od g. 1690. do 1914.

10. U svjetski rat

Monarhija se nalazila pred rat u sudbonosnom položaju. Razvojem u razdoblju od g. 1867. do 1914. došla je država u sukob s oba južnoslavenska naroda, s Hrvatima i sa Srbima. Razlog sukoba sa Srbima ležao je izvan područja upliva Monarhije, u prirodnom razvoju srbske narodno-crkvene osvajačke misli, kao što sam to prikazao u prеđašnjem odsjeku. Taj sukob datira zapravo od god. 1830, od osnutka nove srbske države, premda on tek god, 1860. stupa u djelatno stanje. Od tog doba postao je taj sukob zapravo neizlječiv, jer je prije osnivanja nove srbske države moglo postojati možda pitanje, može li jedna grkoiztočna Srbija postojati unutar katoličke Austrije. Po mome shvaćanju o odno-

---

[170] *VII. 3i.*

sima katolicizma i grkoiztočnjačtva, između Crkve i države u grkoiztočnjačtvu, te o prirodi i tendenciji bizantinske misli o Crkvi i državi, smatram to sasvim izključenim.

Sukob s Hrvatima počinje zapravo tek od god. 1868. U 5., 6. i 7. poglavlju ovoga diela vidjeli smo na djelu onaj Hrvatima malo skloni duh, što ga nazvasmo »duhom pokvarenog dualizma«. Kao dvie glavne komponente toga duha uglavili smo dvie u poviesti nastale misli, i to Thuguttovu. i Kassuthovu. Postojaše međutim još i jedan treći činbenik, koji je pokvario odnos Hrvata spram dualističke Monarhije, a to bijaše mogućnost, da se dualizam provede na jugu. Kako sam već iznio, dualizam se osniva na podjeli Monarhije u dvie interesne sfere, u njemačku i mađarsku. Međutim se sve više očitovalo, da se te zemlje ne mogu podieliti, i to ne samo poradi toga, što su poviestno-politički i nacionalno-politički nego i gospodarski i u pogledu prometa jedna nedjeljiva cjelina tako, da bi tu svaka dioba bila nasilje, koje bi moglo imati samo loše posljedice. Bijahu na taj način u neprilici, što da se zapravo napravi s tim južnim slavenskim zemljama. K tome dođoše još i Hrvati sa svojina tvrdokornim zahtjevima i žalbama, koje baš ne izgledahu osnovanima na suvremenom narodoslovlju. Raspoloženje prema Hrvatima bijaše zato malko razdraženo, pa su sva nastojanja, protivna hrvatskim probitcima, imala najbolju priliku da dođu do izražaja. Trvenja bivahu sve žešća, duhovi se na obim stranama sve više raspaljivahu, i tako nastade ono razpoloženje, u kome se počelo Hrvate smatrati elementom opasnim po državu. Suprotnosti spram Srba ne bijahu međutim nikada tako očigledno vidljive. Srbi su se većinom služili njima svojstvenim uglađenim oblikom, znali su spretno sakriti tragove svojih pravih namjera i pripisati ih na tuđi račun tako, da se javnost sve više priklanjala Srbima, a ne Hrvatima.

Takvo bijaše razpoloženje u Monarhiji spram južnih Slavena od god. 1867. do 1905. Ono bijaše nezdravo, jer je počivalo na podpunom nepoznavanju položaja i na krivoj ocjeni obaju naroda. To je razpoloženje dovelo do toga, da se slabilo onaj element, čiji probitci bijahu uzporedni s probitcima države, a jačalo element, koji bijaše u nepremostivoj suprotnosti s probitcima Monarhije.

Da će ta naopaka politika donieti loše p!odove, bijaše neminovno. Od god, 1883. do 1903, pod Khuenovim režimom Srbi su neobično ojačali u Hrvatskoj i Slavoniji. God. 1903. stupili su Karađorđevići na srbsko priestolje. Kažu, da je Kallay uzkliknuo, čuvši za beogradske događaje u lipnju g. 1903.: »Sada nastupaju za nas u Bosni burni dani«.[171] U nekoliko puta već spomenutoj Spalajkovićevoj knjizi našli su Karađorđevići vješto izgrađenu osnovu za akciju protiv Monarhije u Bosni. A upravo u Bosni, gdje bijaše nakon smrti Kallaya njegov sustav odstranjen, propustilo se nadomjestiti tu knjigu jednom razboritijom. Zatim se pak još pojačavao položaj Srba, uzakonjujući sve njihovo najopasnije oružje: crkvenu autonomiju, samostalnu školsku autonomiju, srbsko ime, zastavu i ćirilicu. U Bosni su sliedili Srbe i muslimani, kao što sam već iztaknuo. U Dalmaciji uspjelo je Srbima zadobiti sve više utjecaja na nezadovoljne i protiv Monarhije ogorčene Hrvate, te je to

[171] *«Neue Freie Presse«, od 15. travnja 1908., u članku: »Pokret u Bosni«.*

konačno u listopadu g. 1905, dovelo do poznate riečke rezolucije, pa je i tamo liep broj Hrvata dospio pod vodstvo Srba. Tako se koncem god. 1905. Srbi osjećahu dovoljno snažnima, da bi mogli sve otvorenije izstupati protiv Monarhije. Time je započela također i akcija u Bosni i Hercegovini, koju sam prikazao u 7. poglavlju ovog diela.

Konačno su ipak u Monarhiji osjetili opasnost, te se nađoše ponukanima braniti ugrožene probitke države i započeše borbu. Ta je borba obilježena dvjema velikim političkim parnicama, *zagrebačkom veleizdajničkom parnicom i Friedjungovom parnicom u Beču.*

Premda su te dvie parnice neizmjerno zanimljive, mi ćemo se njima samo letimice pozabaviti, sasvim obratno od Setona Watsona, koji im je posvetio veliki dio svoga djela. Kod Setona Watsona može se to sasvim dobro razumjeti. O predhistoriji tih parnica, nije on skoro ništa razumio, pa im je zato dao sasvim drugo značenje, nego što im uistinu pripada. Ja ću ukratko sabrati čudni i nepojmljivi rezultat, da u obje te parnice, pred vlastitim sudovima, i u pravednoj stvari, Austro-Ugarska nije mogla dobiti svoje pravo. Umjesto da se srbskom rovarenju stane na put, postiglo se upravo protivno. Srbi se osjećahu pobjednicima, vidješe, da im se ništa ne može i postadoše sve bezobrazniji. Ne mogu opisati onaj sram, što sam ga osjećao kao privatnik zbog tog sramotnog neuspjeha naše državne misli, a to tim većma, što mi je već tada bilo poznato, koliko je opravdano stanovište državne vlasti bilo u obadvie parnice, i poradi toga, što je bilo poznato, koji su momenti skrivili te neuspjehe.

U obje parnice težko se osvetila kriva politika, koja se na jugu Monarhije vodila kroz 40 godina. Na svakom koraku javljale su se posljedice raznih pogrješaka, propusta, krivih stanovišta tako, da je dugo zauzdavana i zloupotrebljavana ruka pravde izgubila svoju sigurnost i svoju snagu.

U zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici htjelo se ugroženoj državi pomoći s pomoću pravde time, što se izvelo pred sud sve one, koji su otvoreno riečju i djelom radili za srbsku vladavinu u Hrvatskoj i izjavljivali svoje simpatije za državopravnu promjenu postojećeg stanja u tome smislu. Podpuno se međutim zaboravilo, da to treba da se zbude u Hrvatskoj, u zemlji, gdje se vladalo bičem i zobi, t. j. nasiljem i podmićivanjem protiv volje naroda, gdje se pravda prečesto zloupotrebljavala u političke svrhe i bila stalno oružjem u ruci vlastodržaca. Zaboravilo se također, da se to oružje sada hoće uperiti protiv onih, koji bijahu dvadeset godina najbolji sluge tog sustava, koji su se tim oružjem sami služili protiv svojih neprijatelja, pa zato točno znadu sve njegove nedostatke. Osim toga bijaše učinjena pogrješka u tom, što se obtužilo tako velik broj osoba, zaboravivši, da je svaka pravda pojedinačna pravda, da se čitav jedan narod ne može izvesti na obtuženičku klupu i da nije pravo najednom kod jednih te istih ljudi proglasiti veleizdajom ono, što se kroz dvadeset godina mirno trpjelo. Barun Rauch imao je sasvim izpravnu misao, da u obranu države privuče Hrvate, koji bijahu srbskom osvajačkom misli ugroženi isto tako, kao i sama država, i to da se privuče t. zv, Starčevićeva čista stranka prava, koja je zastu-

pala protusrbski pravac i teorije o postanku srbstva, koje su po mome shvaćanju doduše u svojoj biti izpravne, ali bijahu jednostrano prikazivane i tendenciozno upotrebljavane. Barun Rauch je također previdio, da Starčevićeve teorije ne predstavljaju priznatu nauku znanosti. Radovi pristaša stranke na poviestnom polju ne bijahu se nikada isticali, a osim toga bi, i da nije bilo tako, jedva štogod i postigli, jer Khuen ne bi nikada dopustio, da oni, protiv kojih treba da vlada, znanstveno podkopavaju one, s kojima je on vladao. Na strani Srba bijaše naprotiv službena znanost, prema kojoj su zapravo Srbi svi oni, koji govore štokavski, pa je tako starčevićanska pomoć više odmogla nego pomogla. Konačno ne bijaše učinjen ni sretan izbor sudaca, a osobito loše bijaše odabran voditelj razprave. Bijaše potrebno predsjedniku senata službeno zabraniti posjećivanje gostionica, jer se u Zagrebu javno govorilo, da se po nalogu i novcem branitelja svake noći opija, da bi sutradan bio što manje sposoban izpunjavati svoje dužnosti.

Tako se čitava parnica zavlačila preko pet mjeseci, vodila tendenciozno na način, koji nikako nije odgovarao važnosti i dostojanstvu predmeta, i bijaše tako često prekidana neugodnim upadicama, da su se pojavile sununje u izpravnost presude, kad je bila objavljena dne 5. listopada 1909. Tisak u Hrvatskoj, koji su vodili Srbi, i koji je od početka radio u pravcu, da se Srbi operu i da se poljulja vjera u krivnju obtuženih, prihvatio je svaku nezgodnu pojavu i zlonamjerno ju je izkorišćivao, sve je to još jače pojačavalo sumnju. Međutim bijaše aneksiona kriza prošla i smatralo se, da više nema srbske opasnosti. Srbi izkoristiše veze, koje su još iz doba Khuena imali u Pešti, gdje odkriše Mađarima opet svoje srdce, pa kad se uzalud pokušavalo uništiti koaliciju, pokušaše sada da vladaju s njome. Na koncu ne bijaše uspjela ni Friedjungova parnica u Beču i svima bijaše dosta tih političkih parnica. Tako su sumnje u izpravnost osude i politička konjunktura učinili, da je Stol sedmorice u Zagrebu dne 2. travnja 1910, poništio osudu od 5. listopada 1909. »zbog osnovane sumnje u istinitost činjenica, na kojima se osuda zasniva«, i naredio, da se provede novi postupak. Taj postupak bijaše konačno aboliran u studenome 1911. uslied nekih otkrića profesora Masaryka.

Drugačije je naličje Friedjungove parnice u Beču, ali njen posljedak je nažalost jednako negativan. U »Neue Freie Presse« od 25. ožujka 1909. izišao je dulji članak pod naslovom »Austro-Ugarska i Srbija« iz pera dra Heinricha *Friedjunga,* jednoga od najpoznatijih austrijskih povjestničara. U tome članku bijaše utvrđen nečuveni ton srbskog novinstva kao i rovarenja Srba na jugu, ukazivalo se na veze Srba i Mađara i iznesena tvrdnja, da je čitav niz hrvatskih i srbskih političara hrvatsko-srbske koalicije primio novaca od srbske vlade u političke svrhe. Na to obtužiše 52 hrvatska i srbska političara dra Friedjunga zbog uvrede poštenja, tri hrvatska političara obtužiše »Reichspost«, a Hrvat Supilo još posebno dra Friedjunga. Sve tri tužbe bile su zajednički razpravljene pred bečkom porotom. Razprave su započele dne 9. prosinca 1909. Čitav politički sviet na-

peto je pratio tok parnice, jer bijaše jasno, da o njenom izhodu zavisi budući smjer politike na jugu.

Dr. Friedjung nastupio je dokaze istine. Glavni urednik Reichsposta dr. Funder objelodanio je brošuru, u kojoj bijahu sadržani dokumenti, na kojima se osnivahu tvrdnje obtuženih. Ti dokumenti teretili su tužitelje i srbsku vladu. Postupak Srba bijaše silan. Oni izguraše Hrvate u prve redove i pozovu se na grofa Teodora Pejačevića, nasljednika Khuen-Hedervaryja kao hrvatskog bana. Pejačević uzme tužitelje iz koalicije u obranu i učvrsti svojim izkazom njihov položaj. Osim toga se tužitelji pozvaše na činovnike srbskih ministarstava, spomenutih u tim dokumentima, koji su zaista bili toliko smioni, da dođu u Beč i svjedoče. Dođoše tako da svjedoče prof. Boža Marković i dr. Miroslav Spalajković, osim toga i još neki drugi političari kao dr. Polit, prof. Masaryk, pl. Nikolić. Rezultat bijaše, da su se temelji dokaza istine počeli klimati. Prof. Marković, koji bijaše spomenut u jednom od dokumenata, mogao je dokazati svoj alibi, a za jedan drugi dokument ustanovilo se, da je krivotvoren. A i s obzirom na druge dokumente, koji ionako bijahu spomenuti samo u izvodu, pojaviše se sumnje u njihovu izpravnost. Položaj prof. Friedjunga postao je vrlo neugodan, on bijaše pritiešnjen, da odigra jadnu ulogu. Čini se također, da na Ballplatzu nisu o čitavoj stvari ništa više htjeli znati, kad je već jednom pošlo krivim putem. Tako je prof. Friedjung stajao bez pomoći, osamljen, dok je izprva tvrdio, da je čitav material primio od diplomatske strane. Za njega bijaše pravo izbavljenje, kad je posredovanjem dra J. M. Baernreithera i prof. Masaryka došlo do nagodbe. Profesor Friedjung morao je dati uvijenu izjavu, u kojoj priznaje, da dva dokumenta treba ukloniti (to znači, da se utvrdilo, da nisu izpravni) i da se »i ostalima ne bi htio više poslužiti«. Tužitelji na to povukoše tužbu.

Austrijskim tiskom, prošla je bura ogorčenja zbog toga sramotnog poraza naše politike. Od obje parnice, zagrebačke i Friedjungove očekivalo se, da će razbistriti položaj na jugu i odtjerati srbsku sablast. A gle, neprijatelj je iz borbe izišao kao pobjednik i ojačan, jer je imao u ruci dvie sudske svjedočbe, da su obtužbe protiv njega iznesene bez temelja.

Moje je mišljenje, da je izhodom tih dviju parnica bilo odlučeno, da će morati doći do rata sa Srbijom.

Kasnije ćemo vidjeti, kako pogubno bijaše djelovanje toga neuspjeha na jugu. Ali mi se čini, da u Monarhiji nitko nije slutio najlošiju posliedicu, koja je odatle nastala. Aneksiona kriza svratila je pozornost velikog svieta na južnoslavenske zemlje i tamošnje prilike, koje su se sve više zaoštravale, bile bolešljive i izazivale krize. U južnoslavenske zemlje došao je čitav niz inozemnih učenjaka i političara, koji se započeše zanimati za prilike i proučavati ih. Između ostalih treba istaknuti Setona *Watsona* (Scotus Viator), koji je naučio mađarski i hrvatski jezik i o prilikama u južnoslavenskim zemljama napisao već često navođeno djelo »Die südslavische Frage im Habsburger Reiche« (Južnoslavensko pitanje u Habsburžkoj carevini). To je djelo izašlo najprije god. 1911. na englezkom jeziku, a zatim god. 1913. na njemačkom prievoidu.

Uzprkos težkim nedostatcima treba tu knjigu u nekim njenim dielovima označiti izvrstnom. Svakako je ona prvi pokušaj, da se južnoslavensko pitanje prikaže pregledno i objektivno. Pišući toplom simpatijom za južne Slavene, trudi se autor, da bude u nekim pravcima osobito objektivan, ali ga ta objektivnost podpuno napušta u najvažnijoj točki. Seton Watson o srbskom pitanju nije razumio gotovo ništa. Njegove studije o Hrvatskoj padaju u razdoblje, kada je veliki dio hrvatskog naroda stajao pod snažnim srbskim utjecajem, pa je zato njegova slika morala izpasti sasvim jednostrano. I Seton Watson bijaše podlegao »utjecaju Bizanta«. I zato taj čovjek nije mogao pravedno suditi ni u kojem pravcu o motivima Monarhije.

Najsudbonosnije se to ogleda u njegovu prosuđivanju obiju parnica. On je doduše vidio vezu, koja postoji između parnica i aneksije, ali ju je vidio sasvim obrnuto. Prilike u nutarnjoj politici, koje su dovele do aneksije, upozorile su na srbsku opasnost na jugu, to je pravi redoslied postojećih sveza. Seton Watson je to utoliko gledao krivo, što je mislio, da su obje parnice nastale zbog namjere, da se provede aneksija. Do toga shvaćanja došao je i morao je doći na temelju ovih momenata:

1. Mišljenje, koje je u Englezkoj vladalo s obzirom na aneksiju, bijaše mišljenje, što ga je Spalajković izrazio u svojoj knjizi: »Austrija nastupa na iztoku kao predstraža njemačke ekspanzije i hoće da u tu svrhu najprije anektira Bosnu, zatim osvoji Srbiju i uništi Srbstvo, koje progoni neizrecivom mržnjom.« Ja sam izcrpno obrazložio, da je takvo shvaćanje sasvim krivo.

2. Watson je vidio na jugu Hrvatima neprijaznu, da ne rečem neprijateljsku politiku počevši od god. 1867. i vidio je također razdraženo razpoloženje spram Srba. Ali on nije razumio razloge ni jednog, a ni drugog razpoloženja i došao je do zaključka, da je po sriedi zla volja Monarhije, tim više, što nije mogao shvatiti, zašto bi Monarhija nastupala protiv oba naroda.

3. Na jugu su ga tada vodeći Srbi obaviestili sasvim u tome smislu, tim više, što je srbska politika bila vođena u smislu Spalajkovićeve knjige, a vodio ju je on sam kao što smo to već vidjeli i kao što ćemo još potanje vidjeti u sliedećem dielu.

U njegovoj knjizi ima stoga poglavlje pod naslovom »Aneksija Bosne i zagrebačka veleizdajnička parnica«, u kome zove tu parnicu »travestijom pravde«[172] i jednom od najsramotnijih parnica novog doba.[173] On tvrdi, da je Aehrenthal znao »izkoristiti slabost Triple Entente u osvajalačke svrhe«[174] i da je »aneksiju vrlo loše upriličio i da se ona temelji na krivotvorinama i intrigama«.[175] U zagrebačkoj parnici bila su na djelu dva nastojanja; nastojanje bana Pavla Raucha, da onemogući hrvatsko-srbsku koaliciju i nastojanje Aehrenthalovo, da nađe opravdanje za aneksiju i povod za daljnje postupanje protiv Srbije.[176] Zagrebačka veleizdajnička parnica, da je upravo sazdana na krivotvorinama, a to obrazlaže time, što je otac Pavla Raucha, nekadašnji ban Levin Rauch. također nastojao, da krivotvorinama i na njima sazdanim

[172] *VII. 4.. str. 211.*
[173] *Na istom mjestu, str. 241.*
[174] *Na istom mjestu, str. 201.*
[175] *Na istom mjetsu, str. 204.*
[176] *Na istom mjestu, str. 206. i 207.*

veleizdajničkim parnicama uništi svoje političke protivnike (izporedi str. 243.).[177] S time bijaše dovedena u vezu Friedjungova parnica. Friedjungov članak odkrio je činjenicu, da je zbirka materiala, koji kompromitira Srbiju, igrala sasvim određenu ulogu u ratnom planu, što ga bijaše izradio Ballplatz. Iz toga materiala nadalje proizlazi, da je krađa raznih dokumenata spadala u neku ruku u zvanje austrougarskih diplomata. Koliko se skandaloznih tajna krije iza ove dvie činjenice, trebao je da pokaže kasniji tok događaja.[178] Pa kada je kasnije i druga parnica jadno završila, stvorio si je Seton Watson uvjerenje, da se obje parnice osnivaju na namjernim krivotvorinama, kojih svrha bijaše, da budu podloga za osvajanje Austro-Ugarske na jugu. Na taj način djeluju od god, 1899. odnosno 1911. i 1913. dva djela Spalajkovićevo i Watsonovo, koja se međusobno popunjuju, na tri jezika: francuzkom, englezkom i njemačkom, i pričaju svietu, da je Austro-Ugarska podla državna tvorevina, koja prikriva svoje gadne osvajačke namjere infamnim službenim krivotvorinama i sustavno uništava i gazi malene narode u svome nastojanju za proširivanjem kao predstraža Njemačke.

Bizant, taj vječni i nepobjedivi Bizant, bijaše i opet odnio jednu veliku pobjedu. Položaj bijaše opet sasvim preokrenut na štetu njegova protivnika. Istina je pak, da je Srbija, taj maleni vlastohlepni susjed, u svojoj grandomaniji sustavno napadala i uznemirivala Monarhiju i da se Monarhija htjela samo braniti od nevidljivog rovarenja, kome se nije moglo stati na kraj. Čitavom se svietu međutim sugeriralo sasvim protivno od toga: Austrija hoće osvojiti Srbiju i prikriva svoj postupak svim mogućim podlostima,

Težko se Monarhiji osvetila južnoslavenska politika, koja bijaše stoljećima krivo vođena. Sve blato i sav talog, koji se bijaše na jugu nakupio djelomice toleriranom, a djelomice krivom politikom nehotice stvorenom korupcijom, visoko je izplivalo, štrcnulo i zapljusnulo svietli štit starodrevne Monarhije. Monarhija je išla ususret svjetskom ratu obilježena nezasluženo podlošću, osvajačkim namjerama i načelnim neprijateljstvom spram malih naroda.

Stoljetnim razvojem, krivim pravcem državnog uređenja od godine 1867. i bizantinskim krivotvorinama zatrovanom znanošću, pogrješna austrijska politika toliko je zabrazdila, da je bez ikakvog djelovanja ostao potres, kakav bijaše na pr. aneksiona kriza. U Austriji nisu nažalost ništa naučili. U Hrvatskoj se pritisak pod Tomašićem povećao, a još više pod Cuvajem, i tjerao je Hrvate sve više u naručaj Srbima, koje se u isto vrieme nastojalo odgojiti u poslušnu stranku mameluka, upravo kao u Khuenovo doba, U Dalmaciji pokušavalo se nastupiti povećanim pritiskom protiv mržnje na Monarhiju i sve većeg otuđivanja, koje bijaše nastalo zbog gospodarske biede. Time se dakako samo tjerala voda na srbski mlin. U Bosni naprotiv nije se htjelo primiti katoličko-muslimanski hrvatski blok za vladinu većinu, nego se svim sredstvima pokušavalo, da se Srbi opet privuku na suradnju.

Nastojao sam po mogućnosti u pravom svietlu prikazati težke pogrješke knjige Setona Watsona, ali također i priznati dobre strane njegova djela. On je sasvim izpravno shvatio opasnost položaja na jugu i

---

[177] *VII. 4., str. 101.*

[178] *Na istom mjestu, str. 237.*

upozoravao na to na mnogim mjestima[179] iztičući, da je rješenje južnoslavenskog pitanja životno pitanje Austrije. Englez je po mome shvaćanju imao sasvim pravo. A u Austriji se opažao početak u tome pravcu tek u slabom naletu s idejom trializma, koja je međutim pretrpjela neuspjeh zbog svoje nutarnje nemogućnosti i zbog odpora zamršenog spleta raznih probitaka u Monarhiji. Na jugu nije se dogodilo ništa, od čega bi položaj mogao ozdraviti, a od toga su centrifugalna nastojanja samo crpila daljnju snagu.

Na taj način postao je descensus averni, silaz u pakao, neminovan, i 28. lipnja 1914. ležao je nadvojvodski par u Sarajevu umoren od srbskih zavjerenika i rat, pakao, započeo je.

Pitanje, tko je rat skrivio, ne može se ni ovdje mimoići. Ja tvrdim: ratu je kriv Bizant, i to jednako njegova velika kao i njegova mala podružnica. Mislim također, da se Englezkoj pripisuje previše krivnje zbog rata. Moje je najdublje uvjerenje, da je militantna bizantinska misao o Crkvi i državi, ne samo tako lakoumno izazvala ovaj rat, nego mu je dala također i svoje obilježje i misaonu opremu. Ne ću smanjivati krivicu Englezke, ali ona se samo rado pridružila ne zaostajući mnogo u vlastohleplju i neskrupuloznosti, a time je povukla za sobom i Francuzku, koja bijaše prožeta mišlju o odmazdi. Kao financialno, duhovno i karakterno najjača sila, preuzela je Englezka vodstvo rata, postala je ratnim poduzetnikom i nije se skanjivala ono, što misli, također i glasno u sviet izvikivati, dok je Bizant, taj stari majstor u skrivanju svojih osnova, bio mnogo šutljiviji i oprezniji. Englezka je tako postala najvidljivijim, najglasnijim i svojom glasovitom osnovom o izgladnjivanju, također i onim članom te plemenite družine, koji je to najviše osjećao. Englezka i Francuzka bile su god. 1908. protiv rata, a sklon sam shvaćanju, da je to bita istinska, a ne samo taktička želja za mirom. Od toga vremena nije međutim ni u Englezkoj, a ni u Francuzkoj nastupio ni jedan novi moment, koji bi tim dvjema velevlastima dao neki izvanredni povod za rat. Poticaj je došao s iztoka, koji bijaše mnogo više zainteresiran za izhod rata.

Rusiji se radilo o konačnom preuzimanju posjeda bizantske baštine, o izvršenju posljednje volje Petra Velikoga. Tek stvarnim posjedovanjem Bizanta, Novog Rima, postaje Rusija jedini baštinik bizantske crkvene i državne misli, postaje podpunom i zakonitom vrhovnom glavom anatolskog kršćanstva i postaje središtem svieta. Tek posjedovanjem Carigrada dolazi Rusija do ostvarenja rimske misli o svjetskoj državi, o čije ostvarenje je išla borba sredovječnog Bizanta i čitava politika pravoslavne Crkve. Ta baština bijaše ugrožena nakon balkanskih ratova, jer su balkanski ratovi imali posljedak, što ga Rusija nije očekivala, da su malene balkanske države, u skladu s nutarnjim zakonom o biti bizantinizma nastojale svaka za sebe težiti za Carigradom. Bugarska je morala izpaštati, što se tome cilju najviše približila.[180]

Srbiji se radilo međutim o ostvarenju misli o pećkoj patriarhiji. Nakon aneksione kampanje mišljahu u Austriji, da je bosansko pitanje riešeno. Kolike li naivnosti! Nitko nije znao: da je pokraj jedne nacionalne

[179] *Izporedi poglavlja 14, (Descensus acverni), 15. i 16., u kojima se iztiče, da je rješenje južnoslavenskog pitanja prieko potrebno.*
[180] *Godinu dana nakon što sam napisao ove redke, potvrdila je parnica Suhomlinova i izkaz Januškevića izpravnost moje tvrdnje, da je Rusija glavni krivac ratu.*

misli po sriedi još i jedna crkvena misao, i da se jedna Crkva nikada ne odriče nekadašnjeg svoga posjeda.

Kada se Spalajkovićeva osnova izjalovila, trebalo je skovati novu osnovu. Srbija se odlučila da igra sada zaista va banque, što se već spremala učiniti još u doba aneksione krize.

»Frankfurter Zeitung« upozorava sredinom listopada 1916. sviet na knjigu »Der Friede und die intemationale Gleichberechtigung« (»Mir i međunarodna ravnopravnost«), što ju je napisao srbski činovnik konzulata *Zemović,* i koja je nedavno izišla u Odesi odobrenjem ruske cenzure. Gospodin Zemović svojata za Srbiju neprolaznu slavu, da je, premda slaba malena državica, ipak uspjela neumornim dugogodišnjim radom, da izazove svjetski rat. Zemović nadalje izjavljuje, da Srbija mora odmah po svršetku sadašnjeg rata započeti pripravljati nove tatove, budući da je nepravednošću trećih — rusko-talijanskim sporazumom o jadranskoj obali — lišena nagrade za svoje žrtve u krvi.[181]

Ja se u glavnome slažem sa shvaćanjem Zemovićevim, te sam mu zahvalan, što mi je uštedio trud, da dokazujem svoje tvrdnje. Što je Srbija malena, neka nas ne zavede. Najotrovnije zmije obično su najmanje.

Nisam se bez razloga trudio prikazati, kako je današnje Srbstvo opasno po svojim mislima i po svome rasnom sastavu, kako je u njemu krvlju uvjetovano razpoloženje za zavjere, revolucije i prevrate. Rad oko nastojanja, da se izazove svjetski rat, potekao je iz te sklonosti, samo je preveden u područje međunarodne politike.

Već u Spalajkovićevoj knjizi sadržane su osnovne misli toga novog shvaćanja. Valja samo pozorno pročitati točku 9. mojih razlaganja o Spalajkovićevoj knjizi na str. 207. Tamo je to jasno rečeno i glasi: »Austrija nije država sposobna za život«.[182] A jeka se čula u srbskim testovima u svim oblicima. »Politika« od 26. listopada 1908, već je onda pisala: »Sada ili nikada došla je prilika, da se obračuna s jednom sredovječnom državom, koja se nalazi u raspadanju«.[183] To postade nacionalnom dogmom, uto se svim žarom vjerovalo i to se posvuda štoviše govorilo. Sugestija njihova žarkog vjerovanja djelovala je priljepčivo, nekoji malodušni glasovi iz Monarhije samo su djelovanje još pojačali, i gle, doskora postade ono javnim mišljenjem u čitavoj Europi. Pa i objektivni učenjaci prihvatiše tu krilaticu, tako na pr. *Kjellen* u svome djelu »Die Grossmachte den Gegenwart« (Velesile sadašnjosti).[184]

I u izvještaju *Giessla* od 21. srpnja 1914. ističe se sliepa vjera u skori raspad habsburžke države, u odpadanje krajeva nastavanih južnim Slavenima, u prevrat u Bosni i Hercegovini i u nepouzdanost slavenskih pukovnija. Čak i oni listovi, koji ne bijahu najekstremniji, tumačili su dnevno u člancima nemoć i razpad Monarhije.

U spomenutom izvještaju piše Giessl nadalje: »Sarajevski atentat prikazao je Srbima, da treba u najkraće vrieme očekivati razpad habsburžke države, kojemu su se već odprije nadali«.[185]

---

[181] *«Neues Wiener Journal« od 20. listopada 1916.*
[182] *VI.- 28-, str. 36.*
[183] *VII.-4.. str. 225.*
[184] *VII.-32., str. 12.*
[185] *VI. 29,. str. 13.*

Na tom se temelju radilo dalje. »Politika« je pisala već 6. veljače 1909.: *»Ili će Europa popustiti našim zahtjevima, ili će doći do strašnog i krvavog rata«.*[186] To znači drugim riečima: Europa mora Srbima pomoći, da 43% pravoslavnih u Bosni vlada nad 57% muslimana i katolika, da bi ih mogli izkorieniti i uništiti, inače će doći do krvoprolića. A da se pravna sviest Europe ne bi protiv toga bunila, krivotvori se marljivo poviest, narodoznanstvo i brojitba, kao što sam to posebno bjelodano dokazao u dva slučaja (Spalajković str. 30., naše djelo str. 206,) i članak prof. Benedikta (izp. str. 293.), a sugestivnoj moći Bizanta uspieva, da im Europa sve te priče vjeruje.

Tko još u to sumnja, da su Srbi odlučno radili, da dođe do rata, neka pozorno pročita u III. poglavlju knjige dra Vladana *Đorđevića* navedene govore u srbskoj skupštini god. 1908. prigodom razprave o aneksiji. Srbijom prođe uzklik: »Rat razbojnicima!« Srbske žene, koje prije nisu nikada politički nastupale, priređivale su javne sastanke, na kojima su izjavljivale svoju spremnost, da u ratu služe svojim sposobnostima.[187] Pa čak i crkveni dostojanstvenici, metropoliti i episkopi, izjavljivali su, da je nacija u opasnosti *i da svaki pravoslavni Srbin treba da bude spreman, dati svoj život za narodnu nezavisnost i budućnost, ako se ne bi ispunili njihovi pravedni zahtjevi.*[188]

Na jednu interpelaciju povodom aneksije, dao je srbski ministar vanjskih poslova odgovor, u kome se uz ostalo nalazi i ovo: »Srbski se narod nije nikada predao bez borbe«.[189] Nadalje: »Pa ipak je Srbija izpunila sve težke obveze, koje joj bijahu nametnute berlinskim ugovorom sve do kraja i ima upravo poradi toga pravo očekivati, da će biti sačuvana ona malena jamstva, koja je taj ugovor dao Srbiji, *da će se vratašca, koja bijahu ostavljena otvorena srbskim nadama, sve više proširivati. Dogodilo se međutim upravo obrnuto, jer nam zatvoriše i ta vratašca«*[190] Samostalni život Srbije i Crne Gore mora se nasloniti na Bosnu. Bez slobodnih političkih i gospodarskih veza s Bosnom, ne možemo imati sigurnost za našu budućnost«.[191] Danas nam je prije svega računati s činjenicom, *da Europa ne će rata,* s druge strane pak nije njena spremnost, da žrtvuje probitke pojedinaca obćim europskim probitcima tako velika, da bi mirno rješenje diplomatskim putem izgledalo sasvim sigurnim. *Ako ne nastupe nepredvidivi događaji i blizi sukobi — što je sve moguće, jer leži u Božjoj ruci — ako stvari ostanu u uzikom krugu, u kome se danas raspravljaju,* moguće je, da će Europa ograničiti svoju ulogu na to, da stvori prelazno stanje, koje ne će sasvim prekinuti s tradicijama berlinskog ugovora, nego će se na to ograničiti, da poduzme mjere, koje će moći odkloniti protusrbske i protueuropske posljedice aneksije«.[192] I konačno: »Jedno se može već danas uztvrditi, da je naime pravna i moralna pobjeda na našoj strani« (»Tako je!«).[193] Okupacijom Bosne i Hercegovine, potiskivanjem Srbije s Jadranskog mora i zaprečivanjem veze između nas i Crne Gore, Austrija nadire na nas i nameće cielome Srbstvu u bližoj ili daljoj budućnosti silnu borbu na život i smrt». (Sa sviju strana odobravanje i uzvici: »Tako je!«).[194]

---

186 VII. 4. str. 228.
187 VII.--28. str. 79
188 Na istom mjestu str. 80
189 Na istom mjestu. str. 81
190 VII. 28.. str. 81
191 Na istom mjestu str. 86
192 Na istom mjestu str. 86. 87
193 Na istom mjestu. str. 87. No izporedi Setona Watsona na str. 203. »Misao, da međunarodni ugovor može biti obvezatan i onda, kad postane neugodan, izgleda, da se u javnom mišljenju Monarhije nije pojavila prije nego u uskom inozemstva. Ne može biti spora o tome, da je postupak Austro-Ugarske i Bugarske bio otvorena povreda berlinskog ugovora i prijašnjeg londonskog ugovora»
194 VII. — 23.. str. 88

U tome smislu govorili su i svi kasniji govornici. Član akademije Stojan *Novaković* rekao je uz ostalo: »*Srbija, koja bijaše godine 1878. u Berlinu bez ikakove krivice onako strašno kažnjena, dužna je danas osvetiti se za one nepravde*«.[195] Stojan *Protić*, jedan od vođa staroradikala, rekao je: »Zastupnik Supilo dokazao je činjenicama, da su agenti bana Raucha izmislili i upriličili kostajničku aferu, da uapšeni Srbi nisu još ni nakon tri mjeseca zatvora izvedeni pred sud, te ih se uobće zbog njihova zločinstva nije još ni saslušalo«.[196] Nadalje: »*Između, nas i Austro-Ugarske, između balkanskih država i Monarhije, može biti mira samo onda, ako se Austro-Ugarska odrekne, da bude velesila i ako se odluči da primi ulogu, jedne Švicarske na, iztoku*«.[197] I konačno: »Europi je, gospodo, tim lakše zauzeti jasno i određeno držanje prema Austro-Ugarskoj i uztrajati na konačnom rješenju, *koje bi bilo povoljno za slobodu i nezavisnost naroda i na zapadnom dielu Balkanskog poluotoka, što ona neprestano brani načelo otvorenih vrata, slobodne trgovine, slobodne utakmice posvuda, pa čak i u Maroku*«.[198]

Slično govoraše i socialist *Kaclerović* i Ljuba *Stojanović*. Ovaj je potonji kazao uz ostalo: »Austro-Ugarska može postati našim prijateljem, ako postane novom Švicarskom ili novom Sjevernoameričkom Unijom. Kao takova bi Europi bila koristna. Izgurana iz Španjolske, Nizozemske i Italije, izbačena od Prusije iz njemačkog Bunda, pokušava sada Austrija da se proširi na Balkanskom poluotoku (Spalajković, Izpor. str. 208.) ne uzimajući pri tome u obzir, da li je to odnosnim narodima pravo ili nije. Još nikada nije jedan narod, osim Niemaca, imao u Austriji neko pravo«.[199] Takovi nasilni govori ne držahu se međutim samo u skupštini. U djelu dra Jovana *Cvijića*, poznatog srbskog učenjaka, »Aneksija Bosne i Hercegovine i srbski problem«, objelodanjenom u Beogradu god. 1908,, nalazi se ovaj odlomak: »Srbski problem mora se riešiti silom. Obje srbske države moraju se najintenzivnije pripremiti vojnički i kulturno, podignuti nacionalnu energiju u zavojevanom dielu srbskog naroda i *izkoristiti sliedeću povoljnu, priliku, da razprave srbsko pitanje s Austro-Ugarskom*«.[200]

Tako to piše srbski i ćirilicom u knjizi dra Cvijića. No u svojoj knjizi napisanoj na njemačkom jeziku veli dr. Vladan Đordević ovo: »Nitko od mjerodavnih Srba, bar u Srbiji, ne misli danas, da se to pitanje rieši nasilnim-sredstvima« . . .[201] Đorđević međutim navodi izričito Cvijića na str. 86., pa mora da ga je čitao. *Đordević je dakle sviestno na njemačkom jeziku napisao neistinu, da bi Austro-Ugarskoj i Njemačkoj sasuo piesak u oči!*

Aneksijom bijahu vratašca ne samo zatvorena, nego i zaključana. Jedinu nadu, da ikada posjeduje Bosnu i Hercegovinu, vidjela je Srbija u borbi na život i smrt, jer bizantinski će vjernik dati radije svoj život, nego što će se odreći osvajanja i vladanja nad inovijercima. Srbi ostadoše vjerni svojim riečima i poradiše u pravcu, da izazovu svjetski rat, da bi iz Austrije, s obzirom na njen obseg i značenje, napravili novu Švicarsku. U tradiciji njihove nomadske krvi leži ta tendencija, da se satru stari plemićki dvorovi i da se na njihovu mjestu sagrade nomadske kolibe!

---

[195] *Na istom mjestu, str. 92.*
[196] *Na istom mjestu, str. 95.*
[197] *Na istom mjestu, str. 97.*
[198] *VIII. - 28. Na Istom mjestu, str. 100.*
[199] *VIII.--28., str. 103.*
[200] *VII. - 33., str. 64.*
[201] *VII. - 28., str. 133.*

Spalajković, najsposobniji diplomat Srbije, koga Friedjung označuje »dušom ratne stranke protiv Austro-Ugarske«,[202] poslan bi u Rusiju. Milenko Vesnić ima u Parizu utjecaj, koji je veći od utjecaja kojeg feudalnog poslanika jedne velevlasti, i on radi u istome smislu. Srbska politika ženitbama također je na djelu. Jednu srbsku princesu vidimo na talijanskom priestolju, a dvie druge u blizini ruskog priestolja. Vesnić radi priženjenim novcima jedne Amerikanke, a Spalajković priženjenim uplivom u Bosni. Svi su na djelu jednakim fanatizmom, jednakom neskrupulozNošću i sposobnošću, da žarku vjeru u svoju stvar sugeriraju također i drugima.

Tako se stvorilo osvjedočenje, da će se Austrija, napuštena od vlastitih svojih naroda, odmah slomiti, pa će onda biti lako nadvladati i Njemačku. I još danas vjeruju u to zavedeni neprijatelji.

Iskru u bure baruta bacili su dne 28. lipnja 1914. također Srbi, i katastrofa bijaše tu. Što je ona pogodila u prvome redu njih same, ne može baš mnogo utješiti ostali sviet.

Nego i misaono oružje u svjetskom ratu potječe pretežno iz bizantske kovačnice misli. Ja sam se izprva čudio, što umorstvo priestolonasljednika nije bilo ravnomjerno osuđeno u krugovima Antante. Treba međutim veoma pozorno pročitati *Spalajkovićeva, Watsonova, Đorđevićeva i Cvijićeva* djela, pa će se odmah primietiti ova konstrukcija: Umorstvo bijaše očajna samoobrana desetmilijunskog naroda, koji bijaše mučen do smrti i satiran od Austrije na njezinu putu do Soluna. Te ljude dakako ni najmanje ne smeta, što su katolički i muslimanski Hrvati uzplamtjeli od biesa nakon umorstva tako, da je vlada mučila muku, da Srbe zaštiti od ogorčenih Hrvata. Oni to naprosto prikazuju kao da je »Austrija nahuckala ološ pučanstva na srbske mučenike« i stvar je time svršena. Europa im vjeruje.

Mržnja na Austriju i Njemačku prava je ona bizantinska mržnja na inovjerce, pojačana iskonskim protu germanskim (protuarijskim) duhom Bizanta, koji ide za uništenjem arijskog bića. Temeljem te mtžnje je osvjedočenje o podlosti tih dviju država, a zasluga je Spalajkovića i Setona Watsona, što su to osvjedočenje književno obrazložili i najviše proširili. Gdje njihovo obrazloženje ne bijaše dovoljno, tamo se pomagalo krivotvorenjem »zvjerstava« i »zločina«. Krilaticu o ratnom cilju za slobodom i nezavisnošću naroda skovao je Stojan Protić i izrekao još god. 1908. u srbskoj skupštini (izporedi str. 192.).

Tražimo li razloge divljanju, koje se opaža u ovome ratu, treba nam posegnuti za *Gfrörerom:* »Byzantinische Geschichte« II. svezak, poglavlje 9., str. 143. do 190., pa ćemo tamo naći odgovor. Posvuda, gdje Bizant ulazi u život drugih naroda, opaža se divljanje, surovost i pad ćudoredne razine. Tako i u ovome ratu.

Bizant je razplamsao borbu, udario joj svoj pečat i naprama središnjim vlastima primienio svoju staru vještinu izkrivljivanja i sugeriranja. Središnje vlasti, koje biju gorki boj za obstanak, zločinački su napadači i ubojice, koji su zapalili sviet, da bi zadovoljili svoje surove želje za osvajanjem i vladanjem. I zbog toga težkog zločina izrečena je smrtna osuda nad Austro-Ugarskom.

---

[202] *VII.-4., str. 239.*

O S M I   D I O

HRVATSKO-SRBSKO NASTOJANJE OKO JEDINSTVA

1. Pravo lice Hrvata i Srba

Setonu Watsonu pripada zasluga, što je poduzeo prvi pokušaj, da se južnoslavensko pitanje prikaže sustavno. Tu zaslugu ne treba umanjiti zbog velikih pogrješaka njegove knjige, koje vode do težkih nepravda prema Monarhiji i do loših posljedica za nju. Svakako je značajno, da svoje djelo započinje zemljopisno-brojitbenom razpravom, u kojoj se na prvome mjestu nalazi brojitba »Srbohrvata«. To je on učinio spoznavši sasvim izpravno, kakove se zloupotrebe vrše, da se ne poslužim oštrijim izrazom, brojitbom naroda na Balkanu, a osobito s obzirom na Hrvate i Srbe tako, da prvi uvjet za izpravno prosuđivanje pitanja zahtieva, da se javno i precizno ustanove veličine, s kojima se razpolaže. Nipošto ne ću Setonu Watsonu zamjeriti, što nije shvatio pravi razlog tog svog instinktivnog postupka i što uobće nije shvatio čitavo srbsko pitanje. Pregledno sastavljene podloge za prosuđivanje toga problema nije mogao nigdje naći, a da samostalno pronađe i konstruira sve elemente, trebalo bi mu mnogo više vremena, nego što je faktično u tu svrhu mogao upotriebiti.

Brojevi Setona Watsona jesu doduše zaokruženi, ali izpravni, samo se ne bih mogao sporazumjeti s njegovom grupacijom. On nabraja:

I.	Slovenaca			1,400.000
II.	Srbohrvata:			
	A. *Hrvata* u:			
		Dalmaciji	500.000	
		Istri	200.000	
		Hrvatskoj i Slavoniji	1,750.000	
		Bosni i Hercegovini	400.000	
		Ugarskoj	300.000	3,150.000
	B. *Srba* u:			
		Dalmaciji	100.000	
		Hrvatskoj i Slavoniji	650.000	
		Bosni i Hercegovini	800.000	
		Ugarskoj	500.000	
		Crnoj Gori	300.000	
		Srbiji	2,600.000	
		Turskoj	300.000	5,300.000

	C. Srbohrvata muslimana u:		
	Bosni	650.000	
	Turskoj	100.000	750.000
III.	Bugara u:		
	Bugarskoj	3,000.000	
	Turskoj	1,700.000	4,700.000
			15,200.000

Prigovaram ovoj grupaciji, jer ne poznajem nikakav srbskohrvatski narod, kao što sam to već češće iztaknuo.

Taj narod nije nikada postojao i ne će nikada postojati, on je umjetna tvorevina mašte, koja nema veće vriednosti od hrvatskog ilirizma i jugoslavenstva, i kojoj je suđeno, da se nakon duljeg ili kraćeg obstanka prizna ili Srbstvom ili pak Hrvatstvom. Pojam srbskohrvatskog naroda zahvaljuje svoje postojanje samo podpunoj pometenosti pojmova o biti, o razvoju poviesti i odnosu Hrvata i Srba. Njime se lako mogu popuniti sve praznine, a služi vrlo dobro također i Srbima, jer se dade izvrstno zloupotriebiti u njihove svrhe. Umjesto skupine Srbohrvata treba dakle postaviti dvie različne skupine Hrvata i Srba. Pri tome mora dakako odpasti treća skupina muslimanskih Srbohrvata, a po našem dosadašnjem stanovištu mislim, da ne može biti sumnje, kome ih treba pribrojiti.

Ja postavljam dakle ove skupine:

I. Slovenci		1,400.000
II. Hrvati u:		
	Dalmaciji	500.000
	Istri	200.000
	Hrvatskoj i Slavoniji	1,750.000
	Bosni (katolici)	400.000
	Bosni (muslimani)	600.000
	Ugarskoj	300.000
	izvan Europe	500.000
		4,250.000
III.Srbi u		
	Dalmaciji	100.000
	Hrvatskoj i Slavoniji	650.000
	Bosni i Hercegovini	800.000
	Ugarskoj	500.000
	Crnoj Gori	300.000
	Srbiji	2,600.000
	izvan Europe	200.000
		5,100.000
IV. Bugari		4,700.000
		15,450.000

Protivno od Setona Watsona pribrajam bosanske muslimane Hrvatima, ali bih htio iztaknuti, da široki slojevi muslimana nemaju još nikakove nacionalne sviesti. I Seton Watson mora priznati: »Unatrag

nekoliko godina, a osobito odkako je stvoren novi sabor, naginju muslimani sve više Hrvatima, pa ima i nekih znakova, da će oni s vremenom sasvim prieći u hrvatska tabor«.[1] Ipak se Seton Watson ne usuđuje odatle povući logičke zaključke i pribrojiti ih Hrvatima: tolika je moć bizantinskog krivotvorenja poviesti. Nedostatak narodne sviesti u muslimana nimalo ne smeta u mome stanovištu i to poradi toga, što je poznata činjenica, da je posvuda u slavenskim zemljama na Balkanu pod turskom vladom narodna sviest skoro sasvim zamrla i živjela dalje samo kao državopravni i narodno-politički osjećaj srodnosti. Prije godine 1848. ne bijaše u Slavoniji, prije god. 1861. u Dalmaciji, a prije god. 1895. kod bosanskih katolika, narodne sviesti među širim slojevima. Kod ovih posljednjih još ni danas nije se ona probila u onolikoj mjeri kao u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Kod bosanskih muslimana bijaše se nacionalizacija sukobila s posebnim potežkoćama.

1. U biti svojoj poznaje islam samo onu narodnost, kojoj pripada kalifat i prema svakoj drugoj nacionalnoj misli on je neprijateljski razpoložen. Zato se bosanski muslimani zovu Turcima, ali to nisu nikada bili i nikada to ne će ni biti. 2. Politika je Monarhije u Bosni i Hercegovini od g. 1878. pa sve do danas djelovala protiv nacionalizacije muslimana u hrvatskom smislu. Muslimani, čija politika ide za sačuvanjem njihova povlaštenog položaja u zemlji, bezuvjetno su upućeni na blagonaklonost državne vlasti. A budući da su oni kao praktični političari, koji misle na iztočnjački način, doskora razabrali, da je državna vlast nesklona hrvatskim probitcima — razloge za ovo dovoljno sam obširno obrazložio — oni su propustili, da se nacionalno priključe, jer bi time svoj položaj samo pogoršali. Tako je i u tome pravcu politika Monarhije djelovala samo u pravcu srbskih nastojanja, jer se nije shvaćalo, da je na jugu moguća samo jedna narodna misao, hrvatska ili srbska, i da se smetajući hrvatsku narodnu misao u njezinu razprostiranju, tjera samo voda na mlin srbske narodne misli. Kasniji je razvoj faktično pokazao, da su se muslimani dali tako dugo voditi od Srba, dok se i Hrvatima nisu dale slobodne ruke u Bosni.

Treba također ustanoviti, da su se Srbi neizporedivo više trudilii, da se muslimani priključe srbskoj narodnoj misli; da su u tu svrhu potrošili i mnogo novaca, čega nije bilo u Hrvata. Pa ipak su Srbi postigli mnogo manje uspjeha. Može li onda biti još sumnje, kuda bosanski muslimani nacionalno pripadaju?

Valja još iztaknuti, da Srbi imadu u tome pravcu pred Hrvatima i književnu prednost. God. 1914., dakle tik pred rat, izišla je ćirilicom tiskana kod srbskih nacionalističkih novina »Narod« brošura pod naslovom: »O nacionaliziranju muslimana«.[2] Piscem brošure izdaje se student Šukrija *Kurtović,* ali spretni, izvanredno tendenciozni čitav sastav, mjesto tiskanja i okolnost, da je pisac (student) navodno sam namirio troškove tiskanja, upućuju na to, da je pisac grkoiztočni Srbin, a možda i Beograd. U brošuri se pozivlju bosanski muslimani, da se »vrate srbskom narodu«, od koga ih je otuđila «poviest i vjekovi« s obrazloženjem, da je srbska nacionalna misao »čišća, snažnija i jedina prava nacional-

[1] *VII.- 4., str. 8.*
[2] *VIII. 1.*

na misao» (izp. Karadžića i Cvijića), pa da će muslimani kao Srbi imati mnogo više izgleda, da se uspješno odupru državnoj vlasti.[3]

Nakon ove digresije, koja bijaše bezuvjetno potrebna za obrazloženje moga stanovišta, vraćam se opet našoj brojitbi.

Onih 100.000 »muslimanskih Srbohrvata« u Turskoj naprotiv sam sasvim izostavio s vida, premda i oni vjerojatno potječu djelomice od bosanskih bogumila. Njihova sudbina je nakon bukureštanskog mira zapečaćena, njih će bezuvjetno samljeti i oni će za nekoliko desetljeća nestati.

Nadalje sam mislio, da treba svakako uzeti u obzir i Hrvate i Srbe, koji se nalaze u izvaneuropskim zemljama, a osobito u Americi. To je opravdano tim većma, što se je u posljednjim godinama pred rat opažao politički upliv sjevernoameričkih južnih Slavena sve više i u Monarhiji, premda to ne bijaše uviek u dobrom smislu. Navedeni broj od 500.000 Hrvata bit će da je prije nešto prenizak, a broj za Srbe od 200.000 bit će da je prije nešto previsok, jer se oni izseljuju u znatnijem broju samo iz neplodnih krajeva južne Hrvatske, nadalje iz Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore.

Promatramo li dakle Hrvate i Srbe, koji nas u prvom redu zanimaju, vidimo, da imamo posla s dva naroda, koji se po veličini, s obzirom na broj glava, mnogo ne razlikuju, te su Srbi za nešto oko jednog milijuna duša jači. Time smo dobili jedan od činbenika, s kojim nam je računati u našem političkom mišljenju. Drugi, činbenik jest nacionalni tip, kako ga je poviest stvorila. To je srž svih onih izkustava, misli i nastojanja, koja sačinjavaju sudbinu naroda. Ja sam osvjedočen, da taj činbenik u kombinaciji s raznim momentima predstavlja narodni značaj i da značaj naroda dobrim dielom određuje dizanje nekog naroda. Promatramo li Hrvate i Srbe u poviesti, vidjet ćemo dva naroda s dva sasvim oprečna lica.

Danas najveći južnoslavenski narod. Srbi, bijahu nekada najmanji od balkansko-slavenskih plemena, kojima bijaše namienjena neka budućnost. Skupina Srba, koja ionako ne bijaše baš mnogobrojna, ostavila je još jedan svoj dio u solunskom tematu, gdje je propao poput mnogih drugih Slavena na Balkanu. Samo jedan dio Srba dođe u zemlju, koja se kasnije zvaše Rašom. Samo to je prvotna srbska naseobina, ono pleme, što ga *Jireček* zove »pravim Srbima«,[4] a *Stanojević* »srbskim centralnim plemenom«.[5] Što tome ne spada, nije Srbin kao ni današnji Hrvati i Bugari, o kojima velikosrbi gdje god mogu tvrde, da su »zapravo također Srbi«. To je već bizantinski način mišljenja i gledanja, kada se ne vidi, što stvarno postoji, nego samo ono, što je na korist porastu vlastite moći, a u tome se *Porfirogenet* nimalo ne razlikuje od raznih ruskih pisaca, pa od *Vuka Stefanovića Karadžića, Spalajkovića,* Vladana *Đorđevića* i kako se već zovu svi ti paladini velikosrbskog pokreta.

Hoćemo li razumjeti, što sliedi, moramo sebi samo predstaviti postanak švicarske savezne države i k tome zamisliti, da Švicari nisu dio velikog švabskog plemena, nego maleno zasebno njemačko pleme. To je odprilike geopolitička i družtvovna slika razvitka Srbstva od 7. do 9. stoljeća. Tvrdi narod srbskih gorštaka bijaše samo u mnogo težem po-

[3] VIII. – I., str. 49. do 53.

[4] VIII. 3-, str, 392.

[5] U knjizi statuta zagrebačkog kaptola stoji: «et subjugavit Croatiam et Dalmatiam a medio Cancry usque ad fines Durazy». Mislim, da nema sumnje, da je Crvena Hrvatska izprvice sezala sve do dračke teme, t. j. sve do Bojane.

ložaju, jer se nalazio između tri vatre, Bizanta na jugu, Bugara na istoku i Hrvata (koji izprva bijahu mnogo veće pleme, kako nam to *Dümmler* sasvim izpravno dokazuje) na sjeveru i zapadu. I Raša je pripadala prolazno Hrvatskoj, poviestni izvori ne dopuštaju o tome nikakve sumnje. No vladavina hrvatskog plemstva bijaše tvrda, a još nepodnošljivija bijaše bugarska vojnička vlada. Srbi se prikloniše Bizantu i služahu mu. U središnjem položaju i jakoj životnoj snazi srbskih seljaka-gorštaka upoznao je Bizant doskora izvršenu jurišnu snagu protiv Bugara kao i protiv Hrvata. Zato podupiranu Bizantinci već vrlo rano Srbe u njihovu zadatku, da budu nosioci bizantskog, crkveno-državnog i političkog upliva. Srbi tako doskora slomiše moć hrvatske plemenite gospode, steknu bizantskom pomoću Zetu i Duklju, koja se nekada zvaše Crvenom Hrvatskom, pod vlastiti svoj upliv, i ti krajevi postaju najprije tvorevina s izmiešanim obilježjem, koje se podpuno posrbilo tek tečajem stoljeća pod uplivom »neodoljive asimilacione snage«, koju je već *Miklošič*[6] ustanovio. I u Bosni dolazi do izražaja bizantsko-srbski utjecaj u doba vladavine Komnena, ali ga ugušuje bogumilski pokret. Oko god. 1295. dolazi on u Sriem, Mačvu i Braničevo, gdje doskora pobjeđuje Bugare i Hrvate. Srbi služahu Bizantu, ali bijahu tako gorljivi učenici njegove životne mudrosti i političke metode, da mu vrlo rano postadoše neugodni. Pa kada se je Bizant g. 1204. slomio, ugrabiše oni čak i državnu Crkvu, taj kamen mudraca bizantske moći. Nakon toga je brzo sliedio njihov uzpon i po sustavu bezgraničnog vlastohleplja, htjedoše Srbi, sluge, doskora progutati Bizant, svoga gospodara. Nakon toga služahu Srbi Turcima veoma uspješno, tako uspješno, da su Turke progutali. To je razvoj prilika od g, 1400. do 1913. Srbi su služili i Austro-Ugarskoj, te su i nju htjeli pojesti, a to je također i jedan od uzroka svjetskoga rata. Oni se uviek dadu upotriebiti kao sredstvo za navalu i stalno pri tome nastoje, da po mogućnosti što više prisvoje od onoga, koji navaljuje i od onoga, koji se brani, da tako budu onaj treći, koji se smije. Činjenica je da je dosada svaki gospodar Srba skupo platio njihove usluge.

Sasvim je drugačija slika Hrvata. Izprva su oni mnogo veći narod, koji iz svoga narodnog središta na sjeverozapadu Balkanskog poluotoka naseljuje zemlju sve do preko Skadarskog jezera[7] i srbske Morave i vlada nad zatečenim prastanovnicima kao gospodujuća kasta, kao krvna aristokracija. No zemljopisna nejedinstvenost pomaže, da se pojavljuju mjestne plemićke vladavine. Središte države razvilo se doskora u današnjoj sjevernoj Dalmaciji i okolnim krajevima, kao najkulturnijem području. Uzprkos velikoj vojničkoj snazi i vojničkim vrlinama ne bijahu Hrvati nikada napadači i ograničavahu se uviek samo na obranu. Oni se ujedinjuju u veću državu, ne da bi osvajali, nego da bi se branili. To je proveo Tomislav, pobjednik nad Mađarima i Bugarima. Ali napadači ne bijahu Hrvati nikada. Tu im svjedočbu daju izričito stari ljetopisci, a i poviest nam potvrđuje, da Hrvati nisu nikada išli za osvajanjem.[8]

Tim žilaviji bijahu oni u obrani. Nevjerojatnom uztrajnošću oni brane do posljednje mogućnosti jednom zauzeti položaj. Vidjeli smo već ogorčeni odpor protiv Mađara svim raspoloživim sredstvima nacional-

---

[6] *II.—2., sv. II., str. 152.*
[7] *IV.—5., str. 26.*
[8] *VIII. 2., str. 168.*

nih Hrvata, koji kasnije postadoše bogumilima. Komlossy ga u svojoj knjizi dovoljno iztiče.[9] U tursko doba nazivali su pape katoličke Hrvate opetovano »antemurale christianitatis«, predziđem kršćanstva, zbog njihova ogorčenog odpora protiv Turaka. Kada je veliko propadanje moći u osmanlijskoj carevini u 17. i 18. st. prisililo sultane, da zavedu reforme, bijahu bosanski begovi, potomci hrvatskog bogumilskog plemstva, najkonzervativniji element, koji je riedkom ogorčenošću branio svoje plemićke povlastice. Tu se nakon stoljeća nije zatomio hrvatski nacionalni tip. Isto tako su Hrvati iz Hrvatske i Slavonije oružjem u ruci branili god. 1848. svoju autonomiju i svoja prava na Slavoniju. Kada je god. 1867. svesrbski pokret počeo ugrožavati Hrvate, najveći uspjeh imao je dr. Ante *Starčević,* jer se nadiranju Srba žestoko opro i stvorio u tu svrhu oružje svojim već spomenutim spisima, suprotstavljajući hrvatsko poricanje Srba velikosrbskom poricanju Hrvata.

Ta dva naroda imaju dakle sasvim suprotno lice. Ta suprotnost potječe iz dvaju sasvim različitih poviestnih razvoja, koji s obzirom na susjedstvo pokazuju zapravo vrlo malo dodirnih točaka. Ta dva razvoja su proizvod sa sobom donesenih rasnih sklonosti, družtvovnog ustroja obaju naroda, zemljopisnog položaja i time uvjetovanih vanjskih upliva, a osobito raznog vjerskog upliva, kojemu podlegoše. Srbi zahvaljuju svoje lice pravoslavlju, koje predstavlja zapravo samo crkvenim uplivom neizmjerno povećanu i produbljenu nacionalnu sviest, jer su Srbi bili u stanju, da stvore narodnu Crkvu. Što se pak tiče etničkog momenta, dolazi kod Srba mnogo više do izražaja balkansko-romanski nomadski element od slavenskoga, element crnih Latina (Latini nigri), koji se pokazuje u 64% tamnih tipova kod Srba i u licima, koja nalikuju na ptice grabilice i u tamnim sievajućim očima. Ali kada netko živi desetljećima među južnim Slavenima i trudi se temeljitim vjerskim i poviestnim studijem, da shvati vjerski moment u družtvenom i političkom životu tih naroda. onda se mora čuditi, kako su duboko, kako neizmjerno duboko vjere zahvatile u samo biće naroda. Čovjek bi gotovo mogao uztvrditi, da su vjere tim narodima dale njihovo »lice«, njihovu fizionomiju.

Lice Srba jest lice pravoslavlja, a lice Hrvata je lice katoličanstva, islama i bogumilstva.

Zato se može s pravom uztvrditi, da je pravoslavlje stvorilo današnje Srbe. Pošto su svi pripadnici jedne vjere, oni su iznutra jedinstveni kao malo koji narod i u tome imaju prednost pred Hrvatima, koji su iznutra mnogo nejedinstveniji i zapravo propali, te zaostali za Srbima zbog toga, što su bili razdieljeni u katolički i bogumilski, kasnije muslimanski dio naroda. Budući da pravoslavlje predstavlja također zatvoreni iztočni kulturni sustav, nisu druge kulture, kao na pr. talijanska u Dalmaciji i njemačka u Hrvatskoj i Slavoniji, mogle tako snažno djelovati na Srbe kao na Hrvate, koji s njima tamo zajedno prebivaju. Većina od onoga, čime se Srbi hvale kao svojim narodnim osobinama, pretežno je odgojni posljedak njihove narodne Crkve. Svoj neizmjerno razvijeni nacionalna osjećaij, svoj katoličkim Hrvatima nadmoćni individualizam, svoju »neodoljivu snagu asimilacije«, svoju nadmoćnu lu-

[9] *To izrično potvrđuju Jaša Tomić, VIII. 2., str. 169., i Kurtović. VIII. 1.*

kavost, neku prirođenu političku nadarenost, nesavladivu težnju za stjecanjem moći i za vladanjem, koja obilježuje čitavu njihovu poviest, sve to zahvaljuju Srbi svojoj vjeri. Moglo bi se gotovo reći: »Srbstvo je narod, koji je postao nagonom iztočne Crkve za proširivanjem«.

Hrvati pak zahvaljuju svojoj crkvenoj poviesti, što su razderani u dva diela, a to još nisu ni do, danas savladali u svojoj političkoj i narodnoj sviesti. Hrvati zahvaljuju katoličanstvu svoj konzervativizam, svoju slabiju nacionalnu sviest, svoje jače podlieganje stranim kulturama, svoju višu kulturu, sposobnosti i svoje dublje etičko osjećanje. Islamom se ne ću ni pozabaviti, te ću samo iztaknuti, da svatko, tko pozna Bosnu, mora također znati, koliko su se bosanski muslimani u svojim oblicima života, svojim duhovnim životom, kulturom i pravom asimilirali arapsko-osmanlijskom kulturnom krugu.

I samo bogumilstvo nije ostalo sasvim bez upliva, i to jednako kod katolika kao i kod muslimana u Bosni. Premda se može smatrati, da je ta nauka svladana već preko 450 godina, ipak se i danas još može naći jasnih njenih tragova. Neka stanovita negativna, životu protivna crta, tu i tamo neko patološko nerazpoloženje spram trgovine, ustručavanje da se položi prisega i t. d. sve to nas sjeća nauke popa Bogumila.

I socialno tkivo obaju naroda sasvim je različito. Hrvati bijahu vladajući sloj, koji se kao rasno plemstvo znao stoljećima održati. Ako je to plemstvo danas i jako iztriebljeno, plemićki značaj se ipak narodu neizbrisivo utisnuo. Njegovi tragovi su hrvatska vjernost, hrvatska gostoljubivost, visoko razvijeni smisao za estetiku i ljubav za umjetnost i kazalište, a s druge strane slab smisao za realne strane života. U srbskom narodnom značaju ogleda se naprotiv seljačka crta, dakako uz jaki pridodatak bizantinskog poimanja svieta, praktične filozofije života i nesavladivog vlastohleplja. Ta osnovna razlika toliko je primjetljiva, da su je uočili i drugi pisci. Srbin Jaša Tomić — a Srbi su sve prije nego prijatelji plemstva — izjavljuje se o tome ovako: »Na našim srbskim običajima pozna se, da dolaze sa sela i da potječu od seljaka ...« Kod Hrvata se naprotiv vidi, da njihovi običaji potječu »odozgo«, i to upravo od plemstva.«[10]

Vidimo dakle dvie sasvim odieljene prošlosti, dva sasvim razna narodna tipa, koji su odatle nastali, različitu narodnost[11] i onda razne političke ciljeve, koji su potekli iz poviesti, vjere i zemljopisnog položaja. Hrvati su tokom čitave svoje poviesti pokazali, da se žele priključiti Srednjoj Europi, dok su to Srbi činili samo prolazno i u nuždi. Čim nužda bijaše prošla, oni se smatrahu neodoljivo privučeni Orientu. Hrvati su vjerni svojoj državi po predaji, zbog karakternih osobina i vjerskih obzira, dok Srbi, prema riečima njihova govornika prof. Cvijića: »ne mogu biti lojalni podanici strane uprave«,[12] i to jednako iz tradicijsko-političkih i vjerskih motiva.

U Hrvata ima osam togi snažan osjećaj vlastite državnosti i nagon za samoodređenjem, oni hoće da budu, kao što vidimo, gospodari u vlastitoj kući. Etničkim pomicanjem u tursko doba. Srbi su došli u posjed velikog područja, koje je poviestno bezuvjetno hrvatsko, i tamo se srbske težnje za proširivanjem i vladanjem još i nadalje očituju.

---

[10] *VII. - 33., str. 54.*
[11] *VIII. - 4., str. 31.*
[12] *VIII. - 3., str. 391.*

Sukobi između dva oprečna politička ideala tu su neizbježivi, i oba politička cilja stoje neprijateljski jedan prema drugom.

Dolazim dakle do zaključka: Srbi i Hrvati su dva naroda s izrazitim, sasvim različitim obličjem, koje se ni u kojem slučaju ne može i ne smije pomiešati.

2. Zajednički jezik

Strašnoj pometenosti u južnoslavenskom pitanju, koju su Srbi znali vješto za sebe izkoristiti, pridoniela je najviše okolnost, što oba naroda imaju danas jedan te isti književni jezik. Danas i to nije više sasvim točno, ali zasada može se još smatrati, da je tako.

Prve korake u svom narodnom književnom pokretu u početku 19. stoljeća nisu ni Hrvati, a niti Srbi učinili u svome današnjem književnom jeziku.

Srbi pisahu koncem 18. stoljeća slavenosrbski (slavosrbski) mješavinom crkvenoslavenskog, ruskog i srbskog jezika. Pop Jovan Raić, povjestničar, koga sam već nekoliko puta spomenuo, napisao je svoje obsežno djelo još tim jezikom. Ruski jezik dospio je u tu mješavinu tako, što su Srbi svoje crkvene knjige u 18. stoljeću dobivali gotovo izključivo iz Rusije, a tamo se crkvenoslavenski jezik mnogo izkvario ruskim jezikom, a u knijgama nalazio se i po koji ruski tekst. Pošto je književnost pisana tim jezikom morala ostati narodu nerazumljiva, podigao je Vuk *Stefanović Karadžić* na književni jezik onaj narodni govor, kojim se govorilo u zaleđu Dubrovnika.

Početci hrvatske književnosti, koja bijaše nastala u banskoj Hrvatskoj tridesetih godina 19. stoljeća, naslanjajući se na stariju kajkavsku književnost, bijahu također pisani kajkavskim nerječjem.

Kao i u svem drugom, tako su Srbi mnogo jedinstveniji od Hrvata i u jeziku. Oni imadu zapravo samo dva govora, ekavski i iekavski, a oba su štokavska, te se međusobno razlikuju mmogo manje nego tri hrvatska narječja kajkavsko, čakavsko i štokavsko. Ova se narječja razlikuju upisnom česticom »što« (quod), koja glasi u kajkavskom narječju »kaj«, u čakavskom »ča«, a u štokavskom — upravo kao i kod Srba »što«.

Kajkavsko narječje je neosporno proizvod miešanja etničke i jezične mješavine Hrvata i Slovenaca, između kojih uobće nema jasne etničke granice.

Čakavsko-ikavsko narječje je prema složnom mišljenju svih jezikoslovaca, a osobito *Miklošiča i Jagića*, zapravo govor rase onih pravih Hrvata-osvajača. Danas je ono ograničeno na maleno područje na skrajnjem zapadu i brojčano je najslabije zastupano. Nekad mnogo većeg obsega, ono se danas nalazi u opadanju. Čakavsko narječje obilježeno je još t. zv. ikavštinom. Rieči, u kojima dolazi staroslavenski glas »jat«, izgovaraju se u tom narječju sa i.[13]

Kajkavština je ograničena na bansku Hrvatsku, i to na županije: zagrebačku, varaždinsku, modruško-riečku i bjelovarsko-križevačku, a obi-

[13] *VIII. 6.*

lježeno je ekavštinom, t. j. rieči, u kojima se staroslavensko »jat« u čakavskom narječju izgovara sa i, izgovaraju se u ekavštini sa e, tako na pr. kajkavski: lepo dete izgovara se u čakavskom narječju: lipo dite.

Štokavština pak obuhvaća najveći dio hrvatskih zemalja, i to odprilike polovicu Hrvatske, čitavu Slavoniju, veći dio Dalmacije i čitavu Bosnu i Hercegovinu. Štokavštinom govore Hrvati i Srbi. U Hrvata dieli se ona na ikavsku i iekavsku štokavštmu. iekavskim govorom veli se umjesto »lepo dete« ili »lipo dite« — »liepo diete«. U Srba se pak dieli štokavština u ekavsku i iekavsku štokavštinu.

Hrvati izabraše svojim književnim jezikom dubrovačko narječje, koje je štokavsko i iekavsko i ima bogatu književnost iz 16. st. Pošto je taj jezik sličan onome, što ga bijaše odabrao Vuk Karadžić, oba jezika prieđoše u jedan drugi, i to tim više, što se Vuk Karadžić na poticaj poznatog slavista *Kopitara* vrlo intenzivno bavio istraživanjem jezika i sabrao ogroman material narodne književnosti, koja postade temeljem ta razvoj jezika. Vukovo stanovište moralo je prodrieti, jer on bijaše živi narodni jezik uzvisio na književni jezik, a taj narodni jezik bijaše čisto sačuvan, dok jezik dubrovačkih pisaca 16. i 17. stoljeća bijaše mrtav jezik i već onda natrunjen talijanskim elementima. Te natruhe s vremenom su toliko porasle, da je današnji dubrovački govor t. zv. »makaronski jezik«, t. j. miešani jezik iz hrvatskog i talijanskog jezika. Budući da Hrvati tada, ne mogahu lako doći u Hercegovinu, koja bijaše pod turskom vladavinom, a Vuk je Karadžić kao turski podanik te zemlje još iz svog djetinjstva poznavao, onuda opetovano prolazio i sabirao sve više materiala; njegovo značenje za razvoj zajedničkog jezika postalo je vrlo veliko, jer je postao gotovo jedinom kopčom između književnosti i naroda kao izvora jezika. Time su srbski utjecaji u jezikoslovlju zadobili odlučno značenje.

Politički razlozi igrali su kod Hrvata i kod Srba odlučnu ulogu u izboru književnog narječja. Tako su kajkavski Hrvati banske Hrvatske izabrali iekavsku štokavštinu, koju zapravo i ne poznavahu. Gajev izbor bijaše izpravan i sasvim opravdan, jer se time stvarno književni jezik pokrivao s narječjem, koje je u narodu najviše razšireno, jer tim govorom govorahu odprilike dvie petine naroda, dok ostale tri petine bijahu, podieljene na čakavštinu, kajkavštinu i ikavsku štokavštinu. Tome nasuprot zanimljivo je utvrditi, da je Vuk Karadžić književnim jezikom odabrao jezik manjine naroda. Od 5 milijuna Srba govori danas jedva 1½ milijuna štokavsko-iekavskim narječjem, i to u zapadnim krajevima, a 3½ milijuna Srba govori štokavsko-ekavskim narječjem, i to u sredini, na sjeveru i na jugoiztoku.

Tu neoporecivu činjenicu vidimo i u političkoj tendenciji pri izboru književnog jezika. Hrvati izabraše jedno narječje, koje bijaše doduše strano tadašnjim kulturno-političkim vođama, koji govorahu kajkavski, ali bijaše zato najrazšireniје narječje. U tom postupku odrazuje se nastojanje, da se stvori jezično jedinstvo na osnovu zdravog načela većine i da se premosti jezična nejednakost, koja bijaše nastala raznim etničkim i političkim uplivima.

Kod Vuka Karadžića opaža se pak nastojanje, da izborom zapadnog narječja prenese srbski upliv po mogućnosti što više na zapad. To nas uostalom kod njega kao osnivača novovjekog nacionalističkog svesrbstva i ne začuđuje.

Htio bih međutim ustanoviti, da prvotna namjera Hrvata bijaše ta, da se dubrovački književni jezik uzme kao književni. Ali samo prevlast narodnog jezika nad zapravo mrtvim književnim jezikom i veliko značenje Vuka za razvoj jezika učinila je, da se jezik razvio sasvim u Vukovu smislu. Tako je nastalo jedinstvo književnog jezika.

Ipak treba iztaknuti, da su Hrvati ostali pri izboru svog književnog jezika, jer je taj izbor proizašao upravo iz primjene zdravog načela većine. U Srba to međutim nije tako, jer je tamo razvoj sasvim neprimjetno išao u pravcu natrag. Na području srbske države prodro je ekavski govor, kao u narodu vladajući govor i sasvim iztisnuo iekavštinu. Taj se preokret zbio uzporedno sa sve većim, značenjem Srbije, pa se Vukovo stanovište, s obzirom na izbor književnog govora, danas može smatrati zabačenim. Danas je književni govor Hrvata drugačiji od književnog govora Srba. U skladu s raznim etničkim sastavom i raznim političkim ciljevima nastupilo je razlikovanje, koje stranac izvana doduše težko opaža.

Mislim, da sam postupao sasvim izpravno, kad sam izrazio sumnju, da se osnivač svesrbskog imperializma dao voditi svesrbskim narodno-crkvenim tendencijama, kad je birao književni jezik. To se bezuvjetno i dogodilo. Od Vuka potječe tvrdnja, da su zapravo samo čakavci Hrvati, a možda još donekle i kajkavci, koji su već više Slovenci nego Hrvati, ali svi štokavci da su Srbi. Kao temelj za ovu teoriju poslužila je Porfirogenetova nauka o naseljenju, a s druge strane ono u svakom Bizantincu, pa i u Vuku, sadržano nastojanje, da se latina, katolika, učini što manjim, neznatnijim i prezrenijim, kad ga se već ne može sa zemlje odstraniti. Ova Vukova tvrdnja u vezi s naukama *Dobrovskog i Šafarika.* koje još i danas nisu sasvim odbačene, služi još i danas kao temelj za tvrdnju, da su Bosna i Hercegovina kao i Slavonija i Dalmacija i s obzirom na jezik, koji se u njima govori, srbske zemlje. Ja sam već na str. 291. i 292. pokazao, kako se učenjaci poput *Leskiena* još uviek ne mogu osloboditi upliva bizantinskog krivotvorenja poviesti, premda je *Miklošić* U svojoj »nauci o glasovima« što ju je nagradila carska akademija znanosti u Beču, još god. 1879., ustanovio, da katolici štokavskog govora u Bosni govore hrvatski.[14] Tu je eto također na djelu onaj »upliv Bizanta«, koji je jedna od najčudnovatijih pojava novog vremena i protiv kojega se ne može ništa razboritim razlozima. Zato se ne smijemo ni čuditi, što je bilo Hrvata, koji su dopuštali, da su Hrvati primili jezik od Srba.

Poradi toga je bezuvjetno potrebno, da se odredi karakter zajedničkog književnog jezika Hrvata i Srba. Nije mi poznato, da li je to već tko pokušao, polazeći s izpravnog stanovišta, koje po mom mišljenju može biti izpravno samo, ako se upire na izpravnu spoznaju etnografske poviesti jezičnog područja. U četvrtom dielu sam utvrdio, da su hr-

---

[14] *VIII. 7.*

vatske zemlje Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina bile sve do konca 15. stoljeća etnički jedinstvene hrvatske zemlje, u kojima nastaju jake etničke promjene tek nakon turskog osvajanja. Tu se zbiva sličan razvoj kao i u Staroj Srbiji i Grčkoj, gdje se pojavljuju Albanci i mjestimice sasvim potiskuju srbsko i grčko pučanstvo. U spomenutim hrvatskim zemljama nastao je novi jedan element, koji potjecaše većinom s jugoiztočnog Balkana i bijaše balkansko-romanske rase i grkoiztočne vjere. Pod utjecajem hrvatske sredine i srbske narodne Crkve, taj se element poslavenio i jako proširio uplivom crkvene politike pećke patriarhije, te se konačno, kao što sam ustanovio u 6. dielu, tek u drugoj polovici 19. stoljeća pretvorio i nacionalno-politički u Srbe pod uplivom svesrbskog pokreta.

Jasno je, da su te etničke promjene morale biti također od odlučnog značenja i za jezik na tome području. Značajno je, da se iekavska štokavština pojavljuje baš u onim izprva hrvatskim krajevima, koji su nakon 16. stoljeća dobili novo, pravoslavno, sad više, a sad opet manje s katolicima i muslimanima izmiešano pučanstvo. Treba također primietiti, da je najjače narječje kod Srba ekavština, a kod Hrvala je naprotiv ikavština najstarije najječje.

Svi ti razlozi ne dopuštaju nikakve sumnje, da današnji književni jezik Hrvata i prijašnji književni jezik Srba zapravo predstavlja jezičnu smjesu iz hrvatskog jezika i jezika novog elementa, koji se kasnije posrbio. Takve jezične smjese nastaju često u području, gdje razni elementi stanuju jedan pokraj drugog zbog etničkog pomicanja. Tako na pr. postoji u zapadnoj, Rusiji poljsko-rutenski miešani jezik. Ova glavna obilježja obaju jezika, hrvatska ikavica i srbska ekavica, stopile su se u jedan dvoglas ie, pa je tako pored ikavstine i ekavštine nastala i iekavština.

Na stupanj književnog jezika podigao se jezik onog kraja, gdje je to miešauje najdulje trajalo, i gdje je bilo najintenzivnije, a to je u Hercegovini. Već u doba Nemanjića osjećao se ondje jak srbski utjecaj. Nakon pada nemanjićke države u 15. stoljeću, prevladavao je ondje opet hrvatsko-bosanski upliv. Protjerani od Mađara, nadirahu onamo bogumili, koji govorahu, kao što sam već ustanovio, ikavski. Osim toga pojavljivahu se ondje već vrlo rano balkansko-romanski utjecaji, jer je dokazano, da je Crna Gora područje intenzivnog romanskog prodora. Tu činjenicu priznaju već i Srbi; upućujem na citat na str. 183., gdje se izričito iztiče, da je književni jezik zajedničko blago hrvatskog i srbskog naroda, koje je »nastalo« u onoj jezgri, u kojoj se križanjem Slavena i Vlaha stvorila srž srbskog naroda«. Kako pravoslavno pučanstvo nastupa u tim krajevima i kako iztiskujie katoličke Hrvate, može se vrlo poučno čitati u jednom članku *S. Vulovića?*[15] Nije bez ironije, da se na temelju putopisa jednog Rusa, P. A. Tolstoja, dokazalo, da se grkoiztočno pučanstvo u Boki Kotorskoj pojavljuje tek od 17. stoljeća i da se autohtoni katolici u tim navodno srbskim krajevima zovu izričito Hrvatima (»nazivajutsja Hervati«). Ja sam stoga uvjeren, da se jezična mješavina, nastala u Hercegovini — možda posredovanjem pra-

[15] *VIII. – 5., str. 9., nadalje VIII. 4., str. XXVIII.*

voslavne Crkve, koja je imala jedno svoje središte u Hercegovini — kasnije širila sve više prema sjeveru zajedno s proširivanjem pravoslavne crkvene organizacije od g. 1557. (godine osnutka pećke patriarhije). Kako je napredovalo uništavanje čakavskih Hrvata u središtu njihovih naselja, tako je napredovala i štokavska iekavština, koja bijaše preuzeta jednako od novog stanovništva kao i od ostataka Hrvata. Ovim iztiskivanjem Hrvata iz središta njihovih naseobina može se također objasniti, zašto je čakavština ograničena na tako mali obseg. Ona se mogla održati samo ondje, kamo nije doprlo novo stanovničtvo, na dalmatinskoj obali, u primorju banske Hrvatske i na otocima.

Time bi bila razjašnjena iekavština i dokazano, da je mješavina hrvatske ikavštine i srbske ekavštine. Trebalo bi još iztražiti, da li je štokavština takvo obilježje, da bi se to narječje imalo smatrati srbskim. Čakavština, koja bijaše nekoć prošireina sve do zapadne Srbije i Crne Gore, također nije jedinstvena, nego se u pojedinim krajevima pokazuju znatne razlike. Tako se upitna čestica ne izgovara svuda ča, nego če i čo, što odgovara poljskom i češkom »co«. Ali i u štokavšttni se govori mjestimice šta umjesto što. Očito je, da se u jeziku ča i čo naprosto zamienilo sa šta i što, dok su leksikalna građa jezika i naglasak ostali još uviek čakavski, što se mjestimice održalo sve do danas. Tako je prof. *Šurmin* još u današnjem sarajevskom govoru domaćih katolika i muslimana mogao nedvojbeno utvrditi čakavske ostatke.[16]

Skupina glasova »št« jest po glasovnim zakonima obilježje starog bugarskog (crkvenoslavenskog) i novog bugarskog jezika, u kome glasovi »št« i »žd« zamjenjuju hrvatske i srbske glasove »ć« i »đ«,[17] tako da rieči »pića«, »peć« glase bugarski »pista« i »pest«. Pretvorba čestica ča i čo, koje se doduše pišu tvrdo, ali ih čakavci izgovaraju sasvim mekano, usliedila je dakle u šta i što po starom nekom bugarsko-slavenskom zakonu. To će nas začuditi tim manje, što smo ustanovili, da je balkansko-romanski element potjecao dobrim dielom iz nekadašnjih bugarskih krajeva i nesumnjivo povukao sa sobom i bugarsko-slavenske elemente. Na to se svodi, što je *Miklošić* u istarskih Rumunja, t, zv. Ćića, našao još u njegovo doba nekoliko bugarskih rieči,[18] što pokazuje neosporno na doseljenje iz bugarskog jezičnog područja. Tvrdim, da to isto vriedi i za veliki dio Romana naseljenih u hrvatskim zemljama, kojih je seljenjem »što« sve više potiskivalo »ča«.

Tvrdnja dakle, da je štokavština posebno srbsko narječje, vriedi upravo toliko, koliko i ona, da je pravoslavlje najstarija vjera u Bosni i da su 4/5 stanovničtva Bosne pravoslavni.

Ako je moja tvrdnja o jakom uplivu balkanskih Romana na stvaranje današnjeg hrvatskog i srbskog jezika istinita, onda bi se tragovi tomu morali nalaziti i u jeziku. Ja ću sasvim kratko dokazati, da je tvorba glasova i oblika u današnjem hrvatskom i srbskom jeziku izvan svake sumnje pod utjecajem nekih zakona romanskih jezika. Pošto se ne sjećam, da sam o tome nešta već negdje čitao, obradit ću čitavu tu stvar sasvim samostalno.

---

[16] *VI. - 27., str. 2.*
[17] *Izporedi VIII. - 4., str. 559.*
[18] *Brojčano to nije sasvim izpravno, jer u Srbiji ima Rumunja i Albanaca, a u Crnoj Gori ima također Albanaca; oni politički ne igraju nikakovu ulogu.*

1. Čakavsko i kajkavsko narječje imaju vrlo često na koncu rieči nebčani glas l, i to jednako kod imenica kao na pr. oral (čakavski) i orel (kajkavski), a osobito često u aktivnom prošlom, participu, i to u mužkom rodu. Ti oblici glase u čakavskom i kajkavskom narječju: imal, videl, primil, bil, čul.[19] Štokavsko narječje ne podnosi nikako l na koncu rieči i pretvara ga u o, pa ti isti oblici glase onda: imao, video, primio, bio, čuo. To je onaj isti romanski glasovni zakon, prema kojemu nastaje na pr. u francuzkom jeziku iz capel chapeau, iz bel beau i t. d. Taj isti zakon postoji i u talijanskom jeziku, samo se tamo l na koncu ne pretvara u samoglasnik, nego mu se dodaje još jedan samoglasnik (capello, bello i t. d.).

2. U čakavskom i kajkavskom narječju često se upotrebljava i podpuno izgovara grleni glas h. U štokavskom narječju, a osobito kod Srba, postoji nedvojbeno neka nesklonost spram tog glasa. Osobito u genitivu množine, prvoj osobi imperfekta i aorista, tako na pr. ženah, vidjeh, mogoh i t. d. Čakavci i kajkavci izgovaraju taj h u genitivu množine vrlo oštro, a štokavci ga danas više ne izgovaraju, oni govore i pišu žena s dugačkim a, koji bi imao označivati onaj izpali h. Ali iekavski Srbi gotovo uobće više ne izgovaraju ni onaj h u imperfektu i aoristu. Čak i kod turskih imena, gdje se h vrlo oštro izgovara (zbog semitskog guturalizma) tako na pr. Ahmet, Hamdija, Hilmija, pišu i govore Srbi većinom: Amet, Amdija, Ilmija. Rieči uho, muha govore i pišu Srbi uvo, muva, samo da bi izbjegli glasu h. Iztrebljivanje glasa h je također romanski glasovni zakon, koji se pojavljuje i u talijanskom i u francuzkom jeziku. Latinska rieč honor = čast glasi talijanski onore, a francuski honneui, taj se h doduše piše, ali se ne izgovara.

3. U čakavskom i kajkavskom narječju veli se: hoću piti i upotrebljava se svim arijskim narodima zajednički oblik infinitiva. Srbin međutim tako ne govori. On se služi namjernim veznikom i veli: hoću da pijem. Taj oblik ne javlja se samo u srbskom jeziku, nego i u bugarskom, rumunjskom (en vreu se beu) i u grčkom jeziku, felo na pio: ἐθέλω, a i u albanskom jeziku, dakle u jezicima onih naroda, u kojima ima također balkansko-romanske krvi. Taj oblak, koji je po svoj prilici načinjen prema latinskom namjernom ut (volo ut bibas), bijaše kod Hrvata prije prilično nepoznat, ali se sve više upotrebljava, odkako srbski utjecaj raste.

Ovi jezični i glasovni zakoni bezuvjetno romanskog značaja ne dopuštaju više nikakve sumnje u izpravnost moje teorije o balkanskim Romanima.

Vidjeli smo dakle, kako se razvijao zajednički jezik Hrvata i Srba. On je posljedica poviestnog razvoja, kojim je jedan strani element prodro u hrvatske krajeve i većim dielom iztisnuo Hrvate. Iz političke oportunosti morali su Hrvali odabrati književnim jezikom jedno narječje, koje bijaše nastalo iz smjese njihova iskonskog narječja, čakavštine, sa stranim elementina, no koje im je u mnogome postalo stranim, s obzirom na njegove glasovne zakone i zakone jezičnih oblika.

[19] *VIII. – 31., str. 328. Poglavlje o Srbima u Hunfalvyjevoj knjizi izradio je upravo profesor Sdrwicker. Izporedi S. XVI.*

Iz činjenice, što Hrvati i Srbi imaju danas jedan te isti književni jezik, ne može se međutim izvoditi, da su oni jedan narod isto tako, kao što nisu jedan narod ni Švedi i Norvežani, premda imaju jedan književni jezik. Oba se jezika uostalom međusobno opet razilaze i zavisi samo o političkom razvitku na jugu, ne će li se opet posvema razići, a početci tog razilaženja već se jasno razabiru.

3. *Razmjeri snage obih naroda*

Hoćemo li razumno suditi o južnoslavenskom pitanju, u prvome redu potrebno nam je poznavati odnose snaga obih naroda, jer su to one veličine, s kojima nam je računati. Da bismo to postigli, promotrit ćemo oba naroda, njihovo stanje i omjer njihovih snaga s tri gledišta: s političkog, kulturnog i gospodarskog.

S obzirom na omjer političkih snaga, brojčana je veličina obaju naroda prvi temelj za prosuđivanje tog pitanja. U prvom poglavlju ovog diela obširno sam se i namjerno pozabavio tim pitanjem, jer je upravo u ovoj točki uspjelo Srbima da zavedu čitav sviet tako, da i kapacitet poput *Leskiena* — a on nije jedini — u tom pravcu tapkaju u tmini. Pravi brojčani omjer između Hrvata i Srba jest 4:5. Hrvati sa prema tome brojčano nešto slabiji, ali taj brojčani omjer nipošto nije takav, da bi se položaj Hrvata morao smatrati lošim. Ipak su Srbi znatno nad Hrvatima s obzirom na političku snagu. Ja ću kratko i pregledno sabrati sve momente, koji su pri tome odigrali ulogu, i obazreti se samo na one, koji su postojali do rata, jer se još danas ne može ocieniti, kakav će biti položaj poslije rata.

Srbi su imali dvie samostalne države, i kakvi god bili nedostatci tih država, ipak bijahu one dva prirodna središta, koja se natjecahu u pomaganju Srba i izvan svojih granica i u povezivanju Srba u jednu veliku cjelinu. Koje je pravo značenje službenog naslova »kulturno ujedinjenje sviju Srba« pokazao sam jasno u šestom dielu ove knjige. Obje srbske države nalazile su osim toga također uviek i sredstva za novčano pomaganje tih nastojanja. Kad bi ponestalo sredstava, pomagala bi ih od vremena na vrieme i iluzija, jer se nije radilo samo o nacionalnim, nego i o vjerskim ciljevima, pa je za te ciljeve Rusija, kao pravoslavna velevlast, morala u svako doba nasmagati novaca. U ta dva središta, od kojih se je prevlast u posljednje vrieme nesumnjivo nalazila u Srbiji, stvarale su se osnovne misli, prema kojima se vodila čitava kulturna, gospodarska i družtvovna politika Srba u inozemstvu, pa i u Austro-Ugarskoj. U Monarhiji još uviek nemaju pravu predočbu o tome, koliko Srbija vlada nad Srbima u inozemstvu i kako je sliepo slušaju. Sredstvo za to vladanje bijaše vjerske prirode, a to je upravo ono, što se baš u Monarhiji nije shvaćalo.

Svega toga ne bijaše u Hrvata, Piemont Hrvata bijaše Hrvatska i Slavonija, zapravo samo onaj dio, što ga nikad ne osvojiše Turci. Odande je započeo narodni pokret. U poglavljima sedmog diela ove knjige, ja sam pokazao, kakav bijaše položaj u Hrvatskoj. Stvarno se ondje

počevši od god. 1868. vladalo uviek protiv Hrvata. Izuzetak bijaše razdoblje vlade bana Mažuranića od god. 1873. do 1881. Prilike bijahu uviek takve, da je država mislila, da se mora protiviti proširivanju hrvatskog narodnog pokreta i na druge krajeve. To sam stanje opisao posebice u Bosni, gdje je Monarhija mogla doduše priečiti, da se ne proširi hrvatski upliv, ali nije mogla spriečiti širenje srbskog upliva. Konačni rezultat vidimo danas. Na taj način nedostajaše Hrvatima nacionalno središte, koje bi bilo sposobno za akciju poput srbskoga, a nisu imali ni diplomacije, ni vlastite konzularne službe, a s time ni veze s inozemstvom, nisu imali izvještaja, nacionalnog gledišta i t.d. Hrvati bijahu poradi toga uviek lošije obaviešteni, imali su manja sredstva na razpolaganju. a osim toga priečile su im vladajuće prilike, da razviju i upotriebe ono malo raspoloživih snaga.

Drugi jedan moment sastoji se u tome, što obje srbske države predstavljaju jedinstveno srbsko narodno područje,[20] dok danas nema hrvatske zemlje, u kojoj ne bi bilo također primjese srbskog pučanstva. U Hrvatskoj i Slavoniji čine Srbi 24,6%, u Dalmaciji 16,3%, a u Bosni 43,4% od svega pučanstva. Odatle sliedi, da su se srbske države mogle dati uviek voditi srbskim probitcima i gledištima, što kod Hrvata ne može biti. jer oni moraju voditi uviek računa o srbskim manjinama. Zato mogu Srbi u svojoj politici uviek slobodno stvarati odluke, što Hrvati ne mogu, Srbi se mogu uviek miešati u hrvatske poslove, a Hrvati se ne mogu nikad miešati u srbske. To je upravo idealno stanje za nastojanja, kakvo je srbsko. Za Hrvate je to pak moment slabosti, koji se ne smije podcieniti.

Ne smije se nadalje izgubiti s vida, da Hrvati počevši od god. 1867. pokazuju tendenciju opadanja, a Srbi tendenciju porasta. Ja sam se trudio pokazati, kako je to nastalo i kako je duh pokvarenog smisla dualizma uviek nastojao orientirati politički pravac u Monarhiji protiv Hrvata.

Gotovo stalni sukob Hrvata s državnom silom, obuzeo je njihove snage, koje su se bezkoristno trošile. Hrvate treba prekoriti, što im politika u glavnim potezima ne bijaše dobra. Ali kad već jednom jedan narod dođe na kosu ravninu kao Hrvati nakon god, 1868., onda ga može iz tog položaja osloboditi samo jaka i snažna ličnost, a takve ličnosti Hrvati nisu imali.

Položaj Srba nakon god. 1830. bijaše naprotiv izvanredno povoljan. Međunarodna diplomacija stalno ih je pomagala spram Turske, jer se njena vladavina u Europi smatrala nemogućom. Osim toga natjecahu se Rusija i Austro-Ugarska o upliv na Balkanu, pa su vještom politikom uviek mogli imati podporu jedne od tih dviju velevlasti. Ne smije se ni previdjeti, da je položaj Srba nakon god. 1868. postao i u Austriji mnogo povoljnijim, a osobito u Hrvatskoj i Slavoniji nakon Khuena, i da se vlast nakon Kallayeve smrti i u Bosni otvoreno naslanjala na Srbe. U doba aneksije nastala je u tome mala stanka, ali se kasnije opet s time u Bosni nastavilo.

Tako je nakon god. 1860. stalno rasla politička snaga Srba i znatno, prešla političku snagu Hrvata, a to tim više, što su Srbi imali posvuda

[20] *O »trikovima« pravoslavnog svećenstva usporedi III. - 14., str. 248.*

uspjeha nakon god. 1860. sa svojim svesrbskim pokretom. Budući da je opasnost tog pokreta ostala širim krugovima u Monarhiji gotovo sasvim nepoznata zapravo sve do aneksije, naišli su Srbi u Monarhiji posvuda zapravo samo na podporu, a svakako više nego Hrvati. Tako im je uspjelo, da nakon god. 1860. pridobiju široke grkoiztočne gomile za srbsku narodnu misao. Tu činjenicu oni nastoje na svaki način prikriti i prikazati, kao da se je netom posrbljeni element odavna nazivao srbskim. Tragično je samo to, što ih je državna vlast u tom poslu često puta izravno podupirala, kao na pr. u Hrvatskoj i Slavoniji. Pitanje je dakako, da li bi državnoj vlasti bilo moguće zapriečiti takav razvoj. Ja u to sumnjam, i to poradi toga, što se on pojavljivao gotovo izključivo u crkvenoj mantiji i što mu je zato neobično teško prići. Izkustva, što ih štekoše Mažuranić i Kallay, nisu takva, da bi se mogli nadati sigurnom uspjehu. Moglo se možda tom pokretu odkinuti njegovu opasnu oštricu, što je dosada još najbolje uspjelo Mažuraniću.

Konačno ne smijemo previdjeti ni ovaj važni činbenik moći na političkom području, koji odlučuje položajem stalno u korist Srba, a to je njihova narodna Crkva. Tim problemom pozabavili smo se tako obširno u petom i šestom dielu ove knjige, da sad ovdje ne treba o tome gubiti rieči. Jači, bezobzirniji, vlastohlepniji i duševno pokretniji pojedinac je jaka aktivna stavka u narodnoj politici, a ta svojstva zahvaljuju Srbi izključivo svojoj Crkvi. Srbi to rado svojataju kao svoju nacionalnu zaslugu, kao što uobće rado puštaju, da im Crkva stupa u pozadinu, ali to je već takav bizantinski način. Ima čak i ozbiljnih učenjaka. Takav je na pr. Heinrich *Schwicker*, koji sasvim ozbiljno htjede Srbe označiti najnadarenijim slavenskim narodom,[21] a to je mišljenje, koje su kasnije preuzeli neki vodeći političari kao na pr. Burian, te ga onda praktički izkorišćivali. Takvom mišljenju moram se najodlučnije protiviti. Nema sumnje, da su Srbi postigli zavidne uspjehe, ali samo na području razvoja vlastite moći i u onome, što u tu svrhu trebaju. Oni nisu nikada stvorili kulturne vriedoosti izvan tog kruga, a ne će ih nikad ni moći stvoriti, jer su svojom pripadnošću pod Bizant zauviek osuđeni na bizantinsku kulturnu neplodnost.

Tvrdi se također, da su Srbi bolji političari od Hrvata. To može vriediti za pojedinca, oni su svakako mnogo okretniji, agresivniji, lukaviji i dosjetljiviji. No da li je ta vlastohlepna politika, koja uviek vodi, do katastrofe, kao što to također vidimo u sadašnjem ratu, također bolja, u to se ufam posumnjati. Tvrdim čak, da mi je onda još ipak milija tvrdokorna, premda često puta bezpomoćna obranbena politika Hrvata.

Srbi svakako zahvaljujju svojoj Crkvi i u političkom smislu mnogo više, nego što se obično misli. Posredovanjem Crkve, Srbi su sve do danas preuzeli predaju fine bizantinske politike i diplomacije, koju vode najrafjniranijim sredstvima. Svaki Srbin je rođeni diplomat i političar, a to svojstvo stječe on već svojim crkvenim odgojem. Odatle i njihovi zamjerni uspjesi na diplomatskom području. Razsadnici te političke vještine su crkvene i školske obćine, u kojima laici sudjeluju u upravi Crkve i stječu prvo svoje školovanje u bizantinskoj političkoj umjetnosti u borbama sa svećenstvom o prevlast. Tamo oni stječu i poduku u političkim

[21] *VIII. - 8.*

smicalicama, koje smo tako često vidjeli tokom ove knjige.[22] Vidjeli smo također, kako su pravoslavni duhovni i crkveni ideali postali uzorima nacionalnog stremljenja. Pri tome upozoravam na pećku patriarhiju i na činjenicu, da se misao o novoj srbskoj državi porodila najprije u glavi karlovačkog metropolita Stratimirovića. Što svakog promatrača mora zapanjiti, to je neobično brzo širenje političkih misli, novih pogleda i t. d. među Srbima. To sve širi Crkva, njezino svećenstvo i njezina organizacija. Budući da crkvena i nacionalna nastojanja idu uviek uzporedno, ima svaka politička misao i svoju vjersku primjesu, pa je zato shvaća i onaj najneobrazovaniji i ona ga se prima. U političku borbu mogu zato Srbi mobilizirati mnogo brže, mnogo veće mase i šire krugove, nego li Hrvati.

Ja sam već iztaknuo, da je narod i država kod Srba proizvod narodne Crkve, dok je država i narod Hrvata proizvod narodnog plejmstva. Crkva je narodu doduše ostala, ali vidimo, kako iza godine 1868. narodno plemstvo napušta hrvatsku politiku i kako narodnu politiku preuzimaju građanski krugovi. No tim nastupa na političko popršte kod Hrvata jedan novi element, bez političkog školovanja i predaje, i od toga težko boluje hrvatska politika nakon god. 1868. Tu misao našao sam izraženu u jednom spisu hrvatskog seljačkog vođe Stjepana *Radića,* u kome se on tuži, da u Hrvata nema političke predaje. No čini se, da taj pisac nije načistu, kako da družtveno-politički predstavi taj nedostatak. Zato onaj pretjerani demokratizam nije ni izdaleka onoliko naškodio Srbima kao Hrvatima, jer su Srbi mimo svega zadržali svoje crkveno, t. j. teokratske vodstvo, dok je demokracija kod Hrvata odbila plemstvo od narodne politike,

U kulturnom pogledu imali su Hrvati sve do početka osamdesetih godina 19. st, nesumnjivo neospornu kulturnu nadmoćnost prema Srbima. U starijim djelima našao sam, da se Hrvati označuju kao najkultiviraniji južnoslavenski narod, a to punim pravom. Kritičnim obratom hrvatske politike od doba Pejačevića, što sam ga već spomenuo, započinje vidljivo kulturno propadanje Hrvata, te ih Srbi dostizavaju. Tendencija prema dolje na području politike preniela se i na područje kulture, i to jednako na područje kulture u užem smislu, kao i na područje civilizacije (tehničke kulture).

Tražeći razloge toj pojavi, naišao sam, na zadovoljavajuće razjašnjenje u inteligentno napisanoj brošuri hrvatske ratne književnosti »Svjetski rat i Hrvati«,[23] Ta se krivnja pripisuje odozgo vladi bana Khuen-Hedervaryja, a odozdo svojstvima tako zvane stranke prava (Starčevićeve stranke). »Uzprkos svojoj neoporecivoj nadarenosti bijaše Khuen-Hedervary sasvim neplodan i negativan duh. U njega ne bijaše ni volje na smisla da stvori realne vriednosti kulturnog i priradnog života. Razdoblje njegove vlade palo je tako poput mraza na mladi još i nerazvijeni kulturni, gospodarski i družtvovni život hrvatskog naroda«. Pisac dokazuje nadalje, da hrvatska stranka prava nije nikad imala vlastitog kulturnog i gospodarskog programa, što se vidi odatle, da je god, 1909. (zapravo 15. listopada 1911.) preuzela program kršćansko-socialne stranke, jer dotada nije imala vlastitoga. Pisac izvodi nadalje: »Tvrdim

[22] *VIII. 8., str. 61.*
[23] *Izporedi Sombart, VI, 12., 11. poglavlje: Značenje židovske vjere u gospodarskom životu. Izporedi također str. 131. – 142. ovog djela.*

đakle, da je stagnacija i nazadovanje Hrvata na tri napried spomenuta važna područja narodnog života nastalo poradi toga, što je grof Khuen, koji je dvadeset godina vladao zemljom, bio sasvim neplodan i negativan duh i da se za njegove vlade na svim područjima učinilo uviek samo ono najnuždnije. Stranka, koja je kroz tri desetljeća vladala duhovima u zemlji, i čiji bi zadatak bio da djeluje kao neki izpravak neplodne vladine politike, nije imala programa i izrađene osnove ni u kulturnom, ni u gospodarstvenom ni u socialnom pravcu, a nije za to uobće imala ni smisla, i zato u tom pravcu nije mogla sama ništa učiniti, ni izvršiti pritisak na vladu, da se nešto učini. Tako je više od 20 godina vladala podpuna ravnodušnost odozgo i nerazumievanje i nedostatak jasnih ciljeva odozdo u svim pitanjima kulturnog, gospodarskog i socialnog života. Postojeće tradicije i početci iz razdoblja narodnog preporoda ne bijahu dovoljno jaki, da odole toj dugotrajnoj kušnji, pa je sve nazadovalo«.[24]

Ovo je shvaćanje po mom mišljenju sasvim izpravno. Uprava, čiji je glavni zadatak silom uzdržati političko stanje, kojemu se čitavi narod protivi svom silom, takva uprava može samo malo ili ništa učiniti za podizanje naroda, jer nema potrebne suradnje između naroda i uprave.

No budući da je Hrvatska i Slavonija bila središte Hrvata i budući da su Dalmacija i Bosna bile bezuvjetno upućene da odande uvoze elemente kulture, prenielo se propadanje Hrvata doskora i na Dalmaciju i na Bosnu.

Sasvim drugačije izgledaše to kod Srba. Uzprkos unutarnjim krizama razvijahu se dvie njihove države povoljno. Osobito na gospodarskom području pokazala su se ona spomenuta nastojanja i onaj brzi tempo razvoja, a s rastućim bogatstvom rastao je i stupanj kulture. Premda je po mojoj procjeni prosječna kulturna potreba u Srba manja nego u Hrvata, ipak su tendencija porasta i ambiciozne težnje Srba neosporno i primjetljivo djelovale na kulturni razvoj. Srbi bijahu dovoljno pametni da izpravno ociene, kolika je vriednost kulture kao sredstva za stjecanje snage, pa se tako zbilo, da su Srbi uz svoje političke težnje pokazivali i zamjernu kulturnu ambiciju, koja im je i doniela plod. Ta je činjenica mnoge zavela, da Srbima uobće, a napose bosanskim Srbima, izdaju mnogo bolju svjedočbu nego što je zaslužuju. Malo njih. znalo je međutim, kakove veze postoje između tih sve češćih pojava. Da pokažem na jednom primjeru, kako je upravo imperialistički moment u tome pravcu djelovao, spominjem činjenicu, da se je zloglasno poviestno svesrbsko djelo Šime Lukina *Lazića* »Srbi u davnini« prodalo u najkraćem vremenu u nakladi od 6000 primjeraka, što je upravo ogromni broj s obzirom na to, da u Hrvatskoj ima jedva pol milijuna Srba.

Tendencija propadanja Hrvata osobito je žalostna na jednom području, a to je stanje školstva. Prije rata bijaše u Hrvatskoj i Slavoniji 53% nepismenih, 80% u Dalmaciji i 75% u Bosni i Hercegovini. U Srbiji bijaše ih samo 62%. Srbija je imala (prije balkanskih ratova) 1272 pučke škole na 48.000 km^2, a u Hrvatskoj i Slavoniji, u Dalmaciji, u Bosni i Hercegovini ima na ukupno 107.000 km^2 samo 2035 pučkih škola.

[24] *Bosanski odvjetnik i vođa bosanskih Srba. Njegovi članci, puni mržnje i uvreda prema Hrvatima u «Srbobranu«, bijahu povod pratusrbskih nemira u Zagrebu god. 1902.*

U godinama 1908.—1914. nastala je upravo kriza školstva u Hrvatskoj i Slavoniji. Hrvatski učitelji imali su određenu plaću od 58 kruna mjesečno; zbog financialnih potežkoća, u kojima se zemlja nalazila, nisu se njihove plaće mogle povisiti. Te naprosto nemoguće plaće imale su za posljedicu, da su učitelji dobrim dielom napuštali svoje zvanje i da uobće ne bijaše učiteljskog podmladka. Tako su se morale neke škole zatvoriti zbog pomanjkanja učitelja, ali i ostale škole radile su nekako bez volje. Stupanj hrvatskih škola, koji je u doba Mažuranića bio vrlo visok, pao je tada vrlo duboko. Poznat mi je značajan uzvik jednog hrvatskog učitelja: »Kad nas se plaća kao kočijaše, ne može se od nas ni zahtievati više nego od kočijaša!« Lako si možemo zamisliti, kako je ovakovo stanje u hrvatsko-slavonskim školama djelovalo na obće kulturne prilike u zemlji i na cieli hrvatski narod.

S obzirom na gospodarske odnose, računati nam je s činjenicom, koju sam već jednom spomenuo, da su Srbi neosporno najbolji trgovci među Slavenima. Tim sam se pitanjem dugo bavio i utvrdio sam već na str. 188., da je nomadski značaj rasni temelj za trgovačke sposobnosti Srba. K tome dolaze još druga dva važna momenta: Jednako kao i Židovi[25] u svom religioznom mišljenju, imali su i Srbi u svojim religioznim ustanovama, u svojim crkvenim obćinama, u čijim su upravama sudjelovali također i laici, odgojne zavode za dobro gospodarenje. Poznato mi je iz izkustva, da srbske crkvene obćine posuđuju novac na kamate, koji uviek nisu baš nizki. K upravi crkvenom imovinom spadalo je i to gospodarenje novcem, u čemu se vježbahu svi, koji sudjelovahu u upravi crkvenom imovinom. Poradi toga je neko poznavanje novčanog gospodarenja vrlo značajno za Srbe, i oni zato u tome Hrvate nadaleko, nadmašuju. No u Srba ima takovo stanje često i posljedicu, da njihovi trgovci prave vrlo rado novčane poslove, koji prečesto prelaze u lihvu. Treći moment je dobra trgovačka predaja. Pod konac 18. stoljeća naseliše se u čitavoj Austro-Ugarskoj, a osobito na njenom jugu levantinski trgovci, po narodnosti Grci ili Cincari (macedonski i epirski balkanski Romani), a po vjeri grkoiztočnjaci. Zbog svojih zamjernih poslovnih sposobnosti oni posvuda stekoše ugled i bogatstvo, kao na pr. u Beču Dumfoe, Sine, Spire, Todeski i t.d. No dok oni, koji prebivahu u Beču, postadoše Niemcima, na jugu se oni u razdoblju od g. 1860.— 1900. nacionaliziraše gotovo izključivo u Srbe, pa čak i tamo, gdje su živjeli u čisto hrvatskoj sredini. Tako poznajem u Zagrebu izprva grčku porodicu Gavella, koja boravi u Zagrebu već preko 100 godina, a danas je srbska. To je ona neodoljiva snaga asimilacije u Srba, koja se sastoji u tome, da svatko mora prije ili kasnije postati Srbinom, tko god stupi u srbsku narodnu Crkvu. Nacionaliziranjem tih Levantinaca stekli su Srbi svojoj narodnoj misli ne samo većinom imućne ljude, nego i tradiciju praktički izkušane trgovačke vještine. Jedna od posljedica potrebe grkoiztočnjaka, da se odjeljuju, i posljedica njihove jake solidarnosti jest također pojava, da pravoslavni trgovac namješta samo pravoslavne trgovačke pomoćnike i da će se samo u slučaju nužde poslužiti inovjercima. Na taj način postadoše dobro iduće trgovine tih Levanti-

[25] *VIII. 9., str. 9. i 10.*

naca, razsadnici budućih srbskih trgovaca, a Srbi tome zvanju, kao što smo to već vidjeli, mnogo naginju, i to iz vjersko-poviestnih, a također iz rasnih razloga. Vidjeli smo također, kako su Srbi trgovačkim razvitkom i u južnoj Ugarskoj početkom 19. stoljeća stekli veliki utjecaj (iz. str. 230.). Taj isti razvoj zbiva se upravo sada na jugu Monarhije, i Srbi pokazuju najjaču tendenciju porasta na gospodarskom i političkom području zbog svoje trgovačke nadmoćnosti.

Sasvim su obrnute prilike u Hrvata. Koliko god je to gorka spoznaja za osvjedočenog katolika, ipak se ne može poricati činjenica, koju znamo iz izkustva, da katoličke države i narodi imaju neku tendenciju ka gospodarskoj zaostalosti. To vriedi i za Hrvate. To ne znači, da u Hrvata nema preduvjeta za trgovački stalež. Tko pozna čakavske trgovce na Primorju, poštovat će njihovu sposobnost i odlučnost, osim nekog njihova konzervatizma. Hrvat Mihanović (iz dalmatinske hrvatske plemićke obitelji Mihanovića) najveći je brodovlastnik u Južnoj Americi. Katolički Hrvat conte Lukešić vladao je drugom polovicom 19. stoljeća u Cardiffu englezkom trgovinom ugljena. No kao cjelima, Hrvati ne pokazivahu nikakav gospodarski polet, nego se naprotiv može opažati ekonomsko nazadovanje.

Po mom shvaćanju ta je pojava u vezi s političkim nazadovanjem Hrvata nakon godine 1867. Od god. 1848. do 1867. razvila se Hrvatska i Slavonija gospodarski sasvim liepo. U Hrvata bijaše prilična trgovina, Sisak, Rieka i Senj bijahu glavna trgovačka središta, kućni obrt cvao je posvuda. U Kraljevici bijaše mnogo brodogradilišta, gdje su se marljivo gradili mali i veliki jedrenjaci. Hrvatski jedrenjaci plovili su po svim morima, ta poznato je i priznato, da Hrvati spadaju u najbolje pomorce na svietu. Zemljom su prolazile dobre ceste. Opustjela sela na Lujzinskoj cesti od Rieke do Delnica svjedoče nam. o nekadašnjem živom prometu. Na riekama Savi, Dravi i Kupi plovile su lađe, a i parobrodi. U isto doba s političkim neuspjehom Hrvata god. 1867. došao je i veliki preokret u tehničkim temeljima gospodarskog života i u veleobrtu, pojavio se parostroj a željeznica i prekomorski parobrod u prometu. Staro propadaše, a padajuća tendencija u razvoju Hrvata ne mogaše stvoriti zamjene, koja je zahtievala više organizacije, kapitala i energije. Gospodarska snaga Hrvata tako je polako propadala.

A i sami Hrvati su mnogo krivi što su nazadovali. Svojom značajnom uztrajnošću htjedoše oni najprije izpraviti državopravne mane god. 1867. i tjerahu neplodnu državopravnu politiku, dok zanemarivahu plodni rad u gospodarskom i trgovačkom životu. Jedino, što ih još zanimaše, bijaše borba protiv Srba, koju vođahu na isti način i ne primjećujući, da dolaze sve više u pozadinu.

To je vrlo važan moment, jer gospodarskom podizanju Srba stoji tu nasuprot gospodarsko nazadovanje Hrvata. Srbi ne bi bili vješti političari, a da ne bi tu konjunkturu izkoristili. Za Khuenova vladanja i pod okriljem svoga povlaštenog položaja u ono doba, sagradiše Srbi uzornu gospodarsku organizaciju sa sjedištem u Zagrebu, koja odande uspješno obrađuje sav jug Austro-Ugarske. Oni osnovaše »Srpsku Ban-

ku« koja se već razvila u banku srednje veličine, udruženje »Privrednik«, koje se bavi posredovanjem namještenja u trgovini i veleobrtu, izdaje obaviesti iz gospodarstva, te se jednom riečju bavi najintenzivnijim izkorisćivanjem konjunkture za Srbstvo. Budući da je čitava politika Srba politika osvajanja, kao što sam to, mislim, već dokazao, dobila je i njihova gospodarska politika osvajački karakter s neprikrivenim ciljevima, da posrbi po mogućnosti sve gospodarske izvore na jugu. Sve položaje, koje su Hrvati u svom nazadovanju napuštali, nastojahu oni popuniti svojim ljudima. I jer je u Srba bilo unutarnjih preduvjeta za gospodarsku utakmicu, jer su se oni stvarno podizali, i jer ih je i državna vlast prečesto snažno podupirala, i to upravo protiv Hrvata, došli su oni polako do opajajućeg osvjedočenja, da više ništa ne može stati na put konačnom ostvarenju njihovih ciljeva. Jedan slučaj tog absolutnog pouzdanja u pobjedu naveo sam već na str. 182., to srbsko pouzdanje u pobjedu moglo se posvuda opažati, ono je postalo već jednim psihiložkim činbenikom srbskog pokreta. Uspjeh posvuda povećava snage. Njihov je rad zadobio time riedko viđeni polet i imao je zamjeran uspjeh. Ovu osvajačku tendenciju srbske gospodarske politike u hrvatskim zemljama valja imati na pameti, da bi se shvatilo, zašto su protusrbski izgredi u Zagrebu god. 1895., 1902. i 1914. nakon sarajevskog atentata bili uviek osobitim, biesom upereni protiv srbskih dućana. Ne valja misliti, da se to zbiva samo poradi toga, jer su dućani lako pristupačni. Ne, tome je dublji razlog. Gomile su u Zagrebu kao i u Sarajevu osjećale, da je srbski trgovac prvoborac srbskog osvajačkog nadiranja i zato su svoj bies izkalile najprije na njemu.

Vidimo dakle na svim područjima: Srbi, koji su i onako u povoljnijem položaju, služe se položajem Hrvata, koji je u Monarhiji nakon god. 1867. postao nepovoljan, i izrabljuju ga uporno za stjecanje vlastitih prednosti i za ostvarenje svojih namjera.

4. Predhistorija nastojanja oko jedinstva Hrvata i Srba

Do 19. stoljeća ne vidimo u poviesti Srba i Hrvata gotovo nikakovog nastojanja oko jedinstva. Njihove odnose sam u 3. dielu dovoljno obilježio, kad je Srbima išlo zlo, bježali su na hrvatsko područje, a kad im je išlo dobro, nastojali su osvojiti hrvatske zemlje. Vidjeli smo, kako je Stjepan Uroš II. Nemanjić uzeo Hrvatsku i Dalmaciju u svoj kraljevski naslov. Protuudarac izveli su Hrvati Bosanci: Kralj Stjepan Tvrdko I. okruni se god. 1378. kraljem Srba, Bosne i Primorja i uze god. 1390. još i naslov kralja Hrvatske i Dalmacije. Njegovo krunjenje na grobu sv. Save označio sam pokušajem, da se iztrgne iz političke nemogućnosti bogumilstva i da s pomoću pravoslavlja nasljeđuje uspješno politiku Nemanjića. A u četvrtom, dielu sam također iztaknuo, kako je taj pokušaj jadno svršio zbog vjerskih suprotnosti. God. 1378. zove se Stjepan Tvrdko ponosno: »Kralj Srblem, Bosne, Primoria i k tomu«. Dvanaest godina kasnije, u jednoj izpravi od 1. kolovoza g. 1390., naziva se on: »Dei Graciae Rascie, Bosne, Dalmatie, Croatie, Maritime-

que rex inclitus«. Izgleda dakle, da nije stekao dobro izkustvo s grkoiztočnim »Serbli«, jer ih izbacuje iz svog naslova i naziva se samo po zemljopisnom pojmu »Rascia«.

Sedamdeset godina nakon krunjenja dolazi za Bosnu turska katastrofa, trideset godina kasnije za Hrvatsku (Krbavsko polje 1493.) a još nešto više od 30 godina kasnije dolazi ona i za Ugarsku (bitka na Mohačkom polju).

U doba turske vladavine nestaje hrvatska, a kasnije i srbska narodna sviest. Srbska misao oživljuje doduše god. 1557. u crkvenom obliku u pećkoj patriarhiji, doživljuje čak svoj cvat i proširivanje, ali kad se ona, za austrijsko-turskog rata godine 1683.—1698., pokazala nepouzdanom turskoj državi, krcnuo je i njoj zadnji čas. Ostatke narodne sviesti spasilo je kod Hrvata pobjeglo plemstvo, koje se bijaše stisnulo na uzkom području oko Zagreba, a kod Srba spasila je narodnu sviest narodna Crkva, koja bijaše sa svojim patriarhom pobjegla u južnu Ugarsku.

Ugarski pritisak i ideje god. 1789. izazivaju doskora kod Srba u južnoj Ugarskoj nacionalni pokret, a nešto kasnije i kod Hrvata (oko god. 1835.). Kod Srba se pojavljuje on odmah, ponesen Crkvom, u izrazitom, crkveno-narodnom obliku srbstva, kakvo još i danas gledamo. Neobično je, da je narodni pokret kod Hrvata doduše započeo pod hrvatskim, imenom, ali da ga je doskora odbacio i pretvorio se u ilirizam. Kasnije, kad je ilirizam umro od svoje unutarnje poviestne neistine, pretvorio se hrvatski narodni pokret opet u jugoslavenstvo. U oba ta nastojanja trebalo je, da i Srbi surađuju pod tim skupnim imenom.

Moram priznati, da me je ta neobična pojava silno iznenadila, i da sam godinama razmišljao o tome, što je Hrvate moglo ponukati, da traže svoju političku sreću u takvim umjetno stvorenim skupnim imenima, i da se ne drže svog starodrevnog častnog narodnog imena, što bi bilo jedino izpravno. Tu sam zagonetku riešio tek onda, kad sam bio načistu o trima stvarima: prvo, o postanku Srba u hrvatskim zemljama, drugo, o sadržaju hrvatske narodne i državne sviesti, i treće, o onome, što zovem »bizantinskim krivotvorenjem poviesti«, a koje se sastoji iz sustavnog umanjivanja, prešućivanja i izbacivanja Hrvata i svega, što je hrvatsko. Dugo sam vremena bio razpoložen smatrati Hrvate narodom nepopravljivih političkih fantasta, dok me nije sve jača spoznaja poučila, kako stvari zapravo stoje.

Sadržaj hrvatske narodne i državne sviesti jest uspomena na nekadanju nacionalnu veličinu, upravo kao i kod Srba. Premda ta veličina nije bila dugog vieka i seže unatrag od 9. do 11. stoljeća, i premda je do današnjih Hrvata doprla samo u obliku i putem starih ljetopisa i razbacanih papinskih i mletačkih izprava, ona je glavni sastavni dio njihove državne i narodne sviesti. Treba pomisliti samo na staru, željeznim lancima vezanu knjigu statuta zagrebačkog Kaptola, koja nam javlja, da se Hrvatska nekada protezala »a medio Cancry usque ad fines Duracy«. Kao što su ti zemljopisni pojmovi neodređeni, tako je i predočba o nekadašnjoj veličini veoma neodređena, ali ona živi. Nisam toga dugo shvaćao, dok nisam u muzeju Hrvatskog starinarskog družtva

u Kninu vidio spomenike iz doba hrvatskih kraljeva, te divne staroarijske i starogermanske vještine kovanja oružja, kacige, mamuze i prave vikinžke mačeve, kakve upotrebljavahu stari Normani, a koji bijahu nađeni u grobnicama hrvatskih knezova i kraljeva. Zatim sam tu predočbu nadopunio studijem stare bosanske umjetnosti i njenih spomenika, koji su u svojoj biti jednaki onima iz Dalmacije, premda nekoliko stoljeća mlađi, i shvatio sam, da su ti Hrvati morali biti silni ljudski soj. A život i djela te snažne, izprva čistokrvne arijske rase ogorčena borba nijhova katoličkog diela protiv Osmanlija, osjećaj samoodređenja, što ga gledamo prilikom izbora Habsburgovaca god. 1527., u iniciativi prigodom pragmatičke sankcije god. 1713. — kad je upravo od Hrvata potekao poticaj za stvaranje ovog po Monarhiju toliko važnog zakona, — obranbeni rat god. 1848. protiv Mađara: sve to zajedno sadržaj je hrvatske narodne i državne sviesti, osjećaj je nekog stanovitog značenja u svjetskoj poviesti i osjećaj narodnog ja.

Kad su dakle ti Hrvati god. 1835. u početku svog narodnog preporoda pokušali učiniti prvi svoj korak, opaze najednoć, da u znanstvenom iztraživanju uobće ne postoje. Hrvati bijahu po shvaćanju Dobrovsky-Šafarikovu samo čakavci, eventualno još i kajkavci, svega zajedno u ono vrieme oko 200.—300 tisuća duša, sve drugo bijahu Srbi, a i taj mali ostatak bijahu »zapravo također Srbi«. Hrvati kao katolici i zapadni Europljani držahu se posljedaka znanosti, u njih ne bijaše pravoslavlja i Rusije, koja bi uveličavala sve, što je hrvatsko, a umanjivala sve, što je Hrvatima neprijateljsko i sugerirala to slavistici, koja je tad upravo nastajala. Sa znanošću, kakva se bijaše razvila od god. 1789. do 1835., nisu Hrvati mogli ništa započeti. Njihova narodna rasna sviest, u kojoj bijaše sadržana također i sviest o poviestnom značenju, bijaše došla u sukob s ondašnjim stanjem znanosti, po kojemu su Hrvati postali sasvim maleni i neznatni narod. S takvim hrvatstvom, kakvo ja imalo biti po vladajućoj slavističkoj znanosti početkom 19. stoljeća, nisu se mogle kovati političke osnove i nisu se narodu mogle pružati nade u budućnost. Ostati pak bez osnova i bez nada, značilo je polaziti ususret narodnoj smrti, ilirizam bijaše poradi toga neizbježiva konstrukcija za nuždu, koja je imala prebroditi jaz između narodne sviesti, koja se upirala u poviestne činjenice, i nepovoljnog i objektivno netočnog stanovišta znanosti. Budući da u poviesti ne nađoše prirodni okvir, da u njemu razviju svoje sposobnosti i ambicije, oni si odlučno i brzo skrojiše nov umjetni okvir. Temelji ilirizma bijahu ponajprije poviestna činjenica Napoleonove Ilirije i okolnost, da je Napoleon očigledno pomagao hrvatstvo, da bi te sposobne vojnike za se pridobio. Ta pod francuzkom upravom izašle su prve hrvatske novine »Kraljski Dalmatin«, a Dalmacija doživjela je procvat, makar samo na kratko vrieme, kakav nije doživjela od vremena svoje nezavisnosti. Zatim bijaše tu i mišljenje ruskog ljetopisca *Nestora,* da su stari Iliri bili Slaveni i zajednički praotci Hrvata i Srba.

Da bi se razumjelo, što kasnije sliedi, potrebno je još bezuvjetno iztražiti psiholožke temelje onoga, što zovemo bizantinskim krivotvore-

njem poviesti. Grkoiztočnjačtvo nije religija onoga svieta, nego je naprotiv religija ovog svieta. To je posljedica njegovih jakih veza s državom. Država, uobće ne može upotriebiti kao pomoćnika Crkvu, koja nema smisla za realni život. Vidjeli smo na primjeru bogumilstva, kako je bosanska država propala od njihova prevelikog spiritualizma i neprijateljskog razpoloženja spram života. Glavni je cilj grkoiztočnjačtva, da učini po mogućnosti što većim i jačim sve one narode i države, koji mu pripadaju i da, obratno, učini što manjim i slabijim sve one, koji bi mogli postati opasnima njemu samome ili njegovim narodima i državama. To postizava grkoiztočnjačtvo na vrlo jednostavan način tako, što naučava svoje vjernike i zapravo ih sili, da ne vide ono što jest, nego samo ono, što je grkoiztočnjačtvu koristno. Osim toga je ono svoje vjernike oboružalo jakom sugestivnom snagom, tako da mogu svoje gledanje i svoje shvaćanje nametnuti i nebizantincima. To je bit one hipnoze, koju smo *Đorđević, dr. Juričić* i ja u ovoj knjizi nastojali prikazati i uglaviti kao neosporivu činjenicu. Uzgredice neka bude spomenuto, da je grkoiztočnjačtvo uviek izvanredno opasno svojim malim pripadnicima, jer je u skladu sa svojim nastojanjem, oko jedinstva, uviek razpoloženo žrtvovati svoje manje članove za probitak većih. To je temelj pojave, koju zovem »lietom moljaca prema svietlu«, i protiv koje je razbor u žrtava nemoćan.

Da razjasnim, što sam teoretski ukratko rekao, na jednom praktičnom slučaju, ocrtat ću taktiku Srbije i Rusije prema Austro-Ugarskoj. Austrija je stara država, vrlo konzervativna, koja se samo polako evolucionira, no time je ona neuništiva. Stabla, koja polagano rastu, žive dugo. Austrija ima dakle po pridodi u sebi sve uvjete, da se obistini izreka: Austria erit in urbe ultima. No Srbija i Rusija mrze Austriju, i to ponajprije, što je katolička, a drugo, što je vječna zapreka ostvarenju njihovih osnova za proširenje. Iz mržnje i potrebe, da je vide sitnom, jadnom i lošom, i izkorišćujući i uveličavajući razne povremene smetnje, bez kojih ne može biti nijedan organizam, nastade duboko uvjerenje: Austrija nije sposobna za život, ona je trula država. Oni su o tome uvjereni, premda je Austrija mnogo bolja od njih samih. Nastojao sam također prikazati, kako se to shvaćanje sugeriralo velikom dielu svieta, i kako je kod naših neprijatelja postalo jednim od psiholožkih preduvjeta za rat. Tako je osobina Bizantinaca, da u nekom stanovitom pravcu uobće ne mogu vidjeti istine, nego samo ono, sto odgovara njihovu probitku, t. j. onome, što im ga je Crkva sugerirala. Nema sumnje, da je ta djelomična sljepoća za objektivnu istinu veliki nedostatak. No taj nedostatak pruža također velike prednosti.

Te prednosti vidimo upravo u slučaju ilirizma. Hrvati bijahu primorani poslužiti se umjetnim imenom, da ožive svoj narodni pokret. Za Hrvate bijaše bezuvjetno vrlo nepovoljno, što su gotovo pol stoljeća jedrili pod tuđim imenom; to je vrlo naškodilo populariziranju i upoznavanju njihova narodnog imena kao i njihovih nastojanja. A upravo su Srbi znali iz te činjenice izbiti glavnicu. Jedan od vodećih Srba i poznati hrvatožder, *dr. Nikola Stojanović,*[26] piše ovako: »Hrvati zato nisu ni narod, a ni pleme. Oni se nalaze u prelaznom stanju od plemena u na-

[26] *Dr. Andrić: Hrvatski ilirizam i Srbstvo. »Vienac« 1894., str. 4. i 30.*

rod, ali bez ikakve nade, da jednom postanu narod. To dokazuje najbolje njihovo lutanje u 19. stoljeću od Gajeva ilirizma do Strossmayerova jugoslavenstva i Starčevićeva hrvatstva«.[27]

Ilirizam međutim nije ni htio biti nacija, nego samo politički skupni pojam, koji je trebao povezati sve južne Slavene, pa i Srbe, na nekadašnjem hrvatskom području, u rad oko jedinstvenih političkih ciljeva. Ilirizam nije ukidao pojedine narode, i poradi toga se njegovi pristaše nazivahu Ilir iz Hrvatske, Ilir iz Kranjske, Ilir iz Bosne i t. d. Uzprkos tome djelovao je ilirizam samo u hrvatskim, zemljama, malo i u slovenskim zemljama i u južnoj Ugarskoj. Srbi iz južne Ugarske odmah ga odkloniše s obrazloženjem, da namjere iliraca nisu čiste i jasne.[28]

Svakako .je zanimljivo, kako je ilirizam došao u sukob s državnom vlasti Monarhije. Pokret bijaše doskora prešao u Bosnu, gdje ga prihvatiše osobito bosanski franjevci. Od franjevaca uzgojena mladež i klerici bijahu oduševljeni ilirskim pokretom. U Vesprimu posjećivahu četiri klerika ilirca redovito kuću jednog Srbina, po imenu Jovanovića, koji ih uvjeravaše, da se sprema pokret za oslobođenje Bosne, pa neke samo odu u Bosnu i podignu ustanak, i njihova će domovina biti sigurno oslobođena. Četiri mladića: Jošić, Jukić, Kovačević i Baltić dadoše se nagovoriti i pođoše god. 1841. u Bosnu; Jošić izgubi odmah život, a ostalu trojicu spasiše franjevci težkom mukom i sakriše ih u inozemnim samostanima. Taj djetinjasti pokušaj imao je velike posljedice. Bosanski vezir, Mehmed Vedžihi-paša, prituži se u Beču, označi ilirizam proizvodom ruske promičbe, te Metternich god. 1843, zabrani pokret.[29]

Za ilirizam je značajna njegova produktivnost na kulturnom području. U ono doba bijahu položene klice sviju kulturnih ustanova, što ih Hrvati danas imaju, jer do god. 1835. nisu Hrvati imali gotovo nikakvih narodnih kulturnih ustanova. Ono malo, što bijaše stvoreno nakon opadanja turske opasnosti, kao na pr. Pravoslovna akademija u Zagrebu, koja bijaše nastala iz isusovačke gimnazije, bijaše sasvim anacionalna. U toj kulturnoj plodnosti leži glavno značenje ilirizma za hrvatstvo. Da se to razumije, valja imati na umu dva momenta: prvo, živu silu predočbe o narodnoj veličini, pa ma da je ona i umjetna kao čitavi ilirizam, i nade u bolju budućnost, koje se na to vezah, a osobito nada u oslobođenje ostale braće od turskog robstva. Ta sila dala je prije opisanoj narodnoj sviesti stvarni sadržaj, a to bijaše jedan moment snage. Drugi moment bijaše duboki etnički i kulturno djelatni sadržaj ideala čovječnosti, što ga bijaše ilirizanr preuzeo.

Nigdje nisam još našao izričito spomenuto, ali vjerujem, da se glavna vriednost ilirizma sastoji u njegovoj dubokoj, nepatvorenoj, čak i koncentriranoj čovječanskoj misli, i da je on dao ideal čovječnosti, koji uzdiže i pročišćuje narod, koji bijaše postao surov uslied borbe s Turcima. Taj je svoj ideal ilirizam stekao nadovezivanjem na staru književnost Dubrovnika, Splita i t. d. U tim gradovima, kojih su viši slojevi nastali križanjem izprva romanskih građana s doseljenim hrvatskim plemićkim obiteljima, nastao je pod uplivom talijanskog preporoda u 16. i 17. stoljeću znatan kulturni i književni pokret, kojega su proizvodi u

---

[27] *IV.- 17., sv. II., str. 170. do 184.*

[28] *Ovi dalmatinski pisci zovu svoj Jezik, koji je ikavski »jezik slovinski« ili »hrvatski«, a nikada »srbski«. Ipak reklamiraju Srbi tu književnost za sebe, dakako po receptu Šafarika. Izporedi VIII.- 29-, str. 72. do 84.*

[29] *Izporedi VIII. 11. Nažalost, ostalo je pri početku tog rada, koji je mnogo obećavao.*

hrvatskom jeziku nasljeđivanje talijanskih djela iz razdoblja preporoda.[30] Studijem ovih dijela, kojih je jezik pravi temelj hrvatskog književjnog jezika, došla je i humanistička misao u bansku Hrvatsku,[31] gdje je naišla na razumievanje i njegu, a svoj najljepši književni izraz našla je u pjesničkom, djelu Mažuranića »Smrt Smail-age Čengića«, o kome sam već govorio.

Ali Hrvatima ne bijaše suđeno, da izvojuju pravo na obstanak humanističkim idejama, nego su to morali učiniti oružjem u ruci. Svoj prirodni završetak našao je ilirizam u godinama 1848./49. Hrvati pođoše u rat protiv Mađara, a u obranu svoje autonomije kao ostatka nekadašnje narodne hrvatske državnosti. To je ujedno i godina rođenja novog hrvatskog nacionalizma. Oružjem u ruci izvojštit će si, oni u svietu toliko priznanja, da su na neko vrieme pobliedile znanstvene teorije nepovoljne za Hrvate.

U godinama 1848./49. bijahu Hrvati i Srbi upućeni jedni na druge u zajedničkoj borbi protiv Mađara. Bijaše upravo zaključen savez između srbske Vojvodine i hrvatske Trojedne kraljevine. Pri tadanjem bratimljenju spominjahu se po prvi put Srbi u Hrvatskoj. Govoraše se također, da su Hrvati i Srbi jedan narod, pa da moraju živjeti u ljubavi i bratstvu prelazeći preko vjerskih razlika. No doskora se odnosi pomutiše. Srbi zahtievahu Sriem za srbsku Vojvodinu, koju je trebalo stvoriti. Time bi ti krajevi odpali iz banske vlasti. Tako se odnos između oba naroda pokvario.

Kad su se veljačkim ustavom god. 1859. prilike u Monarhiji nanovo sredile i Hrvati osjetili, da će se morati razpravljati i o novom uređenju njihovih odnošaja s Ugarskom, nastojali su pridobiti Srbe popuštanjem. Ali o tome sam već govorio u šestom dielu na str. 199. i dalje.

Ponašanje Srba u Sriemu postalo je Hrvatima sve sumnjivije, pa tako nalazimo u »Pozoru« od 10. ožujka 1863. vrlo značajne rieči, »da Hrvati ne mogu autohtono hrvatsko katoličko stanovničtvo u Sriemu prepustili za gospodstvom idućoj požudi »novo doselijenih Srba«. Da dokaže postojaajie te »za gospodstvom iduće požude«, pozivlje se pisac članka na zaključke srbskog crkvenog sabora g. 1861., prema kojima su samo grkoiztočni Srbi punopravni građani Vojvodine, dok su pripadnici drugih vjera naprotiv samo bezpravne parije. I u članku »Glas iz Slavonije«, koji je izašao u »Pozoru« od 4. ožujka 1863. žali se hrvatski političar *Miškatović*, koji kasnije postade poznat, da srbski listovi »Vidovdan« i »Srbski dnevnik« tvrde, da su Hrvati kamen smutnje među južnim Slavenima i zaključuje riečima: *»Ali sve žrtve hrvatskog naroda za volju sloge nisu Srbima dovoljne, jer oni ne će ni slogu ni ljubav, nego smrt hrvatskog naroda«.*

Iz »Pozora« od 5. ožujka 1863. vidi se također, da su se Srbi protivili utjelovljenju Vojne Krajine, očito poradi toga, da Hrvati ne bi politički ojačali.

Nije mi težko razjasniti razloge tom pogoršanju hrvatsko-srbskih odnosa. U petom poglavlju šestog diela prikazao sam, kako je god. 1860. napredna nova srbska država prigrlila i učinila glavnim sadrža-

[30] *VII. — 4., str. 136. do 148. Biskup Strossmayer i preporod hrvatske kulture.*

[31] *VIII. — 5., str. 6. Evo tog znamenitog mjesta: »Prema tome mislim, da ne može biti drugačije, nego da su Srbi i Hrvati jedan narod, koji ima samo dva imena, pa se jedan dio naziva Srbima, a drugi Hrvatima«.*

jem svoje državne politike svesrbsku misao, koja se bijaše razvila u južnoj Ugarskoj. Time se ona toliko ojačala, da je mogla bez bojazni nastupiti i protiv Hrvata.

Hrvati doduše nisu u cielosti shvatili značenje te pojave, ali su ga osjetili, pa u razdoblju od god. 1861. do 1867. nastaju dvie stranke, koje su se u glavnome orientirale s obzirom na srbsko pitanje u hrvatskim zemljama: tako zvana Strossmayerova stranka i hrvatska stranka prava ili Starčevićeva stranka.

Prva je nastojala oko sporazuma sa Srbima, a druga je propoviedala bezobzirnu borbu protiv Srbstva.

S obzirom na skučeni prostor, ne mogu ovdje sebi dozvoliti da prikažem snažnu ličnost *Strossmayera.* To je pokušao učiniti Seton *Watson* u šestom poglavlju svoje knjige,[32] pa na to mjesto upućujem svakoga, tko se za to zanima. Prikaz Setona Watsona nije neizpravan, on samo nije razumio glavnih Strossmayerovih misli vodilja, jer ne bijaše ništa shvatio o sadržaju srbskog pitanja.

Seton Watson pada u prvu zabludu, kad misli, da je Strossmayer osnivač nove hrvatske kulture. To nije točno. Kulturno značenje Strossmayerovo sastoji se u tome, što je intenzivnom kulturnom nastojanju ilirizma stavio na razpolaganje znatna sredstva svoje bogate biskupije. Kulturni ferment bijaše jedino i izključivo spomenuta već humanistička misao, koja je doniela uspjehe na polju kulture u vezi s nedvojbenim kulturnim darom Hrvata. Strossmayer, kao biskup jedne biskupije, u kojoj ne bijaše samo mnogo Srba, nego pod koju podpadaše i čitava kraljevina Srbija, bijaše brzo shvatio, koliko je srbsko pitanje vjersko pitanje, zbog nerazdružive veze srbstva s grkoiztočnjačtvom. On je možda također i slutio, kakva će se nesreća desiti, kad se katolička i grkoiztočna vjera namjere jedna na drugu, te je već od god. 1861. osjećao, da se bura približava. Uzprkos svom njemačkom podrietlu smatrao se on Hrvatom i bijaše jedan od mnogih, koji se osjećahu privučenima etičkim i kulturnim sadržajem ilirskog humanizma. Tim većma je zazirao od borbe, koju je vidio da dolazi. Kao snažna ličnost, htio je to zlo izliečiti u svom korienu, posegnuvši za starom papinskom mišlju o uniji. Strossmayer je htio privesti sve južne Slavene katolicizmu ili barem grčkoj uniji i time onemogućiti borbu između Hrvata i Srba. Namisao bijaše upravo veličanstvena, ali već unapried osuđena na neuspjeh; morala je doživjeti istu sudbinu, koju je doživjela papinska politika i koju će uviek morati doživjeti.

Misao o uniji izgleda da ne potječe od samog Strossmayera, nego od hrvatskog povjestničara dra Franje *Račkog,* jer je taj već godine 1861. u »Katoličkom listu« (službenom katoličkom vjestniku u Hrvatskoj) objavio niz članaka pod naslovom »Katolička crkva i bugarski narod«, gdje je potaknuo pitanje prielaza Bugara na katolicizam.

Strossmayer je mislio svoju namisao provesti u velikom stilu. Vjeran svojoj lozinki: »Sve za vjeru i za domovinu«, htio je spojiti narodne i crkvene probitke i pomagati ih ne samo crkvenim nego i svjetovnim sredstvima. On je htio Hrvatsku učiniti duhovnim središtem čitavog

[32] *Izporedi VIII. 12., str. 24. do 39.*

Balkana, osnovao je u Zagrebu Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, založio se uspješno za osnivanje sveučilišta u Zagrebu, koje je snabdio obilnim sredstvima, a da političko ime ne bi nikoga povriedilo, odlučio se za »jugoslavenstvo«, za koje je razvio živu promičbu. Njegova stranka, koja se novačila iz najobrazovanijih krugova Hrvatske, vjerna hrvatskim humanističkim mislima, izbjegavala je borbu sa Srbima i izlazeći im ususret do skrajnjih granica, nastojala je pridobiti ih za Strossmayerove misli i za prijateljsku suradnju s Hrvatima.

Ta je politika doživjela podpuni slom. Stranka ne bijaše jedinstvena sama u sebi, jer su se u pitanju narodnog imena očitovala razna shvaćanja. Jugoslavenstvo bijaše zapravo samo politički okvir, koji ne mogaše ukinuti pojedine narode; a radilo se zapravo baš o tome, kako da se Hrvati i Srbi uže povežu. U stranci bijahu zastupana tri pravca: 1. Jedni su htjeli, da se oba naroda obuhvate pod imenom Srbo-Hrvata, a čini se, da je to bilo i mišljenje Račkoga. 2. Drugi mišljahu, da su Srbi i Hrvati jedan narod s dva imena i da bi svakome trebalo biti slobodno kojim će se imenom služiti. Taj pravac zastupao je i slavni slavist Đuro Daničić, koga je Strossmayer iz Beograda pozvao u Jugoslavensku akademiju.[33] 3. Bijaše također i pojedinaca mišljenja, da treba primiti zajedničko ime »Srbi« u skladu sa Šafarikovim shvaćanjem, da su i Hrvati »Slavosrbi«. Ovo posljednje stanovište podupirala je svom silom većina Srba. Sva ta tri pravca kao i čitava politika Strossmayerova pomagahu i protiv njegove volje srbstvo, koje je susretljivost Hrvata izkoristilo u svrhu promičbe i za političko i gospodarsko širenje. Radikalne hrvatske stranke uzele su to za povod, da napadnu Strossmayera, čije misli, koliko god dobro i plemenito zamišljene, ipak ne bijahu bez opasnosti za Hrvate, i da goje mržnju protiv njega kao štetočine hrvatskih probitaka.

No i inače doživio je velikodušni biskup sama gorka razočaranja. Kad njegovi pokušaji oko unije ostadoše na Balkanu bez uspjeha, pokuša on u tu svrhu steći neke veze u Rusiji, ali ga to učini sumnjivim u Beču pa ga godine 1888. car Franjo Josip I. pozove oštro na odgovornost prigodom manevara u Slavoniji. Kod Srba su njegova nesakrivena nastojanja oko unije pobudila samo ogorčenu mržnju. Svoje i nadalje neprijateljsko držanje prema Hrvatima obrazlagali su Srbi upravo time, što se moraju braniti od hrvatskog nastojanja oko unije.[34] No to je tipična bizantinsko izvrtanje pravog stanja stvari, jer su Strossmayerova nastojanja oko unije bila zapravo samo pokušaj, da se otupi oštrica srbskim osvajačkim namjerama iza god. 1860. Kad je Strossmayer devetdesetih godina htio posjetiti dio svoje biskupije u Srbiji, srbska mu je vlada čak zabranila ulaz u zemlju. Konačno su ga još i u Vatikanu žestoko napadali, jer da se razbacuje crkvenom imovinom u svjetovne, a ne u crkvene svrhe.

Tad je došla god. 1867./68.; Hrvati dospješe u najnepovoljniji položaj i umjesto da postanu privlačiva točka za cieli Balkan, postadoše zastrašujućim primjerom.

---

[33] *Izporedi VII. 4., osmo poglavlje: Riečka rezolucija i njene posljedice (1905. do 1908., str. 164. 200.).*

[34] *Važno je upozoriti na jedno mjesto, koje je po mom shvaćanju mnogo pridonielo krivoj nauci Šafarikovoj i srbofilstvu Čeha. To je jedno mjesto u Dalimilovoj kronici, gdje se veli: »W srbskem gazyke gest zemie Giežto Charvati gest imie« (izporedi Šafařik, 1. sv., str. 103.). No Šafařik sam priznaje i na tom mjestu, a i u 2. sv. na strani 97., da se to mjesto odnosi na sjeverozapadne Slavene, da se dakle na području lužičkih Srba nalaze dielovi hrvatskog plemena, kao što to bijaše i u Češkoj. No to mjesto se ipak sasvim krivo primienilo na južnoslavenske prilike, udružilo sa shvaćanjem pečke patriarhije i iz toga zaključilo, da je Srbin viši pojam nego Hrvat. To se shvaćanje kasnije i provodilo u praktičnoj politici.*

Velikodušni taj čovjek bijaše tako posvuda neshvaćen, doživi podpuni neuspjeh i povuče se ogorčen i razočaran. Od početka osamdesetih godina pa do svoje smrti nije uobće više imao udjela u djelatnoj politici Hrvatske.

Njegova se stranka god. 1881. razdielila u dva krila. Jedno se stavilo na oportunističko stanovište, da nagodba od godine 1868. ostavlja Hrvatskoj dovoljno slobode za akciju i pretvorila se u unionističku stranku, koja se istrošila u vrieme Khuenove vlade; drugo krilo ostalo je strankom oporbe, ali budući da bijaše bez jasnog programa, bez organizacije i vodstva — Strossmayer bajaše doduše teoretski vođom, ali nije vršio utjecaja na vodstvo — dospjelo je ono posvema pod klerikalni utjecaj, i nakon što je god. 1894. bez uspjeha pokušalo da se sjedini sa Starčevićevom strankom, propalo je sasvim na prielazu u novo stoljeće.

Sasvim drugim putem pošao je dr. Ante *Starčević,* Strossmayerov antipod. On je shvatio, da se protiv srbskog lukavog i nasilno osvajačkog pohoda ne može uspjeti humanom diplomatikom i htio je zato čitavi hrvatski narod povesti u bezobzirnu borbu protiv navale srbstva. Starčević je pobijao ilirski humanizam i njegova kulturna nastojanja kao nesuvremena i neupotrebiva. Nasuprot velikosrbskom idealu stavio je Veliku Hrvatsku, htio je čitav narod oduševiti tim idealom, pa najprije pregaziti sve unutrašnje protivnike, a zatim pristupiti ujedinjenju hrvatskih zemalja. Iz činjenice, da su balkanski Romani velikim dielom imali udjela u postanku Srbstva, iz činjenice, da je ono izprva bilo maleno i da su njime vladali Hrvati, sazdao je on teoriju, da Srbi nisu nikada postojali, ali je pri tome previdio činjenicu, da nikada nije bilo države bez snažnog narodnog elementa. Ponesen svojim snažnim, temperamentom, Starčević se nakon godine 1868. stavio na Austriji neprijateljsko stanovište, pripisujući joj svu krivnju zbog nedaće Hrvata, ne priznavajući nagodbe, nego tvrdeći, da je do nje došlo na nezakonit način.

Odlučan nastup protiv Srba, postavljen ideal narodne veličine, kojemu je srž bila istinita i zdrava i odgovarala narodnoj samosviesti, premda je prešla razumne granice i dijelomice poviestnu istinu (s obzirom na Srbiju i slovenske zemlje) i bezobzirno zauzimanje stanovišta na sve strane, sve se to duboko dojmilo hrvatskog naroda. Katonski značaj Starčevićev, njegovo suvereno preziranje sviju časti, dostojanstva i zemaljskih dobara, samo je još pojačalo njegov upliv. Narod je tako sliepo sliedio čovjeka, kojemu su nedostajala glavna svojstva uspješnog političara, praktički smisao za stvarnost, a time i taktika i nadarenost za provođenje zadataka. On nikada nije izradio potanjih osnova za provedbu svojih misli, a što je u tom pravcu učinila njegova okolina, bijaše neznatne vriednosti. Borba se sa Strossmayerovom strankom zavukla, jer je ona u posjedu humanističke i kulturne predaje iz doba preporoda bila znatno nad starčevićancima svojom inteligencijom i kulturnom visinom. U borbi protiv Khuena, stranka je doživjela težki poraz, kao što sam već prikazao (str. 247.), i trebala je gotovo 10 godina, da se od njega oporavi. Glavno djelo stranke bijaše, da je u Dalmaciji i u

Bosni učinila mnogo za nacionalno prosvjećivanje i djelovala posvuda protiv srbskog osvajanja. No njene mogućnosti bijahu ograničene, jer je ona, svladavši obzoraše, samo razkinula vezu s humanističkim mislima i kulturnim nastojanjem iliraca, a nije bila u stanju sama nešto učiniti. Starčevićeva je stranka, kao što sam već rekao, na taj način samo pripomogla opadanju kulturne i gospodarske razine hrvatskog naroda. Došavši pod Mažuranićem u nezgodan položaj, kao između dva žrvnja: između vlade, koja im se, premda umjereno, suprotstavila odozgo, i između oporbene Starčevićeve stranke, koja ih potiskivaše odozdo, Srbi nađoše nakon zauzimanja Bosne priliku, da se približe Mađarima, pa kad se prema Hrvatima oštrije nastupilo, staviše se oni na stranu Khuena i postadoše njegovom glavnom podporom. Osnova Starčevićeve stranke, da onemogući Khuen-Hedervaryja fizičkom uvredom, značajna je za duh u toj stranci. Kao što sam već prikazao, ona je izvukla kraći kraj, a Khuen ju je znao kroz 16 godina tako paralizirati, da se za njegove vlade bavila u glavnome borbom protiv obzoraša. Kad je narodu dodijala ta pusta borba, pokušali su god. 1894. starčevićanci pod pritiskom javnog mnienja izmiriti se sa Strossmayerovom strankom, ali od toga ne bi praktičnih rezultata. Stranka je počela uviđati, da je borba na svim frontama nemoguća i pod dojmom te spoznaje kao i zbog osobnog utjecaja dra Franka započeo je austrofilski razvoj s namjerom, da se oslobodi ta fronta i da se borba usredotoči na ostale dvie fronte. Zbog toga se stranka razciepala, jer jedan njen dio ostade nepomirljiv. Frankova stranka prava zvaše se »čista stranka prava« a druga stranka zadržala je ime Starčevićeve stranke prava, ali je s vremenom i ona morala povući jednu frontu, i to onu protiv Srba, ulazkom u tako zvanu hrvatsko-srbsku koaliciju.

Takav bijaše stranačko-politički razvoj sve do časa, kad je došan kraj Khuenovu režimu, i južnoslavensko se pitanje počelo kritički zaoštravati. Tom temom pozabavit ćemo se u sliedećem poglavlju.

5. *Riečka rezolucija*

Važnost riečke rezolucije već je poznata, postalo je svima jasno, da ona znači prekretnicu u poviesti Monarhije na jugu. Ta će se spoznaja nakon rata produbiti, kad će povjestničarima stajati na razpolaganju bogati material, koji nam je dopao u ruke pri zaposjedanju Srbije, i kad će biti moguće odkriti sve niti srbskog pokreta na jugu. To nam je sad nemoguće, ali ipak mislim na temelju mog dugogodišnjeg opažanja, da mogu izpravno prikazati čitavi taj razvoj,[35] prema kojemu riečka rezolucija izgleda kao jedan mostobran pokreta, čiji je drugi mostobran atentat od 28. lipnja 1914. Nadam se, da mogu u tome pogledu dopuniti i izpraviti razlaganja Setona Watsona, i to ne samo u jednom pravcu. To mi se čini tim važnijim, što njegova knjiga, upravo počevši od tog poglavlja, a dotle je možemo označiti dobrom, zauzima opasni smjer i nalazimo u njoj nedostataka, netočnosti i težkih nepravda spram Monarhije.

[35] *VIII. 14., str. 1. i 2.*

Za razumievanje riečke rezolucije, potreban je kratki pregled prilika u južnoslavenskim zemljama u okviru Monarhije i u njenom susjedstvu.

Khuenu bijaše kroz dvadeset godina (1883.—1903.) uspjelo, da vlada Hrvatima s pomoću Srba, i samo u tom razdoblju Hrvati su vidljivo nazadovali.

U Dalmaciji bijaše austrijska vlada primorana podržavati ono neprirodno državopravno lebdeće stanje i budući da Hrvati neprestano zahtievahu utjelovljenje Hrvatskoj, bijaše upućena na Talijane, a kasnije i na Srbe, koji su time uživali sve prednosti vlasti. Kod Hrvata se upravo pokazalo obratno djelovanje. Dalmacija je propadala pod tom nezdravom politikom, podržavanom protiv volje ogromne većine naroda (81%), a također i zbog toga, što bijaše neprirodno odrezana od svog ekonomskog zaleđa. Beckova investicija nije tu mogla ništa popraviti.

Prilike u Hrvatskoj i Slavoniji u posljednjim godinama Khuenova režima obilježene su političkom nesviešću Hrvata i osjećajem, koji je kod njih prevladavao, da su te prilike neodržive. Hrvati spoznaše, da na svim područjima nazaduju, a da si ne mogu pomoći. Strah, koji se u narodu širio, povećavaše silno porast izseljivanja uz stalno opadanje domaćeg stanovničtva.

Navodim neke brojitbene podatke o ukupnom pučanstvu Hrvatske i Slavonije.

	Hrvata	Srba	Ukupno
1880.	64.18%	26.30%	90.48%
1890.	62.09%	25.91 %	88.00%
1900.	61.70%	25.50%	87.20%
1910.	62.50%	24.60%	87.10%

Sve manji broj Hrvata i Srba nadomještali su kolonisti izvana, u prvom redu Mađari, a i ostali.

Jedna druga pojava, koja je Hrvate uznemirivala, bijaše mađarizacija, koja se sve više javljala. Kraljevske ugarske državne željeznice u Hrvatskoj pokazivahu se sve jasnije kao oruđe mađarizacije. Ne namještaju se činovnici hrvatske narodnosti, a kad bi se koji ipak namjestio, bijaše sistematski zapostavljan. Činovnici nisu htjeli ili nisu smjeli govoriti hrvatski, sve kad su i vladali hrvatskim jezikom. Željeznička uprava gradila je posvuda škole, u kojima se podučavaše izključivo mađarski. Ali te škole ne polažahu samo djeca mađarskih činovnika, nego ih moradoše obvezatno pohađati i djeca hrvatskih namještenika željeznica. Osim toga sagradilo je mađarsko školsko družtvo »julijansku« mađarsku školu posvuda, gdje se stvorila mala mađarska naseobina. Što više se zaoštravala školska kriza u Hrvatskoj, koju sam prije prikazao, to su djelotvornije bile te škole, koje su družtvo i država obilno pomagali. Slični utjecaji pojavljivahu se u svim zajedničkim granama uprave, a tih bijaše prema nagodbi od g. 1868. vrlo mnogo.

Hrvati i Srbi osjećahu se tako ugroženima od iste opasnosti.

Prigodom careva boravka u Zagrebu godine 1895. spalila je jedna skupina đaka mađarsku zastavu. Kolovođe demonstracije bijahu odstranjeni sa sveučilišta, strogo kažnjeni i pođoše gotovo korporativno u Prag, gdje je tada cvao Masarykov realizam, koji je mladež snažno privlačio, i nastaviše ondje svoje nauke. Moram priznati, da mi nauka profesora Masaryka nije dovoljno poznata, a da bih mogao o njoj izreći svoj sud. Ali kad bih je ocienio po njenim plodovima u Hrvatskoj, sud bi morao izpasti vrlo nepovoljno. Tako je koncem stoljeća došla u Hrvatsku čitava skupina mladih ljudi, koja je iz Praga doniela sasvim nove misli. Ne smijemo zaboraviti, da je Češka još od vremena Dobrovskog i Šafarika bila kula jakog srbofilstva, koje je našlo izraz u poznatoj nauci, da su Srbi među južnim Slavenima daleko najznačajniji narod.[36] Mnogo puta sam čuo, gdje se Hrvati tuže, da su simpatije Čeha uviek na strani Srba i da su često nepravedni prema Hrvatima. Iz takve sredine i s takvim mislima došla je na prielazu u novo stoljeće u Hrvatsku skupina mladih ljudi, koji su također znali uzporediti cvatuće gospodarske prilike u Češkoj s beznadnim prilikama u Hrvatskoj. Krug tih mladih ljudi u zajednici s mladošću u Hrvatskoj, gladnoj ideja, započeo je u prve dvie godine dvadesetog stoljeća kulturno-politički pokret u Hrvatskoj, kojeg glavni poticaj bijaše duboko nezadovoljstvo s prilikama u Hrvatskoj i protivština protiv postojećih stranačkih prilika. Jasne ciljeve i točni program taj pokret nije imao.[37]

Jedina pozitivna točka bijaše nastojanje, da se poprave odnosi sa Srbima, a jednako i s Talijanima,[38] jer se na hrvatskoj strani osjećalo, da se vlastiti sporovi s tim narodima, izkorišćuju protiv njih samih.

To isto nastojanje pokazalo se doskora i kod Srba, Zanimljivo je međutim, pod kakvim je okolnostima usliedilo. U kolovozu god. 1902. napisao je već spomenuti radikalni Srbin i hrvatomrzac dr. Nikola *Stojanović* u zagrebačkom »Srbobranu« niz članaka izpunjenih tolikom mržnjom protiv Hrvata, da je javno mnienje u Hrvatskoj zakipjelo. Ti članci, koji Hrvatima poricahu pravo na obstanak. kao i kasnija brošura istog pisca, bijahu prožeti mišlju: »Borba (između Hrvata i Srba) mora se voditi do konačne propasti naše ili vaše. Jedna strana mora podleći. A da će Hrvati podleći, jamči nam njihova brojčana manjina, zemljopisni položaj, okolnost, da posvuda žive izmiešani sa Srbima, a isto tako i tok obće evolucije, prema kojoj ideja srbstva znači napredak«.[39] On izlaže nadalje, da Hrvati nisu ni pleme ni narod, nego katoličkim klerikalizmom Srbima otuđena i propala stranka, te zaključuje: »Slom klerikalizma u našem narodu znači također i konačni kraj hrvatstva«.[40] Na te izpade odgovorila je Starčevićeva stranka demonstracijama, koje su zauzele veliki obseg i konačno dovele do razaranja tada mnogobrojnih srbskih trgovina u Zagrebu. Srbi podigoše viku. Khuen obeća Srbima, da ne će pretrpjeti nikakve štete, i grad Zagreb morao je naknaditi štetu. To ogorči Hrvate još i više i naknada štete nije Srbima doniela mnogo koristi. Mnogi Srbi izgubiše toliki broj mušterija, da su morali zatvoriti svoje trgovine. To se Srba snažno dojmilo, te se kod njih pojavi struja, da se poprave napeti odnosi s Hrva-

---

[36] *VII. – 14.*
[37] *VIII. – 9-, str. 17.*
[38] *Na istom mjestu, str. 18. Izporedi idejno srodstvo s Pestyjem (str. 532. do 534.).*
[39] *VII. – 18., str. 108.*
[40] *VII. – 4., str. 131., 171., 359.*

tima. Budući da su se i kod Srba javljali glasovi, da Khuenov sistem i njima samima škodi, nastade razcjep u srbskom taboru. Nastadoše dvie stranke: radikalna srbska, koja je ostala kod misli borbe protiv Hrvata do iztrage i »srbska samostalna stranka«, koja je uzela za cilj popravak odnosa i suradnju s Hrvatima.

Slične bijahu prilike i u Dalmaciji. Sve veću mržnju na Austriju u toj zemlji stvarahu sustavno izigravanje hrvatskih težnja za sjedinjenjem, osjećanje, da je središnja vlada načelno protivna Hrvatima, sve to uza sve jače gospodarsko propadanje i sve jače izseljivanje. Budući da se godine 1900. narodna stranka približila starčevićancima, ponudi dr. Smodlaka god. 1902. Srbima i Talijanima mir Božji. Talijani na to osobito ne reagiraše, a Srbi veoma napadno. Oni vrlo toplo odgovoriše po dru Kovačeviću. Kad se god. 1903. u Hrvatskoj pojavio jak pokret protiv Khuena, obrazovalo se od svih hrvatskih i slovenskih zastupnika carevinskog vieća izaslanstvo, koje je htjelo kod cara posredovati zbog ozdravljenja prilika u Hrvatskoj. To je izaslanstvo zatražilo audienciju, ali je naišlo na zatvorena vrata,[41] što je u Dalmaciji, a jednako i u Hrvatskoj i Slavoniji učinilo najlošiji dojam. Seton Watson je sasvim izpravno nekoliko puta iztaknuo, koliko dubok bijaše dojam tog događaja na jugu Monarhije.[42]

Osim tog procesa nutarnjeg vrenja i previranja u Hrvatskoj i Slavoniji, nastale su na čitavome jugu važne promjene u osobama i smjerovima. Dne 27. lipnja 1903. Khuen-Hedervary bio je imenovan ugarskim ministrom predsjednikom i ode tako s položaja, što ga je 20 godina zauzimao, a na njegovo mjesto imenovan bi banom grof Teodor Pejačević. U Dalmaciji imenovan bi Freiherr pl. Handel prvim građanskim namjestnikom. Dne 11. srpnja 1903. umre Kallay, koji je poput Khuena vladao 20 godina i znao čvrstom rukom voditi sudbinu Bosne. Ako s našeg stajališta — prosuđujući konačni posljedak glavnog razvoja — ne možemo biti sporazumni s Kallayevim načinom upravljanja, ipak se divimo tom državniku, koji se s toliko razumievanja posvetio povjerenoj mu zemlji i bez sumnje postigao zavidne rezultate. Tek se kasnije pokazalo, koliko je njegova sigurna i snažna ruka u Bosni pogriešila. Na koncu je još god. 1903. usliedila u Srbiji promjena dinastije, pa su na priestolje stupili Karađorđevići.

U sva tri južnoslavenska upravna područja Austro-Ugarske vidimo dakle važne osobne promjene, koje bijahu posvuda popraćene nesigurnim i bezciljnim eksperimentiranjem. Posvuda se osjećalo, da nešto nije u redu, ali nigdje nije pala odluka, da se sustav iz temelja promieni, a to tim manje, što je pravac politike na jugu Monarhije već bio usmjeren državopravnjm uređenjem. A to nesigurno i bezciljno tapkanje, izazvano također i nedovoljnom spoznajom djelatnih snaga na jugu, posvuda je. otežavalo položaj, koji je i bez toga bio pun vrenja i gibanja.

U takovom položaju buknula je ugarska kriza god. 1905. Izbori u siečnju god. 1905. donieli su u Ugarskoj poraz liberalne stranke, koja je ondje 30 godina vladala; nezavisna stranka dobila je većinu u ugar-

---

[41] *Izporedi osnovu rezolucije dra Franka, VIII. 16., str: 7. i III. 15., str. 12.*
[42] *VIII. 16., str. 3.*

skom saboru i spremala se da preuzme vladu, te je u tu svrhu pregovarala s krunom.

Izgledi, koje je takav razvoj prilika pružao, dali su Hrvatima opravdani povod, da se boje za svoju budućnost, ali moradoše ih također namamiti, da se posluže tom prilikom, da izađu iz nesnosnog položaja. Hrvate je u glavnome uznemirivala spoznaja, da će se djelatnost nezavisne stranke, kad jednom dođe na vlast, kretati u glavnome u pravcu produbljenja razstave obih država Monarhije, pa su se bojali od toga loših posljedica za glavni cilj njihovih nastojanja, za ponovno sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

Čega se Hrvati najviše bojahu, bijaše dioba zajedničkog carinskog područja; to se jasno vidi iz svih njihovih tadašnjih publikacija.[43] U krugovima hrvatskih političara nastao je živi pokret u stvari zauzimanja stanovišta u sukobu obaju dielova države. Taj je pokret pokrenuo dr. Frank, koji je opetovano pozvao vodeće krugove hrvatske oporbe, da zauzmu zajedničko stanovište.[44] Pokret se prenio i u Dalmaciju, gdje su se održavali slični sastanci. U glavnome bijahu zastupana dva shvaćanja. Jedno mišljenje bijaše, da treba pričekati, dok se kriza ne rieši, pa se tek onda odlučiti i onda izbiti za Hrvatsku što više. To shvaćanje zastupaše stranka unionista i čista Starčevićeva stranka (frankovci). Drugo mišljenje bijaše, da je to krivo i da se valja odlučiti za jednu stranku, i to za onu. koja pruža sama po sebi više uvjeta za izpunjavanje hrvatskih želja.[45] To mišljenje prihvatiše sve ostale stranke. Pod utjecajem tog pokreta održala je hrvatska stranka u Dalmaciji dne 26. travnja u Splitu osnivajuću skupštinu, na kojoj bijaše primljen program, kojeg prvi član glasi: »Stranka stoji neodstupno na stanovištu hrvatskog državnog prava, t. j. na zahtjevu za utjelovljenjem Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, i smatra to najvažnijim korakom za ostvarenje glavnog nacionalnog nastojanja, narodne cjelokupnosti, koja ide za tim, da se sve zemlje, u kojima nastavaju Hrvati ujedine u jedno autonomno državno tielo«. A četvrti član tog programa glasi: »Hrvati i Srbi su jedan narod po krvi i jeziku, spojeni nerazdruživo zemljištem, na kojem stanuju« i t, d.[46] Poziv za zajedničko viećanje poslali su dne 4. srpnja 1905. oporbeni zastupnici Hrvatske i Slavonije .

Dne 24. kolovoza usliedio je stvarno sastanak hrvatskih zastupnika iz Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Istre u Dubrovniku, na kome je bilo prisutno 24 zastupnika, a bijahu zastupane sve stranačke skupine osim narodne stranke (unionista) iz Hrvatske i Slavonije. Tom su se već zgodom mišljenja vidljivo sukobila. Dr. Frank predložio je rezoluciju, kojom je iznio shvaćanje svoje stranke, da se ne valja priključiti ni jednoj stranci, ni Austriji, a ni Ugarskoj. No ta rezolucija bude zabačena, i Starčevićeva stranka ne bijaše kasnije zastupana na pregovorima. Taj se zaključak opravdavao time, što rezolucija dra Franka otvara jaz između Trojedne kraljevine i Ugarske, što je tim sudbonosnije, jer se bez suradnje Ugarske ne može postići ni utjelovljenje Dalmacije, a kamoli oslobođenje Hrvatske. Bijaše stoga zaključeno: l. da se održi zajednički sastanak na Rieci; 2. da se na taj sastanak pozovu sve hrvat-

---

[43] *VIII. - 16., str. 4.*

[44] *Na istom mjestu, str. 4. i 5.*

[45] *VIII. - 16., str. 8. i 9.*

[46] *Prievod Setona Watsona na strani 514.—516. nije izpravan, netočan je i nepodpun. On prije svega ne donosi konačnu redakciju rezolucije, nego priedlog dra Trumbića, Osim toga on tendenciozno izostavlja treći odlomak, koji mnogo kaže; to je već tipična bizantinska krivotvorina. Kasnije ćemo već vidjeti, zašto je to učinjeno.*

ske stranke iz Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Istre, osim stranke unionista; 3. na dnevnom redu sastanka bit će razprava o utjelovljenju Dalmacije, zatim o sredstvima, s pomoću kojih se to treba postići, te o financialnim i gospodarskim odnosima Hrvatske i Slavonije i Ugarske.[47]

Početkom rujna održana je u Opatiji predkonferencija, na kojoj bijahu predložena 3 priedloga rezolucije, prvi od zagrebačkog sveučilištnog profesora dra Vrbanića, koji se međutim previše ograničio na prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, drugi Vicka Milića, koji govoraše samo o utjelovljenju Dalmacije, i konačno treći dra Trumbića, s kojim se bijaše suglasila većina prisutnih.

Odlučni sastanak bijaše sazvan za 3. listopada na Rieci. Čista stranka prava nije prisutstvovala kao ni naknadno pozvani dalmatinsko-srbski klub. Članovi istarskog kluba dođoše s izjavom, da sudjeluju na sastanku samo kao gosti. Nakon dvodnevnog viećanja prihvaćen bi priedlog dra Trumbića s nebitnim promjenama i objavljen kao tako zvana riečka rezolucija. Ona glasi doslovno:[48]

Povodom političkog stanja, u koje je dospjela Monarhija usljed krize u Ugarskoj, hrvatski zastupnici sastadoše se u svrhu, da zauzmu stanovište prama tome stanju i da označe pravac političkom radu hrvatskoga naroda u pitanjima, koja su. neprieporna i svima zajednička, a ne prejudiciraju načelnom stanovištu, na kojem vojuju u palamentarnom životu bilo kao pripaidnici klubova, bilo kao pojedinci.

Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj nastale uslied borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dođe postepeno do podpune državne samostalnosti.

Hrvatski su zastupnici uvjereni, da su ba naroda, hrvatski i ugarski, ne samo s obzirom na svoje historičke odnose, već još više s obzirom na činjenicu neposrednoga susjedstva i na realne potrebe svoga života i medusobne samoobrane upućeni jedan na drugi, te da se stoga ima izbjegavati svaki povod i uzrok medusobnom trvenju.

Polaeeći s tih predpostavaka, hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova dužnost boriti se uzporedo s ugarskim narodom za izpunjenje svih državnih prava i slobodština, u uvjerenju da će rečena prava i slobodštine biti od koristi hrvatskomu i ugarskom narodu; a time će se udariti temelji trajnom sporazumljenju obaju naroda.

Postignuće te svrhe, namienjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije reinkorporacijom Dalmacije kraljevni Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kojima već virtualno i pravno pripada.

Da se uzmogne pristupiti k ostvarenju reiukorporacije Dalmacije, treba najprije da se odstrane današnji nesnosni parlamentarni i upravno-politički odnošaji u Hrvatskoj i Slavoniji i da se uvedu takovi odnošaji, koji će odgovarati potrebama kulturne zemlje i zahtjevima ustava i slobode, zajamčenim slobodoumnim ustavnim odredbama, kao što su poglavito:

izborni red, koji će omogućiti i osigurati biranje takovoga narodnoga zastupstva, koje će biti vjeran izražaj nespriečene i slobodne narodne volje;

podpuna sloboda tiska, ukinućem objektivnoga postupka i uvedenjem porote za tiskovne i političke zločine;

sloboda sastajanja, udruživanja i izražavanja misli;

ostvarenje sudačke neodvisnosti, zajamčene svakome sudcu nepomičnošću i neodgovornošću za svoja sudačka djela;

ustrojenje vanrednih ustanova upravno-državnog suda za zaštitu probitaka i političkih prava gradana proti upravnoj samovolji;

ustrojenje posebnog suda za kaznenu odgovornost svih javnih činovnika radi kršenja zakona.

Hrvatski su zastupnici uvjereni, da se trajni sporazumak između naroda hrvatskog i ugarskog može postići najprije točnim i strogim vršenjem prava hrvatskoga naroda; sadržanih u postojećoj hrvatsko-ugarskoj nagodbi, te promjenom odnosa, što spadaju u područje posala, koji su danas Hrvatskoj zajednički s Ugarskom kao i sa

[47] *Ovo je tekst prema Miliću i Zagorcu (VIII. -5. i 16.). Prievod Setona Watsona mjestimice je tako netočan, da se gubi pravi smisao.*

[48] *Ovo je tekst prema Potočnjaku (VIII. 17., str. 36,). Prievod Setona Watsona je netočan, jer su u njemu neka mjesta namjerno izpuštena. Sva mjesta protiv Monarhije izostavljena su ili oslabljena. Klasičan primjer, kako su Setona Watsona njegovi srbski pouzdanici u Hrvatskoj sustavno zavodili u bludnju.*

zapadnom polom Monarhije na način, da hrvatskome narodu bude osiguran samostalni politički, kulturni, financijski i obćegospodarstveni obstanak i napredak.

Naravnim tečajem događaja odrazit će se povoljno svaki napredak naroda u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji također i na odnošaje našeg pučanstva, koje živi i u drugim zemljama, posebice u najizloženijem kraju, biva u posestrimi Istri.

Da se uzmognu provađati i do ostvarenja dovesti ovdje netaknuta načela, težnje i zahtjevi, izabire se odbor od 5 zastupnika, koji će imati još i daljnji zadatak, da promiče i za rješenje pripravlja ina pitanja, koja su našim zemljama zajednička, ili su od koristi obćoj narodnoj dobrobiti.

Iz sastanka hrvatskih narodnih zastupnika, Rieka, 3. listopada 1905.«.[49]

Kao što sam već prije spomenuo, smatrao je dalmatinsko-srbski klub, uzprkos primljenom pozivu, da je bolje abstinirati se od riečkog sastanka i sačekati njegov posljedak. Ali ne prođe ni 14 dana od riečke rezolucije, i 26 srbskih zastupnika iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sastanu se u Zadru i dadu svoj pristanak zaključcima riečke rezolucije u tako zvanoj zadarskoj rezoluciji od 17. listopada 1905. Ona glasi:

Težnja svakog naroda, da sam odlučuje o svom biću i o svojoj sudbini, mora izazvati simpatije svakog, tko i sam gine za slobodom.

A današnju. barbu mađarskog naroda pozdravljamo tim radosnije, što je sadašnji državni sklop, protiv koga je ta borba naperena, svom snagom sputavao i što danas sputava razvitak naše otačbine hrvatskog i srbskog naroda.

Državna pak samostalnost Ugarske, koja bi tada živjela sama svojim životom i razpolagala samo svojom snagom, doniela bi takove političke prilike, u kojima bi mađarski narod bio upućen, da u svom rođenom probitku, potraži sporazum s nemađarskim narodima Ugarske, da u njihovoj snazi ugleda i svoju snagu, pa da zajedno s njima, a u naslonu na trojednu kraljevinu Dadmaciju. Hrvatsku i Slavoniju, osigura uvjete za svoju narodnu budućnost i sigurnost.

Stoga, podpisani srbski zastupnici i izaslanici srbskih stranaka, sviestni o zamašnosti današnjeg obćeg političkog položaja u Monarhiji, i uzevši u obzir stanovište, zauzeto od hrvatskih zastupnika na riečkom viećanju, izjavljuju, da će poduprieti današnji pokret mađarskog naroda, kojemu bi zajednički s Hrvatima i stvarnu podporu ponudili, kad bi, sa strane mađarskih udruženih stranaka, bila pružena stvarna jamstva, da će se one zauzeti, kako bi se, uz njihove opravdane zahtjeve, izpunile i težnje Hrvatske i Slavonije, koje idu za proširenjem njezina državopravnog položaja, da joj se zajamči što samostalniji politički, kulturni, priradni i novčarski obstanak i razvitak.

Podjedno traže i radit će podpisani zastupnici i izaslanici, da se u Hrvatskoj i Slavoniji stvore demokratske ustanove, koje bi joj zajamčile slobodan ustavan život i razvitak i uklonile današnje nesnosne parlamentarne, upravne i družtvene odnose.

Stojeći na tom stanovištu, očekuju, da će i mađarske udružene stranke svoj odnos prema nemađarskim narodima u Ugarskoj postaviti na pravedne osnove, kako bi se ovima osigurao narodno-kulturni obstanak i razvitak.

Što se tiče zahtjeva braće Hrvata za utjelovljenjem Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koje je i pozitivnim zakonom zajamčeno, pripravne su srbske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenjem ovog zahtjeva, ako se sa hrvatske strane ukloni zapreka, koja je dosad priečila srbskoj stranci na Primorju, da se za sjedinjenje izjavi, a to je, da se sa strane Hrvata obvezno prizna ravnopravnost srbskog naroda s hrvatskim.

Da bi se pak s braćom Hrvatima mogli staviti u sporazum radi zajedničke akcije, bira se odbor od 3 oosbe s 3 zamjenika, koji će ovu odluku dostaviti izvršnom odboru riečkog viećanja i s njime stupiti u pregovore u smislu ove odluke.«[50]

Da bi se obim rezolucijama dala veća važnost, sastadoše se hrvatska stranka i narodna srbska stranka na viećanje u Zadru dne 14. studenoga i tamo bi stvoren sliedeći zaključak, što ga je dne 18. studenoga pročitao u dalmatinskom saboru dr. Pero Čingrija, načelnik Dubrovnika i predsjednik hrvatske stranke u dalmatinskom saboru.

---

[49] *VIII. 15., str. 7. i dalje. S time valja izporediti izjavu, koju je dao Baernreither u jednom svom govoru u delegacijama, da izgleda, kao da se žele zadobiti nevjerni na račun vjernih.*

[50] *VIII. - 16-, str. 16.*

»Klubovi hrvatske stranke i srbske narodne stranke uztraju u načelu, da su Hrvati i Srbi jedan narod, da je jedan drugome ravnopravan i da moraju upravo danas, kad se prieteći na horizontu u velikom svietu i još više unutar Monarhije pojavljuju sudbonosni događaji, koji se neposredno tiču njihovih životnih probitaka, svoju moć i svoju narodnu snagu držati na okupu, da zaprieče, da ih tok događaja ne iznenadi.

Poradi toga će Hrvati i Srbi u Dalmaciji rame o rame kao ravnopravna braća raditi u narodno-političkim stvarima; oni će se osobito zajedničkim silama truditi, da izposluju što prije utjelovljenje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, jer je to glavni uvjet za osiguranje bolje narodne budućnosti tih zemalja.

Da se temeljna načela hrvatskog jedinstva i ravnopravnosti Hrvata i Srba u Dalmaciji ne primjenjuju samo kod narodnih zastupnika, nego trajno i u vladinom djelokrugu, čast mi je u saboru u ime oba kluba predložiti na prihvat sliedeće zaključke:

1. Shodno zaključku sabora od 21. srpnja 1883. poziva se c. i k. vlada, da vrši svoj upliv onamo, da sve vladine oblasti i svi uredi u vezi s narodnim jezikom upotrebljavaju uviek izraz »hrvatski ili srbski«; da se u dalmatinskim školama hrvatskom i srbskom imenu odredi častno mjesto i da se u školskim knjigama vodi računa o srbskoj i hrvatskoj poviesti, da đaci nauče glavne događaje svoje poviesti i da se u njima uči jednako latinski i ćirilski alfabet tako, da djeca nauče čitati i pisati oba pisma.

2. Poziva se dalmatinski zemaljski odbor, da sve pismene odluke odpravi onim pismom, kojim su molbe i podnesci napisani«.

Riečka rezolucija, od svih tih dokumenata najvažnija, pobudila je sasvim opravdano veliku senzaciju, jer je odkrila onu duboku mržnju na Austriju, koja se bijaše na jugu nakupila.

Sad ću ukratko razjasniti, što su Hrvati htjeli postići tim političkim činom. Hrvati htjedoše postići glavni svoj zahtjev, što ga počevši od god. 1796. stavljahu svakom prigodom, a to je sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, a osim toga htjedoše još učiniti kraj nesnosnim prilikama u Hrvatskoj i Slavoniji. Budući da su Srbi uviek jedno i drugo sprečavali, stavivši se u službu državne vlasti, nastojahu Hrvati, da privuku Srbe ustupcima. Takav ustupak došao je do izražaja i prihvaćanjem nekadašnje Daničićeve teorije, da su Hrvati i Srbi jedan narod s dva razna imena. Čudno se doimlje ono stalno naglašavanje »ravnopravnosti«, koje mi se čini sasvim suvišno u narodnom jedinstvu. Nato ćemo se međutim još osvrnuti, jer je važno pri tumačenju srbskih osnova. Hrvati uzeše u obzir također vodeći položaj Mađara, koji oni znadoše steći pri rješavanju južnoslavenskih problema i postaviše se na njihovu stranu stekavši uvjerenje, da ne mogu ništa postići protiv Mađara. Morao se primietiti i Austriji neprijateljski duh rezolucije. Bijaše očigledno, da su Hrvati Austriji pripisivali svu krivicu zbog nedaća, što su ih desetljećima na ovoj i na onoj strani prepatili.

Hrvati htjedoše, prilazeći protustoanci, Austriji naplatiti razočaranja, što ih proživješe od g. 1848. do 1868. O tome ne može biti nikakve sumnje, kad se pročita *Zagorčeva* brošura »Istina o riečkoj rezoluciji«. Čitava mržnja uperena je na bečku kamarilu. Tamo stoji: »Neoboriva je istina, da se stoljećima izdajnički postupalo s hrvatskim narodom«.[51] On navodi i rečenicu bana Gyulaja, koja glasi: »Felicem esse qui aula opus non habet« (Sretan, tko ne treba dvora).[52]

Stanovište Hrvata pobudilo je najradostnije zadovoljstvo kod mađarske stranke nezavisnosti, koja se borila o vlast. To se vidi iz brzojava Franje Kossutha od 8. listopada 1905., koji glasi: »Pozdravljamo našu braću Hrvate i Dalmatince i podsjećamo Hrvate, da smo bratski

---

[51] *III. – 5-, str. 303.*

[52] *Friedjung misli: Zato je Beograd pomagao stvaranje srbsko-hrvatske koalicije, koja je bila mišljena kao organ, koji će povezati, nastojanje, da se Ugarska i Bosna odtrgnu od habsburške Monarhije.*

dielili s njima sva prava, koja smo dosada izvojštili. Austrija nas je uviek ugnjetavala i Svemoćni neka putem Hrvatske privede Dalmaciju kruni sv. Stjepana. Očekujemo Vas s ljubavlju i s puno nade. Kossuth Ferenz«.

Svakako je izvan sumnje, da je uzprkos svim neuspjesima i promjenama riečka rezolucija bila temelj političkog razvoja na jugu Monarhije sve do svjetskog rata. Još ćemo se ukratko pozabaviti kasnijim razvojem događaja. Do neposrednog doticaja hrvatske i mađarske koalicije nije došlo tokom sliedećeg polugodišta, a to je u Dalmaciji pobudilo veliko nezadovoljstvo. Međutim bijaše dne 6. travnja imenovana koaliciona vlada u Ugarskoj, i mađarska nezavisna stranka došla je na vlast. Dne 3., 4. i 5. svibnja 1906. bijahu izbori, prvi izbori nakon 30 godina, na kojima se nije vršio pritisak. To bijaše senzacija u Hrvatskoj. U zemlji počela je vršiti svoj upliv rezolucija, koja bijaše primljena s više prigovora nego simpatija. Posljedak izbora zapečatio je posao, što ga bijahu hrvatski vođe sklopili s Kossuthom, i nova vlada bijaše imenovana iz redova koalicije.

O Duhovima 1906. bijaše održana osnivačka glavna skupština jedne nove stranke u Hrvatskoj i Slavoniji. Bijahu pri tome zastupani u glavnome oni mlađi elementi, koji su prorzašli iz pražke realističke škole i sada djelatno stupili na političko poprište. Oni osnovaše »Hrvatsku pučku naprednu stranku«, demokratsku stranku s očitim zadatkom, da širi misli riečke rezolucije također i u Hrvatskoj. U programu te stranke dođoše do izražaja i misli vodilje rezolucije, a osobito ona, da su Hrvati i Srbi jedan narod s dva ravnopravna imena i da svaki narod ima pravo sam slobodno odlučivati o svojoj budućnosti i svojoj sudbini (2. i 4. točka programa). U stranke bijaše također izrazita liberalna i protuklerikalna tendencija, upravljena protiv snažnih klerikalnih upliva, koji pokazivahu tada i u Hrvatskoj i Slavoniji sve više kršćansko-socialnu notu.

Da bi mogao surađivati s koalicijom, oslobodi se ban Pejačević svoje unionističke okoline, podnievši ostavku, ali ona ne bijaše prihvaćena. Zatim je 30. svibnja 1906. sklopio formalni pakt s hrvatsko-srbskom koalicijom i počeo s njome raditi. Ta koalicija pristupila je sad liečenju rana iz Khuenova doba. No posljedak bijaše vrlo skroman. Srbi zadobiše u Hrvatskoj i Slavoniji sve veći upliv i ne bijaše im baš mnogo stalo do pomaganja Hrvata, da ojačaju, tako da *Seton Watson* punim pravom predbacuje koaliciji »tromu nesposobnost«. Jačanje srbskog upliva dalo je povoda protusrbskoj Frankovoj stranci, da povede u saboru kampanju protiv rezolucionaške koalicije, pa su tako Srbi bar formalno imali izprika za svoj nerad u saboru. Ipak je rezolucija smanjila nepodnošljivi pritisak u Hrvatskoj, a već to je narod na selu osjetio kao blagodat.

Izgleda, da je to s još nekim drugim momentima vrlo ohladilo ljubav ugarske koalicije prema svojoj rezolucionaškoj posestrimi, jer je Franjo Kossuth u svibnju god, 1907. podnio zajedničkom saboru u Pešti novu osnovu, tako zvanu »službenu pragmatiku« za namještenike kraljevskih ugarskih državnih željeznica, u kojoj se mađarski jezik izričito proglasio službenim jezikom u čitavom translajtanskom sklopu zemalja.

Postavši bolnim izkustvima kroz više od jednog stoljeća u pitanjima mađarizacije vrlo osjetljivima, gledahu Hrvati u tome jasnu povredu nagodbe. § 57. propisuje hrvatski jezik službenim jezikom namještenika zajedničke vlade unutar granica Hrvatske i Slavonije, a time ujedno i za željeznice.

Hrvatsko-srbska koalicija smatrala je to sasvim razumljivo casusom belli, i udruženi Hrvati i Srbi započeše snažnom i uspješnom obstrukcijom, držeći u smislu § 59, nagodbe bezkrajne govore na hrvatskom jeziku, što je naravski Mađarima išlo na živce. Mađari savladaše tu zapreku t. zv. zakonom o ovlaštenju u jednom paragrafu, koji su u saboru progurali, a kojim se ministarstvu trgovine podielila ovlast, da tako dugo provodi odredbe sadržane u obstruiranom zakonu, dok priedlog tog zakona ne dobije saborsku potvrdu. Ban Teodor Pejačević, koji ne bijaše manjim kavalirom od svog otca, ne mogavši odobriti postupak Mađara i usvojivši stanovište koalicije, dade ostavku dne 25. lipnja 1907.

Premda je time bila završena velika jednogodišnja konjunktura rezolucionaške politike, koja je završila neuspjehom, ipak bijaše na njenoj strani moralni aktivni jednačak (saldo). Nakon mnogo godina bijaše u Hrvatskoj opet slobode, činovnici su smjeli glasovati po svom uvjerenju, a i prema Mađarima moglo se odlučno nastupiti i postati im vrlo neugodnim. Željni uspjeha, jedinu zaslugu za taj, premda vrlo skromni uspjeh, pripisivali su Hrvati Srbima. Supilo mogaše u svom govoru od 25. veljače 1907, navesti rieči dalmatinskog hrvatskog rodoljuba dra Lovre Montija: »Sa Srbima možemo mnogo, bez Srba malo, a protiv Srba ništa!«

Premda se gotovo ništa nije izpunilo od onih liepih nada, koje se bijahu gajile pri donošenju riečke rezolucije, Hrvati su išli usustet ozbiljnim događajima, koji se spremahu, u vrlo opasnom razpoloženju. Bijahu zreli za onu hipnozu, za onu čarobnu »moć Bizanta«, koja se tako često opaža u poviesti.

Preostaje nam iztražiti, što je u istinu bila riečka rezolucija.

Godine 1903. bijahu Karađorđevići stupili na srbsko priestolje. Oni nisu nipošto tek započeli svesrbski (velikosrbski) pokret. Ali je izvan svake sumnje, da su dali novi polet tom više od 40 godina starom pokretu i da su mu iz dinastičkih i ostalih razloga posvetili posebno zanimanje. Već su tada oni naišli na Spalajkovićevu osnovu, koji je srbsku akciju usredotočio na Bosnu. U glavnome se posvetila pažnja provođenju te osnove. Kad je god. 1905. buknula austrougarska kriza, bijaše ona na srbskoj strani praćena napetom pozornošću upravo kao i na hrvatskoj strani i bijaše stvorena odluka, da je se izrabi za srbske osnove. Srbska vlada bijaše također točno obavieštena o tome, da su dalmatinski Hrvati počevši od god. 1902. tražili oslon na tamošnje Srbe. Taj se moment vrlo spretno upotriebio kao polazna točka, pa moramo smatrati, da su Srbi razjasnili Hrvatima, kad su tražili vezu s njima, da su ih spremni poduprieti, ako se stave na stranu Mađara. Samo se tako može razjasniti, da se Dalmacija, koja je u ogromnoj većini mislila starčevićanski, dala pridobiti za stanovište izraženo u rezoluciji. Ne

može se poreći, da je u srbskom sliedu misli bilo i stvarne političke logike. Vodeća misao Srba bijaše, da povedu Mađare, Hrvate i Srbe u zajedničku borbu protiv Austrije. To je stara misao srbske politike, čiji su početci u godinama 1848./49. i u tadašnjim ponudama Kossutha i Andrassyja — po svjedočanstvu Stanojevića — a koja je postala stalnim sastavnim dielom svesrbske politike. *Stanojević* je napisao baš ovako: »U ono doba (1861.) započeo, je rad srbske Omladine i borba srbskog naroda u Austriji za svoja politička prava i slobode: *Srbi u Ugarskoj i u Trojednoj kraljevini, u savezu s Mađarima i Hrvatima, započeli su borbu protiv Beča.*[53]

I u *Ristićevim* izvodima na str. 282. našao sam jednaki slied misli. Taj predmet iz stalne zalihe srbske politike bijaše sad upotriebljen i stavljen u službu osnove za stjecanje Bosne i Hercegovine. Ta osnova bijaše samo nastavak spomenute već osnove *Piroćanca* (izporedi str. 287.), jer je i opet bila po sriedi namjera, da se Bosnu stekne s pomoću Mađara. Kakav su zahtjev pri tome god. 1908. Srbi stavili stranci neodvišnjaka za svoju pomoć, nije nam poznato, ali smo vidjeli, da su se Srbi i Mađari u ono doba bratimili i da je srbska nastojanja u Bosni upravo stranka neodvišnjaka najsnažnije štitila i pomagala (izporedi str. 273., a i Friedjungov članak u »Neue Freie Presse« od 25. ožujka 1909.).[54]

No sasvim sigurno možemo uztvrditi, da su Srbi pomagali Hrvate s obzirom na utjelovljenje Dalmacije, primivši od njih obećanje, da će se odreći svojih težnja za Bosnom i Hercegovinom i prepustiti te zemlje srbskoj interesnoj sferi. Za ovo shvaćanje mogu navesti sliedeće dokaze:

1. Značajno je, da 14 dana nakon riečke rezolucije sliedi zadarska rezolucija. Da stvar nije već prije bila dogovorena i da nije usliedila na mig iz Beograda, ne bi se dalo tako brzo postići sporazumievanje Srba iz Dalmacije i iz Hrvatske i Slavonije. Značajno je također, da su Srbi u Zadru već izabrali članove za zajedničko viećanje s Hrvatima, premda su Hrvati tek kasnije zaključili, da pozovu jednaki broj Srba.[55]

2. U riečkoj rezoluciji dolazi do izražaja narodnostno načelo, da »svaki narod ima pravo, slobodno i nezavisno odlučivati o sebi i o svojoj sudbini«, a to načelo bijaše u tom obliku dotada nepoznato u hrvatskoj politici. Ta misao se naprotiv nalazi u prevratnom programu srbske narodne organizacije u Bosni od 27. do 31. listopada 1907. u prvoj točki. Temeljne odredbe glase tamo: Svaki narod ima pravo samoodređenja. U državi se mora narodna volja smatrati izvorom vlasti«. Narodnostno načelo oblikovao je Spalajković s obzirom na Bosnu, i ono je ostalo sve do današnjeg rata vodeća misao srbske politike. Nema sumnje, da je on vodio bosanski pokret u Sarajevu, jer njegova žena bijaše kćerka bosanskog vođe Srba Jeftanovića. Upozorio sam također, da u prievodu Setona Watsona rezolucija nema upravo tog odlomka, premda se Watson poziva na *Milića,* a tamo se taj odlomak nalazi.[56] Watson je, nema sumnje, tekstove i prievode zatražio od Srba, a nije znao, da Bizant sistematski skriva svoje tragove.

3. U hrvatskoj politici vodila se dugo snažna polemika, jesu li Hrvati sklopili prigodom donošenja rezolucije tajni pakt sa Srbima s obzi-

[53] *III. – 16., str. 19.*
[54] *III. – 16., str. 14., 3. odlomak.*
[55] *VIII. – 17., str. 68.*
[56] *To mi je poznato iz osobnog priobćenja jednog obrazovanog i bezuvjetno pouzdanog učesnika.*

rom na Bosnu. Hrvatski političar Franko Potočnjak je to potvrdio u jednom svom političkom govoru. U njegovu djelu, koje sam već često navodio, spominje se i značajna epizoda, kako su ga tri srbska vođe iz koalicije ogorčeno napali, kad je u jednom političkom sastavku postavio zahtjev, da Bosna mora ostati u okviru Austro-ugarske monarhije, što su Srbi prikazali kao narodnu izdaju.[57] Ali bez obzira na to, politika koalicije je pomno izbjegavala da se takne sviju pitanja, koja su se odnosila na Bosnu, a što bijaše vrlo napadno. U doba aneksione krize, zauzela je stav izričito protiv pripajanja. A bosanski su Hrvati radili iz petnih sila u korist pripajanja. Kad je nakon pripajanja nadbiskup Stadler poveo u audienciju caru u Beč izaslanstvo katolika, gotovo samih Hrvata, i na povratku svratio u Zagreb, bijahu članovi izaslanstva primljeni izrazito neprijateljski od pristaša koalicije.[58]

4. Jasnije nego sve dosada, dokazuje nam to govor, što ga je izrekao dne 25. veljače 1907. u hrvatskom saboru Franjo Supilo, jedan od glavnih tvoraca rezolucije i poznati hrvatski narodni zastupnik. On je rekao: »Od Sadove pa sve do danas upravljena je čitava politika obiju država (Austro-Ugarske i Njemačke) u pravcu, da se u našoj Hrvatskoj uklone sve zapreke, koje su na putu velikom »Drangu« . ..« Kad smo toga sviestni, da je naš zadatak, da budemo Balkanu zaštitni bedem a ne most, preko kojeg će onamo prelaziti neprijateljski pohodi, računati nam je u prvom redu s našom srbskom braćom.«[59] Narodno načelo i odlučno obilježje narodne sviesti jesu proizvod 19. stoljeća.[60] Glavna misao, koja je vodila politiku riečke rezolucije, bijaše upravo nastojanje, da se nađe put za utjelovljenje Dalmacije . .. Priznajući Srbe, mi smo ih ponovno pridobili za misao utjelovljenja Dalmacije.« (Odobravanje kod srbskih zastupnika.).[61] .. . »Ali ne znamo, što se zbiva s Bosnom i Hercegovinom. Te zemlje tvore danas tursku pokrajinu, i koliko god se mnogi trude, da to zabašure, ipak su to turske pokrajine i čitav ih sviet takvima priznaje. (Svetozar Pribićević: »Naravski, tako je!«) I premda su Bosna i Hercegovina turske pokrajine pod suverenitetom sultana, ipak su predane Austro-Ugarskoj, da njima upravlja, *i to samo na ograničeno vrieme, dok se prilike u njima ne srede. Ali Austro-Ugarska, čini sve prije, nego li da ih sredi, te ih štoviše truje i hoće da na taj način stvori povoljan teren, na kome će nastupiti protiv Iztoka.*[62] *I ako sreća dade, da Bosna i Hercegovina izađu iz okvira ove Monarhije, sasvim je prirodno, da će svaki pravi i pošteni Hrvat radije gledati, kako pripada bratskim Srbima, umjesto strancima, kad već ta Bosna ne može biti hrvatskom.«*[63] (Ogromna buka kod čiste Starčevićeve stranke, upadice.)[64]

Tko je pažljivo pročitao naš izvadak iz *Spalajkovića* na str. 205. do 208., naći će ovdje doslovce s obzirom na Bosnu čitav slied misli tog stvoritelja i stvarnog vođe svesrbskog pokreta.[65]

Vidimo dakle: Hrvati nastoje pridobiti Srbe, da postignu svoju stogodišnju narodnu želju za utjelovljenjem Dalmacije, ali si pri tome dadoše naturiti sve oružje svesrbskog pokreta, koje su u nuždi grčevito prihvatili, te su također pristali, da se Bosna i Hercegovina prepuste Srbima i bijahu tako došli, kao što ćemo još kasnije vidjeti, pod vlast Srba.

---

[59] *Stenografski zapisnik XLVII sjednice sabora Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, str. 21*
[60] *Na istom mjestu, str. 25*
[61] *Na istom mjestu, str. 24*
[62] *Na istom mjestu, str. 24*
[63] *Na istom mjestu, str. 25*
[64] *Vrlo je značajno, da predsjednik sabora, Srbin Bogdan Medaković, nije našao nijedne rieči da se usprotivi tim Monarhiji neprijateljskim izvodima. On je još i danas predsjednik hrvatskog sabora! (1. 1. god. 1918.)*
[65] *Naknadno sam doznao od jednog utjecajnog hrvatskog političara, da je Supilo bio u kolovozu 1905. u Pešti, a kasnije u Beogradu. Tu verziju nisam mogao provjeriti.*
[57] *»Neue Freie Presse« od 29. svibnja i 15. lipnja 1908.*
[58] *»Neue Freie Presse« od 9. lipnja 1908.*

6. Daljnji razvoj do narodnog jedinstva Hrvata i Srba

Riečka rezolucija nije Hrvatima doniela očekivanih plodova. Da je u Hrvata bilo više smisla za poviest i dubljeg razumievanja vlastite svoje poviesti, oni bi lako pogodili, da je rezolucionaška politika iz temelja kriva. Bili bi nadošli na to, da ona stranka, koja je držala do predaja Lajoša Kossutha, ne će nikada bez velike nužde zatomiti najmiliju misao svog osnivača, misao o državnoj, narodnoj i gospodarskoj cjelini od Karpata do Jadrana. No čitava konstrukcija rezolucije došla je gotovo izvana, bijaše im ukusno priređena, imala je za sebe izvanjski izgled, obći položaj govoraše za nju, moć Bizanta je malo podpomagaše i Hrvati padoše u stupicu.

Neizbježivi uspjeh rezolucionaša bijaše taj, da sad nisu imali protiv sebe samo Beč — ta s time su od početka računali, nego i Peštu počevši od svibnja 1907. i tako su imali protiv sebe svu moć Monarhije i bijahu u politički malo zavidnom položaju.

Kako je došlo do toga? Mađarima je mogao konvenirati savez s Hrvatima i Srbima u času najžešće borbe s Bečom, ali ne trajno. Sloga Hrvata i Srba je naime Mađarima onemogućila da vladaju u Hrvatskoj, kao što to bijaše u razdoblju od g, 1883. do 1903., kad su s pomoću Srba vladali protiv Hrvata. Kad su jednom postigli svoj cilj, morao je položaj za njih postati nelagodan i zato oni upotriebiše željezničarsku pragmatiku kao sredstvo za torpediranje. Bit će da je učinila svoje još i okolnost što je ministarstvo vanjskih poslova nešto nanjušilo o ulozi Srba i o njihovim konačnim ciljevima, što također nije moglo ostati »nepoznato Mađarima. Ugarskoj koaliciji kao vladajućoj stranci nikako nije moglo ići u račun, da na se preuzme takvu odgovornost, pa je pustila naprosto da padnu hrvatsko-srbski rezolucionaši. Bolje orientirani Mađari pravodobno izvukoše glavu iz srbske zamke, a Hrvati ostadoše još čvršće visjeti. U vrlo težkom. položaju bijahu sad hrvatski rezolucionaši, čiji su početni uspjesi dnevno povećavali broj njihovih pristaša. Uz pojačano neprijateljstvo obih država Monarhije, imali su sad još i snositi odgovornost, da su se vezali s neprijateljima države. Samo što time bijahu Hrvati došli u takav položaj, kakav su im Srbi željeli. Ako nisu htjeli da sad sasvim izgube teren pod nogama, morali su se grčevito držati Srba. Primivši slied misli, što ga skrojiše Srbi po svojim zamislima i prihvativši srbsko duhovno oružje, oni su si nesviestno dali provući prsten kroz nos. Događajima u svibnju g. 1907, došli su Hrvati podpuno pod vlast Srba i ovi postadoše tako vodećim elementom na jugu Monarhije. Takav razvitak pomagala je još i okolnost, što su Mađari, kojima nije išla u račun sloga Hrvata i Srba, sve dok su još nastupali protiv jednih i protiv drugih, zaobilaznim putem dostavili Srbima, da bi ih u Hrvatskoj i Slavoniji radije gledali u položaju, u kome bijahu u razdoblju od g. 1883. do 1903. To je još više ojačalo srbsku samosviest, jer su znali, da ne će loše proći, što god poduzeli, budući da su Mađarima bezuvjetno potrebni. Ali Srbi ne popuštahu, nego iđahu, junački s Hrvatima, kojima su po mogućnosti što uvjerljivije dokazivali, kolike

su težke žrtve pridonieli za volju sloge. Trebalo je Mađarima što više zagorčiti, da ih »kazne« zbog izdaje. A budući da je hrvatsko-srbska koalicija Mađarima zaista postala neugodna za razdoblja obstrukcije ljeti god. 1907., time su s druge strane opet proizveli snažan dojam na Hrvate. U sve širim krugovima učvrstilo se osvjedočenje, da samo u suradnji sa Srbima leži jedini spas Hrvatske.

Treba iztaknuti još nešto: Seton *Watson* nastoji prikazati, kao da je rezolucija bila u Hrvatskoj pozdravljena nekim posebnim oduševljenjem. To je krivo. Čak i u Dalmaciji, gdje je uslied sve većeg neraspoloženja spram Beča, bilo najviše uvjeta za to, bijahu mišljenja podieljena; ne samo krugovi blizi vladi, nego se i starčevićanci izjaviše odlučno protiv rezolucije. U Hrvatskoj i Slavoniji bijaše mišljenje u oporbenim krugovima vrlo podieljeno, svi starčevićanci bijahu protiv rezolucije, samo je inteligencija, koja je stupala Strossmayerovim stopama, a iz obzira humanosti i politike, smatrala borbu između Hrvata i Srba nesrećom, pa je simpatizirala teoretski s idejom rezolucije. Trebalo je tek stvoriti novu stranku, spomenutu »hrvatsku narodnu naprednu stranku«, da bi se dobilo oruđe za provedbu rezolucionaških misli kod Hrvata. Led bijaše probijen, i Hrvati sve više pridobijeni za rezolucionaške misli tek slobodnim izborima god. 1906. nastupom nove vlade, krilaticom o liečenju rana Khuenova doba i u početku velikom gorljivošću Srba.

Iako nisu postigli željenog cilja, da Hrvate i Mađare svezu protiv Austrije, ipak su Srbi polučili zamjerni pozitivni uspjeh. U Hrvatskoj su zadobili odlučni upliv na rezolucionaški dio Hrvata, a time su Hrvate pociepali i učinili neškodljivima, jer su se sad rezolucionaši i protivnici rezolucije međusobno pobijali, i time bijahu u zemlji vezane sile, koje su Srbima smetale. Pored toga su ponovno stekli simpatije kod neovišnjaka u Ugarskoj i drugih tamošnjih uplivnih krugova, a osim toga i njihovu djelatnu podporu, što sam, mislim, već dokazao na stranicama 273. do 275.

Srbi bijahu na taj način skupili dovoljno snage, da ozbiljno započnu drmati snagom Monarhije na jugu. No da su Srbi već tada pokrenuli vrlo velike snage i da je čitavi Bizant radio za Srbe, dokazuje činjenica, kojoj se možda još premalo posvećuje pažnja, da je naime za 28. svibnja g, 1908. bilo u Petrogradu sazvano sveslavenske zasjedanje, na kome je Drinowski proglasio promjenu fronte Poljaka od iztoka prema zapadu,[66] da se 9. lipnja 1908. održalo sveslavenske trgovačko zasjedanje u Varšavi[67] i 23. srpnja 1908., sveslavenske viećanje u Pragu.[68] Dne 8. lipnja 1908. održao se poznati sastanak u Revalu, čije smo posljedice onako osvietlili prigodom aneksije.[69]

Vidimo dakle, kakve je sve sile znalo pokrenuti malo Srbstvo za ostvarenje svojih osnova! Njihova akcija kod Hrvata bijaše samo maleni, rano započeti dio plana, koji jedva da se započeo izvoditi bez odobrenja velikog Bizanta.

Zatim je 7. listopada 1908. došla aneksija, i videći sve svoje osnove poništenima, Srbstvo se od listopada 1908. do ožujka 1909. biesno uz-

---

[66] *»Neue Freie Presse« od 13. srpnja 1908.*

[67] *»Neue Freie Presse« od 11. lipnja 1908.*

[68] *»Neue Freie Presse« od 7. listopada 1908.*

[69] *U svojoj zbirci južnoslavenskih političkih programa imam i kopiju političkih punktacija »Hrvatske Narodne Zajednice«, koja potječe iz početka god. 1908. Točka II. ovih punktacija zahtieva sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.*

bibalo. U prosvjednoj skupšiini u Beogradu, koja bijaše održana protiv aneksije, bijahu izrečene rieči: »Stojimo pred sudbonosnim događajima. Od kosovske bitke Srbstvo ne bijaše nikad tako ugroženo kao danas.«[70] No Rusija se nije mogla odvažiti na rat, pa je tako došlo do izjave od 31. ožujka 1909., koja je za taj čas pokopala sve srbske nade. Time bijaše svršeno sa *Spalajkovićevom* osnovom akcije, kako ju je zamislio svojom knjigom: »La Bosnie et l'Hercegovine« i kojom je pisac osobno rukovodio. Ona je aneksijom postala bezpredmetna.

Time bijaše završeno prvo razdoblje nastojanja oko srbsko-hrvatskog jedinstva. Njegovo je obilježje, da su Srbi tražili od Hrvata, da se odreknu Bosne i Hercegovine kao cienu za njihovu pomoć pri utjelovljenju Dalmacije i u borbi protiv Mađara. »Naravno jedinstvo« bijaše međutim vrlo dobro uspjelo, donielo je Srbima velike prednosti i ojačalo njihovu snagu na čitavome jugu. Položaj Srba bijaše svakako sjajan, jer Mađari htjedoše Srbe odieliti od Hrvata, da bi mogli vladati Khuenovom metodom i moradoše im zato činiti ustupke. A Hrvati su morali zadržati Srbe, da sprieče, da se ne ponovi Khuenovo vrieme. Srbi su tako zapravo uklieštili i Mađare i Hrvate i mogli su vještim manevriranjem polučiti jedan uspjeh za drugim i stalno pojačavati svoju moć na jugu Monarhije, što se zaista i zbivalo. Nakon pripojenja je tempo srbskog jačanja bivao po mogućnosti još i brži, čemu je pridoniela spomenuta već (str. 273. do 274.) okolnost, da se je nakon balkanskog rata pojavila i u Austriji stranka, koja je htjela pridobiti Srbe iz gospodarsko-političkih razloga. (Izporedi također članak prof. Benedikta u »Die Zeit«, str. 293.)

S obzirom na djelovanje aneksije na odnose Hrvata i Srba može se reći, da je pripojenje bezuvjetno uzdrmalo položaj Srba u Trojednoj kraljevini. Strastvene srbske težnje za Bosnom i Hercegovinom bijahu i suviše očite i davale su vidljivu podlogu opetovano iznašanim tvrdnjama Starčevićeve stranke o tajnom paktu, prema kojemu su se Hrvati odrekli Bosne. Primjećivalo se također, da su u ono doba upravo bosanski Hrvati, katolici i neki muslimani, nastupili s izrazitim protusrbskim programom. Točka 4. političkog programa narodne organizacije Hrvata u Bosni, tako zvane »Hrvatske narodne zajednice«, glasi: *Bosanski Hrvati nastojat će podržavati najbolje odnose sa svojim pravoslavnim sugrađanima, koji se zovu Srbima, ali će pri tome neodstupno ostati na načelu ravnopravnosti i uzajamnosti. No budući da bi ravnopravnost bila ozbiljna ugrožena, kad bi se Bosna i Hercegovina priklopile jednoj od postojećih balkanskih država, ne mogu bosanski Hrvati simpatizirati s nastojanjem pravoslavnog elementa, nego smatraju svojom dužnošću, spram samih sebe, da svim silama pobijaju ta nastojanja. Jednako zabacuju i misao o autonomiji Bosne i Hercegovine u skladu s drugom točkom ovih punktacija.«*[71]

Na temelju tog programa, koji je vrlo značajan za izkustva bosanskih Hrvata, bosanski su Hrvati zauzeli odlučan stav za pripojenje i poslali u veljači god. 1908. Aehrenthalu izaslanstvo od tri člana, da poradi oko pripojenja.

---

[70] *Seton. Watson je stoga i mišljenja, da narodno jedinstvo mora Hrvate neminovno odvesti u grkoiztočnu vjeru, što je nesumnjivo izpravno. Izporedi također i članak dalmatinskog zastupnika I. F. Lupi sa pod naslovom: »Južnoslavenski problem u habsburžkoj Monarhiji«, u kome ima i referat o knjizi Setona Watsona (»Obzor« od 18. veljače 1912.). U tom članku nalazi se ovaj odlomak: »Triumf svesrbske misli značio bi triumf iztočne kulture nad zapadnom i bio bi sudbonosni udarac za napredak i suvremeni razvoj na Balkanu.«*

[71] *VII.— 4., str. 413. i 429.*

Sve je to, kazao sam, hrvatsko-srbski savez samo uzdrmalo, a nije ga razbilo. Prokušanoj političkoj vještini Bizanta uspjelo je da spasi ugroženi položaj. Gorko je priznati, ali istini za volju valja utvrditi, da je politika Monarhije i opet nesviestno pomagala srbska nastojanja. Ne samo da se jedinstvo Hrvata i Srba pozdravljalo kao dobročinstvo i kao temelj odnošaja na jugu, nego je i u vladajućoj slavistici, gdje su bizantinske krivotvorine sasvim pomele zdravo prosuđivanje, prevladalo shvaćanje, da su nastojanja oko jedinstva Hrvata i Srba sasvim prirodan, neminovan i poželjan razvoj, čije podpomaganje zaslužuje upravo pohvalu. Ne treba tek iztaknuti, da je takvo shvaćanje u slavenskim knjigama postalo upravo aksiomom i vjerskom dogmom. U tom pravcu bijahu osobito Česi vrlo žustri. Svaki put, kad je starčevićancima uspjelo uzdrmati misao o narodnom jedinstvu, priskočio je redovito profesor *Masaryk* u pomoć svojim učenicima u škripcu, Hrvatskoj naprednoj stranci, kakvim predavanjem, kakvom brošurom ili sličnim. Ne može se dovoljno visoko ocieniti dojam, što ga je među Hrvatima izazvalo to bezuvjetno zastupanje misli o jedinstvu od strane tog i u Austriji cienjenog filozofa. Nitko nije dakako znao, da je i Masaryk obsjednut Bizantom.

Zanimljivo je, da je *Seton Watson* bio izprva razpoložen protiv nastojanja za srbsko-hrvatskim jedinstvom. Sasvim se točno sjećam, da sam u razdoblju od god. 1908..—1910, u hrvatskom listu »Obzor« čitao jedan njegov članak, u kome izričito veli, da bi za Hrvate bila velika šteta, kad bi se jedinstvom sa Srbima priključili iztočnoj kulturi.[72] U svojoj već mnogo puta spominjanoj knjizi on je već protivnog mišljenja i zalaže se podpuno za jedinstvo.[73] Težko je prosuditi, da li treba u tome već tražiti onu orientaciju Engleza, koju vidimo u ovom ratu, ili je Seton Watson podlegao uplivu svojih srbskih prijatelja. Ja sam sklon vjerovati ovo potonje.

Moram spomenuti još jednu političku pojavu, tim više, što se pri tome baš dobro očituje politička spretnost Srba. Mislim onaj spretni način, kojim su likvidirali Hrvate u Bosni. Bosanski Srbi započeli su već prije u svojim redovima provoditi tako zvanu protukuferašku politiku, t. j. politiku, koja je išla za tim, da se Bosanci sasvim zagrade prema doseljenicima iz Monarhije. Srbi učiniše to poučeni izkustvom, da su Srbi iz Monarhije vazda spremniji na sporazume s Monarhijom od bosanskih Srba. Treba sravniti na strani 265. napomenuti slučaj sa sarajevskim metropolitom Mandićem. Ta protukuferaška politika bijaše u prvom redu uperena protiv Monarhije, jer, budući da su doseljenici iz Monarhije bili nosioci upliva Monarhije, htjelo se u njima ujedno pogoditi Monarhiju.

Sprovedavši to u vlastitim redovima, primieniše to i na Hrvate. Vidješe, da se porast hrvatskog upliva u Bosni od god. 1907. do 1910, zasniva na tiesnoj suradnji domaćih i doseljenih Hrvata. Srbi zato započnu autohtone Hrvate huškati protiv Hrvata doseljenika. Razjasniše Hrvatima, da sad moraju sve časti, dostojanstva, sva unosna mjesta i sav upliv dieliti s »došljacima«, dok bi to zapravo samo njima pripa-

---

[72] *Izporedi »Neue Freie Presse« od 7. veljače 1908. članak: »Nerazpoloženje činovnika u Bosni«, a u istom listu u broju od 8. veljače 1908. članak o oduzimanju izbornog prava na općinskim izborima doseljenicima iz Monarhije.*
[73] *VIII.-8., str. 70.*

dalo po protukuferaškom načelu. Budući da su ti Hrvati došljaci osobnom kulturom, znanjem i marljivošću bili u stanovitom postotku nadmoćni domaćima, bijaše prihvaćanjem te srbske politike dana mogućnost bosanskim Hrvatima, da se rieše neugodnih takmaca. I zaista prihvatiše bosanski Hrvati sve više politiku, koju im Srbi preporučivahu, a posljedica toga bijaše, da su u hrvatskim redovima nastale zadjevice. Time je razvitak Hrvata bio zaustavljen i njihov je upliv počeo padati.

Sve, što sam spomenuo, bit će da je shvatljivo. No sad dolazi nešto nepojmljivo. Bosansko-hercegovačka zemaljska vlada usvojila je to srbsko načelo, premda je u prvome redu bilo upereno protiv njenih najvlastitijih probitaka, i počela je ograničivati prava doseljenika iz Austrije. Taj pravac, koji je započeo još prije pripojenja[74] preživio ga je i postao je načelom vladanja, od kojega su naravski samo Srbi crpli korisi.

Takve sasvim nevjerojatne pojave ne mogu se drugačije shvatiti, nego tako, da se opet u pomoć pozove pojam »bizantinskog upliva«.

No značenje sviju tih momenata premašila su druga dva glavna momenta.

Prvi od tih su dvie velike parnice, veleizdajnička parnica u Zagrebu i Friedjungova parnica u Beču. Pokušao sam obje parnice razjasnit; kao obranbeni čin države i morao sam zabrinuto utvrditi, da su obje neuspjele. To je Srbima neizmjerno pomoglo. Budući da nije polučen željeni uspjeh, da se naime sudski ustanovi, da Srbi na jugu snuju veleizdaju, okrenuše Srbi čitavu stvar i uštrcavahu Hrvatima u uho otrov. Parnice su pripremljene krivotvorinama, lažju, i varkom, samo da se zatru Srbi zajedno s Hrvatima, jer je Monarhija načelno neprijateljski razpoložena prema južnim Slavenima i želi ih uništiti. Ne prepoznajete li zar u tome vječni Bizant?! Ex ungue leonem! To je ono isto shvaćanje, na koje nailazimo i kod *Đorđevića, Cvijića* i Setona *Watsona,* i koje je po mom mišljenju, postalo u ovome ratu mišlju vodiljom Antante. Ovakvom dokazivanju bijahu pristupačni Hrvati, koji od g. 1848. nisu zaista doživjeli ništa dobro u Monarhiji, i absolutno nisu razumjeli, koji je tome razlog, a politički razvoj u Monarhiji nehotice je podupirao takvo shvaćanje u Hrvata.

Pošto su Srbi zauzeli u aneksionoj krizi Monarhiji neprijateljsko stanovište i bili prema tome težko kompromitirani spram Monarhije, nastala je posljedica, da se pritisak na jugu još pojačao. Pa budući da se Hrvate i Srbe smatralo jednom cjelinom, stradali su pri tome i Hrvati, i to razmjerno više. U Mađara bijaše još interesa, da još zadrže sklonost Srba, ali Hrvata nikako. U Dalmaciji bijaše pak pritisak tim osjetljiviji, što su upravo tamošnji hrvatski vođe bili najizloženiji stvaraoci rezolucije. Srbi bijahu toliko oprezni i prepustiše Hrvatima prednost u akciji, a time i mržnju zbog iniciative u akciji protiv Austrije. Tako se položaj Hrvata zapravo jače pogoršao od položaja Srba. A to bijaše samo željena voda na srbski mlin; čim se pritisak odozgo pooštravao, tim se više Hrvati osjećahu upućenima na Srbe. Tu gledamo onaj neizlječivi circulus vitiosus, u kome se neprestano kreće politika Monarhije, jer

[74] *VIII.-17., str. 37.*

Monarhija i Hrvati, upućeni jedno na drugo, progone se međusobno sve jačom mržnjom, a smije se tome onaj treći, zajednički neprijatelj i jednih i drugih! Tako se pod vladom Tomašićevom pritisak pojačao, i nakon kratkog razdoblja pod drom Rakodczayem, prešao je u Cuvajev režim i u ukidanje hrvatskog ustava. Cuvaj, taj đak Khuenova režima, izbio je dno bačve. Mogu mirne duše uztvrditi da nitko, pa ni Khuenov režim nije Monarhiji toliko naškodio, kao Cuvaj. Poštedjet ću čitaoca poznatim prljavštinama tog gospodina, jer za skandale u ovoj knjizi nema mjesta. On je Srbima pružio priliku, da se u Hrvatskoj prikažu još i kao spasitelji morala! Događahu se mnoge žalostne stvari, a Srbi se pobrinuše, da se još i gore prepričavalo i prišaptavahu Hrvatima: »Evo gle! Nije dosta, da Monarhija krivotvori spise, zatvara nedužne ljude i obtužuje ih s veleizdaje, nego Vam sad šalje i takvi nemoralne stvorove, da upropaste zemlju i narod. Samo zajednički možemo se obraniti od te zajedničke opasnosti.«

Mržnja za sva Cuvajeva djela pala je na Monarhiju. U Hrvatskoj i Slavoniji rasla je mržnja na Austriju, vješto uzpirivana od Srba i davala si oduška usklicima: »Dolje trula Austrija!«, a ti tizldici očito ne mogu sakriti svoje beogradsko podrietlo.[75] U Dalmaciji bijaše još i gore, tamo je djelovao još jedan snažni činbenik, talijanski upliv, koji je išao rame o rame sa srbskim uplivom i pomagao ga u svakoj prilici. Taj položaj ne mogu potanje precizirati, ali upozoravam samo na Potočnjakove podatke, koji iztiče s negodovanjeim, da stanoviti elementi iz hrvatsko-srbske koalicije vrlo često ne putuju samo u Peštu, nego i u Italiju.[76] Osim toga mogosmo i u talijanskom tisku opaziti, da je tamošnje javno mnienje uviek računalo i simpatiziralo sa Srbima kao narodnom budućnosti na Balkanu, a to je svakako učinilo dubok utisak na Hrvate. Tako se zbilo, da je srbski priestolonasljednik na svom putovanju kroz Dalmaciju u rujnu god, 1910., bio u Splitu dočekan razsvjetom, vatrometom, oduševljenjem naroda i poklicima: »Živio srbski priestolonasljednik!« »Živila sloga Hrvata i Srba« i srbskom himnom.

Odnosi u unutarnjoj politici bijahu dakle već takvi, da su usmjerili razvoj na nezdrave putove. K tome je još pridošla agitacija, sustavno i vrlo spretno vođena iz Beograda, a djelotvorno i razumno podupirana od većine austrijskih Srba. Kojeg li onda čuda, da su se sve prilike na jugu morale razvijati na štetu Monarhije!

Čim je *Spalajkovićeva,* osnova postala bespredmetnom, pojavila se odmah nova osnova srbskih ciljeva i taktike. To je brošura prof. Jovana *Cvijića,* tiskana koncem g. 1908. u beogradskoj državnoj štampariji: »Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problemi«[77] Taj profesor srbskog sveučilišta u Beogradu, koji je susretljivošću bosanskih vlasti mogao godinama putovati Bosnom u znanstvene svrhe, precizirao je u tom kratkom i zbijenom spisu težnje Srbije ovako: »Srbija se ne može odreći Bosne, jer je njeno nacionalno središte (!) i na svaki način minimum njenih zahtjeva.[78] Ne može li se to odmah postignuti, Srbija mora zasada na konferenciji tražiti kao jamstvo za mogućnost svog života »kompenzacije«, i to najplodniji dio iztočne Bosne i izlaz na Jadransko

[75] *VII.-33.*
[76] *VII.- 33., str. 16.*
[77] *VII. 33., str. 47.*
[78] *Na istom mjestu, str. 19.*

more na jugu Bosne i Hercegovine. U posljednjem poglavlju, koje bi trebao pročitati svaki austrougarski diplomat, razlažu se ciljevi Srbstva i završuje poantom, koju sam već citirao: »Srbski problem mora se riešiti silom«. Tu misao, koja se poput crvene niti provlači čitavim djelom, varira već na str. 47., jer ako Bosna ne dobije autonomiju, »da se može slobodno razvijati u nacionalnom smislu« (t, j. zavladati katolicima i muslimanima i iztisnuti ih) »Europa će srbskom narodu pokazati put sile i on će pograbiti prvu priliku, da s Austro-Ugarskom pretrese to svoje najveće nacionalno pitanje«.[79] U prvom poglavlju nalazimo brojitbu Srba, pa se tu utvrđuje da ima 9,656.200 Srba. U tom broju sadržani su dakako i svi Hrvati i samo se spominje, da u tom broju ima i 2,915.600 katolika srbskog jezika.[80] Za ispravnost tog shvaćanja poziva se Cvijić dakako na jednog Rusa, na *Florinskoga.* Cvijić nadalje zaključuje: »Od njemačke granice pa sve do Carigrada nema većeg naroda od srbskoga. Srbi su prema tome veći narod od Čeha, Mađara, Bugara i Grka.« Austriji poriče on svaku sposobnost da rieši južnoslavensko pitanje i upozorava pri tome na gospodarsku zaostalost južnoslavenskih pokrajina Monarhije, a osobito na zaostalost školstva.[81] On predbacuje Austriji pomaganje katolika i umjetno stvaranje (!) Hrvata. Utvrdivši absolutnu nespojivost srbske narodne misli s bićem Austrije, dolazi on do već iztaknutog zaključka, koji je i po mom mišljenju sasvim izpravan, pa misli: »da nijedna strana uprava ne može naći lojalnih podanika u srbskom narodu«.[82] Nadalje dolazi on do istog zaključka, koji i ja zastupam u ovoj knjizi: *»Pravoslavni narod je zato u cielosli ogorčen i nepomirljiv zastupnik nastojanja, za narodnom i kulturnom samostalnošću, a pravoslavlje je etiketa, kojom to nastojanje dolazi najbolje do izražaja.«* Nadalje: »Postoji bjelodano nastojanje, da se čitavi južnoslavenski kompleks od Ljubljane i Trsta, sve do duboko u Macedoniju spoji u jednu narodnu cjelinu i razvije svoju kulturu na nacionalnoj bazi. Razna vjeroizpoviedanja bit će potisnuta od načela narodnosti. Glavnu masu tog južnoslavenskog kompleksa sačinjava srbski narod, koji osim toga zauzima najpovoljniji, ali i najteži zemljopisni položaj.[83] Zatim sliedi utjecanje na austrougarske Slavene: *»Pripravljačka misija, koju je Germanstvo prenielo na Austro-Ugarsku, sastoji se u ovome: Austro-Ugarska će zgaziti narode, koji podpadnu pod njezinu vlast, izazvat će borbe između, naroda i dielova naroda, oslabit će nacionalni osjećaj i infiltrirati ih po mogućnosti Niemcima...*[84] *Time je započeo sukob između misli o srbsko-hrvatskom nacionalizmu i samostalnosti s austrijskom osvajačkom politikom, koja je izniela misao o klerlkalno-katoličkom hrvatstvu, da bi južne Slavene oslabila i lakše napredovala . . .*[85] *Sve te važne pojave, koje su se u posljednje vrieme pojavile na slavenskom jugu, samo su, znaci borbe između, tih dviju misli. Ovamo ide i zaoštravanje nepodnosivih prilika u Bosni, stvaranje »veleizdajničkih« afera, uhićenja u masama Srba u Hrvatskoj, upotrebljavanje sviju sredstava, da se razbije srbsko-hrvatska koalicija, širenje najnovijih sasvim neistinitih glasina o Srbiji i t. d.*[86]

To bi dakle bila najnovija formulacija svesrbskog akcionog programa. Ali treba imati malo izkustva, da se izpravno mogu pročitati *Cviji-*

---

[79] *Na istom mjestu, str. 26., 29., 38.*
[80] *VII. - 33., str. 54.*
[81] *Na istom mjestu, str. 54.*
[82] *Na istom mjestu, str. 58.*
[83] *VIII.- 33., str. 59.*
[84] *VIII.- 33., str. 59.*
[85] *VIII.-8., str. 71.*
[86] *Neobično nizka ciena od 50 filira za knjižicu od 104 stranice, upućuje nas, da je knjiga izvana naručena.*

ćeva razlaganja, koja hoće da kažu: »Srbstvo je spremno zaratiti se s Austro-Ugarskom u svrhu ostvarenja narodne i crkvene misli pećke patriarhije i konačnog osvajanja Bosne i ostalih hrvatskih zemalja. U tu svrhu treba pridobiti dušu naroda u tim zemljama. U razdoblju od god. 1860.—1895. pridobilo je Srbstvo s pomoću vjere sve pravoslavno pučanstvo Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine. Poslije god. 1903. trebalo je pridobiti Hrvate izkorišćujući loše stanje, koje bijaše nastalo na jugu uslied »pokvarenog smisla dualizma«. Pošto je uspjeh od g. 1903.—1908. izpao iznad očekivanja dobro, radilo se u razdoblju god. 1908.—1914. na tome, da se Hrvati dobiju za borbu protiv Austrije, a pri tome je imao da bude temeljem pojačani pritisak i loše prilike na jugu.

Izvođenju te osnove pristupilo se svom odlučnošću. Izprva se radilo polaganije i opreznije, a poslije balkanskog rata punom snagom.

Balkanski ratovi uobće su važno poglavlje u razvoju prilika na jugu Monarhije. Neočekivani uspjesi balkanskih naroda, a osobito Srbije, djelovali su neodoljivo na maštu hrvatskog naroda.[87] Nakon god. 1868. nisu Hrvati mogli polučiti u Austro-Ugarskoj ni najmanjeg uspjeha, a tako silne uspjehe postigli su slobodni Srbi, koji su osim toga gospodarski bili u boljem položaju, a također se i kulturno bolje razvijali. Nastojanja oko hrvatsko-srbskog jedinstva, čiji se pristaše prije nalažahu samo u krugovima intelektualaca, započeše se širiti i među nižim slojevima i nađoše tamo izvrstno pripravljeno tlo. Namjernim prikazivanjem balkanskog rata i junačtva Balkanaca[88] stvarala se narodna psihoza u hrvatskom narodu.[89]

Daljnji razvoj prilika u Hrvatskoj usliedio je sasvim po *Cvijićevu* receptu. Poznati srbski profesor književnosti Jovan *Skerlić* sam je stupio na poprište, napisavši brošuru »Naš današnji srbsko-hrvatski nacionalizam«[90] a hrvatski feljtonist Milan *Marjanović* napisa brošuru »Narod koji nastaje« (t. j. srbskohrvatski).[91] U Zagrebu stade izlaziti revija »Vihor«, koja je imala služiti istim ciljevima i vjerojatno nije uvozila izvana samo svoje misli, nego i potrebna sredstva za izlaženje. Milan *Pribićević* napisa brošuru »Naš najveći junak«,[92] pod kojim se razumije srbski seljak, koji je omogućio ustanke od god. 1804,, 1815. i 1912., i koji je najveći junak u svjetskoj poviesti. D. *Mitrinović* napisao je »Novi moral«, pod kojim se naravski misli bizantinski borbeni i osvajački moral, koji je trebalo Hrvatima liepo servirati. Sve to bijaše vrlo vješto napisano, mnogo se čitalo i nije ostalo bez učinka u Hrvatskoj.

Budući da se pritisak Ugarske sve više pojačavao, našao je »Novi moral« pristaše, započeli su atentati, najprije atentat Luke *Jukića* protiv bana Cuvaja, zatim atentat Amerikanca Dojčića protiv bana baruna Skerlecza. To bijaše očevidno duh novog morala, vjetar, koji je duhao s iztoka i jugoiztoka. No ti čini izazvali su u Austriji dubok dojam, što je opet Hrvate uvjerilo u djelotvornost i izpravnost udarenog puta. Atentati bijahu u Hrvatskoj novost. U razdoblju od g. 1860.—1910. nismo vidjeli političkih umorstava u Hrvatskoj, premda su političke strasti bile uzburkane. No Bizant je našao učenike!

---

[87] *VIII. — 22.*
[88] *VIII. — 21.*
[89]
[90] *VIII. — 24.*
[91] *VIII. — 17., str. 62.*
[92] *VIII. — 25.*

Pa ipak Hrvati ne bijahu u tom položaju baš veseli. Čitav položaj osvietlit ću nekim značajnim sličicama.

Od jednog vođe Hrvata izvan Hrvatske i Slavonije doznao sam sliedeće: Jednom prilikom, nedugo iza aneksije, upitao je taj gospodin Supila: Kako Hrvati izlaze na kraj sa Srbima? »Oh, izvrstno«, odgovori Supilo ironično, »tako dugo, dok ih sliedimo bez protivljenja, ali vrlo loše, kad pokušamo nešto učiniti onako, kako se nama čini, da je dobro!« Taj odnošaj bijaše čak utvrđen i programom hrvatsko-srbske koalicije, u kome se na koncu nalazi ovaj odlomak: »Uvjereni, da našemu narodu hrvatskoga i srbskog imena ne cvate ljepša budućnost i da mu se ne može osigurati narodna egzistencija bez zajedničkog i solidarnog rada obih narodnih dielova, uzima si koalicija zadatak, da makne s puta svaku, pa i najmanju zapreku toj zajedničkoj suradnji, i to osiguravanjem ravnopravnosti i slobode srbskog naroda«.[93]

Napadno je, da Hrvati uzimaju na sebe tu jednostranu obvezu u tako neugodnom obliku, a da nema govora o protuusluzi od strane Srba.

Ovdje mi je ukratko prikazati, što znači taj stalni zahtjev za ravnopravnošću od strane Srba. U § 59. hrvatsko-ugarske nagodbe označuju se Hrvati kao politički narod s posebnim svojim teritorijem. Ovo zakonsko fiksiranje Hrvata kao povlaštenog naroda trn je u oku Srbima, jer je zapreka njihovim osvajačkim težnjama u Hrvatskoj i Slavoniji. I Mažuranić je uspio u razdoblju od g. 1873. do 1880. s pomoću tog slova zakona uspješno suzbijati Srbe. Stalnim izticanjem ravnopravnosti, hoće Srbi doći u položaj, da nastupe i kao politički narod s pravom na vlast, da bi svu težinu svog povoljnijeg položaja i boljeg oružanja mogli izkoristiti u svrhu osvajanja zemlje.

Na svoje predavanje u Ljubljani, objelodanjeno u obliku brošure,[94] dobio je početkom god. 1909. hrvatski profesor poviesti dr. *Šišić* otvoreno pismo srbskog povjestničara St. *Stanojevića,* objelodanjeno u srbskom bosanskom dnevniku »Narod«,[95] koje je tako važno za prosuđivanje odnosa između Hrvata i Srba, da djelomice donosim točni njegov tekst. Ovo je upravo klasični dokument za razpoloženje i namjere Srbstva.

»Kad sam pročitao Vašu knjigu, u kojoj tražite Bosnu i Hercegovinu za Hrvate na temelju poviestnih prava, sjetio sam se jedne značajne i poučne epizode iz prošlosti. Kad nekoć Gali pođoše na Rim, ne mogahu Rimljani, dobro podkovani u pravnoj znanosti, razumjeti, kako mogu Gali navaljivati na Rim, kad nemaju za takav postupak nikakav pravni temelj. Poslanik rimskog naroda i senata zapitao je stoga s patosom galskog vojskovođu: »Kakovo je Vaše pravo na Rim?« — »Naše pravo nalazi se na vršku naših mačeva«, odgovori galski vojskovođa.

»Taj isti odgovor dat će Srbi Hrvatima onoga dana, kad će doći do velike borbe o Bosnu i Hercegovinu. Naše pravo je naša narodna snaga. — Pravo naše narodne snage i pravo naših bajuneta bit će važnije i snažnije od Vašeg prava, koje se može vagnuti vagom.

---

[93] *Imam pri ruci izsječak iz novina, ali sam izrezavši ga zaboravio označiti, kojeg je dana bio tiskan. Bit će, da je iz prve polovice god. 1909.*

[94] *To je mjesto hotimice nejasno. Trebalo je glasiti: »Bez Vaše odreke na Bosnu ne može biti među nama prijateljstva«. No Bizant se načelno čuva, da takvo što jasno veli. On je radije nejasan da bi kasnije mogao poricati.*

[95] *IX. – 3., str, 35.*

Vi Hrvati jedva ćete pojmiti tu borbu čitavog jednog naroda za svoj život i obstanak, jer je prošlo gotovo već stotinu godina odkako ste zaboravili, kako se umire i odkako branite Vaša prava samo riečima i govorima. Jedan narod, koji je kao što sami priznajete »od svoje volje izabrao kraljem ugarskog kralja Kolomana«, ne može shvatiti velike narodne borbe o obstanak.

Borba srbskog naroda u Bosni i Hercegovini bit će velika narodna borba. Vi i Vaši gospodari ne padajte u zabludu. Kad naš narod i naša vojska stupi u taj veliki sveti rat, ne ulazimo u to klanje, da osvajamo zemlje ili branimo prava. Ne, mi polazimo u tu borbu, da branimo naš život. Jer bez Bosne i Hercegovine nema života Srbiji i Crnoj Gori. Jer Bosna i Hercegovina — upamtite dobro i Vi i Vaši gospodari — srbskome narodu isto su što i Srbija i Crna Gora ...«

»Vi i Vaši gospodari toga ne razumijete i zato Vam se čini smiešnim. preuzetnim i ludim, kad se Srbija i Crna Gora spremaju uhvatiti se ukoštac s velikim carstvom. Kad ta borba započne, onda će se tek vidjeti, da pripojenje Bosne ne predstavlja »konačno rješenje državo-pravne pripadnosti tih zemalja« kao što to Vi mislite«.

»Poznato Vam je, prijatelju, da sam ja, kao što i Vi, oduševljen prijatelj srbsko-hrvatske sloge i suradnje, a poznato Vam je također, da sam to bio i onda, kad još ne bijaše popularno time se izticati. No velim Vam u ime svih prijatelja srbsko-hrvatske sloge, da pod cienu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva«.[96]

»Za vrieme tih 800 godina odkako ste izgubili Vašu državnu samostalnost, bili ste stalno klinom u tuđoj ruci. Nebrojeno puta do danas Vi ste to uvidjeli i požalili, ali bilo je prekasno. Vi i danas služite strancu i podupirete interese neprijatelja, iako to ne osjećate. *Velika borba između Iztoka i Zapada, koja se na Balkanu, vodi već više tisuća godina, svedena je danas na borbu o obstanak srbskog naroda. U toj borbi će srbski narod možda i podleći, ali Srbi ni u Srbiji ni u Crnoj Gori ni u, Bosni i Hercegovini ne će nikada svojevoljno i iz vlastite pobude izabrati kraljem cara austrijskog i kralja ugarskog, kao što su to po Vašem vlastitom priznanju učinili Hrvati pred 900 godina«.*

St. Stanojević v. r.

U tom spomena vriednom pismu sadržano je mnogo od toga, što sam nastojao prikazati, pa sam zato zloupotriebio strpljivost čitaoca, da ga spasim od zaboravi.

Težko je uzeti, da pri takvom stanju stvari u Hrvatskoj ne bi bilo ljudi, koji ne bi shvatili pravu narav t. zv. srbsko-hrvatskog jedinstva. Rezolucionaški Hrvati bijahu podieljeni u dva nejednaka diela, u manji dio, koji je sasvim točno znao o čemu se radi, i u široku masu, koja je pod utjecajem srbske hipnoze vjerovala spretnim srbskim lozinkama i bezvoljno ih sliedila. Nezaboravan će mi ostati razgovor s jednim Hrvatom visokog položaja u Zagrebu god. 1910., vodećom ličnošću u gospodarskom životu Hrvatske, koji mi je odgovorio na pitanje, ne vidi li zar, da to tako zvano narodno jedinstvo vodi Hrvate upravo do utap-

---

[96] *VII. 28:, str. 7.*

ljanja u Srbstvu: »Mi to sasvim naravno vidimo. No postat ćemo radije Srbi, nego da se damo pomađariti.

Položaj bijaše dakle taj: Hrvatski narod dospio je od god. 1860., odnosno 1867., između dva mlinska kamena. Prvi kamen bijaše osvajačko svesrbstvo, opremljeno najrafiniranijim, stoljećima pripravljenim sredstvima Bizanta, a drugi bijaše sama država, razdražena odporom protiv provođenja dualističkog načela i zato neprijateljska. Ne mogavši se u tom težkom položaju boriti na obadvie strane, zaključiše Hrvati obustaviti odpor na jednoj, i to na srbskoj. Na taj način nadahu se spasiti bar nešto od svoje narodnosti i od svog jezika. Hrvati učiniše ono, što su učinili već g. 1102., kad se više ne mogahu oduprieti nadiranju Romana u savezu s romanizirajućom katoličkom Crkvom, kad su s Arpadovićem Kolomanom sklopili pakt i žrtvovali svoju državnu nezavisnost. Hrvati htjeđoše učiniti isto, što učiniše već god. 1463. bogumilski — bosanski Hrvati, dospjevši u prociep između napadačkih katoličkih Mađara i islamskih Osmanlija, prešavši na jednu stranu, na islam, da bi time održali svoj položaj. Nešto slično htjeđoše uraditi i rezolucionaški Hrvati. Hrvati postupahu po šemi, koju je *Creneville* sasvim dobro shvatio i izrazio riečima: »Postane li državopravnim pomaganjem jednog naroda na račun drugih položaj tih drugih naroda nepodnošljiv, nastoje oni izaći iz države, ako se njen oblik ne da promieniti, i laćaju se pri tome svakog sredstva, koje im stoji na razpolaganju u njihovu očaju«.[97] U takav očajni položaj bijahu dospjeli Hrvati između Mađara i Srba, pa im se bezuvjetni priklon Srbima učinio najzgodnijim sredstvom, da se oslobode.

Kako su Srbi sustavno išli svome cilju, dokazuje nam još i ovo: God. 1912. ili 1913. predložio je beogradski profesor Skerlić, da Hrvati koji govore iekavskim govorom, poprime štokavsko-ekavski govor, da bi se time narodno jedinstvo i u jeziku; posvema provelo. Bijaše napadno, da je ta misao i opet našla najviše pristaša u Dalmaciji, gdje se za nju osobito zauzimao demokratski zastupnik Smodlaka. Ali u Hrvatskoj i Slavoniji bijaše odpor protiv toga snažan, i ta se misao samo polagano provodila.

Međutim je izbio rat. Srbi pođoše u rat podpuno sigurni, da mogu računati na Hrvate. Ogorčeno dovikivanje iz srbskih streljačkih jaraka Hrvatima, koji su neodoljivo navaljivali, dokazuje, koliko su se prevarili. Prirođeni značaj hrvatskog naroda, njegova vjernost vladaru, što ga je sam izabrao, i duboki osjećaj vlastitog narodnog, državnog i političkog ja, što ga je dr. Ante Starčević pronio sve do u najniže slojeve, učiniše, da Hrvati pođoše pravim putem.

Sad se može shvatiti, zašto stalno izbjegavam oznaku Srbohrvati, srbsko-hrvatski i t. d. Ta oznaka služi na koncu samo takvim smicalicama, kakvima se Srbi bave već skoro 100 godina sebi u korist, a na štetu istine, Monarhije i Hrvata, i kojima je služiti samo njihovu vlastitom uvećavanju i umanjivanju Hrvata. To se upravo klasično vidi u uvodu knjige dra Vladana Đorđevića, gdje se nalazi ovo: »*Srbski ili srbsko-hrvatski* narod nastava već 1200 godina u zbijenoj masi na zapad-

[97] *VII. -13-, str. 55.*

nom dielu Balkanskog poluotoka, od Istre pa sve do u srdce Macedonije«.[98] Tako su, što bi okom trenuli, Hrvati nestali s površine zemlje, a Srbi narasli do naroda od 10 milijuna. Na temelju ove »činjenice« stavljaju se zahtjevi, vodi se politika i izaziva čitavi taj strašni rat, da bi se ostvarila narodna prava, koja proizlaze iz takove činjenice.

Nadam se, da će se sad razumjeti, zašto polažem toliku važnost na točno razlikovanje i zašto sam se toliko trudio i od čitaoca tražio toliko strpljenja, da se po mogućnosti nedvojbeno ustanovi pravo stanje stvari.

7. Trializam

Riečka rezolucija i razpoloženje naroda, koje se njome očitovalo ne samo u Dalmaciji, nego i na čitavom Jugu, pobudilo je dubok dojam na središnjim mjestima, a osobito u Beču. Sve veća mržnja i neprijateljsko raspoloženje stanovničtva, silili su na razmišljanje. Uzprkos službenim izvješćima, prema kojima se posvuda sve nalazilo u najboljem redu, ipak nešto na jugu nije moralo biti u redu; bijaše to obćeniti utisak. To se mnienje još pojačalo, kad je aneksiona kriza sa svojim težkim gospodarskim štetama za Monarhiju poput bljeska naviestila blizu oluju. Osim toga bijaše treći član trojnog saveza postao sve sumnjivijim svojim ponašanjem. Konačno je neprijateljska srbska borbena književnost zlorado dokazala s pomoću brojitbenog materiala kulturnu i gospodarsku zaostalost austrougarskih južnoslavenskih zemalja u poredbi s nekim uspjesima Srbije. Iz svega toga pojavila se potreba, da se nešto učini za ozdravljenje prilika na jugu. U tom nastojanju nastala je tako zvana Beckova investicija u Dalmaciji, ali uzprkos dobroj volji i znatnim utrošenim sredstvima, ima se ona ipak smatrati promašenom.[99] Sve se više učvršćivalo izpravno osvjedočenje, da se ni u gospodarskom, a ni u kulturnom pogledu ne mogu prilike odlučno popraviti, ako predhodno, ne ozdrave politički odnošaji. Takav slied misli bijaše nastao osobito, u Austriji, gdje je nakon programa u Linzu (1882.) sve više gubilo na terenu Thugutovo shvaćanje, koje je išlo za tim, da Dalmacija ostane bezuvjetno Austriji.

Thugutovo se shvaćanje doduše još jednom pojavilo u mnogo puta već spominjarioj brošuri *Omege*,[100] gdje dolazi vrlo oštro do izražaja. Prepuštanje Dalmacije u svrhu novog uređenja na jugu, označuje se u tom spisu napuštanjem teritorija i veleizdajom. No ta brošura djeluje također vrlo poučno, jer nam pokazuje, kako je Thugutova misao na jugu djelovala razorno i kako je pomagala centrifugalne snage. Pobijajući zahtjeve Hrvata, poziva se Omega uviek na »one druge zastupnike« u Dalmaciji, ali se pri tome stidi priznati, da su ti »drugi« zastupnici, ili srbski ili talijanski i da misli, da se s pomoću njih moraju pobijati hrvatska nastojanja. Danas je nažalost već prekasno imati o tome drugačija mišljenje.

U doba aneksije pojavila se osnova o trializmu. Ovdje nažalost ne mogu dati poviestni pregled postanka te političke misli. Neka ovdje bude dovoljno iztaknuti, da je ona nastala u vezi s obćim osnovama o

---

[98] *VII. 13.*
[99] *VII.- 4.. str. 123., 205., 400., 414., 433., 435., 437., 445., 579. do 586.*
[100] *Na istom mjestu, str. 120.*

rekonstrukciji Monarhije, koje se pojavljuju koncem 19. stoljeća, kad su na javu izbile loše posljedice dualizma, tamo negdje, između god. 1905. i 1908. God. 1908. ta je osnova već vidljiva u južnoslavenskoj književnosti. Ona bijaše snažno podržavana nakon aneksije, kad je nastalo težko pitanje, kako da se Bosna i Hercegovina državopravno utjelove u Monarhiju. Zemlju podieliti baš se nije lako dalo, a ni Cislajtanija ni Translajtanija ne bijahu voljne zemlju podpuno prepustiti drugoj državi, jer se od toga, ne sasvim bez razloga, očekivalo smetanje ravnoteže između obih država. Sve loše strane dualizma, koje sam već toliko puta iztaknuo, pojavile su se u pojačanoj mjeri, kad se prilazilo rješavanju bosanskog pitanja. S pomoću trializma htjelo se zato riešiti čitav niz pitanja, razstavljajući dualističku državu u trialističku, i to obuhvaćanjem svih južnih slavenskih zemalja Monarhije u treće ravnopravno državno tielo.

I Seton Watson izcrpivo se bavi tom osnovom.[101] On definira trializam u dvie razne formulacije, prviput u užoj, a drugiput u široj formulaciji. Prva je: Ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Rieke i Istre u jedno državno tielo unutar Monarhije.[102] Širu formulaciju donosi Seton Watson kao citat iz Zenkera.[103] »U svom najintransigentnijem obliku ne bi trializam značio ništa manje nego ujedinjenje sviju Hrvata, Srba i Slovenaca Monarhije u jedno autonomno državno tielo, koje bi prema Ugarskoj i Austriji stupilo u sličan odnošaj pragmatičke unije, kakav danas postoji između Austrije i Ugarske«.[104]

S obzirom na daljnji razvitak te misli, može se kazati, da se za nju veoma zanimao pokojni prestolonasljednik Franjo Ferdinand. Njemu nije izmaklo, da se položaj Monarhije na jugu pogoršao. Kakvu je jasnu predočbu o tome imao, dokazat će nam ova okolnost: Kad je u proljeće god. 1909. bio na vidiku sukob sa Srbijom, rekao je grofu Marku Bombellesu, međutim već preminulom odgojitelju prestolonasljednika Rudolfa: »Recite vašim Hrvatima, neka samo još ovaj puta sačuvaju svoju tradicionalnu vjernost. Čim stupim na priestolje, izpravit ću sve nanesene im nepravde,«[105] Slično je shvaćanje prevladalo i u kršćansko-socialnoj stranci, koja je uređenje prilika na jugu smatrala državnom nuždom.

Stvar se pokrenula tek za vrieme balkanskih ratova, kad su razne uzporedne pojave u južnoslavenskim pokrajinama Monarhije sve jasnije pokazivale, da su odnosi na jugu postali upravo neodrživi. Tako je dne 2. svibnja 1912. knez Karl Schwarzenberg održao važan govor austrijskoj delegaciji, u kome je u vezi s državopravnim položajem Bosne zagovarao trializam, zamišljajući ga jedinim preostalim putem između federalizma i centralizma, da se zajednički poslovi obuhvate i razprave u zajedničkom parlamentarnom tielu.[106] No on ne htjede stvar požuriti, da ne napravi istu pogrješku, koja se počinila i pri stvaranju dualizma.

Iste godine izašao je u časopisu »Die Wage« od 24. kolovoza 1912. članak E. V. *Zenkela* »Državopravni položaj Bosne i trializam« (Die staatsrechtliche Stellung Bosniens und der Trialismus). U tom izvrstnom članku upozorava se, da trializam već postoji od pripojenja Bosne

---

[101] *VIII. – 26.*
[102] *VII. 4., str. 437.*
[103] *Ovu anegdotu čuo sam od grofa M. K-a. Budući da tog visokog hrvatskog aristokrata smatram bezuvjetno pouzdanim, ne okljevam tu izjavu priestolonasljednika predati javnosti kao vrlo značajnu.*
[104] *VII. 4. str. 583.*
[105] *Izporedi i članak zastupnika u carevinskom vieću P i t a c c a u časopisu »Die Wage«, br. 42. od 21. listopada 1911. pod naslovom: »Put k trializmu«.*
[106] *VII. 4., str. 438.*

i uvođenja ustava, i da se zapravo radi samo o tome. kako da se jedno postojeće stanje tako razradi, da se njime polući obće ozdravljenje prilika na slavenskom Jugu Monarhije.

Pa ipak ta misao ne bijaše sposobna za život. Koliko joj protivnika nastade, vidi se najbolje iz jednog citata Bressnitz-Sydačova, što ga ovdje donosim, jer je sasvim izpravan: »Niemci su najoštriji protivnici trializma, jer bi im zakrčio put na Jadran i dao da propadne liep komad njemačke zemlje u južnoslavenskom moru. Ne manje oštri protivnici trialističke misli su Česi, jer ne mogu biti bez južnoslavenskih glasova u austrijskom carevinskom vieću, budući da inače nastaje u njemu opet njemačka većina. Osim toga bi njihov upliv na čitavu Monarhiju znatno oslabio, kad bi se uz ugarsku državu stvorila još i jedna južnoslavenska. Ti isti razlozi ponukali su i Poljake, da trializam odklone, ili se prema njemu odnose sasvim hladno. A pogotovo pak Talijani gledaju u trializmu svoju narodnu smrt.[107] U Ugarskoj su Mađari najodrješitije ustali protiv trializma, dok se narodnosti u Ugarskoj, kao na pr. Niemci, Rumunji i Slovaci, također broje u tihe protivnike trialističke misli, jer bi odcjepljenjem Hrvatske i Slavonije od saveza s Ugarskom, ostali sami s Mađarima u peštanskom saboru, što svakako ne bi pomoglo poboljšanju njihova položaja. Preostaju dakle samo još sami južni Slaveni, ali je upravo ludost vjerovati, da bi oni sami mogli biti dovoljno snažni, da habsburžkoj državi nametnu trializam, što ga ostali narodi Monarhije ne će i odklanjaju«.[108] Ne smijemo previdjeti još jednog važnog njemačkog pisca Samassu, koji se odlučno izjašnjuje protiv trialističke osnove, premda i on smatra potrebu reforme na jugu veoma žurnom.

Pod takovim okolnostima ne bi južni Slaveni, kao što Bressnitz izpravno primjećuje, ni u kojem slučaju mogli o toj stvari odlučiti, pa da su se i svom silom za tu osnovu zauzeli. No i to se nije zbilo. Kao što čitava Hrvatska bijaše podieljena u dva tabora, tako se zauzimahu i sasvim oprečna stanovišta prema trialističkom projektu. Proturezolucionaški dio Hrvata, koji je svoju budućnost tražio izključivo u okviru Monarhije, bio bi takovim rješenjem dakako oduševljen. U trialističkoj misli bijahu sadržane sve predpostavke, da se zadovolje zahtjevi Hrvata, jer se u njoj ipak više ili manje gledala hrvatska država. To opažamo i u hrvatskoj književnosti. U Trstu je izlazio nakon aneksije čak i časopis »Trializam«, čiji zadatak očito bijaše, da promiče tu misao na jugu. Ta osnova živo se također razpravljala u starčevićanskom tisku. Godine 1911. izašle su dvie brošure na hrvatskom jeziku, jedna u Hrvatskoj i Slavoniji: »Put k trializmu«,[109] a druga u Dalmaciji: »Trializam i hrvatska država«. Za narod napisao N. B.[110]

Ali u samoj Hrvatskoj nastala je snažna oporba protiv te osnove, predvođena od Srba i njihovih pristaša. Tražimo li razjašnjenje za ovakovo stanovište, ne treba nam ići daleko. U najnovijem oblikovanju svesrbskog plana za akciju profesora Cvijića (izpor. str. 358.—360.) jasno je ocrtano stanovište prema trialističkoj osnovi. Na str. 56. nalazimo ove misli: »U novije vrieme, pred aneksiju Bosne, počela je (Monarhija) obećavati, da će umjesto dualizma zavesti u Monarhiji tria-

---

[107] *VIII. 27.*

[108]

[109]

[110] *Ako se ne varam, skriva se pod tim početnim slovima bogati dalmatinski gojitelj ostriga Nikola Bjelovučić*

lizam, i da će treća autonomna jedinica obuhvatati južne Slavene. Ta ideja ili obećanje *jest samo sredstvo za borbu protiv srbsko-hrvatskog nacionalizma i protiv nastojanja oko nezavisnosti južnih Slavena, sredstvo, da se lakše ili da se uabće može vršiti osvajanje na Balkanu«.* Evo nam tu opet jasno pred očima ona neizlječiva bizantinska potreba za izvrtanjem i njegov dar za izvrtanje. Ako je išto, onda je trialistička osnova proizvod dobrohotnih namjera spram južnih Slavena, pokušaj, da se ukloni težki položaj Monarhije na jugu i upravo radi toga bijaše ta osnova toliko privlačiva za najplemenitije ljude najvišeg položaja u Monarhiji. Nego Bizantinac — kakav je lopov, tako i misli — gleda u tome samo sredstvo za osvajanje, držeći se već od Spalajkovića oblikovane misli, da je Austrija samo predstraža njemačkog prodiranja na Iztok. Stvari su međutim upravo obrnute. Srbima nije konveniralo uređenje južnoslavenskog pitanja, jer su samo nezadovoljni, ogorčeni i očajni elementi zgodno tiesto u njihovoj ruci. Oni ne trebaju uređenja južnoslavenskih prilika, oni ne će zadovoljne, politički zasićene i imućne Hrvate Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Bosne i Hercegovine. Jer kad bi se to desilo i kad bi južnoslavenske zemlje Monarhije bile naprednije, kultiviranije i imućnije od Srbije, na čemu da onda zasnivaju svoje pretenzije na te zemlje? Njima je politička, kulturna i gospodarska bieda na jugu potrebna, i oni će raditi uviek u pravcu, da je stvore, i podupirat će ona nastojanja, koja djeluju u istom pravcu. To je vrlo važna spoznaja, jer svako nastojanje, da se odnosi na jugu urede na način povoljan za Monarhiju, mora računati s biesnim odporom Srba. A taj se odpor ne smije podcjenjivati, jer će oni zbog svoje istovjetnosti i konfesionalne vjerske solidarnosti uviek naći obilnu pomoć u Rusiji, a osim toga će učiniti čuda huškajući austrijske narode protiv svake osnove za sređivanje, a osobito Mađare, Čehe i same Hrvate.

Koliko god to u prvi mah izgledalo nevjerojatno, rezolucionaški nastrojeni Hrvati prihvatiše sasvim od Cvijića oblikovano stanovište protiv trializma. Hrvati odbaciše sami jedinu mogućnost, da izađu iz svog nepovoljnog položaja. No kad se nauči pobliže shvatiti bit narodnog jedinstva Hrvata i Srba, ne će se više nitko tome čuditi. Jesu li Hrvati i Srbi jedan narod, moraju oba diela raditi na intenzivnijem ujedinjenju, približavanju i izjednačenju. Važnost je obaju dielova napustiti svoje osebine i odreći se trenutačnih prednosti, da bi polučili jedno više jedinstvo. Srbi su znali to zbivanje znanstveno vrlo spretno, formulirati. Oni postaviše teoriju, da su Hrvati i Srbi dva imena jednog naroda, koja nastadoše poviestnim diferenciranjem, dok srbsko-hrvatski nacionalizam zahtieva integraciju, vraćanje na jedinicu, što je prva dužnost svakog pristaše, te misli.[111] Ta je integracija dakako izpala po ovoj šemi: Biće Srbstva nosi žig njihove vjere, pravoslavlja, a osobito u političkom pogledu, što u Hrvata nipošto nije slučaj. Srbi bijahu tako u političkom pogledu nepromjenljivi, a Hrvati promjenljivi i čitava »integracija« išla bi na štetu hrvatskog bića, t. j. Hrvati bi se imali postepeno posrbljivati i od zapadnjaka postati iztočnjaci.

[111] *Ovu formulaciju nalazim u mostarskom srbskom listu »Narod« od 17. (30.) svibnja 1908., str. 96.*

Zasluga je spomenutog već dra *Juričića,* da, je to ispravno shvatio u svojoj brošuri »Svjetski rat i Hrvati«.[112] Ondje veli on o tome sliedeće: »Hrvatsko-srbsko narodno jedinstvo svojom je nutarnjom logikom učinilo Hrvate posvema ovisnima od politike Beograda. Ako su Hrvati i Srbi jedan narod, onda je Srbija i hrvatska država, i oni su se dužni založiti za tu postojeću narodnu državu i probitcima te države podrediti sve ostale probitke. Odtuda sliedi dvoje:

a) Probitci kraljevine Srbije su probitci Hrvata. Tako je i bilo: rezolucionaški Hrvati su se poslije god. 1907. većinom orientirali prema tim probitcima i smatrali srbske probitke svojim vlastitima. No time su se Hrvati orientirali sasvim krivo protiv svojih najrealnijih, najbližih i najsvetijih probitaka.

b) »Rezolucionaški Hrvati dospjeli su u sukob s Monarhijom, u kojoj žive«.[113] To je sasvim izpravno prosuđivanje pitanja i treba se čuditi, da to još prije nije bilo posvuda jasno. Čak i takav časopis, kakav je »Oesterreichische Rundschau«, donosi još u g. 1913. članke, u kojima se zalaže za jedinstvo Hrvata i Srba.[114] Seton Watson čak smiono prorokuje: »Srbsko-hrvatsko jedinstvo doći će i mora doći, Austrija može postignuće tog cilja odgoditi za jednu generaciju i onda požeti pogubne plodove takve politike«.[115] No njemu se to ne može zamjeriti, jer je i on kao i mnogi drugi občaran Bizantom.

Sad ćemo pokušati kritički razmotriti čitavu osnovu tializma. Naš sud mora biti nepovoljan, jer smatram tu misao u cielosti krivom i unapried osuđenom na neuspjeh iz sljedećih razloga:

1. Osnova, s pomoću koje se htjelo riešiti jedno od najvažnijih životnih pitanja Monarhije, nije nikad toliko dozrela, da izađe iz nekog maglovitog početnog stanja. Koje zemlje da joj pripadnu? Na koje stvarne snažne temelje da se ona postavi? To se nije moglo doznati. Svatko si je pod trializmom predstavljao što je htio. Hrvati predstavljahu si Veliku Hrvatsku na hrvatskoj bazi, tako i spomenuti dalmatinski pisac brošure, koji traži osim hrvatskih zemalja (po mome shvaćanju Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine) još i Istru, Trst, Goricu i Gradišku, Kranjsku, južnu Štajersku i južnu Korušku u koliko su slovenske). No to je čista bezsmislica. Izgleda, da se u mjerodavnim austrijskim krugovima htjelo riešiti samo hrvatsko-srbsko pitanje i jedva da je bilo sklonosti odstupiti slovenske zemlje trećem partneru u savezu. Toliko toga bijaše međutim sasvim nejasno, da nije bilo hrabrosti otvoreno izaći s jednom jasnom osnovom. Misao o trializmu nije tako nikada dobila konkretnog sadržaja, želje njenih pristaša postadoše neumjerene, a isto tako i bojazni njenih protivnika, pa budući da je, kao što znamo iz onog Bressnitzova citata, protivnika bilo mnogo više, došla je ta misao na zao glas još prije, nego što je zapravo dobila konkretni sadržaj. Time bijaše osuđena na smrt.

2. Sasvim se previdjelo, da se države ne mogu umjetno stvarati, da ih se naprosto ne može dekretirati. Države moraju uviek imati svoju poviestno-razvojnu prošlost. Dualizam je u svojoj biti proizvod godina 1848. i 1866., a osobito god. 1848. Tada su Mađari pokazali, da je u

---

[112] *VIII. 8*

[113] *VIII. 8, str. 73.*

[114] *Svezak XXXVI od 1903., str. 29.. članak: Zur südslavischen Frage (od jednog aktivnog hrvatskog političara), u kome se veli: Hrvati i Srbi su jedan narod s dva imena.*

[115] *VII. 4., str. 448. -113-*

njih toliko jaka državna volja i da mogu mobilizirati toliko snage, da ih drugi dio naprosto ne može svladati. To pozitivno izkušenje snaga, čiji je temelj bio u geopolitički povoljnom položaju Mađara, postalo je temeljem za stvaranje dualizma, i ono je stvarni temelj uvjeta za njegovo postojanje. Gdje je jugoslavenstvo kao cjelina ikada dokazalo svoju snagu? Nigdje i nikada. Za državu treba poviestna predaja, snažni narod i dovoljno jaka volja za državom i vlašću. Svi su južni Slaveni snažni i hrabri, ali Slovenci nemaju poviestne predaje, a kod njih je težko govoriti i o volji za državom. Hrvati i Srbi imaju doduše svoje poviestne predaje i svoju volju za državom, ali njihove poviestne predaje sasvim su različite, a volja za državom Srba i volja za državom Hrvata međusobno su neprijateljske, što sam, mislim, jasno dokazao.

Kakva dakle da bude ta nova, treća država, zar da bude hrvatska, srbska ili srbsko-hrvatska. Mislim, da se većina u Monarhiji htjela postaviti na stanovište obuhvaćanja obaju naroda, na srbsko-hrvatsko stanovište. No mislim, da sam jasno dokazao, da bi to stanovište bilo promašeno, jer bi konačni posljedak nesumnjivo bio izbijanje Srbstva. A kad bi čitav sklop na jugu postao srbski, morala bi neminovno doći do izražaja Cvijićeva tvrdnja: »Sve kad bi Austrija podložila svojoj vlasti čitav srbski narod, on će se uslied svojih netom obrazloženih svojstava prvom prilikpm opet podignuti i osnovati svoju narodnu državu«.[116] Gdje je tu volja za jedinstvenom državom, gdje dovoljna volja za vlašću, koja treba k Austriji i Ugarskoj pristupiti kao ravnopravni činbenik? To može možda biti proizvod, daljnjeg razvoja, ali zasad ne postoje uvjeti za to. Vidimo dakle, da trializmu nedostaju stvarni temelji snage, on bijaše dakle u tom obliku samo kula u zraku.

3. Izgleda, da iz svih publikacija proizlazi, da se trialističkom osnovom htjelo riešiti čitavo južnoslavensko pitanje, zadovoljiti ujedno Hrvate i Srbe i upravo iz toga razloga pozdravilo se sa stanovitim zadovoljstvom i načelo o narodnim hrvatsko-srbskom jedinstvu.[117] No bilo je i u Monarhiji ljudi, koji su se prema tim nastojanjima o jedinstvu s pravom odnosili vrlo skeptički — tako na pr. Samassa, koji samo uz priuzdržaj govori o jednom narodu[118] — i koji su već iz tog razloga tu osnovu odklanjali, jer su slutili sve opasnosti, koje se kriju u temeljnoj misli.

Moramo podpuno stati uz te skeptike i izključiti pomisao na rješenje južnoslavenskog pitanja na temelju ravnopravnog postupanja s Hrvatima i Srbima. Između Hrvata i Srba nema ravnopravnosti. Obrazloženje za tu tvrdnju nametnut će se samo od sebe svakome, tko je ovu knjigu iole pozorno čitao. Sigurno je, da su Hrvati išli samo za punom ravnopravnošću, kad su prihvatili misao rezolucije, ali postigoše time samo taj uspjeh, da Srbi izbiše na površinu i postadoše vodeći i odlučujući činbenik, dok su se Hrvati stalno nalazili u tjesnacu: ili da sa Srbima razkinu, ili da im popuste i da se daju od njih voditi.

No položaj Hrvata bijaše takav, da sa Srbima nisu smjeli razkinuti. Pokušaj oko ravnopravnosti mora zakonskom nuždom uviek voditi do istog posljedka, a razlog tome leži opet isključivo u nesretnom vjer-

[116] *VII.—33., str. 61.*
[117] *VIII.—26., str. 765.*
[118] *VII.—11. str. 125*

skom pitanju. Osnovni odnošaj grkoiztočnog čovjeka prema katoliku jest prezir u zajednici s mržnjom; a u tom odnošaju je osjećanje ravnopravnosti upravo izključeno. Grkoiztočnjak ne može naprosto nikada smatrati katolika ravnopravnim. Kao što i Poljaci ne mogu nikada očekivati ravnopravnost od Rusa, tako je ne mogu očekivati ni Hrvati od Srba. Između ta dva naroda to je poprimilo pokadšto upravo šarene oblike. Sve to potječe iz slieda misli pećke patriarhije. Ona bijaše religiozno politička misao, koja je išla za brisanjem hrvatskog imena i bića. Taj slied misli još je i danas posvuda djelotvoran i vidljiv. Posvuda, gdje se Hrvat, njegovo ime ili njegovo biće nalazi na području nekadašnje pećke patriarhije, on postoji po osjećanju Srbina tamo nepravom, on tamo ne treba da bude, pa se zato protiv njega valja boriti svim sredstvima i uništiti ga. A što znade učiniti bizantinska vještina u izkrivljivanju i izvrtanja, to prelazi sve, što si možemo zamisliti.

Izvan svake je sumnje, da je Dalmacija kolievka Hrvatstva, a ja sam već prikazao, kako su Srbi počevši od god, 1860. postepeno počeli pobijati Hrvatstvo. Treba samo pogledati, kakovu je borbu morao voditi *Supilo,* prvoborac hrvatsko-srbskog jedinstva. On je u svom listu »Novi list« pisao sliedeće: »Ali obzirom, na Hrvate Svetozar je Pribičević (srbski vođa u Hrvatskoj) uvjeren, da je Hrvate u Dalmaciji stvorila austrijska vlada s pomoću svojih kotarskih predstojnika.[119] Ja sam mu satima nastojao dokazati, da to nije tako i da u Dalmaciji i zadnji pastir osjeća hrvatski, ali on je (koji Dalmacije zapravo nikada nije vidio, osim što je jednoć nekoliko sati bio u Zadru) čvrsto uvjeren, da su to sve stvorili ces. i kr. kotarski predstojnici umjetnim načinom i na zapovied vlade. Ako za njega nema Hrvata u Dalmaciji, gdje se na svakom koraku nailazi na spomenike nekadašnje hrvatske slobode, gdje onda da ih ima?«[120] A kako da stvorimo ravnopravnost između ta dva naroda, gdje imamo posla s takovim psihozama, koje se zasnivaju na religioznim osvajačkim tlapnjama i gdje ne koristi ni brojitba ni znanost, a ni razumni razlozi. Spomenuti slučaj međutim nije iznimka, nego samo jedan primjer pojava, na koje nailazi na jugu na svakom koraku svatko, tko ima otvorene oči. Pater *Marun,* konzervator Hrvatskog starinarskog družtva u Kninu, pripoviedao mi je, kako se često mora boriti, da spasi hrvatske poviestoe spomenike od srbskog biesa i uništavanja. Spomenik, koji se nalazi na zemljištu jednog grkoiztočnjaka, obično je izgubljen. Jednoć je na posjedu jednog Srbina odkrio liep kraljevski grob s vriednim oružjem. On je iz groba ponio najvrednije i pokrio ga, da sliedećeg dana opet dođe i odnese, što je preostalo. Ali do sliedećeg jutra bijaše čitavi grob nestao. Hrvatsku prošlost Dalmacije valja naprosto izbrisati. Jednako je i u Bosni. Godinama dojađuju već Srbi svietu svojim jadikovkama, da Monarhija stvara u Bosni Hrvate. Ja sam međutim dokazao, da se zbivalo upravo protivno od toga. Da se pak ne misli, da se to dešava možda samo kod zlonamjernih novinara dokazat ću, da kod ozbiljnih ljudi znanosti (doduše bizantinske znanosti!) prevladava to isto mišljenje i osjećanje. Tako piše na pr. povjestničar Stanojević: »Dotada (do okupa-

[119] *Izporedi citat u Cvijića na str. 358. kojim se tvrdi, da je Austrija stvorila klerikalno katoličko hrvatstvo »zbog slabljenja južnih Slavena i zbog lakšeg prodiranja na Balkan.«*

[120] *»Hrvatski dnevnik« od 15. listopada 1910. Citat potječe iz Supilova »Novog lista«, ali u mene je samo izrezak iz Hrvatskog dnevnika, dok nisam mogao ustanoviti broj »Novog lista«, u kome je izišao.*

cije) nije se u Bosni i Hercegovini ni znalo za drugu narodnost osim srbske(?). *Ali austrijska vlada, u strahu pred srbskim imenom, započela je neposredno nakon okupacije u Bosni i Hercegovini stvarati Hrvate i protežirati ih svim mogućim načinima«,*[121] Takvim tlapnjama, takvom patoložkom i neizlječivom načinu mišljenja ne može se naprosto prići. Političar, koji hoće stvarati države na temelju takove ravnopravnosti, mora bezuvjetno doći do najžalostnijih izkustava, kao mi na jugu.

Svi ti razni momenti zajedno učinili su, da je trializam bio i morao biti nedonošče. No taj moment, da su se Hrvatima u težkim časovima god. 1908. i 1909. pravile nade, koje su se pokazale neizpunjivima, izkoristili su Srbi vrlo spretno, da Hrvate opet nahuškaju: »Evo gledajte, kad su vas trebali protiv nas, obećavahu vam sve i sva; sad, kad je opasnost prošla, opet se na to zaboravilo. Upravo kao i god. 1848.« Ne smije se ni smetnuti s uma, da je taj moment približio Srbima mnoge lojalne elemente. Evo opet prekrasnog primjera, kako bizantinski sustav izvrstno djeluje. Svojim krivotvorinama najprije zavaraju sviet, a sve zlo, koje od toga nastane, izkoriste na štetu prevarenih i nalaganih!

8. Razvoj za vrieme rata

Prije ili kasnije moralo je doći do rata sa Srbijom. O tome sam bio osvjedočen već deset godina. Neizvjestno bijaše samo, kada i kojim povodom će se morati pristupiti nastavljanju politike »s pomoću drugih sredstava«. Takav način rješavanja postao je neizbježivim onoga časa, kad se izjalovilo suzbijanje svesrbske opasnosti sredstvima unutrašnje politike, što sam, mislim, dovoljno jasno prikazao. To suzbijanje nije moglo uspjeti već poradi toga, što se nije znalo, kakve je naravi opasnost, koju treba suzbijati, i što protiv nje zapravo nije bilo oružja. Vladajuća znanost nije mogla dati pouzdanog odgovora na glavno pitanje. Osim toga bijaše čitava unutrašnja politika onim, što zovemo «pokvarenim smislom dualizma«, dovedena na stranputicu, koja je čitav razvoj uputila upravo protivnim pravcem od onoga, koji je valjalo izpravnu odabrati. Kad državi nisu uspjela sva sredstva unutrašnjeg odpora i kad joj je sve drugo oružje izbijeno iz ruke, nije preostalo ništa drugo, nego da se lati mača.[122]

Tako je došlo do rata, s kojim sam već dugo računao. Mogao bih se izkazati pismom jednom francuzkom učenjaku g. 1911., u kome sam prorokovao »nadiranje grkoiztočnih polubarbara iztoka i jugoiztoka protiv katoličke Austrije«, i u kome sam izrazio svoju duboku žalost, što se Francuska spleta s kulturi neprijateljskim Bizantom. To se, međutim, sve izpunilo.

Kad su zatim poviestni događaji tutnjećim korakom pošli svojim tokom, skoro da sam se manje prestrašio zbog toga, što su narasli poput lavine i zbog veličine opasnosti, koliko zbog neočekivane činjenice, da rat u prve dvie godine nije donio nikakvog poboljšanja prilika na jugu, Promatrajući godinama južnoslavenske prilike, a i osobnim vezama, koje je rat doduše otežao, ali nije ukinuo, mogao sam i za vrieme rata

[121] *Ill. 5., str. 328.*

[122] *Izporedi izjavu Ernsta v. Gudenusa u »Grazer Volksblattu« od godine 1912.: »Ili ćemo se bezobzirno latiti mača ili izgubiti Južnoslavensku trećinu države.«*

zadržati prilično podpuni pregled nad raspoloženjem i nad nadama u južnoslavenskim zemljama. Zato mi nije moglo, izmaći, kako su se u prve dvie godine rata, uzprkos pobjedonosnim borbama, prilike na jugu sve više pogoršavale, kako su temelji vlasti države na jugu sve više nestajali i kako je uzporedno s time srbski upliv sve više rastao. Ta spoznaja me je tištila i dovela je moje dugogodišnje opažanje do druge jedne spoznaje. Južnoslavensko pitanje uobće se ne može riešiti mačem, jer u času. kad se Austrija laća mača, nestaje u unutrašnjosti Austro-Ugarske srbski revolucionarac i pojavljuje se častni svećenik s dugom kosom i bradom u častnoj mantiji i s kamilavkom na glavi, pa ratnik s poštovanjem odlaže mač pred dostojanstvenom pojavom. No čim je mač u koricama, pojavljuje se trgovac, marljiv i spreman na svaki sporazum i svaku službu, te se obogaćuje. Čim se trgovac obogatio i osnažio, pojavljuje se pored njega srbski revolucionarac. Lati li se sad netko mača, revolucionarac nestaje i opet se pojavljuje skromni svećenik. To igranje skrivača, koje se od god. 1908. na jugu opaža nekoliko puta, opetovat će se tako dugo, dok jedan od protivnika ne klone izcrpen do smrti.

Hoćemo li razmotriti razvitak za vrieme rata, valja nam s jedne strane promatrati Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, t. j. one zemlje, u kojima je prevladavala rezolucionaška politika, a s druge strane Bosnu i Hercegovinu. U Trojednoj kraljevini bijahu Hrvati pociepani u dvie velike stranke, premda to uviek nije odgovaralo postojećim stranačkim odnosima, u rezolucionaške ili koalicionaške stranke i u čiste starčevićance. Rezolucionaštvo bijaše izgubilo sav svoj daljnji sadržaj, kad se u jestnom smislu riešilo pitanje, ima li hrvatska politika ići sa Srbima ili protiv njih, kao što je to odgovaralo poviesti njegova postanka, i kad se razvilo u načelno srbofilstvo. Tom pravcu, čiji su se pristaše nalazili u glavnome u krugovima inteligencije, stajala je nasuprot protusrbska Starčevićeva stranka, koja je većinu svojih pristaša imala u srednjem i nižem građanstvu, i koja je posljednjih godina ojačala priključkom Radićeve seljačke stranke. Ta pojava ima svoj dublji razlog. Upravo srbofilski krugovi inteligencije bijahu ti, koji su vodili hrvatsku narodnu politiku od god, 1861. i koji su god. 1868. pretrpjeli podpuni neuspjeh. Zato bijaše razočaranje i beznadnost u tim krugovima najveća. Nakon svog izkustva od god. 1861. do 1914. bijahu izgubili nadu, da je za Hrvate unutar okvira Monarhije moguća podnošljiva sudbina, a to je došlo do izražaja u njihovu srbofilstvu. No o konačnom stanovištu Hrvata odlučila su tri momenta, 1. Hrvatima svojstvena vjernost prema gospodaru, koga si sami izabraše, koja proizlazi iz njihova arijskog podrietla i koja je u odlučnom momentu prevladala i kod srbofila; 2. što su široki narodni slojevi bili protusrbski raspoloženi i 3. što je upravo kod širokih slojeva bilo razprostranjeno nagonsko i sasvim izpravno shvaćanje, da su zapravo Srbi glavni krivac nepovoljnom položaju Hrvata. Ti momenti odlučili su o stanovištu Hrvata u vrieme rata, te su istomišljenici Stojanovića i Stanojevića dobili na Crnom Vrhu i Parašnici doličan odgovor.

No dok su Hrvati u streljačkim jarcima izvršili podpuno svoju dužnost, kod kuće, a osobito u većim gradovima, vijao je sasvim drugi duh. Tamo bijahu jako zastupani rezolucionaški, t. j. srbofilski krugovi, pa je srbofilski način mišljenja, t. j. simpatije za Antantu, dolazio to više do izražaja, što su Srbi za vrieme trajanja rata imali interesa, da se tješnje priključe uz Hrvate. Srbi su se tu vrlo lukavo poslužili načelom narodnog jedinstva Hrvata i Srba. U svim kritičnim momentima rata, kad je srbsko ime značilo mržnju, izdavahu se oni naprosto Hrvatima. Time skidahu sa sebe mržnju zbog srbstva i pokrivahu se plaštem lojalnog hrvatstva. Imao sam često puta priliku promatrati, kako su neki Srbi, poznati kao najgori hrvatožderi, vješali u kritičnim momentima hrvatsku zastavu, svoj jezik ostentativno nazivali hrvatskim i t. d. Sve to nije dakako ništa drugo doli srbska vještina izvrtanja, onaj glumački talent, kojim smo se več tako često pozabavili. Ali od toga su imali štetu samo Hrvati, jer je redovito mnogo toga od onoga, što počiniše ti pseudohrvati, kao na pr. špijunaža, dezertiranje, izdajstvo, palo na teret Hrvata, budući da široki krugovi Monarhije, koji bijahu osobito brojno zastupani u vojsci, nisu znali razlikovati Hrvata od Srbina, a ni prozreti tu igru.

Pogoršanje položaja na jugu sastojalo se u tome, što se kroz prve dvie godine rata bitno pojačalo rezolucionaštvo, srbofilstvo i simpatije za Antantu. To je značilo u glavnome stalno sve veće otuđivanje hrvatske inteligencije od monarhijske misli. Nije nipošto lako snaći se u toj zbrci raznih utjecaja, koji su u tome sudjelovali, ali se nadam, da i ovamo mogu unieti malo svietla. Htio bih iztaknuti tri točke: 1. Pojačanje momenata, koji su uobće doveli do rezolucionaške politike. 2. Sustavno i neumorno huškanje Hrvata po Srbima, 3. nevidljivi i neutvrđeni, ali bezuvjetno postojeći uplivi izvana.

Ad 1. U ratu se položaj Mađara vrlo ojačao s pomoću njihovih snažnih političkih ličnosti, s pomoću savršenog funkcioniranja njihova parlamentarnog stroja, koji je u Austriji bio sasvim izbačen, i konačno s pomoću bogatstva njihove zemlje plodinama, koje je u tom ratu izgladnjivanjem dobilo izvanrednu važnost. Pored njihove važnosti to je sve podiglo i samopouzdanje Mađara, njihove težnje za vlašću i njihove imperialističke namjere. Javljahu se glasovi, koji zahtievahu dalekosežnu samostalnost Mađara. K tome su pridošle još i neke neugodne upadice s mađarskim vojničkim osobama i agresivni način pisanja nekih mađarskih listova. Kao primjer navodim jedan maleni mađarski list: »Magyar Szlavoniai Ujsag« u Osieku, koji je protiv Hrvata pisao tako agresivno i neprijateljski, da su odnosni brojevi morali biti zaplienjeni. A kad se u Hrvatskoj i Slavoniji mora zaplieniti jedan mađarski list, lako si možemo predstaviti, da si je već morao štošta dozvoliti. Čitava hrvatska poviest bijaše proglašena krivotvorenom, i pozivajući se nj *Pestyja, Paulera i Karatsonyja,* bijahu proglašeni prevarom svi poviestni temelji hrvatske autonomije.[123] Hrvati stekoše dojam, da se želi izkoristiti rat i protiv njih i da će Hrvatska i Slavonija služiti Mađarima kao kompenzacija. Položaj u unutrašnjoj politici nije se popravljao. Uprava

---

[123] *»Obzor« od 20. veljače 1915. u članku: »Pisanje osječkog mađarskog lista.«*

je za vrieme rata i dalje pomagala Srbe, i to ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji, gdje se tome i ne treba toliko čuditi, nego čak i u Bosni. Tako mi je na pr. poznato, da su u studenom god. 1914. dva hrvatska zastupnika starčevićanca došla vrhovnom zapovjedništvu cjelokupne oružane sile na Balkanu s pritužbom, da hrvatsko-slavonske oblasti u Sriemu i Slavoniji otvoreno pomažu Srbe protiv Hrvata. Možemo si predstaviti, kako je djelovalo na Hrvate, da se u njihovoj zemlji otvoreno pomažu istomišljenici onih, protiv kojih se njihovi sinovi u Srbiji bore. Mene to nije začudilo. Sustavno protežiranje Srba posljednjih 20 do 30 godina, bijaše toliko prešlo u krv upravnih organa na jugu, da na tome ni rat nije mogao mnogo promieniti. Sve mjere protiv Srba na jugu bijahu zapravo ograničene jedino na zabranu službenog upotrebljavanja ćirilice. U Bosni htjelo se ukinuti crkvenu autonomiju, ali bijaše dovoljan upliv jednog jedinog odjelnog predstojnika srbske narodnosti, da se čitava akcija osujeti. Tu je jasno izbila sva bezpomoćnost Austrije u srbskom pitanju. Što su Mađari Srbe vidljivo protežirali, vrlo je nepovoljno djelovalo na one Hrvate, koji kolebahu između rezolucionaštva i starčevićanaca, jer je kod Hrvata učvrstilo uvjerenje, da im je Monarhija neprijateljski razpoložena načelno, uviek i u svakom slučaju. To se uvjerenje još pojačalo, kad se nakon navještaja rata Italije mađarski novinar *Szatmari* u »Magyarorszagu« odlučno založio za održanje talijanstva Rieke i odlučno osudio sve mjere, poduzete protiv toga, tvrdeći, da je talijanstvo Rieke u probitku Mađara i države. A u sličnom smislu izrazio se i kraljevski ugarski ministar unutrašnjih poslova prigodom jednog dogovora o podržavljenju redarstva na Rieci.[124] Naravski da Hrvati shvatiše, da je to stanovište upereno protiv Hrvata, kojih na Rieci bijaše prema službenoj brojitbi 18,000, i to ih je samo učvršćivalo u njihovu uvjerenju, da će se država radije izložiti svim opasnostima, nego učiniti Hrvatima bilo kakve ustupke.

Sve nam to točno odkriva temeljnu bolest Monarhije. Politika, primienjena god. 1868. pri proturavanju nagodbe i kasnije izgrađivana od Khuena, mogla se prema Hrvatima održati samo s pomoću Srba i Talijana i mora zato uviek zatrovati odnose. K tome su konačno pridošli i neobično težki gubitci Hrvata u ljudima, pa sam često na jugu čuo tvrdnju, da vojna uprava upravo radi na uništenju Hrvata, stavljajući ih na najizloženije položaje, da se kasnije lakše politički vlada oslabljenim narodom. To je svakako jako i zlonamjerno pretjerivanje, koje uostalom nalazimo i u drugih naroda Monarhije. Svaki si narod utvara, da je u ratu najviše pretrpio i najviše učinio. Ipak ima u spomenutoj tvrdnji neka izpravna jezgra, jer se i ja ne mogu oteti dojmu, kao da će Hrvati u ovome ratu izgubiti više ljudi, nego na primjer Srbi u Monarhiji. Samo što si ja to sasvim prirodno tumačim. Boreći se težko o svoj obstanak, sasvim je razumljiv interes države, da se na fronti više služi bezuvjetno pouzdanim i svojom ofenzivnom snagom izvrstnim Hrvatima, dok Srbe kao nepouzdane upotrebljava više u službi u pozadini. Tada je sasvim naravno, da u Hrvata ima više gubitaka u ljudstvu, a tu će posljedicu jednoć sama Monarhija morati žaliti. Ovi i još mnogi

---

[124] *»Obzor« od 21. listopada 1916. Članak: Iz Rieke. Zanimiva polemika.*

slični momenti djelovali su u pravcu, što sam ga prije već označio, jer su pojačavali jadan motiv oblikovanja položaja, na jugu: beznadnost Hrvata i gubitak njihove vjere u Monarhiju.

Ad 2. Diviti se treba načinu, kako su Srbi za vrieme rata dalje radili na svom političkom pravcu. Oni se u glavnome još tješnje priljubiše uz Hrvate u izpravnoj spoznaji, da će sami tada biti bolje pokriveni i da ih se ne će moći tako lako raniti. S druge strane, oni time samo pojačaše svoj upliv na Hrvate, čije razpoloženje baš ne bijaše ružičasto. Srbima je tako uspjelo, da u Hrvata pojačaju slied svojih misli. Sve momente, prikazane u predhodnom odlomku, upotriebiše Srbi u potvrdu Cvijićeve teorije o gaženju malih naroda, čime se navodno bavi Monarhija po nalogu Njemačke (izporedi str. 359.). Srbi upotrebljavahu nadalje krilaticu o velikom ratu Germanstva protiv Slavenstva, koju su u početku upotrebljavali neki njemački pisci i listovi, a sve to kao dokaz njihove tvrdnje o »Drangu nach Osten«, o pionirskoj ulozi Austrije, da dokažu Hrvatima, koliko je krivo njihovo zauzimanje stanovišta u korist Austrije. Da je spomenuta teorija nekih Niemaca iz temelja kriva, hoću ovdje samo kratko iztaknuti, a kasnije bila je često izpravljena osobito od Friedricha *Naumanna* u njegovoj »Mitteteuropi«,[125] Ovaj svjetski rat u prvom je redu osvajački rat Bizanta, kojemu je svrha podlaganje nebizantinskih Slavena (ili politički protubizantinskih, kao Bugara) Rusiji i Srbiji i pretvaranje Rusije u zakonito središte Bizanta osvojenjem Carigrada. U tu svrhu vodio se rat protiv Njemačke i Austro-Ugarske, pa protubizantinski Slaveni bijahu zato prirodno i jedino izpravno na strani središnjih vlasti. Ovu konstataciju smatram vrlo potrebnom za daljnju izgradnju i učvršćivanje tog prirodnog i zdravog saveza. No te spoznaje nedostajaše na jugu još više nego drugdje, i Srbima bijaše moguće huškati Hrvate govoreći im, da se bore protiv svojih vlastitih probitaka. Pri tome upotrebljavahu Srbi vrlo spretno krivo i nezgodno izlaganje pojedinih pisaca, kao na pr. *Samasse,* koji postaviše tvrdnju, da Monarhija mora izkoristiti protivnosti između Srba i Hrvata, da nijedna strana ne postane odviše jaka.[126] Srbi izkoristiše takva mišljenja i protiv Monarhije, uvjeravajući Hrvate, da Srbi i Hrvati moraju zajednički nastupati protiv Monarhije, s obzirom na njeno sustavno slabljenje obaju naroda. Na Hrvate u streljačkim jarcima takva promičba nije djelovala, ali tim više u pozadini, gdje su se mnogi time dali osvjedočiti o potrebi nastavljanja politike hrvatsko-srbskog jedinstva. No prava čuda postigli su Srbi sustavnim širenjem krivih i uznemirujućih viesti i stalnim defetizmom. Tko god je za vrieme rata živio na jugu i dobio samo malo uvida u prilike, morao je opaziti, da se javno mnienje nije stalnim tatarskim viestima nigdje toliko uzbuđivalo, kao upravo u hrvatskim zemljama. To bijaše djelo Srba, a u njemu bijaše, neki sustav. Trebalo je, da Hrvati izgube vjeru u Monarhiju, da se što više priključe Srbima, da bi time nakon pobjede Antante postali što pripravniji za srbsku politiku. Bojažljivo uzbuđenje je u hrvatskim zemljama uzkipjelo uoči talijanskog i rumunjskog navještaja rata, jer je većina očekivala slom Monarhije.[127] Poznat mi je jedan slučaj utvr-

[125] VIII. - 29., str. 100. i sliedeće.
[126] VII - 11., str. 171.
[127] Izporedi izvode u inače najlojalnijim duhom izpunjenoj brošuri: Svjetski rat i Hrvati. VIII. - 8., str. 32. Pisac je također mislio, da Monarhija ne može izdržati napadaj Italije!

đen sudskim aktima, gdje je u proljeće god. 1916. jedan srbski seljak morao biti osuđen zbog veleizdaje, jer je vrieđao cara s obrazloženjem, da nema smisla nastavljati borbu, kad će nas napasti jadna nova sila (Rumunjska), pak će onda ionako svemu doći kraj. Siromašni seljak bijaše osuđen, ali oni, od kojih je to čuo, ostadoše nekažnjeni, jer jesu i ostaju nevidljivi. Sustavno, svim sugestivnim snagama Bizanta sprovođeno utjecanje na Hrvate nije ostalo bez uspjeha i djelovalo je u pravcu, što sam ga spomenuo.

Ad 3. Iz neprijateljskog inozemstva dolazili su bezuvjetno i za vrieme rata utjecaji u južnoslavenske zemlje, a osobito od jugoslavenskog odbora, čiji predsjednik, što je vrlo značajno, bijaše dr. Ante Trumbić, autor riečke rezolucije, koji zasjedaše najprije u Italiji, a kasnije u Švicarskoj, kad je Italija pošla u rat na vlastiti račun i izagnala južne Slavene.[128] Protiv takvih upliva nema, koliko je poznato, nikakvih sredstava. U tim viestima bijahu sadržana sva obećanja Antante Hrvatima, što će sve dobiti, budu li dobri i iznevjere li se Monarhiji. U samom odboru nastade međutim veći nesporazum, te odustaše od namjere, da se stvori veliko južnoslavensko carstvo i radije odlučiše stvoriti posebnu nezavisnu kraljevinu Hrvatsku, kojoj utvrdiše i granice. No Srbija je radila u južnoslavenskim zemljama Monarhije također i za vlastiti račun. Nakon događaja od 4. do 14. prosinca 1914. podiže se opet hrabrost i nada u Srba. Već sam prikazao (str. 215.) kako je poslanik *Vesnić* u siečnju godine 1915. smatrao potrebnim objaviti urbi et orbi, da je ratni cilj Srbije ujedinjenje sviju Srba u jednu narodnu državu, a pod Srbima razumievahu se također Hrvati i Slovenci. Po receptu *Šafarika* dakako! Samo se od sebe razumije, da su ove sugestivne manifestacije bile praćene agitacijom u samoj zemlji. Osobito se u Bosni započelo sa zastrašivanjem imućnijih Hrvata, koje se upozoravalo, da se još za vremena povuku, jer da inače mogu biti na sve spremni, kad jednom nastupi srbska vladavina. Zaista se i našlo nekoliko slabića značajem, koji smatrahu uputnim, revidirati svoj program u smjeru srbofilstva, s obzirom na nesigurni završetak rata.

No i Talijani, koji bijahu do 24. svibnja 1915. samo uporište srbskih težnja, započeše od toga dana raditi po izkušanim uzorcima. Čuo sam pripoviedati u hrvatskim krugovima, da su Talijani obećali Hrvatima, u slučaju da se priključe Talijanima, autonomnu Hrvatsku sa sekundo-geniturom savojske kuće, t. j. s vojvodom od Aoste kao hrvatskim kraljem. Odgovor na tu ponudu dobili su Talijani na Soči.

Naprosto je nemoguće predstaviti sebi onu zabunu, koja je nastala u nezadovoljnim, dezorientiranim hrvatskim zemljama. Opaža se to na hrvatskoj ratnoj književnosti. U zemlji, gdje inače svaki iole važniji politički događaj prate razne brošure, ratna je književnost veoma oskudna, dokaz podpune dezorientiranosti naroda. Treba zabilježiti samo dvie manje vriedine brošure o možebitnom priključku Italije i kasnije Rumunjske. Kasnije čini se, da se zdravi smisao Hrvata ipak odupro započetom metežu, te se pojavila dobra, često puta već spominjana radnja dra Juričića: »Svjetski rat i Hrvati«,[129] čija se namjera navodi već u na-

---

[128] *Izporedi zagrebački list »Novine« od 18, lipnja 1915. To je međutim samo reprodukcija iz glasila čiste Starčevićeve stranke »Hrvatska« iz onog doba. No tog broja nisam mogao dobiti, jer bijaše zbog tog senzacionalnog članka razprodan.*

[129] *VIII. - 8.*

slovu kao »pokušaj orientacije hrvatskog naroda još prije svršetka rata«. Ta brošura, koja se odlikuje vrlo dobrom ocjenom temeljnih načela Antante, ima začudo mnoge zajedničke misli s radom prof. Johna Williama Burgessa.[130] Pisac se očito nastoji uzprotiviti sve snažnijem srbskom huškanju na Monarhiju i na Njemačku.

Čini se, da je ipak uspjelo djelovanju trieznih elemenata u Hrvatskoj, da se stvorila protuteža protiv razornog djelovanja elemenata državi neprijateljskih. Počevši od sredine god. 1916. izgleda, da se prilike polako popravljaju. K tome kao da je doprinielo izpravnije shvaćanje suvislosti između svjetskog rata i južnoslavenskog pitanja, kao što to vidimo u najnovijoj brošuri E. V. *Zenkera.*[131]

Meni je stalo do toga, da dokažem, da razdoblje pakreta oko hrvatsko-srbskog jedinstva, odnosno rezolucionaške politike, još absolutno nije savršeno, nego da zavisi o unutrašnjoj politici nakon rata, ne će li se on opet razrasti u novu nevolju i opasnost za Monarhiju.

Govorit ću jasnije: Pokazao sam nastojanje Mađara, da i nakon rata spase na jugu svoju staru politiku od god. 1883. do 1914. Ja to Mađarima ne predbacujem. Ne treba tek biti Mađarom, da se shvati, koliko je silna privlačivost misli o jedinstvenoj državi od Karpata do Jadrana, pa je lako razumjeti, da se jedan ambiciozni narod hvata te misli. Ali to ne mienja ništa na stvari, da je ta misao u prvome redu neprovediva, kao što ću dokazati u sliedećem poglavlju, a u drugome redu da njeno daljnje provođenje izlaže cjelokupnu državu i samu ugarsku državu najvećim pogiblima.

U čemu se sastoji ta pogibelj? Politika, koja je tako elementarno uperena protiv obstanka tako starog i žilavog naroda, kakav je hrvatski narod, može se održavati na jugu samo s pomoću Srba i Talijana, pa se tako nastavljanjem te politike već prvoga dana nakon rata stvara zametak jednog novog rata. Jer takvom se politikom samo s pomoću državne vlasti podržavaju i jačaju elementi, koji su po svojoj prirodi i predaji centrifugalni. Takvu politiku ne mogu nazvati drugačije nego samoubilačkom.

Treba samo potanje razmotriti prilike u Hrvatskoj, pak ćemo već sada nazreti obrise budućeg razvoja. Srbin Bogdan Medaković je predsjednik hrvatskog sabora kao Vaso Đurđević u doba Khuena, dr. Svetislav Šumanović, Srbin i bivši odjelni predstojnik za unutarnje poslove, glavni je nosilac unionističke misli u Hrvatskoj. Nekadašnji rezolucionaši evolucioniraju se pod pritiskom Srba u stranku unionista, upravo kao nekada narodna stranka u vrieme Khuena. Nemam nikakvog prava spočitnuti spomenutoj gospodi nelojalnost. Ali njih su obojica osvjedočeni Srbi i vezani uz cjelokupno Srbstvo neobično snažnom vezom nacionalne solidarnosti. Smatrajući ih podpuno pouzdanima, ipak će pod njihovim okriljem napredovati u državi veliki broj Srba, od kojih vrlo velik postotak, mnogo veći nego se obično misli, nije tako lojalan, kao oni sami. Samo takvim shvaćanjem razumljivo je, da su opasnosti po Monarhiju na jugu poput lavine porasle. Što će se zatim dogoditi. Nakon rata tražit će Hrvati, da se njihov položaj popravi. Ali

[130] VIII.- 32. Jednako u podjeli radnje kao i u shvaćanju glavnih problema. Pri tome je sasvim izključeno, da bi Američanin mogao utjecati na Hrvata, jer su obje knjige izašle u ožujku 1915. Zanimljiv primjer, kako se na raznim točkama svieta iste misli pobuđuju istim događajima.

[131] VIII.--33., str. 48. i 50. Izporedi i odgovor na nju u »Pester Lloydu« od 6. siečnja 1917.

Srbi, vjerni svojoj tradicionalnoj politici, nastojat će osujetiti svako poboljšanje položaja Hrvata i njihovo ojačanje. Oni se zato ne će ponuditi, nego upravo narinuti Mađarima kao njihove pomoćne čete. Jer oni će se nakon rata nalaziti u nezgodnom položaju, pa bi im uloga »državotvornog elementa« kao u doba Khuena (izpor. str. 248.) mogla samo konvenirati. Osim toga imat će pri tome još zadovoljstvo, da će se moći osvetiti Hrvatima, što su se onako ponieli na Crnom Vrhu i Parašnici. Takav razvoj mora onda dovesti do bizantinskog triumfa, da će se s pomoću Monarhije moći osvetiti osnaženim Hrvatima, što im nisu htjeli pomoći da razore Monarhiju! Je li takva politika moguća? Može li Monarhija dozvoliti takvu politiku?

Posljedica takvog razvoja, koja je neizbježiva, ostane li se pri dosadašnjem političkom pravcu, mora biti ta, da će Monarhija dati pravo najvećom mržnjom izpunjenom predbacivanju zbog nevjere i da će Hrvati biti prisiljeni prieći na stranu neprijatelja, kao što su to već htjeli učiniti. Najveći neprijatelj Austrije dobit će tako za saveznika jedan od najboljih vojničkih naroda na svietu.

Hoće li se moći spriečiti taj porazni razvoj? Priznajem, da mi se budućnost baš ne čini ružičasta. Sve, što je prije rata tjeralo u rat, ostaje još i nakon rata. Hoćemo li naći onog čovjeka, onog snažnog državnika, koga nam Englez Seton Watson želi još god. 1913., da rieši južnoslavensko pitanje i da na jugu obavi Heraklov posao? Jer treba ga riešiti. a ne samo pokušavati da se rieši. A što gledam nespokojno u budućnost, za to imam velike i važne razloge. Veći dio austrijskih političkih tradicija na Balkanu nije samo nedovoljan nego upravo poguban. Austrija ima prije svega tradicije katolicizma. Ali katolicizam, koliko god to bilo bolno za osvjedočenog katolika, izgubio je već skoro bitku na Balkanu. Sve, što je poduzeo na tom nesretnom poluotoku, nije uspjelo. Izgubio je Bugarsku, Latinsko carstvo, uniju, baš sve. Izgleda, da će izgubiti i posljednju kartu, koju ima u ruci. Iz razvoja posljednjih 50 godina nameću mi se vrlo zle slutnje. Sve bijaše izgubljeno, jer se uviek držalo načela: što više tražiti i po mogućnosti što manje dati. Time se dakako nije moglo uspjeti kod realno mislećih naroda Balkana. Bizant bijaše uviek toliko mudar, da je nudio više od Rima, i Rim je uviek igru izgubio. Ja se pak ne mogu oteti dojmu, da se Monarhija dala i previše voditi tom na Balkanu nedovoljnom politikom. Druga tradicija, ugarska, po mogućnosti je još pogubnija. Jer ugarska politika dovela je god. 1409. do odstupanja Dalmacije Veneciji, god. 1463. do gubitka Bosne, god. 1493. do gubitka ciele Hrvatske i god. 1526. do propasti države, samo poradi toga, što se Ugarska nije mogla odreći svoje bezobzirne imperialističke politike. Hoće li je Mađari moći ostaviti nakon rata? Hoće li naći čovjeka, koji će ih uvjeriti, da je to bezuvjetno potrebno?

To je pitanje, čiji domašaj mi svi još ne možemo pravo ocieniti, a koje ćemo shvatiti tek na kraju rata, kad budemo mogli pregledati sve ruševine.

Jer ako se taj čovjek ne nađe, ako nitko ne izvrši taj Heraklov posao, neminovno će nakon jednog ili dva stoljeća valovi Bizanta zapljuskivati na Dravi i vriedit će iste rieči, koje je tirolski mislilac pred 70 godina primjerno na Poljsku: »Tek kad na jugu posvema uspije iztrebljenje latinske (ovdje bi trebalo kazati: latinske i islamske) vjeroizpoviesti, stajat će pred nama biće moskovskog pandemonija u čitavoj svojoj rugobi«.[132]

---

[132] *V 6., sv. str. 51.*

D E V E T I   D I O

RJEŠENJE JUŽNOSLAVENSKOG PITANJA

1. Rješenje problema i svjetski rat

Dugo se nisam mogao odlučiti, da li da s osmim dielom završim ovu knjigu ili da još napišem ovaj deveti dio. Logički zaključak iz mog shvaćanja poviesti pokazuje tako jasno i nuždno pravac, u kome si zamišljam prirodno, izpravno i za Monarhiju probitačno rješenje tog pitanja, da je zapravo suvišno gubiti još na to rieči.

Ali među izkustvima iz ovoga rata nalazi se.i to, da u politici ne odlučuju ni zaključci -ni logika, i da se može dogoditi čak i narodima na vrlo visokom stupnju, da ne mogu prezreti svoje prave probitke, te da svojim stvarnim probitcima predpostavljaju umišljene i sugerirane probitke. To me je potaklo, da napišem još i ovaj deveti dio. Pri tome polazim sa stanovišta, da je taj strašni svjetski rat nastao iz južnoslavenskog pitanja i zapravo odavle morao nastati, jer se to pitanje premalo poznavalo i zbog nedostataka potrebnih uporišta za orientaciju nije moglo stvoriti odluke, da se pravodobno poduzmu potrebni koraci. Zato se s tim pitanjem zatezalo, pa je tako jug Monarhije postao opasno leglo bolesti, iz kojega je nastao, taj veliki zapletaj.

Moje izvode moram započeti kategoričkom tvrdnjom, da Monarhija mora neminovno bez svakog spasa izgubiti južnoslavenske pokrajine, bude li na jugu i dalje vodila istu, politiku.

Poznato mi je sasvim točno, da bih se još pred 10—15 godina takovom tvrdnjom izložio opasnosti, da budem predan državnom odvjetniku ili zatvoren u ludnicu.

No nakon izkustva ovog svjetskog rata nadam se, da me ne će stići ta neugodna sudbina. Sve one, koji će htjeti prigovoriti mojoj tvrdnji, a tih zacielo ne će biti malo, upućujem na činjenicu, kako su krize i s time skopčane opasnosti rasle poput lavine u godinama 1908. do 1909. i zatim 1912. i 1913. i konačno 1914. do 1917. Nadam se, da će ipak uvidjeti, koliko je strm i opasan put, na kome se krećemo.

Nešto se mora dogoditi — to svi osjećaju. Ali što? To je težko pitanje sadašnjice, tim teže, što se u Monarhiji nije nitko našao, tko bi točno znao kazati, što treba učiniti. Budući da sam proučavanjem i mnogogodišnjim bavljenjem južnoslavenskim pitanjem stekao stanoviti kapital u spoznaji, smatram svojom dužnošću, da to ovdje ukratko prikažem. Premda se i sam nisam dovinuo do sasvim jasne, spoznaje, ipak se nadam, da ću moći nešto vriedno pridonieti za odkriće pravog puta.

Zato ću u nastavku najprije razjasniti ona gledišta, koja treba po mome mišljenju držati na umu kao smjernice pri rješavanju južnoslavenskog pitanja. Da si olakšam zadatak, podielit ću ih, pak ću najprije razložiti gledišta vanjske politike, a zatim gledišta unutrašnje politike.

Razmatrajući vanjsku politiku valja prije svega iztaći, da su južnoslavenske pokrajine Monarhije najugroženija točka čitave države. One to bijahu prije rata i ostat će to i nakon jata. Te činjenice ne bijahu si nažalost dovoljno sviestni prije svjetskog rata. O geopolitičkoj prirodi i položaju južnoslavenskih zemalja još uviek ne postoje dovoljno jasne predočbe.

Hrvatska i Slavonija, Dalmacija, te Bosna i Hercegovina, promatrane kao cjelina, a te nam se zemlje — kao što sam već razložio, ne samo u poviestnom i narodnom pogledu, nego i u geopolitičkom uzprkos nekim momentima, koji ih razstavljaju — prikazuju kao prolazno područje između zapadnog diela srednje Europe i Balkanskog poluotoka. Klasični i papinski Rim, Mletci i današnja Italija stalno su nastojali osvojiti te zemlje, da bi time stekli bazu za nastupanje protiv masiva Balkanskog poluotoka i kopneni most do prednje Azije. Prolazno se domoglo tih zemalja također i franačko carstvo, kad je ojačalo i nastupalo protiv Iztoka. Tim zemljama mora proći svako nadiranje srednje Europe u pravcu iztoka. Jednako i obrnuto. Svako nadiranje glavne sile na Balkanskom poluotoku u pravcu srednje Europe mora proći tim zemljama. Zato vidimo, da je Bizant u prvom redu posegnuo za tim zemljama, kad je u doba Komnena u 13. stoljeću htio uzpostaviti na iztoku nekadašnji obseg Rima, čime se zapleo u dugotrajni rat s Ugarskom, tada najbližom srednjoeuropskom vlasti. To isto vidimo i kod prvog nasljednika Bizanta, kod osmanlijske carevine. I ona je nastojala doći u posjed tih zemalja i upotrebljavala ih je kao polaznu točku protiv zapadne i srednje Europe. Te zemlje, koje je Napoleon s pravom nazivao: »stražom iztaknutom do pred vrata Beča«.[1] bijahu stoga uviek mnogo željene i uviek će ih mnogo željeti. Zato je sasvim naravno, da mali Bizant i ujedinjena Italija pružaju svoje ruke tako pohlepno za tim zemljama, i ne treba si utvarati, da će na svršetku ovoga rata, ma kako on izpao, ta nastojanja biti jednom za svagda dokrajčena.

Bijaše veliki nedostatak, što u Austriji ne bijahu dovoljno sviestni važnosti tih zemalja i kako su one ugrožene. Razlog se tome nalazi u poviestnom razvitku. Počevši od 18. stoljeća nastupala je Austrija ofenzivno na Apeninskom i Balkanskom poluotoku, na obje strane stjecala je zemlje oslanjajući se na činjenicu, da je jača i da na oba područja vladaju nezadovoljavajući i politički nesređeni odnosi. U 19. stoljeću dolazi na oba poluotoka do stanovite promjene. Pokreću se nastojanja oko ujedinjenja, koja su na Apeninskom poluotoku okrunjena uspjehom, i oko sredine 19. stoljeća započinje ofenzivni nastup Apeninskog poluotoka protiv Austrije. Od god. 1860. započinju pokreti oko ujedinjenja i u središnjoj balkanskoj državi, i ona nastupa odmah ofenzivno, premda se to dosele nije primjećivalo. Oba pokreta, onaj s Apenina i onaj iz sredine Balkana, prelaze odmah na austrougarsko područje i na-

[1] *VII. -I., sv. II., str. 556.*

stoje organizirati u svrhu vlastitog etničkog osvajanja razne tamo postojeće ostatke iz prijašnjih poviestnih razdoblja razvoja. To je osobito dobro uspjelo maloj središnjoj balkanskoj državi, tim bolje, što se to uobće nije zapažalo, jer se zapravo sve zbivalo pod vjerskim plaštem. Protiv oba pokreta, koji su se prožimali, nije se nažalost suprotstavilo poželjnom odlučnošću i snagom. Činjenica je, da se Austrija od druge polovice 19. stoljeća nalazi u obrani, i da je stjecanje Bosne i Hercegovine bio obranbeni čin, državna akcija, da se osigura posjed Dalmacije.

No pogoršanje našeg položaja na jugu nisu zapravo shvatili široki krugovi naše javnosti. Još uviek se živi u osjećaju prevlasti, koji potječe iz razdoblja naše ofenzive, ali danas više nije na mjestu, jer su oba neprijatelja prešla u navalu, naglo napreduju, te su već na nekim područjima dokazali, da su nam ravnopravni.

Sada ćemo malo razgledati obje sile, koje priete našem južnoslavenskom posjedu u njihovu predvidivom obliku nakon rata.

1. Što se Italije tiče, ovaj rat po svojoj naravi ne može donieti odluke. Uzimam, da je sigurno, da Italija protiv nas ne će uspjeti svojim objavljenim ratnim ciljevima. Sasvim je svejedno, da li će rat završiti malim zemljištnim dobitkom za nas ili za Italiju, ili će svršiti podpuno neodlučno. U dogledno vrieme ne možemo postati prijatelji, moramo dakle ostati neprijatelji. Italija će dakle stalno igrati ulogu, koju joj propisuje njen geopolitički položaj i njena predaja.

Buduća uloga Italije jasno je uostalom ocrtana. Prema jednoj viesti dopisnog ureda od 16. travnja 1916. rekao je zastupnik Foscari u talijanskom parlamentu s obzirom na zemljištne težnje Italije, da se one ne ograničuju samo na Trient i Trst, *nego da obuhvaćaju također i Istru s Riekom i Dalmaciju do Neretve zajedno s otocima.* Samo ako se ti zahtjevi podpuno izpune, talijanski vojnici nisu badava krvarili. U tome Italija ne može dopustiti srbske zahtjeve. Ako bi Srbi htjeli u Dalmaciji za sebe iskoristiti vjerski koeficient, stoji tome nasuprot, da je katolička Dalmacija protivna pravoslavnoj Srbiji. Foscari zahtieva također, »da talijanska vlada uobće upotriebi više rieči i više novaca, da se u inozemstvu stekne simpatičnije razumievanje za moralnu i političku ulogu Italije«.

Talijanski ministar predsjednik Boselli govorio je dne 4. prosinca 1916. prigodom otvaranja parlamenta: »Ali sve žrtve idealizirat će genij domovine i one će dovesti do pobjede, *koja će Italiji dati narode, zemlje i mora, na kojima se nekad vijala zastava Venecije. Drugačije se mir u Rimu ne može zamisliti.»*[2]

Tko je iole razuman, ne će moći smatrati, da će nakon rata izumrieti same od sebe sve težnje, koje bijahu dovoljno snažne, da izazovu rat između Italije i nas, i koje počivaju na tako snažnim tradicionalnim i geopolitičkim temeljima. Nakon rata računati nam je dakle s činjenicom, da je:

a) sjedinjena Italija službeno usvojila tradicionalne aspiracije Venecije na drugu obalu Jadrana. Pri tome ne valja zaboraviti, da su mletački duždevi počevši od Ordelafa Falierija (1094.) nosili naslov vojvode Dal-

---

[2] *»Pester Lloyd« od 7. prosinca 1916.*

macije i Hrvatske,[3] da su Mletčani opetovano vodili krvave ratove s ugarskim kraljevima zbog hrvatskih zemalja, koji su se također tako završili, da je Ugarska sredinom 15. stoljeća izgubila u korist Mletčana skoro cielu iztočnu obalu Jadrana;

b) da ćemo nakon rata morati računati s pojačanom djelatnošću Italije u hrvatskim zemljama i da Italija ne će štedjeti ni »novaca ni liepih rieči«, da stekne »simpatičnije razumievanje za njenu moralnu i političku ulogu«. Pri tome ne valja smetnuti s uma, da Venecija razpolaže u tom pravcu upravo sjajnom tradicijom i da je bila upravo nedostiživa u huškanju svih političkih činbenika u Hrvatskoj. Ta ona ne bijaše badava politički pokrajni odvjetak i učenik Bizanta. Ta rovarenja Venecije, koja su išla za političkom ekspanzijom, bijahu toliki neumorna i nepodnošljiva, da su sve susjede dovela do zdvajanja, kao što sam to već pokazao na primjeru Dubrovačke republike, koja si nije znala drugačije pomoći, nego da darivanjem Turskoj stvori tursko zemljište, umjetnu tursku granicu između sebe i Venecije;

c) da talijanske aspiracije idu zasada tamo do Neretve, iz čega se može zaključivati na razgraničenje interesnih sfera između Italije i Srbastva. Monarhija mora dakle računati s time, da će poslije rata talijanski i srbski upliv nastupati zajednički protiv Monarhije, a to je uostalom pojava, koja imade za sobom častnu tradiciju, budući da je možemo sliediti unatrag sve do Nemanjića i osobito do cara Stjepana Dušana.

2. No s obzirom na Srbe, ovaj rat ne će donieti odluke. Izgleda, da se u Monarhiji pripisivalo previše krivnje zbog nepodnošljivih prilika dinastiji Karađorđevića, a to počiva na zabuni, kako sam dokazao. Srbski pokret će i nadalje postojati bez obzira na to, da li će čitav danas okupirani srbski teritorij doći trajno pod našu vlast ili će ponovno uzkrsnuti Srbija. Pri tome je sasvim svejedno, hoće li na srbskora priestolju sjediti jedan Karađorđević, Petrović-Njegoš ili netko treći. U Srbiji će se moći održati samo ona dinastija, koja će služiti »nacionalnoj misli«, jer širenje i osvajanje su biće i sadržaj srbstva. Ta *Đorđević* nam je rekao: »da je nacionalno poslanje srbstva mnogo važnije od sudbine narodnih dinastija«.[4] Kad bi se pri sklapanju mira potvrdili sadašnji posjedovni odnosi, brinut će se za održavanje »nacionalne misije«, u prvom redu množtvo izbjeglica, a u drugom redu Rusija, koja će, time razpolagati mogućnošću, da u tkivu Austro-Ugarske poduzme u svako doba pokušaje miniranja.

Austro-Ugarskoj je nedostajala sve do ovog rata i prava predočba čitavog pojma Bizanta, a osobito njegove unutarnje istovjetnosti, njegove dalekosežne solidarnosti, međusobnog privlačenja i veličanstvenog, nepoštednog nastojanja oko jedinstva, koje prelazi preko svih političkih probitaka.

Osim na *Zemovićevo* djelo, na koje sam već upozorio na str. 306. koji bi odmah po svršetku ovog rata htio započeti pripreme za nove ratove, htio bih još upozoriti na srbsku brošuru »Naša budućnost«, koja je u jesen g. 1916. izašla u Zenici, u kojoj se Srbstvo sokoli, da uz-

[3] *IX. – 5., sv. I, str. 165.*
[4] *VII. – 28., str. 127.*

traje kod svojih ideala i da ne izgubi hrabrosti, jer da će se svi gubitci moći nadoknaditi,

I u tom pravcu ne će biti nikakve promjene, tim manje, što se upravo tehnički može samo malo učiniti u subskom pitanju, kao što ćemo još kasnije vidjeti, tako dugo, dok glavni pravci dojakošnje državne politike ostanu nepromienjeni. Došavši nakon nekoliko godina opet do daha, stvar će početi iznova. Samo oblik će se promieniti i prilagoditi kasnijim prilikama.

Zato ću ukratko sabrati: Nakon rata će se Monarhija na jugu nalaziti u otežanom položaju, i njene južnoslavenske pokrajine bit će jače, jer s dvie strane, ugrožene. Zato je sa stanovišta državnih probitaka bezuvjetno potrebno, da se u južnoslavenskim pokrajinama stvore po mogućnosti zdrave, uređene prilike, u kojima će biti unutarnje ravnoteže.

2. Prvi korak k rješenju južnoslavenskog pitanja

Da je rješenje južnoslavenskog pitanja prva i neodloživa potreba cjelokupne države, spomenuli su već prije najbolji ljudi u državi. Nakon rata će ta spoznaja nesavladivo prodrieti i u šire krugove pučanstva; s time valja računati kao s utvrđenom činjenicom. Upozorujem na spomenutu već ratno-političku brošuru E. V. *Zenkera,* koji je mišljenja: »Ali kao otvorena rana ne može južnoslavensko pitanje još i dalje postojati«.[5]

Ta spoznaja je izpravna. Ja bih je još proširio u jednom pravcu i kazao; »Nema obnove Austro-Ugarske bez izpravnog rješenja južnoslavenskog pitanja. Ne rieši li se to pitanje ili ne nađe li se izpravno rješenje, iz južnoslavenskog pitanja će neminovno uviek ponovno nastati nove krize i potresi, koji ne će dati, da se država primiri i sabere, što joj je toliko nuždno i potrebno, niti da joj zaciele rane prouzročene ratom.

Iz predhodnog poglavlja mogli smo doći do spoznaje, da sadašnji rat ne će sa svieta odstraniti južnoslavenskog pitanja, nego da na njemu ne će zapravo ništa izmieniti. Ono će nakon rata postojati upravo kao i prije rata, tim više, što srbski upliv u Monarhiji počiva na čvrstim temeljima: na crkvenoj osvajačkoj organizaciji, koju je stvorila pećka patriarhija, na dosele stečenim političkim prednostima, na izvrstnoj gospodarskoj organizaciji i zatim na neuporedivoj prilici za stjecanje prednosti u neizbježivim nacionalnim borbama unutar Monarhije, vještom politikom laviranja, izrabljivanja konjunkture i međusobnog huškanja pojedinih naroda. Jedino, što smo vjerojatno stekli, bit će bolji pregled nad svim ostalim pitanjima u vezi s južnoslavenskim pitanjem, a zatim i spoznaja, koliko je ono opasno i sudbonosno po Monarhiju.

Treba naglasiti, da se južnoslavensko pitanje može riešiti samo s pomoću unutarnje politike, onim načinom, koji nažalost nije uspio prije rata. S obzirom na polučeni neuspjeh, valja pri tome postupati s najvećom opreznošću nakon zrelog razmišljanja.

---

[5] *VII 33., str. 50.*

Sada ću razložiti ona načela usnutrašnje državne politike, koja valja po mom mišljenju smatrati preduvjetom za ispravno rješenje južnoslavenskog pitanja. To su zapravo tri vrlo jednostavna načela:

1. U samoj državi treba onemogućiti razvitak i pomaganje centrifugalnih nastojanja.

2. Treba zatvoriti vrata prelaženju utjecaja iz neprijateljskog inozemstva u vlastite zemlje.

3. Treba u tuzemstvu stvoriti takve političke prilike, socialne i gospodarske odnose, koji će sami od sebe djelovati u tom pravcu.

Koliko god su te tri točke na prvi pogled vrlo jednostavne, toliko je njihovo provođenje u praktičnoj politici zamršeno.

Nismo se bez razloga toliko obzirno pozabavili najnovijom poviešću južnoslavenskih pokrajina u sedmom dielu ove knjige; tamo smo naišli na najviše momenata, koji su potrebni za rješenje netom spomenutih triju točaka. Hoćemo li ih konkretnije izraziti, moramo postavitš sliedeće zahtjeve:

1. Srbi i Talijani ne smiju više biti na jugu nezamjenljivi saveznici državne vlasti, jer upravo iz ove okolnosti crpla su ta dva elementa svoju snagu, koja se konačno okrenula protiv države, a to će se ubuduće sasvim naravno opetovati.

2. Treba izlučiti i učiniti neškodljivim onaj element, ono pravo leglo bolesti, koje zovemo »duhom pokvarenog smisla dualizma«, čija namjera bijaše uviek, da usmjeri državnu vlast na štetu Hrvata i da sklapa saveze kao one navedene pod 1.

3. Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu valja osloboditi od djelovanja načela diobe, koje je sadržano u dualizmu, jer je to načelo glavno leglo bolesti na jugu. To je potrebno poradi toga, što su te zemlje iz geografsko-političkih, gospodarsko-političkih, a i narodno-političkih razloga nedjeljive, pa je svaka dioba nasilni čin, koji mora. da bude na štetu tih zemalja i Monarhije kao cjeline.

Ta tvrdnja izgleda možda malo paradoksalna s obzirom na činjenicu, da su spomenute pokrajine stoljećima međusobno odieljene i da su te tri zemlje 1. Hrvatska i Slavonija, 2. Dalmacija i 3. Bosna i Hercegovina historijsko-politički posebna područja prilične starosti. Pa ipak je tako, kao što tvrdim, a to ću odmah dokazati.

Već smo se u onom poglavlju drugoga diela pozabavili zemljištnom razcjepkanošću Hrvatske i vidjeli smo u četvrtom dielu, da su politički i vjerski momenti razderali jedinstveno hrvatsko narodno područje u katoličku Hrvatsku i bogumilsku Hrvatsku (Bosnu). Taj razcjep, koji se iznutra porodio, i tu slabost Hrvata, koja je odatle nastala, izkoristili su spomenuti već stalni kandidati za posjed hrvatskih zemalja, *apeninska* država i *balkanska* država, da po mogućnosti prigrabe što više od politički toliko vriednog hrvatskog zemljišta. *Današnja historijsko-politička razdioba na tri diela, ovog samog po sebi koliko gospodarsko-politički toliko geopolitički jedinstvenog područja, samo je posljedak borbe triju kandidata, apeninske vlasti, balkanske vlasti i srednje Europe o posjed hrvatskih zemalja.* Iz te stoljetne borbe proizašla je današnja razdioba na troje, jer je svaki

od ta tri kandidata držao u svome posjedu toliko, koliko je u skladu sa zemljopisnim uvjetima upravo mogao držati.

Dalmacija je ono područje, koje se prikazuje apeninskoj sili politički i gospodarski najlakše savladivo. Odieljena od pozadine na sjeveru Velebitom, na iztoku dinarskim Alpama, a dalje na jugu jadranskim prigorjem, posjeduje ta klimatski Italiji toliko slična zemlja prirodnu privlačnu snagu za Italiju. Politički i zemljopisno odieljena, Dalmacija je zbog spomenutih momenata kao i zbog svoje prošlosti i tradicije stalan poziv preko jadranskim uplivima, da se ondje politički i gospodarski proširuju. Posebni položaj Dalmacije je stalan podražaj i otvorena vrata za sve centrifugalne uplive, koji dolaze s druge strane Jadrana. Ta se vrata mogu samo tako zatvoriti, da se Dalmacija uklopi u jednu višu, političku, gospodarsko-zemljopisnu i nacionalno prirodnu jedinicu i da se po mogućnosti što podpunije s njom stopi. Daljnje je podržavanje Dalmacije kao posebnog područja samo podupiranje i podgrijavanje talijanskih težnja na Dalmaciju, jer je s poviestnog gledišta Dalmacija samo pojam latinskog narodnog posjeda na slavenskoj iztočnoj obali Jadrana.

Da pokažem, koliko Dalmacija djeluje na maštu Romana i kako ona ubuduće mora uviek tako djelovati, navest ću ovdje neka razmatranja dvaju talijanskih učenjaka: »Biće Ilirije moglo bi se definirati kao odraz Italije u moralnom i fizičkom pogledu.« — »Ovdje na obali, ne više na surovim bregovima pozadine, lome se sunčani traci, pod kojima uspievaju loza i masline. Kao da će se sad oni ponovno odraziti na obali prešavši iz Italije preko morskog zrcala.« — »Italija je uviek snažno utjecala na duhovni život stanovnika Dalmacije.« Ovom rečenicom započinje *Mussafia* svoju poviest talijanske književnosti. »Od vremena klasične starine sve do danas obalni su gradovi Dalmacije u njenim poviestnim granicama već više puta od Italije dobili ili preobličili svoj jezik. Točka, koja im je sjala, pomicala se već prema političkim i trgovačkim prilikama, i to svaki put na sjever. Vodeći element bijahu ponajprije grčke lađe kolonista i trgovaca iz Sirakuze, zatim latinske trireme od Brindizija i Ravene, kasnije mletačke galere, a danas su ti silni nasljednici galera sv. Marka: parobrodi iz grada sv. Justina (Trsta).«

»Nije zadatak ovog djela razpravljati *o dvie nove faze talijanstva Dalmacije«. ...* i t. d.[6] Kad jedan Talijan ovako piše u spomenici bečke akademije znanosti, lako si je predstaviti, kakve se misli goje kod kuće u onoj vrućoj zemlji, gdje cvatu limuni. Praktične posljedice toga izkusili smo u sadašnjem ratu.

Tvrdim također, da se pri toj njihovoj požudi krije sasvim prirodni zakon. Bogato razvedene obale Dalmacije privlače neodoljivo sasvim prirodno sve suvišne političke, kulturne, gospodarske i narodne snage suprotne slabo razvedene obale Apeninskog poluotoka tim većma, što su slabije veze, koje spajaju Dalmaciju s njenom pozadinom.

Prema tome je sasvim logično, da je autonomija tih krajeva i njihovo po mogućnosti što jače odcjepljenje od pozadine, glavni zahtjev talijanske stranke na istočnoj obali Jadrana, i to jednako u Dalmaciji kao

---

[6] *IX. 6., sv. I, str. 1. i 2.*

i na Rieci, pa je ta stranka po tome zahtjevu dobila i ime autonomističke ili autonomaške stranke. Upravo je tragično, da je naša državna vlast već više od 100 godina mislila, da mora pomagati ta nastojanja, i nije uvidjela, da Talijani rade samo u vlastitom probitku, a ne u probitku Monarhije, i da su ti »vlastiti probitci» neizlječivi centrifugalni element.

Treba svakako ustanoviti, da održanje posebnog položaja Dalmacije znači stalno i veliko neizkorjenjivo ugrožavanje probitaka Monarhije na jugu.

Sasvim je slično i s Bosnom i Hercegovinom. Ove dvie pokrajine jesu stube, koje spajaju središnje balkansko poprečno gorje s panonskom ravnicom. Svaki vlastodržac na Balkanu, a osobito svaki posjednik zapadnog diela središnjeg balkanskog poprečnog gorja, a to je po našem današnjem mjestopisnom rječniku Stara Srbija, Sandžak i Crna Gora, mora nastojati, da stekne Bosnu iz stratežkih i gospodarskih razloga. To bijaše i uviek će biti geopolitički temelj srbskih težnja za Bosnom i Hercegovinom, jer Bosna i Hercegovina su prirodno, zemljopisno favorizirano područje za širenje prema sjeverozapadu. Taj potez samo još pojačava bogato razvedena dalmatinska obala, koja privlači promet Srbije mnogo jače, nego slabo razvedena obala Crne Gore i sjeverne Albanije,

Monarhija mora dakle računati s okolnošću, da svaka sila, koja se na Balkanu podigne i stekne središnje balkansko poprečno gorje, mora nastojati prirodno i neodstupno doći u posjed Bosne i Hercegovine.

Zato vidimo već u 9. stoljeću naprezanja Srbije, da podloži Bosnu svojoj vlasti, što je dosele hrvatska plemićka rasa znala uviek spriečiti. Vidimo također, da su Bosna i Hercegovina bile do god. 1878. napried iztaknuti postav Osmanlija, prvog nasljednika Bizanta. Granice Bosne predstavljaju crtu, koju je najlakše braniti protiv nadirajuće zapadne i srednje Europe. Prema sjeveru i sjeverozapadu, dakle protiv srednje Europe, to je linija Save i Une, a protiv zapadne Europe Dinara i jadransko pribrežje. Protiv Zapada je Bosna izvrstno zaštićena, nešto slabije protiv sjevera i sjeverozapada. Ipak je Turska mogla držati tu crtu i poslije karlovačkog mira, sve do okupacije (1699.—1878.), dakle blizu dvie stotine godina. Osim političkih i etničkih momenata, djelovala je tu također i okolnost, da je položaj balkanske vlasti u Bosni uviek povoljniji od položaja srednje Europe, jer dok balkanska vlast ima pred sobom silazno zemljište, mora se srednja Europa boriti protiv uzlaznoga. Taj moment valja uzeti osobito u obzir pri etničkom širenju. Ta okolnost ide osobito u prilog Srbima. što sam i na drugom mjestu već primjereno iztaknuo.

Budući da je tursko carstvo odstupilo, nastoji sad Srbija, da preuzme ulogu središnje balkanske vlasti, i ja sam već u 6. dielu nastojao prikazati, da Srbija razpolaže za tu ulogu veličanstvenom osnovom i još veličanstvenijom provedbenom spravom, srbsko-pravoslavnom narodnom Crkvom.

Bosna i Hercegovina su stoga zemlje, koje su oduviek bile otvorene

srbskom nadiranju, odnosno bizantskom uplivu. A na tome se ne će ništa izmieniti, pa makar se crnožuti stupovi ne budu nalazili na Metaljci ili kod Avtovca. To bi moglo položaj samo još pogoršati. U tome se slažem s Cvijićem, koji veli: »Austro-Ugarska bi bila zdravija i snažnija, ne samo, kad ne bi pokušala još i nadalje napadati na srbski narod, nego i kad bi se riešila onih svojih dielova, koje sada posjeduje.« Moje se mišljenje razilazi od Cvijićeva u toliko, što se Monarhija ne treba riešiti svog posjeda, kakav bijaše na početku rata, jer u Austriji ima doduše srbskih manjina, ali nema nigdje srbskog zemljištnog narodnog posjeda.

Sasvim jednako kao i talijanska metoda, koja je na svoju političku zastavu upisala autonomiju Dalmacije, zahtievaju sve srbske stranke i kolovođe u Monarhiji i izvan nje autonomiju Bosne i Hercegovine. Kod jednih i drugih nalazi se u tom zahtjevu ista primisao: uzdržati vlastitim aspiracijama povoljne momente, sadržane u posebnom položaju tih područja, i izkoristiti ih za osvajanje tih toliko žuđenih zemalja.

One sile, koje su izvojštile posebni položaj Dalmacije i Bosne, imale su svoje središte daleko izvan domašaja tih zemalja i trudile su se, da ih što jače povežu s vlastitim svojim središtima. Te sile bijahu i neprijateljski raspoložene prema Austro-Ugarskoj. To vriedi još i u većoj mjeri o političkim subjektima, koji su danas preuzeli njihovu ulogu. Prema Austro-Ugarskoj te su sile nedvojbeno centrifugalne.

Možemo dakle s punim pravom uztvrditi, da posebni položaj Dalmacije i Bosne uzprkos svojoj častnoj starosti ne protuslovi mojoj konstataciji, da te zemlje spadaju zajedno k Hrvatskoj i Slavoniji i sačinjavaju s njome jedno jedinstveno područje.

Mogu si prištedjeti dokazivati izravnim dokazom moju neizravnu tvrdnju, da Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina pripadaju zajedno. Taj zadatak riešio je uzorno austrijski politički pisac grof *Creneville* u svojoj studiji: »Prirodna pripadnost Bosne«[7] (Bosniens natürliche Zugehörigkeit). Opetujem, da je taj pisac izvrstno dokazao[8] geopplitičku i gospodarsku pripadnost Bosne Hrvatskoj i Dalmaciji, i došao do zaključka, da bi ujedinjenje svih triju zemalja u jedinstveno zakonodavno područje dalo jedno prirodno, a zato i svrsishodno i trajno državopravno tielo.[9]

Sabravši sve prikazane opasnosti za održanje posebnog položaja Dalmacije i Bosne i Hercegovine, te uzevši u obzir njihovo prirodno jedinstvo i prednosti njihova državopravnog ujedinjenja, dolazim do zaključka: »Prvi korak rješenju južnoslavenskog pitanja sastoji se u ujedinjenju dosele razstavljenih posebnih područja Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine u jedno jedinstveno upravno područje.

3. Potreba ujedinjenja triju posebnih područja

Mišljenja sam doduše, da sam već dovoljno razjasnio bezuvjetnu potrebu ujedinjenja Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Herce-

---

[7] *IX. - 4.*
[8] *IX. - 4., str. 403. i 404.*
[9] *IX. - 4., str. 405.*

govine. Ali uzevši u obzir sve zapreke, na koje mora naići provođenje ove mjere, i to ne samo zapreke političke naravi, kakve smo vidjeli i pri projektu trializma (str. 366.), nego i zapreke državopravne i upravno tehničke naravi, smatram, da je potrebno još daljnjim razmatranjem obrazložiti bezuvjetnu potrebu spomenutog sjedinjenja.

Ovo ujedinjenje bezuvjetno je potrebno u prvome redu poradi toga, što je drugačije rješenje nemoguće. Mislim, da sam dokazao neodrživost današnjeg stanja, u kome su te zemlje odieljene, a još više dokazala je to sila činjenica. Jedan pokušaj nove diobe južnoslavenskog posjeda, mogao bi imati samo loše posljedice. Dioba južnoslavenskih zemalja morala bi početi diobom Bosne. No kako bi se to dojmilo Bosanaca i Hercegovaca, kad bi sad — kad su u vatrenoj kušnji svjetskog rata dokazali svoju izvanrednu vjernost, požrtvovnost i vojničku vriednost prema Monarhiji — najednom bili za to tako nagrađeni, da se njihova stoljećima jedinstvena domovina razdieli i njihov politički i gospodarski položaj pogorša? Jer ne može biti nikakove sumnje, da bi ovo potonje bilo nuždna posljedica diobe. Pa onda, kako da se izvrši takva podjela? U obzir dolazi samo pravac povučen sa sjevera prema jugu uz tok Vrbasa ili Bosne. Takva dioba ne bi uklonila zle posljedice načela diobe, nego bi ih samo još pojačala jednako u političkom kao i u gospodarskom pogledu. Iztočna polovica pala bi pod prijašnji srbski, a zapadna polovica pod pojačani talijanski upliv, jer bi političko nezadovoljstvo i gospodarska nesposobnost za život samo još pojačali izvanjske uplive.

Hoćemo li stvoriti jasnu sliku o potrebi ujedinjenja spomenutih zemalja, svakako nam se preporuča pogledati, šta su u tome pravcu učinili predhodnici Monarhije u tim zemljama.

Rimljani su za Diokleciana spojili Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i jugozapadnu Hrvatsku sve do Kupe u jednu jedinstvenu pokrajinu, u t. zv. Dalmaciju Salonitanu ili Dalmaciju Superior za razliku od Dalmacije Inferior ili Praevalitane. Pod rimskom su vladom te pokrajine doživjele svoje sjajno doba, koje ni prije ni kasnije više nisu mogli postići.

Isto tako postupali su i Turci. Oni ujediniše u jedan pašaluk sve područje spomenutih danas austrougarskih pokrajina, u koliko bijahu u turskom posjedu. Po opisu Hadži Kalfe i Ajni Alije obuhvaćao je bosanski pašaluk početkom 17. stoljeća ove sandžake: 1. Bosna (pašin sandžak), 2. Klis (Klis u Dalmaciji), 3. Ersek (Hercegovina), 4. Isvornik (Zvornik), 5. Požega, 6, Rahoidža (Orahovica u Slavoniji), 7. Zacna-Cernik (Donja Slavonija), 8. Krka (Sjeverna Dalmacija oko Šibenika), 9. Bihać (Sjeverozapadna Bosna), 10. Lika (Južna Hrvatska).[10]

Vidimo dakle: mora da su po sriedi stvarni, geopolitički razlozi, koji zahtievaju ujedinjenje tih zemalja u jedno upravno područje.

No Monarhija ne smije izgubiti s vida ni jednog posebnog razloga. Kao što sam ustanovio, južnoslavenske zemlje su najugroženija točka u državi. Na nekim mjestima upozorio sam i na nevjerojatno čvrstu vjeru

---

[10] *IV. - 13., str. 163.*

u pobjedu našeg malenog neprijatelja na jugoiztoku. Ta se vjera upire djelomično na vjersku prirodu njegova nastojanja, a djelomice na njegove stvarne i zapanjujuće uspjehe, što ih je uspio polučiti tokom posljednjih stotinu godina. Njegovi politički uspjesi oslanjaju se između ostalog u biti na dva momenta; na potanko poznavanje prilika na jugu i na jedinstveno vodstvo njegove politike, a upravo toga nedostajaše Monarhiji. Južnoslavensko pitanje bijaše u Beču i Budimpešti pitanje drugoga reda, osim toga se osjećalo, da njegovo rješenje god. 1867. nije uspjelo, ali nitko nije znao u čemu je stvar, i zato se s njime postupalo omalovažujući ga, kao s neugodnim predmetom u imovniku. Sasvim drugačije bijaše to u Srbiji. Tamo bijaše ono glavno pitanje nacionalne politike, bijaše glavna točka »nacionalne misije«, kojom se zanimahu najbolje glave u državi, a po njemu se upravljala i politika čitave zemlje. Zato se ne smijemo začuditi, što je srbska politika bila mnogo bolje usmjerena i što je njen rad bio svrsishodniji i uspješniji od rada austrijske politike.

No odlučno bijaše pri tome još sliedeće: srbska politika bijaše vođena jedinstveno iz Beograda. Na jugu bijahu naprotiv 3 vlade, od kojih je svaka zavisila od 3 razna središta. Svaka od tih triju vlada vodila je svoju vlastitu politiku, promatrala je čitav problem sa svog vlastitog, većinom preuzkogrudnog stanovišta, a nije sasvim prirodno ni mogla pregledati čitavi taj kompleks pitanja. Svaka od te tri vlade činila je na vlastiti račun i pogibelj svoje vlastite pogrješke. Izkustva jedne vlade većinom nisu koristila drugoj vladi. Dobronamjerne reforme, kao na pr. srbska crkvena i školska organizacija u Bosni, ustanovljene su naknadno kao težke pogrješke. Pri imenovanju glavara tih triju vlada obično se najmanje gledalo na osobito osposobljenje i poznavanje južnoslavenskog pitanja, pa fe zato sasvim prirodno, da su prema tome izpali i posijedci.

Ne smijenio ni pregledati, da je razdioba južnoslavenskih pokrajina na tri diela bila upravo jedan od preduvjeta srbskih uspjeha na jugu. Riedkom spretnošću znali su Srbi pokrenuti svoju polugu upravo u onom upravnom području, gdje su prilike za njih bile najpovoljnije; treba si dovesti u pamet i razvoj stvari pri riečkoj rezoluciji. To je jedan dio tajne srbskih uspjeha na jugu.

Prema jedinstveno i prikladno vođenoj politici našeg neprijatelja, koja nije prezala ni pred kakvim sredstvima, stajalo je s naše strane više vlada, koje ni po svom prirodnom djelokrugu, a ni s obzirom na pregled položaja ne bijahu dorasle protivniku i zato počinjahu jednu pogrješku za drugom.

Zato tvrdim: Monarhija će se moći suprotstaviti rovarenju i sustavnom podkopavanju svojih vlastitih temelja snage na jugu samo jedinstvenim vodstvom triju hrvatskih posebnih područja, a to se može samo postići sjedinjenjem, koje tražim.

Mojim poviestnim razlaganjem nastojao sam pokazati, kako je gospodarska zaostalost ili, bolje, gospodarska bieda postala u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji važnim političkim činbenikom. Postala je to tim

većma, što je uzporedba s kraljevinom Srbijom izpala sasvim na štetu Monarhije. Srbi su zato i posvuda tu okolnost iskoristili za sebe, kao što sam to već više puta iztaknuo.

Đorđević piše na pr.: »Jedan od glavnih razloga, što ih je u korist okupacije Austrija iznosila na berlinskom kongresu, bijaše: dobiti zaleđe Dalmacije. Velevlasti nisu pitale stanovničtvo tih dviju pokrajina za njihove želje. One dadoše Austriji to zaleđe. U trideset godina okupacije, nije Austrija spojila to toliko žuđeno zaleđe niti jednom željeznicom s Dalmacijom. Te zemlje ostadoše jedna drugoj ono, što bijahu već prije okupacije. Dalmacija je ostala i nakon okupacije najzaostalijom pokrajinom države u kulturnom pogledu, što je već i prije bila. Dalmacija stoji u tom pravcu lošije od zemalja, koje su se oslobodile istom nakon berlinskog kongresa«.[11]

Dojam toga bijaše snažan, tim većma, što je to nažalost većim dielom istina, a dojmilo se ne samo na središnjim mjestima, nego i u samim južnoslavenskim pokrajinama. Tako na pr. piše *Baernreither* u svojoj znamenitoj, često već spominjanoj brošuri: »Na nama je da postignemo, da uzporedba između družtvovnih i gospodarskih prilika u kraljevini Srbiji i onih u našim zemljama, izpadne nedvojbeno i neoborivo u našu korist«.[12]

Gospodarska zaostalost na jugu je rezultanta mnogih komponenata, i ja sam u svojim poviestnim razmatranjima nastojao iztaknuti neke bitne momente. Već sam također spomenuo, što bih i ovdje htio još jednom naglasiti kao glavni moment gospodarske zaostalosti. Glavni razlog gospodarske zaostalosti je neprirodna podjela jedinstvenih hrvatskih zemalja u tri politička posebna područja. Nijedno od ta tri područja, ni Hrvatska i Slavonija, ni Dalmacija, a ni Bosna i Hercegovina, ne razpolažu u današnjem svom obliku uvjetima za uspješni gospodarski razvitak.

Dalmacija je prirodna pontorska obala Bosne. Odieliti jednu obalu od njenog prirodnog zaleđa političkim granicama, nesumnjivo je gospodarsko-politički nesmisao. Posljedice te diobe pokazaše se tim djelotvornije, što Dalmacija ima samo jednu mogućnost gospodarskog života, koja se može ostvariti u dva oblika. Ona na; svaki način živi od pomorstva, ali pomorstvo se ili oslanja na drugu obalu Jadrana ili posreduje promet svog zaleđa sa svjetskim prometom. Jednim od tih oblika življahu dalmatinski obalni gradovi pod mletačkom vlašću, a drugim oblikom življaše slobodni grad Dubrovnik. Prvi oblik Monarhija ne smije trpjeti, jer bi značio gospodarsko prodiranje Italije u Dalmaciju,— a taj razvoj je Italija pokušala potaknuti ionako već prije rata. Drugi oblik ne bijaše moguć, jer se izpriečiše političke granice. Preduvjet za takav oblik života bio bi pomno izrađen suvremeni prometni sustav, dok Dalmacija danas uobće nema nikakve veze željeznicom normalnog kolosieka. a masiv sjeverne Dalmacije uobće nema željezničke veze s Monarhijom.[13]

S obzirom na Bosnu i Hercegovinu postoje slične prilike. Dalmacija je prirodna obala tih zemalja. No i Bosna je sadašnjom političkom podje-

---

[11] *VII. -28., str. 28.*
[12] *V. -12., str. 30.*
[13] *Takozvana Steinbeissova (danas Šipadova) veleobrtna željeznica od Priedora do Knina, ne bijaše do početka rata pristupačna obćoj upotrebi.*

lom odrezana od mora, od temelja svakog ekonomskog napredka. Ovdje treba možda spomenuti, da je u doba bosanskih kraljeva bilo njihovo glavno nastojanje, da steknu dalmatinsku obalu i da premoste jaz između katoličkih i bogumilskih Hrvata. Nu ta su se nastojanja razbila na prevelikim vjerskim protivštinama.

Zato tvrdim, da Bosna i Hercegovina mogu tek onda pravo procvasti, kad nestane političke granice, koja ih dieli od mora i koja danas više nije uvjetovana nijednim bitnim državnim probitkom.

Sasvim je tako i s Hrvatskom i Slavonijom. Njen dugoljasti, uzki, na južnu granicu Ugarske naslonjeni oblik razlogom je, što se ta pokrajina sama ne može gospodarski odrvati Ugarskoj. Veći, jedinstveniji, jači i bolje organizirani gospodarski organizam Ugarske djeluje poput sisaljke, koja siše gospodarske snage tih pokrajina, odnosno vuče ih na jednu stranu, prema kojoj ne naginje prirodno narodno-gospodarstveno obilježje te zemlje. To obilježje naginje više prema Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, poradi prirodnog nastojanja oko prilaza k moru i oko jedne razumne autarkije. Da bi se to utvrdilo na jednom uvjerljivom primjeru, spomenut ću sliedeće: južnoj Hrvatskoj (Lici) potreban je za prehranu slavonski kukuruz. No Ličanin ne kupuje svog kukuruza u Slavoniji, nego u Pešti. Ta pumpaška djelatnost Ugarske, koja leži dobrim dielom u centralističkoj tendenciji ugarske tarifne politike na željeznicama i ugarske politike u građenju željeznica, učinila je, da slavonski kukuruz gravitira u Peštu, pa ga ionako već siromašni Ličanin mora plaćati 6—8 filira po kilogramu skuplje, nego što bi ga dobio u Slavoniji. Tu zaradu diele kraljevske ugarske, državne željeznice s peštanskim žitarskim trgovcem u obliku provizije, ja im obima ne zavidam na zaradi; ali kad ta i slične zarade postaju bitnim komponentama teških kriza, kakve je država morala preživjeti u godinama 1908.—1909. i 1914.—1917., kojih posljedice nisu morali snositi dotični dobitnici, nego čitava država, onda ne mogu više prema takvim pojavama dobrohotno zatvoriti jedno oko.

Hrvatska i Slavonija, odieljena od Bosne i Dalmacije, svojih prirodnih sastavnih dielova, jest uobće torzo nesposoban za život i svojom veličinom i svojim zemljopisnim oblikom osuđen, da uviek ostane pepeljuga u gospodarskom smislu. Pri današnjoj razdiobi mora Hrvatska i Slavonija biti gospodarski, politički i socialno nezadovoljeno područje i prikladno zemljište za sve centrifugalne spletke.

Nije mnogo drugačije ni u kulturnom pogledu. Spomenuo sam već opadanje hrvatske kulturne razine od god. 1880. do 1914. i prikazao razloge za to (str. 327.—31.). No Hrvatska i Slavonija trebale bi biti, tuzemno kulturno središte jednako za Dalmaciju kao i za Bosnu i Hercegovinu, tim više, što obje te zemlje u svom današnjem obliku nisu sposobne da budu samostalna kulturna središta. U Dalmaciji se opažalo osobito djelovanje gospodarske zaostalosti i pretežno talijanski upliv, a u Bosni i Hercegovini djelovanje okolnosti, što je to zemlja, koja je iz zemljopisnih razloga nesposobna da bude vlastito kulturno središte.[14] Ona je zato uviek primala i uviek će mnogo primati vanjske kulturne utjecaje. Prieči li se dakle političkim granicama i političkim pravcem

[14] *Izporedi izvrstno razlaganje Crenevillea IX. 4., str. 403.*

Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, da primaju kulturne elemente iz Hrvatske i Slavonije, one će ih bezuvjetno nadomjestiti takovima iz Srbije i Italije. A s kulturnim uplivom ide uporedo neminovno i politički upliv. Takvo stanje vladalo je prije rata i bijaše jedna od komponenata, koje su tjerale u svjetski rat. Zato će ujedinjenje tih triju posebnih područja izvršiti vrlo koristan upliv također i na podizanje razine i uređenje kulturnih utjecaja.

Sadašnji rat sa svojom toliko naglašenom kampanjom izgladnjivanja naših neprijatelja, s bezuvjetno velikim patnjama i nestašicama, koje je moralo pretrpjeti pučanstvo neplodnih kraških i primorskih krajeva južne Hrvatske, Dalmacije i Hercegovine zbog zatvorenih putova pomorskog dovoza, sili nas, da ovdje razmotreno pitanje osvietlimo još i sa stanovišta razumne gospodarske autarkije tog područja. Ustanovivši geopolitičku važnost južnoslavenskih krajeva za Monarhiju, smatram dužnošću prema vlastitom održanju, da se na jugu stvori stanje, koje će i sa stanovišta autarkije biti stabilno i zato gospodarski i politički element snage čitave Monarhije.

Dalmacija je zemlja, koja je pasivna u poljopriradu uslied svog oblikovanja i svog kraškog obilježja, pa ne može proizvesti ni dovoljno žita, a ni dovoljno mesnatih i mliečnih proizvoda za svoje stanovničtvo. Bosna i Hercegovina imadu doduše višak proizvodnje mesnatih i mliečnih proizvoda,[15] a stočarstvo je u zemlji intenzivno i može se još znatno pojačati. Zbog svog bregovitog obilježja i jake potrošnje žitarica pučanstva, koje se uglavnom hrani kruhom, Bosna i Hercegovina *pasivne* su žitaricama i same su upućene na uvoz.

Da bismo pred sobom imali pozitivne podatke i da bi čitalac mogao stvoriti pouzdanu sliku o pravom stanju stvari, sračunao sam po službenim podatcima[16] sliedeću tablicu. Godišnji prirod krušnih žitarica u god. 1913. bijaše u metričkim centima:

Vrsta žitarice:	Hrvatska i Slavonija:	Bosna i Hercegovina:	Dalmacija:	Austrija:	Ugarska bez . Hrv. i Slav.,:
Pšenica	4,354.801	1,072.600	297.347	16,227.547	41,190.583
Raž	642.583	-	43.759	27,044.707	12,744.038
Napolica	306.310	1,036.700	3.586	-	529.558
Pir	679.424	-	-	48.157	5.380
Ječam	35.045	-	110.384	17,501.568	17,380.254
Kukuruz	7,355.002	2,237.900	504.971	3,362.194	46,248.082
Ukupni prirod kruš. žitar,:	13,373.165	4,347,200	960.047	64,184.173	118,097.895

Rezultati jedne jedine godine nisu tu doduše sasvim mjerodavni, te bi bilo bolje kao bazu računa uzeti desetgodišnji prosjek, no to mi nije bilo moguće, jer nemam potrebnih pomagala.

Sračunamo li broj stanovničtva god. 1913. s pomoću koeficienta priraštaja pučanstva i izračunamo li, koliko krušnog žita odpada godišnje na jednog stanovnika, dobivamo sliedeće brojeve:

---

[15] *Iznimka je maslac, koji se mnogo uvozi.*

[16] *Za Hrvatsku i Slavoniju i Ugarsku prema IX. - 8., za Dalmaciju i sve zemlje zastupane u carevinskom vieću prema IX. - 9., a za Bosnu i Hercegovinu prema podatcima dobivenim izravno od zemaljske vlade.*

Prirod krušnog žita	Hrvatska i Slavonija:	Bosna i Hercegovina:	Dalmacija:	Austrija:	Ugarska:
godišnje po stanovniku kg	496,25	242,53	145	219,94	609,59
mjesečno po stanovniku kg	41,35	21,21	12	18,33	50,80

Upotriebljeni način sračunavanja vrlo je surov i ne daje nam stvarno utrošenu količinu. Trebalo bi još odbiti sjeme, hranu domaćih životinja i žito prerađeno u industriji. Te količine pak razlikuju se u pojedinim krajevima, pa je nemoguće uzeti ih u obzir jednim poprečnim postotkom. Ipak nam i taj približni račun omogućuje, da steknemo pregled i da povučemo dobro osnovane zaključke.

Treba spomenuti, da oni krajevi troše više krušnog žita, koji imaju veći postotak seljaka. Seljak troši uobće mnogo više kruha nego građanin, jer je kruh seljaku glavna hrana, a građaninu je samo prismok. To vriedi osobito za južnoslavenskog seljaka, koji se hrani gotovo izključivo kruhom. Na temelju toga mislim, da se pri mojem, doduše približnom računu mora računati s potroškom odprilike jednog kilograma krušnog žita na dan po stanovniku.

Uz ovu predpostavku dolazimo do sliedećeg rezultata: Hrvatskoj i Slavoniji ostaje za izvoz odprilike jedna četvrtina njene proizvodnje krušnog žita. Bosna i Hercegovina podmiruju same odprilike dvie trećine svoje potrebe krušnog žita, a Dalmacija niti polovinu, zapravo tek samo nešto više od jedne trećine vlastite potrebe.

Usporedimo li pretičak krušnog žita u Hrvatskoj i Slavoniji s manjkom u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, naći ćemo, da su odprilike jednako veliki, i drugim riečima: Hrvatska i Slavonija mogu hraniti krušnim žitom pasivne zemlje Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu. Time je postignuto upravo idealno autarkijsko stanje. Hrvatska i Slavonija daju žito, Bosna meso i mliečne proizvode, a Dalmacija ulje i južno voće. Problem prehrane riešen je za slučaj rata i zatvorenog mora, a pri intenzivnijoj produkciji mogu se polučiti još i znatniji višci za Monarhiju.

Zato ne može biti sumnje, da ujedinjenje dosadašnjih posebnih područja Hrvatske i Slavonije i Dalmacije i Bosne i Hercegovine, koje zagovaram, ne samo u tom pravcu nagovještava zadovoljavajuće i trajno rješenje, nego izgleda i potrebnom mjerom sa stanovišta autarkije, ciele Monarhije.

Pošto je borba o hrvatske zemlje završena i konačno odlučena u korist Monarhije kao zastupnice Srednje Europe, nema uzdržavanje posebnih triju područja više nikakvog opravdanja.

4. Rješenje južnoslavenskog pitanja i postojeće državo pravno uređenje Monarhije

Hoćemo li rješavati južnoslavensko pitanje sa stanovišta po mogućnosti što većih prednosti za čitavu Monarhiju, na koje sam se postavio,

nameće nam se potreba, da jednom sasvim jasno odgovorimo na pitanje, odakle je nastala sva nesreća na jugu? Odatle, što je god. 1867. država postavši dualističkom, htjela načelo podjele na dva diela primieniti i na južnoslavenske zemlje. No to se pokazalo nemogućim, jer su one nedjeljive, kao što sam obrazložio, ne samo po svojoj nacionalno-političkoj, nego i geopolitičkoj i gospodarsko-političkoj prirodi. Za spomenute tri hrvatske države postala je dualistička država Prokrustovim krevetom, a država nije mogla prodrieti sa svojim načelom podjele na dvoje, odnosno sačuvati ga bez pribjegavanja nasilju i bez pomoći centrifugalnih elemenata.

Polazeći od te spoznaje, zahtievao sam ujedinjenje Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine u jedno jedinstveno upravno područje.

Tom konstatacijom postaje također jasno, kako su dosljedno mislile obadvie velike liberalne stranke u Austriji i u Ugarskoj, kad su se god. 1878, usprotivile »bosanskoj pustolovini«. Njihovo mišljenje bijaše, dosljedno stanovištu čuvanja dualističkog načela, da će njegovo provođenje biti znatno otežano stjecanjem Bosne i Hercegovine, jer time nastaje priraštaj zemljišta, koji treba podvrgnuti »Prokrustovu postupku« i bit će, da su već tada nekako mutno osjećale, da taj postupak ne će biti od koristi niti njima samima, a niti onima, koji će mu biti izvrgnuti. Zaista sve do danas nije bilo hrabrosti, da se pripojene pokrajine podiele, a vjerojatno se nakon rata ne će više naći.

Treba si samo predstaviti, što bi se bilo dogodilo, da god. 1878. nije pobiedilo shvaćanje dinastije i vojničkih krugova, nego shvaćanje vladajućih, dualistički mislećih stranaka u državi? Kakav bi bio u današnjoj borbi svjetova naš položaj na jugu? Bosna i Hercegovina bile bi god. 1878. nesumnjivo pripale Srbiji. Srbija bi, vjerna svojim mnogobrojnim tradicijama, i tamo »riešila« upravni problem i time izkorienila veliki dio bosanskih muslimana i prisilila ih, da se izsele. Od prvotnih 38% stanovništva u zemlji, oni bi pali na 20%, katolici bi također pali za jednu trećinu, i Srbi bi tako imali toliko željenu grkoiztočnu većinu od 65% do 70%. Drugim riečima: Bosna i Hercegovina bile bi danas i za svagda neporecivo srbske zemlje, a Monarhija bi se našla na jugu u vojnički i politički izgubljenom položaju, jer bi se od Šar-planine pa sve do Save, Une i Drine protezao nacionalno cjeloviti blok. Hrvati bi izgubili svaku mogućnost života i našli bi se pred alternativom, da se pomađare ili posrbe. Oni bi se već mnogo prije i konačno odlučili za ovu drugu eventualnost, a tu odluku stvorili su pod stvarnim prilikama tek od godine 1905. do 1907., što po mom mišljenju još nije konačno. Time bi bila i Trojedna kraljevina izgubljena za Austro-Ugarsku, jer bi bilo još samo pitanje vremena, kad će Monarhija izgubiti i te zemlje.

Tražeći ujedinjenje svih triju hrvatskih zemalja, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine, pozabaviti nam se je i neobično težkim pitanjem, kako da se to novostvoreno veće područje pripoji Monarhiji i kakav treba da bude njegov položaj s jedne strane prema ukupnoj Monarhiji, a s druge strane naprama obim državama Monarhije.

Rado priznajem, da je to najteže i najzapletenije pitanje čitavog problema.

Prvi dio pitanja svodi se na to, hoćemo li rješenje južnoslavenskog pitanja spojiti s obćom novom izgradnjom Monarhije, ili ne ćemo. Posebno mi je naglasiti, da odklanjam takvo rješenje i smatram, da je uputno, što manje dirati u postojeći državo pravni poredak u Monarhiji.

Do tog stanovišta dovela me je spoznaja, da se dualizam, uza sve svoje težke nedostatke ipak pokazao u sadašnjim težkim borbama činbenikom snage, koji podnosi veliko obterećenje i pruža čitavoj državi prema tome dalekosežno osiguranje. Smatrao bih pogrješkom sad neposredno nakon dobro izdržanog izkušenja, htjeti zabaciti postojeće uređenje i smatrao bih borbu, oko toga razsipavanjem snaga. Smatram, da je naprotiv mnogo izpravnije, polazeći od poznatih nedostataka dualizma, pristupiti popravljanju dualističkog sustava. Iz poimanja »pokvarenog dualizma« kako sam ga formulirao, nastaje nuždna dužnost nastojati, da se on popravi i da se iz stečenih izkustava povuku potrebni zaključci. Polazim pri tome i s načelnog stanovišta, da je načelo evolucije najzdraviji i najneopasniji način državopravnog razvoja, i da se i promjene unutar države, koje će nakon rata biti neizbježive, mogu provesti samo na temelju ovog načela, a nikako ne na temelju načela smionog novotarenja.

No budući da nam je i pri mojem rješenju računati s obje države Monarhije, nadaje nam se drugi dio pitanja, u kojem odnosu treba da bude nova državna tvorevina spram svake pojedine od obiju država Monarhije. U tom pravcu postoje samo tri mogućnosti. Prvo: čitavo južnoslavensko zemljište dieli se još jednom temeljito između obje države. No podjelu zemljišta označio sam izvorom sveg zla na jugu i odklonio je, ona dakle odpada.

Drugo: čitavo zemljište pridjeljuje se jednoj od obje države. To bi rješenje bilo već lakše moguće, jer bi dozvolilo najpotrebniju i najvažniju mjeru, ujedinjenje triju posebnih područja. No pri tome bi ostalo povrieđeno dualističko načelo pariteta, jer bi jedna od obiju država ostala prikraćena, a time bi bila povrieđena potrebna ravnoteža. Za Austriju bi bilo osobito neprihvatljivo, kad bi se čitavi sklop hrvatskog (južnoslavenskog) posjeda htio predati Ugarskoj. Zemlje, zastupane u carevinskom vieću, izgubile bi time zemljištnu povezanost s Balkanom i Orientom i morale bi taj položaj sasvim prepustiti Mađarima. To je eventualnost, koju će svaki Austrijanac odkloniti.

Budući da takvo rješenje krije u sebi još i daljnje opasnosti, mislim, da se tim putem ne može ići i zato ga također odklanjam.

Preostaje nam konačno treća mogućnost: novo jedinstveno područje stupa u jednaki odnošaj spram dvie države Monarhije. Ovoj mogućnosti pružaju se dvie alternative: Nova tvorevina pristupa ili kao ravnopravni činbenik ili kao ne posvema ravnopravni činbenik dolazi u neki zavisni odnošaj od obadvie države Monarhije. Prva alternativa je trializam, s kojim sam se pozabavio već na str. 364.—371., te sam bio prinužden odkloniti ga.

Kao zadnji preostaje po mom mišljenju i jedino izpravni put: novo jedinstveno područje dolazi u neki zavisni položaj od obih država Monarhije, ono postaje zajednički posjed obiju država. No taj zavisni položaj smio bi ići samo tako daleko, da budu zaštićeni zakoniti probitci cjelokupne države i posebno probitci pojedinih država, no s druge strane bi se autonomija tog područja smjela ograničiti samo toliko, da se praktički, kulturni i gospodarski polet nove tvorevine ne sputa u nepotrebne i škodljive okove. Taj put smatram jedino izpravnim, pa ću ukratko obrazložiti, zašto sam se odlučio za tu alternativu.

To je u vezi s mojim stanovištem prema dualizmu. Ja sam uvjeren, da se dualizam prije rata razvio jednostrano u jednom pravcu, u pravcu naglašivanja načela razstavljanja, razdiobe na dva diela. Po mom mišljenju bijaše to upravo onaj moment, koji je stvarao stalne unutarnje krize, koji je u svojim konačnim ciljevima ugrožavao jedinstvo i obstanak države i pribavio dualizmu mnogo neprijatelja. Što sam uzprkos tome pristaša dualizma, osnovano je na uvjerenju, da je s tim promašenim pravcem razvoja svršeno na kraju rata i da će nakon rata nastupiti obrnuti razvoj. Zajednička bieda, zajedničke borbe, zajedničke žrtve učinit će, da će osjećaj zajednice snažno narasti tim većma, što je težka ratna škola sasvim jasno odkrila opasnosti razstavljanja i osamljenosti.[17] Nakon rata kretat će se evolucija dualizma bezuvjetno u pravcu zajednice i ustanova, koje su s time u vezi. Čim se to stanovište i shvaćanje utvrdi, ono će već provesti na zgradi dualizma potrebne popravke, koji će osigurati izpunjenje najhitnijih probitaka cjelokupne države i omogućiti njen obstanak pod otežanim okolnostima. Kad bi dualizam tu zatajio i izmakao potrebnim popravcima, njegov bi konačni slom postao neminovan.

Najvažniji popravak ima se na dualizmu izvršiti s obzirom na njegovo djelovanje u južnoslavenskom pitanju, jer tu je on napravio veliku pustoš. Dok je dualizam drugdje prouzročio samo krize u unutarnjoj politici, na području južnoslavenskog problema prouzročio je on vanjsko-političke krize. Bolje rečeno, izvanjski utjecaji izkoristili su u vlastitu korist unutrašnje nezadovoljavajuće odnošaje. Kako je do svega toga došlo, prikazano je obširno u 5. do 8. poglavlju sedmoga diela. *Konačni razlog svih tih pojava nalazi se po mom razlaganja u štetnom djelovanju načela podjele. Zato je jasno, da nastojim postići odklanjanje tih šteta, time, da po mogućnosti odstranim, to patogeno načelo.* Rješenje problema tražiti nam je dakle u onom pravcu, u kome će se po mom mišljenju nakon rata kretati cjelokupni razvoj dualističkog uređenja države, u pravcu evolucije do zajednice obiju država. Poradi toga zahtievam, da novo jedinstveno južnoslavensko (hrvatsko) područje stupi u jednaki odnos spram obih država Monarhije, da bude zajedničko obim državama Monarhije, da bude njihov nerazdieljeni posjed, njihov kondominij. To je neizbježiva posljedica činjenice, da je podjela nemoguća, a da se dodjeljivanje čitavog područja jednoj državi također ne može provesti. Preostaje dakle jedino posljednja mogućnost, koju sam prihvatio, tim

[17] *S obzirom na Ugarsku izporedi IX. 12., str. 11.*

više, što su hrvatske zemlje jednako važne za obje države Monarhije, te se nijedna ne može sasvim odreći utjecaja na njih.

No pored ovih netom spomenutih razloga, govore zato i još drugi vrlo važni momenti. Uza svu prešnost i potrebu rješenja južnoslavenskog pitanja možemo i ovdje tražiti ozdravljenje i popravak samo putem jedne, makar i ubrzane evolucije. Razvitak mora zato i ovdje uzeti u obzir postojeći državopravni položaj. A taj položaj jest takav, da je Bosna i Hercegovina, koja je gotovo polovica budućeg jedinstvenog područja (51.027 km2 naprama 42.531 km2 Hrvatske i Slavonije i 12.835 km2 Dalmacije, te prema tome ima Trojedna kraljevina 55.36 km2 površine) danas faktično zajednički posjed obiju država Monarhije. Svako drugo rješenje moralo bi ili podieilti tu polovicu, ili je u cielosti dodieliti jednoj državi Monarhije. Budući da sam obadvie možebitnosti odbio kao nemoguće i upravo škodljive, preostaje jedino da se primieni obrnuti postupak i da se Hrvatska, Slavonija i Dalmacija učine zajedničkima, t. j. da se pobosne. Kad se Bosna i Hercegovina ne mogu dualizirati, mora se Trojedna kraljevina bosnificirati, tertium non datur.

Takvo rješenje imalo bi još i tu prednost, da ne bi prejudiciralo svim daljnjim mogućnostima razvoja države, nego bi utiralo putove daljnjem razvoju tog područja, a uporedo i razvoju cjelokupne države.

U glavnim potezima izkristalizirale bi se misli vodilje novog uređenja na jugu ovako: ujedinjenje triju posebnih područja Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine u jedno upravno područje, zajedničko obim državama, koje će omogućiti skladni daljnji razvoj državopravnih odnošaja, koji postoje u ta tri posebna područja, u jedno tielo, koje će biti u nerazdjeljivoj zajednici s cjelokupnom državom, uzevši pri tome u obzir sva izkustva, koja smo stekli u veliko doba svjetskog rata.

Nema sumnje, da će se moći prigovoriti i misli o kondominiju. No razmatrajući kritično, morat će se ipak priznati, da se većina prigovora osniva na tome, što se dosada još nije našlo pravi oblik kondominija i da se prigovori u svojoj biti odnose na zakon od 22. veljače 1880. (R. G. Bl. br. 18, odnosno zak. član VI. od god. 1880.). No bilo bi sasvim krivo stati na stanovište, da se ne može naći ništa bolje od tog spomenutog prilično neuspjelog zakona.

Ja sam naprotiv uvjeren, da svaki prijatelj Monarhije i dualizma mora odobriti kondominij, što ga zagovaram, i mora podupirati usavršavanje njegovih oblika. To je naime jedini put, kojim se dualistička Monarhija može uzdržati sposobnom za život i za ekspanziju. Bude li se naime Monarhija držala grčevito načela podjele na dvoje i mislila samo na stjecanje onih pokrajina, koje se bez muke dadu podieliti na dvoje, ona ne će nikada ništa steći. Bez oblikovanja jednog oblika, pod kojim može probaviti druge poviestno-političke individualnosti, mora dualistička Monarhija presušiti i bit će osuđena da vrši ulogu zasićenog, nemoćnog gledaoca svjetskog poviestnog zbivanja i razvitka. Zato mislim., da je stvaranje i oblikovanje jednog prikladnog oblika kondominija upravo životna potreba dualističke Monarhije.

5. Praktična provedba ujedinjenja

Tko je pozorno pročitao ovu knjigu, sigurno je opazio, da me je u političkom razvitku stvar sama za sebe uviek više zanimala od pravnog oblika, pod kojim se zbivala. U političkoj poviesti privlačili su me uviek više ljudi, njihove misli, njihova nastojanja i njihove duševne i gospodarstvene potrebe, nego li državopravna pitanja. Poradi toga mnogi ne će naći u ovoj knjizi formalno pravnih i državopravnih gledišta. Od toga nastaje jedna mana, čim dolazim do toga, da mom uvjerenju, stečenom na temelju političkih, kulturno-poviestnih i vjersko-poviestnih studija, dadem praktični državopravni oblik. No ja ću si pomoći tako, što ću navesti jedan poznati projekt jednog hrvatskog privatnog učenjaka, budući da se njegove osnovne misli u glavnome slažu s mojima.

Na jugu je kružila neka «Spomenica o rješenju južnoslavenskog pitanja«, koje je glavni stvarni sadržaj sliedeći:

1. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, te Bosna i Hercegovina spajaju se u jedno jedinstveno upravno područje.

2. Područje spomenuto pod 1. bit će nerazdruživo povezano s obim državama Monarhije kao zajedničko područje (slično kao danas Bosna i Hercegovina).

3. Njegovo Veličanstvo imenovat će jednog člana previšnje carske kuće hrvatskim vojvodom i dati mu podpuni poviestni naslov: Dux illustris totius regni Croatiae, Sclavoniae, Dalmatiae, Ramae et Culmae), i povjeriti mu, da u njegovo ime preuzme upravu područja spomenutog pod l, da imenuje odgovorno ministarstvo pod predsjedničtvom bana, da povjeri tom ministarstvu izradbu ustava na temelju dobivenih uputa, i da takav ustav predloži vladama obiju država, da ga one provedu kroz parlament.

4. Područje opisano pod 1. bilo bi podpuno autonomno u svim poslovima, koji nisu zajednički u smislu zakona od 21. prosinca 1867. R. G. Bl. br. 146.

5. Ministri predsjednici obiju država Monarhije imaju pravo, da protiv protuustavno donesenih zakona zajedničkog jedinstvenog upravnog područjaulože veto u roku od mjesec dana, u slučaju da nešto predleži protiv takvog zakona. Taj je veto zapreka, da zakon ne stupi na snagu. U priedlogu ustava treba podjedno predvidjeti način, na koji da se takvi sukobi rieše.

6. Područje označeno pobliže pod 1. sudjeluje u razpravama zajedničkih poslova, eventualno na taj način, da šalje u delegacije obiju država jednaki broj delegata iz svog parlamenta. Kvotu, kojom će zajedničko jedinstveno područje snositi troškove zajedničkih poslova, treba odrediti u smislu § 3. zakona spomenutog pod 4. i u skladu s prije navedenim točkama.

7. Zajedničko područje označeno pod 1. bit će primljeno u postojeće carinsko područje Monarhije posebnom carinskom konvencijom. Ubiranje i upravljanje poreza vršit će vlastiti službenici pomenutog jedinstvenog područja.

8. Područje, spomenuto pod I. imat će naslov: Jedinstveno zajedničko područje kraljevine Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Herceg-Bosne i nalazit, će se pod političkim vodstvom Hrvata.

9. Da se stane na put prigovorima Mađara, da novim uređenjem gube svoj izlaz na more, predat će se riečki «corpus separatum« Ugarskoj u podpuni državni posjed, a ustavom će im se osigurati pravo suodlučivanja u pristojbenim i upravnim stvarima na željezničkoj pruzi Gyekenves — Rieka. Ostale željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji prelaze naravski u autonomnu upravu novog jedinstvenog područja.

Ovdje ocrtani novi poredak na jugu jest logički daljnji razvitak već postojećih odnosa na jugu, koji samo vrlo malo dira u sadašnji unutarnji ustroj Monarhije. Novo oblikovanje protezalo bi se samo toliko, koliko je bezuvjetno potrebno, da ozdrave postojeće nepovoljne prilike na jugu i da se otupi oštrica njihovu pogubnom djelovanju u cjelokupnoj Monarhiji.

Pojedinim točkama od 1. do 8. valjalo bi napomenuti još sliedeće:

ad I.: Predloženim spajanjem dobilo bi se područje od odprilike 106.000 km2 i odprilike 5½ milijuna stanovnika. Od toga bi bilo odprilike 3¼ milijuna Hrvata (katolika i muslimana), odprilike 1½ milijana Srba (pravoslavnih)[18] i odprilike pol milijuna Niemaca, Mađara, Talijana i drugih Slavena Monarhije. Pored poviestno-političke i etničke dana je time i prirodna zemljopisno-prometna i gospodarsko-politička pripadnost tim zemljama.

Treba također naglasiti, da je upravo ujedinjenje triju poviestno političkih tvorevina najvažniji moment za ozdravljenje prilika na jugu, jer se u sadašnjem obliku pojedina područja ne mogu ni gospodarski ni kulturno razvijati. Zato se ne može ni pomisliti na podjelu južnoslavenskih pokrajina, a bilo bi osobito nesretno rješenje, kad bi se — o čemu već bijaše govora — Hercegovina priklopila Dalmaciji, t. j. Austriji, a Bosna Ugarskoj. Ne skanjujem se uztvrditi, da bi takvo rješenje postalo temeljem jednog novog rata. Dosadašnje prilike samo bi se još pogoršale. Sjedinjenjem tih dvaju neplodnih krajeva i političkim razstavljanjem od njihova prirodnog zaleđa, stvorila bi se nova Crna Gora, čije bi stanovništvo bilo prisiljeno izseljivati se, kao što se to zbivalo posljednjeg desetljeća u Dalmaciji. Preostalo pučanstvo bilo bi osiromašeno, nezadovoljno i svim vanjskim utjecajima pristupačno. Austrija bi bila moralno prisiljena izvršiti skupocjenu pomoć i skupe investicije, koje međutim ne bi pomogle nepodnošljivom stanju i ne bi zadovoljile pučanstvo, kao što to nije mogla postići ni posljednja velika austrijska investicija u Dalmaciji.

ad 2.: Zajedničkom području predat će Austrija Dalmaciju i istarske otoke, a Ugarska Hrvatsku i Slavoniju. Prirodni odpor, koji će poradi toga nastati, svladat će se najlakše time, što će prvotna vlast obih država nad odstupljenim zemljištem postojati i nadalje u kondominiju i što će ograničenje vlasti biti nadoknađeno njenim protezanjem na novo područje. Podjelom eventualno novih u ratu stečenih zemalja moglo bise postići daljnje izjednačenje i obezštećenje. Zajednički posjed jače će svezati zajedničke spone obih država Monarhije.

[18] *Ti brojevi više ne će vriediti nakon rata. Trebat će odbiti 12 do 15%.*

ad 3.: Hrvatski vojvode su institut ugarskog državnog prava još iz predturskog doba. Početci tog instituta sežu u ugarsku i u hrvatsku najstariju poviest, još u vrieme prije ujedinjenja obih država. Vlast vojvode protezala se u ono doba na iste zemlje, na koje bi se i danas imala protezati, što se vidi već iz naslova (Rama i Culma ~ današnja Bosna i Hercegovina). Hrvatski vojvode bijahu imenovani uviek onda, kad prilike u ugarsko-hrvatskoj državi bijahu vrlo težke, ili kad je trebalo riešiti važna pitanja na jugu. U visokom položaju sadašnjih hrvatskih vojvoda, bilo bi sadržano sigurno jamstvo, da će se potežkoće novog uređenja prebroditi i da će se i nadalje korjenito onemogućiti na jugu takav razvoj prilika kao prije rata. Institucija hrvatskih vojvoda bila bi simpatično pozdravljena i u Hrvatskoj i u Ugarskoj. Po svom sadržaju bila bi vlast vojvode jednaka onoj palatina u Ugarskoj.

ad 4.: Razumije se samo po sebi, da je to jedno sredstvo, da prilike na jugu ozdrave i da se omogući njegov kulturni i gospodarski razvoj.

ad 5.: U skladu s nadzorom obih država Monarhije, koji proizlazi iz misli o kondominiju, kakav je sadržan u zakonu od 22. veljače 1880., R. G. Bl. br. 18., ali oslabljen u toliko, što su izbjegnute nemile pojave, koje se danas pojavljuju u Bosni.

ad 6. i 7.: U skladu s nastojanjem, da se novi poredak na jugu provede, štedeći koliko je moguće postojeće državopravne odnošaje u Monarhiji.

ad 7.: Vriedi isto što i ad 4.

ad 8.: Naslov proizlazi iz konstrukcije tog područja. Hrvatsko vodstvo nameće se iz nužde, da se južnim Slavenima dopusti jedan mogući oblik političkog i kulturnog izživljavanja. Nemoguće je voditi južnoslavensku politiku i uobće ne htjeti dopustiti južnim Slavenima mogućnosti za život. Hrvati bijahu uviek vjerni Monarhiji i dinastiji, i u svim težkim časovima Monarhije bijahu uporište priestolja i države. To su dokazali i u ovome ratu, uzprkos intenzivnom miniranju sa strane neprijatelja. Hrvati i njihova državna tvorevina predstavljaju dakle nacionalno i državopravno Monarhiji priljubljeni oblik južnog Slavenstva. Novi poredak na jugu može se dakle i smije se provesti jedino u hrvatskom smislu. Taj novi poredak bit će samo element snage i stabilnosti Monarhije na jugu. (Izporedi *R. Sieger:* Die geographischen Grundlagen der österreichisch-ungarischen Monarchie, str. 28.: Kroatentum eine Gegenwehr gegen panslawistische Bestrebungen. — Zemljopisni temelji Austro-ugarske monarhije, str. 28., Hrvatstvo kao protuteža panslavističkim nastojanjima.)

ad 9.: Treba da pomogne prebroditi ne malene potežkoće u Ugarskoj.

Završavam s tvrdnjom, da bi rješenje južnoslavenskog pitanja, koje ja predlažem, stvorilo Monarhiji južnu marku, koja bi protiv današnjih neprijatelja na jugu i jugoiztoku imala jednaku vriednost kao nekada Vojna Krajina protiv Turaka. Kad su Hrvati jednom politički zadovoljeni i nesmetani u svome razvoju, oni će biti siguran bedem Monarhiji.

Dosadašnje zavlačenje i krparenje više nije moguće i ne može se braniti. Što će prije i što će temeljitije Monarhija stvoriti na jugu red, to mirnije može ona ići ususret svim međunarodnim zapletajima.

Uzprkos dalekosežnoj suglasnosti s mislima vodiljama spomenute Spomenice, koja je u posljednje vrieme u Hrvatskoj mnogo kolala, a i u Beču nije ostala nezapažena, ipak se ne mogu suglasiti sa svim njenim dielovima. Neke su točke upravo nedostatne, kao na pr. točka 6., koja se odnosi na sudjelovanje novog jedinstvenog područja u viećanjima delegacija, gdje izbija autorova bespomoćnost spram tog problema. No možda krivnja zbog toga ne leži ni toliko na piscu Spomenice, koliko na uobće neobično problematičnoj prirodi instituta delegacija. Mislim također, da će daljnji državopravni razvoj Monarhije doskora priteći u pomoć mom informatoru, jer sam mišljenja, da su upravo delegacije onaj institut, koji će najprije nakon rata biti obuhvaćen evolucijom u pravcu jačanja zajednice.

Kad započne taj razvoj, dat će se lakše precizirati nedostatak, što sam ga istaknuo u šestoj točki.

I institut hrvatskog vojvode čini mi se donekle problematičnim, jer ne mogu predvidjeti, hoće li na najvišim mjerodavnim mjestima biti sklonosti, da se stvori takav institut, koji bi po svom sadržaju odgovarao ugarskom palatinstvu. Ipak se ne mogu sasvim oteti razlaganju Spomenice o momentanoj koristi takvog instituta i pridružio bih se piščevu shvaćanju u toliko, što bih ga preporučio kao privremenu instituciju, dok se novi poredak na jugu ne uživi i ne učvrsti, a to tim više, što i pitanje ličnosti ne predstavlja nikakve izvanredne težkoće, nego se čak čini, da je već unapried određena visoka ličnost, koja zato dolazi u obzir.

U ovom projektu naići će se i na nekoje moje misli. Ne tajim, da sam se donekle dao zavesti sliedom misli spomenute Spomenice. Mišljah, da mi je donieti tu Spomenicu upravo poradi toga, što se u glavnim točkama slažem s njenim shvaćanjem, i što sam u njoj našao rečeno toliko o stvarnom provođenju novog uređenja, koliko se o tome može uobće reći,

Iako se posvema ne suglasujem s tim projektom, ipak je on vrlo bliz mojim vlastitim mislima, i ja gledam u njemu put do rješenja problema.

6. Hrvatska država

S jednom točkom spomenute osnove moram se bezuvjetno suglasiti, s osmom točkom. Novo područje može samo stajati pod političkim vodstvom Hrvata i po svom sadržaju ne može biti ništa drugo nego hrvatska država. Sasvim je jasno, što si zamišljam pod hrvatskom državom. Autonomiju, koja je nastala osamstogodišnjim poviestnim razvojem u okviru Monarhije. Samo takvo rješenje u skladu je s probitcima Monarhije. To osvjedočenje proizlazi toliko nuždno iz čitavog našeg shvaćanja poviesti, da o tome uobće ne može biti dvojbe. S obzirom pak na

napadaje, kojima će biti izložena upravo ova točka, i s obzirom na nastojanje s neprijateljske strane, da se upravo u toj točki pometu pojmovi, smatram svojom dužnošću, da tu točku uzmem kao predmet posebnog razlaganja.

Novim jedinstvenim područjem bit će obuhvaćeno 3¼ milijuna Hrvata i 1½ milijuna Srba. Hoćemo li novi poredak na jugu postaviti na čvrste temelje, moramo uzimajući u obzir te brojeve računati samo s Hrvatima kao s vodećim elementom na jugu.

Rješenje južnoslavenskog pitanja nije moguće bez stvaranja jedne južnoslavenske države u okviru Monarhije. Mogu postojati razna mišljenja o mnogočemu, a osobito o obliku, ali o potrebi južnoslavenske državne tvorevine ne može biti sumnje. No k jednoj državi spada bezuvjetno jedna državna misao i jedan narod s državnom voljom i snagom tu državu sačuvati i braniti. Nijedan od ta tri činbenika državne misli, državnog naroda i državne volje ne može se stvarati po volji i ne mole se oživljavati samovoljnim ljudskim kombinacijama. Poradi toga je Monarhija bezuvjetno upućena da bira između hrvatske i srbske misli.

Tvrdim, da je taj izbor odlučen već brojčanim razmjerom, no još više treba da pri tom izboru odlučuje priroda i poviest razvoja obih državnih misli, koje dolaze u obzir. Ja sam već češće upozorio, kako se absolutno ne podnašaju srbska državna misao s austrougarskom državnom mišlju. Još više od izričitog svjedočanstva *Spalajkovića, Đorđevića, Cvijića i Stanojevića,* koji se upravo naslađuju, iztičući tu inkompatibilnost, za mene je mjerodavno moje vlastito shvaćanje poviesti. Srbska država nema samo nacionalno-politički, nego i vjersko-politički sadržaj, a taj znači: nacionalno i grkoiztočno vjersko osvajanje čitavog zapadnog Balkana i okolnih zemalja, u prvom redu Bosne i Hercegovine. Može li se Austro-Ugarska kao katolička država time zadovoljiti, može li ona pomagati suzbijanje katoličanstva i pomagati širenje Iztoka na račun Zapada?

Uzeti u obzir srbsku državnu misao mogao bi samo onaj, tko bi na to mogao odgovoriti jestno.

Ničega se ne treba toliko čuvati, koliko pokušaja, da se donese neko polovično rješenje, ostvari neka »srbsko-hrvatska« država ili nešto slično. Neminovna posljedica toga bila bi slična pokušaju s onim »slavnim bošnjačtvom«. Jer narodna misao i državna misao ne daju se stvarati, one rastu i umiru kao biljke i drveće u Božjoj prirodi.

No radi se još o nečem višem. Radi se o uzpostavi pravog smisla dualizma i nadoknadi štete, koja je počinjena njegovim razvojem u pogrješnom pravcu cjelokupnoj državi i pokrajinama i narodu, koji stoljećima već sačinjavaju starodrevni dio cjelokupne države. Sva je nesreća nastala nehotice, djelomice zbog nepoznavanja jedinstvenog obilježja triju posebnih područja, a djelomice zbog nepoznavanja škodljivosti sredstava, s pomoću kojih se htjelo pomoći provođenje načela podjele. Sasvim nesviestno došlo se u sukob s jednim narodom, s Hrvatima, kojima se učinila velika krivica, a u čijim se reflektiranim obranbenim gestama gledala opasnost za državu, ne znajući slabilo se

i oštećivalo svoj najpouzdaniji oslon na jugu, svog prirodnog saveznika. Tako se na najizloženijem mjestu države stvorilo opasno leglo bolesti i pružila se svim centrifugalnim silama prilika, da se bore protiv države njenim vlastitim sredstvima. Liečenje zla, koje je odatle nastalo, ne valja očekivati s pomoću rata. To zlo može nakon rata izliećiti samo unutrašnja politika, i proces tog liečenja može započeti samo iz jedne hrvatske države. Ne zbude li se to, računati nam je, osim s gospodarskim još i s moralnim lošim posljedicama, jer će veliki dio Hrvata zagubiti nadu i vjeru u državu. To su doduše sitnice, ali njihovo značenje pokadšto može postati vrlo veliko. Naši su neprijatelji znali takove sitnice opetovano izvrstno izkoristiti, jer su prečesto pružale priliku za rad protiv Monarhije. Da se tome stane na put jedanput za svagda, ima samo jedno sredstvo: Neka se Hrvatima da njihova država, za koju su se borili god. 1848., te 1914.—1917. Spominjući god. 1848., zacielo ne bih htio iztaknuti borbu Hrvata protiv Mađara. Ja sam već dovoljno upozorio na štetnost tog sukoba, i ne ću učiniti pogrješku, da tu bolnu ranu još proširim. Nije bitno, što su se Hrvati god. 1848. borili protiv Ugarske, oni su to učinili, jer mišljahu, da će na taj način polučiti svoj cilj. Zašto su se Hrvati borili u velikom svjetskom ratu, odakle njihovo ogorčeno jurišanje na Srbe, Ruse i Talijane? Hrvati su se borili svakako i za Monarhiju, ali konačno borio se taj stari državni narod ipak samo za vlastitu svoju državu, koju mu godina 1867./68. nije doniela. Tko je pozorno pratio razvoj prilika od god. 1867. do 1917., morao je steći jasno uvjerenje, da se radi o tome, hoće li se Hrvati u sliedećem svjetskom ratu — a siguran sam, da će on buknuti za nekoliko desetljeća — boriti na strani Srednje Europe protiv Bizanta ili na strani Bizanta protiv Srednje Europe. Za mene je izvan svake sumnje, da će Hrvati učiniti ovo posljednje, bude li se Monarhija nakon rata opet poslužila Srbima, svojim dojučerašnjim neprijateljima, da osujeti poboljšanje položaja Hrvata.

Sad nastaje pitanje, hoće li Hrvati moći izpuniti zadatak, spojen s njihovim položajem kao državnog naroda. U to će moći posumnjati samo onaj, koji ne poznaje hrvatske poviesti. Taj stari državni narod, koji se znao održati uzprkos svim nedaćama svoje mukotrpne poviesti, koji nije ostao na životu poradi toga, što je možda mogao provoditi svoj život u nekom zabačenom kutiću zemlje, nego poradi toga, što je na ugroženom mjestu znao svagda oružjem u ruci i hrabrošću lava braniti svoj položaj, taj narod će svoje mjesto svakako dobro izpuniti. Svojim poviestnim plemstvom, svojim plemićkim tradicijama, svojim toliko simpatičnim čovječanskim idealom, zasada doduše malo gurnutim u pozadinu, ali toliko značajnim za razdoblje narodnog preporoda. Hrvati su upravo pozvani, da odigraju svoju ulogu na mjestu, na kome se nalaze. Iako sve to danas nije toliko vidljivo, iako su oni danas momentano oslabljeni, posvuda gurnuti u pozadinu nalazeći se u opadanju, i premda ih je zadesila, kako Seton Watson veli, »sudbina zaboravljenog naroda«, ipak nas to ne smije zavarati. Spozna li se njihov očajni položaj u posljednjih 50 godina i uzme li se u obzir, da su se nalazili pritisnuti između dva mlinska kamena, odozgo od

nadražene države, a odozdo od Srbstva prožetog vjerskom mržnjom i željom osvajanja, sve će se razumjeti i naći posve prirodnim. No morat će se također shvatiti, da je pored Hrvata cjelokupna država prvi stradalnik i da se uporedo s pogoršavanjem položaja Hrvata, pogoršavao i položaj cjelokupne države. Doći će se konačno do spoznaje, da treba samo dvadeset do trideset godina sudjelovanja Hrvatske u državnoj vlasti i da se izprave sve te štete, da taj u svakoj fazi svoje poviesti djelatni narod svojti padajuću tendenciju razvoja pretvori u aktivnu i da se s položajem Hrvata popravi na jugu i položaj čitave države.

Imao sam prilike čuti izrazitu bojazan, da bi se Hrvati u slučaju uzpostave hrvatske države mogli zajedno sa Srbima združiti protiv Monarhije. U takovom shvaćanju spojeno je mnogo neznanja s još više naivnosti. Tko može tako misliti, nema pojma o biti hrvatsko-srbskog nastojanja oko jedinstva, ne zna, da je čitava hrvatska poviest ogorčeni boj za održanje samobitnosti i državnosti, i to većinom boj protiv Bizanta, a nije ni shvatio, da ljudi još nikada nisu rado dali vlast iz ruke, da je podiele s drugima. Nastupit će upravo obrnuto, hrvatska će država odieliti Hrvate od Srba, jer će Hrvati biti za hrvatsku državu, a Srbi protiv nje. Ne će Hrvati i Srbi nastupati protiv cjelokupne države, nego će država morati zaštićivati Srbe i priečiti Hrvate, da se svojom vlašću ne posluže previše odlučno i da odviše revno ne primiene na Srbe ono, što su na svojim vlastitim leđima izkusili od Mađara. Položaj središnjih vlasti postat će mnogo ugodniji, njihov će zadatak biti samo da reguliraju i prieče zloporabe posjeda vlasti. Srbi će uostalom biti toliko snažna manjina, da će se i sami moći braniti.

Ne tvrdim dakle samo, da je hrvatska država najbolje, nego da je jedino izpravno i jedino moguće rješenje južnoslavenskog pitanja. Idem čak još i korak dalje pa tvrdim, da spas ugroženih probitaka cjelokupne Monarhije na jugu upravo zapoviedno zahtieva hrvatsku državu!

Na koncu posljednjeg poglavlja dao sam izraza mom velikom pesimizmu s obzirom na izglede Monarhije na jugu. Već 400 godina radi na jugu nastupajući Iztok, osvaja jednu pokrajinu za drugom, razpolaže veličanstvenom organizacijom, bogatim ljudskim materialom, izvrstno promišljenim sustavom i čitavom vojskom zasliepljenih pripadnika stranog naroda, vodeći ih na uzici. Hoće li se upravo sada naći pravo sredstvo, da se stane na put njegovu prodiranju?

Ugroženu točku može spasiti samo u ugroženom području autohtoni čovjek, koji, premda polagano uzmičući, jer je napadnut sa svih strana, brani već 13 stoljeća rodnu si grudu, i to samo onda, ako mu se dade u ruke paladij državne vlasti. No država mora taj narod primiti u punom obsegu, mora mu povjeriti odgovarajući dio svoje vlasti u obliku dalekosežne autonomije, jer inače je na jugu u roku od jednog do dva stoljeća sve izgubljeno.

Ne dozivam vraga; radi se o činjenicama, koje se mogu brojevima dokazati. Označio sam Bosnu hrvatskom, dobrano već posrbljenom zem-

ljom i želim ožalošćen iztaknuti, da je Monarhija taj razvoj prilika svojom naopakom politikom samo pomagala. Naglasio sam također, da Bosnu smatram još uviek hrvatskom zemljom, jer naprama 57% autohtonih muslimana i katolika — za koje sam utvrdio, da su Hrvati, premda u njih nema izrazite narodne sviesti — stoji *43%* Srba (grko-istočnih). No upravo muslimani, kojima nedostaje kvasac nacionalnog osjećaja, najslabiji su dio stanovničtva Bosne. Svojim islamom oni absolutno nisu dorasli pravoslavljem premoćno naoružanim Srbima. Dok broj muslimana strelimice opada, broj se Srba (grkoiztočnih) nešto polaganije diže.

Od ukupnog stanovničtva Bosne i Hercegovine bijaše:

u god.	muslimana	pravoslavnih
1879.	38.73%	42.88%
1885.	36.88%	42.76%
1895.	34.99%	42.94%
1901.	32.85%	43.45%
1910.	32.25%	43.49%

Pri ovakovoj tendenciji umnožavanja, kakovu vidimo u razdoblju od god. 1885. do 1910., Srbi bi za oko 150 godina postigli 50% svega pučanstva. Stvarno to ne će tako dugo trajati, sudeći po tempu srbskog osvajanja u prošlosti. Po mom shvaćanju to bi se moglo desiti već za 60 do 70 godina. A kad jednom imade u Bosni i Hercegovini više od 50% Srba (grkoiztočnih), te su zemlje srbske, i daljnji razvoj odigrat će se brzinom lavine. Jer postanu li jednom te dvie zemlje srbske, ne će se moći održati ni Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. Poput bujice usliedit će srbski narodno-politički i crkveni osvajački pohod, ona »neodoljiva snaga asimilacije« izvršit će svoj zadatak i svoju dužnost. Onda je i položaj Monarhije na jugu beznadan, jer će gospodarom na jugu biti Bizant, a neizvjestno bit će samo jedno: Kad će se čitavo to područje odieliti od Monarhije. Kako bi se to odprilike moglo dogoditi, imali smo prilike plastički vidjeti u ovom ratu.

Taj se sasvim pravilni i neizbježivi razvoj može zapriečiti samo jednim: time, da se muslimanima i katolicima dade vlast, da se brane; a jedini uspješni i prirodni oblik za to jest katoličko-muslimanska hrvatska država. Sudjelujući u tom novom obliku u državnoj vlasti i kulturno osnaženi za kulturu sposobnim hrvatstvom, muslimani će imati snage oprieti se Srbima. Tako će taj vojnički toliko vriedan element ostati sačuvan Monarhiji. Taj razvoj, ide sasvim prirodnim putovima, jer su bosanski muslimani podrietlom zaista Hrvati, jer pokazuju od početka veči afinitet naprama Hrvatima i jer su katolički Hrvati Bosne uklonili s puta jedinu zapreku, izvojštivši u ogorčenoj borbi protiv nadbiskupa Stadlera (1908.—1910.) načelo, da katolički kler u Bosni ne smije nastupati agresivno spram muslimana. Opetujem, da je to jedino sredstvo, da se stane na put razvoju, koji traje već 400 godina i koji je pripravljen veličajnim organizacionim radom Bizanta. To je jedini spas Monarhije.

tamo stanuju, ta oni su od istog stabla kao i Hrvati, ne gledajući na grčki zakon. Tko se tome uzprotivi, njega treba udariti mačem! Konačno bit će to ipak jedan hrvatski kralj, čija će ruka na prekrasnoj zgradi Justinianovoj, na crkvi sv. Sofije istaknuti križ, ali ne nedostojni grčki, nego blagoslovljeni spasonosni latinski križ«.[19] Odbacivši katoličko-konfesionalni preveliki žar i prilično nesretno spajanje s mislima papinskog nastojanja oko unije, koja je za mene svršeno poglavlje, Gfrörerova misao je u svojoj srži izpravna. No upravo zbog tog prevelikog žara i svoje jednostranosti ona je zaniemila, bijaše pregledana i zaboravljena, i podlegla je u borbi s novim mislima, koje nam je doniela sudbonosna godina 1867. A sad to prilično težko okajavamo.

Čast mi je i smatram svojom zaslugom, što sam ponovno posegnuo za mišlju Aug. Franz. Gfrörera u obliku prilagođenom sadašnjici. Trudio sam se i tražio od čitaoca mnogo strpljivosti, da tu misao preciziram u obliku, koji izključuje svaku sumnju i nastojao sam također ostaviti po strani preveliki žar i jednostranost. Opetujem dakle upirući se na autoritet velikog njemačkog učenjaka: stvaranje jedne katoličko-islamske hrvatske države u okviru Monarhije jedini je spas, jedini je izlaz, i pitanje je, koje se ne tiče samo Austrije, nego čitave Srednje Europe.

7. Rješenje problema i Monarhija

Nakon rata, kad si postanemo sviestni svih strašnih gubitaka, ne će se moći nametnuti šutnja za proučavanje poviesti. Proučavanje poviesti morat će biti marljivo, da iztraži i odkrije one najdublje razloge te neizrecive nesreće. Tada će se ustanoviti mnogo toga, o čemu danas još ništa ne slutimo. Pojedinci, družtvovne skupine i čitavi narodi morat će u mnogom pogledu učiti iznova. Od toga ne će biti pošteđena ni Monarhija, a to djelovanje bit će samo ljekovito.

Duboko sam uvjeren, da će se posljedci tog iztraživanja kretati sasvim u pravcu mojih konstatacija i da će ih još i posvetiti stručnim autoritetom.

Time će biti izkopan grob mnogome gledanju, shvaćanju, mnogoj misli, mnogom političkom pravcu i mnogoj stranci, a da se ne će pri tome morati naprezati, da se pomogne duhu vremena.

Među mislima, koje ćemo nakon rata naći mrtve pokraj puta, nalazit će se bez sumnje i tako zvana *Thugutova* misao, t. j. shvaćanje, da Dalmacija mora pod svaku cienu ostati sačuvana Austriji. Bit će sasvim nemoguće sakriti svu onu ogromnu štetu, koju je to shvaćanje nanielo državi počevši od god, 1797. Ta neizmjerno žilava i dugovječna misao odgovorna je za desetljećima krivo vođenu politiku, koja je štetila državu, odgovorna je za mržnju protiv države i njezinih najvažnijih organa, za gubitak vjere čitavih pokrajina i naroda u državu i njenu pravdu i konačno za težki potres temelja snage cjelokupne države, Navađanje tih grieha ne mogu joj prištedjeti. Jer ne pripišemo li njoj svu

[19] *V. A., sv. II., str. 272.*

tu neugodnu pasivu, morali bismo njome teretiti vladajući dualistički državni poredak, a to po mom mišljenju ponajprije ne bi bilo objektivno izpravno, zatim bi bilo nepravedno, i treće, političke posljedice u tom slučaju bile bi mnogo sudbonosnije i mnogo lošije za zdravi razvoj nakon rata. Zato moram biti pravedan, pa ću podieliti objektivno teret odgovornosti i ne ću osjećati samilosti, kad će se kriva politička misao slomiti i izpustiti dušu pod teretom svojih grieha. Učinit ću joj zadnje časove koliko mi je to moguće lakšima, priznavajući joj, da nije bila sasvim neopravdana. Ja sam već na objektivni način priznao, da nalazim teoretski i praktički opravdanim nastojanje Austrije, da se i nakon god. 1867. ne da sasvim odgurnuti od južnoslavenskog posjeda. Samo oblik, kojim je to nastojanje dolazilo do izražaja, bijaše vrlo nesretan, pa je tako nastalo ono lebdeće stanje, po kojem je Dalmacija spadala »de jure« Ugarskoj, a »de facto« Austriji, da je vladar stalno svečano obećavao ujedinjenje, što su kasnije kraljevske vlade nastojale spletkama uviek osujetiti. Treba poznavati onu gorčinu, kojom su Hrvati upozoravali na činjenicu, da su im tri cara (Franjo I., Ferdinand I. i Franjo Josip I.) obećali utjelovljenje Dalmacije, i da nijedan od njih nije mogao izkupiti svoje rieči.[20] Taj moment bijaše vrlo štetan i naškodio je mnogo ugledu obaju činbenika. To lebdeće stanje ne može dalje obastati. Trebat će jednom ovo stanje pročistiti.

Da bismo si o tome stvorili jasnu sliku, treba još kritički razjasniti neke pojmove. Austrija se nije htjela odreći Dalmacije, jer imade toliko i toliko stotina kilometara dobro razvedene obale, dok je Austrija kopnena država, koja ionako nema mnogo obala, pa se zato ni pod kojim uvjetom ne može odreći Dalmacije. Moram konstatirati, da se u tome razmatranju krije krivi zaključak. Čak i više, krije se tako zvani pojmovni fetišizam. Obožava se pojam Dalmacije, ne opažajući, da Dalmacija prometno-tehnički uobće nije obala Austrije. Austrija nije još nikad preko Dalmacije izvezla nijednu metričku centu robe, a vjerojatno to ne će nikad ni učiniti. Smjer prometa određen je zakonom najkraćem pravcu od kopna do mora. Po tome zakonu dolaze u obzir kao luke za zemlje, zastupane u carevinskom vieću, Trst, istarske luke u najboljem slučaju još i Rieka. Više od državnih granica između Austrije i Ugarske smetnja su izkorištenju dalmatinskih luka gorovito, težko prohodno zemljište južne Hrvatske i sjeverne Dalmacije i s time u vezi skuplji i polaganiji prievoz. Kao obala dolazi dakle Dalmacija u prometno-tehničkom smislu u obzir samo za Galiciju, a nipošto ne za Austriju u užem smislu. Dalmacija ostaje zato za Austriju samo luksus, bizarni i privlačni ukrasni predmet u državnom proračunu; ona nema za Austriju vriednosti u prometno-tehničkom smislu i ne će je nikada ni imati. No da se ne odrekne tog luksusnog predmeta, vodila se takova politika, koja nije samo taj predmet, nego i vlastitu obalu izložila najvećim opasnostima. Nakon rata prevladat će neminovno mišljenje, da se takva politika ne može dalje voditi, jer je jednako bezsmislena kao i opasna. Iz te neminovne spoznaje sliedi prorečeni prirodni konac Thugutove misli.

---

[20] *Izporedi VII. - 3., str. 28.*

Odatle sliedi. da odpor protiv odstupanja Dalmacije ne će nakon rata biti ni izdaleka tako velik, kao prije rata. Taj će odpor sasvim prestati, kad se u Austriji bude jasno spoznalo, da je posjed Dalmacije bio samo simbol ostvarenja mogućnosti vlastitog kopnenog prometa s Orientom s najmanjim zaprekama. Jer tu mogućnost Austrija stvarno nije imala uzprkos podržavanju Thugutove misli, što najbolje dokazuje činjenica, da Austrija nije mogla od god. 1874. do 1914. uspjeti kod Mađara, da postigne priključak na dalmatinsku željeznicu.

Mnogo važniji od posjeda Dalmacije jest za Austriju takav državo-pravno zajamčeni upliv na čitav južnoslavenski posjed, da ona ima u svako doba stvarnu moć, da provede i u južnoslavenskim zemljama one prometno-tehničke mjere, koje zahtieva njezina prometna i trgovačka politika. No važan je i državopravno zajamčeni upliv na pravac politike u južnoslavenskim zemljama: Austriji je posebno potrebna mogućnost, da prekine s jednom politikom, koju je upoznala kao škodljivu i čije bi troškove ionako kasnije morala snositi. Tvrdim dakle, da je protuvriednost, koju bi Austrija dobila novim predloženim uređenjem, neizporedivo vrednija od bezkoristnog skupocjenog i s tolikim unutarnjim i vanjskim manama i opasnostima po cjelokupnu državu skopčanog posjeda Dalmacije.

Ovakovo rezoniranje proširit će se nakon rata elementarnom snagom, pa će onda sa strane središnje vlade u Austriji ponestati odpora protiv izpravnog rješenja južnoslavenskog pitanja.

Treba još razmotriti držanje pojedinih političkih skupina u Austriji, kojih sam oporbu protiv trialističkog rješenja izcrpivo prikazao na str. 366. Ocjenjujući spomenuto stanovište pojedinih narodnih skupina u Monarhiji, vidimo, da svi činbenici određuju svoje stanovište prema vlastitim najbližim i najsitničavijim nepovredivim probitcima. Politika dogleda vlastitog crkvenog tornja u najgorem smislu rieči.

Iako ne će odmah nestati, takovi momenti ne će nakon rata ni izdaleka biti toliko djelotvorni kao prije. Tada će prije svega vladati znatno snažniji zajednički osjećaj, koji će probuditi razumievanje za rješenje južnoslavenskog pitanja kao potrebe cjelokupne države. No pri tome će biti još očitiji jedan psihološki moment, koji se krije u poslovici: »Tko se opeče, i na hladno puše«. Kad se nakon rata budu predlagali računi i kad se budu, poreznim obvezanicima kostrušile kose, mnogi se politički zagrijani ne će usuditi doći sa svojim posebnim političkim željama, jer bi ga inače porezni obvezanici smjesta protjerali, A da je sređivanje južnoslavenskog pitanja državna potreba, danas je već skoro obćenito priznato, a nakon rata bit će sasvim.

Zato sam uvjeren, da nakon rata ne će biti nesavladivog odpora protiv razumnog rješenja južnoslavenskog pitanja, a taj epitet slobodan sam upotriebiti za rješenje, koje sam predložio.

Nešto će teže biti stvoriti u Ugarskoj temelje za rješenje južnoslavenskog pitanja, ali ipak ne toliko težko, kao što se to na prvi pogled možda čini. Premda će tamo odpor na nekim mjestima biti veći, ipak su prilike u cielosti mnogo jednostavnije, jer ne će trebati raču-

nati s tolikim činbcrncima. I ovdje će doći do izražaja ona već iztaknuta veća homogenost Ugarske.

Glavni činbenik su Mađari, zastupani s jedne strane od vlade, a s druge strane od oporbe. Razumije se samo od sebe, da će oba ta činbenika biti protiv svakog takvog rješenja, koje bi slabilo prevlastni položaj Mađara u južnoslavenskim zemljama.

No među mrtvima poslije rata, i kad se stvari razjasne, bit će pored *Thutgutove* misli i tako zvana *Kossuthova* misao, koja je u Ugarskoj nakon god. 1878. ponovno oživjela. Sasvim je izključeno, da politički oštroumni Mađari ne bi spoznali, koliko je beznadan njihov položaj na jugu. Oni su doduše od god. 1882. do 1903. oslabili Hrvate i toliko okrnjili hrvatsku autonomiju, da su već mogli započeti sa stvarnim provađanjem Kossuthove misli u djelo, s mađarizacijom u Hrvatskoj, ali oni će i sami uvidjeti, koliko su sami i cjelokupna država za to platili. Jer što se dogodilo? Kad su Mađari pristupili provađanju Kossuthove misli, našli su se ostavljeni na cjedilu od svojih nekadašnjih saveznika, Srba, koji su žurno prešli na stranu Hrvata. Tako stajaše naprama 10 milijuna Mađara 10 milijuna Srbohrvata. Time je provođenje Kossuthove misli postalo nemoguće i s njome bijaše svršeno. Ona bijaše već od početka promašena, jer nije poznavala razloge za spremnost Srba za savez. Jer Srbi nisu išli s Mađarima poradi toga, da Mađarima zaista pomognu, nego samo poradi toga, da oslabe ojačane Hrvate toliko, da više ne smetaju provođenju u djelo misli o pećkoj patriarhiji. Ugroženi i zdvojni Hrvati ne znadoše si na koncu pomoći drugačije, nego da se podlože misli o pećkoj patriarhiji, t. j. da prihvate načelo o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba, koje na koncu konaca vodi do toga, da se Hrvati posrbe i prime grkoiztočnu vjeru. Pri takovom stanju stvari mora se uviek ponoviti igra, koju smo vidjeli od god. 1882. do 1914. Srbi će ići s Mađarima uviek samo onda, kad će osjetiti potrebu, da ojačaju vlastiti položaj i oslabe položaj Hrvata. No čim će Hrvati biti slabi i Mađari pokušati da tu okolnost izkoriste za vlastite svrhe, Srbi će ,brzo prieći na stranu Hrvata i osujetiti uspjehe Mađara, jer, oni sami žele imati hrvatske zemlje, a ne samo pomagati Mađarima, da ih se domogmi. Nakon rata ne može o tome više biti nikakove sumnje.

Time je konačno propala mađarska politika vođena protiv Hrvata, koja je počevši od god. 1878. bila vođena Kossuthovom mišlju. Ona je doduše postigla oslabljivanje Hrvata, ali je i ojačala Srbe, koji nisu samo premoćno izkoristili izravno podupiranje državne vlasti, nego i sva legla bolesti na jugu u svoje svrhe. Ta to bijaše glavni moment, koji je doveo do rata sa Srbijom, a time i do svjetskog rata. Najgore su od toga patili Hrvati, ali su loše prošli i Mađari i cjelokupna država. Korist je od toga imalo samo nacionalno-vjerski osvajačko Srbstvo, jer se time stvorio položaj, s pomoću kojeg mogu Srbi danas pred čitavim svietom na čitavi južnoslavenski posjed Monarhije pokazati kao na svoj nacionalni posjed. Ima neki tragični potez u tome, što je Kossuth sin zadao god. 1907. smrtni udarac misli Kossutha otca svojom

željezničkom pragmatikom i s njome skopčanom politikom nasilja, koja je u velikoj mjeri odtjerala Hrvate u naručaj Srba.

Poslije rata bit će nemoguće zaustaviti tu spoznaju, i to će biti razlog smrti Kossuthove misli. Postat će jasno, da je nemoguća politika, koja počiva jedino na tome, da se paktiranje Mađara sa Srbima zove »politika«, a paktiranje Hrvata sa Srbima »veleizdaja«.

Kraj Kossathove misli znači neminovno oživljavanje Deakove misli, koja hoće zadovoljiti Hrvate. Uvidjet će, da je Deakova misao jedino izpravna i da nije »kulminacija svih pogrješaka mađarske politike«, da nije »loša« i »mekušava« kao što je to mislio, da se blage izrazim, naivni Pesty (izp. str. 284.—285.), i da je ona jedino sredstvo, da se sačuva Deakovo, za Ugarsku tako važno nagodbeno djelo. Ja čak tvrdim, da dualizam može obstati samo na podržavanju prvotne Deakove misli, na zadovoljenju Hrvata. U svakom drugom slučaju mora on dovesti stalno do međunarodnih kriza i težkoća i time podkapati svoje vlastito pravo na obstanak. Jer ako bude tako išlo dalje, morat će svi oni, kojima je više stalo do cjelokupne države, nego do njezina sadašnjeg dualističkog oblika, postati neprijateljima tog oblika, a takovi će nakon rata biti u velikoj većini. I u Ugarskoj će se polako učvrstiti spoznaja, da je prodor Rumunja u Erdelju jače uzročno-posljedično vezan s Khuen-Hedervaryevom politikom u Hrvatskoj, negoli to neupućenome na prvi pogled izgleda. Nemoguće je jednom rukom privući Bizant k sebi, a drugom ga odgurnuti.

Prielaz od *Kossuthove na Deakovu* misao usliedit će s to manje boli, što će se nakon rata, kao što sam već ustanovio, ionako ojačati misao zajednice, Deakova misao iz šestdesetisedme. Onda će se lako proširiti i vraćanje na misli Deakove s obzirom na odnos s Hrvatima.

Danas će dakako Deakova misao morati biti uzkrišena u novom obliku, jer je odtada Bosna i Hercegovina povećala južnoslavenski posjed Monarhije, pa će se pri nagodbi s Hrvatima morati računati i s Bosnom. Tada će Deakova misao silom činjenica biti prisiljena na slično shvaćanje mojemu. Daljnje podržavanje dosadašnje podjele nije vise moguće: nije moguća ni daljnja realna podjela, jer bi položaj samo još pogoršala. Što preostaje dakle, nego da pristupimo izlazu, što ga predlažem. Prema tome tvrdim, da je zajednica južnoslavenskog posjeda, koju tražim, jedino moguće oblikovanje Deakove misli s obzirom na promienjene prilike.

S toga gledišta sprijateljit će se i Mađari s tom idejom.

Sjećam se čak, da sam pred neko šest do sedam godina u mađarskoj publicistici čitao jedan priedlog s podpisom *Tetetléni* u kojem bijahu sadržane misli, vrlo slične mojima, u tome pravcu, da Mađari treba da se naprosto odreknu svojih iprava na Hrvatsku i Slavoniju, nakon što im se kao protuusluga prepusti jedan dio obale, pa da tako opet uzpostave dobre odnose s Hrvatima.

Vidi se dakle, da uređenju južnoslavenskog pitanja nakon rata ne će stajati na putu tolike zapreke kao prije rata. Ono će biti riešeno pod pritiskom spoznaje, da je to neodgodiva državna potreba. Računa-

mo li s time, da će tom pritisku popustiti Mađari, onda to tim više vriedi i za ostale narodnosti u Ugarskoj. Iznimka bit će tu svakako Srbi.

Treba sigurno računati s time, da će se njihov nacionalni državni i crkveni osjećaj uzbuniti. Oni će također na sve strane stavljati sve moguće ponude i htjeti najednom biti bolji Austrijanci od samih Austrijanaca, samo da zaprieče novi poredak, koji pokapa sve njihove nade. Njihova se oporba dakle ne smije podcjenjivati, to više, što će oni na svaki način pokušati, da se služe huškanjem, a osobito kod svojih starih saveznika. No i ta zapreka dat će se savladati, stavljajući se na jedino izpravno stanovište, da se Srbe ne smije ni pomagati, a ni progoniti. nego naprotiv provesti one mjere, koje se same nameću iz izkustava stečenih u posljednjih 60 godina.

Tek tako će biti moguće rješenje tog jednako važnog i zamršenog životnog pitanja cjelokupne države i tek time će se utrti putovi onome, što nakon rata svi toliko željno očekujemo, a to je konačno rješenje svih pitanja na jugoiztoku.

8. Zaključno razmatranje

Ovu sam knjigu napisao sviestan, da prikazujem izvor, iz kojeg je potekao povod najvećoj nesreći u svjetskoj poviesti, A taj izvor bijaše u mnogom bitnom pogledu dosada nepoznat! Bio sam također sviestan, da prikazujem jedan od najtežih i najzamršenijih problema svjetske poviesti, zamršenim njemu svojstvenim upravo nerazpletivim izprepletanjem crkvenih, državnih i nacionalnih momenata, a težkim, jer se pri tome ima posla s tisuće godina starim sustavom krivotvorenja poviesti, izvrtavanjem, prikrivanjem i brisanjem tragova, pa se mora zaći duboko na dno, da se stane na čvrstu podlogu. Zato sam odlučno predmet uhvatio u njegovim prapočetcima, bez obzira na bojazan, da bi množina i obseg prikazanog materiala mogli čitatelja zaplašiti ili odbiti.

S obzirom na veličinu problema, na koji sam se odvažio, moram prepustiti poviesti sud o mome djelu, a posebno ti najvažnijem pogledu, da li je naime istinito. Bezuvjetnom vjerom u svoje misli nadam se, da će mi budući razvoj bezuvjetno dati pravo, i to jednako razvoj stvarnih prilika kao i razvoj znanosti. U razmjerno kratkom razdoblju, u kome je ova knjiga nastala, naišao sam u pojedinim bitnim točkama na podporu i potvrdu svojih vlastitih pogleda.

Nadam se svakako, da sam spoznaju budućeg vremena obogatio nekolikim vriednim pojmovima, osobito o obliku »ecclesiae militantis byzantinae«, koji živi na jugu, o njegovoj opasnosti i nevidljivom, ali tim djelotvornijem rovarenju, kao i o njenom najizrazitijem obliku, onom, koji je našao svoj izraz u pećkoj patriarhiji. To su pojmovi bez kojih Monarhija uobće ne će moći voditi uspješne borbe s oružjem mira nakon rata.

Sasvim izuzetan položaj zauzima tu odlomiak o rješenju tog pitanja. To nije prikazivanje prošlosti, nego pokušaj, da se iz spoznaje prošlosti

pronađe najbolji oblik konstrukcije za budućnost. U tom moram biti skromniji i priznati, da moje razlaganje može imati samo teoretsku vriednost, jer nitko ne smije tvrditi, da svojini duhom podpuno vlada tokom buduće poviesti.

No uzprkos problematičnoj naravi takvih pokušaja, morao sam to ipak pokušati. To više, što sam opetovano iztaknuo, da je Monarhija naprosto zatajila u pobijanju opasnosti na jugu sredstvima unutrašnje politike. Ja zbog toga nikoga ne krivini. To se naprosto moralo neminovno dogoditi, a uglavnom poradi toga, što poznavanje predmeta nije bilo u skladu s našim zadatkom. Budući da ta spoznaja bijaše u proturječju s vladajućim mislima i s time skopčanim probitcima, nipošto se nije pomagalo širenje te spoznaje. No ja zastupam stanovište, da je spoznaja istine uviek neobhodno potrebna, bez obzira na to, da li je ugodna ili neugodna. Drugim riečima: »Ne može biti uspjeha bez odvažnosti za spoznaju istine«.

Spoznaja istine potrebna je poradi toga, što se ne smije previdjeti, da Austro-ugarska monarhija i Njemačko carstvo stoje danas pred pola svieta, i to pred većom polovicom svieta, kao zločinci, i da je time izrečena smrtna osuda nad te dvie države. Temelje ovakvnm konstrukcijama pružilo je bizantinsko krivotvorenje poviesti, tendenciozne laži i izvrtavanja, koje sam se trudio prikazati u šestom, sedmom i osmom dielu, a koja su tamo navedeni pisci raztrubili po čitavom svietu. Monarhija se nije mogla uspješno braniti, jer je i njoj samoj nedostajalo dovoljno spoznaje o fino izprepletenim mrežama, u koje se bijaše zaplela.

Čast Austro-ugarske monarhije ne može se spasiti niti smetenom šutnjom, a ni potajnim skrivanjem istine, nego jedino odvažnosću za spoznaju istine.

Polazeći s toga stanovišta napisana je i ova knjiga, i zato sam bez oklievanja prikazao i neugodne i bolne činjenice, duboko uvjeren, da će istina djelovati i prema vani i prema unutra samo ljekovito.

Punu istinu smatrao sam tim više potrebnom, što će nakon rata nastati zadatak, da se ozbiljno pristupi radu, da se zaprieče slične prilike, kakve su se razvile prije rata. No kako da se učini nešto trajno, što će obećavati uspjeh, ako se nema jasnih pogleda na prirodu i bit zla, koje treba pobijati?

U poglavlju o razvoju za vrieme rata (str. 371. do 379.) mogao sam kazati samo malo, što nas ohrabruje. Opaža se naprotiv neka absolutna bezpomoćnost i neobaviieštenost Monarhije u tome, što da se započne s južnoslavenskim problemima. Jedina pozitivna mjera, do koje se građanska uprava dovinula na jugu, kad je rat buknuo, bijaše zabrana ćirilice. Kao da se latinicom ne mogu jednako dobro kao ćirilicom napisati buntovne i veleizdajničke stvari! To prianjanje uz vanjsku površinu pokazuje nam, koliko je strašna bezpomoćnost i neznanje, što da se radi s južnoslavenskim problemima. A izvor sveg zla jest nedovoljna spoznaja, koja je opet posljedica nekog vezanog načina mišljenja, neke povezanosti, koju su stvorili neprijateljska hinba i vlastite pogrješke i zablude.

Budućnost i osigurani razvoj Monarhije zahtievaju rad oko obrane u velikom stilu, u podpunom svietlu spoznaje istine. Ova je knjiga napisana, da posluži tom razvoju.

Rad oko obrane u velikom stilu želimo također i na jugu, a ne samo na sjeveroistoku, polazeći od spoznaje, da je takav rad na jugu barem tako potreban kao i na sjeveroiztoku, ako možda i nije još potrebniji. Što neprijatelju na jugu nedostaje s obzirom na veličinu i masu, to nadomješta on osobitom zlobom i marljivošću. Smatrao bih to u svakom pogledu sudbonosnim uz težke posljedice, kad bi Monarhija i opet zatajila u obranbenoj borbi sredstvima unutarnje politike, kad bi bila braneći se od Srbije, upućena jedino na obranu sredstvima vanjske politike, t. j. jedino na savez s Bugarskom. Upravo iz toga razloga napisao sam još i deveti dio.

Posegnuvši za mislima *Gfrörerovim* o hrvatskoj državi, imao sam pred očima veličanstvenu obranbenu akciju, sustav država od Baltičkog mora do Jadrana, koji će biti bedem protiv nadirajućeg i ekspanzivnog Iztoka. Pored poljske države, pored doduše pravoslavne, ali politički protubizantske Bugarske — s vremenom možda i pored Ukrajine zamišljam si na jugozapadu još jednu katoličko-muslimansku Hrvatsku, koja je prirodno, tisuću godina starom predajom učvršćeno i nepogrješivo oruđe obrane, tim vrednije, što ono ne bi djelovalo samo u pravcu jugoiztoka, nego i u pravcu jugozapada. Ja sam, polazeći od moje poviestne i poviestno-filozofske spoznaje najdublje uvjeren, da bi to oruđe obrane, koje mi lebdi pred očima, da bi ta hrvatska država imala sva svojstva, da bude jugozapadni mostobran onog velikog pojasa bedema, u kome bi kraljevina Poljska tvorila sjeveroiztočni mostobran.

B I L J E Ž K E

UZ PREDGOVOR

1 Dr. Milan Kovačević: Die Kroaten kommen! Ein Kriegervolk an Völker im Kriege. (Hrvati dolaze! Ratnički narod zaraćenim narodima.) Leipzig 1916. Xenien-Verlag.

2 VII. — 4., str. 8. Upotriebljenu literaturu navodim po dielovima i tekućim brojevima. Pojedina djela navodim tako, da rimski broj znači dio knjige, a arapski broj tekući broj, pod kojim se navedena knjiga nalazi.

UZ DIO I.:

1 Izporedi Dr. Fr. v. d. Velden, »Das Patois der Westschweiz als Zeuge völkergeschichtlicher Vorgänge« (Patois zapadne Švicarske kao svjedok zbivanja narodne poviesti), I—5. Svez. 9., Str. 451. i 527,

2 I—6, Str. 114

3 Izporedi I—6, »Staat und Nationalität. Str. 159.

UZ DIO II. :

1 Grčki pisac Teofan spominje, da su se Bugari šireći se sudarili sa slavenskim narodom od sedam plemena. To se vjerojatno odnosi na Hrvate.

2 Nakon radnje spomenute pod II.—12. ne može se više prieći preko ove činjenice, koju Srbi živahno poriču. Valja uzporediti također i oznaku teritorija, koju opetovano susrećemo: Croatiam et Dalmatiam a medio Cancry(?) usque ad fines Duracy (ili Duratii), pod čime se očito razumieva bizantinska tema Dračka.

3 Prieporno je, da li je Karlo Robert samo pomazan kraljem ili propisno krunjen za kralja. Za ovo potonje shvaćanje govore neki dokumenti, ali se ipak ne može smatrati sasvim sigurnim,

4 To uvida također i Tireček, izporedi III.-3., str. 370.

5 Zanimljivo je obrazloženje, koje nam je sačuvano u jednom mletačkom izvještaju. Veli se tamo, da je Hrvatima slobodno izabrati si novog kralja, koji će ih dobro braniti (che loro e licito trovarsi un altro signore, che li defenda). Tu dolazi do jasnog izražaja misao samoodređenja, koja je od uviek živjela na jugu,

6 Izborna izprava nalazi se u Kukuljevića: Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Pars II. vol- I. F. 20.—22. ili u Seatona Watsona (VII—4. Str. 355. do 357.). O tome imao bih reći mnogo zanimljivoga, ali to ne mogu učiniti, jer moram biti kratak.

7 Izričito priznaje to Springer. Izporedi VII.—12., str. 19,

8 Općina plemenitih seljaka na jugu Zagreba, koja je oduviek imala vlastitu autonomnu županijsku organizaciju.

UZ DIO III.:

1 Izporedi U.—11;

2 II.-II., -899,, str. 240.

3 Na istom mjestu, str. 271, Što prihvaćamo ovo shvaćanje, razlogom su djelomice vlastita opažanja. U neposrednoj blizini grada Rasa ima selo Rvati, a dalje još na iztok drogo selo Rvatska. Po mome uvjerenju to su ostatci naselja iz 8. vieka. Našao sam naime nekoliko istoimenih sela i u Bosni, ali ona su sva muslimanska, a u njihovoj okolini nalazimo neobično mnogo dolihokefalnih oblika lubanja, te odatle zaključujem, da su tu vrlo stara naselja.

4 Današnja kraljevina Srbija (do balkanskih ratova) bijaše izprva etnički naseljena onim slavenskim plemenima, koja bijahu baza bugarskog naroda, a na zapadu stanovahu tu Hrvati. Ovi Slaveni bijahu posrbljeni tek u 13. ili 34. stoljeću. Zato se Beograd u starim izpravama do 13. st. naziva »Alba Bulgariae«.

5 Dinastija Nemanjića vladala je neko 200 godina, od god. 1170. do]371. Iz nje su izašli ovi vladari; Nemanja 1170.— 1196.; Stjepan Prvovjenčani 1198.—1228.; Stjepan Radoslav 1228.—1234.; Stjepan Vladisiav 1234.—1243.; Stjepan Uroš 1245—1276:; Stjepan Dragutin 1276— 1282.: Stjepan Uroš U. Milutin 1282.—

1321.; Stjepan Uroš III. 1321.— 1331.; Stjepan Dušan Silni 1331.—1355.; Car Uroš 1355.—1371.

6 Zbog toga »Prvovjenčani«: Ovo je od velikog značenja. Po shvaćanju legitimnosti u zemljama nekadašnjeg rimskog carstva, mogaše podieliti krunu samo car bizantski i papa kao nosioci rimske vlasti.

7 To je već Kallav primietio. On piše: III.—L, str. 33.; »... premda srbski župani i kraljevi ne bijahu nikada iskreni i upotrebljavahu prijateljstvo papa, da bi postigli svoje ciljeve. A kad ih postigoše i ne trebaše im više papinske podpore, okrenuli bi katoličkoj Crkvi odmah leđa,« To je vrlo važno, jer kao što ću kasnije nastojati dokazati, Srbi nastoje ovu istu politiku provoditi i prema katoličkoj Austriji.

8 III. — 1., str. 63.

9 Ovdje moram reći, da je Kallay po mome mišljenju od sviju stranih pisaca najdublje proniknuo u srbsko biće. Svakako je napadno, da on kao Mađar, stoji daleko nad Slavenom Jirečekom, koji uzprkos upravo zapanljivom poznavanju pojedinosti pokazuje mnogo manje poviestno-filozofskog razumievanja srbske poviesti i njene biti,

10 Poznato je, da je srbsko pučanstvo Zemuna i Sriema pozdravljalo priestoionasljednika Aleksandra, kad je za provale Srba u jeseni 1914. došao onamo, riečima: »Živio kralj sriemski.« To bijaše aluzija na ovo razdoblje. Usporedi i III.—5.,str. 125. A nekadašnji Sriem proteže se duboko u današnju Srbiju.

11 Uzporedi III.—5., str. 126.

12 III—4.. str. 11.

13 III—3., str. 387.

14 III.—3., str. 389.

15 Sin Stjepana Uroša III. i Marije Paleologine, nećakinje već prije spomenute srbske kraljice Simonide. Njegova prva žena, mati cara Stjepana Dušana, bijaše Bugarkinja Teodora,

16 Valja izporediti, što Jireček piše o međunarodnom obilježju srbskog dvora. III.—3-, str. 368,

17 Ostavljamo po strani činjenicu, da su Hrvati i Srbi u Bosni zajednički bili izvrgnuti turskom uplivu do god. 1878,

18 Sv, Sava dao je prvim srbskim manastirima tipikone, t. j. statute. prema kojima se kasnije osnivahu drugi manastiri.

19 III.—12., str. 80.

20 Dr. H. J. Biedermann »Neuere slawische Siedlungen auf süddeutschem Boden.« Stuttgart, 1888., str. 387.

21 Značajno je, da je ta rieč germanskog Küning, novonjemačke König. Odatle nastade knez ili knjaz.

22 Završetak spomenice tog austrijskog dostojanstvenika neobično je zanimljiv, pa ga zbog toga ovdje navodimo. Po K a l l a y u glasi on ovako: »Misao osnivanja jedne nove slavenosrbske države tako je živo pred mojim očima, čini mi se tako koristnom za carsku rusku vladalačku kuću i tako slavnom za sve Slavene. da za njeno ostvarenje ne bi trebalo žaliti ni truda ni troška te bi svaki pravi Slaven i gorljivi Rus, koji je svom caru istinski odan, svim snagama morao prionuti uz njezino ostvarenje, jer se čini, da je ono moguće upravo uz sadanje okolnosti.« Ali očito je, da Kallay nije znao svega, što ovaj austrijski dostojanstvenik pisaše u Rusiju. Budući da je to vrlo značajno, nadopunjujem po Ristiću: Stratimirović misli, da bi si Rusija u ovakvom narodu i u tako vjerski srodnoj državi stvorila prirodnog, bezuvjetno pouzdanog saveznika, kakvog do danas uobće nije imala. Ova država, premda bi izprva Turcima plaćala danak, povećavala bi se postepeno izumiranjem turske carevine. Za vladara oslobođene Srbije predlaže Stratimirović jednog ruskog velikog kneza; a ako to ne bi bilo moguće, treba Srbima dati jednog protestantskog princa, no uz uvjet, da njegovi potomci pređu na grkoiztočnu vjeru. A da srbske zemlje, oslobođene od Turaka, ne bi podpale pod Austriju i povećale njenu vlast, potrebno bi bilo, da one dođu pod rusko štitničtvo.

UZ DIO IV.:

1 III.—I., str. 6.

2 III. —1., str. 7. i 8.

3 Istorija raznih slavenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov, 4, Bd., Wien, 1794.

4 H is tor i a Serviae, se u colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae, Colocae, 1789.

5 Geschichte Bosniens bis zum Zerfall des Königreichs, Leipzig, 18S5.

6 III.-2.

7III. —1., str. 21.

8 IV.—25., str. 96. (IV.—25,).

9 IV.—3., str, 43.

10 VII—29.

11 VII.—33.

12 IV.—32., str. 157, do 159.

13 IV—32., str. 162.

14 Decadis II., knjiga 2., Edit. Basileae, str. 179.

15 IV.25., str, 28,

16 E, Dümmler, Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (O najstarijoj poviesti Slavena u Dalmaciji) Sitzungsberichte der philos. histor, Classe der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, XX, Sv. 1856,, str. 373. i 374.

17 VII—18., str. 12.

18 Mnogo razprave bijaše o etimologiji rieči »ban*. Jedno mišljenje, koje je prilično razšireno, izvodi je od avarske rieči »bajan«. Ja nisam toga mišljenja i dovodim rieč ban u vezu s češkom i poljskom riečju pan = gospodin, pa nalazim u tome rieč iz starog arijskog jezičnog blaga. U staroperzijskom jeziku nalazi se rieč merzuban = Markgraf, marchio.

19 VII—32.. str. 486.

20 IV—4.. str. 82. i sliedeće.

21 Kukuljević Codes diplom, croat. II., p. 8.

22 Izporedi također: Autem Pannoniae rex . .. possedit omnes regni partes Bosna, Crovatiam, Dalmatiam, Naronam i t. d,: Schwandtner, Scriptores Rerum Hungaricarum, Lipsiae, 1748., Tomo III., str. 523. i 524.

23 U Macedoniji postoji još danas »Babuna planina«. Ovaj naziv potječe od bugarskih bogumila, koji su se po svoj prilici tamo sakrivali za vrieme progona. U Bosni nalazimo to ime jednako u topografiji kao i u porodičnim imenima (Babunović).

24 Bogumilsko nazivlje na hrvatsko-bosanskom jeziku poznajemo nažalost samo nepodpuno, jer domaćih vrela nema, te smo upućeni na papinske izvještaje, latinske polemike. formule odricanja i t. d., pa su nam zbog toga osim osobnih oznaka poznati samo latinski i grčki religiozni tehnički izrazi.

25 Čini se, da je bogumilstvo ovaj način ustrojstva preuzelo u paulikijanaca. Paulikijanska obćina bijaše razdieljena u crkve.

26 IV.-3., str. 50.

27 IV.—5., str. 26,

28 Istini za volju valja napomenuti, da teorija o secesiji ne potječe od pisca ovih redaka. nego od hrvatskog učenjaka dra Petriniensisa, koji ju je razvio u već prije spominjanom djelu »Bosnien und das kroatische Staatsrecht«. Ja sam je samo provjerio na temelju mojih dugogodišnjih, studija i našao sam. da joj nema prigovora. Bogumilska teorija je međutim posljedak vlastite spoznaje, a isticanjem bogumila kao državotvornog elementa može se tek podpuno razjasniti čitavi problem.

29 IV.—23., god 1895.. str, 355:

30 IV.—23., god. 1895., str, 570.

31 IV.—22., str. 20.

32 IV.—5., str. 28.

33 IV—15., str. 14.

34 O tome predmetu nije mi poznata nikakva monografija, ali se tim pitanjem bavim već nekoliko godina, te sam si o tom stvorio vlastiti sud na temelju marljivog posjećivanja i proučavanja starih gradina na slavenskom Jugu Monarhije, njihova položaja, te osnove i položaja zavisnih mjesta. Ove studije prisilile su me da zaključim, da je pritisak feudalne gospode morao biti veoma snažan.

35 Za ovo je značajan postupak Osmanlija prema posljednjem bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću. On se preda, kad mu zajamčiše slobodan prolaz. No prisutni šejh-ul-islam dade fetvu: Smije li pravovjerni trpjeti, da ga zmija ujede dva puta iz iste rupe? Nato odsjekoše Stjepanu Tomaševiću glavu.

36 IV—7.. sv. VII.. str. 169.

37 IV—10-, str. 105.

38 III—12.. str. 36.

39 IV—1.

40 IV—19.. str. 44.

41 IV—13,, str. 167.

42 IV—4., str. 237.

43 Izporedi IV—1., str. 259. i 321.

44 IV—7,, sv. 8., str. 176.

45 III—6.. I. sv., str. 90—93.

46 Za Balšiće je poviestno dokazano, da su vlaškog podrietla. Neki bi povjestničarj htjeli, da potječu od provansalskih grofova de la Beaurlx, ali to nije vjerojatno. Kod Altomanovića dokazom nam je čisto romansko ime. Obitelji Topia i Cropa mogle bi biti i albanskog podrietla. No preporod Albanaca samo je dio romanskog osvita na Balkanu, koji smatram preporodom prastanovništva. Kod albanskog pokreta nailazimo na osebinu, da se je predrimski elemenat održao i protiv Romana i protiv Slavena, U albanskom jeziku nalazi se uostalom neobično velik postotak romanskih koriena, pa je ta pojava dokazom za asimiliranje većeg broja Romana, Angeli mogli bi biti i Grci. no potječu iz Epira, a baš u Epiru bilo je mnogo Vlaha, jer još i danas nalazimo tamo mnoštvo njihovih potomaka. Zato mi je iz mnogih razloga mnogo vjerojat-

nije, da bijahu Vlasi, a ne Grci. Dragaš je uzprkos slavenskom korienu tipično vlaško ime, a Hrebeljanović bijaše po Luccariju »katunar«, t. j. vlaški poglavica. Dejanović dolazi od Dean, a to je tipično romansko ime. Ovdje je rieč samo o podrietlu i rasi, politički bijahu sve to Srbi, jer srbska politička predaja i srbska Crkva bijahu još toliko jake.

47 III.—4., I. dio, str. 69. i sliedeće.

48 To je mongolski postupak. Osmanlije su, kako je poznato, preuzeli početak svoje državne i vojničke organizacije od Mongola, s kojima su došli iz Azije. Zanimljivo je primietiti, da se tim istim postupkom u sadašnjem svjetskom ratu služi jedna velesila, koja je poprimila mnogo mongolske predaje, a to je Rusija.

49 Izporedi na pr. spominjano djelo, str. 126, 149., 157.

50 Lucius, De Regno Dalmatiae et Croatiae, str. 272,

51 V.—3., str. 33.

52 U Besarabiji živi još i danas jedan milijun Rumunja, izravnih potomaka balkanskih Romana, a čini se, da su također i balkansko-romanski elementi, naseljeni na porogima Dnjepra, postali izhodištna točka za postanak Kozaka.

53 Izporedi Miklošić, IV.—26., 27., 28.

54 IV. —15., str. 82.

55 Na istom mjestu, str. 84.

56 Na istom mjestu, str. 87.

57 Izporedi Ranke, Über die Abnahme der christlichen Bevölkerung in der Türkei, III.-2., str. 538. do 542. Ovo smanjivanje odnosi se u prvom redu na katolike.

58 III.—15., str. 62. i sliedeće.

59 III.—15., str. 62. i sliedeće,

60 III.—15:, str. 10.

61 Beschreibung des Königreiches Slavonien. Leipzig, 1777., str. 59.

62 VIII.—3., str. 392.

63 III.—15., str. 10. Bilježka.

64 IV.—19., str. 34.

65 IV.—14., str. 254.

66 VIII.—3., str. 392.

67 IV.—18., str. 13.

68 IV.—18., str. 14.

69 VIII.—3., str. 391.

70 IV.—20., str. 372.

71 Svršivši ovo poglavlje naišao sam na jedan citat u »Bosanskim doživljajima« (Bosnische Erlebnisse) od Hermanna T a u s k a, koji podpuno potvrđuje moje tvrdnje. Evo ga: »Srbski povjestničar Ilarion R u v a r a c izjavio je jednom pred g. Mažuranićem, da je na temelju svojih studija i znanstvenog iztraživanja došao do znanstvenog osvjedočenja, da Srbi u južnoj Bosni i zapadnoj Srbiji nisu Slaveni, nego posrbljeni Kucovlasi.« Ruvarac, navodno, ne smije iz shvatljivih razloga da to javno kaže, ali je ipak tako. Kad sam nakon nekoliko godina u doba arheoložko-antropološkog kongresa u Sarajevu, bio tako sretan upoznati Rudolfa Virchowa, koji bijaše na studijama u južnoj Bosni, potvrdio mi je taj veliki antropolog Ruvarčeve tvrdnje na temelju svojih mjerenja i istraživanja. Virchow je došao do zaključka, da Srbi u Bosni pripadaju djelomice drugoj rasi nego bezuvjetno slavenski muslimani i katolici. (VII —22., god. 1912., str. 814.—815.). Iz opreza dao sam Vladimira Mažuranića pitati posredovanjem jedne pouzdane osobe, da li je ta verzija istinita; Mažuranić potvrdio je uglavnome gornje navode.

72 Izporedi I. —1., II. sv., str. 237. do 294.

73 III.—3., str. 120.

74 Slično postupa i poznati srbski povjestničar St. Stanojević (III,—5., str. 38). On govori o središnjem srbskom plemenu i o ostalim srbskim plemenima. ve je to jedna te ista obmana.

75 Prema mome stanovištu, koje sam dosad izložio, smatram muslimane u Bosni Hrvatima. Pri tome ne treba smetnuti s uma, da su oni bez nacionalnog osjećanja jer islam izključuje svako nacionalno osjećanje.

UZ DIO V.:

1 V.—2., str. 28.

2 V.—1., str. 34. i 35.

3 V.—3., str. 1.

4 V.—3., str. 331. Kod bizantinskih Grka određivala se je narodnost jedino prema pravovjerju.

5 Konstantinova darovnica sadrži tvrdnju, da je car Konstantin u znak hvale zbog oslobođenja od gube pokrštenjem, poklonio papi Silvestru carsku vlast nad Rimom i Italijom, Konstantinova darovnica bijaše primljena u Pseudoizidorovu zbirku, ali je kasnije utvrđeno, da je krivotvorena.

6 V.—1., str. 151.

7 V.—1., str. 212.

8 V.—1., str. 213.

9 V. —1., str. 214.

10 V.—1., str. 213.

11 V.—1., str. 225.

12 Na istom mjestu, str. 228.

13 V.—I., str. 235.
14 Na istom mjestu, str. 233.
15 Na istom mjestu, str. 229.
16 V.-4., II. sv., str. 316.
17 V.—12., str. 100. do 130.
18 U smislu Chamberlainovu razumievam pod Germanima sve Arijce, Germane, stare Slavene i Kelte,
19 Kad sam ovo djelo dovršio, a još prije njegova tiskanja, buknula je ruska revolucija. Ostajem ipak u cielosti pri gornjem shvaćanju. Revolucija je uspjela samo poradi toga, što je službena ruska Crkva dopustila, da carstvo padne. Danas se još ne vidi, koji su sve momenti tu bili na djelu. No mislim, da sam pružio dovoljno osnova i za prosudivanje tog pitanja. Sasvim sam uvjeren, da će carstvo u Rusiji ponovno oživjeti, premda razvoj u tome pravcu može potrajati nekoliko desetljeća.
20 Izporedi V.—15.
21 III.—I., str. 96.
22 III,—13., sv. II., str. 129. i 130.
23 V.—5., sv, II., str. 1. do 141. Zbog neuzporedive ljepote opisivanja, izdala je ovo djelo biblioteka Reclam pod br. 5048.
24 V.—5., sv. II.., str. 270.
25 V.—5-, sv, II., str. 317.
26 II.—2., sv. II., str. 145.
27 IV.—25., str. 50.
28 VII—1., sv. II., str. 495.
29 V.—11., str. 54.
30 V.—5., sv. I., str. 312.
31 III.—25., str. 243.
32 III.—14., str. 307.
33 III.—6., sv. III., str. 519,
34 V.—6-, sv. I., str. 380.
35 V.—17., str. 13.
36 Neue Freie Presse od 5. ožujka 1908. br. 15.639, No to nije smetalo, da je nekoliko godina kasnije primio »Krönen-Orden«.
37 V.-5., sv.II., str. 174.
38 Na istom mjestu, ,str. 175.
39 VII.—36., str. 99.: »Brojevi pokazuju, da srbsko-pravoslavni element prodire absolutno i relativno.« No odlični taj učenjak nažalost uobće ne zna, koji sve momenti odigraše pri tome ulogu,
40 V.—13., str. 6.
41 V.—6., sv. III.. str. 314.
42 V.-9.
43 Pichler, II.—1., str. 99.
44 V.-5., sv.I., str. 307.

UZ DIO VI.:

1 VI,—14., str. 9.
2 Sličnog je mišljenja također dvorski savjetnik von Ankwicz: »Prava suština sadašnje izvanjske krize.« Oesterreichische Rundschau od siečnja 1913.
3 VII.-5., sv. I., str. 29.
4 Frankfurter Zeitung od 7. rujna 1915.
5 Srbski list »Trgovinski Glasnik« od 27. veljače 1915. donio je članak »Rusija i Carigrad«, koji je pun zakašnjelog kajanja, U tom članku nalazi se odlomak: »Rusija u Carigradu znači propast.za balkanske države.« No sve te spoznaje nedovoljno su jake protiv zakona o bizantskom nastojanju za postignućem jedinstvenosti.
6 Starinska pjesma: Popuhnul je tihi vetar i odnesel Mari krunu. Našel ju je crni Moro. »Crni Moro« je kralj Koloman. koji bijaše po poviestnoj predaji tamne puti, dok hrvatsko plemstvo bijaše čiste arijske rase i svietlog kompleksa.
7 III.-12., str. 104.
8 III.-12., str. 136.
9 Na istom mjestu, str. 137.
10 VII.—3., str. 386.
11 V. —1., sv. II., str. 70.
12 III.-2., str. 243.
13 Pisac je još gimnazijalcem prošao mnoge južnoslavenske krajeve, pa je razumljivo, da ga tada zanimaše ponajviše klasično razdoblje južnoslavenske poviesti. On je u Sisku i Solinu sabirao rimske novce i uljanike, te je stekao izkustvo, da u tim i u drugim mjestima slavenskog Juga valja samo prstima kopkati, pa se svuda nalaze tragovi nekadašnje rimske slave i veličine.
14. III.—14., str. 43. i 44.
15 VI.—20., sv. -III.,- str. 196.
16 V.—1., sv. II., str. 265.
17 Izporedi III,—15., str. 3.
18 IV.—22., str. 107.
19 U doba Kallaya nazivaše se pravoslavlje još grkoiztočnom vjerom.
20 VIII.—3., str. 392.
21 III.—5.
22 III.—5., str. 206.
23 Na istom mjestu, str. 207.
24 III.—5., str. 208.
25 VI.—3., str. 49.
26 VI.—2., str. 293.
27 III.—2., str. 525.
28 IV.—23., godište 1889., str. 298 (?).

29 Pisac je nekoliko puta propješačio čitav taj kraj, pa je našao, da na 15 km od samostana Ozrena nema muslimanskog, a na 30 km nema katoličkog sela.

30 III.-14., str. 5.

31 Na istom mjestu, str. 26.

32 Na istom mjestu, atr. 47.

33 III.—14., atr. 49.

34 Na Istom mjestu, str. 168., 336.

35 Na istom mjestu, str. 91.

36 Na istom mjestu, str. 91., 98., 100.

37 II—10., str. 81.

38 Izporedi IV.—8.

39 IV.-8., str. 166.-168.

40 Na istom mjestu, str. 170.

41 Izporedi IV.—7.

42 V.—6.. sv. III., str. 381.

43 VI-6,

44 VI.-7,

45 VI.-8.

46 IV.-18,

47 To vriedi samo za kasnije doba, kad već bijahu svi Romani poslavenjeni, pa je nestalo sviesti o etničkom značenju rieči, Danas osnačuje rieč «Vlah» u katolika i muslimana pravoslavne. U Dubrovniku označuje ta rieč međutim gorske seljake, a to dolazi od toga, što je večina gorskog pučanstva u pozadini Dubrovnika bila upravo balkanskc-romanska.

48 Pisac stoji na stanovištu, da ima i katoličkih i muslimanskih Srba, a to valja odbiti kao poviestno netočnu fikciju. Već poradi, toga. što današnji Srbi zahvaljuju svoj postanak, kao što sam već iznio, i-ključivo srbsko-pravoslavnoj Crkvi.

49 VI.-10.

50 VI.—9., str. 413—434.

51 VI.—12., str. 406. i dalje.

52 III.—14.. str. 27.

53 Izporedi VI.—30., str. 75.—80. Spominjem upravo beogradsko izdanje tog hrvatskog pjesničkog djela, jer je u tom izdanju sadržan pregledni prikaz te prepirke, na koju se pozivljem,

54 S pomoću samih bosanskih muslimana, jer ih pridobiše fikcijom: «Povratak pod suverenitet sultana», pa muslimani bijahu podpunoma u rukama Srba.

55 VI.—9.. str. 417. i 418.

56 VI.—12., str. 403. i dalje.

57 VI,—12., atr. 423.

58 VI.—18-, str. 52. Nada sve je zanimljivo, da nam F a ll m a y e r pripovieda, kako su misli Novogrka upravljene u istom pravcu: »Ne želimo živjeti u miru pored Turaka s jednakim pravima, ne, oni treba da nam budu sluge i postupat ćemo s njima kao s psima.« str. 253. Bizantinci su uviek i svuda jednaki. Da li Turčin ili katolik, svejedno je, nikad ne će Bizantinac priznati inovjerca sebi ravnim, a joj manje svojim gospodarom ili višim od sebe. On uzmiče tek pred stvarnom silom, a da je nikad ne priznaje.

59 VI.-13.

60 Na istom mjestu, str. 191. do 223.

61 Na istom mjestu, str. 226.—265.

62 Na istom mjestu, str. 225.—226,

63 VI.—25., str. 295.

64 VI.-25., str. 83.

65 Na istom mjestu, str. 20.

66 Na istom mjestu, str. 26.—31.

67 U odgovoru saveza desetorice na Wilsonovu notu od 19. prosinca 1916., koja bijaše prema englezkim viestima sastavljena u Rusiji, govori se samo o »oslobođenju Slovenaca, Čeha i Slovaka od tuđeg gospodstva«, a o Hrvatima opet nema spomena, tim više, što se odlučno staviše na stranu središnjih sila.

68 I.—1.. sv. II, str. 152.

69 I. —I., II. sv., str. 277.—309-

70 Na istom mjestu, str. 237.—276.

71 I.—I,, sv. I., str. 69.—92.

72 Na istom mjestu, str. 92.—100.

73 I.—1.. sv. I, str. 165.

74 VI.—15.

75 Ovo je tipičan primjer za bizantinski način mišljenja. Samo je ime Srbin narodno, a ime Hrvat nije. Tko ne priznaje Bizant, načelno nije nitko.

76 VI.—15., str. 7.

77 Na istom mjestu, str. 8.

78 Na istom mjestu, str. 9.

79 Na istom mjestu, str. 10. Kad sam naišao u Vuka na ovo mjesto, bijaše poglavlje o pećkoj patriarhlji već napisano. Da prikažem južnoslavensko pitanje tako. da ga svi razumiju, bio sam prisiljen postaviti nove teorije. Zadovoljan sam, da u ovom slučaju nailazim na potvrdu na klasičnom mjestu.

80 III.—12., str. 164.

81 VI.—16., str. 51.

82 VI.—16., str. 51.

83 Na istom mjestu, str. 61.

84 Na istom mjestu, str, 17.

85 VI.—16-, 17., str. 6.

86 Na istom mjestu, str. 25.

87 VI.-18.

88 Izporedi Pichler, VI. —I., sv. II., str. 1.

89 VI.—18,, str. 36.

90 VI.—18., str. 34.

91 III.—5., str. 304. i 305.

92 Kasnije je on za banovanja Mažuranića, Pejačevića i Khuena igrao u Hrvat-

skoj veliku ulogu«, bio je dulje vremena odjelni predstojnik za unutarnje poslove, a kasnije postade i barunom.

93 VI.—19-, str. 34.

94 VI.—19., str. 36. J 37.

95 VI. - 8.

96 VI.—6.

97 VI.—7,

98 VI.—21., str. 16. do 19.

99 VI.—17., sv. II., str. 187.

100 VI.—17., sv. II., str. 190.

101 Na istom mjestu, str. 192,

102 VI.,—23., str. 242., 262.

103 VI.—24., str. 382.—427.

104 VI.—24., str. 423.—532.

105 Navedeno prema IV.—24.. str. 383.

106 IV.—17.. II. sv.. str. 189.

107 IV.—17.. II. 9 sv., str. 189. i 190.

108 VII.—28., str. 127.

109 IV.—24., str. 319.

110 VII.—4., str. 430.

111 VI.—29., str. 1.

112 VI.—26.

113 Mislim francusko djelo, što ga citira Spalajković: Histoire de la guerre d'Orient (1875. a 1876.) Paris. 1877., str. 96. izporedi točku 3. na strani 206, ovog djela.

115 III. - 5., str. 307.

116 III.—5., str. 318.

117 VI.—28.

118 »Neue Freie Presse« od 26. svibnja 1908.

119 Na istom mjestu od 28. svibnja 1908.

120 »Neue Freie Presse« od 3. travnja 1908.

121 Na istom mjestu od 2. lipnja 1908.

UZ DIO VII.:

1 V.—13.. str. 28.

2 VII.—3.. str. 18.

3 Stranci, koji borave u Vojnoj Krajini, podložni su vojnom sudovanju.

4 VII. - 1., str. 124.,»Ferdinand htjede slomiti moć staleža, dovesti absolutno kraljevstvo na vlast i konačno sve podanike prevesti na katoličku vjeru. Absolutizam i jedinstvo vjere izgledahu najprikladnijim sredstvima, da se austrijski na rodi zadrže na okupu.

5 Na istom mjestu, str. 200.

6 VII.—5.. str. 10. —15.

7 VI.—5,

8 VI.—5-, str. 9.

9 VI.—5-, str. 10., 11.

10 III.—15., str. 91, 92.

11 III.—14. Zanimljivo je. da se ta knjiga

12 III.-14., str. 9.

13 III.—14., str. 12. do 25. i 18.

14 Na istom mjestu, str. 10.

15 III.—14., str. 20.

16 III.—14., str. 98.

17 Na istom mjestu, str. 100.

18 III.—14., str. 52.

19 III.—14., str. 126. i dalje.

20 Na istom mjestu, str. 142.

21 VIII.-5., I. sv.,,str. 46.-48,

22 VII.-4.. str. 35.

23 VII.-8.. str. 112.

24 VII.—2.. atr. 41.

25 VII.-8.. str. 116.

26 VII.-8-. str. 117., 118.

27 VII.—8-, str. 119.

28 Na istom mjestu, str. 122.

29 VII.—8,. str. 128.

30 VII.—2., str. 62.

31 VII.—2., str. 63.

32 VII.—8., str. 130., 131.

33 Na istom mjestu, str, 133.

34 VII.—8., str. 137.

35 VII.—4,. str. 53.

36 VII.—9., sv. I., str. 63.

37 VII. —10., str. 11. O tom predmetu postoje dva rada, ovaj već navedeni srbskog državnika Ristića i jedan drugi: Srbski pokret u Južnoj Ugarskoj, Berlin, 1852. No ovo drugo djelo nisam uz sav trud mogao pribaviti, te sam se morao držati Ristićeva rada.

38 VII.—10., str. 27.

39 VII. —10., str. 37.

40 »Pozor« od 10. ožujka 1863., br. 56.

41 VII.—11., str. 17.

42 VII.—12., str. 47.

43 VII.—13-, str. 48.

44 VI.—4.

45 II.—3., I. sv,

46 U sriemskoj županiji ima prema popisu od god. 1910. odprilike 45% Srba.

47 Kasnije odjelni predstojnik u Hrvatskoj za unutarnje poslove.

48 Treba upozoriti na protuslovlje, koje se sastoji u tome, što Srbi traže istovjetnost i ravnopravnost. Za ravnopravnost predpostavljaju se dva individuuma i izključuje se istovjetnost,

49 VII.—24., str. 716.

50 VII.—15,

51 VII.—14., str. 249.

52 VII. —14., str. 257.

53 VII. —14.. str. 38.

54 VII.—8., str. 269.

55 VII.—8., str. 284.

56 VII. —4,. str. 101.

jednog drugog baruna Raucha, postadoše slične krivotvoriteljske metode temeljeni austrijske vanjske politike i povukoše ime Hrvatske u prvi red europskog škandala. Pisac misli na veleizdajničku parnicu u Zagrebu i na Friedjungov proces u Beču. (O toj krivotvoriteljskoj aferi izporedi: »Odkrića o vještinama hrvatske vlade»:. Posebni odtisak iz pražke »Politike« br. 121.. od 2. svibnja 1872. Tisak J. S. Skrejšowskoga u Pragu, vlastita naklada, 22 strane).

58 Ove rieči odnose se na sve jače otuđivanje Srba od Hrvata nakon god. 1848. koje bijaše uvjetovano pretežno vjerskim motivima.

59 VII.—4., str. 115.

60 Ovi spisi, koji se ticahu hrvatskih stvari, bijahu preneseni n Zagreb godine 1849., na temelju sporazuma između Jelačića i Windischgrätza. Khuen dade te spise kratkim putem odpremiti u Peštu. Djelovanje banovih rieči bijaše tim neugodnije, što rieč »pošten« imade u hrvatskom jeziku dva značenja, a iz banovih ostalih rieči moglo se razabrati, da sumnja u poštenje Hrvata,

61 Izporedi »Agramer Tagblatt« od 12. prosinca 1902., br. 285.

62 »Agramer Tagblatt« od 12. prosinca 1902.. br, 285.

63 VII.—19.. str. 64.

64 VII.—19., str. 64. Treba imati na umu, da je to 20% stanovništva Hrvatske i Slavonije i da su to sami ljudi u najboljim godinama, vojni obvezanici, koji su time oduzeti vojnoj moći države i sada dobrim dielom izrađuju streljivo za neprijatelja u američkim, tvornicama streljiva!

65 II. – 4., sv. III., str. 70.—75.

66 II.—4., sv. III., str. 76.

67 O tim zanimljivim novinama postoji dobra studija, navedena pod VII,—17.

68 II.—4., sv. IO-, str. 104. i 107.

69 Na istom mjestu, str, 125,

70 II.—4., sv. III., str. 109. Izporedi također »Minerva«, ein Journal historischen und politischen Inhaltes, herausgegeben von J. W. Archenholz, broj od prosinca 1809., Hamburg, kao i članak: Bivša i buduća Ilirija. (Veda 1911., str. 40.—42.)

71 VII. —13., str. 42.

72 VII.—3:, str. 28.

73 VII.—13.. str. 44.

74 VII.—8.. str. 191.

75 VII —13., str. 193.

76 VII.-8.. str. 195.

77 VII. —13., str. 51,: »Jasno se opaža, da je ugarska vlada, s obzirom na njezino razmimoilaženje s Hrvatskom, nastojala odgoditi akciju, koja bi, da je uspjela, nesumnjivo pojačala položaj Hrvatske«.

78 VII—18., str. 98,. 4. stupac.

79 Na istom mjestu, str. 106., stupac 1

80 VII.—18., str. 103., stupac 4.

81 VII. —18.. str. 105., stupac 2.

82 Priključna pruga od Ogulina nalazi se u gradnji (pisano 1918.).

83 VII.-13., str. 55.

84 VII.—19.. str. 66,

85 VII.-19., str. 23.

86 VII.—21., str. 36.

87 IV.—17., sv. II., str. 217.

88 VII.—21., str. 79.

89 IV—25., str. 241.

90 VI.—21.

91 VI.—21, str. 17. do 19,

92 Na istom mjestu, str. 23.

93 VII.-2., str. 71.

94 Prvi bijaše sin, a drugi zet bana Mažuranića.

95 VII.—8., str. 288., 289.

96 Tako na pr. novosadska »Zastava« u članku »Hrvatstvo u Bosni i Hercegovini« u svom broju od I. siečnja 1880. Tu se među ostalim veli: »Tješimo se, što je svaka sila za vremena i što će se hrvatska braća naći ponukanima, da te zemlje ostave njihovoj prirodnoj sudbini, kad se budu na licu mjesta uvjerili, da u Bosni i Hercegovini stanuju izključivo Srbi«. Kako otvoreno su već tada ti ljudi razodkrivali karte!

97 III. —I., str. 12.

98 Na istom mjestu, str. 21.

99 VII.—29., str- 74. Đorđević nastoji dakako, da to prikaže namjerno protusrbskom politikom, ali to je sasvim krivo. Kallav bijaše upravo kao i Thalloczy, njegov znanstveni suradnik, došao do shvaćanja, koje je mojem shvaćanju vrlo blizu, pa ćemo kasnije vidjeti, kakve su ga okolnosti smetale, da ga otvoreno izjavi i da ga dosljedno provodi.

100 VII.—22. Godište 1912., str. 758. i godište 1913., str. 26.

101 VII.—22., godište 1912., str. 759.

102 IV.—22., str. 85.

103 VII.—22.. godište 1913., str. 183.

104 VII.—22., godište 1913., str. 185.

105 VII.—22., godište 1912., str. 186.

106 VII.—4., str. 259.

107 VII—22., godište 1913., str. 263.

108 VII.—4., str. 79.

109 VII.—23.

110 VII.—23., str. 6.—10.

111 »Neue Freie Presse« od 25. siečnja 1908., br. 598. Članak »Die Situation in Bosnien und der Herzegowina*.

112 V.-12.

113 Izporedi «Die Zeit« od 14. rujna 1908., Članak: Budenje Hrvata u Bosni. (Erwachen der Kroaten in Bosnien.)

114 Izporedi članak »Raspoloženje u Bosni uoči aneksije« u »Neue Freie Presse« od 5. listopada 1908.: Hrvatska stranka je želi, a muslimani i Srbi je se plaše.

115 VII.—23., str. 21.

116 »Neue Freie Presse« od 2. listopada 1908., br. 18.846.

117 »Hrvatski dnevnik« od 10. studenoga 1910.

118 VII.—23., str, 37.

119 VII.—23., str. 38.

120 V.—5., sv. II., str. 246.

121 IV.—4., str. 142.

122 II.—2., sv. I., str. 674.

123 II.—2., sv. I., str. 722., 723.

124 VII.- 13., str. 3.

125 II.—14.. str. 7.

126 III.—14., str. 47.

127 VII.—13., str. 8.

128 VII.—25.

129 Iz ovakvog slieda misli porodila se osnova o željeznii prievozom iz Istre u Dalmaciju preko istarskih otoka. Ta osnova je nakon izkustva u sadašnjem ratu bez vriednosti (podmornice). Jer u slučaju ozbiljne opasnosti mora zatajiti.

130 Izporedi Bernatzik, VII.—24., str. 716.

131 § 52. Građansko dostojanstvo bana dieli se od vojničkog, te se postavlja pravilo, da ubuduće vojnička osoba ne smije utjecati na građanske poslove Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. — Ova formulacija zamienjena je u § 7, Zak. čl. XXXIV, 1873., sliedećom: Ban ne smije imati nikakvog vojničkog djelokruga.

132 VII.—10., str. 48.

133 VII.—34., str. 19.

134 Na istom mjestu, str. 17.

135 VII.—29., str. 45., 46.

136 VII.—26.

137 Na istom mjestu, str. 5, Tu istu misao naći ćemo kasnije kod Srba.

138 VII.—26., str. 7.

139 Na istom mjestu, str, 18.

140 Na istom mjestu, str. 33.

141 Na istom mjestu, str, 69,

142 Na istom mjestu, str. 63.

143 Na istom mjestu/ str. 73. i dalje.

144 Na istom mjestu, str. 78.

145 Na istom mjestu, str. 74.

147 Na istom mjestu, str. 80.—82.

148 Na istom mjestu, str. 82., 83.

149 VII.—26., str. 83., 84.

150 Na istom mjestu, str. 85.

151 Izašao u »Viencu« god. 1882., br.35., 36. i 37.

152 U »Pester Lloydu« od 30. prosinca 1916. prigodom krunitbe kralja Karla napisao je Henrik Marczali, vodeći mađarski povjestničar, članak »Razvoj mađarskog kraljevstva«. Tu dolazi Pestyjevo shvaćanje oštro do izražaja, jer se u tom članku nalazi i ovaj odlomak: »Priestolonasljednik se zove gospodin (Uram), bijaše obično vojvoda slavonski, a kad kada i erdeljski. Ovi dielovi države zahvaljuju početak svog posebnog položaja tim diobama«. Ipak je to malo previše, kad se državna tvorevina jednog političkog naroda iz 7. st. izporeduje s jednom lokalnom autonomijom iz 16. st. Poznato je, da je vojvodinu Erdelj organizirao Hrvat ili poluhrvat Juraj Utješenović-Martinusius na saborima u Tordi godine 1542. i 1544,

153 IV.—24., str. 408.: Prvi mu se počeše (Khuenu) nepozvano približavati stanoviti pravoslavni odličnici. Taj prvi dojam dao je osnovni pravac njegovoj vladi. Možda je Khuen već iz Pešte ponio gotovi program o Srbstvu i Hrvatstvu, što bi se moglo zaključivati iz njegovih govora u saboru, gdje doduše govori o »slavonskom narodu«, ali ne govori o hrvataskom. »No is čisto ljudskog stanovišta može se sasvim dobro shvatiti, da je bio skloniji pravoslavnom elementu i protežirao ga, i to svakom prilikom pokazivao, tako da mu se to, kako mi je vrlo dobro poznato, predbacilo u jednoj audienciji, a i javno prigodom nekog plesa«.

154 »Pozor« od 21. srpnja 1883.

155 VII.—26.. str. 86.

156 IV..-24., str, 532. Već mi je nekoliko godina poznato, da taj memorandum postoji, ali o njegovu sadržaju nisam mogao ništa pouzdano doznati. Poznato mi je također, da je u »Neue Freie Presse« godine 1891. ili 1892. izišao o tome jedan članak. Tražio sam ga, ali ga nisam mogao pronaći. Zato sam se morao poslužiti navedenom hrvatskom borbenom brošurom, kojoj moram prepustiti odgovornost za izpravno preneseni sadržaj.

157 III.—1.. str. 97.

158 VII.—23., str. 1.

159 VII.—28., str. 16., 47., 147.

160 VIII.—8., str. 65.

161 VII.—28., str. 59.

162 VIII.-4., str. 19.

163 Prema popisu pučanstva god. 1910. točni su brojevi za čitavu Monarhiju odprilike upravo obrnuti. U Monarhiji ima 3,800,000 Hrvata i oko 2.000.000 Srba. Izporedi VIII. dio, I. poglavlje.

164 »Obzor« od 18. veljače 1880., br. 39.

165 VII.-4., str. 259,

166 Ove podatke imam od pisca tog izvještaja, koji je visoki državni činovnik.

167 Na moju najveću žalost ne mogu tog članka navesti, jer mi se taj izrezak izgubio. Njegova sadržaja sjećam se međutim sasvim točno. Dao sam taj članak potražiti i u godištu 1908., ali ga moj pouzdanik nije mogao pronaći.

168 VII.—34.

169 VII.—1.. str. 746.

170 VII.—3i.

171 «Neue Freie Presse«, od 15. travnja 1908,, u članku: »Pokret u Bosni«.

172 VII.—4.. str. 211.

173 Na istom mjestu, str. 241.

174 Na istom mjestu, str. 201.

175 Na istom mjetsu, str. 204.

176 Na istom mjestu, str. 206. i 207.

177 VII.—4., str. 101.

178 Na istom mjestu, str. 237.

179 Izporedi poglavlja 14, (Descensus acvemi), 15. i 16., u kojima se iztiče, da je rješenje južnoslavenskog pitanja prieko potrebno.

180 Godinu dana nakon što sam napisao ove redke, potvrdila je parnica Suhomlinova i izkaz Januškevića izpravnost moje tvrdnje, da je Rusija glavni krivac ratu.

181 «Neues Wiener Journal« od 20, listopada 1916.

182 VI.—28-, str. 36.

183 VII.-4.. str. 225.

184 VII.-32., str. 12.

185 VI,—29,. str. 13,

186 VII.—4., str. 228.

187 VII.—28., str. 79.

188 Na istom mjestu, str. 80.

189 Na istom mjestu, str. 81.

190 VII.—28., str. 81.

191 Na istom mjestu, str. 86.

192 Na istom mjestu, str. 86., 87.

193 Na istom mjestu, str. 87. No izporedi Setona Watsona na str. 203. »Misao, da međunarodni ugovor može biti obvezatan i onda, kad postane neugodan, izgleda, da se u javnom mišljenju Monarhije nije pojavila prije nego u tisku inozemstva. Ne može biti spora o tome, da je postupak Austro-Ugarske i Bugarske bio otvorena povreda berlinskog ugovora i prijašnjeg londonskog ugovora».

194 VII..—23., str. 88.

195 Na istom mjestu, str. 92.

196 Na istom mjestu, str. 95.

197 Na istom mjestu, str. 97.

198 VIII.—28. Na Istom mjestu, str. 100.

199 VIII.—28.. str. 103.

200 VII.—33.. str. 64.

201 VII.—28.. str, 133.

202 VII.—4., str. 239.

UZ DIO VIII.:

1 VII.—4., str. 8.

2 VIII.—1.

3 VIII. —1.. str. 49. do 53,

4 VIII.—3-, str, 392.

5 U knjizi statuta zagrebačkog kaptola stoji: «et subjugavit Croatiam et Dalmatiam a medio Cancry usque ad fines Durazy«. Mislim, da nema sumnje, da je Crvena Hrvatska izprvice sezala sve do dračke teme, t, j. sve do Bojane.

6 II.—2,. sv. II., str. 152.

7 IV.—5., str. 26.

8 VIII.—2.. str. 168.

9 To izričito potvrđuju Jaša Tomić, VIII.—2., str, 169., i Kurtović, VIII.—1.

10 VII.—33., str. 54.

11 VIII.—4.. str. 31.

12 VIII.—3., str. 391.

13 VIII.—6.

14 VIII.—7.

15 VIII.—5., str. 9., nadalje VIII.—4., str. XXVIII.

16 VI.—27., str. 2.

17 Izporedi VIII. - 4., str. 559.

18 Brojčano to nije sasvim izpravno, jer u Srbiji ima Rumunja i Albanaca, a u Crnoj Gori ima također Albanaca; oni politički ne igraju nikakovu ulogu.

19 VIII.—31., str. 328. Poglavlje o Srbima u Hunfalvyjevoj knjizi izradio je upravo profesor Sdrwicker. Izporedi S. XVI.

20 O »trikovima« pravoslavnog svećenstva ieporedi III.—14., str. 248.

21 VIII.—8.

22 VIII.—8.. str. 61.

23 Izporedi Sombart, VI, —12.. 11. poglavlje: Značenje židovske vjere u gospodarskom životu. Izporedi također str. 131.—142. ovog djela,

24 Bosanski odvjetnik i vođa bosanskih Srba. Njegovi članci, puni mržnje i uvreda prema Hrvatima u «Srbobranu«, bi-

jahu povod pratusrbskih nemira u Zagrebu god. 1902.

25 VIII.—9., str. 9. i 10.

26 Dr. Andrić: Hrvatski ilirizam i Srbstvo. »Vienac» 1894,, str. 4. i 30.

27 IV.—17., sv. II., str. 170. do 184.

28 Ovi dalmatinski pisci zovu svoj Jezik, koji je ikavski »jezik slovinski« ili »hrvatski«, a nikada »srbaski«. Ipak reklamiraju Srbi tu književnost za sebe, dakako po receptu Šafarika. Izporedi VIII.—29-, str, 72. do 84.

29 Izporedi VIII. — 11. Nažalost, ostalo je pri početku tog rada, koji je mnogo obećavao,

30 VII.—4., str. 136. do 148. Biskup Strossmayer i preporod hrvatske kulture.

31 VIII.—5., str. 6. Evo tog znameni tog mjesta: »Prema tome mislim, da ne može biti drugačije, nego da su Srbi i Hrvati jedan narod, koji ima samo dva imena, pa se jedan dio naziva Srbima, a drugi Hrvatima«.

32 Izporedi VIII.—12.. str. 24. do 39.

33 Izporedi VII.—4., osmo poglavlje: Riečka rezolucija i njene posljedice (1905. do 1908., str. 164.—200.}.

34 Važno je upozoriti na jedno mjesto, koje je po mom shvaćanju mnogo pridonielo krivoj nauci Šafaiikovoj i srbofilstvu Čeha. To je jedno mjesto u Dalimilovoj kronici, gdje se veli: »W srbskem gazyke gest zemie Giežto Charvati gest imie« (izporedi Šafafik, I. sv., str. 103.). No Šafafik sam priznaje i na tom mjesta, a i u 2. sv. na strani 97., da se to mjesto odnosi na sjeverozapadne Slavene, da se dakle na području lužičkih Srba nalaze dielovi hrvatskog plemena, kao što to bijaše i u Češkoj. No to mjesto se ipak sasvim .krivo primienilo na južnoslavenske prilike, udružilo sa shvaćanjem pećke patriarhije i iz toga zaključilo, da je Srbin viši pojam nego Hrvat. To se shvaćanje kasnije i provodilo ti praktičnoj politici.

35 VIII.—14., str. 1. i 2.

36 VII.—14.

37 VIII.—9-, str. 17.

38 Na istom mjestu, str. 18. Izporedi idejno srodstvo s Pestyjem (str. 532. do 534.).

39 VII.—18., str. 108.

40 VII.—4., str. 131., 171., 359,

41 Izporedi osnovu rezolucije dra Franka, VIII. —16., str: 7. i III. —15., str. 12.

42 VIII.—16., str. 3.

43 VIII.—16.. str. 4.

44 Na istom mjestu, str. 4. i 5.

45 VIII.—16., str. 8. i 9.

46 Prievod Setona Watsona na strani 514.—516. nije izpravan, netočan je i nepodpun. On prije svega ne donosi konačnu redakciju rezolucije, nego priedlog dra Trumbića, Osim toga on tendenciozno izostavlja treći odlomak, koji mnogo kaže; to je već tipična bizantinska krivotvorina. Kasnije ćemo već vidjeti, sašto je to učinjeno.

47 Ovo je tekst prema Miliću i Zagorcu (VIII.—5. i 16.). Prievod Setona Watsona mjestimice je tako netočan, da se gubi pravi smisao.

48 Ovo je tekst prema Potočnjaku (VIII. — 17., str. 36,). Prievod Setona Watsona je netočan, jer su u njemu neka mjesta namjerno izpuštena. Sva mjesta protiv Monarhije izostavljena su ili oslabljena. Klasičan primjer, kako su Setona Watsona njegovi srbski pouzdanici u Hrvatsko] sustavno zavodili u bludnju.

49 VIII.—15., str. 7. i dalje. S time valja izporediti izjavu, koju je dao Baernreither u jednom svom govoru u delegacijama, da izgleda, kao da se žele zadobiti nevjerni na račun vjernih.

50 VIII.—16-, str. 16.

51 III.—5-, str. 303.

52 Friedjung misli: Zato je Beograd pomagao stvaranje srbsko-hrvatske koalicije, koja je bila mišljena kao organ, koji će povezati, nastojanje, da se Ugarska i Bosna odtrgnu od habsburžke Monarhije.

53 III.—16., str, 19.

54 III.—16., str. 14., 3. odlomak.

55 VIII.—17., str. 68.

56 To mi je poznato iz osobnog priobćenja jednog obrazovanog i bezuvjetno pouzdanog učestnika.

57 Stenografski zapisnik XLVII sjednice sabora Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, str. 21.

58 Na istom mjesta, str. 23.

59 Na itsom mjestu, str. 24.

60 Na istom mjestu, str. 24,

6l Na istom mjestu, str. 25.

62 Veoma je značajno, da predsjednik sabora. Srbin Bogdan Medaiović, nije našao nijedne rieči da se uzprotivi tim Monarhiji neprijateljskim izvodima. On je još i danas predsjednik hrvatskog sabora! (T. j. god. 1918.)

63 Naknadno sam doznao od jednog utjecajnog hrvatskog političara, da je Supilo bio u kolovozu 1905. u Pesti, a kasnije u Beogradu. Tu verziju nisam mogao provjeriti.

64 »Neue Freie Presse« od 29. svibnja i 13. lipnja 1908.
65 »Neue Freie Presse« od 9. lipnja 1908.
66 »Neue Freie Presse« od 13. srpnja 1908.
67 »Neue Freie Presse« od 11. lipnja 1908.
68 »Neue Freie Presse« od 7. listopada 1908.
69 U svojoj zbirci južnoslavenskih političkih programa imam i kopiju političkih punktacija »Hrvatske Narodne Zajednice«, koja potječe iz početka god. 1908. Točka II. ovih punktacija zahtieva sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.
70 Seton. Watson je stoga i mišljenja, da narodno jedinstvo mora Hrvate neminovno odvesti u grkoiztočnu vjeru, što je nesumnjivo izpravno. Izporedi također i članak dalmatinskog zastupnika I. F. Lupi sa pod naslovom: »Južnoslavenski problem u habsburžkoj Monarhiji«, u kome ima i referat o knjizi Setona Watsona (»Obzor« od 18. veljače 1912.). U tom članku nalazi se ovaj odlomak: »Triumf svesrbske misli značio bi triumf iztočne kulture nad zapadnom i bio bi sudbonosni udarac za napredak i suvremeni razvoj na Balkanu.«
71 VII.—4.. str. 413. i 429.
72 Izporedi »Neue Freie Presse« od 7. veljače 1908. članak; »Nerazpoloženje činovnika u Bosni«, a u istom listu u broju od 8. veljače 1908. članak o oduzimanju izbornog prava na obćinskim izborima doseljenicima iz Monarhije.
73 VIII.-8,, str. 70.
74 VIII.-17., str. 37.
75 VII.-33.
76 VII.—33., str. 16.
77 VII.—33.. str. 47.
78 Na istom mjestu, str. 19.
79 Na istom mjestu, str. 26., 29., 38.
80 VII.—33.. str. 54.
81 Na istom mjestu, str. 54.
82 Na istom mjestu, str. 58.
83 VIII.—33., str. 59.
84 VIII.—33., str. 59.
85 VIII.-8., str. 71.
86 Neobično nizka ciena od 50 filira za knjižicu od 104 stranice, upućuje nas, da je knjiga izvana naručena.
87 VIII.—22.
88 VIII.—21.
89 VIII.—23.
90 VIII.—24.
91 VIII. —17., str. 62.
92 VIII.—25.
93 Imam pri ruci izsječak iz novina, ali sam izrezavši ga zaboravio označiti, kojeg je dana bio tiskan. Bit će, da je iz prve polovice god. 1909.
94 To je mjesto hotimice nejasno. Trebalo je glasiti: »Bez Vaše odreke na Bosnu ne može biti među nama prijateljstva«. No Bizant se načelno čuva, da takvo što jasno veli. On je radije nejasan da bi kasnije mogao poricati.
95 IX.—3., str, 35.
96 VII.—28:, str. 7.
97 VII.—13-, str. 55.
98 VII.—13.
99 VII.—4.. str. 123., 205., 400., 414., 433., 435., 437., 445., 579. do 586.
100 Na istom mjestu, str, 120.
101 VIII.—26.
102 VII.—4., str. 437.
103 Ovu anegdotu čuo sam od grofa M. K-a. Budući da tog visokog hrvatskog aristokrata smatram bezuvjetno pouzdanim, ne oklievam tu izjavu priestolonasljednika predati javnosti kao vrlo značajnu.
104 VII.—4. str. 583.
105 Izporedi i članak zastupnika u carevinskom vieću P i t a c c a u časopisu »Die Wage«, br. 42. od 21. listopada 1911. pod naslovom: »Put k trializmu«.
106 VII.—4.. str. 438.
107 VIII.—27.
108 Ako se ne varam, skriva se pod tim početnim slovima bogati dalmatinski gojitelj ostriga Nikola Bjelovučić.
109 Ovu formulaciju nalazim u mostarskom srbskom listu »Narod« od 17. (30.) svibnja 1908., str. 96.
110 VIII.—8,
111 VIII.—8-, str, 73.
112 Svezak XXXVI od 1903., str. 29.. članak: Zur südslavischen Frage (od jednog aktivnog hrvatskog političara), u kome se veli: Hrvati i Srbi su jedan narod s dva imena.
113 VII.—4., str. 448.
114 VII.—33., str. 61.
115 VIII.—26., str. 765.
116 VII.— 11. str. 125,
117 Izporedi citat u Cvijića na str. 358. kojim se tvrdi, da je Austrija stvorila klerikalno katoličko hrvatstvo »zbog slabljenja južnih Slavena i zbog lakšeg prodiranja na Balkan.«
118 »Hrvatski dnevnik« od 15. listopada 1910. Citat potječe iz Supilova »Novog lista«, ali u mene je samo izrezak iz Hrvatskog dnevnika, dok nisam mogao

ustanoviti broj »Novog lista«, u kome je izišao.

119 III.—5., str. 328.

120 Izporedi izjavu Ernsta v. Gudenusa u »Grazer Volksblattu« od godine 1912.: »Ili ćemo se bezobzirno latiti mača ili izgubiti Južnoslavensku trećinu države.«

121 »Obzor« od 20. veljače 1915. u članku: »Pisanje osječkog mađarskog lista.«

122 »Obzor« od 21. listopada 1916. Članak: Iz Rieke. Zanimiva polemika.

123 VIII.—29., str. 100. i sliedeće.

124 VII—11., str. 171.

125 Izporedi izvode u inače najlojalnijim duhom izpunjenoj brošuri: Svjetski rat i Hrvati. VIII. - 8., str. 32. Pisac je također mislio, da Monarhija ne može izdržati napadaj Italije!

126 Izporedi zagrebački list »Novine« od 18. lipnja 1915. To je međutim samo reprodukcija iz glasila čiste Starčevićeve stranke »Hrvatska« iz onog doba. No tog broja nisam mogao dobiti, jer bijaše zbog tog senzacionalnog članka razprodan.

127 VIII.—8.

128 VIII.—32. Jednako u podjeli radnje kao i u shvaćanju glavnih problema. Pri tome je sasvim izključeno, da bi Amerićanin mogao utjecati na Hrvata, jer su obje knjige izašle u ožujku 1915, Zanimljiv primjer, kako se na raznim točkama svieta iste misli pobuđuju istim događajima.

129 VIII.—33., str. 48. i 50. Izporedi i odgovor na nju u »Pester Lloydu« od 6. siečnja 1917.

130 V.—6., sv. str. 51.

UZ DIO IX.:

1 VII.—1., sv. II., str. 556.

2 »Pester Lloyd« od 7. prosinca 1916.

3 IX.—5.. sv. I, str. 165.

4 VII.—28., str. 127.

5 VII —33., str. 50.

6 IX.—6., sv. I, str. 1. i 2.

7 IX. - 4.

8 IX.—4., str. 403, i 404.

9 IX.—4., str. 405.

10 IV. —13., str. 163.

11 VII.—28., str. 28.

12 V.—12., str. 30.

13 Takozvana Steinbeissova (danas Šipadova) veleobrtna željeznica od Priedora do Knina, ne bijaše do početka rata pristupačna obćoj upotrebi,

14 Izporedi izvrstno razlaganje Crenevillea IX.—4,, str. 403.

15 Iznimka je maslac, koji se mnogo uvozi.

16 Za Hrvatsku i Slavoniju i Ugarsku prema IX.—8., za Dalmaciju i sve zemlje zastupane u carevinskom vieću prema IX.—9., a za Bosnu i Hercegovinu prema podatcima dobivenim izravno od zemaljske vlade.

17 S obzirom na Ugarsku izporedi IX.—12., str. 11.

18 Ti brojevi više ne će vriediti nakon rata. Trebat će odbiti 12 do 15%.

19 V.—4., sv. II.. str. 272.

20 Izporedi VII.—3.. str. 28.

UPOTRIEBLJENA KNJIŽEVNOST

Ovdje se navode samo ona djela, koja su spomenuta u ovoj knjizi ili su nam bila poznata kao izvor našeg znanstvenog uvjerenja. Sve smo ostalo izostavili, a napose znanstvena djela antropologijskog,. sociologijskog i narodno-gospodarskog značaja, jer smo htjeli izbjeći po mogućnosti čisto teoretsko znanstveno razglabanje. Pri citiranju označuje rimska brojka dio, u kome se djelo po prvi put navodi, a arapska brojka redni broj u dotičnom odjelu.

ZA PRVI DIO:

1.Šafark. Pavao Josip: Slavenske starožitnosti, njemačko izdanje u dva sv., Leipzig 1843., Wilhelm Engelmann, 548 i 742

2.Boguslawski, Eduard: Einführung in die Geschichte der Slawen, prievod iz poljskoga Waldemara Osterloffa. Jena 1904., Hermann Costenoble. 129 s.

3.Gržetić. Nikola Gašpičev, vitez pl.: O vjeri starih Slovjena prema pravjeri arijaca i prasemita (Mythologia Comparativa Slavorum). I. dio, Mostar, 1900, Hrvatska dionička tiskara, 216. str.

4.Seeck, Otto: Geschichte des Unterganges der antiken Welt, I. sv., Beriin. 1897., 428 str., II. dio. Berlin, 1901., 456 str., Siemenroth.

5.Politisch-anthropologische Revue, sv. 5. (godište 1906./07.), sv. 6. (godište.1907./08.), sv. 7. (godište 1908./09.), sv. 8. (godište 1909./10.), sv. 9. (godište 1910/II.), sv. 10. (godište 1911./12.), sv. 11. (godište 1912/13.), sv. 12. (godište 1913./14.), sv. 13. (godište 1914./15.), sv. 14. pod naslovom "Politisch-anthropologische Monatschrift" (godište 1915./16.).

6.Gumplowicz, Dr. Ludwig: Grundriss der Sociologie. Wien. 1885., Manz, 246 str.

7.Nodilo, Nadko; Rimski svijet na domaku propasti i varvari. Zagreb, 1898.. 314 strana

8.Nodilo, Natko: Bizantija i germanski zapad do smrti cara Justiniana I. 474. do 565. Zagreb, 1900., 496. str.

9.Nodilo, Nadko: Varvarstvo otima mah nad Biaantijom do smrti cara Heraklija 566. do 641. Zagreb, 1905., 500. str.

ZA DRUGI DIO:

1.Dümmler, Dr. Ernest: Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien, Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaftcn, phil.-histor. Klasse. XX. sv„353. do 436. str.

2.Smičiklas. prof. Tade: Poviest Hrvatske. I. sv., 1882., 724. str.; II. sv., 1870., 496. str. Zagreb, »Matica Hrvatska«.

3.Klaić, Vjekoslav: Poviest Hrvata. 5 svezaka (do godine 1608.), 318., 344., 358.i 464. str. Zagreb, 1899., 1900., 1901., 1904., 1914., L. Hartmann.

4.Sišić, Ferdo: Hrvatska poviest. 3 sveska. 208., 192. i 511. str. Zagreb 1906., 1908. i 1913. »Matica Hrvatska«.

5.Turba, Dr. Gustav: Die Pragmatiscbe Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskrone. Neues zur Entstehung und Interpretation, 1703. do 1744. Wien, 1906., Manz, IV., 200 str.

6.Klaić, Vjekoslav: Hrvatska pragmatička sankcija. »Rad« Akademije, sv. 206., 1915., str. 61. do 135.

7.Schwicker. Dr, J. H.: Geschichte der österreichischen Militärgrenze. Wien i Teschen, 1883, Karl Prochaska.

8.Vaniček. Fr.: Spezialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken gesthöpft. 4 svezka. 588, 664, 472., 601. str. Wien. 1875., Hof- und Staatsdruckerei.

9.Klaić, Vjekoslav: Hrvatska plemena od stoljeća XII. do XVI. »Rad« Akade mije, sv. 130, Zagreb, 1897.. str. 1. do 85.

10.Šišic, Ferdo pl.: Priručnik izvora hrvatske historije. I. sv. Zagreb, 1914.. 653 str.. Zemaljska tiskara.

11.Dukljanska Kraljevina Dr. F. M. Izvješća Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu. Godište 1899. (sv. 2./3.). str. 237. do 316., te godište 1900. (sv. 1.), str. 1. do 64.

12.Tkalčić, Ivan: Borba naroda hrvatskoga za anžuvinsku kuću proti ugarskom kralju Arpadovcu Andriji III. »Rad« Akademije, sv. 34., str. 1. do 35.

13.Brašnić, Mijo: Župe u hrvatskoj državi za narodne dinastije. »Rad« Akademije. Zagreb, 1873., sv. 25.. str. 31. do 52.

14.Ljubić, Šime: O posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma. »Rad« 1878., sv. 43., str. 107. do 148.

15.Mesić, Mijo: Dimitar Zvonimir, kralj hrvatski. "Rad" 1876.. sv. 39., str. 115. do 141., str. 115. do 151.

16.Rački, Dr. Franjo: Kada i kako se preobrazi hrvatksa kneževina u kraljevi nu. »Rad« 1871., sv. 17.. str. 70. do 90.

17.Rački, Dr. Franjo: Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vlada vine narodne dinastije. »Rad« 1876.. sv. 35-, str. 1. do 49.

18.Rački. Dr. Franjo: Biela Hrvatska i Biela Srbija. »Rad« 1870., sv. 52., str. 141. do 189.

19.Rački, Dr. Franjo: Hrvatska prije 12. vieka glede na zemljištni obseg i narod. »Rad« 1881.. sv. 56. i 57., str. 63. do 140. i 102. do 150.

20.Rački, Dr. Franjo: Nutarnje stanje Hrvatske prije 12. stoljeća. »Rad«, 1. Družtvo. sv. 70. (godište 1884.), str. 153, do 190. 2. Crkva hrvatska, sv. 79, (godište 1886.), str. 135, do 184. 3. Vrhovna državna vlast, Odnosaj medu crkvom i državom, sv. 91.(godište 1888.), str. 125. do 151. 4. Državno uredenje: 1. Vladalac i njegova vlast 2. Župa i grad. sv. 99. (godište 1890.), str. 73. do 129. 5, Imovni i gospodarstveni odnošaji, sv. 105 (godište 1891.), str. 202, do 239. 6. Obuka i pismenost, sv. 115. (godište 1893.), str. 37. do 68. 7. Umjetnost i umjetni obrt, sv. 116., str. 175. do 229.

21.Rački, Dr. Franjo: Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia, edidit Academia Scientiarum et artiura Slavorum meridionalium Zagrabiae, 1877, in taberna libraria Leop. Hartmann, 544. str.

22.Smičiklas, Tade: Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje 1790. do 1835.godine. »Rad« Akademije. Zagreb, sv. 80. godište 1885., str. 11. do 72.

23.Koharić. Janko: Das Ende des kroatischen Nationalkönigtums (?)

24.Poparić, Bare: O pomorskoj sili Hrvata za dobe narodnih vladara. Zagreb, 1899.. »Matica Hrvatska«, 140. str.

25.Segher, Mato: Hrvatski narodni vladari od god. 620. do 1102. Mitrovica. 1903., Hrvatska dionička tiskara. 104. str,

26.Horvat, Rudolf: Kralj Tomislav i njegovo doba. Zagreb. 1897.. Anton Scholz, 34. str.

27.Klaić, Vjekoslav: Bizantinsko vladanje u Hrvatskoj za cara Emanuela Komnena. Izvješće zagrebačke gimnazije za godinu (?), str. 7. do 50.

28.Cvjetković, prof. Božo: Dubrovnik i Ljudevit Veliki 1358. do 1382. Dubrov.nik, 1913. Tiskara de Giulli, 116. str.

29.Lenel, Walter: Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria, Strassburg, 1897., naklada Karl J. Trübner, 145. str.

30.Starohrvatska Prosvjeta, Glasilo hrvatskog starinarskog druilva u Kninu, godišta 1895,, 1896., 1897., 1898., 1899. 1900, 1901., 1902., 1903.

ZA TREĆI DIO:

1.Kállay, Benjamin pl.: Geschichte der Serben (prievod iz madarskoga od prof. J. H. Schwickera, Budapest). Wien i Leipzig, 1878., Wilhelm Läuffer. 601. str.

2.Ranke, Leopold pl.: Serbien und die Türkci im neunzehnten Jahrhundert. Leipzig, 1879., Duncker & Humblot, 558. str.

3.Jireček, Konstantin: Geschichte der Serben. Prvi svezak do 1371. (Obća poviest država, izdao Karl Lamprecht. I. dio: Poviest europskih država, 38. djelo).Gotha, 1911.. F. A. Perthes d, d., 442. str.

4.Jireček, Konstantin: Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, Dankschrift der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-histor. Kiasse, 58. sv., I. dio., 83. str. II. dio. 74. str., III. dio, 76. str.

5.Stanojević: Istorija srbskog naroda. II. isdanje, Beograd, 1910., Ljub. M. Davidović, 384. str.

6.Kovačević, Lj. i Jovanović Lj.: Istorija srbskog naroda. Izdanje »Srpske književne zadruge«, sv. 20. i 31. Beograd. 1894.. sv. 1. 135. str., sv. 2. 223. str.

7.Gavrilović. Andr.: Sveti Sava, pregled života i rada. Beograd, 1900., državna tiskara, 220. str.

8.Kallay, Benjamin pl.: Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807. bis 1810.. iz ostavštine rukopisa izdao Ludwig pl. Thálloczy, preveo Stephan Beigel. Wien, 1910., Adolf Holzhausen, 554. str.

9.Novaković, Stojan: Die Wiedergeburt des serbischen Staates (1804. do 1843.), preveo vladin savjetnik Dr, Georg Grassl. Sarajevo, 1912., u vlastitoj nakladi bos.-herc. Zavoda za iztraživanje Balkana, bos.-herceg, zemaljska tiskara, 185, str.

10.Jorga, N.: Geschichte des Osmanischen, Staates, 5. sv. (Ailgemeine Staatengeschichte, izdao Karl Lamprecht, I. dio: Geschichte der europäischen Staaten 37. djelo). Gotha, 1908./1912., Er. And. Perthes. 486.. 452.. 479.. 512. i 542. str.

11.Sax, Carl Ritter v.: Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts, te die Phasen der »Orientalischen Fragen« bis auf die Gegenwart, H. popunjeno izdanje, Wien. 1913., Manz, 654. str.

12.Prohaska, Dr. Dragutin: Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina von den Anfängen im XI.. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX Jahrhundert. Zagreb, 1911., Mirko Breyer. 202. str.

13.Stanojević, St.: Vizantija i Srbi. Knjige Matice Srpske, sv. 7./8. i 14./15. Novi Sad, 1903. i 1914., 16S. i 252. str.

14.Schwicker. Dr. J. H.: Politische Geschichte der Serben in Ungara. Nach archivalischen Ouellen dargestellt. Budapest, 1880.. Ludwig Aigner, 416. str.

15.Ivić, Dr. Aleksa: Seoba Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. Karlovci, 1914.. Srbsko-Manastirska štamparija, 101. str.

ZA ČETVRTI DIO:

1.Schimek, Maximilian: Geschichte des Königreiches Bosnien und Rama vont Jahre 867. bis 1741. Wien, 1787., Chr. Friedr. Wappler.

2.Engel, Johann Christian v.: Geschichte von Serbien und Bosnien, nebst einer Fortsetzung der Denkmäler ungarischer Geschichte und der historischen Literatur der ungarischen Nebenländer. Halle, 1804., Joh. Jur. Gebauer. 495. str.

3.Klaić, V.: Geschichte Bosniens bis zum Verfall des Königreiches. Leipzig. 1885., 352. str.

4.Petriniensis, Dr.: Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Poviestno-pravna studija. Zagreb, 1898., Anton Scholz, 261. str.

5.Komlossy, Dr. Franz v.: Das Rechtverhältnis Bosniens und der Herzegoivina zu Ungarn. Mit besonderer Rücksicht auf das Mittelalter. Preveo iz madarskoga E. K. Wien, Man, 1909.. 138. str.

6.Karapet, Ter-Mkrttschlan: Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserrelche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien. Leipzig, 1893., J. H. Hinrichova, knjižara, 163. str.

7.Rački, Dr. Franjo: Bogomili i Patareni. »Rad« Akademije u Zagrebu, sv. 7, (str. 84. do 180.), sv, 8. (str. 121. do 210.), sv, 10. (str. 160. do 263.).

8.Petranović, Dr. Božidar: Bogomili, crkva bosanska i kršćani. Zadar, 1867., 168. str.

9.P. Jelenić, Dr. Julianus: De Patarenis Bosnae {dissertatio inauguralis}. Sarajevo. 1908., Typis Vogler & Comp.. 121. str.

10.Flügel: Mani. seine Lehren und seine Schriften. Leipzig, 1862.

11.11 Miiller. Dr. A.: Der Islam im Morgen- und Abendland (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, izdao W. Oneken, Berlin, u 2 sv., 1885. i 1887. Hi-storischer Verlag Baumgärtel. I. sv. 646. Str.; II. sv. 685. str.

12.Prelog, Dr.: Poviest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva, Sarajevo, J. Studnička & Counp., 77. str.

13.Prelog, Dr.: Poviest Bosne u doba osmanlijske vlade, I. dio (1463. do 1739.), 178. str. J. Studnička & Comp.

14.Thàlloczy, Ludwig v.: Geschichte Bosniens und der Herzegowina (Die österreichische Monarchie in Wort und Bild. Svezak: Bosnien und Herzegowina), str. 179. do 276. Alfred Hölder, Wien.

15.Bašagić-Redžepašić Safvet, Beg: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1363. do 1850.). Sarajevo, 1900.. 215. str.

16.Shek v. Vugrovec, Adalbert: Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegowina. Izvadak iz »Arbeitsnachweis«, Wien, 1914., sv. 4., 40. str.

17.Jelenić, Dr. Fra Julijan: Kuitura i bosanski Franjevci. I. sv., Sarajevo, 1912., Kramarić & M. Raguz. 256. str.; II. sv., Sarajevo. 1915.. Kramarić & M. Raguz, 602. str.

18.Anoniinno: Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo). Sarajevo, 1907.. Vogler & Co., 57. str.

19.Curipeschitz, Benedikt: Itinerarium oder der Botschaftsraiss des Josef von Lamberg und Niklas Jurischitz durch Bosnien, Serbien. Bulgarien nach Konstantinopel 1530. Izdala Eleonora grofica Lamberg-Schwarzenberg. Innsbruck. 1910., Wagners Universitäts-Buchhandlung, 83. str.

20.Nemanić, Davorin: Die Sprache in Bosnien und der Herzegowina, (Die osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Svezak: Bosnien und Herzegowina. Wien, Alfred Hölder, str. 371. do 376.

21.Glück, Dr. Leopold: Physische Beschaffenheit der einheimischen Bevölkerung. (Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Svezak: Bosnien und Herzegowina. Wien, Alfred Hölder, str, 277. do 290.),

22.Die Lage der Mohammedaner in Bosnien, Od jednoga Mađara. Wien, 1900., Adolf Holzhausen, 126. str.

23.Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Godišta 1889. do 1915. Sarajevo, zemaljska tiskara.

24.Samohrvat. (Dr. Gjuro Deželić) : Grudobran Kraljevine Hrvatske. Pretiskano iz »Hrvatskog prava". Zagreb. 1904.. Prva hrvatska radnička tiskara. 534. str.

25.Helfert, Frhr. von: Bosnisches. Drugo izdanje. Wien, 1879., Manz. 322. str.

26.Miklošić, Fr.: Die slawischen Elemente im Rumänischen. Wien, 1861.. Karl Gerolds Sohn. 69. str. (Iznešena ha sjednicama carske Akademije znanosti 18. srpnja i 17. listopada 1860.).

27.Miklošić, Fr.: Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpathen. Wien, 1879., Karl Gerolds Sohn, 66. str.

28.Miklošić: Rumucische Untersuchungen. I. Istro- und macedo – rumunische Sprachdenkmäler. (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, phil.- histor. Klasse, XXXII. sv.). Wien, 1882., 1. dio str. 1. do 82.; 2. dio str. 189. do 282.. Karl Gerolds Sohn.

29.Thàlloczy, Ludwig v.: Studien zur Geschichle Bosniens und Serbiens im Mittelalter. Preveo Dr. Franz Eckhart. München i Leipzig, 1914., Duncker & Humblot. 478. str.

30.Thalloczy, Ludwig v.; Iztraživanja o postanku bosanske banovine. Posebni odtisak iz Glasnika bosanskog zemaljskog muzeja. Sarajevo, 1906., zemaljska tiskara, 44. str.

31.Bidcrmann, H. J.; Die Romanen und ihre Vertretung in Oesterreich. Ein Beitrag zur Nationalitäten-Statistik und einleitenden Beroerkungen über deren Verhältnis zu den Rechts- und Staatswissenschaften. Graz, 1877., Leuschner & Lubensky, 206. str.

32.Rački, Dr. Franjo: »Scriptores rerum croaticarum pred XII. stoljećem«. »Rad« LI. godište, 1880., str. 141. do 201.

ZA PETI DIO:

1.Pichler. Dr. A.: Geschichte der kirchlichea Trennung zwischen dem Orient und Occident von den ersten Anfängen bis zu jüngsten Gegenwart. I. svezak. Byzantinische Kirche. 557. str.; II. svezak. Die Russische Hellenische uod die übrigen orientalischen Kirchen. S dogmatskim dielom. München 1864., 759 str.

2.Norden. Dr. Walter: Das Papsttum und Byzant. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergang des bysantischen Reiches (1453.). Berlin. 1903.. B. Behrs naklada, 754. str.

3.Finlay, George: Die Geschichte Griechenlands, von seiner Eroberung durch die Kreuzfahrer bis zur Besitznahme durch die Türken, un der Kaisertums Trapezunt (1204. da 1461.). S englezkoga preveo Carl B. Reiching. Tübingen, 1853., H. Laupp, 494. str.

4.Gfrörer, Aug. Fr.: Byzantinische Geschichten. Izdao iz njegove ostavštine, popunio i nastavio Dr. J. B. Weiss, I sv. Geschichte Venedigs von seiner Gründigung bis zum Jahre 1089. (608 str.); II. sv. 1878 (669 str.); III. sv. 1877 (872 str.), Vereinsbuchdruckerei.

5.Fallmerayer, Dr. Jacob Ph.: Fragmente aus dem Orient, 2. sv. 344. i 513. str. Stuttgart, 1845., J. G. Cottascher naklada.

6.Fallmerayer, Dr. Jacob Ph.: Gesammelte Werke von Jakob Philipp Fallmerayer. izdao Georg Martin Thomas. 3 sv.. 408., 559. i 503. str. Leipzig. 1861., Wilhelm Engelmann

7.Fallmerayer, Dr. Jacob Ph.; Geschichle des Kaisertums von Trapezunt München. 1827., Anton Weber, 354. str.

8.Fallmerayer. Dr. Jacob Ph.: Geschichte der Hslbinsel Morea während des Mittelalters, II. sv.. 456. i 432. str, Stuttgart, 1830., J. G. Gotta.

9.Harpf. Dr. Adolf: Morgen- und Abendland. Vergleichendc Kultur- und Rassen- Studien. Stuttgart. 1905.. 348. str.

10.Leuthner, Karl: Russischer Volkslmperialismus. Berlin, 1915- S. Fischer, 81. str.

11.Jonquière Vicomte de la: Historie de l'empire ottoman depuis sea origines jusqu-au traité de Berlin. Paris. 1881., Hachette & Cie., 670. str.

12.Güldenpenning, A.: Geschichte des oströmischen Reiches unter de Kaisern Arkadius und Theodosius, 1885.

13.Zajedničar: Nadbiskup Stadtler — Hrvatska Narodna Zajednica. Pretiskano iz "Htvatske Zajednice«. Sarajevo, 1910., Tiskara sarajevskog »Tagblatta«, 106. str.

14.Baernreither, Dr. J. M.: Bosnische Eindrücke. Politička studija. Wien, 1908.. Manz. 58. str.

15.Seifert, Dr. Josef Leo: Zur Geschichte des Panslavismus. »Das Neue Oesterreicht, sv. 5. (kolovoz 1916.}, str. 18. do 27. i sv. 6. (rujan 1916.), str. 31. do 40.

16.Crenneville, Ludwig grof: Russische Kirchenpolitik. Oesterreichische Rundschau, XXXV., srpanj—rujan, 1912., str. 266. do 271.

17.Rotbuch österreichisch-ungarisches: Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914. Wien, 1915.. Manz, 144. str.

ZA ŠESTI DIO:

1.Dučic, Nićifor: Istorija srbsko-pravoslavne crkve od prvieh desetina VII. vieka do naših dana. Beograd. 1891.

2.Jireček, Constantin: Der Grossvezier Mchmcd Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij. Arhiv za slavensko jezikoslovlje IX. (1886.), Berlin, 1886.

3.Ruvarac, Hilarlon: Nochmals Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen. Arhiv za slavensko Jezikoslovlje X. (1887.). Berlin, 1887., str. 43. do 53.
4.Niketić: Istorijski razvitak srbske crkve. (Godišnjak beogradskog družtva učenjaka, sv. XXXI., str. 72. do 75.)
5.Fiedler, J.: Beiträge zur Union der Wallachen in Slawonien und Syrmien.(Posebni odtisak iz Spomenica Carske Akademije Znanosti (godište?).
6.Starčević. Dr. Ante: Ime Srb. Zagreb, 1868.
7.Starčević, Dr. Ante: Pasmina slavosrbska po Hrvatskoj. Zagreb. 1869.
8.Starčević Dr. Ante: Bili k Slavstvu ili k Hrvatstvu? Zagrcb. 1867.
9.Hentschel. Willibald: Varuna. Das Gesetz des aufsteigenden und sinkenden Lebens in der Geschichte, 2. izd., Leipzig, 1907., Theodor Fritsch, 626. str.
10.Wahrmund Adolf: Das Gesetz des Nomadentums und die heutige Judenherrschaft.
11.Stewart, Chamberlain Houston: Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts. Pučko izdanje. IX. izd. München, 1909., I. polovica 632. str., II. polovica 633. do 1240. str.
12.Sombart, Werner: Die Juden und das Wirtschaftsleben. Leipzig. 1911., Duncker & Humblot, 478. str.
13.Šafarik, Paul Josef: Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur. Ofen, 1826.. sa. kr. ug. sveučilišnim spisima, 524. str.
14.Der Gegensatz zwischen unserer Monarchie und Russland. Od Jednog bosanskog Hrvata. Zagreb, Südslavische Revue br. 1. od siečnja 1912., str. 5. do 10.
15.Stefanović-Karadžić, Vuk: Kovčeižić za istoriju, jezik i obicaje Srba sva tri zakona. Wien, 1849., Druckerei des armenischen Klosters. 152. str.
16.Milojević, M. S.: Odlomci istorije Srba. Beograd, 1872.
17.Lazić, Sima Lukin: (Vrač-Pogađač): Srbi u davnini. Zagreb, 1894., Tiskara Karla Albrechta, 232. str.
18.Begović, Nikola: Istorija Srbske crkve. Novi Sad. 1874.
19.Polić, Martin: 1860. do 1880. Parlamentarna poviest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, s bilježkama iz političkog, kulturnog i družtvenoga života. Zagreb, 2. sv. I. sv. 1899.; II. sv. 1900. Franz Suppan.
20.Starčević, Dr. Ante: Djela Dr. Ante Starčevića. Zagreb. 1893./94., 3 sv., 446. str., 70, i 446. str., Anton Scholz
21.Herkalović, Thomas: Vorgeschichte der Okkupation Bosniens und der Herzegowina. Zagreb, 1906., Milivoj Majcen. 187. str.
22.Pavlinović, Mihovil: Hrvatski razgovori Zadar 1877., tiskara »Narodnoo Lista", 287. str.
23.Pavlinović, Mihovil: Pjesme i besjede. Zadar, 1873., tiskara "Narodnog Lista", 333. str.
24.24.Pavlinović, Mihovil: "Pučki spisi". Zadar, 1876., tiskara "Narodnog Lista", 533. str.
25.Adelung, Friedrich: Katharinens der Grossen Verdienste um die vergleichende Sprachkunde. Petrograd, 1915., Friedrich Drechsler.
26.Spalaikowitsch, M. J. docteur en. droit: La Bosnie et l'Hercegovine. Etude d'histoire diplomatique et de droit international. (Couronné par la faculté de droit de Paris). Paris, 1899.. Arthur Rousseau, 343. str.
27.Schneller, Dr. Jur. Hans: Die staatsrechtliche Stellung von Bosnien und der Herzegowina. Leipzig, 1892., H. G. Wallmann. 214. str.
28.Tvrtković, Ivan: (J. Steinhardt) König Peter und die revolutionäre grosserbische Bewegung. Oesterreichische Rundschau od 1. listopada 1908.).
29.Oesterreichisches-ungarisches Rotbuch: Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914. Volksausgabe. Abdruck der officiellen Ausgabe mit einer Einleitung. Wien, 1915., Manz. 144. str.
30.Mažuranić, Ivan: "Smrt Smailage Čengića". Tumačenje od prof. Dragutina Prohaske. Beograd. 1911., Nova Štamparija Davidović, 98. str.
31.Brunswik, Benoit: Le traité de Berlin, annoté et Commenté. Paris, 1878., E.Plon et Cie., 323. str.

ZA SEDMI DIO:

1.Mayer, Dr. Franz Martin: Geschichte Oesterreichs mit Rücksicht auf das Kulturleben. III. izd. Wien i Leipzig, 1909. I. sv. 671. str; II sv., 861. str., Wilh. Braumiiller.

2.Friedjuiig, Heinrich: Oesterreich von 1848. bis 1860. II izd. Stuttgart i Berlin, I. sv., 1908., 512 str.; II sv. 1912., 569 str. J. G. Cottasche Buchhandlung Nachfolger

3.Šulek, Dr. Bogoslav: Hrvatski ustav ili Konstitucija godine 1882. Zagreb, 1883., 318. str. Dionička tiskara

4.Seton Watson, R.W.: (Scotus Viator). Die südschlawische Frage im Habsburger Reiche. Berlin, 1913., Meyer&Jessen 639 str.

5.Sosnosky Theodor von: Die Balkanpolizik Oesterreich-Ungarns seit 1866., Stuttgart i Berlin, I. sv. 1913., 302. str.; II. sv. 1914., 405. str., Deutsche Verlagsanstalt.

6.Wurm, Christian Friedrich: Diplomatische Geschichte der Orientalischen Frage. Leipzig, 1858., F.A. Brockhaus, 520 str.

7.Rauter, Dr.: Geschichte Oesterreichs von 1848. bis 1890. Skizze mit besonderer Berücksichtigung der Verfassungsentwicklung. Wien, 1890., M. Perles, 103. Str.

8.Horvat, Dr. Rudolf: Najnovije doba hrvatske poviesti.1790. do 1906. Zagreb, 1906., Izdanje Matice Hrvatske, Dionička tiskara, 296. str.

9.Horvat, Dr. Rudolf: Hrvatski pokret u godini 1848. I. sv., U proljeće 1898., 70 str.; II. sv.; U ljetu. 1898., 228. str.; III. sv.; U jesen. 1898., 229. str.; IV. sv.,; U zimi. 1899. 120. str.

10.Ristić, Jovan: Srbija i srbski pokret u Ugarskoj, 1848./49. Glasnik srbskog učenog družtva, knjiga 55., Beograd, 1884., u štampariji kraljevine Srbije, str. 1. do 54.

11.Samassa, Paul: Der Völkerstreit im Habsburgerstaat. Leipzig 1910. Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung, 184. str.

12.. Springer, Dr. Rudolf: Grundlagen und EntwickJungsziele der Oesterreichisch-ungarischen Monarchie. Politische Studie. Wien i Leipzig, 1906., Franz Deuticke, 248 str.

13..Omega: Was soil mit Bosnien geschehen? Wem gehort Dalmatien' Politisch historische Fragmente. Wien, 1910., Christoph Reissers Söhne, 74 str.

14.. Šegvić, Kerubin: Dr. Ante Starčević, njegov zivot i njegova djela Zaoreb, 1911., 337. str., Tiskara Hrvatskc stranke prava.

15.. Segvii, Kerubin: Prvo progonstvo Eugena Kvaternika. Godine 1858 do 1860. prilog za najnoviju hrvatsku poviest. Po njegovom dnevniku napisao K. Š. Zagreb, 1907., 221 str. Šimunić i drug.

16.. Anonimno: Rat Hrvata s Madarima godine 1848./49. Zagreb 1902 Dionicka: tiskara, 445 str.

17.. Karlić Dr. Petar: Kraljski Dalmatin, 1806. do 1810. Matica Dalmatinska, Zadar 1912., 164 str.

18.. Kisić, Vinko; Jubilani broj "Narodnog Lista« (Il Nazionale) 1862 do 1912., Zadar 1812.

19.Lakatoš, Josip: Narodna statistika. Zagreb, 1914., Pucka tiskara d d 80 str.

20.Furnier, Dr. August: Wie wir zu Bosnien kamen. Eine historische Studie. Wien, 1909., Christoph Reissers 'Sohne, 96 str.

21.Mandic, Dr. Mihovil: Poviest okupacije Bosne i Hercegovine, Zagreb 1910. Matica Hrvatska, 100 str.

22.Tausk, Hermann: Bosnische Erlebnisse. Südslavische Revue, Godište 1912., br. 28, 29, 30, 31; godište 1913. br. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24.

23.Wagner, Herraenegild: Der geniale Zicteackkurs. Niz članaka o prilikama u Bosni i Hercegovini Sarajevo, 1908.. u vlastitoj nakladi Bosanske Pošte, 76 str.

24.Bernatzik, Prof. Dr. E.: Die osterreichischen Verfassungsgesetze, II. izd. Wien, 1911., Manz, 1160 str.

25.Horvat. Stephan pl.: Über Kroatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Konigreichs Ungarn wirklichen Teil Leipzig 1844 kod Karla Franza Kohlera, 108 str.

26.Pesty, Friedrich: Die Entstehung KroatieNs. (Posebni odtisak iz Ungarische Revue 1882.) Budapest, 1882., Friedrich Killian. 86 str.

1. Klaić, Vjekoslav: Da li je njekadanja Slavonija bila isprvice hrvatska ili ugarska zemlja. »Vienac«, najugledniji hrvatski beletristički list). Godište 1882., br. 35 do 42.
2.Charmatz, R.: Oesterreichs innere Geschichte von 1848. bis 1907. (Iz »Natur und Geisterwelt" II. izd.). Leipzig, I. sv. 1911., 146 str.; II. sv. 1912., 176 str.
3.Georgewich Dr. Vladan: Die serbische Frage. Stuttgart i Leipzig. 1909., Deutsche Verlaganstalt, 148 str.
4.Pellegrini-Danieli Dr. Cesare pl.: Das Wesen und die juristische Natur des Kolonats in Dalmatien. (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, 21 sv., 1912., IV. sveščić, str. 524. do 546.).
5.Gopčević, Spiridion: Russland und Serbien, 1804. bis 1915., po izvorima taj nog arhiva u Petrogradu i Parizu, te bečkog arhiva. München, 1913., Hugo Schmidt, 188 str.
6.Kjellén. Rudolf Dr.: Die Grossmächte der Gegenwart. Preveo Dr. C. Koch. Leipzig i Berlin, 1915., B. G. Teubner, 208 str.
7.Cvijić, Dr. Jovan: Aneksija Bosne i Hercegovine i srbski problem. Beograd, 1908., Državna tiskara, 64 str.
8.A-Z: Die Serbenfrage und der Hochverretsprozess in Agram. Wien i Leipzig, 1909., naklada c.w. Stern, 61 str.
9.35.Funder, Dr. Friedrich: Aktenstücke zur grosserbischen Propaganda in Oesterreich-Ungarn, den Wiener Geschwornen unterbreitet von Dr. Fr. Funder, Chefredakteur der Reichspost. Wien, 1909., naklada »Reichsposta«, 35 str
10.Grunberg, Dr. Karl: Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem
11.in Bosnien und der Herzegowina. Leipzig, 1911., Dunker & Humblot. 120 str.

ZA OSMI DIO:

1.Kurtović. Šukrija: O nacionalizovanju Muslimana Sarajevo. 1914., Tiskara "Narod", vlastita naklada pisca, 54 str.
2.Tomić, Jaša: Kako se zovemo, Srbsko i Hrvatsko pitanje. Novi Sad, 1909., Dr. Svet. Miletić, 176 str.
3.Miklosich. Franz: Vergleichende Lautlehre der slawischen Sprachen. Wien, 1879., Wilh. Braumüller, I sv. Lautlehre 589 str.
4.Leskien, A.: Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. Heidelberg, 1914., Carl Winters Universitatsbuchhandlung, 588 str.
5.Danicic, Gjuro Dr.: Dioba slovenskih jezika. Beograd, 1874., Državna štamarija 15 str.
6.Vulović, S.: Tko su bili starosjedioci Boke Kotorske. Vienac, 1892., br. 2. do 4.
7.Šurmin Gjuro: Osobine današnjeg sarajevskog govora. "Rad Akademije, sv. 121 iz godine 1875., str 186. do 210.
8.Juričić, Dr.: Svjetski rat i Hrvati. Zagreb, 1915., Mirko Breyer, 88 str.
9.Stojanović, Nikola: Srbi i Hrvati. Novi Sad, 1902., Srbska tiskara. Dr. Svetozar Miletić
10.Šurmin, Gjuro: Hrvatski preporod. Zagreb, I. sv. 1903., 266 str.; II. sv. 1904., 327 str., Dionicka tiskara
11.Rački Dr. Franjo: Pnlozi za poviest humanizma i renaisance u Dubrovniku, ,Dalmaciji i Hrvatskoj. I. Ivan Ravenjanin, učenik Petrarkin, dubrovaiki kancelar (1384. do 1387.). Kao predteča humanizma u Dubrovniku. »Rad« Akademije u Zagrebu, sv. 74. str. 134. do 191.
12.Ruvarac, Dimitrije. protojerejvo šta ste nam krivi! Posvećeno Obzoru. Zemun 1895., Sima Pajić
13.Mazzura, Dr. Šime i Derenčin, Dr. Marijan: Programi oporbenih stranaka u Hrvatskoj. Zagreb, 1894.. Dionička tiskara. 68 Str.
14.Marjanović. Milan: Hrvatski pokret. Dubrovnik. I. sv. 1903.. 118 str.; II. sv. 1904., 132 str. S dodatkom Hrvati i Talijani. Tisak dubrovačke hrvatske tiskare.
15.Zagorac, Stjepan: Istina o riečkoj rezoluciji. Zagreb, 1905.. Brafa Kralj. 32 str.16.
16.Milić, Vicko: Postanak riečke rezolucije i niezine posljedice. Pretiskano iz »Narodnoga Lista«. Zadar, 1907., 25 str.
17.Potočnjak, Dr. Franko: Iz mojih političkih zapisaka. Zagreb, 1914., Mirko Breyer, 202 str.

18.Supilo, Frano: Dubrovčani Jesu li Hrvati? Pretiskano iz Crvene Hrvatske, Dubrovnik, 1892., naklada Crvene Hrvatske, 116 str.
19.Ibler, Janko: Hrvatska politika 1903. Zagreb, 1914.
20.Bez pisca: Balkanski rat. Sisak (bez broja godine, ali 1913.). Tiskara Janka Dujaka, 104 str.
21.Marjanović, Milan: Narod koji nastaje. Rieka, 1913., G. Trbojević.
22.Skerlić, Jovan: Današnji srbsko-hrvatski nacionalizam. Rieka, 1913., G. Trbojević, 65 str.
23.Pribićević, M.: Naš najveći junak. Rieka, 1912., G. Trbojević.
24.Mitrinović, D.: Novi moral. Rieka, 1913., G. Trbojević.
25.Šišić, Dr. Ferdinand pl.: Nach der Annexion. Zagreb, 1909. Tiskara Hrvatske stranke prava, 41 str.
26.Zenker, E. V.: Die staatsrechtliche Stellung Bosniens und der Trialismus, (Članak u »Die Wage« od 24. kolovoza !912., str. 753. do 769.).
27.Kovacević. N.: Put do Trializma. Zagreb, 1911.. Tiskara Weiser, 40 str.
28.N. B.: Trializam i hrvatska država, Dubrovnik, 1911., Tiskara de Giulll, 20 str.
29.Supilo, Frano: Dubrovčani jesu li Hrvati. Dubrovnik, 1892,, naklada uprave lista »Crvena Hrvatska«.
30.Naumann, Friedrich: Mitteleuropa, Berlin, 1915., Tisak i. naklada Georga Rcimera. 299 str.
31.Hunfalvy, Paul: Ethnographie von Ungarn. S dozvolom pisca preveo na njemački prof. J. H. Schwicker. Budspest, 1877.. Franklin Verein, 446 str.
32.Bogičević, Vlatko: Bosna i Hercegovina srbske su zemlje po krvi i jeziku, Mostar. 1908., Tiskara Naroda, 85 str.
33.Burgess, Johu William prof.: Der europäische Krieg, seine Ursachen, seine Ziele und seine voraussichtlichen Ergebnisse. Leipzig, 1915.
34.Zenker, E. V.: Die nationale Organisation Oesterreichs, Berlin, 1916., C. A. Schwetschke & Sohn, 63 str.

ZA DEVETI DIO:

1.Redslob, Robert Dr.: »Abhängige Länder«. Eine Analyse des Begriffes von der ursprünglichen Herrschergewalt Leipzig, 1914.
2.Crenneville, Ludwig grof: Oesterreich-Ungarns Wirtschaftsverfassung, Balkanpolitik und Staatsverfassung. Wien i Leipzig. 1910.
3.Crenneville, Ludwig grof: Gross-Oesterreich von Venedig, Styria, Graz und Wien, 1908.
4.Crenneville, Ludwig grof: Bosniens natürliche Zugehöricigkeit. (Oesterreische Rundschau, sv. XVII., sveščić 6., 15. prosinca 1908.).
5.Kretschmayr, prof. Dr. Heinrich: Geschichte von Venedig. I. sv. Gotha, 1905.,Friedrich Andreas Perthes, A. G., 522 str.
6.Bartoli, Dr. Matteb Giulio: Das Dalmatinische. I. sv.: Einteilung und Ethnographie Illyriens, 316 str.; II. sv.: Glossare und Texte, Grammatik' und Lexikon, 468 str. (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission linguistische Abteilung.) Wien, 1906., Alfred Hölder.
7.Brückner, prof. Dr. Ed.: Dalmatien und das österreichische Küstenland. Predavanja održana u ožujku 1910., prigodom prvog putovanja bečkog sveučilišta. Wien i Leipzig, 1911., Franz Deuticke, 50 str.
8.Ungarisches Statistisches Jahrbuch. Neue Folge. XXI. sv. za 1913. (Izdao kr. ug. Statistički Središnji Ured po nalogu kr. ug. Ministarstva za trgovinu.)
9.Oesterreichs statistisches Handbuch, für die im Reichsrate vertretenen Königsreiche und Länder! XXII godište za 1913.
10.Munin: Oesterreich nach dem Kriege. Forderungen eines aktiven österreichischen Politikers. Jena, 1915. Eugen Diederichs. 32 str.
11.Foerster, F. W-: Das oesterreichische Problem vom ethischen und staatspädagogischen standpunkte. Wien, 1916., Hugo Heller & Cie., 45 str,
12.Hegedüs, Roland pl.: Ungarn nach dem Kriege.(Letci za probuđenje Austro-Ugarske.) Warnsdorf, 1916., Ed. Strache. 84 str. "

KNJIŽEVNOST
O HRVATSKO-SRBSKOM PITANJU
I O PROBLEMIMA, KOJI SE SPOMINJU U OVOJ KNJIZI

Sakupio: FEDOR PUCEK

Gdje nije drugačije označeno, upotriebljene su ove kratice:
M. H. = Matica Hrvatska
L.M.S. = Letopis Matice Srpske
S. K. G. = Srpski književni glasnik
S. K. Z. = Srpska književna zadruga

Abbott G. F.: Macedonian folklore. Cambridge 1903.

Abbott G. F.: The tale of a tour in Macedonia. London 1903. 356 str. ilustr.

Abramović Mihovil: Jedan doprinos k pitanju oblika hrvatske krune (Ein Betrag zur Frage der Forra der kroatischen Krone}. — Zagreb 1929., Šišićev Zbornik.

Achleitner Arthur: Reise im slavischen Süden (Dalmatien und Montenegro). Berlin 1913. 8°. 310 str.

Adam R.: Ruins of the palace of the emperior Diokletian at Spalato, London

Adami Vittorio:Iconfini d'Italia nelle concezioni storiche letterarie e scientifiche, Milano 1917

Adami Vittorio: I Panduri. Izvadak iz Rivista Dalmatica. Zara 1931.

Adami Vittorio: Un regimento italiano di Dalmati 1805.-1814. Zara 1925.

Adamov E. A.: Konstantinopol I prolivy po sekretnym dokumentam byvšago Ministarstva inostranih djele, vol I. II. Moskva 1926,

Adamović Jova: Privilegije srpskog naroda u Ugarskoj, Zagreb 1902. (ćir.)

A d a m o v i ć L.: Die Pflanzemvelt Dalmatiens eipzig, Klinkenhardt A. 1911. 8°.

Adamović V.: Rijeka, topografično povjesničke bilješke. Dubrovnik, Pasarić, 1904. 8«.

A d a m o v i ć V.: Župa, topografično povjesničke biiješke. Dubrovnik 1901. 8°.

A d e m o l l o U.: Il terrilorio del Montegro nelle sue vicende storiche, u Le Vie d'Italia e del Mondo» I. (1933.).

Agatonović Rad-, prof.: Odnošaji izmedu Srbije i Bugarske od 12.—15. veka. Beograd 1899. Str. 167. (ćir.).

Alaupović Tugomir dr.: Razvijanje narodne misli u Bosni. Zagreb 1918. Hrvatska Njiva, br. 10.

Alberti Mario: Adriatico e Mediterraneo. Milano 1915.

Alesani Attilio: La Dalmazia, manuele di geografia fisica ed antropica. Zara 1933.

A l k o v i ć M.: Balkanski rat. Sisak, J. Dujak 1912. 8°

Alković M.: Put Beograd— Sofia— Carigrad. Sarajevo 1911. 8°

A l k o v i ć M.: Die Balkanfrage. Veröffentlichungen der Handelshochschule, München, Heft 3. München und Leipzig. Duncker &Humboldt 1914. 8°

A l k o v i ć M.: An observer in the near East. Ev. Nash, London, 1907. 8°.

A m a d o r i-V i r g i l i: La politica estera italiana 1875—1915. Bitonto 1916.

Amelot de la Houssaye: Historie des Uscoques. Amsterdam 1682.

Anderson M a x: Daš Staatsrecht des Königreiches Bulgarien. Greifswald 1911. 8"

Andrassy Georges: Reglément des Questions de frontières entre la Yougoslavie d'une part et l'Italie, l'Autriche et la Hongrie d'autr part. Belgrade-Paris 1934., str. 23.

Andrejka JerneJ pl.: Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878. Družba Sv. Mohorja v Celovcu 1904. 8°

Andrić A.: Geschichte des Fürstenthums Montenegro. 1853.

Andrić Nikola: Hrvatski ilirizam i srpstvo. Vijenac 1894

Andrić dr. Nikola: Pod apsolutizmom. Zagreb 1906

Andrić Nikola: Putovanje Gajevo po Rusiji. Hrv. kolo IV., 1908.

Andrović Ivan: Dvanaesti sat. Dubrovnik, 1901.

Andrović Ivan: Habzburžki dom i hrvatsko

državno pravo. Sarajevo 1907.
Andrović Ivan: Hrvati i Talijanci. str. 88.
Andrović Ivan: Hrvatska zemlja I. Sušak 1898., str. 124.
Andrović Ivan: Nove struje? Zadar, 1908.
Andrović Ivan: O srbstvu. Dubrovnik, 1899.
Andrović Ivan: Po Ravnim Kotarima i krškoj Bukovici. Zadar, 1909.
Andrović Ivan: Prema Sjedinjenim Državama. Zagreb 1910.
Andrović Ivan: Riečko pitanje prema Hrvatskoj i Ugarskoj u poviesti i u politici od postanka do dana današnjega. Rieka, 1911.
Andrović Ivan: Beitrag zur slavisch – germanischen Kulturgemeinschaft. Triest, 1915.
Andrović Ivan: Dantes Urteil über Italien. Triest, 1916.
Andrović Ivan: Das Verhältnisse zwischen Kroatien und Ungarn. Wien, 1904., str. 53
Andrović Ivan: Die Triester Frage im Verhältnis zu Oesterreich und Italien. Triest, 1916.
Andrović Ivan: Apunti polemici all'opuscuio del Dre L. Gumplovitz: "Le origini storiche dei Serbi e dei Croati"., str 28.
Andrović Ivan: le questione croata in risposta al discorso pronunziato de S.E. Pasquale Villari nel XIII. congresso della Dante Alighieri a Siena. str. 74.
Andrović Ivan: Lettera aperta a S.E. Pasquale Villari. str. 38.
Angeletti O. J.: Difesa del Adriatico. 1928.
Anjičkov Ev.: Maniheji i Bogumili. (Glasnik Skopskog naučnog društva, V. 1929.)
Antoljak dr. Stjepan: Dalmacija i Venecija na preliminarima u Leobenu i na miru u Campo Formiu. Zagreb 1936.
Antoljak dr. Stjepan: Jedan nepoznati akt o nacionalnom radu biskupa Maksimilijana Vrhovca. Zagreb 1937., Croatia Sacra, str. 119.
Antoljak dr. S: Les renseignements autrichiens sur la Dalmatie francaise en 1806. – 1808. I Zagreb 1940. Anales de l'Institut francaise de Zagreb, br. 13.
Antoljak dr. S: Etat des esprits a Zagreb et en Croatie a l'egard des Francais en 1809. Zagreb 1938. Anales de l'Institut francaise de Zagreb, br. 5,.6.
Antoljak dr. S: La remise aux Francais de Rijeka du littoral croate et de la Croatie d'au dela de la Save. Zagreb. 1939. Anales de l'Institut francaise de Zagreb. br.10.
Antoljak dr. S: Les repercussions de la Revolution francaise en Croatie. zagreb 1939. Anales de l'Institut francaise de Zagreb, br. 9.
Antoljak dr. S: Comment la Dalmatie devint francaise. zagreb. 1939. Anales de l'Institut francaise de Zagreb. br.8.
Appendini Fr. M.: Noticie istorico-critiche sulle antichita, storica e letteratura de Ragusei. ragusa 1802.
Aranza dr. J.: Woher die Südslavischee Colonien in Süditalien. Archiv f. slavische Philologie, XIV.
Archille Jean: Et le Montenegro. Birmingham 1917.
Arginteanu Jon: Istiria Romanilor Macedoneni din timpurile cele mal vechi pana in zilele noastre. Bucuresti 1904.
Arnautovich Dragomir: Au carrefour de l'orient. paris 1917. str. 48.
Arnautovich A.: De la Serbie a la Yougoslavi, Questions contemporaines NO. 13 Paris 1919., str. 40.
Arnautovich Alexandre: Un Poete de l'Unite Yougoslave, Paris.
Arneth: Maria Theresia. I. – VII.
Arsenijević Lazar: Istorija srpskog ustanka. Beograd 1899. str. 1020.
Arthner Therese von: Briefe über einen Teil von Croatien und Italien. Pesth 1830., str.337.
Aquila Veris (A. de S.): Kroatenliebe. Novelistische Reminiszenzen.- Wien 1910., str. 75.
Asboth Johan von: Bosnien und die Herzegovina. Reisebilder und Studien. Wien 1888., Hölder
Ashmead Bartlett Ellis: With the Turks in Thrace. London, Steinemann 1913. 8^0
Askew A. and C.: The stricken land. London 1916.
Atom: Kakva jr bila srdnjevjekovna crkva bosanska, vjera bosanska? (Bosanska vila 1892. i 1894.)
Auerbach Bertrand: Les Races et les Nationalites en Autriche-Hongrie. Paris 1917.
Avakumović – Ribarac: Odbrana u narodnoj skupštini. Beograd 1893.
Avancini Avancinio: L'italianitta del Trentino della Vanezia Giulia e della Dalmazia. Milano 1914.
Avelot H. et J. de la Naziere: Montenegro, Bosnie, Hezegovine. Paris
Babić Ljubo: S Eugenom Kvaternikom. Zagreb 1902. Hrv. Misao br. 8.
Baernreither J. M.: Bosnische Eindrücke. Wien, Manz 1908. 8^0
Baernreither: Ein Herbstausflug in die Dinarischen Alpen. Wien, Manz, 1913. 8^0
Bahr Hermann: Austriaca. Berlin, 1911.
Bahr H: Dalmatinische Reise. Berlin 1909. 8^0 162 str. sa slikama
Bajkić dr. V. J.: Istorija srpske trgovinske politike. Sv. I. Austro-Ugarska trgovinska politika na Balkanu do 1880. god. Beograd

1902., XIII. i 84 str.
Baiza dott. Giuseppe de: La questione montenegrina. Budapest 1928.
Bajza Josef: A Horvat Kerdes. Budapest 1941., str. 528
Bakić dr. U.: Srpsko rodoljublje i otačastvoljublje. Beograd 1910., str. 153.
Bakotić dr. Lujo: Srbi u Dalmaciji, Beograd 1939. (ćir.)
Bakunin Michael: Aufruf an die Slawen! Von einem russischen Patrioten. Koethen 1848.
Balasčev G. D.: Minalo Blgarsko-Makedonsko naučno spisanje. Sofia 1909. do 1915., 9 sv.
Balentović Ivo: Bosna u sklopu hrvatskih zemalja. Zagreb 1940., Hrv. Smotra 11. – 12.
Balentović Ivo: Okupacija Bosne i Hercegovine. Zagreb 1939., Hrv. Smotra br. 3
Balić Smail: Dva Istoka u Hrvatskoj. Zbornik hrv. sveučilištaraca, 1942.
Balcanicus (Protić): Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska. Beograd, G. Kom.1913., 111 str.
Balcanicus: Srbi i Bugari u balkanskom ratu. Beograd, str. 157 (ćir.)
Balcanicus: Serbien und Bulgarien im Balkankrieg 1912./13. Leipzig, Wigand 1913.
Balcanicus: La Bulgarie, Ses ambitions et sa trahison. Paris 1915., str. 292.
Ballif Philipp: Römische Strassen in Bosnien und de rHerzegovina. Wien, 1893., 1898., I. II. Th. 4^0 Izdano od b.-h. zemaljskog muzeja.
Balogh Pal: A nepfajok Magyarorszagon. Budapest 1902.
Bamberg F.: Geschichte der orientalischen Angelegenheiten im Zeitraume des Pariser und des Berlines Friedens. 1888.
Ban Matija: Državoslovna razprava s Vidovdanom. Beograd 1865., str. 128 (ćir)
Ban Matija: O Ivanu Gunduliću. Srpska kr. akademijaa, knj. 333. – Glas IV., Beograd 1888., 8^0 32 (ćir)
Ban Mathias: Solution de la question d'orient. Belgrade 1885.
Ban R. Stjepan: Hrvatski razgovori i odgovori. Novi Sad 1903., str. 267.
Band Moritz: Dalmatien, das Land der Sonne. Wien, 1910. 8^0, VIII., 122 str. sa 142 fotografije. Ilustr. i 1 karta.
Banelctti Entimio: La italianita della Dalmazia dal punto di vista storico-giuridico. Sul dritto di nacionalita e di autodecisione del popoli. Milano 1919.
Banić Milan: Crna internacionala prema hrvatstvu i jugoslavenstvu. Sušak 1930., str. 54.
Banić Milan: Razpeti na razkršću. Jedan Hrvat o Jugoslaviji. 1934., Zagreb, str.171
Banich Milan: La Yougoslavie vue par un Croate. Paris 1933.
Banković Mihajlo: Solun 1914. – 1916. godine Beograd, str. 48 (ćir.)
Banović Slobodan: Srpsko-bugarski rat. Beograd 1901., str. 168 (ćir)
Banović Stjepan: Zajednički izvor i značenje biranja koruških vojvoda i seoskih kraljeva u Dalmaciji. Zagreb 1931., Hrv. Kolo XII.
Banjanin Jov.: Hrvatska i Mađari. Niš 1915., str. 21 (ćir.)
Banjanin Jovan: Južni slaveni u Austro-Ugarskoj i rat. Niš, 1915., (ćir.)
Banjanin Jovan: Nemiri u Hrvatskoj. Prag 1897., Novo doba 3/4
Banjanin Jovan: Supilo i riječka rezolucija. Zagreb 1926., Nova Evropa, II., br. 11.
Bar Andre: Bosna i Hercegovina, Austrijska uprava 1878. dò 1903. godine, Beograd 1906., str. 239 (ćir.)
Bar Andre: Majska revolucija u Srbiji. Beograd
Barac A n t u n : Ilirska knjiga, Beograd 1937.. str.
Barac F r a n j o : Croats and Slovenes, friends of the Entente in the World War, Paris 1919., str. 128.
Barac Francis: Les Creates et les Slovenes ont ete les amis de l'entente pendant la guerre, Paris 1919.
B a r a d a dr. M i h o: Episcopus Chroatensis. Zagreb 1931. Croatia sacra sv. 2.
B a r a d a dr. Miho: Hrvatsko-bugarsko susjedstvo, Predavanje u hrvatsko-bugarskom družtvu, Zagreb 3941.
B a r a d a dr. Miho: Iz starohrvatske poviesti. Zagreb 1933. Nastavni vjesnik.
BaradaMiho: Podrijetlo hrvatskog plemstva (učasopisu za hrv. povicst) Zagreb 1943.
BaradaMiho: Vrijeme smrti o obiteljski odnosaji bana Mladcna II. (Le temps de la mort et les relations familieres du ban Mladen II.), Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Bar ba rich E.: Albania, Roma, Voghera 1905. 8°.
B a r b a l i ć Fran: Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Go-rici. Zagreb 1931.
Barbulesko I.: Rumuni prema Srbima i Bugarima, naročito s pogledom na pitanje makedonskih Rumuna. Bcograd 1908., str. 176.

Barbulescu I.: Relations des Roumains, avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie en liaison avec la question Macedo-Roumaine. Jasi 1912., str. 371.
Barbulescu Illie: Les Roumains, en face de pretentions serbes, bulgares, et greques en Macedoine. Revue de Roumanie I (Bucarest 1910.), p. 11.— 32.
B a r b i A n r i : Srbi pod Jedrenom, Beograd 1913.. str. 75 (ćir.).
B a r b y H.: La guerre Serbo-Bulgare. Bregalnitza Paris, Grasset 1914. 8°.
Barby Henry: L épopée serbe, Paris 1916.
Barby Henry: Les victoires serbes. Paris 1913.. str. 303.
Barjaktarević dr. R: Stari evropbima i drugim Slovenima. Srpski knjizevni glasnik 1928.. XXIII. str. 140.
B a r r e r e : L'Italie et l'agonie de la paix en 1914. Revue des deux mondes. Octobre 1926.
Bartenstein: Kratak izvještaj o stanju ilirskog naroda, Bee 1866.. str. 120 (ćir.).
Bartoletti: La Dalmazia, Firenze 1915.
Bartoli dr. Matteo G.: Das Dalmaatische. Wien 1906., 4°, 2 sv. Schriften der Balkankommission der Kais. Akademie der Wissenschaften, . Linguistische Abteilung, sv. IV. i V. BartoliMatteo: Dalmatico e albaano-romanico. Reliquie romanische nel croato e nel albanese. Roma 1942.
B a r t u l i c a M.: Nova hrvatska omladina. Niš, 1915.. str. 39 (Ćir.).
Bartulović Niko: Od revolucionarne omladine do orjune. Split 1925., str. 127.
Bašagić Safvetbeg: Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini. Zagreb 1931. M. H., str. 79.
Bašagić dr. Safvetbeg: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti
Glasnik zemaljskog muzeja 24 (1912.).
Basagic-Redžepašić Safvetbeg: Kratka uputa u prošlost Bosne i Herceaovine (od 1163. — 1850.), Sarajevo, 1900. 8°, str. 215.
Bašmakov Aleksander: Čerez Čenogoriju v stranudikich Gegov. Ptersburg, 1913., ilustr.
Baschmakoff Al.: A travers le Monténègro et ie pays des Guégues. Petrograd 1913. 8°.
Bathe-Glodscheg: De r Kampf um den Balkan. Oldenburg 1942.. str. 315.
Batinić M.: Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini. I. (Bosanska vika-rija do 1517.), Zagreb 1881.
Batowsky Henryk: Panstwa balkansie. 1800.-1923., Krakow, 1938.
Bauer dr. Ernest: Hrvati u tridesetgodišnjem ratu. Zagreb 1941., M. H.. str. 148.
Bauer dr. Helmut: Ein Vielvölkerstaat zerbricht. Berlin-Leipzig 1941., str. 129.
Bauer O t o: Balkanski rat i njemačka svetska politika. Beograd (ćir.).
Bauer Otto: Der Balkankrieg und die deutsche Weltpolitik. Berlin 19-12., str. 52.
Baumberger G.: Blaues Meer und schwarze Berge. 3. izd. Einsiedeln, Benzinger & Co.. 1908., 8°.
B e a m n n A. H u l o n e : M. Stambuloff, London 1895.
Beard Charles Radin George: The Balkan pivot Jugoslavia, New York. 1929.
B e e r A d o l f : Denkschriften des Fürsten Wenzel-Kaunitz Rittberg. Publiziert to »Archive für östsrreichische Geschichte«, 48. sv., 1-18. str. Uvod 19.— 163. str.
Beer Adolf: Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag, 1883., Tempsky, 832 str., 4°. (Im Anhang XVIII. Beilagen, str. 755.— 832.).
B e e r A d o l f : Joseph II., Leopold II. und Kaunitz. Ihr Briefwechsel.
B e e r A d o l f : Zehn Jahre österr. Politik 1801.— 1810.
Begovic dr. Mehmed: Musliroani u Bosni i Hercegovini, Beograd 1938.. str. 37.
Begovic N.: Istorija srpske crkve. 1877. (ćir.).
Belić A.: Stara Srbija sa istorisko-jezične tačke gledišta. Beograd 1912., 1 karta (iz "Srpski Književni Glasnik").
B e l i ć A.: Srbi i Bugari u balkanskom savezu i u medusobnom ratu. Beograd, Cvijanović 1913., str.. 188. (ćir.).
B e l i ć A.: Les cartes ethnographiques et historiques au service de la propagande bulgare. Paris
bulgare. Paris.
Belic A.: L'avenir des langues dans la Peninsule Balkanique, Paris.
Belić-Stanojević: Borba za duhovnoe i polititčeskoe obedinenje Serbov. Horvat i Slovencev. Rusko serbskaja biblioteka. Petrograd 1917., str. 76 (ćir.).
Belić Đeneral Vlad.: Ratovi srpskog naroda u 19. veku (1788.— 1918.), Beograd 1937.
Belin dr. Ivo: Ekonomski momenta hrvatskog pitanja, Zagreb 1935. Nova Evropa, str. 331.
Belosits Balint: Bunyevaczok. u djelu Bacs-Bodrog Varmegye, Budapest 1909.
Bencovich Anna: L'Adriatico in fiamme. La tragedia dell' italianita in Dalmazia. Mi la no. 1933.
Benedetti Giulio: Fiume, Porto Baross e il

rctroterra. Roma 1922.
Beneš dr. Eduard: Svietski rat i naša revolucija, Zagreb 1938., str. 495.
B e n e š e v i č V. J-: Očerki, po istorii Vizantii. Peterburg 1912.— 1913. 3 sv.
Benussi B.: L'Istria nel suoi due milenni di storia, Trieste 1924.
Berard V.: La Serbie. Paris 1916.
Berard (Victor): Les persecutions yougoslaves, Paris, Plon-Nourrit, 1916.
Berlin Alfred: Die staatsrechtliche Stellung Kroatiens seit 1868. Diss. Leipzig 1931.
Bernardi Amy: L'Istria c la Dalmazia, con 233 ill. 3 tavole Beraamo 1916.
Bernardi Amy: Istria e Quarnero, con 77 ill. e 2 tavole, Bergamo 1924.
Bertarelli Luigi Vittorio: Venezia Giulia e Dalmazia, Milano 1934. (Guida).
Bertaux E.: Un voyage artistique sur les rives de l'Adriatique, u »la Quinzalne«, 16. II. 1899.
Bertić Živan: Hrvatska politika. Zagreb 1927., str. 48.
Bertolini G.: Bojevi na Balkanu., 1912. g., Sarajevo, Radinović (1913.), 8°.
Bertolini Giuseppe: La pace di Fiume. Bologna 1933., str. 333.
Bertolini G.: Tra Mussulmani e Slavi in automobile. A traverso Bosnia ed Erzegovina, Croazia e Dalmazia. Milano 1909. 16°. 276 str.
Bertolini G.: Muselmanen und Slawen. d. Ansg. d. Italien. von M. Rumbauer, Leipzig, Dieterich 1911., 8°.
Bertolini G.: Balkanbilder, Leipzig. Dieterich 1909., 8°.
B e r t r a n d L.: La nature physique en Bosnic et en Herzegovine, u Revue generale des Sciences od 30. III. 1900.
Bertrand (Pierre): L'Autriche a voulu la Grande Guerre. Paris Editions Bossard, 1916.
B e s o zz i A. - M a r t in i V. A.: La Jugoslavia e la pace europea. Milano 1930. ma 1942.
Bianchini Vincenzo:Da Ugliano al Velebit, Roma 1942.
Biankini Juraj: Narodni preporod u dalmaciji
Bičanić Rudolf: Ekonomska podloga hrvatskog pitanja. Zagreb 1938., str. 224.
B i č a n i ć dr. Rudolf: Gospodarska politika. Zagreb 1939., str. 32.
Bičanić dr. Rudolf — Macan Željko: Kako živi narod. Zagreb !939.
Bidermann Herm. Ignaz: Geschichtc dcr österreicbischen Gesammt-staats-Idee. 1526.— 1804.
B i s s o l a t i : La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920. Milano 1923. Bittner Ludwig: Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von de rbosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. 8 sv. Wien 1930.
B j e l o v u č i ć dr. N. Z.: Crvena Hrvatska i Dubrovnik. Zagreb 1929., str. 66.
Bjelovučić dr. N. Z.: Etnografske granice Hrvata i Slovenaca, Dubrovnik, 1934., STR. 35.
B j e l o v u č i ć dr. N. Z.: Graničari i carski reskript, Beograd, str. 24 (ćir)
B j e i o v u č i ć dr. N. Z.: Hrvatsko pitanje, Zagreb, 1928., str. 16.
B i e l o v u č i ć Z.: Povijest poluotoka Rata (Pelješca). Split 1921. .
B j e l o v u č i ć N. Z.: Zar je i Neretva srpska?
Blašković Pero: Sa Bošnjacima u svjetskom ratu, Beograd, 1939.
B l a u dr. O tto: Bosnisch-Türkiscne Sprachdenkmäler, Leipzig 1868. 8°., Str. 316.
B l a u dr. O t t o : Reise in Bosnien und der Herzegowma. Berlin 1877., str. 231.
Blondel Georges: La Bosnie, Lille, 1912., 8°.
Bogdan Ivo: Dr. Ante Pavelić riešio je Hrvatsko pitanje, Zagreb 1942., str. 42.
Bogdanov Ild (Dr. Josip Ljubić) : Neprijatelj Jugoslovenstva, protiv dra Seton Vatsona, Sarajevo 1927., str 52 (ćir.)
Bogdanov Ild: Spor izmedu Srba i Hrvata, zadar 1895., str.46.
Bogdanov V.: Ante Starčevič i hrvatska politika, Zagreb 1937., str. 126.
Bogdanov V: Srbi prema hrvatskom pitanju, Zagreb 1930. Pečat br. 1 i 2.
Bogdanovic dr.David: Jagić u svojim »Spomenima«, Zagreb 1940., str. 44.
Boggiano Eugenio: Conte une grande calomnie et pour le Montenegro allie. Paris, 1917.
Boggiano Eugenio: Il Montenegro alleato. Roma, 1918.
Bogić Bogomir: Demokratija, fašizam i hrvatsko pitanje. Beograd 1935. (str. 82.).
Bogić A. Bogomir: Narodna de-mokratija i Hrvatsko Pitanje, Vršac 1936-, str. 78.
Boghitschevitch dr.M.: Die auswärtige Politik Serbiens 1903.— 1914.,sv. I.-III. Berlin 1928.
Boghitschevitch: Le colonel Dragoutine Dimitrievitsch-Apis. – Paris, 1928.
Bogičević V.: Austrijske vlasti i sarajevski atentata (1914.). Zagreb 1934., Nova Evropa, str. 268
Bogović Mirko: Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien. Zagreb 1861., str. 80.
Bogović Mirko: Ursachen und Wirkungen. Ein Schlüsswort zu dcn vorjährigen Tumulten in Croatien. Agram 1884., str. 40.
Bogović Mirko: Zur bosnischen Frage.

Zagreb 1880., str. 80.
B o l i z z a : Relazione e descrizione del Sandjako di Scutari, 1619.
Bonifačić dr. Ante: Antoine et Etienne Radić. Les idees du partu paysan croate. Paris, Mars 1938., Le monde slave.
Boppe Auguste: Za srpskom vladoma od Niša do Krfa, Ženeva 1918., str. 110 (ćir)
Boppe Auguste: A la suite du Gouvernemetn serbe. De Nich a Corfou, Paris (Bossard).
Boppe A-: L'Albanie et Napoléon (1797.—1914.). Paris, Hachette 1914. 16. VII. i 276 str.
Boppe A.: La Croatie militaire 1809.-1813. Les regimentes Croates a la grande arraee. Paris 1900., str. 267.
Boppe A.:Documents inedits sur les relations de la Serbie avec Napolcon I.er (1809.-1814.). Belgrade 1888.
B o p p e : La mision de l'adjutant-comandant Meriage a Widdin (1807.-1809.) (Annales de l'ecole politique)
B o p p e A.: L'Albania e gli stati balcanici. Lecce, A. Scipione 1901., 8°.
B o r d e a u x H.: La Bosnie populaire. Paysage, moeurs et coutumes, legendes chants populaires, mines. Paris. Plon 1904., 309 str., 12 gravures, 1 karta.
De Borelli Andreina: Cussi se parla a Zara, Zara 1935.
Boroša Alojzij: Glagolica i Gross-Oesterreich. Zagreb 1907., str. 20.
Boroša Stjepan: Kako nas je Ugarska branila? Zagreb 1896., str. 156
Bošnjak H: Bosanski muslimani i hrvatstvo, Zagreb 1938. Omladina br. 2 i 1939., br. 3.
Bošnjak M l a d e n : Hrvatska intelektualna omladina, Zagreb 1938. Almanah hrv sveučilištaraca.
Bošnjak Slavoljub: Zemljopis i povjestnica Bosne. Zagreb, 1915., str. 164
Bošnjanin Hrvoje: Hrvati i Herceg-Bosna, Sarajevo 1940., str. 47.
Bothmer Heinrich (Konsul): Serbien unter König Peter I. Berlin-Charlottenburg 1906. (VII. godište godišnjaka Deutsch-oesterr. Orientklub-a).
Boudoresque Leon: L'Escamotage du Montenegro. Marseille, 1919.
B o u e A m i : La Turquie d'Europe, Paris 1840., 4 sv.
B o u e A m i : Recueil d'itineraires dans la Turquie d'Europe. Details geographques, topographiques et statistiques sur cet empire. Wien, Braumüller 1854. 8°. I sv., 352 str., II. sv. 346 str. I
Bourbon S i x t e : L'offre de paix separee de l'Austrlche. Paris 1920.
B o u r e k B.: Mezi renenymi Černohorci r, 1875./6. Podebrad, Hoblik 1912. 8°.
Božić Bogomir: Deraokratija, fašizam i hrvatsko pitanje. Beograd 1935.
Božić Josip Dobroslav: Bosansko-hercegovacko agrarno pitanje i povlastice dane bosanskim franjevcima od pojedinih sultana. Senj.
BožovićT. i Gjonović Jov.: Crna Gora i napredni pokret. Beograd, 1911., 308 str.
Böhm E.: Das Deutschtum und seine kultur-geografische Leistung in den vier slawonischen Bezirken Diakowar, Poscheg. Neu Gradischka. Brod. Freiburg 1938.
Bösendorfer Josip: Zavjera Petra Šubića-Zrinskoga bana Hrvatskoga. Zagreb 1898., str. 144.
B r a d a č J.: Černohorska armada. Prag. Otto (1912.). 4°
Bradaška F r.: Jugoslovjeni u Turskoj. Zagreb 1865. Književnik II.
B r a n c o f f D. M.: La Macedonie et sa population chretienne. Paris 1905. 8°, 2 karte
Brandenburg Geh. Hofrat Dr. Erich: Der Sarajewo- Process. berlin 1933.
B r a š i n i ć M.: Odlomci iz zemljopisa i narodopisa Hrvatske i Slavonije u 9. stoljeću. Jug. akademija, Rad 16. Zagreb 1871.
Brašinić M.: Municipija u hrvatskoj za narodne dinastije. Jug. Akademija. Rad 32. Zagreb 1875.
B r a š i n i ć M.: Župe u Hrvatskoj državi za narodne dinastije. Jug. akademija. Rad 25. Zagreb 1873.
B r a u n: Die Anfänge der Europäisierung in der Literatur der moslimanischen Slaven in Bosnien und Herzegowina Leipzig 1934.
Braun Maximilian: Die Slaven auf dem Balkan. Leipzig 1941., str. 261. Bredt: Italien und der Dreibund 1914. u Berliner Monatshefte VI. 1928.
Brefohl F r. W.: Von der Theokratie zum Königtum. Wiesbaden 1913. 30 str.
Bresina Ignazio: I nostti vicini Slavi. Firenze, 1915.
Bresnitz von Sydačoff: Aus den Geheimnissen des Balkankrieges. Hinter den Kulissen der diplomatischen Kunst. Leipzig 1913., III. i 114. str.
Brežki Branislav: Istra i Istarski Hrvati. Zagreb 1874. Almanak »Velebit«.
Brežki Branislav: Kopar i okolica mu. Zagreb 1878. Hrvatski dom.
B r e y e r Mirko: Les Croates en France et leur capitaine Sigismond de Malenich. Zagreb 1940. Annales de l'Institut francais de Zagreb

1934.
B r l i ć A. Pisma sinu. I. sv. str.
B r l i ć Ivana: Dnevnik Andrije Torkvata Brlića. Zagreb 1934.
Brunner Heinz: Das Deutschtum in Südosteuropa. Leipzig 1940.
Brunialti A t t i l i o: Gli eredi della Turchia: studi di geografia politica ed economica sulla guestione die Oriente. La Turchia, La Grecia. I Bulgari, La Serbia e il Montenegro. l'Austria Ungheria nella Bosnia. Milano 1880.
Brunialti A t t i l i o: Il friuli orientale nella natura, nella storia, nell arte e nella vita degli abitanti. Torino 1920.
Brunialti A t t i l i o: La Serbia e il Montenegro. Nuova Antologia, 1880.
Brunialti Attilio: Trento e Trieste, dal Breunero alle rive del adriatico. Torino 1916.
Brunswich: Recueil des documents diplomatiques relatifs au Montenegro
Brückner E.: Dalmatien und das österreichische Kiistenland. Wien 1912.
Bubanović d r. Fra n: Današnji Hrvati i jugoslavenstvo. Zagreb 1926. Jug. Njiva II. 6.
B u ć d r. S t j e p a n: Naši službeni povjesničari i pitanje podrijetla Hrvata. Zagreb 1941., str.24.
B u c o n j i ć Nikola: Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca, Mostar 1911.. str. 227.
Bučar d r. Franjo: Reformacija medu Hrvatima po Istri. Vjesnik arkiva XIX. Zagreb 1917.
Bučar Vekoslav: Politička istorija Slovenačka. Beograd 1939., str. 118.
B u d i l o v i č: Očerki iz serbskoj istorij. S. Peterburg 1877.
Budimir Milan: Hrvat (De l'origine du nom »Hrvat»). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik (ćir.).
Bulat Dr. Gajo: Jezično pitanje u kraljevini Dalmaciji. Split 1900., str. 46.
B u l i ć F r a n e: Dolazak Hrvata i pohrvaćenje Dalmacije. Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930.
Bulić F r a n e: Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu. Zagreb 1925. Zbornik kralja Tomislava.
Bulic don Fr.: Razvoj arheoloških iztraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij. Zagreb 1925. Zbornik M. H.
B u l i ć, - K a t i ć: Stopama hrvatskih narodnih vladara
B u l i ć : Bullettino di archeologia e storia dalmata, izlazi od 1878..
B u l i ć Don Frane i Bervaldi D r. J.: Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak spljetskih nadbiskupa. Zagreb 1912.— 1913.. 176 str. i XXXII. tabla.
B u r i a n: Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. Berlin 1923. Bury J. B. (Cambridge): A history of the eastern Roman empire from the fall of Irene to the accession of Basil I.. (802— 867). London 1912, 8°, 546 str.
Butorac P a v a o: Socijahia zadaća slavenstva. Dubrovnik 1924.
B u x t o n N. a n d C. R.: The War and the Balkans. London 1915. '
Bülow F ü r s t: Denkwiirdigkeiten. Berlin 1931.
B ü l o w H. v.: Deutschland, Österreich-Ungarn und die Balkanstaaten. Hamburg 1914., 166 str.
Bystrzonowski S.: Sur la Serbie. Paris 1345., str. 180.
Bzik Mi jo; Ustaska borba. Zagreb 1942., str. 128.
Bzik Mi jo: Ustaska pobjeda. Zagreb 1942.. str. 112.
Cadorna Luigi: La gnerra alia fronte italiana. 2 vol. Milano 1921.
C a g n i M.: Dieci giorni al Montenegro: Roma 1899.
Caix de Saint-Aymour vicomte: Les pays sudslaves de l'Austro-Hongrie.
Caprin G.: L'ora di Trieste. Firenze 1914.
Capus G.: A travers la Bosnie et l'Herzegovine. Paris 1896.
C a p u s A.: Bosnie et Herzegovine. Sa slikama. Paris 1898.
Car Emin Viktor: Istra prema Hrvatskoj i Italiji. Zagreb 1918. Hrvatska Njiva br. 44 i 45.
Car dr: F.: Hrvatska narodna sviest u Napoteonovo doba. Zagreb 1942. Hrv. Kolo ,XXIII.
Car Marko: Nikola Tomaseo prema srpstvu. Novisad 1904., Letopis M.S. 225
Carić Jakov: Hrvati i Srbi. Filološko-literarni razgovori. Dubrovnik 1913.
De Casotti Marco: Le coate e isole dell' Istria e della Dalmazla. Zara 1840.
Cattalinich: Storia della Dalmazia. Zara 1834.
Cemović Marko: Konkordat izmedu Svete Stolice i kraljevine Jugoslavi]e. Beograd 1937., str. 32. (ćir.).
Cemović M.: Makedonski problem i Makedonci Beograd (ćir.).
Cepelić Msgr. Milko: Martić i Strossmayer, Fra Grge Martića Spomen knjiga. Sarajevo 1906.
Cesarec August: Stjepan Radić u Hrvatskoj. Zagreb 1924. Književna republika.
Cesarec August: Stjepan Radii u Austriji. Zagreb 1923. Književna republika.

Cesarec August: Svetozar Pribičević. Zagreb 1924. Književna republika.
Cessi Roberto: Venezia e i Croati. Roma 1942.
Chalandon Ferdinand: Les Comnenes. Etudes sur l' empire byzantin au XI et XII siecles. Jean II Comnene (1118.-1143.) et Manuel I. Comnene (1143.—1180.). Paris, Picard 1912.
Chambry Rene: Pierre Ier de Serbie. Paris.
Chantepleure G.: La vilie assiegee; Janina. Oct. 1912. Mars 1913. Paris, Calmann Levy 1913. 8°
Chaumette des Fossee (Amedee): Voyage en Bosnie dans les annees. 1807. et 1808. Paris 1822.
Cheradame A.: Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques. Paris 1913.
Cheradame Andre: L'Europe et la question d'Autriche au seuil du vingtieme siecle. Paris 1901.
Cheradame: Le plan pangermaniste demasque. Paris. Plon-Nourrit 1916.
Cheradame Andre: La question d'Orient, la Macedoine, le chemin de fer de Bagdad. Paris 1903.
Cheradame A.: Douze ans de propagande en faveur des peuples Balkaniques. 2-me ed. Paris. Plon-Nourrit 1913.
C h e r v i n: L'Autrlche-Hongrie de demain. Paris 1915.
C h e r v i n: Les Yougoslaves. Paris 1916.
Cherubini C.: La regione montenegrina. Revista d'artiglieria e genio. XV. 1898.
C h i a l a: La Triplice e la Duplice alleanza (1881-1897). Torino 1898.
Chiudina Giacomo: Storia del Montenegro (Crna Gora) da tempi antichi fino a nostri. Spalato 1882.
Chiumecky: Österreich-Ungarn und Italien. Wien 1907.
Chlumecki Leopold: Dic Agonie des Dreibundes. Wien 1915.
Chomadovski: Kako da izjednačimo naš književni jezik. Split 1930., str. 30.
Chotch P.: Bibliografia del Montenegro. Roma 1923.
Chopin (Jules): L'Autriche-Hongrie »brllant second". Paris. Editions Bossard 1917.
Choublier Max: La question d'orient depuis le traite de Berlin. Paris 1897.
C i k o j e v i ć O. A.: Uloga Franjevaca u narodnom osviještenju u Dalmaciji. Makarska 1927. Nova Revija br. 3, 4.
Cimbali Eduardo: Nella difesa di Fiume e della Dalmazia a la comcmorazione degna de 24 maggio. 1920
C l a a r: Tommaso Tittoni und die Dreibundpolitik. u Berliner Monatshefte 1931.
Cobham Claude Delaval: The patriarchs of Constantinopole. Cambridge 1911.
C o l a ja n i: Il pensiero di G. Mazzini, Napoli 1915.
Colombo Celso: Dalla tomba di Dante al Carso. Grande escursione nazionale in Istria e Dalmazia. Milano 1923.
C o l o n n a M.: Conies de la Bosnie. Paris 1897.
C o n f o r t i G.: Questione Macedone o Albanese? Napoli, Pansini 1904. 8°
Consiglio Alberto: Daimazla, Veneta e Romana, Roma 1941. str. 158.
C o q u e l l e P.: Histoire du Montenegro et de la Bosnie. Paris 1895.
Cora G.: Nel Montenegro. Impressioni di vlaggio (1899). Roma Nuova Antologia, 1900.
C r a w f u r d Price: The Balkan Cockpit. London 1915.
Crljen Danijel: Načela hrvatskog ustaškog pokreta.
Crnčić dr. Ivan: Krčke starine. Zagreb 1865, Književnik II.
Croce Benedetto: Storia d'Italia dal 1871 al 1915. Bari, 1928.
Cronia Arturo: Notizie italiane intorno alla Croazia e al Croati. Roma, 1942.
C u c h l e v D.: Istoria aa blgarskata crkva. Tom I. (864—1186). Sofia. Tiskara sv. Sofiji 1911. 8°. VIII — 1153 — IV. str.
Cunibert B.:. Essai sur les revolutions et independance de la Serbie. I.-II. 1854.
Cusani Francesco: La Dalmazia, le isole Jonie e la Grecia visitate nel 1840. Milano 1846.
Cvietin Dominko: Traženje Hrvatske kroz ilirsku priču. Zagreb 1942. M. H., str. 96.
Cvietiša Frano: Quelques points essentiels du probleme yougoslave u "L'avenir" veljača 1918. Paris.
Cvietiša Frano: Les Yougoslaves. Paris 1918., str. 146.
Cvietiša Frano: Les yougoslaves d'Autriche-Hongrie. Paris 1917.
Cvijić dr. Jovan: Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem, Beograd, 1908., str. 62 (ćir.).
Cvijić dr. Jovan: Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva. Srpska kr. akademija, knj. I. — Srp. etn. zbornik IV, Beograd 1902. (ćir.).
Cvijić Dr. J o v a a: Balkanski rat i Srbija. Beograd 1912. 8°
Cvijić Jovan: Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje I. Beograd, 1922., str.

418 (ćir.)
Cvijić dr. Jovan: Geografski i kulturni polozaj Srbije. Sarajevo 1914., str. 31 {ćir.).
Cvijić Jovan: Osnove južnoslavenske civilizacije. Srpski književni Glasaik 1922. VII., str. 349.
Cvijić dr. Jovan: Promatranja o etnografiji makedonskih Slovena. Beograd 1906.
Cvijić Jovan: Seobe i etnički procesi u našem narodu. Sarajevo 1922. (str. 20) ćir.
Cvijic Jovan: Die ethnographische Abgrenzung der Völker auf der Balkanhalbinsel. Jb. 59 (1913) März, April, Mai.
Cvijić Jovan: Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel (1 : 1,500.000). Petermanns Mitteilungen 59 (1913) März, Taf. 22.
Cvijić Jovan: L'annexion de la Bosnie et la Question Serbe. Paris 1909.
Cvijić Jovan: La Batchka. Paris, 1919.
Cvijić Jovaa: La peninsule Balcanique. Geograpbie humaine. Paris 1918.
Cvijić. Jovan: Questions balkaniques. Paris 1917., str. 79
Cvjetković Božo: Dubrovnik i Ljudevit Veliki (1358.— 1382.). Dubrovnik 1913. 8°, 117 str.
Cwiklinski d r. Ludwig: Balkan und naher Orient. Wien 1916.
Cyprien Robert: Der zweifache Panslavismus. Die gegenwärtige Lage der slavischen Völker gegenüber Russland. Leipzig 1847.
Cyprien Robert: Les Slaves de Turquie. Paris, 1844.
Czernin grof Otokar: Im Weltkriege. Berlin 1919.
C z ö r n i g: Die ethnologischen Verhältnisse des österreichischen Küstenlandes. Triest 1885.
Čaušević Halid: Feudalizam i agrarna reforma u Bosni Hercegovini Zagreb 1938. Omladina, br. 7, 8.
Čekić Milutin: Jugoslawien am Scheidewege. Leipzig 1939.
Č e n g i c Husnija: Problem Bosne i Hercegovine i njegovo rješenje. Zagreb, 1940., Hrv. Smotra, 7. – 8.
Č i l i n g i r o v: Srbite i nie. Sofiija.
Čingrija Melko: Dubrovačka oblast. Srpski književni Glasnik 1921. IV., str. 595.
Čirić d r. Slavko: Stvaranje jugoslavenske države. Letopis Matice Srpske 1933. I.
Č o h a d ž i ć S. Dim.: Putopis Evlije Čelebije o srpskim zemljama u XVII. veku.. Srpska kr. akademija, knj. 37., .Spomenik XLII. Beograd 1905. (ćir.).
Č o v ić Marko: Bačka Hrvatska. Zagreb 1940. Hrv. Smotra, br. 6.
Čović Marko: Narodna borba Bunjevaca i Šokaca. Zagreb 1940. Kalendar »Orač».
Čorović Svetozar: Bosna i Hercegovina u hrvatskoj pripovjedci. Novisad 1901. Letopis Matice Srpske 208.
Ćorović V.: Ban Kulin. (Čupićeva godišnjica, XXXIV., 1921.)
Ćorović V.: Bogomili (Patareni, Babuni).Narodna enciklopedija hrvatsko-srpsko-slovenačka I., 238-239.
Ćorović Vladimir: Borba za nezavisnost Balkana. Beograd 1937. (ćir.).
Ćorović V.: Bosna i Hercegovina. (Poučnik Srpske knjiž. zadruge I., 1925.). str. 200.
Čorović dr. Vladimir: Historija Bosne. Beograd 1940.
Ćorović V.: Istorija Jugoslavije. Beograd 1933.
Ćorović Vladimir: Jedan srpsko-slovenski rukopis sa Skednerbegovim pomenom (Un manuscript serbo-slave avec la mention du Skenderbeg), Zagreb 1929, Šišićev Zbornik
Ćorović Vladimir: Istorijska Hercegovina u Glasniku Jugoslavenskog profesorskog društva 1937., III.
Ćorović V.: Kralj Tvrtko I. Kotromanić. (Posebna izdanja S. A. I. VI., 1921.).
Čorović Vladimir: Luka Vukalović. Beograd 1923. 8°, 163 (ćir.).
Čorović d r. Vladimir: Mehmed Beg Kapetanović. Književne slike, Sa 3 slike, Sarajevo 1911., 8°, 37 str.
Ćorović d r. Vladimir: Političke prilike u Bosni i Hercegovini. Beograd 1939-, str. 73.
Ćorović d r. Vladimir: Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku. Srpska kr. akademija, knj. 85. Glas CLXVII. Beograd 1935. 8°, 47, (sa 3 karte u prilogu, ćir.)
Čokorilo Đorđe: Tajna istorija austrijske politike. Beograd 1906., str. 112, (ćir.)
Čremošnik G.: Oko bogumilstva u srednjevjekovnoj Bosni. (Prosveta, Sarajevo, XXI., 1937.)
Čubrilović Vaso: Bosanski ustanak 1875.- 1878. Srpska kr. akademija, knj. 35. Posebna izdanja LXXXIII. Beograd 1930. 8°, VI, 419 (ćir.).
Čubrilović Vaso: Politička prošlost Hrvata. Beograd 1939.. str. 127.
Čubrilović d r. Vasa i d r. Č orović V,: Srbija od 1858. do 1903. godine. Beograd, str. 195 (ćir.).
Ć u k l u r a j: Pripadnost nekih ugarskih županija hrvatskome kraljevstvu u XII., XIII. vieku, Vjesnik arkiva XVI. Zagreb 1914.
Ćurčin: Jugoslavija za vrieme rata: Hinković protiv Trumbića. Zagreb 1922., Nova Evropa 2
Ćurčin Milan: Sarajevski atentata i zvanična Srbija. Zagreb 1937. Nova Evropa str. 321.
Dabinović A. S.: Diktatura i jugoslavenstvo. Zagreb 1936. Nova Evropa. str. 161.

Dabinović dr. Antun: Hrvati u vrijemc Matijaša Korvina. Zagreb 1942. Hrv. Kolo, XXII.
Dabinović dr. Antun: Hrvatska državna i pravna poviest. Zagreb 1940., str. 563. I. dio
Dabinović Ant. Stj.: Hrvatsko državno pravo u davnini. Zagreb 1937., str. 42.
Dabinović A. S.: Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije? Jug. akademija, Rad. 239. Zagreb 1930.
Dabinović Ant. Stj.: Moja poruka srpskoj akademiji. Pariz 1931., str. 36.
Dabinović A. S.: Pozadina bokeljskog ustanka god. 1869. Jug. akademija, Rad. 237. Zagreb 1929.
Dabinović Antun: Sedamdesetgodišnjica hrvatsko-ugarske nagodbe. Zagreb, 1938. Hrv. Kolo, XIX.
Dabinović A.: Les Angevins en Croatie. Zagreb 1938. Annales de l'Institut francais de Zagreb, br. 7.
Dabinović A: Les Angevins en Croatie et en Hongrie, II. Zagreb 1939. Annales de l'Institut francais de Zagreb, br. 9.
Dabinović A: Les Angevins Croatie et en Hongrie III. Zagreb 1940., Annales de l'Institut francais de Zagreb, br 12.
Dabinović A: Les Anjou en Croatie et en Hongrie. Zagreb 1938. Annales de l'Institut francais de Zagreb, br. 5—6 i 7.
D a b i a o v i ć A: La France revolutionaire et les pays balkaniques Zagreb 1937. Annales de l'Institut francais de Zagreb, br. 2—3.
D a b i a o v i ć A: La revolution francaise et le nationalisme croate. Zagreb 1939. Annales de l'Institut francais de Zagreb, br. 9.
Dabrowski Jan: Chrowacja i Dalmacja w opinji polskego sredniowiecza. (La Croatie et la Dalmatie au point de vue du moyen-age polonais). zagreb, 1929., Šišićev Zbornik
D a č i ć Ž. O.: S Bregalnice i Vardara. Beleške iz našeg poslednjega rata. Beograd 1913.. 91 str.
Dainelli Giotto: Carta della Daimazia publicata sotto gli auspici della »Pro Daimazia« 1 : 500.000. Novara 1916.
Dainelli Giotto: Fiume e la Daimazia. 1925. Torino. Sadržano u Pagine geografiche della nostra guerra.
Dainclli Giotto: La Dalmazia, ccnni geografici c statistici illustrati da 32 fig. fuori testo con un atlante di 22 tavole a colori comprendendo 60 carte. Novara 1916.
Da i ne l li Gi o t to: La rcgionc balcanica. Squadro d'insieme al Paese cd allc Gcnti con 29 carte geografiche. Firenze, 1921.
Daković Marko: O padu crnogorskc državc i njene dinastije. Zagreb 1926. Nova Evropa, br. 10/11.
D'A li a: La Daimazia. Edizione del ministero, degli Affari esteri. Roma 1912
Dalmaticus: La question de la Dalmatie. Geneve 1918. str. 325
Da m m e r t Rudolf: Der serbische Feldzug. Sa 67 slika i 2 karte. Leipzig, tauchnitz 1916.
Damiani Enrico: La seljačka sloga. Roma, L'Europa orientale, XVI., 1939.
D a n d o l o: La Daimazia al 31. dicembre. 1806., Zara 1909.
Danes V: La region de la Narenta inferieure, u «la Geographie» od 15. II. 1906.
Davelny Edouard: La Serbie. 1907.
Davidović Sv.: Srednjovekovna "bosanska crkva" nije bila bogumilska ni patarenska. (Bratstvo, Sarajevo, XIV., 1938.)
D e a n o v i ć M i r k o: Talijani i hrtavski preporeoditelji Hrv. Revija 1935., str. 648.
D e ba ins : Etude sur la regime de la propriete fonciere en Bosnie (Billetin de la Societe de legislation comparee), 1876., str. 319.
Debidour: Histoire diplomatique de l'Europe 1871. – 1914., Paris, 1929.
D e d i j e r d r. J.: Dalmacija. Niš 1915. (ćir)
D e d i j e r d r. J.: Hercegovina i Hercegovci. Letopis Mat. Srp. 289 (1912.).
Dedijer Jefto: Hercegovina. Srpska kr. akademija, knj. 6. Srp. etn. zbornik. Beograd 1909. (ćir.), XII.
Dedijer d r. Jevto: La Dalmatie. Nich 1915.
D e e r J o z s e f: Die Anfänge der Ungarisch - kroatischen Staatsgemeinschaft. Budapest 1936., str. 45.
Degrand A.(consul de France): Souvenirs de la Haut-Albanie. Paris Weltcr 1901. s 81 slikom.
D e h n P.: England und die Balkanstaaten. Hamburg 1916. 8°
D e l a r u e H.: Le Montenegro.
Delić Stjepan Dubički: Prvi Arpadovići kao hrvatski kraljevi i banovi. Zagreb 1940. Hrv. Kolo, XXI,
D e l j a n P e t a r: V. M. R. O. Zagreb 1943. Hrv. Smotra,
D e m e l i c h F.: Metternich und seine auswärtige Politik. 1898.
D e m e t r o v i ć J u r a j: Agrarna reforma i demokratska stranka. Zagreb 1920.
D e m i a n J. A.: Statistische Darstellung der Königreiches Ungarn und der dazu gehörigcn Länder. Wien 1805/6.
Denis Ernest: Du Vardar a la Sotcha. Paris 1923., str. 349.
D c n i s E.: Kautsky ct la Scrblc. Paris.
Denis E.: La grande Serbic. Paris 1915., 18", XIII.. 336 str. sa 2 karte.
Derenčin dr. Marijan: Evolucija političkih ideja. Zagreb 1902. str. 32.

Derrecagaise M.: Conference sur l'insurrection de la Dalmatie 1869., Paris 1870.
Desbons Georges: L'allie Martyr. Le Montenegro. Paris 1920., str. 16.
Despotović P e t a r: Škole Srba u Ugarskoj i Hrvatskoj od preselenja podpatrijarhom Čarnojevićem 1690. godine do početka ovog stoljeca.
Despres Hyppolit: Des colonies militaires de 'Autriche et de la Russie. Paris, Revue des deux mondes od 15. kolovoza 1847.
D e s p r e z H y p o l i t e: La fin de la guerre de Hongrie, Paris. Revue des deux mondes od 1, rujna 1849.
Desprez Hyppolite: La grande Illyrie et le mouvemet illyren. Paris. Revue des deux mondes od 15. ožujka 1847.
Desprez Hypolite: La guerre des Magyars et des Croates. Paris. Revue des deux mondes, od 15. kolovoza 1848.
Desprez Hyppolite: La Russie et la slavisme, d'apres df nouveaux documents. Paris, Revue des deux mondes, od 1 svibnja 1850.
Desprez Hyppolite: Le prince Michel Obrenovitch, Paris. Revue des deux mondes od 15, veljače 1850.
Desprez Hyppolite: Les Illyriens, le ban Jellachich et l'Autriche. Paris. Revue des deux mondes od 15. studenoga 1848.
Desprez Hyppolite: Les peuples de l'Autriche et de la Turquie, Histoire contemporaine des Illyriens, des Magyars, des Roumains et de Polonais. Paris 1850.
Desprez Hyppolite: Les questions sociales dans la Turquie d'Europe. Paris, Revue des deux mondes od 1. lipnja 1848.
D'Estailieur Philippe: La Bulgarie traquce. Paris 1913.
Devine Alex: Montenegro in his history politic and war. London 1919.
Deželić Gj. Stj.: Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskog naroda. Zagreb 1879., str. 416.
Deželić dr. Velimir: Maksimilijan Vrhovac. Zagreb 1904.. str. 217.
Deželić dr. Velimir: Slovenci za sjedinjenje s Hrvatskom god. 1848. Vjesnik arkiva, XI., 1909.
Deželić Vladimir: Miklošić i Hrvati. Zagreb 1883., str. 28.
D e ž m a n M.: Posleratne političke prilike u Hrvatskoj i odnos seljačke stranke prema građanstvu, Zagreb 1940. Nova Evropa. str. 235.
Diedcrich Clemens: Die Kroaten. Zagreb 1942.
Diehl Charles:Etudes bysantines. Paris 1905.
Diehl Charles: Figures bysantines. Paris. Cohen 1906. 18° Deuxieme aerie P. 1908.
Diehl Charles: Justinien et la civilisation byzantine au VI siecle. Paris Leroux 1902., 8°. bogato ilustr.
Diehl Charles: En Mediterranee, Paris 1909.
Diehl Charles: Le Montenegro, Paris 1917.
D i e l l A. von: Taktische Schilderungen von Episode n aus den Balkankriegen. 1.Heft Wien, 1914., 8°.
Dimitrijević Mita: Mi i Hrvati. Beograd 1939.
Dimitrijević S.: Odnošaji pečskih pairijarha s Rusijom u XVII veku.1900.-1901. (Glas 58 i 60). (ćir.)
Diraitz A.: Die Habsburger und ihr Wirken in Krain, Laibach 1883.
Dimitz August: Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813., Graz I. (1874.), II. (1875.).
Dizdarević Abdullatif: Bosansko hercegovački muslimani Hrvati. — Zagreb 1936.
D o b r e č i ć dr. F i l i p : Il Montenegro nel conflitto europeo, Roma 1917.
D o b r e č i ć dr. F i l i p : Le Montenegro dans la guerre euopeenne. Rome 1917.
Doerkes-Boppard: Das Ende des Dreibundes. Berlin 1916.
D o m i n i c i L. : Zeta, tempio della liberta. San Marino 1932.
Dončić Đuro: Quo vadis Croatia, Zagreb 1939., str. 24.
Donović Nikola: Cma Cora pre i posle ujedinjenja. Beograd 1939., str. ,112.
D o p s c h A.: Die Kaernten-Krainer Frage und die territoriale Politik der ersten Habsburger in Oesterreieh (Archiv fur österreichische Geschiehte X).
Dozon Auguste: Manuel de langue Chkipc ou Albanaise. Paris 1879. E. Leroux. 8°, 336 str. s riečnikom.
Draganović dr. K r u n o s l a v : Donja Hercegovina prije 300 godina. Kalendar »Napredak« za 1935.
Draganović dr. K r u n o s l a v : Hrvatske biskupije sadašnjosti kroz prizmu prošlosti. Zagreb 1943. Croatia Sacra
Draganović dr. K r u n o s l a v : Izvješća fra Tome Sokovića, biskupa skradinskoga, iz godine 1630. Zagreb 1934. Croatia Sacra, str. 65.
Draganović dr. K r u n o s l a v : Jedan sudbonosni viek u poviesti Hrvata katolika Bosne. , Sarajevo 1941. Kalendar »Napredak".
Draganović dr. K r u n o s l a v : Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas.

Zagreb 1934. Croatia Sacra, str. 175
Draganović dr. K r u n o s l a v : Obći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji. Sarajevo 1939., str. 615.
Draganović dr. K r u n o s l a v : Tobožnja Stjepanska biskupija — ecclesia Stephanensis u Hercegovini. Zagreb 1934. Croatia Sacra, str. 29.
Draganovic K. St.: Masenübertritte von Katholiken zur »Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrscbaft, Roma 1937.
Dragičević Risto J.: Hrvat-baša. Zapisi, knj. XXII.
Dragičević: Katolicka crkva u Bosni i Hercegovini.
Dragomanov M.: Rusija i balkansko pitanje. Novi Sad 1877., str. 63 (ćir;).
D r a g o v i ć M.: Nekoliko dokumenata o vjekovnoj nezavisnosti Crne Gore. Cetinje 1901., str. 80.
D r a g o v i c M.: Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske početkom 19. stoljeća. (Spomenik Srpske kr. ak. knjiga 31.).
Dragovic Marko: Prilozi za istoriju Crne Gore. Novisad, 1898., Letopis Matice Srpske 193.
D r a n d a r A. G.: Les actualites balcaniques. Bruxelles 1912. 8°, 141 pp.
Drechsler dr. Branko: Dr. Ante Starčević. Zagreb 1912. Hrv. Kolo VII.
Dresler dr. Adolf: Kroatien. Essen 1942., str. 162.
Dresler A d o l f: Kroatiens Befreiung. Berliner Monatshefte 39. godište svibanj 1941., str. 337.
D r i a u l t E.: La politique orientale de Napoleon. 1904.
Drinković dr. Mate: Hrvatska i državna politika. Zagreb 1928., str. 125.
Drinkovic dr. Mate: Starcevicanstvo. Split 1898. Novi viek 2.— !2.
D r i n o v M.: Jožnie Slavene i Vizantia v X veke. 1875. (ćir.).
Drinov M. S.: Pogled na najstariju poviest Hrvata, Srba i južnodalmatinskih Slavena; njihovo stanje u prvoj četvrt X. vieka, Zagrrb 1925., Zbornik kralja Tomislava
Drljević dr. S.: Borba za carinsku. vojnu i diplomatsku uniju izmedu Crne Gore i Srbije. Cetinje 1914.
Drljević dr. S e k u l a : Centralizam ili federalizam. Zemun 1926.
D r l j i ć dr. F r a R a s t i s l a v: Iz dokumenata ljubavi prekosavskih Hrvata prema Bosni. Sarajevo 1941. Kalendar »Napredak«.
Drljić Fra Rastko: Izvještaj fra Martina Nedića o stanju raje u Bosni 1858 godine. Kalendar "Napredak". 1933.
D u č i ć N.: Biljcške o Crnoj Gori. 1893. (ćir.)
Dučić Nićifor: Istorija srpske pravoslavne crkve. Biograd 1894., str. 371 (ćir.).
Dučić Nikifor: Jepiskopija zetska i dabarska. Glasnik Srpskog učenog društva, knj. 57, 1884. (ćir.).
Dudan Alessandro: La Daimazia nel arte Italiana. Milano1921., 2 sv.
Dudan Alessandro: La monarchia degli Absburgo. Origini grandezza e decadenza con documenti inediti Roma 1915., 2 vol.
Dudas dr. Gyula: A bunyevaczok tortenete. Zombor 1904.
Dudić Arh. N.: Sveti Sava. srpska crkva i srpska kraljevina u XIII. veku. Srpska kr. akademija, knj. 25. — Glas XXXIX. Beograd 1893., 8°. 21 (ćir.).
Dugački dr. Zvonimir (uredio): Zemljopis Hrvatske I. i II. Zagreb 1942, M. H. str. 673.
Dujmušić dr. Josip: Srpski atavizam (Prilog autokarakteristici srpske narodne duše). Zagreb 1940. Hrv. Smotra 11. – 12.
Du Fresne du Cange: Historia byzantina Duces Montis Negri. Paris 1630.
Dugard H.: Histoire de la guerre contre les Turques (1912.— 1913.). Paris 1913.. 8°.
Dümmler E.: Die südostlichen Marken der Fränkischen Reiches unter den Karolingen (795. - 907.) u Archiv für österreichische Geschichte
Dümmler E.: Über die Älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien. 1856. (»Sitzungsberichte« Bečke Akademije 20.).
Dumont Albert: Le Balkan et l'Adriatique. Paris 1874.
Dumont A,: Enquete dans les Balkans. Paris, Cres 1914.
Dunan M.: L'invasion de la Serbie et la retraite d'Albanie. Saloniki 1917.
Durham Edith: The Burden of the Balkans. London 1905., str. 331.
Durham M. E.: High Albania. London 1909., 8°, str. 364.
D u r h a m M. E.: The struggle for Scutari; Turk, Slave and Albanian. London 1914., 8°. str. 332. ilustr.
Durham: Through the lands of the Serbs. London 1904.
Düringsfeld Ida: Aus Dalmatien. Prag 1857., 3 knjige.
Dušanic Svet. Sp.: O starcima u srednjevekovnoj »bosanskoj crkvi«. (Hrišćansko delo, Skoplje. II., 1936.).
Dvorsky Judr. Viktor: Černhorsko-turecka hranice od usti Bojany k Tare. Prag 1909. (Rozpravy ces. Akad., tr. I. č. 39) 8°. 163

str., 39 fotografija.
Dvorsky Judr. Viktor: Ekonomicko-geograficke studie z Cerne Hory. Prag 1907., (Rozpravi česke Akademie trida I čislo 37) 8°. 60 str.
Dyggve Ejnar: Neue Untersuchungen bezüglich des Überganges über den Jaderfluss bei Salona. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Džafčić Ibrahim: Fragmenti iz političke istorije b.-h. muslimana. Sarajevo 1925., str. 104.
Đalski Ksaver Šandor: Dolazak Hrvata. Zagreb 1924. M H., str. 118.
Đalski Ksaver Šandor: Dolazak Hrvata. Zagreb 1926. Savremenik br. 2.
Đalski Ksaver Šandor: Moje uspomene na Eugena Kvaternika. Hrv. Revija, 1929.
Đalski Ksaver Šandor: Ulazak Hrvata u historiju. Zagreb 1923. Književnik br. 7.
Đermanović Rajko: O novom jugoslavenstvu. Zagreb 1934. Nova Evropa, str. 297.
Đermanović R.: O uređenju Jugoslavije. Zagreb 1938. Nova Evropa, str. 4.
Đ i r o m e t a prof. V.: Život istočnog Jadrana.
Đ o r d e v i ć Milan: O pogreškama u nacionalnoj propagandi. Povodom knjige g. Nikole Stojanovića: La Serbie d'hier et le demain. Geneve 1919. str. 55 (ćir)
Đ o r d e v i ć P. Milan: Srbija i Jugoslaveni 23 vreme rata 1914. - 1918., Beograd 1922., str. 292 (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. T i h. R.: Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815. — 1839.). Srpska kr. akademija. Ten). 22. Srp. etn. zbornik, XXXVII. Beograd 1926. 8°. VI. 656 (ćir.).
Đ o r d e v i ć Tihomir: Preislamski ostatci medu jugoslovenskim muslimanima. Beograd, 1931. S.K.G.
Đ o r d e v i ć V.: Srbija na Berlinskom Kongresu. 1890. (Otačbina 24. i 25.). (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Crna Gora i Austrija u XVIII veku.Beograd (Akademija) 1912 gr. 8°, 179 str.
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Crna Gora i Rusija (1784-1814). Bcograd 1914. 80, 362 .(ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Crna Gora i Rusija (1814-1894). Beograd 1924. 8°. 528. (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Evropa i Balkan. Diplomatska istorija balkanskih hrišćanskih država u XIX. veku. Kniga prva . Evropa i Rumunija, Beograd 1911., VII., 492 str. (Kuza. Karol I., Plevna).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Europa i Balkan. Diplomatska istorija balkanskih hriscanskih država XVIII. i XIX veku, Knjiga druga, Evropa i Crna Gora, Sveska prva. Crna Gora između Turske, Rusije i Mletaka u XVIII. veku. Beograd 1912. gr. 8°, 210 str.
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Evropa i Crnagora I. Beograd 1912. Str. 210 (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Ispisi iz bečkih državnih arhiva u kojima su dokumenti uz delo "Crna Gora i Austrija u XVIII. veku«. Beograd 1913. (Zboraik Akadeinije II., 4.)
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Istorija srpskc-bugarskog rata 1885. Beograd 1908. 2 sv. (1410 str.)
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Kraj jedne dinastije. I.knjiga 1897.-1898.; II. knjiga 1898—1899; III. knjiga 1899—1900. Beograd 1905. (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Ministar u apsu. Beograd 1909. i 1910.
Đ o r d e v i ć Vladan; Moja odbrana pred sudom. Beograd 1906. 8°, 100 str.
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Neblagodarnost Srba spram Rusije, u "Otačbini«, Beograd 1889. (ćir.}.
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Prilozi za istoriju ratova nove srpske države. Slivnica, treći rat 1885.-86., u »Otačbini«, Beograd 1887. (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Prilozi za istoriju spoljne politike nove srpske države. Beograd 1890.(ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Quo vadis Austria. Leipzig 1913. Str. 32.
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Srbija i Grčka (1891. — 1893.). Beograd 1923. 8°, 300. (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Srbija na Berlinskom kongersu. U "Otačbini" 1890. (ćir)
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Srbija i Turska 1894.—1897. 1928. 8°, 339 (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Srpsko-turski rat. Beograd 1907. Str. 432 (ćir.)
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Tudinski uticaji u Srbiji, u "Otačbini«, Beograd 1890. (ćir.).
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Đas Ende der Obrenovitsch, Beiträge zur Geschichte Serbiens 897— 1900. Leipzig 1905.. str. 605.
Đ o r d e v i ć dr. Vladan: Der letzte Obrenovitsch, u berliiiskom listu "Zukunft" i zasebno odštampano u Beču 1903.. str. 20.
Đ o r d e v i ć dr. V l a d a n: Dic Albanescn und die Grossmächte. Leipzig 1913. Str. 172.
Dordevic dr. Vladan: Die Frauen der Obrenovitsch, u berliiiskom listu "Zukunft" 1903.
D o r d e v i ć dr. Vladan: Đie Serbische Frage. Stuttgart u. Leipzig 1909. Str. 148.
D j o r g e v i t c h V ladan: L'Albanie et les

Albanais. Paris 1913.
Djorgevitch V.: La Serbie au congres de Berlin. Paris 1891.
Đukic A.: Uspomene iz narodnog pokreta 1848. i 1849. godine. Napisao i na svet izdao Novak S. Golubinski. Novisad 1894. Letopis M. S. (ćir.).
Đurdevic Martin: Memoari sa Balkana 1858. 18/8. Sarajevo 1910.
Edlinger L.: Wanderungen durch das östliche Bosnien, Montenegro und Albanien, Leipzig, Duncker & Humblot 1910.
Edmonds P.: To the land of the eaglc. London 1927.
Effendi Omer: History of the war in Bosnia during the years 1731/8. and 9. London 1830. 8°, 87 str.
Egli K.: Drei Monate vor Skutari. Bern 1913. 170 str. sa slikama i kartama.
Ehli- Islam: Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini. Novi Sad 1901. (ćir.)
Eichler Eduard: Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina. Wien, iz K. u. K. Hof- und Stastsdruckerei 1889. 8° 395 str.
Eisenmann Louis: Le compromis austro-hongrois de 1867. Paris 1904,, str. 695.
Eitelberger: Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Wien 1884.
Elegović dr. Ivo: Hrvatska ili starčevićanska ideja. Zagreb 1906. Hrv. Smotra, br. 2/3.
Engel v. Christian: Staatskunde von Dalmatien, Kroaticn und Slavonien Halle 1798.
Engel Johann Christian von: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle, bey Johann Jacob Gebauer, 1801. 3 sv. 4°. I. sv., II. sv. 1798. 607 str.. III. sv. 1801. 496 str.
Erber Tullio: La colonia Albanese di Borgo erizzo presso Zara. Ragusa, 1883., 8° 160 str.
Erber Tullio: Storia dalla dalmazia dal 1797. al 1314. Zadar 1886., Woditzka, 4 diela.
Erdeljanovic dr. Jovan: Etničko srodsrvo Bokclja i Crnogoraca. Srpska kr. akademija, knj. 56. Glas XCVI, Sarajevo 1920. (ćir.).
Erdeljanovic dr. Jovan: Makedonski Srbi. Beograd 1925. (ćir.).
Erdeljanovic dr. Jovan: O porieklu Bunjevaca. Srpska kr. akadcmija. knj. !9. Posebna izdania LXXIX. Beograd 1930. 8°. X. 408 (ćir.).
Erzberger: Erlebnisse im Weltkrieg. (Stuttgart 1920.)
Evans (Sir Arthur): Les Slaves de l'Adriatique et la Routc Continentale de Constantinople. The Near East. 1917.
Evans Arthur J.: Illyrian Letters, a revised selection of corresponence from the illyrian provinccs of Bosnia, Hcrzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia & Slavonia, adressed to thc "Manchester Guardian" during the year 1877. London, Longmans, Green & Co. 1878., 8°. 255 str.
E.vans A.: The Adriatic Slavs and the-overland route to Constantinople. London 1916. -
Evans Arthur J.: Through Bosnia and the Herzegovina on the foot during the insurrection, August and September 1875. with an historical review of Bosnia (revised and enlarged) and a glimpse at the Croats, Slavonians and the ancien republic of Ragusa. II. izdanje. London, Langmans. Green & Co. !877. 8°. 445 str.
Fabianich: Il presente ed il passato della Dalmazia romana. Zara 1879.
Fabković Skender: Moje zabavice. I- Dakanje. II. Naopakoo rabi se genitiv za dativ. III. Trpne izreke. Zagreb 1900., str. 87.
Fadjejev Andrejevic Rastislav: Razprava o pitanju istočnom i slovenskom. 1870. (ćir.) str. 80. Falkenegg B. von: Bleiben die Königsmorder in Belgrad unbestraft? Berlin, Boll, 1903. 8°
Falkenegg Baron von: Oesterreichs Kulturmission im Osten. Berlin 1909.
Fancev Franjo dr.: Dokumenti za naše podrijetlo hrvastkog preporoda. Zagreb 1933. Grada XII.
Fancev dr. Fran jo: Hrvatski ilirski pokret jest naš autohtoni pokret. Zagreb 1935. Hrv. Kolo, XVI.
Fancev Franjo: Hrvatski preporod kao opće narodni pokret. Hrv. Rev. 1936.. 412—427.
Fancev Franjo: Ilirstvo u hrvatskom preporodu. Ljetopis Jug. Akad., sv. 49., 1937., str. 130—157.
Fancev dr. Fran jo: Iz naše političke prošlosti. Hrv. revija 1929.
Federzoni Luigi: Il trattato di Rapallo. Bologna 1941.
Federzoni Luigi: L'ora della Dalmazia. Bologna 1941.
Fcifalik Dr. A.: Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage Sa 8 litografskih tabla. Wien, Deutickc 1916. XIII., 191 str. gr. 8"
Ferrario Carlo Antonio: Viccnde e problrmi, della Penisola balcanica 1815-1937. Milano 1937.
Fiedler Jos.: Die Union der in Ungarn zwischen der Donau und Drau wohnenden Bckcnnern des griech.-orient. Glaubcns. Sitzungsberichte sv. 38., Wien
Filipescu Teodor: Dvije rumunske knjige o Rumunima u Bosni i Hercegovini. Zagrcb 1907. Hrv. Smotra.
Filipescu Teodor: Karavlaška naselja u

Bosni. Sarajevo. 1907.. str. 77.
Filipescu Teodor: Coionille romane din Bosnia. studiu etnografic si antropogeografic. Bucuresti (Akadermie) 1906.
Filipic dott. Antonije: La Jugoslavia economica. Milano 1922., str. 2S7.
Fllpov M. M.: Horvati i borba ih s Austriei. Petrograd 1890., str. 168 (ćir.}.
Firdus Nurijbeg: O nacionalnom opredeljenju bosansko-hercegovačkih muslimana. Zagreb 1925. Nova Evropa. br. 10.
Fischer Theobald: Die Balkan-Halbinsel. (Unser Wissen der Erde II.)
Fisher H. A. L.: History of Europe. London 1936.
Fleck R. v.: Über den Balkarikrieg 1912. Wien. Seidel & Sohn 1913. 8°
Fliegenschmidt M.: Deutschlands Orientpolitik im ersten Reichsjahrzent. I. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht.
Florinski T.: Jožnie Slavene i Vizantia vo vtoroi četverti XIV veka. II. Obrazovanie serbskago carstva. 1882. (ćiril.).
Floericke K.: Geschichte der Bulgaren. Stuttgart, Franckh. 1913. 8°
Foerster: Die eutsch-italienische Militärkonvention, u Berliner Monatshefte 1927.
Folnegović Fran: Dozivljaji i dojmovi. Zagreb 1902., str. 118.
Folnegović Fran: Na okup! Zagreb 1901., str. 47.
Folnegović Fran: Mrtvilo u Banovini. Zagreb 1899., str. 40.
Folnegović Fran: Odziv na poruku iz Beča. Zagreb.
Folnegović Fran: Otvorite oči. Zagreb 1896., str. 139.
Folnegović Fran: Sada ili nikada. zagreb 1900., str 28.
Folnegović Fran: Zanovietanja. Zagreb 174., str. 131.
Forbes K: The Balkans. A History. Oxford 1915.
Foretić Vinko: Dubrovnik i Korčula (Ragusa und Curzola). Zagreb 1929. Sisicev Zbornik.
Fortls A.: Viaggio in Dalmazia. Venezia 1774.
Foscari Piero: Interessi italiani nel Mediterrsneo e i nostri diritti sulla Dalmazia. Venezia 1916.
Foscari Piero: Salviamo la Dalmazia. Roma 1916.
Fournier dr. August; Wie wir zu Bosnien kamen. Eine historische Studie. Wien 1909.
Fox Frank: The Balkan penninsula. London 1915.
Fox P.: Bulgaria. London 1915. S°
Fraccaroli A.: La Serbia nella sua terza guerra. Milano 1915.
Franić D.: Stanje Balkanskog poluostrva na osvitku XIII. vijeka. Sarajevo 1895. (Glasnik Zemaljskog Muzeja 7.)
Frank dr. Josip: Ništovna žalba s prizivom. Zagreb 1887.
Franknol: Kritische Siudien zur Geschichte des Dreibundes 1832 — 1915 (Budapest 1917.)
Franz: Italiens Eintrit in den Krieg. (Wissen und Wehr 1932.)
Fras Franz Julius: Topographie der Karblstädter Militär-Grenze. Agram 1835., str. 426.
Frascheri Sch. S. Bey: Was war Albanien, was ist es, was wird es werden. Wien 1913., 69 str.
Frauendienst Werner: Jugoslawiens Weg zum Abgrund. Berlin 1941.
Frescura dott. prof.: Il problema dell'Adrialico. Milano 1919.
Freundlich L.: Albaniens Golgolha. Wien, Roller & Co., 1913.
Friedjung: Die österreichische Balkanpolitik seit 1866. Oest. Rundschau. Wien, Fromme, XLIII (1915) No. I,
Friley G. et J. Wlahowits: Le Montenegro contemporain. Paris 1876.
Gabriel M.: Dr. Ante Starčevic. Hrv. pol. biblioteka. sv. 5. Zagreb.
Gagliardi dr. Manko: Istina o hrvatskom emigrantskom revolucionarnom komitetu 1919. – 1921., Graz, 1922., str. 39
Gaj dr. Ljudevit: Izjavljenje radi Starčevićevih članaka o Srbima i srpskom jeziku. Narodne Novine od 4. XI. 1852.
Gaj dr. Ljudevit: Gedanken zum Ausgleich Croatiens und Slavoniens mit der Regierung. Zagreb 1864., str. 65.
Gaj Velimir: Balkan-divan. Viesti, misli i prouke o zemlji i narodu, navlast u Bosni i Hercegovini. Zagreb 1878., str. 250.
Galanti Arturo: L'Albania. Notizie geografiche, etnografiche e storiche. Roma 1901. 8°, 261 str., 1 karta (239—261 bibliografia).
Gallavresi: Italia e Austria 1859— 1914., (Milano 1922.)
Gascoin Eugene: Les victoires Serbes de 1916. Paris 1919., str. 152.
Gauvain Auguste: La question Yougoslave. Paris (Bossard).
Gavazzi Milovan: Starohrvatska umjetnost i njezini problemi. Hrv. Revija 1932., str. 81.
Gavranić dr. Pavao: Politička povijest hrvatskog naroda. Zagreb 1895., str. 335.
Gavranovićdr. fra Berislav: Uzpostava redovite katoličke hierarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine. (Prilog političkoj historiji Austro-

Ugarske monarhije na Balkanu.) Beograd 1935.
Gavrilović Bogdan: O živim silama narodnoga jedinstva. Srpski književni Glasnik 1922. V., str. 270 i 371.
Gavrilović Mih.: Iz nove srpske istorije. Beograd 1926., str. 209.
Gavrilović Dr. Mih.: Miloš Obrenović. Knjiga I. (1813—1820). Beograd 1908. (Fond Kolarac); Knjiga II. (1821 — 1826), Beograd 1909. Knjiga III. (1827—1835). Beograd 1912.
G a y d a V i r g i n i o: Gli Slavi della Venezia Giulia. Milano 1915.
Gayda Virginio: La Dalmazia. Torino 1914.
G e b h a r d i L.: Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien, Rascien, Bosnien, Rama und Ragusa. 1805.
G e i l l e r dr. L.: Etimologija imena Hrvat. Jug. akademrja. Red. 34. Zagreb 1876.
Gelcich Gius. Dubrovadki arhiv. Sarajevo 1910. (Glasnik bos. muzeja 22, 1910.)
Gelcich Giuseppe prof.: Dello sviluppo civile di Ragusa. Dubrovnik 1834.
G e o o f f G. B.: Das Schicksal Bulgariens, ein Kampf cegen Neuilly. Berlin 1940.
G e n t h e F.: Montenegro. Bin Beitrag zur Geschichte seines Fürstenhauses. Berlin 1912., 104 str.
Gantilezza G.: Il mare adriatico e la questione balcanica. Roma 1909.
Georgevitch T. R,: La Macedoine. Paris 1919., str. 275.
G e o r g e v i t c h T. R.;:La Verite sur les Roumains de Serbie. Paris, 1919., str. 35.
Gerigk Alfred: Spuk am Balkan. Berlin 1943., str. 302.
Gerland Dr. Ernst: Geschichte der Frankenherrschaft in Griechenland. II. sv. Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Kpel. I. Teil. Geschichite der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204—1216. Hormburg von der Höhe 1905.
G e r m a r: Reise nach Dalmatien. Leipzig 1817.
Gersdorff A. v.: Der Balkankrieg. Berlin, Eckstein & Engel 1912. 8°
Gersin K.: Altserbien und die albanische Frage. Wien. Anzensgruber-Verlag 1912. 8°
G e r s t n e r O. v.: Albanien. Wien, Braumüller 1913. 8°
G e r š i ć Giga: Posle pedeset godina. Beograd 1912. 8°, 169 str.
G e r š i ć G I.: Pogled na međunarodni i državopravni položaj Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra prema naučnim ocenama pretstavnika današnje međunerodno-pravne teorije Srpska kr. akademija, knj. 23. Glas, XXXVII. Beograd 1893. 8°. 86 (ćiril.).
Gesemann G.: Der montenegrinische Mensch. Prag 1934.
Gešov Ivan Eustratiev: Pre-tupnoto bezumie i anketata po nego. Fa-ti i dokumenti. Sofia 1914.
Gevay Anton von: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert. Wien 1840. 4°
Ghell S.: Nel paese della nostra regina. Roma 4°
Gib e r t F r.: Les pays d'Albanie et leur histoire. Paris 1914. 8°
Ghica A.: L'Albanie et la question d'Orient. Paris. Dujarrie 1908. 8°
Gibbon: The decline and fall of the Roman Empire. VII. sv., 8° London, Methuen 1896.
Giesl Wladimir: Zwei Jahrzente im Nahen Orient. Berlin 1927.
Ginzel Hermann: Kroatien heute. Zagreb 1942., str. 69.
Giorgić Viekoslav: Hrvati. Srbi i Dalmatini. Trst 1860., str. 105.
Giolitti Giovanni: Memoire della mia vita. 2 vol. Milano 1922.
Giuliano A. di San: Briefe über Albanian. Leipzig, Dietrich 1913. 8°
Giunio R. i Marjanović Milan: Jadranski Zbor. 1920. Izvješća i dokumenti. Zagreb 1921.. str. 104.
Giuriati Giovanni: La vigilia. Geinnaio 1913 — Maggio 1915. Milano 1930.
G i u s t i Wolfgango: Mazzini e gli Slavi. Milano 1940. .
Glojnarić Mirko: Masonerija u Hrvatskoj. Zagreb 1941., str. 79.
Glumac Dušan: Republika ili monarhija. Sarajevo 1918., str. 40.
Glušac V.: Bogumilsko pitanje u istoriji Južnih Slovena. (Prosvjeta, Sarajevo, XXI.. 1937.)
Glušac V.: Nekolika pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Tuzla 1921.
Glušac dr. Vaso: Srednjevekovna bosanska crkva«. Beograd 1924., u Prilozima za književnost, jezik, istoriju i folklor, IV
Glušac V.: Naziv sveštenih lica pravoslavnoj bosanskoj crkvi u srednjem veku. (Kalendar Prosveta, Sarajevo 1939.)
Gmajner Dr. Ivan: Savremeni Hrvatski pokret za narodno ujedinjenje. Ženeva 1918., str. 88 (ćir.) Godchaux Monnot: Engleska diplomatska prepiska. Niš 1914., str. 172.
Godchaux-Monnot: Notes sur la Serbie. Bruxelles 1910., str. 74.
G o d i n Dr. A. v.: Aus dem Lande der

Knechtschaft. Albanische Novellen. Wien, Roller 1913. 8°
Godin A. M.: Aus dem neuen Albanien. Politische und kulturhistorische Skizzen. Wien 1914., 126 str.
G o d r a dr. B a r t h.: Monographie von Syrmien. Zemun 1873., str. 84.
Goltz Freiherr von d er: Denkwürdigkeiten. Berlin 1929.
Golubinski E.: Kratkiji Očerk istoriji pravoslavnih cerkvei bolgarskoi, serpskoi i ruminskoi ili moldo-valaskoi. Moskva 1871. 8°, 733 str.
Gonnard Rene: Entre Drave et Save. Paris 1911., str. 262.
Gooch: History of modern Europe 1878—1919. London 1924.
Gopčević Spiridion: Stara Srbija i Makedonija. Beograd 1890 I. II.
Gopčević Spiridion: Das Fürstentum Albanien. seine Vergangenheit, ethnographische Verchältnisse, politische Lage und Aussichten für die Zukunft. Mit 16 Tafeln und I Karte. Berlin, Paetel 1914.
Gopčević Spiridion: Gescbichte von Montenegro und Albanien. Gotha 1914.
Gopčević Sp.: Makedonien und Alt-Serbien. Wien L. W. Seidel 1889. gr. 4. 511 str. s jednom etnografskom kartom
Gopčević Spiridion: Montenegro und die Montenegriner
Gopčević Spiridion: König Nikola von Montenegro und seine Politik. Die "Grenzboten" 9. Febr. 1916. (nr. 6.)
Gopčević Spiridion: Ober-Albanien und seine Liga. Leipzig 1881., 8°, 586 str.
Gopčević Spiridion: Russland und Serbien 1804 — 1915. Miinchen, Schmidt 1916. 8°.
Gopčević Spiridion: Serbien und Oesterreich vor einem Jarhundert. Die "Grenzboten" 1915. 22. Dez. (Nr. 11.)
Gorrini Giovani: Il Montenegro et il suo re. Asti 1918.
Gorrini Giovani: La verita sugli ultimi avventimenti del Montenegro. Torino 1917.
Gorrini Giovani: Per il Montenegro. Genes 1919.
Gorrini Giovani: Pour l'existence du Montenegro. Torino 1918.
Grabowski T. St.: Serbowic i Chorwaci wobec aneksyi Bosni i Hercegowiny. Krakow 1909., 8°.
G r a d i: Abbatis Stephani Gradii Ragusini ad Consilium Regatorum republicae Ragusinae epistolae, ed. Dr. Đuro Körbler. Zagreb 1915. (Mon. spect. hist. Slavorum meridionalium 37.) 8°, 527 str. (332 lista, 1667. — 1683.).
G r a n v i l l e Baker B.: The passing of the Turkish empire in Europe. London 1913., 8°.
Gravier Gaston: Les frontieres historiques de la Serbie. Paris 1919.. str. 164.
G r b i ć M. : Karlovačko vladičanstvo. I.-III., Karlovac 1891. -1893. (ćir.).
Grdić Stjepan: Srbi u Bosni i Srbiji. Zagreb 1926. Nova Evropa I.
Gregorić Danilo: So endete Jugoslavien. Berlin 1942.
Grgec prof. Petar: Odnosi Hrvata prema Svetoj Stolici. Zagreb 1943. — Croatia Sacra.
Griff ini Mario: Saggio sul assetto economico di Fiume. Roma 1921.
Grisogono Ivo: Politička orijentacija Dalmacije. Zagreb 1918. Hrv. Njiva br. 31.
Grisogono P.: Srpsko-hrvatski odnosi u ujedinjenoj državi. Zagreb 1937. Nova Evropa-, str. 310.
Grothe Hugo dr. J u r. et Phil: Das albanische Problem. Politisches und Wirtschaftliches. Halle a. der Saale 1914. (4 Kapitel).
Grothe Hugo dr. J u r. et Phil: Durch Albanien und Montcnegro. Sa 71 fotografijom. 2 skice i 2 karte u tekstu, München. Mörike 1913., 8°. 224 str.
Gruber dr. Dane: Bizantinski pisac XI. vieka o Hrvatima i drugim balkanskim narodima. Zagrcb 1903. Prosvjeta.
Gruber Dane: Iz vremena kralja Tomislava. Zagreb 1925. Zbornik kralja Tomislava.
Gruber dr. Dane: Nekoja pitanja iz starije hrvatske poviesti. Vjesnik arkiva XX. Zagreb 1918. Gruber Dane: Nekoliko godina borbe Hrvata sa Turci. Zagreb 1878. Hrvatski dom.
Gruber Dane: Nelipić knez cetinski i kninski. Zagreb 1886.
Gruber dr. Dane: O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII. stoljeća Vjesnik arkiva XIV., 1912.
Gruber dr. Dane: O pradomovini i seobi Hrvata, Zagreb 1908. Prosvjeta.
Gruber D. — SpincicVj.: Poviest Istre. Zagreb 1924.
Gruber dr. Dane: Smještenje Hrvata u novoj postojbini poslije seobe. Zagreb 1907., Hrv. Kolo V.'
G r u d e n J.: Ob sloletnici Napoleonove Ilirije. Ljubljana 1909., Čas.
Grujic Radoslav: Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji. Novi Sad 1909., str. 293 + 7. (ćir.). Grujić Radoslav: Istoriski značaj Srba u Hrvatskoj. Beograd. Bibl. srpskog kulturnog kluba. br. 2.
Grünberger K.: Die Agrarverfassung und das Grundentlastunsproblem in Bosnien und der

Herzegovina. Leipzig 1911., 8°, V., 120 str.

Guberina dr. Ivo: Borba hrvatskih vladara za Dalmaciju. Hrv. Revija 1941.. br. 10.

Guberina dr. Ivo: Državna politika kralja Toinislava. Hrv. Revija 1940.. str. 505.— 518., 595.— 605.

Guberina dr. Ivo: Hrvatski glagoljaši i bosanska crkva. Zagreb 1943. Hrv. Smotra br. 2.

Guberina dr. Ivo: Je li glagolica za Zvonimira i Krešimira bila proganjana? Hrv. Revija 1941., br. 3.

Guberina dr. Ivo: Je li Grgur Ninski bio glagoljaš? Hrv. Smotra 1940., str. 449.— 457.

Guberina dr. Ivo: Kada i kako su pokršteni Hrvati. Hrv. Revija 1941., str, 339.

Guberina dr. Ivo: Kako je Zvonimirova kruna prešla na glavu madarskog kralja. Zagreb 1942., str. 101.

Guberina dr. Ivo: Katolicizam i nacionalizam sv. Ćirila i Metoda. Zagreb 1927.

Guberina dr. Ivo: Konstantin Ćiril i izvori glagolice. Hrv. Smotra 1939.. str. 449.— 469., 490.— 504.

Guberina dr. Ivo: Na izvorima hrvatske nacije. Hrv. Smotra 1940., br. 10.

Guberina dr. Ivo: Pravi razlog seobe Hrvata. Zagreb 1943. Hrvatska Smotra br. 3. i 4.

Guberina dr. Ivo: Problem! hrvatske povijesti. Hrv. Smotra 1940., str. 195. do 202.

Guberina dr. Ivo: Smisao bitke na Gvozdu. Zagreb 1942. Hrvatska Smotra br. 11. I 12.

Guberina dr. Ivo: Uloga Splita u rađanju hrvatske nacije. Hrv. Smotra 1940., str. 147. - 157.

Guberina dr. Ivo: Uzroci bizantskog raskola. Bogs. Smotra, br 2., god. 1929.

Guberina dr. Ivo: Veze Splita sa hrvatskim vladarima u IX. vijeku. Hrv. Revrja 1941., br. 4.

Guberina dr. Fra A.: Katolicizam u očima suvremenog pravoslavlja. Makarska 1924. Nova Revija, br. 4., str. 330— 346.

Guberina — K r s t i ć : Razlike izmedu hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Zagreb 1940. M. H., str. 216.

Guechoff J.: L'alliance balkanique. Paris 1915., 8°.

Guerin-Songeon R. P.: Histoire de la Bulgarie. Paris 1913.

G u j i ć K a s i m: Hrvatsko podrijetlo begovskih familija u zapadnoj Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1941. Kalendar »Napredak".

G u j i ć K a s i m : Uloga Hrvata u hercegovačkom ustanku. Zagreb 1937. Hrv. Kolo XVIII.

Gulferding: Bosnia, Gercegovina i Stara Serbia. 1859. (ćir.).

Gulferding A.: Pisma ob istorii serbov i bolgar. 1867.

Gulinelli Adolfo: La Croazia. Roma 1941.

Gumplovicz L. : Politička poviest Srba i Hrvata. Zagreb 1903.

Gundrum Oriovčanin Dr. Fr.:Doček bana Jelačića u Križevcu 11. VII. 1848. Zagreb 1904., str. 32.

Gurowski comte Adam: Le panslavisme, son histoire, ses veritables elements: religieux, sociaux, philosophiques et politiques. Florence 1848.

Guyon Bruno: Balcanica. Milano 1916.

Gyurkovics G. : Die Orientpolitik Österreich-Ungarns. Budapest 1901.

Gyurikovics Georgius: De situ et ambitu Slavoniae et Croatiae. Pestini 1844., str. 84.

Hadrovics Ladislaus: Ungarn und die Kroaten. "Ungarische Jahrbücher" Band XXI.1941. Berlin.

Hadžić A.: Bosna. Novi Sad 1859., 1860., 1861., 1862., 1863. Letopis M. S. (ćir.).

H a d ž i ć A.: Mogu li svi Sloveni jednim jezikom i jednom bukvicom pisati. Novi Sad, 1864. Letopis M.S. (ćir.)

Hadžić A.: Stanovništvo vojvodine srpske po veri i narodnosti. Novi Sad, 1863. Letopis M. S. (ćir.).

H a d ž i ć Jovan dr.: O Vlaškom i Albanskom jeziku i narodu (Iz letopisa bečkih). Novi Sad, 1830. Letopis M. S. (ćir.)

H a d ž i ć Kasim: Novopazarski Sandžak sastavni dio Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1939., str. 38.

H a d ž i ć Osman Nuri: Islam i kultura. Zagreb 1894., str. 100.

Hadžijahić Muhamed: Bosanski regionalizam. Zagreb 1938. Omladina br. 9. -10.

Hadžijahić Muhamed: Državotvornost islamskih Hrvata. Zbornk hrv. sveučilištaraca 1942.

Hadžijahić Muhamed: Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godinr, Sarajevo 1938., str. 14
godine. Sarajcvo 193S.. str. 14.

Hadžijahić Muhamed: Nacionalna orientacija muslimana Bosne i Hercegovine. Zagreb 1938. Almanah hrv. sveučilištaraca.

Hadžijahić Muhamed: Početci hrvatskog muslimanskog pjesničtva u Bosni. Zagreb 1937. Obzor od 26. Listopada.

Hadžijahić Muhamed: Populaciono pitanje Hrvata muslimana.Zagrcb 1943., Ustaški godišnjak.

Hadžijahić Muhamed: Žena kod muslimanskih Hrvata. Zagreb 1942. Hrv. Kolo XXIII.
Hadži-Vasiljević dr. Jov.: Arbanska liga, arnautska Kongra i srpski narod u turskom carstvu (1878.— 1882.}. Beograd 1909. (Dodatak Ratniku 1909.. siečanj (ćir.).
Hadži-Vasiljević dr. Jov.: Arnautski pokreti u XIX veku. Beograd 1905. (pos. otis. ex Ratnik). Br. V., 1876. do 1787. (ćir.).
H a h n J. G. v.: Reise durch die Gebiete des Drina und Wardar im J. 1863. W. 1867., 4° (-Denkschrift der kais. Akad., ph.-hist. A. Bd. 16).
H a h n J. G. v.: Reise v. Belgrad nach Salonik. 2. izd. Wien, Tendler 1868.
Hahn J. G. v. (K. u. K. General-consul]: Albanesische Studien. Wien 1853., 3 sv. (kais. Akad.).
Haller Hermann: Syrmien und sein Deutschtum. Leipzig 1941.
Halovacki Jakov: Unijaćenje u Dalmaciji. Novisad 1888. (ćir.).
Hamilton-Jackson: The shores of the Adriatic. The Austrian side. The Küstenland, Istria and Dalmatia. London 1908. 420 str., ilustr.
Hammer Purgstaill J. von: Geschichte des osmanischen Reiches. 1836.
Handžić Mehmed: Islamizacija Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1940., str. 34.
Hanotaux Gabriel: La guerre des Balkans et l'Europe 1912.— 1913. Paris Plon 1914. 8°, VI. u. 457 str.
Harms: Bevölkerungsstruktur und Agrarverfassung Slawoniens. Im besonderen der wirtschaftliche und soziale Aufbau einiger Dörfer im Poscheger Kessel. Rostock 1927.
Hart ma nn L. M.: Ein Kapitel vom spätantiken und frümittetalterlichen Staat. Stuttgart 1913.
Hart ma nn M.: Der islamische Orient Sv. 3.: Unpolitische Briefe aus der Türkei. Leipzig, Haupt 1910., 8°.
H a s e n c l e v e r A d.: Die orientalische Frage i. d. 7. 1838.-1841. Leipzig, Köhler 1914.
H a s s e r t d r. K u r t : Die natürl. und pol. Grenzen von Montenegro. Zeitschrift der Gesch. für Erdkunde. Berlin 1895.
H a s s e r t K.: Die räumliche Entwicklung des Königreiches Montenegro. Petermanns Mitteilungen LVI. (1910.).
Hassert dr. Kurt: Reise durch Montenegro. Sa 30 slika i 1 kartom. Wien, Pest, Leipzig-Hartleben 1893., 8°.
Hassert dr. Kurt: Reise durch Montenegro im Sommer 1900. Mitt, der k.k. geogr. Gesellsch. in Wien 44 (1901.) str. 140.-165., s 1 kartom.
Haumant Emile: La Serbie sous Miloš et ses premiers successeurs. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Hauptmann Ljudmil: Dolazak Hrvata. Zagreb, 1925. Zbornik kralja Tomislava
Hauptmann Ljudmil: Italija i srednja Evropa
Hauptmann Ljudmil: Karantanska Hrvatska. Zagreb 1925. Zbornik kralja Tomislava.
Hauptmann Ljudmil: Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrieme narodne dinastije. Zagreb 1925. Zbornik kralja Tomislava.
Hauptmann Ljudmil: Konstantin Perfirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa. Zbornik iz dubrovačke prošlosti M. Rešetara. Dubrovnik 1931
Hauptmann Ljudmil: O postanku hrvatske granice prema Kranjskoj (Über die Entstehung der kroatisch-krainischen Grenze). Zagreb 1939. Šišićev Zbornik.
Hauptmann Ljudmil: Podrijetlo hrvatskog plemstva. Hrvat. akademija, Rad 273. Zagreb 1942.
Hauptmann Ljudmil: Prihod Hrvatov. Zagreb 1924. Bulićev Zbornik.
Hauptmann Ljudmil: Priroda in zgodovina u razvoju Jugoslavije. Njiva Ljubljana, 1922.
Hauptmann Ljudmil: Rus Jože: Kralji dinastije Svevladičev. Ljubljana 1931. Poviestni prikaz. Zagreb 1932. Nastavni vjestnik 1.-3.
Hauptmann Ljudmil: Slaven i German na početku svog državnog života. Hrvatska revija 1929.
Ha u p t m a n dr. L j.: Uloga velikomoravske države u slavensko-njemačkoj borbi za Podunavlje. Jug. akademija, Rad 243. Zagreb 1932.
H a u s e r : Spalato und die römischen Monumente Dalmatiens, Wien 1883.
Havass Rezsö: Magyarorszag es a Balkan. Budapest 1913.. 8°.
Hecquard H y a c i n t h e : Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegaric. Paris 1858.
H e g e l e r W.: Der Siegeszug durch Serbien. Berlin, Scherl. o. J. 8°.
Heimrl Milan: Bunjevci i Šokci u Ugarskoj. Prag 1898. Novo Doba br. 6/7.
Hemberger A.: Illustrierte Geschichte des Balkankrieges 1912./13. Wien u. Leipzig, Hartleben 1913., 4°.
Henderson P. E.: A british officer in the Balkans. The account of a journey through Dalmatia, Montenegro, Turkay, in Austria, Magyarland, Bosnia and Hercegovina.

London 1909,, 8", 302 str.
Henry R e n e : Questions d'Autriche-Hongrie et question d'Orient. Paris, Plon-Nourrit 1903.
Her: Sur le theatre de la guerre ties Balkans. Mon journal de route. Paris et Nancy 1913., 8°. liustr.
Herceg J a k š a : Ilirizam preteća jugoslavnstva. Split 1930.
Herceg Rudolf: Izlaz iz svjetske krize (Pangea). Zagreb 1932.
Herceg Rudolf: Mali prilog kulturnoj povijesti hrvatskoj. Zagreb 1933.. str. 24.
Herceg Rudolf: Nemojmo zaboraviti: Hrvatska politika mora biti seljačka. Zagreb 1928.
Herceg Rudolf: Seljačka sloga i idejno čistilište hrvatskog i rasadište svjetskog seljačkog pokreta. Zagreb 1940.
Herceg Rudolf: Svjetski rat i problem nove države. Zagreb 1919.
Herceg Rudolf: Seljački pokret u Hrvatskoj. Zagreb 1923.
Herceg Rudolf: Die Ideologie der kroatischen Bauernbewegung. Zagreb, 1923. str. 95.
Hergenröther: Uzroci koji pripraviše razdvajanje iztočne i zapadne crkve. Zagreb 1898. Balkan, svez. 3.
Hergešić dr. Ivo: Hrvatske novine i časopisi do 1848. Zagreb 1936., str. 107.
Herkalović Thomas: Vorgeschichtion der Occupation des Bosniens und der Herzegovina. Zagreb 1906.. str. 187.
Herre: Italiens Rolle in der Kriegsschuldfrage, u Berliner Monatshefte 1927.
Herriot Edouard: En Dalmatie. u Revue Hebdomaire, 20. - 27. VIII. 1910.
Heruc Vladimir: Priručna izborna statistika. Križevci 1925., str. 48.
Herzog Max z u Sachsen: Die orthodoxen Kirchen auf dem Balkan. Süddeutsche Monatsheftc, München 1915,. XII., 12.
H e y m a n n E.: Balkan-Kriege, Bündnisse, Revoiutionen. 50 Jahre Politik und Schicksal. Berlin 1938.
Hichens Robert: The near east; Dalmatia, Greece and Constantinople. London 1913., 8°, 268 str..
H i e t z l n g e r : Statistik der Militärgrenze I.. Wien 1817., str. 299.
H i l f e r d i n g A.: Ugarska i Sloveni. Temišvar 1879., str. 67 (ćir.).
Holbach Maude: Dalmatien, das Land wo Ost und West sich begegncn. Wien 1909.
Hinković dr. Hinko: Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrieme svietskog rata. Zagrei 1927., str. 432.
Hinković dr. Hinko: Jugoslavija u Americi
Hinković Les Yougoslaves, leur passe, leur avenir. Paris, Alcan 1916.
Hinković Les Creates sous le joug magyar. Paris 1915.
Hinković H.: The Jugoslavs in Future Europe. London 1916.
Hinković – Budisavljević: "Veleizdajnička parnica«. Zagreb 1911.. Str. 83.
H o c h w ä c h t e r G. v.: Mit der Türken in der Front. 8. Aufl. Berlin, Mittler & Sohn 1913.
H o f f e r A.; Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni. (Spomen-knjiga iz Bosne 1901.),
Hoffmann Walter: Südosteuropa. Leipzig 1932.
Holbach M. M.: Bosnia and Herzegovina, some wayside wanderings. London 1909. 8°, 250 str. Holovacki Jakov: Unijaćenje u Dalmaciji. Novi Sad 1888., str. 35 (ćir.).
Holzer Erwin :Die Entstehung des jugoslawischen Staats. Berlin 1929.
Horn: Le compromis de 1868. entre La Hongrie et la Croatie. Paris 1907.
Horovitz Eduard Ritter von: Die Agrarfrage in Bosnien u. der Hercegovina. 4°. 164 str.
Horovitz Eduard Ritter von: Die Bezirks-Unterstützungsfonds in Bosnien und der Hercegovina. Wien 1892. u nakladi b.-h. zemaljske vlade. 8°, 104 str.
Horvat Josip: Ante Starčević. Zagreb 1940.
Horvat Josip: Kultura Hrvata kroa 1000 godina I.— II.., 1939., 1942.
Horvat Josip: Politička povijest Hrvatske. Zagreb 1936., I.dio. Str. 527. II.dio. Zagreb 1938. Str. 459.
Horvat Josip: Strankc kod Hrvata. Beograd 1939., str. 103. (ćir.).
Horvat Josip: Supilo. — Zagreb 1938.
Horvat dr. Rudolf: Ban Ivan Mažuranić. Zagreb 1930. Hrv. Kolo XI.
Horvat dr. Rudolf: Hrvati i Srbi. Osiek 1922.. str. 24.
Horvat dr. Rudolf: Hrvati u Bačkoj. Osiek 1922.
Horvat dr. Rudolf: Hrvatska na mučilištu. Zagreb 1942.
Horvat dr. Rudolf: Hrvatsko pi-tanje. Zagreb 1923., str. 62.
Horvat dr. Rudolf: Katolici u Bosni i Hercegovini. Zagreb 1929. Hrv. Kolo X
Horvat dr. Rudolf: Kralj Tomislav i njegovo doba. Zagreb 1897., str. 47.
Horvat dr. Rudolf: Najnovije doba hrvatske poviesti. Zagreb 1906. M. H. str. 296.
Horvat dr. Rudolf: Politicka poviest grada Rieke. Zagreb 1906. Hrvatsko Kolo.
Horvat dr. Rudolf: Povjest Hrvatske. Petrinja

1904.
Horvat dr. Rudolf: Prije Khuena bana. Zagreb 1934., str. 48.
Horvat ing. Viktor: Socialna misao i družvene promjene u Hrvatskoj. Zagreb 1943. Vel. 8⁰. Str. 32.
Horvat ing. Viktor: Sociložka bibliografija. I. dio. Zagreb 1942. Str. 40.
Horvat ing. Viktor: Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata. Zagreb 1942., Str. 77.
HM£ StrfV. ' ' '^a a' 8flre
Hostinek Josef: Die k. u. k. Militär-Grenze und ihre Organisation und Verfassung. Wien 1861. I., str. 441; — II., str. 440.
Holzel Maximilian: Balkan in Flammen, München 1940.
Hoernes Moritz: Dinarische Wanderungen. Wien, Verlag v. Carl Graeser 1888. 8°, 364 + XII str.
Hötzendorf Conrad von: Aus meiner Dienstzeit 1906.—1918. Wien 1923. do 1925.
H r i b a r A.: Agrarna reforma. Zagreb 1924., str. 205.
H r i b a r A.: Jugoslavenska politika. Zagreb 1929.. str. 322.
Hribar Alfons: Jugoslavensko-talijanski odnosi. Zagreb 1928., str. 35.
Hribar Alfons: Kolonat ili težaština. Zagreb 1923.. str. 48.
Hribar A,: Nova politika. Zagreb, str. 36.
Hristic M. F.: Srbija i Engleska pre pola veka. Beograd (ćir.).
H r o n K.: Die Wahrheit über die Wiener Orientpolitik. Graz 1909., 8⁰.
H u b k a G.: Die österr.-ung. Offiziersmission in Mazedonien 1903.— 1909. Wien, Tempsky i 1910., 8°.
Hummel Hans: Südosteuropa und das Erbe der Donaumonarchie. Leipzig 1937.
Hunfalvy Paul: Ethnographie von Ungarn. Budapest. 1877.
Ibler Janko: Hrvatska poiitika 1903.-1913. I., str. 5231 Zagreb 1914./17.
Ibrovac Miodrag: La langue serbo-croate, Paris.
I c h i r c o f f A.: Les Slaves de Macedoine. Paris, Villar 1908.
Iesan Isidor: Romanii din Bosnia si Hertegovina in trecut si in prezent. Bucuresti 1905. (Analele acad. rom. t. 27.)
Igrec dr. Ante: Latinsko djelo 18. stoljeća o suvremenim problemima Međimurja. Zagreb 1943. Hrvatska smotra 3. i 4.
Ilešić dr. Fran: Kačić Miošić i slovinstvo u Slovenaca. Hrv. Kolo 1906.
I l i č J. A.: Die Bogomilen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Sr. Karlovci 1923.
Ilijić: Srpsko-italijanski spor. Prikaza u dva protivrečna ekspozea. Paris, 1917., Str. 82. (ćir.)
Ilijic D r a g u t i n J.: Zaječarska buna. Lične uspomene. Beograd 1909. — 1910. 2 sv.
Illyricus (Vošnjak): Dalmazia e Italia. 1915.
Illyricus (Vošnjak): Les persecuteurs des Yougoslaves. Paris 19J6.
Illyricus (Vošnjak): La question de Trieste. Geneve 1915.
Iljadica-Grbešić Vice: Pedeset godina našega narodnog naprezanja. Prag 1898. Novo doba br. 8. -10.
Ippen Theodor: Novibazar und Kossovo (Das alte Rascien). Wien 1892., Alfred Hölder, 8°, 158 str.
I p p e n T h. A.: Skutari und die Nordalbanische Küstenebene. Sarajevo 1907. 8°, Daniel A. Kajon
Isačenko prof. Aleksander: Hrvatske enklave u Gradišću. Praha 1938. Slavische Rundschau.
Ivakic Joza: Selo u hrvatskoj književnosti. Rijeka 1914.
Ivancević Dušan: Stjepan Radić i njegova mirotvorna republika. 1923. X. str. 525 i 603. Srpski književni glasnik.
I v a n i ć I v a n: Bunjevci i Šokci. Beograd 1899.
I v a n i ć Ivan: Maćedonia i Maćedonci. Novi Sad 1910., str. 608 (ćir.).
Ivanić Ivan: O Bunjevcima. Novisad 1893. Letopis M. S. (ćir.).
Ivanic dr. Momčilo: Stjepan Radić. Srpski književni glasnik 1928., XXV., str. 442.
I v a n o f f J.: La Question macedonienne. Paris 1920,
Ivanov Jord.: Bogomilski knigi i legendi. Sofia 1925.
I v a n o v: Južnoslavensko pitanje. Zagreb 1918., str. 100.
Iveković: Dr. Ante Starčević. Značajne crte o njemu
Iveković Ćirilo: Dalmatiens Architektur und Plasiik. Wien, Schroll 1910.
Iveković dr. Franjo: Dva susreta s Evgenijem Kvaternikom. Zagreb 1902. Hrv. Misao.
Ivellio Antonio: Saggio d'uno studio storico-critico sulla Colonia e sul contradinaggio nell territorio di Ragusa. Dubrovnik 1873., str. 314.
Ivić Aleksa: Austrija prema ustanku Srba. Zagreb 1917. (ćir.).
Ivić Aleksa: Buna Miloja Popovića Djaka (Der Aufstand des Miloje Popović Djak 1825) Zagreb 1929. Šišićev Zbornik (ćir.).
Ivić dr. Aleksa: Dolazak Uskoka u Žumberak. Vjesnik arkiva IX. 1907.
Ivić dr. Aleksa: Fragmenti iz istorije bosanskog ustanka 1875., 1876. Zagreb 1918., str. 56.
Ivić dr. Aleksa: Istorija Srba u Ugarskoj od

pada Smedereva do seoba pod Čarnojevićem (1459—1690). Zagreb 1914. 8°. 282 str.
Ivić dr. Aleksa: Istorija Srba u Vojvodini. Novisad 1929. (ćir.).
Ivić dr. Aleksa: Iz prošlosti Srba Žumberčana. Srpska kr. akademija, knj. 49. Spomenik LVIII. Subotica 1923. 4⁰ 103 (ćir.).
Ivić dr. Aleksa: Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka, Vjesnik arkiva XVIII. Zagreb 1916.
Ivić dr. Aleksa: Između prvog i drugog srpskog ustanka. Zagreb 1917.. str. 84 (ćir.).
Ivić dr. Aleksa: Migracija Srba u Hrvatsku tokom XVI., XVII. i XVIII. stoljeća. Srpska kr. akademija, knj. 16. Srp. etn. zbornik XXVIII. Subotica 1923. (ćir.).
Ivić dr. Aleksa: Migracija Srba u Slavoniju tokom XVI., XVII. i XVIII. stoljeća. Srpska kr. akademija, knj. 21. Srp. etn. zbornik, XXXVI. Subotica 1926. 8°. 228 (ćir.).
Ivić dr. Aleksa: Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka. Zagreb 1915. (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljskog arhiva). 42 lista, 1808.— 1815.
Ivić dr. Aleksa: O srpskom i hrvatskom imenu. Beograd 1922.. str. 20 (ćiril.).
Ivić dr. Aleksa: Pisma crnogorskih poglavica iz druge polovice XVIII veka. Zagreb 1915. (Vjesnik zemaljskog arhiva) 14 listova 1763—1783.
Ivić Aleksa: Radoslav Pavlović, veliki vojvoda bosanski. Letopis Matice Srpske 245-246 (1907).
Ivić A.: Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju. 1909. (ćir.).
Ivić dr. Aleksa: Srbi u Ugarskoj. Vjesnik arkiva. XIV., Zagreb 1912.
Ivić d r. A le k s a: Srbi za vrijeme Zrinskoga i Frankopana. Zagreb, 1907. Savremenik.
Ivić dr. Aleksa: Srpski doseljenici u Ugarskoj. Vjesnik arkiva. XV. Zagreb 1913. '
I v š i ć dr. Milan: Politička i socijalna sviest u razvoju hrvatskoga naroda Zagreb 1937., str. 18.
I v š i ć dr. Milan: Razvitak hrvatskoga družtva u drugoj polovici 19. st. Zagreb 1935.
Jablanović I. fra: Bogomilstvo ili Patarenstvo (Savremena pitanja, sv. 40. Mostar 1936.)
Jablanović I.: Bogomilstvo kao vjersko-politički i prosvjetno-kulturni problem (Napretkov kalendar 1933.)
Jablanović I. Međunarodno pravni položaj bosanskih vladara Kotromanića do pada Bosne 1463. Sarajevo 1906., str. 135.
Jablanović dr. I.: Plemstvo i kmetstvo u Bosni. Kalendar »Napredak" za 1933.
Jackson F. H.: Dalmatia, the Quarnero and Istria. Oxford 1887.
Jackson F. H.: The shores of the Adriatic, the Austrian side. London 1908.
Jaeckh Dr. Ernst: Deutschland im Orient nach dem Balkankrieg. München 1913. (2 A. 160 str. s kartom).
Jackh E.:
J a c k h E.: Der aufsteigende Halbmond. Berlin-Schöneberg 1911. 8°
Jackh E.: In Türkischen Kriegslager durch Albanien. Heilbronn, Salzer 1911.
J a d r a n s k i: Zadar i okolica.
Jagatić Andrija: Spomen na Dimitra Zvonimira, kralja hrvatskoga. Zagreb 1876. Zabavnik Hrvatski dom.
Jagatić Andrija: Zadnji sievak zviezde Zrinsko-Frankopanske. Zagreb 1874. Almanak "Velebit".
Jagić Ante: Hrvatske naseobine u Banatu. Novisad 1929. Letopis M. S. 319.
Jagić V.: Odnošaj medu lingvistikom i antropologijom. Zgb. 1867. Književnik III.
Jagić V.: O početku Indoevropejaca. Zagreb 1867. Književnik, III.
Jagić V.: Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima. (GlZM III. Sarajevo 1891., sv. 2.)
Jagić V.: Spomeni mojega života. Deo I. (1838—1880). Srpska kr.akademija. knj. 30. Posebna izdanja LXXV. Beograd 1930. 8°. VII., 461 (ćir.).
Jagić V.: Spomeni mojega života, Deo II.(1880—1923). Srpska kr. akademija, knj. 45. Posebna izdanja CIV. Beograd 1934. 8⁰. X. 380 (ćir.).
Jagić V.: Život i rad Jurja Križanica. Zagreb 1917. (510 str.) 8°. Jug. akademija knj. 28, Pojedina djela.
Jagić V.: Ein neu entdeckter urkundlicher Beitrag zur Erklärung des bosnischen Patarenentums. (Archiv f. slav. Philologie XXIII., 1912.)
Jakovljević dr. Ilija: Robijaš u hrvatskem panteonu. Zagreb 1936., Evolucija, sv. 6-8.'
Jakovljević Marko prof.: Iz rata i emigracije. Subotica 1923.
Jakšić dr. Grgur - Stranjaković dr. D.: Borba za nezavisnost Srbije 1816.—1858. Beograd 1939. (ćir.).
Jakšić dr. G r g u r: Borba za slobodu Srbije 1788.— 1816. Beograd 1939. str. 150 (ćir.).
Jakšić Grgur: Rakovačka buna (La Rebellion de Rakovica). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik (ćir.).
Jakšić M.: Priroda prelaza Srba u Hrvatsku 1690. Privilegije. Novisad 1901. (Letopis, sv. 206. ćir.).

Jakšić Sv.: Kralj Nikola i predaja Lovćena. Beograd 1921, str. 31 (ćir.).
Jakchitch: Le Banat. Paris, Plon-Nourrit, 1915.
Jakchitch: L'Europe et la resurrection ile la Serbie. Paris. Hachette 1917.
Jančiković dr. T o m o: Austro-Ugarska crvena knjiga. Zagreb 1915.. str. 104.
Jančiković dr. T o m o: Hrvati u jzborima 11. prosinca 1938. Zagreb 1939., str. 64.
Jankovic dr. Pavle: Velikohrvati protiv nase države. Novisad 1922., str. 68 (ćir.).
Jaquin Pierre: La question des mraoriles entre i'ltalie et la Yougoslavie. Paris 1929.
J a r a y G. L.: L'Albanie inconnue. Paris 1913 (62 gravures, 1 carte).
J a r a y G. L.: Au jeune royaume d'Albanie. Ce qu'il a ete — Ce qu'il est. Paris. Hachette & Cie., 1914. 8°, 256 str., 1 karta
Jastrow J.: Die Weltstellung Konstanlinopels in ihrer historischen Eutwicklung Weimar. Kiepenhauer 1915. 8⁰
Jelačić Aleksije: Početak pokreta g. 1848. u županiji Križevačkoj (Le commensement du mouvement national en 1848 dans le departement de Križevci). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
J e l a v i ć Vj e k o s l a v: Iz prepiske Nikola Baurdina, francuskog rezidenta u Dubrovniku. Starine jugoslov. akad., 34 (1913.). (1611. — 1623.).
J e l e n i ć: Dalmacijom i Jadranskira morem. Sarajevo 1906. 8°
Jelenić dr. fra Julian: Izvori za povjest kulturnog rada bosanskih Franjevaca, Glasnik zem. muzeja 24 (1912).
Jelenić J.: Kultura i bosanski fraajevci, Sarajevo 1912. 8°
Jelenić fra Julian: De Patarenis Bosnae Diss. Sarajevo 3908.
J e l i ć dr. Ilija M. : Vasojevicki zakon od dvanaest točaka s komentarom. Beograd 1929. 8°, 78, s 1 kartom (ćir.).
Jellinek-Pliverić: Das rechtliche Verhältniss Kroatiens zu Ungarn. Wien 1835.. str. 96.
Jemeršić Ivan Nep.: Moje stanovište. Zagreb 1908.. str. 83.
Jensen A.: Reisebilder. Stockholm, Romier (1901.) 8°.
Jeri Alfred: Crollo in sette giorni. Milano 1941.
Jeremić Rista: O poreklu stanovništva furlanske oblasti. Beograd 1922: Glasnik geografskog društva
Jevdević Dobroslav: Sarajevski atentatori. Zagreb 1934., str. 164.
Jevrevo – lombroso Gina: Supilo o Italiji. Zagreb 1926. Nova Evropa, II., br. 11.
Jezdić D. Kosta: Ivanjdanski atentat i Nikola P. Pašić. Beograd 1926.. str. 92.
Jezdić D. Kosta: Narod i državnici Srbije 1912. i 1913. god. Beograd 1926.. str. 92.
Jirečck Dr. Konst.: Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu. Jaagić-Festschrift (1908.)
Jireček dr. C.: Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dusan. (Archiv für slav. Phil. XXII, sv.) 144—214 str.
J i r e č e k K.: Der Grossvezier Mehmed Soković und die serbischen patriarchen Makarij und Antonij. 1886. (Archiv für slavische Philologie 9.)
Jireček Const.: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Wien 1901 — 1904. 4⁰, 3 diela (iz Denkschriften der Kais. Akad., ph. h. Kl. 48 i 49.)
Jireček K o n s t.: Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag 1879. Anastatischer Neudruck Prag, Taussig und Taussig, 1916.
J i r e č e k C.: Geschichte der Bulgaren. Prag 1876. 8", 586 str.
J i r e č e k C.: Geschichte der Serben. Sv. 1. (do 1371.) Gotha. Perthes 1911.
Jireček K.: Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbian. 3 sv. (Denkschriften der Wiener Akad. d. Wissenschaften, Wien 1912.-14. Phil. hist. kl., 56, 58, 2).
Jireček Dr. K o n s t a n t i n: Studien zur Geschichte und Geographic Albaniens im Mittelalter, bei Thalloczy, Illyr. alb. Forschungen, sv. 1.
J i r e č e k dr. H.: Panonija u IX. stoljeću. Zagreb 1867. Književnik. III.
J o l g u e r Ivan: Les Slovenes. Paris.
T o n e s c u Take: Souvenirs (Paris 1919.)
Jonquiere, de la: Histoire de l'empire Ottoman. Paris, Hachette 1914. 8⁰, 2 sv.
Jorga N.: Byzantine empire. London 1907. VIII i 236 str.. 8°, (400.—1453.).
Jorga N.: Croates en pays Roumain. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Jorga N.: Geschichte de rumänischen Volkes. Gotha, Perthes 1905, 8°, 2 sv.
Jorga N.: Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades en XV siecle. Paris 1899.— 1915. 5 sv.
Jorga N.: Relations entre Serbes et Roumains. Communication faite le 10. nov. a l'Academie Royal Serbe. Valeni de Munte 1913. 8°, 27 str.
Josif nadbiskup: Srbima. braći od nas vjerom rastavljenoj bratski pozdrav. Zagreb 1896.
Balkan, sv. I. Jouiovitch Yovan - Belitch A. - D j o r d j e v i t c h J.: Le Rapprochement

intellectuel franco-yougoslave. Paris
Jovanović K. D r a g o l j u b: Iz timočke krajine, kneževački okrug. Prilog za istoriju i etnografiju Srbije. Glasnik srpskog učenog društva. Beograd 1889.
Jovanović dr. Dragoljub: Socialna struktura Srbije. Beograd 1932.
Jovanović Jovan: Borba za narodno ujedinjenje 1914.— 1918., Beograd, str. 147 (ćir.).
Jovanović Jovan: Borba za narodno ujedinjenje 1903.—1908., Beograd 1938.
Jovanović Jovan: Jadranski problem. Srpski književni Glasnik, 1920., str. 44.
Jovanović Jovan: Južna Srbija od kraja 18. veka do oslobođenja. Beograd 1941., (ćir.).
Jovanović M. Jovan: Klemanso, Lojd George, Vilzon i Jadransko pitanje. Srpski književni Glasnik. 1930., XXIX,, str. 43.
Jovanović Jovan: Napoleon i Jugoslaveni. Novisad 1918. (ćir.).
Jovanović Jovan: Pitanje luke Baroš. Srpski književni Glasnik, 1921., III., str. 366.
Jovanović Jovan: Pred sarajevskt atentat. Srpski književni Glasnik, 1926., XVIII., str. 583.
Jovanović Jovan: Psihologija sarajevskog atentata. Srpski književni glasnik 1926., XIX., str. 439, 527.
Jovanović Jovan: Sarajevski atentat i planovi Franje Ferdinanda. Srpski književni Glasnik, 1924.. XII., str. 359.
Jovanović M. Jovan: Stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. I.-III. Beograd 1928—1930. S. K. Z.
Jovanović D r. Jo v. B.: Tajna konvencija s Austro-Ugarskom. Nedeljni Pregled 1909., br. 6.
Jovanović Lj.: Iz prošlosti Bosna i Hercegovine. 1909.
Jovanović Lju b.: O Bosni s početka VII. do sredine XII. vieka. Brankovo Kolo 1900.
Jovanović Lj.: Stjepan Vukčić Kosača. Srpska kr. Akademija, knj. 17. Glas. XXVIII. Beograd 1891., 8°, 56 str. (ćir.).
Jovanović Ljuba: Pobuna u Toplici i Jablanici. Beograd 1919., str.100, (ćir.).
Jovanović Radonja (Jovan Radonjić): Les Creates' et l'Autrich-Hongrie. Paris 1918.. str. 231.
Jovanović Rajko: Glavnjača kao sistem. Zagreb 1928., str. 52.
Jovanović Sergije: Hrvatsko stanovništvo i njegova naselja i privreda u Gradišćcu. Beograd 1927. Glasnik geografskog društva
Jovanović Slobodan: Franjo Račiki i jugoslavenska ideja. Hrv. Revija 1929.
Jovanović Slobodan: Je li federalizam kod nas mogućan. Srpski književni Glasaik 1920., str. 435.
Jovanović Slobodan: O Federalizmu. Srpski književni Glasnik 1920., Str. 356.
Jovanović Slobodan: Periodi srpske ustavne istorije (Les periodes de l'histoire constitutionnelle srbe). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik, (ćir.).
Jovanović Slobodan:Političke i pravne rasprave. Prva sveska. Beograd 1908.Druga sveska.Beograd 1910.
Jovanović Slobodan: Srpsko-bugarski rat. Beograd, Stajić 1901. VII. i 168 str.
Jovanović Slobodan: Ustavobranitelji i njihova vlada (1838.-1858.). Srpska kr. akaderaija, knj. 12. Posebna izdanja, XXXV. Beograd 1912 8^0, XII 285 (ćir.).
Jovanović Vladimir: Politički rečnik A (ćir.). Novisad 1870., str. 84.
Jowanowitsch J. U,: Bergbau und Bergbaupoliiik in Serbien. Berhn 1904., 212 str., s 1 kartorn. Jovičević Aadrija: Crnogorsko primorje i krajina (Poreklo stanovništva knj. II.) Beograd 1922.
Jovičević dr. Ivan: Crnogorski senat u Biogradu. Biograd 1927., str. 140.
Jovović Pantelija: Crnogorski političari. Beograd 1924.
Junius: Monarhija, Srbija i Hrvatska. Znareb 1908. Zvono
Juras Ivo: Naše more i primorje. Zagreb 1931.
Juričić dr. (dr. Ivo P i l a r): Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata. Zagreb 1915., str. 87.
Jurišić dr. Blaž: Ilirizam i Srbi. Hrv. Revija 1934., str. 497.
Jurišić dr. Blaž: Jubilej ilirizma. Hrv. Revija 1932., str. 729.
Jurišić dr. Blaž: Strossmayer iza kulisa. Hrv. Revija 1929.
Jurišić dr. Blaž: Strossmayer prema Bosni. Hrv. Revija 1933., str 265.
Jurišić dr. Blaž: Strossmayerovo pomirenje sa Starčevićem. Kalendar "Napredak" 1933.
Kalaj Benjamin: Rusija na iztoku. Novisad 1885., str. 114 (ćir.).
K a l l a y Benjamin von: Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807— 1810. Wien, Holihausen 1910.
Kallay Beni: A Szerbek törtenete 1780.-1815., Elsö kötet. Budapest 1877. A magyar tudomanyos akademia könyvkiado-hivatala. I sv.. 12°, 639 str.
Kallay Beni: Magyarorsaag a kelet es a nyugat hataran. Budapest, 1883. 8°. 69 str.
Kalebić Duško: Pravaštvo i ustaštvo. Zagreb

1942. Hrv. Smotra.
Kamber dr. Dragutin: Hrvatska i radanje. Sarajevo 1943. Hrv. Misao, str. 16.
Kamber dr. Dragutin: Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila. (1461). Zagreb 1932. Croatia Sacra, str. 27.
Kamber dr. Dragutin: Pismo crnogorskih i albanskih poglavica papi Pavlu V. (26. IV. 1608.) Zagreb 1932. Croatia Sacra, str. 287.
Kamenarović Ćiro: Un compte rendu. Paris 1918.
K a n č o v V.: Makedoni. Etnografi i statistika. Sofija 1900. 8° mt. 11 karta, reprodukcije svih etnografskih karta Macedonije iz 19. stoljeda.
K a n i t z Felix: Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, von der Römerzeit bis zur Gegenwart. leipzig, B. Meyer. 3 sv., 4⁰, bogato ilustrirano, I. 1904., II., 1909., III. 1914.
K a n i t z: Serbien. Wien 1868.
Karaman Ljubo: Eseji i članci, Zagreb 1939., M. H.. str. 206.
Karaman Ljubo: Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Zagreb 1930. M. H.. str. 229.
Karaman Ljubo: Oko drevne kliške tvrdave. Zagreb 1939., str. 32.
Karaman Ljubo: O politici hrvatskih kraljeva prema hrvatskoj narodnoj crkvi. Zagreb 1931.Hrv. Kolo. XII.
Katić dr. L o v r e: Pregled poviesti Hrvata. Zagreb 1938. M, H., str. 280.
Katić dr. L o v r e: Svoj na svome Hrvatska poviest za Arpadovaca Zagreb,1932., str. 133.
Kaznačić: Bosnia, Herzegovina c Croazia turca. Zara 1862
Kayser K.: Westmontenegro. Eine Kulturgeographiscnc Darstellunq Stuttgart 1931.
K e m p f J.: Od Save do Adrije. 2 izd Zagreb, Klein 1907
Kempski Jürgen von: Belgrad - Athen - London, Monathefte für Auswärtige Politik. Heft 5, svibanj 1941., 395 str.
Klaić Vjekoslav: Admirali ratne mornarice hrvatske g. 1358.-1413. Vjesnik Arkiva II., 1900.
Klaić Vj.: "Bosanska crkva" i Pattarcni. Matica Hrvatska 1928., 69.—82.
Klaić Vjekoslav: Bosna I. Zemljopis. Zagrcb 1878. M H str 222
Klaić Vjekoslav: Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347. Zagrcb 1897 M H str 176
Klaić Vjekoslav: Crtice iz hrvatske prošlosti. Zagreb 1928. M.H. str. 95
Klaić Vjekoslav: Crvena Hrvatska i Crvena
Karaman Ljubo: Spomenici u dalmaciji u doba hrvatske narodne dinastije i vlast Bizanta na istočnom Jadranu u to doba. (Les monuments dans la Dalmatie au temps de la dynastie nationale croate et la domination du Bysance sur la cote orientale adriatique dans ce temps). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Karić V. (prof.): Srbija. Beograd 1888. 8°, 935 str.
Karić W.: Geist und Gemüth der Serben im Königreiche Serbien. Zagreb 1887., str. 13.
Karlić dr. Petar: Hrvatski kralj Petar Krešimir. Zagreb 1926. Savremenik 5—6.
Karlić dr. Petar: »Kraljski Dalmatin« 1806.—1810. Zadar 1912. 8°, 167 str. i 2 table.
K a r a d ž i c V u k S t e f a n o v ć: Crna Gora i Boka Kotorska. Beograd 1922.
Kasasis Neocles: La Macedoine et les Roumains. Paris 1907., str. 87.
Katić dr. Lovro: Gdje se nalazi krunitbena bazilika kralja Zvonimira. Zagreb 1942. Hrv Kolo, XXIII.
Katić dr. L o v r e: Još živi svjedoci hrvatske prošlosti. Zagreb 1943. Hrv. Smotra 3 i 4
Katić dr. L o v r e: Na vratima hrvatske poviesti. Zagreb 1931.
Katić dr. L o v r e: Priegled hrvatskog narodnog života. Zagreb 1943. Croatia Sacra.

Kendi Geza i Gerlai Guillame: Du danube au Quarnero. Zürich
Kerchnave Hugo: Die alte k.u k. Militärgrenze. Wien, 1939., str. 77.
Kessler O.: Der Balkanbrand 1912. – 1913. 2 sv. Leipzig 1913. VIII. i 343 str., XII. i 475 str. s kartama i slikama
Kessler O.: Serbien. Wirtschaftliche Verhältnisse. Berlin, Gea 1910. 4⁰
Kidrič dr. Fr.: Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonove Ilirije. Rad 206 (1915.) (iz spisa bečke redarstvene pismohrane)
Kirchmayer Fr.: La caduta della republica aristocrata Raagusa. Zara 1900.

Rusija ("Hrvatsko kolo") Zagreb 1928.
Klaić Vjekoslav: Deset zapovjedi majke Hrvatske. Zagrcb 1926., str. 14.
Klaić Vjekoslav: Dva slovenska učenjaka o starijoj historiji Hrvata do 1102. godine. Zagreb 1925. Zbornik kralja Tomislava
Klaić Vj.: Herceg Hrvoje i Hvalkrstjanin. (Nastavni vjesnik XXV., 1926.- 1927.).
Klaić Vjekoslav: Hrvati i Hrvatska. Zagreb 1930.
Klaić Vjekoslav: Hrvatska plemena od XII. do XVI stoljeca. Rad akademije 130. Zagreb 1897.
Klaić Vjekoslav: Hrvatski bani za Arpadovića.

Vjesnik arkiva I., 1899.
Klaic Vjekoslav: Hrvatski bani za narodne dinastije. Vjesnik arkiva I., 1899.
Klaić Vj.: Hrvatski sabori do god. 1790. Zagreb 1925. Zbornik M. H.
Klaić Vjekoslav: Krcki knezovi Frankopani. Zagreb 1901. M. H., str. 352.
Klaić Vjekoslav: Nagađanje o hrvatskoj kraljevskoj kruni. Zagreb 1925. Nastavni vjesnik I.
Klaić Vjekoslav: Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju. Zagreb, 1925. Zbornik M.H.
Klaić Vjekoslav: Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati. Zagreb 1883., str.218.
Klaić Vjekoslav: Porieklo banske časti u Hrvata Vjesnik arkiva I, 1899.
Klaić Vjekoslav: Poviest Bosne. Zagreb 1882. M.H. str. 352
Klaić Vjekoslav: Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara. Zagreb, 1925. Zbornik kralja Tomislava.
Klaić Vjekoslav: Prirodni zemljopis Hrvatske. Zagreb 1878. M. H., str. 405
Knežević V. Milivoje: O desetgodišnjici oslobođenja i ujedinjenja. Subotica 1929., str. 80.
Knežević Laza: O Bunjevcima. Novisad 1881. Letopis M. S. (ćir.).
Kobasica Stijepo: Stjepan Radić za vreme aneksije i ratova. Beograd 1924. str. 53.
Koharić Janko: Das Ende des kroat:schen Nationalkönigtums. — Zagreb 1904.. str. 67.
Kohl: Reise nach Dalmatien. Dresden 1851.
Köhler Georg Wilhelm: Beiträge zur Ideologie der kroatischen Frage in ihrer Entwicklung bis 1918. München 1942., str. 89.
Kohn Wilhelm: Serbien. Zemlin 1894. Str. 320.
K o l b e I.: Hrvati i Jugoslavia. Zagreb 1937. Nova Evropa, str. 337.
K o l b e dr. I.: Od hrvatskog pitanja ka jugoslavenskom pitanju. Zagreb 1935. Nova Evropa, str. 383.
K o l b e I.: Uloga Bosne u Jugoslaviji, i Muslimana u Bosni. Zagreb 1939. Nova Evropa, str. 266.
K o l l a r Jan: Über die litterarische Wechselseitigkeit der slavischen Nation. 1844.
Konjhodžić Mahmud: Seljački pokret u Hrvatskoj. Zagreb 1940. (ćir.). str. 137.
Kosanović S. (Metropolit Hadži Sava): Nesuglasice o bosanskim bogumilima. (Bosanska vila VI.,1891.)
Kosić dr. Mirko: Hrvatsko pitanje i nacionalno jedinstvo. Novisad 1937. (ćir.). str. 72.
Klaić Vjekoslav: Regnum Croatiae et Dalmatiae. Vjestnik zemaljskog arhiva g. XIII., 1911., str.12.
Klaić Vjekoslav: Regnum Croatie et Dalmatiae. Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930
Klaić Vjekoslav: Život i djela Pavla Rittera Vitezovića. Zagreb 1914.
Klaić Vjekoslav: Geschichte Bosniens Leipzig 1885., str, 464
Klaić Vjekoslav: Slavonien vom X bis zum XIII. Jahrhundert. Zagreb 1882. str. 51
Klasser H. K o n r a d : Spione, Bomben und Verschwörer, Zagreb 1941.
Kleiber Max: Abseits der Touristenstrasse. Reisebilder aus Dalmatien. München 1899.
Klodić Ing. M.: Izlaz Slovenije na more i pitanje luke na Kvarneru. Zagreb, 1924.
K n e ž e v i ć A.: Carsko-turski namjestnici u Bosni i Hercegovini (godine 1463. do 1878.). 1887.
Knežević Antun: Kratka povijest kralja bosanskih. Dubrovnik 1884., str. 75.
Knežević V. Milivoje: O Buncjevcima. Subotica 1930., str. 96 + 136.
K o s s i t c h dr. M. M.: Die Südslavenfrage. Zürich 1918.. str. 206.
Kostrenčić dr. Marko: Fides publica u pravnoi istoriji Srba i Hrvata do kraja 15.veka Beograd 1930.,str. 159 (ćir.).
Kostrenčić dr. Marko: Hrvatska pravna poviest. Zagreb
Kostrenčić Marko: Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova (Die Entstehung der Städte in mittelalterlichen Da-matien). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Köster dr. Adolf: Mit den Bulgaren. München 1916., 144 str.
Koetschet dr. I.: Omer paša. Sarajevo 1909.
Koetschet M. dr. Jos.: Aus Bosniens letzter Türkenzeit. Wien i Leipzig 1905.
Koetschet J.: Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens und seine Nachfolger. Sarajevo 1909. 8^0, Daniel A. Kajon.
Komlossy Franz Edler von: Das Rechtsverhaltnis Bosniens und der Herzegowina zu Ungarn. Budapest 1909.
Koprivčević Josip: O emigraciji katolika iz Bosne. Sarajevo 1940. Kalendar "Napredak".
Korsky Ivo: Državopravni položaj Hrvatske. Zagreb 1938. Almanah hrvatskih sveučilištaraca.
Korsky dr. Ivo: Hrvati i Srbi. Zagreb 1943., str. 80.
Kosier St. Ljubomir: Bosna i Hercegovina. Zagreb. Str. 494 (ćir.).
Kosier St. Ljubomir: Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj. Zagreb 1939., str. 406.

K o v a č Karl dr.: Die diplomatische Geheimschrift der Republik Ragasa. Mitt. des Inst. f. osterr. Gesch. 34 (1913.), 125 f.
Kovačević B.: "Bogomili" crkva bosanska. (Srpski knjiž. glasnik. N. S. LIV.,1938.).
Kovačević dr. Božidar: Srpski udeo u bugarskoj kulturi. Beograd 1940. Srpski književni glasnik
Kovačević Ljubomir (prof. i prijašnji ministar prosvjete) i Jovanović Ljubomir (prof.): Istorija srpskoga naroda za srednje škole u kraljevini Srbiji. Beograd 1890., 2 sv., size do konca XV. stoljeća.
Istorija srpskog naroda. Beograd (S. K. Z.) 1893., 2. sv., do XII., stoljeća
KovacevicLj.:Ipo treći put: Kralj Vukašin nije ubio cara Uroša. Beograd 1886. (ćir.).
Kovačević Lj.: Srbi u Hrvatskoj i veleizdajnička parnica. 1909. (ćir.).
Kovačević dr. Milan: Die Kroaten kommen. Leipzig 1916., str. 80.
Kovačević N.: Put do trializma. Zagreb 1911., str. 40.
Kovačević Tomo: Opis Bosne i Hercegovine. Beograd 1879., str. 130 (ćir.).
Kovačić Fran (Maribor): Pomen Tomislavovega kraljevstva za Slovence. Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930.
Kovačić Josip: Hrvatska prije hiljadu godina pa do danas. Zaoreb 1926., str. 72.
Kovačić Matija: Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Drzavi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne drzave. Zagreb 1942., str. 122.
Kovačić Matija: Greultaten und Verwüstungen der Aufrührer im Unabhängigen Staat Kroatien in den ersten Lebensmonaten des kroatischen Nationalstaates. Zagreb 1942., str. 144.
Kovačić Matija: Gli atti bestiali e le devastizioni dkl rinnegati nello stato indipendente di Croazia nei primi mesi della vita di guesto. Zagreb 1942.. str. 133.
Kowacz S.: Dic Vcrgangenheit Petervardeins. 1890.
K r a j a č : Dvije političke sinteze. Hrv. Revija 1938.. 11., 561.— 8.
K r a j a č Ivan: Gospodarsko približenje Monarhije i Njemačke te položaj Hrvatske. Jaska 1918., str. 100.
Krajac d r. Ivan: O naravi našeg jadranskog geopolitičkog područja. Zagreb. 1929. Književnik br. 9.
K r a j i n o v i ć P.: Srpska crkva na Lici 1400— 1708. 1892. (ćir.).
Kranjčević Stjepan: Ante Radić. Zagreb 1940., str. 32
Krauss dr. Friedrich:Sitte und Brauch der Südslaven. Wien 1885., str.681
Krebs N.: Die Häfen der Adria (Meereskunde 57), Berlin 1911.
K r e b s N.: Die Halbinsel Istrien. Geographische Abhandlungen. Leipzig 1907.
K r e b s N.: Oesterreichs Küstensaum, Berlin 1915. Zeitschrift der Ges. f. Erdkunde
Krek Ivan: Les Slovenes. Paris 1917.
Krekić Bogdan; Kroz Srbiju i Rumuniju sa austrijskom vojskom. Sarajevo 1919., str. 112
Kreutzbruck v. Lilienfeld: Militärgeographische Studien über die Kriegsschauplätze auf de Balkanhalbinsel. Gotha, Perthes 1912., 8^0
Krištof d r. M i l a n : Program i istočni Srijem. Hrvatska Misao 1903, br. 2.
Krišković dr. Vinko: Dokle smo došli. Zagreb 1925., str. 35.
Krišković d r. V i n k o : Dr. Hinko Hinković i istina. Zagreb 1905., str. 153.
K r m p o t i ć M. D.: Croatia, Bosnia and Herzegovina and the Serbian claims. Kansas City 1916., str 32.
Krnjević d r. Juraj: Deset godina hrvatske politike. Hrv. Revija 1929.
Krnjević d r. Juraj: Hrvatski seljački pokret u domovini i u svietu. Zagreb 1940. Božićnica.
Krnjević d r. Juraj: Mandati narodnog predstavništva. Zagreb 1919. Jug. Njiva br. 36.
Krnjević d r. Juraj: Parlamentarizam i sovjetski sistem. zagreb 1920. Jug. Njiva br. 7
K r o n e s : Josef Frh. v. Simbschen and die Steliung Oesterreichs zur serbischen Frage. 1807 .-10. (Archiv fiir osterr. Geschichte LXXVI.).
Kršnjavi d r. Izidor: Dalmatiens und Bosniens staatsrechtliche Zukunft. Wien 1906.
Kršnjavi d r. I.: Dalmatiens und Kroatiens staatrechtliche Zukunft. Österr.Rundschau VIII. Heft 102.— 103. (Okt. 1906.).
Kršnjavi dr. Izidor: Das staatsrechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn. Wien 1907.
Kršnjavi d r. Izidor: Die politischen Verhältnisse Kroatiens. Wien 1906.
Kršnjavi d r. Izidor: Ein Nachwort zu den Studien der Historia Salonitana.
Kršnjavi dr. Izidor: Scotus Viator über Kroatien. Eine Entgegnung. Wien. Kršnjavi dr. Izidor: Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiacon in Spalato. Zagreb 1900.
Krulj d r. Uroš: O rasama balkanskog poluotoka. Srpski Književni Glasnik 1925. XIV.. str. 109.
Krulj d r. Uroš: Politika i rasa. Sarajevo 1925.. str. 84 (ćir.).
Krulj d r. Uroš: Senatski govori. Beograd 1934. (ćir.). K u č e r a F. V.: Das Heldenland Montenegro in der Geschichte. Berlin

1912.. 8⁰. 79 str.
Kukuljević-Sakcinski I.: Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari. Zagreb 1863., str. 112.
Kukuljević-Sakcinski I.: Hrvati za nasljednoga rata. Jug. akademija, Rad. 38 Zagreb 1877.
Kukuljević-Sakcinski I.: Panonija Rimska. Jug. akademija. Rad. 33. Zagreb 1873.
Kukuljević Ivan: Primanje hrvatskih spisa u Budim Pešti 1849.— 1851. Zagreb 1885.. str. 47.
Kukuljević-Sakcinski I.: Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv Ivana u Hrvatskoj. Jug. akademija. Rad. 81., 82. Zagreb 1886.
Kukuljević-Sakcinski I.: Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune 1. Simeun prvi carbugarski (sa 3 table van teksta). Jug. akademija. Rad. 57. Zagreb 1881.
Kukuljević-Sakcinski I.: Prvovjenčani vladaoci Bugara. Hrvata i Srba i njihove krune: 2. Tomislav prvi kralj hrvatski (sa 1 tablom van teksta). Jug. akademija, Rad. 58. Zagreb 1881.
Kukuljević-Sakcinski I.: .:Prvovjenčani vladaoci Bugara. Hrvata i Srbai i njihove krune: 3. Stjepan Nemanjič prvovjenčani kralj srbski (sa 3 table van teksta). Jug. akademija. Rad. 59. Zagreb 1881.
Kukuljević-Sakcinski I.: Zakonski odnošaji Hrvatske, Dalmacije i Slavonije prema Austriji i Ugarskoj. Zagreb1865, str. 19.
Kukuljević Ivan: Jura regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae. Zagreb, 1861., 6 svezaka.
Kukuljević Ivan: Bericht über einen Ausflug nach Dalmatien im Spätherbst des Jahres 1854. Zagreb 1855.
Kulakovskij Julian: Istoria Vizantii I. (395—518.). Kiev 1910. 2 izd.1913. lex 8°, 552 str. II. sv. (518.—602.) Kiev 1912. X i 512 str. III. sv. (602.-717.) Kiev 1915. XIV. i 431 str., 1 karta i sljke.
KumičićEvgenij:P. Zrinski i Fr. K. Frankopan i njihovi klevetnici. Zagreb 1899.
K u h n e : Geux dont on ignore le martyre (Les Tougoslaves et la guerre). Ge-neve, Kundig, 1917.
Kühn Hans: Die Besiedlung von Kula und Poreč auf der Kameralschaft Kutjevo mit Einwanderern aus dem deutschen Reich in den Jahren 1785.—1787. Zagreb 1936., str. 79.
Kühne dr. Victor: La Macedoine, pretentions bulgares. Geneve.
K u r e l a c F .: Izvještaj o putovanju u Dalmaciju g.1867. Jug. akademija. Rad. 12. Zagreb 1870.
K u r e la c F.: Vlaške reči u jeziku našem. Jug. akademija, Rad. 20. Zagreb 1872.
Kurtović Šukrija: O nacionalizovanju muslimana. Sarajevo 1914., str. 54, (ćir.)
K u š e v i ć: De municipalibus juribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1830., str. 88.
Kutschbach Albin: Der Brandherd Europas. 50 Jahre Balkanerinnerungen Leipzig 1929.
Kutschbach A.: Der Schlussakt im Balkandrama. Leipzig-Naunhof 1912., 8°.
Kutschbach A.: Die Serben im Balkankrieg 1912. – 1913. und im Kriege gegen die Bulgaren. Sa slikama i kartama, Stuttgart, Franckh 1913., gr. 8⁰, 150 str.
Kutschbach: Die türkische Revolution im Juli 1908. Halle a. S. 1909- 8⁰
K u z m i ć M a r t i n : Poviestne crtice, Gothomania. Zagreb 1930. - Nastavni vjestnik
Kvaternik Eugenij: Istočno pitanje i Hrvati. Zagreb 1868. I., str. 151., II. str 192
Kvaternik Eugenij: Politička razmatranja na raskrižju hrvatskog naroda. I. Zagreb, 1861., str 78.
Kvaternik Evgenij: Rieč u zgodno vrieme. Zagreb 1870., str. 42
Kvaternik Eugen: Das historisch diplomatische Verhältnis des Königreichs Kroatien zu der ungarischen St. Stephan Krone. Zagreb 1861., str. 232
Kvaternik Eugen: Was ist die Wahrheit? Agram 1861.. str. 281.
Kvaternik Eugen: La Croatie et la confederatioa italienne. Paris 1859.
Labbe Paul: Leffort serbe. Paris,
Laboulage Edouard: Etudes contemporaines sur l'Allemagne et les pays slaves. Paris 1868
Lakatoche Joso: La Yougislavie. Lyon 1925. str. 88.
Lakatoš Josip: Među «veleizdajnicima» Zagreb 1910., str. 213.
Lakatoš Josip: Narodna statistika. Zagreb 1914.
Lalici Stefano: Dalmasia italiana — poesia. Nice 1930.
Laloy L.: L'Anthropogeographie de l'Herzegovine, u »La Geographie» od 15. 8. 1904.
Lamouche Leon Capt. du genie: La Bulgarie dans le passe et le présent. Pariš 1892., exl. 8°.
Landemont C. de: L'elan d'un peuple. La Bulgarie jusq'au traite de Londres 1861. – 1913. Paris. Plon Nourrit & Cie. 1914. 8°.
Langer: Serbien unter de keiserlichen Regierung 1717. 1739. 1899. (Mitteilungen Ratnog Arhiva)
Lanović Mihajlo: Ustavno pravo hrvatske narodne države. Rad 265. (1938.) pag. 167.-242. Rad 266. (1939.), pag 77. – 168.
Lanux (P. d e): La Vougoslavie. Paris. Payot et

Cie, 1915.
Lanza Francesco: Dell'antico palazzo di Diocleziano in Spalato. Trieste 1855.
Laszowski E.: Prilozi za poviest bosanskih porodica. Vjesnik arkiva XIX. Zagreb 1917.
Laszowski E. i Deželić dr. V.: Prilozi k ratnoj poviesti Hrvata. Vjesnik arkiva XIX. Zagreb 1917.
L a t k o v i ć Radovan: Opravdanje hrvatskog nacionalizma. Zagreb 1938. Almanah hrv. sveučilištaraca.
Laurent O. : La guerre en Bulgarie et en Turquie. Paris, Maloine, 1914., 8°.
L a v a l l e e Joseph: Voyage pittoresque et historique en Istrie et Dalmatie. Paris an X
Laveleye E. v.: Die Balkanländer. Leipzig 1888. I. sv., 399 str., II. sv.r 377 str.
Laveleye E. de.: Le peninsule des Balkans?
Lavrov P. A.:Aneksi Bosnii i Hercegovini i otrošenie k nej slavanstva. S. Peterburg 1909., IV. i 140 str. (Prilog lista "Slavjanski Mir").
Lavrov P. A.: Slovenskij vopros. Petrograd 1917.
Lazar V.: Die Südrumänen der Türkei ung der angrenzenden Länder. Bucarest. Jonescu 1910.
Lazarević Branko: Jugoslavenski dokumenti. Zagreb 1919., str. 72.
Lazarević Branko: Tri najveće jugoslovenske vrednosti, Beograd 1930., str. 74 (dr.).
Lazarević Branko: Za ujedinjenje. Pittsburgh 1919., str. 187 (ćir.).
Lazarević L.: Pokušenije o poreklu kraljevstva Serbije. Novi Sad 1831. Letopis M. S. (ćir.).
Lazarovich-Hrebelianovich: Prince and Princess. The Servian people, their past glory and their destiny. New York 1910., 2 voll.. sa slikama i kartama
L a z i ć Sima Lukin: Kratka povjesnica Srba. Zagreb 1894., str. 176.
L a z i c Sima Lukin: Srbin od Srbina. Zagreb 1895., str. 112 (ćir.).
Lector: Istočni obredi i sveta stolica. Zagreb 1896. Baikan, sv. I.
Leger Louis: Cyrille et Methode. Paris 1868.
Leger Louis: Histoire de l'Autriche-Hongrie. Paris.
Leger Louis: La liquidation de l'Autriche-Hongrie. Alcan, Paris 1916.
Leger L.: La race Slave. Paris 1915.
Leger Louis: Serbes, Croates et Bulgares. Paris 1913.
Leiffen R.G.D.: The guardians of the Gate. Historical lectures on the Serbs. Oxford 1918., str. 299.
Lendl E.: Das Deutschtum in der Ilowascnke. Wien 1931.
Lenel W.: Die Entstchung dcr Vorherrschaft Venedigs an der Adria. 1897.
Lenormand: Turcs et Montenegrins
kenzl^ifrlo^L'autocefalla della
Lenzi Furio: L'autocefalia della chiesa di Salona 1912.Dalla Rivista di Studi religiosi (svibanj - lipanj 1912.).
L e o v a c O.: Bogomili u Bosni i Hercegovini (Glasnik jugosl. prof. društva Beograd XVIII 1937.)
Lessen L.: Kreutz und quer duech den Balkan. Berlin, Singer 1914., 8°.
Lešić Anton: Das Entstehen der Militärgrenze. Zagreb 1914., str. 63.
Levasseur: La Dalmatie. Paris 1861.
Leyerer prof. C.: Das Rechnungsbuch "degli merchardanti della zecha" in Ragusa 1422. Brno 1914.
Leyerer prof. C.: Die Handlungsbücher der Republik Ragusa. Trst 1907.
Leyerer prof. C.: Zwei Briefe der Compagnia Nicholo e Lucha de Caboga aus Ragusa (1426.— 1433.). Brünn 1912.
Lichtträger Florian: (dr. Ivo Pilar) Immer wieder Serbien. Berlin 1933.
Liebert E.: Aus dem nordalbanischen Hochgebirge. Sarajevo, 1909., 8°. D. A. Kajon
Lindau: Dalmatien und Montenegro. Leipzig 1849.
Lingg E.: Die staatsrechtiliche Stellung Bosniens und der Herzegovina, u Archiv für öffentliches Recht 1889., str. 480.
Littman Leo: Das Europäische Friedensproblem u. der Balkan. München-Leipzig 1913. Lochmuller W.: Unsere Zukunft liegt auf dem Balkan! Leipzig, Volger 1913. 8°.
L o i s e a u : Revanš Balkana. Beograd (ćir.).
Loiseau Charles: L'Equilibre adriatique, le Balkan slave et la crise autrichienne. Paris 1898.
Lončarević Dušan A.: Jugoslaviens Entstehung. Zürich-Leipzig 1929.
Lopašic Radoslav: Bihać i bihaćka krajina. Zagreb 1890. M. H., str. 312.
Lopašić Radoslav: Dva hrvatska junaka. Zagreb 1888. M. H.. str. 167.
L o p a š i ć R.: Grad Cetin. Zagreb 1867. Knjizevnik III.
Lopašić Radoslav: Karlovac. Zagreb 1879. M. H., str. 243.
Lopašić Rdaoslav: Oko Kupe i Korane. Zagreb 1895. M. H., str. 328.
Lopičić L. Stevo: Cetinjska bombaška afera u vezi sa zagrebačkim procesom. Beograd 1927.

Lorin Henri: L'heroique Serbie. Paris
Lorković dr. Ivan: Preobrazba monarkije i Hrvatska. ~ Zagreb 1908. Zvono
Lorković Ivan: Veliko djelo. Prag 1897. Novo doba br. 3./4.
Lorković dr. Ivo: Za narodno ujedinjenje. Govor u saboru dne 8.VII.1918. Zagreb 1918.. str. 40.
Lorković dr. Mladen: Brojčani razvoj Hrvata kroz devet desetljeća. Hrv. Revija 1938., str. 247., 367., 482., 544.; 1939. str. 80., 134., 425.
Lorković dr. Mladen: Narod i zemlja Hrvata. Zagreb 1939. M. H.. str. 244.
Lorković dr. Mladen: Poviestna sviest u Hrvata. Hrv. Revija, str. 281.
Lorković dr. Mladen: Stvaranje države SHS pred mirovnom konferencijm u Parizu. Hrv. Revija 1938.. str. 29., 83., 140., 199.
Loesch Karl i Mühlmann Wilhelm: Die Völker und Rassen Südosteuropas. Berlin, Amsterdam, Prag, Wien 1943.
Lovčević St.: Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću, knj. L, od 1848. do 1858. Srpska kr. akademija, knj. XXI., Beograd 1931. 8°, XXXII., 414 sa 3 slike i 1 faksimilom (ćir.).
Lovčević St.: Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću, knj. II.. od 1859. do 1874 Srpska kr. akademija knj. XXII.. Beograd 1931. 8°, XVI.. 381 (ćir.).
Löwenthal J.: Geschichte der Stadt Triest. Triest 1859.
Luburić Andrija: Kapitulacija Crne Gore. Dokumenti. Beograd 1938., str. 154.
Lukas Filip prof.: Bosna i Hercegovina prema geografskom smještaju. Zagreb 1908. Zvono.
Lukas Filip: Česi prema borbi Hrvata za samoodređenje. Prilog Hrvatske Revije za srpanj 1939.
Lukas Filip: Geografija kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagreb 1922.
Lukas P.: Geografijska osnovica hrvatskoga naroda. Zagreb 1925, Zbornik M. H.
Lukas Filip: Hrvatska narodna individualnost. Zagreb 1936. Omladina br. 6.
Lukas Filip: Hrvatska narodna samobitnost I., Mala knj. M. H. — Zagreb 1938.
Lukas Filip: Hrvatstvo Gundulićeva Dubrovnika. Zagreb 1938. Omladina br. 4.
Lukas Filip: Masaryk prema Hrvatima. H. R. 1938., 11., 574.-582.
Lukas Filip: Naš narodni problem s geopolitičkog gledišta. Hrv. Revija 1929.
Lukas Filip: Pavlinović o Bosni. Zagreb 1941. Hrv. Kolo XXII.
Lukas Filip: Rasporedaj stanovništva u Dalmaciji prema prirodnim gospodarskim prilikama.
Lukas Filip: Strossmayer i Hrvatstvo. Zagreb 1926., str. 30.
Lukas Filip: Za hrvatsku kulturnu cjelovitost. Hrv. Revija 1937., str. 57.
Lukinich von Emerich: Preussische Werbung in Ungarn und Kroatien 1722. — 1740. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Luković Stevan: Podatci za istoriju rata na Drini g.1876. Beograd 1903.. str. 56 (ćir.).
Lupis-Vukić I. F.: Naš državni (srpsko - hrvatski) problem. Zagreb 1936. Nova Evropa, str. 43.
L u x J o s. A u g.: Dalmatien, das Land der Vergangenheit und derZukunft Oesterr. Rundschau 1910. Heft 1. -3.
Lux Jos. Aug.: Dalmatien, die österreichische Riviera. Frankfurt a. M. 1912.
L u b e c k K.: Die orthodoxe serbische Kirche in Dalraatien. Hist, polit. Blatter 148 (1911.)
Ljubić dr. Josip: Narodna zastva ujedinjenih Hrvata i Srba. Dubrovnik 1902.
Ljubić dr. Josip: Poziv Dalmacije. Split 1902.
Ljubić dr. Josip: Prvo poglavlje balkanske misli. Zadar 1896.
Ljubić Peroslav: Sećanje iz prošlosti. Osijek 1927., str. 64.
Ljubić Š.: Predaje Jadranske. O Diomedu ilirskom. Zagreb 1867. Knjizevnik III.
Ljubić Š.: Vladanje mletačko na Rieci Izvještaj riečke gimnazije 1864.
Macchio Karl: Wahrheit! Fürst Bülow und ich in Rom 1914-15. Wien 1931.
Macdonald J.: Czar Ferdinand and his people. London, Jack 1913. S°
Mach Richard von: Aus bewegter Balkanzeit. Erinnerungen (1879. bis 1918.). 1928.
Mach Richard von: Beilage zur Ethnographie der Balkan-Halbinsel. Petermann Mitth. 1899.
Mach R. von: Briefe aus dem Balkankriege 1912. - 1913., Berlin 1913.,VII., 144 str. (slike i karte).
Maček dr. Vladko: Bit hrvatskog seljačkog pokreta. Zagreb 1938. (Iz Obzorove "Spomen-knjige").
Maček dr. Vladko: Govori (Voda govori). Zagreb 1936.
Maček dr. Vladko: Pismo božjem svećeniku Korošcu. Zagreb 1936. Evolucija, sv. 2—3.
Madirazza F.: Storia e costituzione dei comuni dalmati. Spalato 1911.. 583 str.
Madžarov: Diplomatičeska podgotovka na našite vojni. (Sofija 1932.)
Magdalenić Svet.: Slike iz naših ratova s Turcima i Bugarima 1876. 1877.— 1878. i 1885.—1886. I Rat s Turcima 1876 g. Beograd

1911., 220 str.
Maixner Rudolf: Andrija Torkvat Brlić emissaire du ban Jelačić en France. Zagreb 1939., str. 49.
Maixner dr. R.: Charles Nodier i Ilirija. Jug. akademija. Rad 229. Zagreb 1924.
Maixner Rudolph: Charles Nodier et l'Illyrie. u Revue des Etudes Slaves IV., 1924.
Maixner Rudolph: Hyppolite Desprez et le mouvement illyrien en Croatie Zagreb 1940. Annales de l'institut francais de Zagreb, br. 13.
M a i x n e r R.: La Croatie vue par Victor Tissot. Zagreb 1939. Annales de l'institut francais de Zagreb, br. 11.
Maixner Rudolf: Le comte Edgar de Corberon. Zagreb 1939. Annales de l'institut francais de Zagreb, 5-6.
Maixner Rudolf: Le comte Janko Drašković et la France. Zagreb 1938. Annales de l'institut francais de Zagreb
M a j k o v: Istorija srpskog naroda. Biograd 1876., str. 347 (ćir.).
Makanec Alfred: Veze bana Jelačića s Bosnom. Kalendar »Napredak« 1933.
Makanec dr. Julije: O tragediji i kultu Zrinskih i Frankopana. Hrv. Revija 1937„ str. 225,
Makanec Julije dr.: Razmišljanja o hrvatskom preporodu. Hrv. Revija 1938. , str. 1.
Makanec dr. Julije: Starčević i Strossmayer na saboru 1861. Hrv. Revia 1935., str. 449.
M a k u s e v V.: Istoričeskia raziskania o slavanah v Albaniii v srednie veka. Warszawa 1877., 8°, 153 str.
Mal Josip: Okrog Ilirizma (Über Illyrismus), Zagreb 1929.. Šišićev zbornik
Mal dr. J o s i p: Uskočke seobe i slovenačke pokrajine. Srpska kr, akademiia, knj. 18. Srp. etn. zvornik, XXX. Ljubljana 1924. 8°. 216 (ćir.).
Mamontov N.: S bolgarskimi Voiskami ot Balkana do Čataldža. Moskva 1913.
M a m u z i ć dr. I.: Ilirizam i Srbi. Jug. akademija, Rad 247. Zagreb 1933.
Mandić dr.Mihovil: Poviest okupacije Bosne. i Hercegovine 1878. Zagreb 1910, M. H., str. 100.
Mandić dr.Mihovil: Vezirski grad Travnik. Zagreb 1931. M. H., str. 79.
Mandl L.: Oesterreich-Ungam und Serbien. Wien. Reiser 1911. 8°
M a n d l L.: Oesterreich-Ungam und Serbien nach dem Balkankriege. Wien, Peries 1912. 8°
Manic Tito Marko: Dolinom Neretve kroz poviest i sadašnjost. Zagreb, 1944. Hrvatski godišnjak. Manoilovitch Gabriel: Le millenaire de l'ancien royaume croate. Zagreb, 1925., Zbornik kralja Tomislava.
Mantegazza V.: L'Albanie. Paris 1912. 16°, 277 str., 17 tabla, 4 karte.
Mantegazza V.: Al Montenegro. Note e impressioni. Firenze 1896.
Mantegazza V.: L'Aibania. Roma, Bontempelli 1912. 8°
Maranelli dott. Carlo: Sui rapporti economici con l'altra sponda dell'Adriatico (Dalmazia - Bosnia - Erzegovina - Montenegro - Albania), u Giornale de VI. Congresso geografico Italiano 1907.
M a r b e a u E.: La Bosnie depuis l'occupation austro-hongroise.
Marchand Rene: Un livre noir. 3 knjige. Paris 1922.-27.
Marco (Simić Božin): Nikola Hartvig (spoljna politika Srbije pred svetski rat). (»Nova Evropas. sv. XVII., br. 8, 1928.)
Marco (Božin Simić): Nikola Hartvig i Srbija (povodom diskusije o svjetskom ratu). Nova Evropa, svezak XXVI., br. 6, 1933.
Marco (Božin Simić): Pripremanje 29. maja 1903. »Nova Evropa«, sv. XV., br. 12., 1927.
M a r c o t t i G.: L'adriatico orientaie da Venezia a Corfo. Firenze 1899.
Marczali Henri: Les relations de la Dalmatie et de la Hongrie du XI au XIII siecle. Paris 1899.
Marčić Lucijan: Antropogeografska ispitivanja po severodalmatinskim ostrvima (Rab. Pag i Vir). Srpska kr. akademija, knj. 23. Srp. etnogr. zbornik, XXXVIII. Beograd 1926. (ćir.).
Marčić Lucijan: Zadarska i Šibenička ostrva. Srpska kr. akademija, knj. 26. Srp. etn. zbornik, XLVI. Beograd 1930. (ćir.).
Maretić Tomislav: Prvi spljetski sabor i glagoljica. Zagreb 1925. Zbornik kralja Tomislava
Marge Pierre: Voyage en Dalmatie, Bosnie-Herzegovine et Montenegro. Paris 1912., str. 372 Margilomanu: Note politice 1897 — 1924. 5 vol. Bucarest 1927.
Marjanović Milan: Fragmenti
Marjanović Milan: Hrvati i Talijani. Dubrovnik 1903., str. 24. Pretiskano iz Crvene Hrvatske.
Marjanović Milan: Hrvatska pisma. Beograd 1912. Srpski književni Glasnik
Marjanović Milan: Hrvatski pokret I. Dubrovoik 1903., str. 120. II. Dubrovnik 1904.. str. 132. Marjanović Milan: Kako je u Hrvatskoj?
Marjanović Milan: Narod koji nastaje, Rieka 1913.
Marjanović Milan: Obnova naroda. Predavanja

i članci. Zagreb 1919.
Marjanović Milan: Savremena Hrvatska. Beograd 1913. SKZ, str. 360.
Marjanović Milan: Stjepan Radić. Beograd 1937.. str. 178.
Marković dr. Ivan: Dukljansko-barska metropolija. — Zagreb 1902. 8°. XI-222 str.
Marković O. Ivan: Papino Poglavarstv u crkvi u prvih osam viekova. Zagreb 1883.
Marković dr. Ivan: Slaveni i pape. Zagreb 1904.
Marković dr. Ivan(Franziskaner): Montenegro und sein Herrscherhaus. Berlin, Cronbach 1906. 8°, X i 86 str.
Markovitch I. T.: La Macedoine et les Macedoniens. articles des M. M. Wendel. Rizoff, Sv. Tomitch. Corfou 1918., str. 121.
Marković Gliša: Spomenik na aneksiju, Bosne i Hercegovine. Beograd 1910., str. 38 (ćir.}.
Marković dr. Lazar: Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje. Beograd, 1935., str. 372
Marković Petar: Brojno opadanje Srba i Hrvata u Hrvatskoj i Slavoniji. Novisad 1902. Letopis M. S., 216.
Marković Stevo: Seobe Srba I. i II. dio. Sarajevo 1927., ćir.. I. 136, II. 119.
Marković Vasilije: Odnosi Dubrovčana sa Srbijom. Novisad 1907. Letopis M. S., 244.
Marković V.: Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjevekovnoj Srbiji. Sr.-Karlovci 1920.
Marmier Xavier: De l'Est a l'Ouest. Paris 1867.
Marmont: Memoires du Marechal due de Raguse. Paris 1857.
Maršičanin K. Božo: Tajne dvora Obrenovića. Beograd, str 165.
Martć fra Grga: Zapamćenja (1829.—1878.). Zagreb 1906., str. 119.
Martini A.: Il Montenegro. Torino 1897.
Martinov E. J.: Srbi a ratu sa carem Ferdinandom. Beograd 1913., str. 108 (ćir.).
März Josef: Die Adriafrage. Berlin 1933.
März Josef: Gestaltwandel des Südostens. Berlin J942-, str. 366.
März Josef: Jugoslawien, Probleme aus Raum, Volk und Wirtschaft. Berlin 1938.
Masaryk T.i G.: Rusija i Europa. Zagreb 1923., str. 312.
Masaryk T.i G.: Der Agramer Hochverratsprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina. Wien, 1909., str. 128.
Masaryk T.i G.: Vasić-Forgach-Achrenthal. Prag 1911., str. 78.
Maslać N.: Eugen IV i južni Slaveni. Zagreb 1931., "Život" br. I
Maslać Nikola: Hrvatski knezovi Frankopani prema katoličkoj Crkvi. Zagreb 1930. »Život«. br. 4.
Maslać Nikola: Kalikst III. brani slobodu naših zemaija. Zagreb 1931. »Život«, br. 10.
Maslać N.: Nikola V. i Hrvati. Zagreb J931. »Život«, br. 6.
Matanić dr. Niko: Dr. Antun Radić — njegove misli i njegovo značenje. Zagreb 1940.
Matasović dr. Josip: Do Ozore, Bojni pohod brodskih graničara. Zagreb 1919, str. 82.
Matasović J.: Rerum bogomilicarum scriptores novi aevi antiquiores. (Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta III., 3, 1937.)
Matasović J.: Tri humanista o Patarenima. (Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta I., 1930.)
Matijević dr. Ante: Uloga katoličkoga svećenstva u jugosiavenskom pokretu. Makarska 1931. Nova Revija, br. I.
Matijević Nikola: Lički grudobran. Zagreb 1940.
Matković dr. Petar: Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Zagreb 1873., str. 160.
Matković dr. Petar: Kroatien-Slavonien nach seinen physischen uod geistigen Verhältnissen. Agram 1873., str. 111.
Mati Josef: Die »Grenzboten« und die Slavenfrage. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung Mitteleuropas. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Maton: Histoire du Montenegro.
Maur Gilbert in der: Die Iugoslawen einst und jetzt. 2 sv., 1936.
Maur Gilbert in der: Der Weg zur Nation. Leipzig- Wien 1936-38.
Maury E.: Aux portes de l'orient. Paris 1896.
Mayer A.: J. Rus. Kralji dinastije Svlevladicćev. Lingvistički prikaz. Zagreb 1932. Nastavni vjestnik, 1—3.
Mayer Antun: Staroilirske studije. Zagreb 1932/33. Nastavni vjesnik.
Mave Giovanni: La letteratura croata in rapporto alla litteratura italiana. Roma 1942.
Mayer E.: Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen. 1903.
Mayer: Italiens Politik auf dem Balkan und in der Levante. Die Grenzboten. LXXIV (Berlin 1915.) Nr. 16.
Mayer dr. Milan: Die Landwirtschaft des Königreiches Kroatien und Slavonien. Leipzig 1908., str. 167.
Mayer Rizzioli Elisa: Fiume e Dalmazia Descrizione storico geografica. Milano 1922.

M a y r: Der italienische Irredentismus. Innsbruck 1916.
M a y r, Dr. H e i n r i c h (k. u. k. Bezirkskommisär ins Spalato) Das dalamtinische Kolonat. Wien, Staatsdruckerei 1911.. 8°, 30 str.
Mazher Osman paša: Veliki veziri iz naših krajeva. Sarajevo 1895. Nada.
Mazzini G.: Visioni d'avennire. Milano 1915.
Mazzura dr. Lav: Poslije izbora za dalmatinski sabor. Hrv. Misao 1902:. br, 1, 2, 3.
Mazzura dr. Šime: Iz nedavne naše prošlosti. Zagreb 1913. Savremenik 1913., br. 11.
Mazzura dr. Šime - Derenčin dr. M a r i j a n: Programi oporbenih stranaka u Hrvatskoj. Zagreb 1894.. str. 68.
Mažuranić Ivan: Hrvati Madjarom. Karlovac 1848., str. 20.
Medaković M.: Povesnica Crne Gore. 1850. (ćir.).
Mehemed Emin Eff.: Die Balkankrisis in völkerpsychologischer Beleuchtung. Leipzig, Gracklauer 1912. 8°
Menini Giulio: Passione adriatica Ricordi di Dalmazia 1918/20. Bologna 1925.
M e s i ć N.: Hrvati na izmaku XV i us početku XVI. vieka. Zagreb 1864. Književnik I.; 1865. Književnik II.
Meyer Alfred: Der Balkankrieg 1912.— 1913. Berlin 1913.— 1914. 8°. 5 diela s kartama.
Meyer H.: Der Batkaokrieg 1912— 1913 und seine Lehren. München 1913. IV. 33 str.
Meyer J.: Aus den Balkankriegen. Plewna bis Tschataldscha. Zürich 1913., 67 str. s kartama
Michel Paul-Henry: Les origines de l'intervention italienne d'apres les documents secrets de l'entente. u Revue d'historie de la guerre mondiale III. Paris 1925.
M i g l i o r i n i E l i o: Il Montenegro. Roma 1942., 28 str.
M i g l i o r i n i E l i o: La provincia di Lublana. Roma 1942., str. 78.
Mihačevic fra Lovro: Po Albaniji. Zagreb 1911. M. H.. str. 141.
Mihaldžić Stevan: Baranja od najstarijih vremena do danas. Novisad
Mijatović Čedomil: Despot Đurad Vranković. Beograd 1880. 2 sv.
Mijatovitch. C.: Servia and the Servians. London 1908. 8°. 306 str.
Mijušković Dr. Dragiša: Oto Dubislav .plem. Pirh: Putovanje po Srbiji u godini 1829. Beograd 1898. 8°. X. 247 (sa slikom) (ćir.)
Mikašinović Božidar: da li postoji aneksija Bosne i Hercegovine za narod. Beograd 1911., str. 27 (ćir.).
Mikašinović Božidar: Srbija u imovnom pogledu prije, za vrijeme i poslije svjetskog rata 1914. – 1918. Ženeva 1918., str. 169 (ćir.).
Miklošich F.: Die serbischen Dynasten Crnojević. 1886.
M i k o v i ć D.: Srpsko pravcslavno bokokotorsko vladičanstvo. 1898. (ćir.).
Miladinović M.: Istorija Srema. 1903. (ćir.).
Milaković Dimitrije: Poviest Crne Gore.
Milakovi Demetrio: Storia del Montenegro. Dubrovnik 1877., str. 246.
Milan, kralj S r b i j e: Memoiren. Zürich 1902.
Milaš Nikodem: Pravoslavna Dalmacija. Novisad !901., str. 603.
M i l a š N.: Spisi o istoriji pravoslavne crkve u dalmatinsko istarskim vladičanstvu od 15-19 vijeka. I. 1899. (ćir.)
Milaš Nikodim: Ston u srednjim vijekovima. Dubrovnik 1914.
M i l č e t i ć Ivan: Ime i ideja ilirska za Ljudevita Gaja u Hrvatskoj. Zagreb, 1874. Almanak »Velebit«
M i l č e t i ć I.: Jesu li nasi kajkavci Hrvati? Govore li hrvatski? Zagreb 1880. Vienac.
Milčetić Ivan: Spljet i njegova okolica. Zagreb 1876. Zabavnik Hrvatski dom
Milekić Jovan: Pokret bosanskih muslimana 1814. Zagreb 1917.
Milenkovic M.: Rat 1912. 2 knjige. Beograd (ćir.).
Miletic Ivan: Hrvati od Gaja do godine 1858. Zagreb 1878. Hrvatski dom.
Miletich prof. Dr. L.: Atrocites grecques en Macedoine pendant la guerre greco-bulgare. Sofia 1913. 8°. 1 karta i 53 reprodukcije fotografije.
M i l i ć dr. I v o: O bačkim Bunjevcima. Književni Sever 1927.
Milićević M. D.: Knez Mihailo u spomenicima nekadašnjeg svog sekretara. Beograd 1896., str. 221. (ćir.).
M i l i č e v i ć: Kneževina Srbija. Beograd 1876, 80, 1253 str. (zemljopis Srbije prije berlinskog ugovora). – Kraljevina Srbija. Beograd 1884. (Dodatak: 1878. novodobiveni okruzi)
M i l j a n o v, v o j v o d a M.: Život i običaji Arbanasa. 2. izdanje. Beograd 1903 XXXVI. + 196 str.
Miller W.: The Balkans: Rumania, Bulgaria, Servia and Montenegro. T. Fischer. London, 1896.

Miller W.: The Latins of the Lcvant. A history of Frankish Greece 1204. — 1266. London 1908. 8°, XX, 675 str. 4 karte.
Miller W.: The Ottoman empire 1801.-1913. Cambridge, University Press 1913. 8°
M i l l e t R e n e: La Serbie economique ct commerciale. Paris 1889.
Millo of Montenegro: The Betrayal of Montenegro. London 1933.
M i l o b a r F.: Ban Kulin i njegovo doba. (GIZM XV., Sarajevo 1903.)
Milobar dr. Fran: Dukljanska kraljevina. Sarajevo 1900.
Milobar F.: Das geschichtliche Verhältnis Bosniens zu Kroatien und Ungarn. 1898.
Milojević M. S.: Odlomci istorije Srba i srpskih – jugoslavenskih zemalja u Turskoj i Austriji. Beograd 1872. str. 166 (ćir.).
Milošević Miloš: Otvoreno pismo Slobodanu Jovanoviću. Beograd 1940., str. 32 (ćir.).
Milošević Vojislav: Pogled na unutrašnju politiku Srbije od prvog rata za oslobodjenje do ustanka 1869. Prag 1898. Novo Doba, br. 8—10.
Milutinović Uroš: Slovo za uredenje crkve pravoslavne u državi austrijskoj na saboru razpravnom u Karlovci rečeno 25. Januarija 1865. Novisad, str. 21 (ćir.).
Miskolczy Julius: Zur staatrechtlichen Stellung der Militärgrenzen. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Missoni Luigi: L'Italia ritorna in Dalnazia. Bologna 1942.
M i š e t i ć R o k o: Dubrovnik i Hrvatsko pitanje. Dubrovnik 1939., str. 31.
Mitrović A.: Dvadeset godina političke borbe na Primorju (1880.— 1900.). 1907. (Delo 42). (ćir.).
Mitrović Dr. Aleksander: Dvadeset godina političke borbe na Primorju (1888—1908). Kotor 1910. 8°, 468 str. (ćir.).
Mitrović Živan: Srpske političke stranke. Bcograd 1939., str. 114.
M i t s i t c h L.: Aprcs Sarajevo. Paris 1933., str. 160.
M i l l o n G. E.: Austria-Hungary. London.
M l a d e n o v i ć P.: Iz prošlosti bosanske. Istorija Bosne i Hercegoviie do pada kraljevstva.1907. (ćir.).
Mlinarić Stjepan: Crtice iz M e d u m u r j a. Zagreb 1876. Zabavnik Hrvatski dom.
Modestin dr. Josip: Imena pctorice braće i dviju sestara na početku hrvatske povicsti. Zagreb 1928. Nastavni Vjestnik, sv. 7-8.
Modrich Giuseppe: La Dalmzia, Romans, Veneta, -Moderna Torino-Roma 1892.
Moljević dr. Stj.: Uloga i značaj vrbaske banovine. Banjaluka 1939. str. 19 (ćir.).
Montbej Guy de: La condition politique de la Croatie-Slavonie dans la monarchie. Paris 1910.
Monti G. M.: Domini e influence sccolari dell'Italia in Grecia e nel Montenegro, u "Rassegna italiana« XXIV (1941.).
Moque A. L.: Delightful Dalmatia. Now York 1914. 8^0, 374 str.. sa slikama
Mori Alberto: La Dalmazia. Roma 1942. 139 str.
Morichini U g o: Il basino adriatico e la Dalmazia. Le forme di popolamento e le concezioni geopolitiche dall eta preromana alia pace di Lodi (1454). Roma 1932.
Morocutti Cam.: Grossdeutschland - Grossjugoslavien. Leipzig 1928., str. 103.
Mortidija T.i a s: Osnov hrvatske politike. Zagreb 1938. Almanah hrv. sveučilištaraca.
Mortidija T i a s : Osnovne značajke preporoda dalmatinskih Hrvata. Hrv. Revija 1935.. str. 661.
Mortidija T i a s: Politicko značenje otkrića Gundulićeva spomenika. Hrv. Revija 1938., str. 709.
Mortidija Tias: Slovinski-ilirski-hrvatski. Zagreb 1943. Plava Revija, br. 3.
Moser Henric: An Oriental Holiday, Bosnia and Herzegovina. A handbook for the tourist. London 1895.
MosnerStipe: Hrvalski prinos prodiranja zapadne kulture u Bugarsku. Zagreb 1943. Hrvatska Smotra, 3 i 4.
Moussct Albert: L'Albanie devant ['Europe. (1912—1929) Paris 1930 sir 128.
Mousset Albert: Le Royaume des Serbes, Creates & Slovenes. Paris 1921 , str. 316.
Mousset Albert: Le royaume serbe-croatc-slovene, son organisation sa vie politioue et ses institutions. Paris 1926. str. 271.
Mukhtar Pascha M.: Meine Führung im Balkankriege 1912. Berlin 1913. XVI i 190 str, s portraitom i kartama.
Muoro Robert: Rambles und Studies in Bosnia and Dalmatia, Edinburgh W. Blackwood 1395. 395 str.
Muradbegović Ahmed: Prabiće Bosne. Sarajevo 1943. Hrv. Misao, str. 4.
Muradbegović Ahmed: Problem jugoslavenske muslimanske izolacije Zagreb 1921. Nova Evropa, II., 4.
Murgić dr. Božidar: Dr. Vlatko Maček, Zagreb, str. 48.
Murgić dr. Božidar: Život, rad i misli dra Ante Radića. Zagreb 1937.
Murgić Ivan: Uspomcne na gornju krajinu s osobitim obzirom na Bunjevce. Zagreb 1882. Vienac.

Murko M.: Predhodnici ilirizma. Zagreb 1921. Nova Evropa 3.
Murvar Vatroslav: Banja Luka glavni grad NDH. Zbornik hrv. sveučilištaraca 1942.
Murvar Vatroslav: Boka Kotorska hrvatskoj kulturi. Hrv. Revija 1940., str. 585
Murvar Vatroslav: Na izvorima neistina I, i II, Zagreb 1941. M. H. str. 82. i 100.
Musoni F.: Del nome Montenegro Udine 1896.
Musoni F.: Montenegro nella geografia e nelle sue relazioni coll'Italia. U "Atti dell'Academia di Udine« 1898.
Mussolini Benito: Scritti e discorsi adriatici I. Milano 1942.
Musulin barun: Das Haus am Ballplatz. München 1924.
M u z e t A.: Aux pays balkaniques. Montenegro, Serbie, Bulgarie. Paris, Roger & Cie. (1912.) 8°.
Müller von A s o w, Erich H. Köngreich Südslawien. Berlin 1940.
Nagy dr. Josip: Diplomatsko značenje francuzkog doba u hrvatskoj poviesti. Zagreb 1926. Savremenik br. 3. i 4.
Nagy dr. Josip: Franjo Rački. Zagreb 1929. Knjizevnik br. 2.
Nagy dr. Josip: Historijsko pravo u pokretima šezdesetih godina. Sveslavenski zbornik. Zagreb 1930.
Nagy dr. Josip: Hrvatske izprave iz doba narodne dinastije. Zagreb 1925. Zbornik M. H.
Nagy dr. Josip: Hrvatski pokret u Dalmaciji. Hrv. Revija 1930., str. 43.
Nagy dr. Josip: Jedan izvještaj o događajima u Boci Kotorskoj godine 1797., Vjesnik arkiva XIX. Zagreb 1917.
Nagy dr. Josip: Pred pedeset i dvadeset godina. Berlinski kongres i bosansko-hercegovačka aneksiona kriza. Hrv. Revija 1929.
Nagy dr. Josip: Problem razpadanja Austro-ugarske monarhije. – Zagreb 1927. Savremenik.
Nagy dr. Josip: Pucić i Starčević o istočnom pitanju. Zagreb 1937., Hrv. Kolo XVIII.
Nagy dr. Josip: Smjernice pokreta g. 1848. Zagreb 1933., Hrv. Kolo XIV.
Nagy dr. Josip: Strossmayer i Francuzka. Zagreb 1938. Hrv. Kolo XIX.
Nagy dr. Josip: U predvečerje aneksione krize. Zagreb 1936. Hrv. Kolo XVII.
Nametak Alija: Znamenniti Hercegovci u turskoj carevini. Zagreb 1937. Nova Evropa, str. 254.
Nastić Đorđe: Finale. Zagreb 1908. Str. 62.
Nastić Đorđe: Jezuite u Bosni. Beograd 1906.
Nastić Đorđe: Moje afere. Zagreb 1908.
Nastitsch Georg: Wo ist die Wahrheit? Sarajevo 1908.
Nazor Vladimir: Kobna lađa ili Carducci d'Anunzio i Hrvati. Zagreb, 1932., Hrv. Kolo XIII.
Nedeljko protopop: Kako bosansko-hercegovačka vlada "bespristrano" potpomaže pravoslavnu crkvu (ćir.)
Nedeljković Milan: Islam i njegov utjecaj na društveni život i kulturni napredak mu. Novi Sad 1892., 1893. Letopis M. S. (ćir.)
Nehajev Milutin: O stogodišnjici hrvatskoga preporoda, Zagreb 1931. M. H., str. 78.
Nehajev Milutin: Rakovica. Zagreb 1932. M. H., str. 296.
N e h a j e v M.: Stjepan Radić. Zagreb 1928. Hrv. Kolo IX.
Neimarović Ante: Ilirski pokret. Zagreb 1926. Nastavni vjesnik.
Nenadović Ljubomir: O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja. Beograd 1929. S. K. Z.
Neubach Walther: Jugoslawien. Bielefeld Leipzig 1938.
Neumann L.: L'Empire austro-hongrois, la Bosnie et l'Herzegovine. 1879.
Neurath Otto: Serbiens Erfolge im Balkankriege. Eine wirtschaftliche und soziale Studie. Wien, Manz 1913. 8°, 41 str.
Neustädter baron Joseph: Le ban Jelačić et les evenements en Croatie depuis l'an 1848. Zagreb 1940.
Nevistić Franjo: Naša kulturna orientacija. Zagreb 1938. Almanah hrv. sveučilištaraca.
Newbigin M.: Geographical aspects of Balkan problems. London 1915.
Niederle (Lubor): La race Slave. Paris, Alcan 1916.
Nikaschinovitsch Božidar: Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung der Österreichisch-ungarischen Monarchie und die österr.-ungar. Balkanpolitik. Berlin 1901.
Nikić dr. Fedor: Madari i mi. Novisad 1928. Letopis M. S. 317.
Nikolajević Dušan: Kralj Milan i timočika buna. Beograd 1927., str. 131.
Nikolić Izidor: Voivodstvo Serba austriski. Wien 1849.
Nikolić Rista: Stevan Nemanja i Rastislav Nemanjić. Beograd 1903., str. 26 (ćir.),
Niox General: Les Pays balkaniques. Paris 1915.
Nodilo N.; Religijs Srba i Hrvata. Zagreb 1885.-1890. (Rad 77., 79., 81., 84., 85., 91., 94., 99., 101.).
Noe dr. Henry: Du Danube a l'Adriatique. Zürich.
De Nolhac: La Dalmatie. Paris 1882.

Nopcsa dr. Franz Baron: Aus Šala und Klementi. Albanische Wanderungen. Sarajevo 1910. (Zur Kunde der Balk.-Halb. 11.).
Nopcsa dr. Franz Baron: Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbaniens. Wiss. Mitt. aus Bosnien und der Herzegovina. XII (1912.), 168.— 253. Sa 103 slike i 1 rodoslovljem.
Nopcsa dr. Frans Baron: Das katholische Nordalbanien. Eine Skizze-Budapest (1908.). 8°, 56 str. 24 Fig. i karta.
Nopcsa dr. Franz Baron: Die Albaner. Wiea 1913. (aus der »Urania« 1913., nro 1. i 2,).
Nopcsa F. Baron.: Haus und Hausrat im katholischen Nordalbanien. Sarajevo 1912. 8°. Vlastita naklada zavoda za iztraživanje Balkana.
Norden Walter: Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung dc beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergang des byz. Reiches 1453. Berlin, Behr 1903. XIX, 764 str. 8°.
Novak Grga: Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu. (Ragusas Dioplomatie auf dem Friedenskongres zu Požarevac). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Novak Grga: Italija prema stvaranju Jugoslavije. Zagreb 1925., str. 160.
Novak dr. Grga: Jedan anonimni rukopis iz 1775. i76. godine o dalmatinskim Zagorcima (Morlakima), Primorcima i Otočanima. Zagreb. Narodna Starina 21.
Novak dr. Grga: Nase more. Zagreb
Novak Grga: Prošlost Dslmacije, 2 sv. Zagreb 1943.
Novak G.: Le regime francais a Split 1806.-1813. Zagreb 1939. Annales de l'institut francais de Zagreb, br. 11.
Novak G.: Split au debut de l'occupation francaise. Zagreb 1938. Annales de I'instilut francais de Zagreb, br, 4.
Novak N. Ivan: Istina o Međimurju. Zagreb 1907., str. 43.
Novak dr. Viktor: Antalogija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva. Beograd 1930. (ćir.)
Novak dr. Viktor: Masaryk i Jugosloveni. Srpski književni glasnik 1930., XXIX., str. 448.
Novaković K.: Makedonija Makedoncima! Zemlja zemljoradnicima! Beograd 1924.. str. 46.
Novaković Stojan: Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886.— 1905. — Beograd 1906. (Fond Kolarac).
Novaković Stojan: Bugarsko-srpski rat i onovremene krize 1885.— 1886. Beograd 1907. (Iz Godišnjice, sv. 27.).
Novaković Stojan: Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883.— 1903. Beograd, Cvijanović 1912.
Novaković St.: Hadži-Kalfa ili Čatić-Ćelebija, turski geograf XVII. veka o Balkanskom Poluostrvu. Srpska kr. akademija, knj. 16.Spomenik XVIII. Beograd 1892. 4°, 132 (ćir.).
Novaković Stojan: Ičkov mir. Pokušaj neposrednog izmirenja Srbije i Turske 1806.—1807. Beograd 1903. (u »Glas«-u Akademije, 66.).
Novaković St.: Iz memoara Ibrahima-Manzur-Efendije o nekim događajima u Bosiii i u Srbiji iz 1813. i 1814. god. Srpska kr. akademija, knj. 20. Spomenik XXII., Beograd 1893. (ćir.).
Novakovtc Stojan: Katolička crkva u Srbiji. Pisma vladike J. J. Strossmajera iz 1881.— 1885. s beleškama i objašnjenjima. Beograd 1907. (Iz "Arhiva za pravne i društvene nauke", 1907.).
Novaković Stojan: Konstantin Konstantinović Rodofinikin. Biografske beleške. Beograd 1908. (Iz Godišnjice, sv. 27.).
Novakovic Stojan: Najnovija balkanska kriza i srpsko pitanje. Beograd 1910.. str. 100 (ćir.).
Novaković S.: Srbi i Turci XIV. i XV. veka. Beograd 1893. 8°. 397 str (ćir.).
Novaković Stojan: Srbi muhamedovci i turska pismenost. Beograd 1869. Glasnik srp. uč. društva, sv. 26.
Novaković Stojan: Srpske oblasti X. i XII. veka. u Glasniku Srpskog učenog društva 1880.
Novaković Stojan: Tursko carstvo pred srpski ustanak 1780. --- 1804. — Beograd 1906. (Srpska književna zadruga).
Novakovic Stojan: Ustanak na dahije 1804. Ocena izvora. karakter ustanka, vojevanje 1804. S kartom beogradskog pasaluka. Beograd 1904. (Fond Kolarac).
Novakovic Stojan: Ustavno pitanje i zakoni Karađorđeva vremene. Studije o postanju i razviću vrhovne i središnje vlasti u Srbiji 1805.-1811. Beograd 1907. (Fond Kolarac) .
Novaković Stojan: Vaskrs države srpske. Političko-istorijska studija o prvom srpskom ustanku 1804.- 1813. 1. Novi Sad 1904., 2. Beograd 1904. (Srpska književna zadruga). 3. Beograd, Cvijanović 1914.
Novakovic St.: Die Wiedergeburt des serbischen Staates. Sarajevo 1912. 8°, Naklada Zavoda za izlraživanje Balkana.
Novakovitch: L'occupation Austro-Bulgare en Serbia. Paris 1918., str. 109.
Oberhummer Eugen: Zur historischen

Geographie von Küstenland, Dalmatien und der Herzegovina. Iz "Dalmatien und das österr. Küstenland". Wien i Leipzig, Deuticke 1911. Karte i slike.
Obradović Stojan: Kratki istorični pregled turskog gospodarstva nad srpskim narodom u 16. veku. Beograd 1874., str. 61.
Odeschalchi von Livio IV.: Albanien. Ein Hilferuf. Wien, Deutsch-österr. Verlag 1913., 8°. Oertel Herbert: Mazedonien. Berlin 1940.
O f el c o f f: La Macedoine au point de vue echnographique, historique et philologique. Philippoli 1888. 8°, 388 str., s jednom etnografskom kartom.
Ojetti U.: L'Albania. Torino-Roma, Roux Barengo 1902., 8°.
Olivier L.: La Bosnie et l'Herzegovine. Paris, Colin 1902., 4°. 370 str.
Omčikus Aleksandar: Bosna i Hercegovina u 1910. god. Novisad 1910., str. 80 (ćir.).
Omega: Was soll mit Bosnien geschehen? Wem gehört Dalmatien? Wien, 1910.
Orlowski Comte A.: Programme unislave 1910 Lettre au concil russe. Lyon.
O r o z e n F r.: Vojvodina Kranjska. Ljubljana 1902.
Oršanić Ante: Duh starčevićanstva u svietlu europskog nacionalizma. Zagreb 1942. Hrvatska Smotra 5.
Oršanić Ante: Ustaštvo kao društvovni pokret. Zagreb 1942. Hrv. Sraotra 7.-8.
Oršanić Ivan: U prelomu Europe. Zagreb 1942., str. 159.
Ostermann prof. St.: Borba o Jadran i o Baroš. Zagreb 1921.
Os t e r m a n prof. St.: Italija i Jugoslavija na Jadranu. Zagreb 1920.
Osterman Stjepan: Rijeka i Jugoslavija. Zagreb 1920.. str. 48.
Os t e r m a n prof. Stevo: Rijeka - Novi Dubrovnik. Sušak 1923.
O t t e n K.: Die Reise durch Albanien. München, Bachmayr 1912., 8°.
Ožegović barun Metel: Njekoji spisi. Zagreb 1887., str. 77.
Padejski dr. P.: Srpske naseobine u Štajerskoj i Varaždinskom pograničnom generalatu. Stražilovo 1888.
Pajevie A.: Iz Crne Gore i Hercegovine. Uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876. Novisad 1891. (ćir.).
Pal M a g d a : Neueste statistisch-geographische Beschreibng des Königrciches Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militärgrenze. Leipzig 1832.
Palacki Franjo: Pismo Šafariku. Novi Sad 1837. Letopis M. S. (ćir.).
Pantelić dr. Dušan: Beogradski pašaluk posle svištovskog mira 1791.-1794.,Beograd 1927. 8°, 202 (ćir.).
Pantelić G. dr.: Jesu li Iliri i svi Veneti Slavenima srodni. Po Šafariku. Novi Sad 1841. Letopis M. S. (ćir.).
Pantelić G. dr.: Srb, ime narodno. Novi Sad 1842. Letopis M. S. (ćir.).
Parenta Miloš: Italija i Jugoslavensko primorje. Zagreb 1918., str. 53.
Paribeni Roberto: Romanite della Croazia pannonica. Roma 1942.
Pasarić Josip prof.: Jagić prema hrvatstvu i srpstvu. Zagreb 1899.. str. 42.
Paton Andrew Archibald: Highland and islands of the Adriatic, including Dalmatla, Croatia, and the southern provinces of the Austrian empire. London 1849.
Paton Andrew Archibald: Reseaches on the Danube and the Adriatic. 1861.
Patsch C.: Bosnien und Hercegovina in römischer Zeit. Sarajevo 1911., 8°. Vlastita naklada Zavoda za iztraživanje Balkana,
Paulova dr. Milada: Jugoslavenski odbor. Zagreb 1925.
Paulovitch J. Milan: Guide de Cettigne. Marseille 1907.
Pavelicdr. Ante: Aus dem Kampf um den selbständigen kroatischen Staat. Wien 1931.
Pavelic dr. Ante: La restauration economique des pays danubiens. Le desarmement Belgrade et la Croatie Wien, 1932., str. 37.
Pavia Luigi: Croazia e Ungheria nella lotta fra dritto e despotismo. Milano 1903.
Pavić Armln: Cara Konstantioa VII. Porfirogeneta Pe administrando imperio. Zagreb 1906., str. 86.
P a v i ć A.: Beiträge zur Geschicbte der Republik Poljica. Wien 1907.
Pavičević Mićun: Kraij Nikolini kaprisi. »Ujedinjenje«, Podgorica 1928.
P a v i č i ć d r. S.: Hrvatska ratna i politička poviest. Zagreb 1943.
Pavlinović Marin: Iz hrvatskoj preporoda u Dalmaciji. Hrv. Revija 1935., str. 358. i 429.
Pavlinović Marin: Studije, eseji. prikazi. Zagreb 1930.
Pavlinović Mihovil: Besjeda na slavi Imotske čitaonice. Zadar 1870.
Pavlinović Mibovil: Besjeda pred biračima u Makarskoj. Zadar 1873.
Pavlinović Mihovtl: Besjeda svojim biračima kotara -Imotskog. Zadar 1870.
Pavlinović Mihovil: Hrvatsk! razmišljaji. Zadar 1884., str. 39.
Pavlinović Mihovil: Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji. Zadar.

Pavlinović Mihovil: O vjeri i politici. Zadar 1885.
Pavlinović Mihovil: Puti 1867. do 1875. Zadar 1888.
Pavlinović Mihovil: Razgovori o hrvatstvu, srbstvu i jugoslavenstvu. Zadar 1876. i novo izdanje Zagreb 1943.
Pavlinović Mihovil: Različiti spisi 1869. — 1874. Zadar 1875.
Pavlović Drag. M.: Administrativna i crkvena politika austrijska u Srbiji (od 1718.-1739.). Srpska kr. akademija, knj. 39. Glas LXII., Beograd 1901.(ćir.)
Pavlović dr. Drag. M.: Finansije i privreda za vreme austrijske vladavine u Srbiji (1713—1739.) po građi iz bečkih arkiva, — »Glas« srpske Akademije 64 (1901.) 1.-74.
Pavlović M. Drag.: Pokret u Bosni i Albaniji protivu reforama Mahmuda II. Srpska kr. akademija, knj. 14. Posebna izdanja XL., Beograd 1913. 8°, VIII. 105 (ćir.).
Pavlović Drag. M.: Srbija i srp ski pokret u južnoj Ugarskoj. Srpska kr. akademija, knj. 6. Posebna izdaaja XXI., Beograd 1904., 8°, VI., 180 (ćir.).
Pavlović dr. Drag. M.: Srbija za vreme poslednjeg austro-turskog rata (1788. -1791.g.). Beograd 1910., 8^0, XII., 391 (ćir.).
Pavlović I v a n S. (p o t p u k o vnik): Građa za istoriju ustanka i ratova 1875. -1878. g. Beograd 1911. (Iz časopisa »Ratnik«).
Pavlović Petar: Naši onstran meje Ljubljana 1933.
Peacock W.: Albania the founding state of Europe. London 1914. 8°, 264 str.
Peez Carl: Mostar und sein Culturkreis. Leipzig, F. A. Brockhaus 1891. 8°, 245 str.
Peisker J.: Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja? (Starohrvatska Prosvjeta N. S. II., 1928.). Pejačević F. X.: Historia Serviae, Colocae 1799.
P e j a k o v i ć Stephan: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtags und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Wien 186!., str. 250 + 68.
P e k i ć Petar: Postanak Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb 1942.
Pekic Petar: Povijest Hrvata u Vojvodini. Zagreb M. H. 1930.
P e k i ć Petar: Vae victis. Subotica 1930., str. 25.
Pelagić V a s a : Bosansko-hercegovački ustanak
Pelagić V a s a : Umovanje zdravog razuma. Zagreb 1935.
Pelissier J.: Dix mois de guerre dans les Balkans. Oct. 1912., aout 1913. Paris, Perrin & Cie. 1914., 8°.
Perčec Gustav: Durch Lug und Trug; durch Gewalt; durch Mörder ~ zur Unterjochung Kroatiens und zum neuerlichen Weltkrieg. Wien 1931,
Perić Virgil Josip: Srpsko-hrvatski spor. Virje 1903.. str. 18.
Perić Živojin: De la condition juridique des Bosniaques et de Herzegoviniens en pays etrangers, Bruxelles 1901.
P e r r i g a u l t Jean: Bandits d'orient. Paris 1931.
Pernice Angelo: Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche, Milano, Hoepli 1915.16°, XII, 625 pp., 6 carte
Perojević Marko: Najstarija hrvatska zadužbina sv. Marte na Bijacima. Kalendar »Napredak« 1934.
Peroni Silvio: Dalmazia nostra. Milano 1933.
Pertusier Charles: La bosnie consideree dans ses rapports avec l'empire ottoman. Paris 1822.
Pertusier Charles: Promenades pitioresques dans Constantinople suivie d'une notice sur la Dalmatie. Paris 1915.
P e r š i ć I v a n: 1883-ca. Zagreb 1933., str. 144.
Peršić Ivan: Govori. Zagreb 1907.
Pešić Petar: Crna Gora u svjetskom ratu. "Ratnik« sv. XI., XII., 1924. — sv. I., II. 1925. Petranović B.: Bogomili. Crkva bosanska i krstjani. Zadar 1867.
Petranović Gerazim: Povest pravoslavnoga obštestva zadarskoga. Zadar 1865 (ćir.).
Petriniensis Dr. (Milobar): Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Zagreb 1898. str. 261.
P e t r o v i ć A I. M.: Europa i Balkanski Savez. Beograd (ćir.).
Petrović Branko: Jovan Ristić. Biografske i memoarske beleške. Beograd 1912., str. 189.
Petrović Mita: Finansije i ustanove obnovljene Srbije od 1842. g. Beograd 1901.
Petrović Vasilije: Poviest Crne Gore. Moskva 1754.
Petkovitch Vladimir: L'Art Dalinate. Paris.
P e t k o v i t c h W. M.: Serbia, her people, history and aspirations. London 1915. 8^0, 280 str.
Petter Franz: Dalmatien I. Gotha 1857.
Pettinato C.: Lo slavismo in Russia e negli stati balcanici. Milano 1919.
P f e f e r L.: Istraga u sarajevskom atentatu. Zagreb 1938.
Piatesi Giorgio: Dalmazia: Libro della passione italiana. Milano 1934.

Pichler Dr. A.: Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Occident. München, I—II sv.. 1865.
P i c o t E m i l e: Les Serbes de la Hongrie. Prague 1873.
P i c o t - P a v l o v i ć: Srbi u Ugarskoj, njihova povesnica, povlastice, crkva, političko i društveno stanje. Novi Sad 1883.
P i f f l H u g o: Kurze Orientierung über die Geschichte von Bosnien und der Herzegovma. Sarajevo 1910.
P i l a r Dr. I v o: Bogomilstvo kao religiozno-povjestni te kao socijalni i politički problem. Zagreb 1927., str. 73.
P i l a r dr. I v o: Bosansko bogumilstvo i Grgur Ninski. Zagreb 1929. Nova Evropa, I., br. 1.
P i l a r I.: Još o bogomilstvu i o "bosanskoj crkvi«. ("Obzor« 1928., siječanj)
P i l a r I.: O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju. (Zbornik za nar. život, XX VIII., 1931.)
P i l a r dr. I v o: Immer wieder Serbien.
Pimodan de: De Goritza a Sofia., Paris 1893.
Pingaud: L'Italie depuis 1870. Paris 1915.
Pininski Leo: Über Balkanfragen, Wettrüstungen und Friedenspolitik. Wien 1914.
Pinon Rene: Austrija i Balkanski rat. Delo, 18 (1913).
Pirch O.: Reise in Serbien im Spätherbst 1829. 1830.
Pisani Paul: La Dalmatie de 1797. a 1815. Episode des conquetes Napoleoniennes. Paris A. Picard, 1893. 8^{0}
Pisani Paul: Les possessions venetiennes de Dalmatie du XVI et au XVIII. siecle. (Izvještaj u »Congres international des sciences geographiques en 1889.")
Pissler A.: Deutsche Siedlungen in Syrmien. Ein Beitrag zur Volkskunde der Donauschwaben auf siedlungsgeschichtlicher Grundlage. Leipzig 1941.
Pivec Stelle dr. Melitta: Motivi ustanovitve Napoleonove Ilirije. Zagreb. Narodna Starina 22.
Pivko dr. Ljudevit: Nasi dobrovoljci u Italiji. Maribor 1924.
Pivko dr. Ljudevit: Proti Austriji. Maribor 1923., str. 64.
Plamenatz Yovan S.: Memoire adresse au president Wilson. Paris 1919.
Pliverić dr. Josip: Riečko pitanje. Saborski govori. Zagreb 1900., str. 316,
Pliverić dr. Josip: Spomenica o državo pravnih pitanjih hrvatsko-ugarskih. Zagreb 1907., str. 63.
Pliverić Josip: Beitrage zum ungarisch-kroatischen Bundesrechte. Zagreb 1886., str. 540.
Pliverić dr. Josef: Das rachtliche Verhaltnis Kroatiens zu Ungarn. Zagreb, str. 90.
Pliverić dr. Josef: Der kroatische Staat. Zagreb 1887., str. 136.
P o g o d i n A. L.: Istoria Bolgaria. Peterburg 1910. 8°. 324 str. (Srednji i Novi viek.)
P o k r o v s k i M.: Carskaja Rossija v mirovoj vojne. Leningrad 1925.
P o l i ć Martin: Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba. Zagreb, 1901., str. 224
P o l i ć Martin: Parlamentarna poviest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. I., II. Zagreb 1899. i 1900.
Polit - Desančić M i h.: Pomen dru Franji Račkom. Novisad 1895., str. 71 (ćir)
Politeo Dinkoi Dosljednost u politici i naši odnošaji. Zagreb 1894. Mlada Hrvatska, br. 10.
Politeo Dinko: Hrvatski jezik i hrvatska književnost. Zagreb 1903. Prava Hrvatska misao. br. I.
Politeo Dinko: Mjesec dana u Zadru. Zagreb 1895. Mlada Hrvatska, br. 1.
Politeo Dinko: Mlada Hrvatska. Zagreb 1894. Mlada Hrvatska, br. 1.
Politeo Dinko: Politički položaj u Dalmaciji. Zagreb 1894. Mlada Hrvatska.
Politeo Dinko: Srbsko hrvatsko pitanje u Dalmaciji. Split 1889., str. 130.
Politeo Dinko: Za istinu! Proti proračunskom govoru dra Pliverića. Zagreb 1894., str. 98.
Politeo Dinko: A propos des conditions politicoes de la monarchie Habsbourgeoise. Trieste 1899., str. 48.
Politeo dr. Ivo: In memoriam dra Ive Pilara. Nova Evropa 1933., str. 425.
Politeo dr. I v o: Masaryk i Hrvati. Srpski kojiževni glasnik 1930. XXIX., str. 443.
Politeo dr. I v o: Stjepan Radić. Srpski književni glasnik 1928. XXV., str. 19.
Politeo dr. Ivo: Zagrebački memorandum. Zagreb 1935. Nova Evropa, str. 197.
Polonijo Stanislav: Ustaštvo — apoteoza Rakovice. Zbornik hrv. sveučilištaraca 1942.
Poparić Bare: O pomorskoj sili Hrvata. Zagreb 1899., M.H. str. 138
Poparić Bare: O postanku glagolskog pisma. Zagreb 1938. Hrv. Smotra, sv. 7-8.
Poparić Bare: Poviest senjskih uskoka. Zagreb 1936. M. H., 239 str.
Poparić Bare: Tužna poviest Hercegove zemlje. Zagreb, 1942., M.H. str. 150
Popov Nil: Druga vlada Miloša Obrenovića, 1881 (ćir.).

P o p o v N i l: Srbija i Rusija. I.-II. Beograd 1870. Državna tiskara, 450 str. + 498 str. Odnosi se na srbsko-ruske odnose 1806.-1856.
P o p o v N i l: Srbija i Turska od 1861.do 1867. god. Beograd 1879. (ćir.), str. 144.
Popov Nil: Srbija posle pariskog mira I. Beograd, 1872., (ćir) str.214.
Popov Nil: Serbi posle parižskago mira. Moskva 1871. 8°, 267 str.
Popović Čeda: Kako je došlo do rata pre osamnaest godina. «Nova Evropa», sv. XXV., br. 10, 1932.
Popović Čeda A.: Organizacija Ujedinjenje ili smrt. (Crna ruka). »Nova Evropa«, 12., 1927.
Popović Čeda A.: Rad organizacije «Ujedinjenje ili smrt.» »Nova Evropa«, sv- XVI., br.5, 1927.
Popović Čeda A.: Sarajevski atentat i boljševici. Zagreb 1937. Nova Evropa, str. 352.
Popović Čeda A.: Sarajevski atentat i organizacija »Ujedinjenje ili smrt«. »Nova Evropa«, sv. XXV., br. 8., 1932.
Popović Čeda A.: Srbija i Bosna. »Nova Evropa«, sv. XXIV., br. 2, 1931.
Popović Čeda A.: Srpsko-bugarski rat 1913. godine. «Nova Evropa», sv. XVIII., br. 10. i 11., 1928.
Popović Čeda A.: Uredba o prijoritetu i organizacija «Ujedinjenje ili smrt». »Nova Evropa«, sv. XIX., br. 1, 1929.
Popović Dimitrije: Borba za narodno ujedinjenje 1903.—1914. Beograd, str. 172 (ćir.).
Popović Dimitrije: Izvoljski i Erental. Srpski književni glasnik 1927., XXI., str. 33.
Popović J. Dušan: Jedan boravak Tatara u našoj zemlji. (Ein Aufenthalt der Tataren im Gebiete der heutigen Vojvodina.) Zagreb 1929. Šišićev Zbornik
P o p o v i ć d r. D. J.: O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije. Beograd 1937. Str. 136.
Popović J. Dušan: O Hajducima.I. i II. Beograd 1930.
Popović dr. Dušan: O Turcima u našoj prošlosti.. Srpski književni glasnik. 1929. XXVI. str. 421, 534. Popović Dušan: Prilozi pitanju postanka našeg naroda. Srpski književni glasnik 1926.. XIX., str. 354. Popović d r. Dušan: Psihičke crte Cincara. Srpski književni glasnik 1927. XXII., str. 249.
Popović d r. Dušan J.: Vojvodina. Prilozi proučavanju naše zemlje i našeg naroda. Opšti deo: I. Bačka. Prilozi proučavanju etničkih odnosa od sredine XVI. veka do 1921. Srpska kr. akademija, knj. 21. Posebna izdanja LIII. Beograd 1925. 8°, VIII., 155 (sa 4 tabele, ćir.).
Popović Dj.: Istorija Crne Gore. 1896. (ćir.).
Popović Georg: Recht und Gericht in Montenegro. Zagreb 1877., str. 90
Popović M. Jovan: Knez Miloš. Beograd 1900. (ćir.), str. 116.
Popović S. Jovan: Šta Vlasi o Srbima misle. Novi Sad 1327. Letopis M. S. (ćir.).
Popović Milivoje: Borba za parlamentarni režim u Srbiji. Beograd 1939., str. 111.
Popović Nikola M.: Dimitrije Tucović, njegov život i rad. Beograd 1934.
Popović Srdan Marijan: Tajne metode i sredstva u političkoj borbi na Balkanu. Zagreb 1941.
Popović Pavle: Jugoslovenska književnost kao celina. Srpska kr. akademija, knj. 60. Glas CIV. Srem. Karlovci 1922. (ćir.). 8, 43.
Popović Vasilj: Anđrašijeva borba protiv ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine 1875-76. (Andrassy's Kampf gegen die Idee der Autonomie Bosniens und der Herzegovina 1875. – 1876.). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik
Popović dr. Vasilj: Evropa i srpsko pitanje u periodu oslobodenja. Beograd 1940. (ćir.).
Popović Vasilj: Podela zemlje na oblasti. Srpski književni Glasnik 1922. V., str. 38.
Popović dr. Vasilj: Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III. Srpska kr. akademija, knj. 23. Posebna izdanja L VII. Beograd 1925. 8°, 194 (ćir.).
Popović dr. Vladimir: Kralj Tvrtko I. Kotromanić. Srpska kr. akademija, knj. 22. Posebna izdanja LVI. Beograd 1925.. 8°, 105. (ćir)
Popovitch Vladimir G.: Le Montenegro pendant la grande guerre. Paris 1918.
Popovitch Vladimir: Le Montenegro pendant la guerre. Paris 1917.
Popović-Daničar Đorđe: Bački Bunjevci i Šokci. Beograd 1907., iz Pravde.
Posse Edith: So sah ich Jugoslawien. Königsberg
Potočnjak dr. Franko: Dr.T. G. Masaryk i istina. Rijeka 1909., str 18
Potočnjak Franko: Gdje smo to mi i na čemu smo. Zagreb 1927., str 56
Potočnjak Franko: Iz emigracije I. Nadiranja Italije na nas. Krfska deklaracija. Zagreb 1919., str. 123.
Potočnjak Franko: Iz emigracije II. U jugoslovenskom komitetu. Austrijski špijun. Kako sam i zašto proglašen mrtvim? Zagreb 1919., str. 159
Potočnjak Franko: Iz emigracije III. Zagreb 1926.
Potočnjak Franko: Iz emigracije X. U Rusiji. Zagreb 1926., str. 247.
Potočnjak Franko: Iz mojih političkih

zapisaka. Zagreb 1914., str. 202.
Potočnjak Franko: Iz zemlje bezpravlja i demoralizacije. Ljubljana 1902
Potočnjak Franko: Jedna borba. Rijeka 1904.
Potočnjak Franko: Jugoslaveni za svoju slobodu. Chicago 1915.
Potočnjak Franko: Jugoslovensko pitanje u velikom istorijskome času. New York 1915.
Potočnja.k Franko: Kako sam kandidirao. Zagreb 1901.
Potočnjak Franko: Kako se drži prosti lopov na banskoj stolici? Budapest 1902., str. 16.
Potočnjak Franko: Kobne smjernice naše politike spram Italije. Zagreb 1925.
Potočnjak Franko: Kratak pogled na prošlost Jugoslovena. Odesa 1916.
Potočnjak Franko: Malo istine iz naše nedavne prošlosti. Zagreb 1921
Potočnjak Franko: Pogledi na klerikalizam u Hrvatskoj. Budapest 1903.
Potočnjak Franko: Poslanica izbornicima delničko-čabarskog kotara. Zagreb 1908.
Potočnjak Franko: Poštenje i moral pod vladom grofa Khuen-Hederva-ryja u Hrvatskoj. Novisad 1898.
Potočnjak Franko: Rapalski ugovor. Zagreb 1921.
Potočnjak Franko: Slava »tekovine». Prag 1898.
Potočnjak Franko: Što smo i kako ćemo. Rijeka 1905.
Potočnjak Franko: Štrosmajer kao političar prema našoj narodnoj misli. Beograd 1905.
Potočnjak dr. Franko: Aus dem Lande der Rechtlosigkeit und Demoralisaation. Ljubljana 1902. str.28
Potočnjak Franko: Schmachvolle Justizzustände in Kroatien. Rijeka 1905.
Pozzi Henri: La guerre revicnt. Paris 1933.
Peraga Giuseppe: La chiesa di Roma e i Croati. Roma 1942.
Praga G.: Storia del Montenegro. u «Enciclopedia i tali a na«, XXIII.
Prčić Ivc: Subotica i Bunjevci. Subotica 1936.
Predavec Josip: Selo i seljaci. Zagreb
Prelog Mila n: Poviest Bosne u doba osmanlijske vlade I. i II. Sarajevo.
Prelog dr. M.: Repetitorij povijesti Srba. Hrvata i Slovenaca. Zagreb 1923.
Prelog dr. Milan: Slavenska renesansa. Zagreb 1924., str. 484.
Prelog Mila n: Strossmayer i Rački o Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina (Strossmayer et Rački de la Serbie vers 1860. 1870.) Zagreb 1929. Sišićev Zbornik
Prelog dr. Mila n: Studija iz bosanske poviesti. Izvještaj velike gimnazije u Sarajevu 1907./8.
Premović Nikola: Crnogorska narodnost. Zagreb 1922. Jug. Njiva str 321
Preradović Petar: Die kroatische Bauernbewegung. U «Der getreue Eckart.« Wien 1939. Märzheft.
Preradović Petar: Die Kroaten und Ihre Bauernbewegung. Wien 1940.
Prezzolini G.: La Dalmazia. Firenze 1915.
Pribičević Adam: Seljački nemiri u Hrvatskoj. Srpski književni Glasnik, 1920., str. 204
Pribičević Milan: Hrvatsko pitanje i seljačko pitanje. Zagreb 1936. Nova Evropa, str. 101.
Pribičević Svetozar: Misao vodilja Srba i Hrvata. Narodna misao 1897. Zagreb
Pribićević Svetozar: Srpska narodno-crkvena autonomija. Prag 1897. Novo doba, br. I.I
Pribičević Svetozar: La dictature du roi Alexandre. paris 1932.
Pribram: Die politischen Geheimverträge Oesterreich-Ungarns 1879. - 1914. Wien, 1920
Prica dr. Bogdan: Hrvatsko pitanje i brojke. Beograd 1937. str. 57
Picot E. de Saint-Marie: Les Slaves meridionaux. Paris 1874., str.129.
Prijatelj (Louis de la Roeque): Trois mois en Croatie. Paris 1880.
Primorac Vouk: La question yougoslave. Paris 1918.
Prodan don Ivo: Borba s talijanašima. Zadar.
Prodan don Ivo: Borba za glagolicu. Zadar
Prodan don Ivo: Hrvatska iznad Italije. Zadar.
Prodan don Ivo: Hrvatska pored Italije. Zadar.
Prodan don Ivo: Je li glagolica pravo svih Hrvata. Zadar 1904., str. 227.
Prodan don Ivo: Moj »Album«. Zadar.
Prodan don Ivo: Naš program. Zadar.
Prodan don Ivo: O domovini i značaju, Zadar.
Prodan don Ivo: Obseg ujedinjene Hrvatske. Zadar.
Prodan don Ivo: O hrvatskom državnom pravu. Zadar.
Prodanović Jaša: Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji. Beograd, str. 446 (ćir.).
Prohaska D.: Bogomilstvo i boljševizam. (Jug. Njiva III.. 1919., 18.).
Prohaska D.: Husiti i bogomili (Jug. Njiva III., 1919., 437.— 443.).
Prohaska dr. Dragutin: Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegovina von den Anfängen in XI bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX Jh. Zagreb 1911., str. 211.
Prokorović – Nevesinjac: Nevesinjska buna 1874. i početak ustanka u Hercegovini 1875. godine. Beograd 1905., str. 175. (ćir)
Protić Stojan M.: Tajna konvencija između

Srbije i Austro-Ugarske. Delo 1909.
Protić M. Stojan: Tri dokumenta ili jedan list iz istorije naših dana. Bđograd 1921., str. 28.
Protić Stojan: Vladin predlog ustava. Beograd 1921., str. 120.
Pržić d r. Ilija: Spoljašnja politika Srbije. Beograd 1939., str. 163.
Pulle Giorgio: La Croazia. Roma 1942., str. 88.
Puntigam pater Anton S. J.: Unsere Zukunft in Bosnien. Graz und Wien 1909., str. 31.
Raczynski Roger: Wer hat die Freiheit verraten, Slaven oder Germanen? Dresden und Leipzig 1848., 36.
Rački d r. F.: Biela Hrvatska i Biela Srbija. Jug. akademija, Rad 52. Zagreb 1880.
Rački d r. F.: Bogomili i Patareni. Jug. akademija Rad 7., 8., 10. — Zagreb 1869., 1870.
R a č k i d r. F r a n j o : Boj na Kosovu. Zagreb 1889., str. 68.
Rački d r. F.: Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u 11. vieku. Jugakademija. Rad 24., 25., 27., 28.. 30., 31. Zagreb 1873.-1875.
Rački d r. Franjo: Buncanja Fridrika Pesty-a. Obzor 1882. br. 46., 47., 50., 52, 54, 56, 57, 59, 60.
Rački d r. Franjo: Centralizacija, dualizam i federacija. Pozor 1862., br. 10, 11.13. i 14.
Rački d r. Franjo: Čemu borba za Rieku. Obzor 1880., br. 42 i 43.
Rački d r. Franjo: Državno pravo trojedne kraljevine po tumačenju madarskom i po našem. Pozor 1866.. br. 300, 301 i 302.
Rački d r. Franjo: Dualizam i trojedna kraljevina. Pozor 1866., br. 244, 245, 247, 248, 252 i 255.
Rački d r. F.: Dubrovački spomenici o odnossaju dubrovačke obćine naprama Bosni i Turskoj godine razsapa bosanske kraljevine. Jug. akademija. Starine 6. Zagreb 1874.
Rački d r. Franjo: Germania contra Hungariam. Obzor 1882., br. 63 i 72.
Rački d r. Franjo: Germania irredcnta. Obzor 1882., br. 26, 27, 29. i 31.
Rački d r. Franjo: Grčka crkva i narod bugarski. Zagreb 1861. Katolički list br. 46.-52.
Rački d r. F.: Hrvatska dvorska kancelarija i njezine isprave za vladavine narodne dinastij. Jug. akademija. Rad 35., Zagreb 1876.
Rački d r. F.: Hrvatska prije 12. vieka gledom na zemljišni obseg i narod. I. Zemljišni obseg. Jug. akademija. Rad 56. Zagreb 1881.
Rački d r. Franjo: Hrvatska pragmatička sankcija. Pozor 1863., br. 39, 40 i 48.
Rački d r. Franjo: Jedinstvo austrijske carevine. Pozor 1863.. br. 23. 24 i 25.
Rački d r. Franjo: Još matematička politika. Obzor 1890., br. 248—253., 255., 256., 258., 260., 262., 264., 266., 267. i 269.
Rački d r. Franjo: Jugoslovjenstvo. Pozor 1860., br. 27-29
Rački d r. F: Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu. Jug. akademija, Rad 17. Zagreb 1871.
Rački d r. Franjo: Kako danas stoje stvari u Rusiji. Obzor, 1882., br. 112 i 113.
Rački d r. Franjo: Kamo spada Rieka? Obzor 18880., br. 28., 29. i 30.
Rački d r. Franjo: Krpana nagodba. Obzor 1880.. br. 146., 147., 148., 149. i 152.
Rački d r. Franjo: Listovi jednog antiunioniste. Zagreb 1870., str. 48.
Rački d r. Franjo: Mađari i Rieka ili odgovor Ladislavu Salayu. Pozor 1861., br. 63., 71. i 72.
Rački d r. Franjo: Misli jednog Hrvata o istočnom pitanju. Pozor 1862. br. 198.,199.,202.-207.,210.-214.
Rački d r. Franjo: Nagodba za Rieku. Obzor 1882., br. 159, 160.
Rački d r. Franjo: Najnovije mađarske pisarije o Rieci. Obzor 1883., br. 107.
Rački d r. F.: Nutarnje stanje Hrvatske prije 12. stoljeća. I Društvo. II. Crkva Hrvatska, III. Vrhovna državna vlast. Odnošaj među crkvom i državom. IV. Državno uređenje: 1. Vladalac i njegova vlast; 2. Župa i grad. V. Imovni i gospodarstveni odnošaji, VI.: 1. Obuka i pismenost; 2. Umjetnost i umjetni obrt. Jugosl. akademija, Rad 70., 79., 91., 99., 115.i 116. Zagreb 1893.
Rački d r. Franjo: Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije. Beč, 1861., str. 162
Rački d r. Franjo: Odnošaj srpskih despota i doseljenika naprama Kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj. Zagreb 1865. Književnik II
Rački d r. Franjo: Pokret na slavenskom jugu koncem 14. i početkom 15. stoljeća. Jug. akademija, Rad 2., 3., 4. Zagreb 1868.
Rački d r. Franjo: Politička povijest grada Rijeke. Rijeka 1907., str. 110.
Rački d r. Franjo: Prabiskupi dalmatinsko-hrvatski. Zagreb 1857., Kat. list br. 1-3
Rački d r. Franjo: Predlozi o državnopravnih pitanjih na stolu našega sabora. Pozor, 1866., br. 329, 330 i 332.
Rački d r. F.: Prilozi za poviest bosanskih Patarena. Jug. akademija, Starine 1. Zagreb 1869.
Rački d r. Franjo: Program neodvisne narodne stranke pred službenim listom. Obzor 1884., br. 63, 64, 65 i 66.
Rački d r. Franjo: Riegerov govor – Mađari pred Slavenima. Obzor 1884., br. 283, 284, 285, 286

i 287.
R a č k i d r. Franjo: Sabor trojedne kraljevine od god. 1848. prema Austriji. Pozor 1861.. br. 203, 205, 206, 223 i 226.
Rački d r. Franjo: Slike iz sabora trojedne kraljevine. Pozor 1861., br. 233, 234, 235 i 236.
Rački d r. Franjo: Srbski priedlog od 18. lipnja. Obzor 1884,. br. 145. 146, 147, 148, 150, 151.
Rački d r. Franjo: Sriem i Hrvati. Pozor 1861., br. 133, 134, 135, 136 i 173.
Rački d r. Franjo: Stranka prava. Obzor 1880., br. 27—31.
Rački d r. Franjo: Ustavna razmirica u Ugarskoj i trojednoj kraljevini. Pozor 1866., br. 111, 112, 113, 115, 117 i 119.
Rački d r. Franjo: Ustavno licemjerstvo. Obzor 1885., br. 184 i 185.
Rački d r. Franjo: Uzpostava katoličke hierarhije u Bosni i Hercegovini. Obzor 1880., br. 21 i 22.
Rački d r. Franjo: Zablude srpske politike. Obzor 1886.. br. 39, 40. 41 i 42.
Rački d r. Franjo: Zapad i istok s obzirom na djelce: Slovo katoličeskago pravoslavlja u ruskom katoličestvu. Moskva 1852. Zagreb 1854., Katolički list str. 26-32.
Rački d r. Franjo: «Zašto i na što promjena«. Obzor 1880., br. 150, 151, 152 i 153.
Rački d r. Franjo: Fiume gegenüber von Croatien. Zagreb 1869,. str. 142 + LXXII.
Rački d r. Franjo: Ungarn an den Grenzen des Orients und Occidents. Ungarische Revue 1883., str. 428—489.
Radić d r. A.: Izvješće o putovanju po Bosni i Hercegovini obavljenu u vrieme od 20. srpnja do21 kolovoza 1899. Jug. akademija, Zbornik za narodni život i običaje 4b. zagreb 1899.
Radić d r. Ante: Hrvatski književni jezik. Zagreb 1907. Glas Matice Hrvatske.
Radić d r. Ante: Nova razprava o Jurju Križaniću. Zagreb 1891., Vienac.
Radić d r. Ante: Novi motivi nastojanja za kulturno jedinstvo južnih Slavena. Zagreb 1906., Glas Matice Hrvatske
Radić Antun: Sabrana djela u 19 knjiga. Zagreb 1936.— 1939.
Radić F.: Prilog za poviest slavenskog juga. Jug. akademija, Starine 27. Zagreb 1895.
Radić R.: Die Serben in Ungarn. 1875.
Radić R.: Die Verfassung der orthodox-katholischen Kirche bei den Serben in Oesterreich-Ungarn. 1877.
Radić Stjepan: Da se dobro razumijemo. Hrvatski narod i njegovo vodstvo. Hrvatska misao 1904.. br. 4.
RadićStjepan: Hrvati i Hrvatska u poljskom «Slavenskom svietu» Zagreb 1906. Hrv. Kolo.
Radić Stjepan: Hrvati i Srbi. Zagreb 1903.
Radić Stjepan: Hrvatski ideali. Prag 1897. Novo doba br. 1. i 2.
Radić Stjepan: Hrvatski pokret 1903. Štampano u Americi.
Radić Stjepan: Hrvatski politički katekizam. Zagreb
Radić Stjepan: Hrvatsko pitanje s europskog slavenskog gledišta. Zagreb, 1905. Hrv. misao br. 11.
Radić Stjepan: Izlaz iz današnjeg meteža. Hrvatska misao 1904., br. 8.
Radić Stjepan: Iz stoljetne borbe slavenske državotvorne misli s mongolsko-osmanlijskim nasiljem Zagreb 1906. Hr. misao br 5
Radić Stjepan: Južni Slaveni, njihovo narodno jedinstvo i njihova snaga. Zagreb 1904. Hrvatska misao br. 2.
Radić Stjepan: K osnivanju hrvatske seljačke stranke. Zagreb 1904. Hrrvatska misao (3).
Radić Stjepan: Kako ćemo iz našeg zla u dobro. Sisak 1902., str. 48.
Radić Stjepan: Kako da svoj narod i inteligenciju izmirimo sa školom. Hrvatska misao 1903., br. 7., 8.
Radić Stjepan: Mir, pravica i sloboda. Zagreb 1917.
Radić Stjepan: Moderna kolonizacija i Slaveni. Zagreb 1904. M. H., str. 374.
Radić Stjepan: Najjača stranka u Hrvatskoj. Zagreb 1902.
Radić Stjepan: Najsavršenij: predstavnik slavenske misli. — Zagreb 1902., Hrv. misao br. 7.
Radić Stjepan: Obnovljena Bugarska od 1878. do 1913. Zagreb 1918., str. 205
Radić Stjepan: O modernoj naobrazbi kod nas Hrvata. Zagreb 1905., Hrvatska misao br. 7
Radić Stjepan: O pripravi za rad u narodnoj politici. Prag 1897./98., Novo doba 3./4., 6/7. i 8/10.
Radić Stjepan: O svjetskom gospodarstvu. Zagreb 1902., Hrvatska misao (7.-8.)
Radić Stjepan: Politički katekizam. Pittsburgh 1913.
Radić Stjepan: Savremena Europa. Zagreb 1905. M. H., str. 416.
Radić Stjepan: Savremena ustavnost. Zagreb 1911.
Radić Stjepan: Seljačka internacionala. Zagreb, Božićnica 1922.
Radić Stjepan: Seljačka politika prvi put u hrv. saboru . Zagreb
Radić Stjepan: Seljačka sviest i narodna

volja. Zagreb 1918.
Radić Stjepan: Seljačko pravo u sto pitanja i odgovora. Zagreb 1913.
Radić Stjepan: Siguran izlaz iz današnje krize u monarhiji. Zagreb 1905. Hrvatska misao br. 12.
Radić Stjepan: Slavenska politika u Habsburškoj monarhiji. Zagreb 1905. Hrv. Misao 1., 2., 3.
Radić Stjepan: Što nam je bio Strossmaver? Zagreb 1905. Hrv. misao br. 8.
Radić Stjepan: Što sam sve naučio u Istri? Hrvatska misao 1904., br.8
Radić Stjepan: Tri neprebrodiva slavenska bedema proti pangermanizma. Zagreb 1906., Hrv. misao br. 8., 9., 10.
Radić Stjepan: Uvjeti narodnogospodarske samostalnosti Hrvata. Zagreb 1902., Hrvatska misao (1.-2.)
Radić Stjepan: Uzničke uspomene I., II., III. 1902.— 1904. Zagreb.
Radić Stjepan: Uzroci i rješenje hrvatsko-srbskoga spora. — Zagreb 1905.
Radić S t j e pa n : Za hrvatsku državu i za hrvatski seljački narod. Zagreb 1915.
Radić Stjepan: Za hrvatsku slogu na čovječanskom i seljačkom temelju. Zagreb, Božićnica 1923.
Radić Stjepan: Za jedinstvo hrvatske opozicije na narodnjačkom (demokratskom) i slavenskom osnovu. Hrvatska misao 1903., br. 2
Radić Stjepan: Za lakši i bolji seljački život. Zagreb 1913.
Radić Stjepan: Zašto naš puk nija i ne može biti masa. Zagreb 1905. Hrv. misao br. 10.
Radić Stjcpan: Židovstvo kao negativni element kulture. Zagreb 1906., Hrv. Kolo
Radić Stjepan: Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu. Zagreb, 1908., str. 60.
Radić Stjepan i Ante Predavec: Federalizam naše carevine i narodno oslobođenje. Zagreb, str. 90.
Radić Vladimir: Hrvatski ustaše pred francezkim sudom. Zagreb 1936. Evolucija sv. 2.— 3.
Radojčić Nikola: Hrvatska istorija za narodne dinastije u modernoj srpskoj istoriografiji. Zagreb 1925., Zbornik kralja Tomislava.
Radojčić Nikola: O srpskim državnim saborima za prvih Nemanjića (Les dietes de l'Etat serbe au temps des premiers Nemanjić). Zagreb 1929.. Šišićev Zbornik (ćir.)
Radojčić d r. N: Rajićeva Hrvatska istorija. Jug. akademija, Rad 222. Zagreb 1920.
Radonić d r. J o v. : Grof Đorđe Branković i njegovo vreme. Beograd. Akademija 1911., 8^0, XI. i 776 str., s 8 tabla i 1 portraitom
Radonić Jovan: Herceg Stipan Vukčić Kosača i porodica mu u istoriji i narodnoj tradiciji. Jagić-Festshrift (1908.) 406. - 414.
Radonić d r. Jovan: Politički i kulturni razvoj moderne Hrvatske Novi Sad 1914. Letopis M. S. 297./8. Radonić d r. Jovan: Zapadna Evropa i Balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV. veka. Novi Sad (Matica) 1905.
Radonić Jovan: Les Albanais et les Serbes. Paris.
Radonić d r. Jovan: Histoire des Serbes de Hongrie. Paris 1919., str. 295.
Radoslawov: Bulgarien und die Weltkrise (Berlin 1923.).
Radošević Mijo; Marxizam, panslavizam i jugoslavenstvo. Zagreb 1921.
Radošević d r. Mijo: Osnovi savremene Jugoslavije. Nova Politika. Zagreb 1935., str. 649.
Radošević d r. Mijo: Prava seljačka i narodna politika. Zagreb 1927., str. 191.
Radovitch Andrija: Le Montenegro. Son passe et son avenir. – Paris 1918., str.47.
Rajacsics baro n: Das Leben, die Sitten und Gebräuche dr im Keiserthume Oestcrreich lebenden Südslaven. Wien 1873., str. 123.
Rajković Đ..: Žumberačka unija. 1875. (Javor 2.) (ćir.).
Rakovac Dragutin: Dnevnik. Zagreb, Narodna Starina 1., 2., 3.
Rambaud Alfred: L'Empire grec au disieme siecle. Constantin Porphyrogenet. 1 sv., 8°, 551 str. Paris, Librairie A. Franck, F. Vieweg proprietaire 1870.
R a n k e L e o p o l d : Die serbische Revolution. Hamburg 1829., str. 253.
Ranke Leopold v.: Geschichte Serbiens. 1842.
Ranke Leopold von: Serbien und die Türkei im neunzenten Jahrhundert. Leipzig. Duncker und Humboldt 1879., 558 str.
Rankin R.: The inner history of the Balkan war. London, Constable & Co. 1914. 8^0.
Rappaport: Albaniens Werdegang. u Berliner Monatshcfte 1927.
Rappaport: Montenegros Eintritt in den Weltkrieg. — u Berliner Monatshefte 1929.
Rapper Siegfried: Die serbische Bewegung in Südosten. berlin 1851.
Ratel A.: L'eglise serbe orthodoxe de Dalmatie. Echos d'Orient 5 (1901.— 2.).
Rava Luigi: La cultura italiana in Dalmazia. Discorsi pronunciati al teatro Verdi di Zara durante il 27. congresso della Dante Alighicri. 1922.
Razzani G.: Montenegroe Albania. Cenni pcr la formazione di una societa Italiana d'esportazione e d'importazione in Milano. Milano 1903. Gr.

8°.
Razzi S.: La Storia di Ragusa. 1903.
Rebac Hasan: Srbi muslimanske vere vere u Bosni i Hercegovini. Novisad 1925. Letopis M. S. 306.
Reimers Erich: Daš neue Jugoslawien. Leipzig 1939.
R e i n a c h : La Serbie et le Montenegro.
Reiswitz J. Albrecht von: Belgrad-Berlin, Berlin-Belgrad 1866. bis 1891. München, Berlin 1936.
Reiss R- A.: Austro-Hungarian Atrocities. London 1916.
Remura Sejfuddin Fehmi: Prvi srbski ustanak. Sarajevo 1916., str. 398.
Remura Sejfuddin Fehmi: Le role de la France dans l'annexion forcee du Montenegro. Rome 1921., str. 214.
Remura Sejfuddin Fehmi: Prvi srbski ustanak. Sarajevo 1916., str. 398.
Renner Henrik: Herceg-Bosnom uzduž i poprieko. Mitrovica 1900., str. 557.
Renner: Bosnien und die Hercegovina. 1898. Ilustriert.
Renner dr. Karl: Oesterreichs Erneuerung. Wien 1916., str. 159
Rešetar Milan: Dubrovačka numizmatika I. (historički dio). Sr. Karlovci 1924., 8°. XVI i 734 (ćir.).
Rešetar M.: Stari bosanski novci. "Bosanska Vila« 1913.
Rešetar dr. Milan von: Das Münzwesen der Republik Ragusa. Numismat. Monatsblatt der Wiener Numism. Ges. 1910., 323.— 337.
Rey August: La question des Balkans devant l'Europe. Paris 1916.
Rheinhaben Werner Freiherr von: Jugoslawiens Werden und Vergehen. U Berliner Monatshefte 19. godište. Svibanj 1941., 317. str.
Ribezzo Francesco: Italia e Illiria preromaria. Roma 1942.
R i c c h ie r i G.: Il fato geografico nella storia della Penisola Bakanica. Milano 1918.
Rieger Vilko dr.: Hrvatska u borbi. Zagreb 1943. Str. 203.
Rieger Vilko dr.: Jugoslavija na razkršću ili kako Milutin Tschekitsch vidi srpsko-hrvatsko pitanje. Hrv. Revija 1939., str. 432.
Rieger Vilko dr.: Pravni položaj Hrvata nekada i danas. Hrv. Revija 1939., str. 194.
Rieger Vilko: Das Landwirtschaftliche Genossenschaftwesen in dr kroatischen Ländern. Berlin 1939., str. 116.
Richter-Brkić Đuro: Evropa, Slaveni i Istok. Zagreb 1938.
Ristić Jovan: Da kažemo još koju. Beogdrad 1894. (ćir.).
Ristić J.: Diplomatska istorija Srbije 1875.— 1878. Beograd 1898. 2 sv. II. svezak obrađuje god. 1867. — 1870., a izašao je 1901.

Ristić Jovan: Jeno namesništvo 1868.— 1872. Beograd 1894. (ćir.).
Ristić Jovan: Jos malo svetlosti o našim poslednjim ratovima za oslobođenje i nezavisnost. 1875.-1878. Beograd 1898. (ćir.).
Ristić Jovan:Ko je kriv? (ćir.).
Ristid Jov an: Kratak pregled duhovnog i moralnog stanja u Srbiji. Heidelberg 1850, (njem.).
Ristić dr. Jovan: Leopold Ranke i oslobođenje Srbije. Srpska kr, akademija, knj. 19. Glas XXXI., Beograd 1892.. 8°, str. 29. .(ćir.).
Ristić Jovan: Poslednja godina politike kneza Mihaila. Beograd 1895. (ćir.).
Ristić Jovan: Prepiska između kneza Mihaila i srpskog zastupnika u Carigradu! Jov. Ristića 1861.-1867. s jednim uvodom i jednim dodatkom. Beograd 1897. (ćir.).
Ristić Jovan: Reforme u Srbiji. Beograd 1860. (ćir.).
Ristić J.: Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena I. (1848.- 1860.) 1887.; II. (1860.- 1868.) 1887.; III. (1869.— 1872.) 1901. (ćir.).
Ristić Jovan: Srbija i porta posle bombardiranja Beograda 1860.— 1867.
Ristić Jovan: Srbija i srpski pokret u Ugarskoj 1848. do 1849.
Ristić Jovan: La reorganisation politique de l'Orient sur la base de l'equilibre des races. Paris. E. Dentu 1878.
Ristić Serafim: Dečanski spomenici. Beograd 1864., str. 84 (ćir.).
Ritter A.: Die Kaisermächte und der Balkan. Stuttgart, Dolge (1913.) 8°.
Rivet Charles: Chez les Slaves liberes. Paris 1919.
Rogošić dr. F.: Prvi srpski arhiepiskop Sava i Sv. Stolica. Makarska 1929. Nova Revija br. 3.. 4.
Rojc Milan: Prilike u Hrvatskoj. Zagreb 1921. Nova Evropa 2.
Rojc Milan: Za bolju budućnost naše kraljevine. Zagreb 1922., str. 52.
Rohrbach Paul: Balkan und Türkei. Hamburg 1940.
Rosenegk Ad. Nickisch von: Balkanbund oder Türkei? Berlin-Steglitz, Anthropos-Verlag 1912. 8°.
Roessler Art.: Dalmatien. Sa 146 orig. snimaka od Bruno Reiffenstein. Wien 1910. 8°, 72 table i 46 str.

Rössler Hellmuth: Der Soldat des Reiches Prinz Eugen. Oldenburg I. O. Berlin 1934.
Ross C: Im Balkankrieg. München, Möricke 1913. 8°.
Roszkiewitz H.: Skizzen und Studien aus Bosnian. Leipzig 1868.
Roth K.: Geschichte der christlichen Balkanstaatcn. 1907.
Rotheit Rudolf: Aus Albaniens Werdetagen. Berlin 1914. 8°.
Roussel-Barrington: Through Greece and Dahmatia. London 1912.
R o v i n s k i j : Černogorija v jeja prošlom i nastojaščem. Peterburg. I. dio. 1888., 881 str. s kartom (Sbornik carske akademije); II. dio. 1897., 778 str. (Sbomik, sv. 63.); II. 2 1901. (sv. 69.}; II. 3 1905. (sv. 80.); II. 4 1909. (sv. 86.); III. 1915.
Rožić Valentin dr.: Položaj njemačke manjine u Jugoslaviji i pojožaj Slovenaca u Austriji. Beograd 1933.
Rubić dr. Ivo: Talijani na primorju kraljevine Jugoslavije.
Rubin Al.: Les Roumains de Macedoine. Bucarest, Jonesco 1913., 8°.
R u l a n d W.: Gesehichte der Bulgaren. Berlin, Siegismund 1911., 8°.
Rukavina Nikola: Trgovačka važnost Bosne i Hercegovine za doba Napoleonove Ilirije. Zagreb 1941.. str. 29.
Rus Jože: Kralji dinastije Svevladičev. Ljubljana 1931., str. 207.
Rus J o ž e : Krst prvih Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1932., str. 87.
Rus Jože: Prometnogeografska dinamika gornjeg Jadrana s posebnim obzirom na Jadranska vrata in Trst. Zagreb, Narodna Starina 21.
Rus Jože dr.: Zemlje stanice Hrvata za seobe u VI. vieku, Hrv. Revija 1939., br. 32.
R u t a r S.: Goriška in Gradiščanska; Trst in Istra. Ljubljana 1892—96.
Ruvarac Dimitrije: Drohobecki. Strosmajer i Anđelic i nekadašnji i današnji Srbi. Zemun 1893., str. 96 (ćir.).
Ruvarac Dimitrije: Istorično-kritična crta o Vićentiju Jovanoviću Zcmun 1886., str. 81. (ćir.). Ruvarac D.: O ukinucu pećske patrijaršije i njenom nasleđu. 1904.
Ruvarac Dimitrije: Srpska mitropolija karlovacka. Sr. Karlovci 1902., str. 222 (ćir.).
Ruvarac Dimitrije: Životopis Đorđa Nikolajevića, mitropolita dabro-bosanskog. Zemun 1898., str. 176 (ćir.).
Ruvarac Arhimandrit Ilarion: O humskim cpiskopima i hercegovačkin mitropolitama do g. 1766. Mostar 1901. kl. 8°.
Ruvarac Il.: Opis turskih oblasti i u njima hrišćanskih naroda, a naročito naroda srpskog, sastavljsn 1771, srpskim patrijarhom Vasilijem Brkićem. Srpska kr. akademija, knj. 9. Spomenik X Beograd 1891. (ćir.).
Ruvarac Ilarion: Prilozi za srpsku povest: I. O arheologiji Srba ili inače zvanih Tribala; II. O arhijepiskopiji pećkoj. Novi Sad 1887. Letopis M. S. (ćir.).
Ruvarac I.: Kratki istorički nacrt episkopata u Sremu u opšte i napose sremsko-karlovačke arhidieceze. 1884. (Šematizam) (ćir.).
Ruvarac Ilarion: Nešto o Bosni i dabro-bosanskoj episkopiji i o srpskim manastirima u Bosni. Godišnjica Nikole Čupića II. 1878. (ćir.).
Ruvarac I.: O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do 1766. — Mostar 1901. (ćir.).
Ruvarac I.: O pećskim patrijarsima od Makarija do Arsenija III. (1557. do 1690.). 1888. (ćir.). Ruvarac I.: O postanku dijeceze pakračke. 1898. (Šematizam) (ćir.).
Ruvarac I.: Raški episkopi i mitropoliti. Beograd 1901. (Glas 62.. ćir.).
Ruvarac I.: Vladike cetinjsko-zetske i crnogorske. (Prosvjeta I.) (ćir.).
Ruvarac I,; Nochmals Mehmed Sokolović und die serbischen patriarchen. 1887. (Archiv für slavische Philologie 10.)
Ružičić dr. Ivan: Na obranu hrvatskih ideala i hrvatskog drzavnog prava. Zagreb 1900., str. 32.
Ružičić dr. g.: Karta gcografskog rasporeda Jugoslovena. Beograd 1939.
Ruzicic K: Istorija srpske crkve. Zagreb I.,1893., II., 1895. (ćir.)
S a c h a r o v M. V.: S Serbami k Skutari. S. Peterburg 1913. (26 fotografija).
Salandra Antonio: L'intervento 1915. Ricordi e pensieri, Milano 1930. " °
Salandra Antonio: La neutralita italiana 1914. Ricordi e pensieri. Milano 1928.
Salata F.: Guglielmo Oberdan secondo gli atti segreti del processo. Bologna 1924.
Salata F.: Il diritto d'Italia su Trieste e l'Istria. Torino 1915.
Sakač Stjepan: Apostol Hrvata: Ivan Ravenjanin. Zagreb 1938, Zivot 7.
Sakač Stjepan: »Bijela« i »Crvena« Hrvatska. »Život« XIX.. lipanj 1938.
Sakač dr. Stjepan: Historijski razvoj imcna "Hrvat" od Darija I. do Konstantina Porfirogeneta. Zagreb 1943, Ustaški godišnjak.
Sakač Stjepan: Hrvatski glagoljaši i bosanska crkva. Zagreb 1943. Hrv. Smotra br. 2.

Sakač Stjepan: O kavkasko-iranskom podrietlu Hrvata. Zagreb 1937. Život br. 1.
Sakač Stjepan: Otkuda Hrvatima "Ban". Zagreb 1939, "Život« br. 7.
Sakač Stjepan: Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnome ratu. Croatia Sacra I., 1.—85.
Salvemini Gaetano: Delcnda Austria. Paris (Bossard).
Salvemini Gaetano: La diplomatic italienne pendant la Grande Guerre. {Res publica, Bruxelles 1932.) Prevedeno u »Obzoru« u studenom 1932.
S a m a s s a P a u l: Der Völkerstreit im Habsburgerstaat. Leipzig 1910., str. 181.
Samohrvat (dr. Stj. Dezelić): Grudobran kraljevine Hrvatske. Zagreb 1904.. str. 541.
S a n d e s P.: An English Woman-sergeant in the Serbian Army. London 1916.
San Giuliano A. d i: Briefe über Albanian. Leipzig 1913., 158 str., s portrait-om.
S a r a j l i ć Š e m s u d i n: Bosna je kičma hrvatske džzave. Sarajevo 1943. Hrv. Misao, str. 13.
Sarkotić von Lovćen Generaloberst Stephan Freiherr: Der Banjaluka-Prozess. I., II. Berlin 1933.
Sattler Wilhelm: Die slawonische Drauniederung als deutsche Volksinsellandschaft. Leipzig, 1941.
Savić R. Vladislav: The reconstruction of Suth Eastern Europe. London 1917., str. 279.
S a x C. R i t t e r v o n: Geschichte des Machtverfalls der Türkei. Wien, Manz 1908. 8°
Schatzmayer Dr.: Dalmatien, Triest 1877.
Schiaffini Alfredo: Italia e Croazia. Roma 1942.
Schiff Theodor: Aus halbvcrgcssenem Lande. Wien 1875., str. 158.
Schilling Karl: Die Entstehung des jugoslavischen Staates. Dresden 1939.
S c h i m e k M.: Politische Geschichte des Königrciches Bosnien und Rama vom Jahre 867. bis 1741.
S c h i r o G.: Gli Albancsi e la questione Balcanica. Napoli, Bideri 1904. 4°
Schlicp L.: Im Julifcldzug 1913 auf dem Balkan. Berlin, Partel 1914. 8°
Schlumberger Gustave: Expedition des "Almugavares" ou routiers catalans en Orient 1302.-1311. Paris 1902.
Schlumbergcr Gustave: I. epopee bizantine a la fin du dixieme siecle. Troisieme partie. Les Porphyrogcnnetes, Zoc et Theodora. (1025.—1057). Paris, Hachette 1905.
Schlumberger Gustave: Un eropereur de Byzancc a Paris ct a Londre. Paris, Plon 1916.
S c h m a l i x A.: Ragusa und Umgebung. Sa 70 ilustracija i 2 karte. München 1906., 146 str.
Schmeisser dr. G.: Die kroatischen illyrischen, und dalmatinischen Kontingente in der Armee des ersten Kaiserreiches 1888.
Schmid Heinrich Felix: Die Grundzüge und Grundlagen der Entwicklung des kirchlichen Zehntrechts auf kroatischen Boden während des Mittelalters. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Schmitt E. Bernadotte: The annexation of Bosnia (1908—1909). Cambridge 1937.
Schmitt E. Bernadotte: The coming of the war 1914. 1930.
Schneefuss Walter: Die Kroaten und ihre Geschichte.
Schneefuss Walter: Des Reiches neue Nachbarn. Salzburg-Leipzig 1939.
Schneller H.: Die staatsrechtliche Stellung von Bosnien und der Herzegovina. 1892.
Schopoff A.: Les Reformes et la protection des chretiens en Turquie 1673 — 1904. Paris, Plon Nourrit 1904., 2 sv., 8°
Schrems Ferdinand: Die Rechtsstellung der Kroatien im früheren Habsburgerreich und im heutigen Jugoslawischen Staat. Hamburg 1939., str 143.
Schumacher R. v.: Des Reiches Hofzaun. Darmstadt 1940.. str. 309.
Schurmann J. G.: The Balkan wars 1912./1913. London, Humphrey Milford 1914., 8°
Schwarz A.: Serbien und Montenegro. Ljubljana, vlastita naklada 1909.
Schwarz B.: Montenegro. Schilderung einer Reise durch das Innere, nebst Entwurf einer Geographie des Landes. Leipzig 1888.
Schweissguth Edmund: Der Kroatenführer Dr. Ante Pavelitsch. u "Zeitschrft für Politik«. 31 sv. Svibanj 1941., str. 311.
Schwicker J.: Politische Geschichte der Serben in Ungarn. 1880.
Schwicker J.: Zur Geschichte der kirchlichen Union in der croatischen Militärgrcnze. 1874.
Schünemann Konrad: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa
Scott G.: Dans les Balkans 1912./13. Recits et visions de guerre. Paris, Chapclot (1914.). 4°
Scotus Viator (Seton Watson): Absolutismus in Kroatien. Wien 1909.
Sehmsdorf E.: Die Gcrmanen in den Balkanländcrn bis zum Auftreten der Goten. 1899.
Seidl F.: Kot naj se potegne pravična državna meja med Jugoslavijo in Italijo. Ljubljana 1919.
Seignobos: Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814.-1914., Paris 1926.-27.

Seitz prof. Aleksandar: Put do hrvatskog socializma. Zagreb 1943.
Semiz D.: Majevci (iz ličnih uspomena). "Nova Evropa«, sv. XVI. br. 7., 1927.
Semiz D.: Pred zoru velikih dana. "Nova Evropa", sv. XVIII.. br. 10. i 11., 1928.
Semiz D.: Tko su i odakle su Srbohrvati. Zagreb 1929. Nova Evropa. II., br. 8.
Sermage grof C. J. P.: Die ursprüngliche Vereinigung der Königreiche Croatien, Dalmatien und Slawonien mit der Krone Ungarns, Wien 1836.
Seton Watson – Bošković M.: Kako je postala Jugoslavija. Zagreb 1927. Nova Evropa, I., br. 12.
Seton Watson: Političke indiskrecije. Zagreb 1922. Nova Evropa, 7.
Seton Watson: Sarajevo. Zagreb, 1926.
Seton Watson: Supilo o Rusiji. Zagreb 1926. Nova Evropa, II., br. 11.
Seton Watson: Tajni londonski ugovor. Zagreb 1926, Nova Evropa. II., br. 12.
Seton Watson: Absolutismus in Kroatien. Wien und Leipzig 1909., str. 32.
Seton Watson R. W.: Die Südslavische Frage im Habsburger Reich. Berlin 1913., str. 651.
Seton Watson: — Die Zukunft Oesterreich-Ungarns und die Haltung der Grossmächte. Wien und Leipzig.
Seton Watson (Scotus Viator): Absolutism in Croatia. London, Constable et Co.1912.
Seton Watson (Scotus Viator): German, Slav, and Magyar. London, Williams and Norgate, 1916.
Seton Watson: Italian intervention and the secret treaty of London, u The Slavonic review, vol. V.
Seton Watson: Italy's Balcan policy in 1914., u The Slavonic Review vol. V.
Seton Watson: Racial problems in Hungary. London.
Seton Watson R. W.: Russian Commitments in the Bosnian Question and an Early Project of Annexation. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Seton Watson R. W.: The Balkans; Italy and the Adriatic. London 1915.
Seton Watson (Scotus Viator): The southern Slav Question and the Habsburg Monarchy. London, Constable et Co., 1911.
Seton Watson R. W.: The War and Democracy. Chapters 4 and 7 London 1914.
Sforza Carlo: Les battiseurs de l'Europe moderne. (Paris 1931.)
Shek Adalbert: (Übersetzer) Allgemeines Gesetzbuch über Vermögen für das Fürstenthum Montenegro. Berlin. Carl Heymanns Verlag 1893. 8^0, 191 str.
Siebert von B.: Graf Benckendorffs diplomatischer Schriftwechsel 1907.—1914. Berlin 1928.
Siebertz P.: Albanien und die Albanesen. Wien 1910. 8°, 274 str. (16 slika)
Sillani Tommaso: Lembi di Patria. Milano 1915.
Sillani Tommaso: - L'Italia e l'Oriente medio ed Estremo. Roma 1935. (La rassegna italiana.) Prefazione Volpi di Misurata
Simeon Rikard: Hrvatsko pitanje i politička situacija Travnja 1939. Zagreb 1939.
Singer: Geschichte des Dreibundes. (Berlin 1914.)
Singer S.: Beiträge zur Literatur der kroatischen Volkspoesie. Zagreb 1882., str. 109.
Siniša: Gde su živili Srbi prije nego se preseliše u sadašnje predjele na balkanskom poluostrvu. Novi Sad 1885., Letopis M. S. (ćir.).
Siniša: Poreklo Stevana Nemanje i prve godine njegove vlade. Novi Sad 1885. Letopis M. S. (ćir.)
Siniša: Ratovi Stevana Nemgnje sa Vizanticima i Dubrovčanima. Novi Sad 1894. Letopis M. S. (ćir.).
Siniša: Rodoslov dinastije Bele-Pavlimira i Tjehomila. (Po Porfirogenetu i Dukljaninu.) Novi Sad 1888. Letopis M. S. (ćir.)
Siriščević Slavko: Naše morske luke.
Siriščevć Slavko S.: Sommer und Winter in Jugoslawien, das Land der Gegensätze. Zagreb 1935.
Skarić Vladislav: Bosansko hercegovački muslimani. Srpski književni Glasnik 1925., XII., str. 617Skarić Vladislav: Porieklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni. Sarajevo 1919. Glasnik muzeja
Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović: Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom. Beograd 1938. (ćir.)
Skerlić Jovan: Današnji srpskohrvatski nacionalizam. Rieka 1913.
Skerlić Jovan: Omladina i njena književnost. Beograd 1906.
Skerlić dr. Jovan; Dela. Beograd 1900.—1914.
Skerlić dr. Jovan: Eseji o srbsko-hrvatskom pitanju. zagreb 1918., str. 99.
Skok dr. Petar: Od koga naučiše jadranski Jugoslaveni ribarstvo i brodarstvo?
Sladović dr. Eugen pl.: Islamski Hrvati u NDH i islamski sviet. Zagreb1943. Hrvatska Smotra br. 3 i 4.
Sloane W. H.: The Balkans. New York 1914.
Smičiklas T.: Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije. I. dio: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat oslobodjenja. Zagreb 1891. (173 str.) v. 8°. Jug. akademija.

Smičiklas Tadija: Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790.-1835. Rad 80., str. 26.
Smičiklas Tade: Poviest Hrvatske I. i II. Zagreb 1882 i 1879., str. 724 i 496.
Smiric: Studio sull italianita della Dalmazia in base a documenti ufficiali. Zara 1924..
Smith Gordon G.: Through the Serbian Campaign. London 1916.
Smodlaka dr. Josip: Ime države. Srpski književni Glasnik, VII. 1922., str. 288.
Smodlaka dr. Josip: Jugoslavensko rješenje hrvatskog pitanja. Zagreb 1939.. str. 18.
Smodlaka dr. Josip: Nacrt jugoslovenskog ustava. Zagreb 1920., str. 133. (ćir.).
Smodlaka dr. Josip: Posjet apeninskim Hrvatima. Zadar 1906., str. 53.
Sokolov M.: Novootkritnie sočinenie Križaniča o soedineniu cerkvei. St Peterburg, 1891.
Sokolovitch: Le probleme italo slave. Paris 1916.
Solmi Arrigo: L'adriatico e il problema nazionale. Roma 1920.
Solmi Arrigo: Le origini del patto di Londra, u Politica 1923.
Solovjev Aleksandar: O postanku srpskog grba (Sur l'origine du blason serbe). Zagreb 1929., Šišićev Zbornik, (ćir.).
Songeon G.: Histoire de la Bulgarie. Montligeon (Orne) 1912. 8°
Sorbaro-Sindaci Sandro: Dalmazia nostra (L'Italia trnsadriatica). Varese 1933.
Sosnosky Theodor von: Die Balkanpolitik Italiens.
Sosnosky Theodor von: Die Balkanpolitik Oesterreichs seit 1866., I.sv. Stuttgart 1913. 8°, X., 302 str., s 2 karte.
Spaho Fehim: Hrvati u Evlija Čelebijinu rukopisu. Zagreb 1932. Hrv. Kolo. XIII.
Spaho Fehim: Narodni nazivi mjeseci.. Kalendar »Napredak« 1933.
Spaho Fehim: Još jedan neobjavljeni dokumenat iz pokreta Husein kapetana Gradaščevića. Kalendar »Napredak« 1933.
Spaho Fehim: Turski rudarski zakoni.Glasnik bos. 25 (1913). 133.—194.
Spaho Dr. Mehmed: Die Agrarfrage in Bosnien u. der Herzegowina.
Spalajković Miroslav: La Bo snie et l'Herzegovine. Pariš 1897., str. 320.
SpinčićVjekoslav: Moje izbivanje iz Istre. Zagreb 1922., str. 48.
Split Ante: Hrvatski naslov u našoj starijoj književnosti. Mitrovica 1895.,str. 81.
Spon Jacob: Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, du Levant. Lyon 1678., Amsterdam 1679.
Srebrnić Josip: Odnošaji pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima na Balkanu. Zagreb 1925. Zbornik kralja Tomislava.
Srećković Panta: Uzroci srpsko-vizantinskog ratovanja 1073-4., Novi Sad 1882. Letopis M. S. (ćir.).
Srkulj dr. Stjepan: Hrvatska poviest u 19 karata. Zagreb 1937.
Stadtmüller Georg: Die Randvölker des Reiches im Südosten. U Monatsschrift für das deutsche Geistesleben, kolovoz 1941., str. 225.
Stahuljak dr. Avelin: K srbskom pitanju. Zagreb 1907. Hrv. Smotra.
Stamatović Pavle: O imenu »Srb« i njegovim otrodcima »Srm Trb«. Novi Sad 1831., 1832. Letopis M. S. (ćir.).
Stamatović Pavle: Serbija (pod Župani, Kraljevi, Carevi, Knjazevi i Voždovi svoji do 1830.). Novi Sad 1832.,Letopis M. S. (ćir.).
Stambolijski A.: Moja dva sastanka s carem ferdinandom. Beograd 1924.
Stančić-Spajićeva Anđelija: Najstariji jezik biblije ili jedan od najstarijih kulturnih naroda. Beograd 1929., str. 104 (ćir.).
Stanković Katarina: Zwei Welten und eine Wahrheit. Hamburg 1939., str. 388.
Stanojević Nikola: Jugoslavenski odbor. (Zagreb 1927.)
Stanojević St.: Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićkoj državi. Srpska kr. akademija, knj. 13. Posebna izdanja XXXVIII., Beograd 1912. 8°. XI.. 178 (ćir.).
Stanojević St.: Istorija Bosne i Hercegovine. 1909. (ćir.).
Stanojević St.: Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca. Napredak, Beograd 1920.
Stanojević St.: Istorija srpskog naroda. 2. izd. Beograd 1920., str. 385 (ćir.).
Stanojević-Ćorović: Odabrani izvori za srpsku istoriju. Beograd 1921., str.72. (ćir.)
Stanojević St.: O Južnim Slovenima u VI, VII i VIII veku. Srpska kr. akademija, knj. 48. Glas LXXX., Beograd 1909. (ćir.).
Stanojević St.: O prvim glavama Dukljaninovog letopisa. Srpska kr. akademija, knj. 69. Glas CXXVI., Beograd 1927.
Stanojević St.: Šta hoće Srbija? Niš 1915., str. 27 (ćir.).
Stanojević St.: Ubistvo austriskog prestolonaslednika Ferdinanda. Beograd 1923., str. 54 (ćir.).
Stanojević Stanoje: Vizantija i Srbi. Novi Sad 1903., 1906. (Matica) 2. sv.
Stanoievitch S.: Civilisation serbe au moyen age. Paris
Stanoievitch S.: Les relations serbo-grecques. Paris

Starčevič Antun: Bi li slavstvu ili hervatstvu. Zag'reb 1867.
Starčević Antun: »Govori«. u Dnevnicima Sabora.
Starčević Antun: Ime Serb. Zagreb 1868.
Starčević Antun: Istočno pitanje. Sarajevo 1936., (II izd.), str. 44.
Starčević d r. A.: Jubilei. Zagreb 1888., str. 55.
Starčević Antun: Na čemu smo?
Starčević d r. Ante: Nekolike uspomene. Zagreb 1870., str. 58.
Starčević Antun: O 40. god. smrti A. Starčevića. Zagreb 1938.
Starčević dr. Ante: Odgovor »Serbskom Dnevniku« i Beogradskim Novinama. Narodne Novine od 27.IX.1852.
Starčević Antun: Pasmina Slavoserbska u Hervatskoj. Zagreb 1876.
Starčević Antun: Pisma magjarolacah. Sušak 1897.
Starčević dr. Mile: Dr. Ante Starčević i Srbi. Zagreb 1936. M. H., str. 120.
Starčević dr. Mile: Hrvatska kulturna posebnost. Prosvjetni život 1942.
Starčević dr. Mile: Rakovica. Hrv. Revija 1933., str. 321.
Starčević Mile dr.: Razgovor Lorkovićev s Masarykom god. 1914. Hrv. Revija 1938., str. 568.
Starčevie dr. Mile, star.: Strossmayerov Jubilej. Zagreb 1914.
Starčević dr. Mile: Uloga Matice Hrvatske u hrvatskom narodu. Prosvjetni život 1942.
Starčević dr. Mile: Ustaška država i kulturno prosvjetna djelatnost. Prosvjetni život 1942.
Stead Alfred: Servia by the Servians. London 1909., str. 377.
Steed H. W.: La monarchie des Habsbourg. Paris 1915.
Stefanović-Vilovski Theodor Ritter von: Belgrad unter der Regierung Kaiser Karls VI. (1717.-1739.). Wien 1908. (Ges. f. neuere Geschichte Oesterreichs.)
Steinmetz K.: Eine Reise durch die Hochländergaue Oberalbaniens. Wien i Leipzig 1904., 8°. A. Hartleben.
Steinmetz K.: Ein Vorstoss in die Nordalbanischen Alpen. Wien i Leipzig 1905., 8°. Hartleben.
Stelzer Fr.: Geschichte der Bacska. Neusatz 1883.
Stepanović R. Milutin: Srbi i Bugari u prošlosti i sadašnjosti. Beograd 1913., str. 168 (ćir.).
Sternberg grof Adalbert: Die äussere Politik Oesterreich-Ungarns. Berlin. str. 196.
Sticotti P.: Die römische Dioclea in Montenegro. Wien 1913. (Schriften der Balkankommission.)
Stieve Friedrich: Iswolski im Weltkriege. Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1914-1917. Berlin 1925.
Stiić d r. Petar: Kratki razgovor o iztočnoj crkvi. Zadar 1848., str. 95.
Stipančić J.: Kako je Dalmacija upućena na Herceg-Bosnu i obratno. Makarska 1928. Nova Revija, br. 4.
Stipančić Josip: Katolička bosanska biskupija i neke njezine unutarnje institucije u prošlosti. Makarska 1931. Nova Revija, br. 3—4.
Stipančić J.: Povjesni separatizam Herceg-Bosne i Dalmacije. Makarska 1928. Nova Revija, br. 3.
Stix Edmund: Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina vom Beginn der Occupation bis 1878. Wien 1887.
Stobart St. C.: The Flaming Sword in Serbia and elswhere. London 1917.
Stöckl Günther: Die deutsch-slavische Südostgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert. Breslau 1940.
Stojačković Aleks: Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Vojvodina und überhaupt in den Ländern der ungarischen Krone. Temesvar 1860.
Stojadinović dr. Miloslav: Naše selo. Beograd 1929. (ćir.).
Stojanoff A.: Die handelspolitische Situation der Balkanstaaten gegenüber Osterreich-Ungarn. Wien, Perles 1914. 8°
Stojanović Kosta: Govori i rasprave političko ekonomske. Beograd G.Kon 1910.-1911., 2 sv.
Stojanović dr. Kosta: Il movimento commerciale nella Serbia. Roma 1918.
Stojanović Ljubomir: Hrvatska «austrijanština». Srpski knjižcvni Glasnik, 1926., XVII., str. 360.
Stojanović Lj.: Jedan prilog k poznavanju bosanskijeh bogumila. Jug. akademija. Starine 18. Zagreb 1886.
Stojanović Ljubo: Rcpublikanski pogledi na nekoliko savremenih pitanja. Beograd 1920., str. 149 (ćir.).
Stojanović d r. Nikola: Akcija jugoslovenskog odbora. Srpski književni Glasnik, XVII., str. 445., g. 1926.
Stojanović d r. Nikola: Jugoslavenski odbor. Zagreb. Nova Evropa.
Stojanović d r. Nikola: Naša politika. Beograd 1935., str. 110.
Stojanović d r. Nikola: Pred stvaranje Jugoslavije. Zagreb 1927. Nova Evropa I., br. 1.
Stojanović Nikola: Srbi i Hrvati. Novisad 1902.. str. 56 (čir.).
Stojanović d r. Nikola: Srbija i jugoslavensko

ujedinjenje. Beograd 1939., str. 79.
Stojanović Nikola: Bosnie-Herzegovine. Geneve 1917., str. 119.
Stojanović Nikola: La Serbie d'hier et de demain. Paris 1917.
Stojković Marijan: Program Mihovila Pavlinovića. Hrv. Rcvija 1940.
Strangford Viscountess: The Eastern shores of the Adriatic in 1863. London 1864.. str. 386.
Stranjaković dr. Drag.: Držanje zvanične Srbije za vreme ustanka u Hercegovini i Boki g. 1882. Beograd 1940.
Stranjaković Dragoslav: Jugoslavenski nacionalni i državni program kneževine Srbije iz 1844. god. Srem. Karlovci 1931., str. 29.
Stranjaković dr. Drag.:Politička propaganda Srbije u jugoslavenskim pokrajinama 1844.-1858. god. Beograd 1936., str. 42. (ćir.)
Stranjaković dr. Drag.: Srbija Pijemont južnih Slovena. Beograd 1932.. str. .62.
Stratimirović Dj.: Pravoslavna crkva u Boci Kotorskoj, postanak i sudbine njene. 1897., (ćir.)
Stratimirović, General von: Was ich erlebte. Erinnerungen. Wien i Leipzig, Braumüller 1911. (1848.-1849., Srbija 1876. i t.d.)
Strauss Adolf: Bosnieti, Laad und Leute. Historisch - ethnographisch-geographische Schilderung. Wien, Druck und Verlag v. Carl Gerolds Sohn. 2 sv. 80 I. sv. 1882.. 340 str., II. sv. 1884., 328 str.
Strausz Adolf: Balkan-felsziget I.Macedonia, Eszak-Albaania es Montenegro. Budapest 1888. Velika 8°. str. 392.
Strika Boško: Dalmatinski manastiri. Zagreb 1930. (ćir.).
Strika Boško: Karađorđeva Topola. Zagreb 1925.. str. 47.
Strohal Dr. Ivan: Pravna povijest dalmatinskih gradova. Dio I. Osnove razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova. Zagreb, Jugoslavenska akademija 1913. 8°.
Strohal Dr. Ivan: Statuti primorskih gradova i općina. Bibliografski nacrt. Zagreb. Jugosl. Akademija 1911. 8°.
Strohal Rudolf: Nešto o historiji hrvatskog jezika. Zagreb 1932., str. 92.
Strossmayer Josip Juraj: Dokumenti i korespondencija. Knjiga prva. Od god. 1815. do god. 1859. (XXIV + 478 str.) 8°. Jug akademija.
Sturzenegger: La Serbie en guerre 1914.-1916. Neuchatel- Paris 1916., str. 192.
Subotić Jovan: Dukljanskog presbitera kraljevstvo Slavena. Novi Sad 1853., Letopis M. S., (ćir.).
Subotić Jovan: Geografsko-hidtorijski odrivak o Dalmaciji. Novi Sad 1852., Letopis M. S. (ćir.).
Subotić Jovan: Odgovor g. dru. Starčeviću na njegov članak u zagrebačkim Narodnim novinama od 27. sept. 1852. Novi Sad 1853. Letopis M. S. (ćir.).
Subotić J.: Darstellung der Rechtverhältnisse der serbischen Nation in Ungarn 1849.
Suliotti J.A.: In Albania. Sei mesi di regno da Guglielmo di Wied a Essad Pascia. Milano, Treves 1914., 8⁰.
Sunarić Antonije: Slobodna misao. Zagreb 1908., str. 22.
Susmel Edoardo: Arnaldo Mussolini. Rievocazione adriatiche. Fiume »La Vedetta d'Italia«, 1936.
Susmel Edoardo: Dissegno storica della citta di Fiume. Fiume 1917
Susmel Edoardo: Fiume nel medio evo. Bologna 1935.
Susmel Edoardo: Fiume attraverso la storia. Milano 1919.
Susmel Edoardo: Fiume e il Carnero. Milano 1939., str. 240.
Susmel Edoardo: Fiume italiana. Roma 1919.
Susmel Edoardo: Il dritto italico di Fiume. Bologna 1919
Susmel Edoardo: Ipparcho Baccich"u «La Vedetta d'Italia«. Fiume 1930.
Susmel Edoardo: La citta di passione. Milano 1921.
Susmel Edoardo: La Marcia di Ronchi. Milano 1941., str. 480.
Susmel Edoardo: Le giornate fiumane di Mussolini. Firenze 1937.
Susmel Edoardo: Mussolini e il problema adriatico. Roma 1929.
Susmel Edoardo: Fiume törtcnete. Budapest 1916.
Svilović Luka Dubrovčanin: Kratka povjestnica Dalmacije. Zagreb 1861., str. 127.
Svjatoslavić Horiv: Onovlena Horvatija (ukr.). Prag 1943., str. 45.
Szalay L.: Bosznia es Hercegovina terülcten ervenyben allo jogszabalyok attekintese. II. sv. 1900.
Szalay Ladislaus von: Das Rechtsverhältnis der serbischen Niederlassungen zum Staate in den Ländern der ungarischen Krone. Leipzig und Pest 1862.
Szarics Jenö: A Bunyevaczok, u Regelö Pesti Divatlap 1842.
Šabanović Hazim: Glasoviti Hrvati na visokoj porti. Sarajevo 1938. – Zbornik hrvatske omladine Herceg-Bosne
Šafarik Pavle Josif: Doselenje Korušaca, Hrvata i Srba. Novi Sad, 1839. Letopis M.S.

(ćir.)
Šafarik Pavle Josif: Jesu li Iliri i Veneti sa Slavenima srodni. Novi Sad, 1841. Letopis M.S. (ćir.)
Šafarik Pavle Josif: O Rezijanima i furlanskim Slavenima. Novi Sad 1843. Letopis M.S. (ćir)
Šafarik Pavle Josif: O zemlji Bojki. Novi Sad 1837. Letopis M. S. (ćir.)
Šahinović-Ekremov Munir: Bosansko-hercegovački muslimani kao komponenta hrvatske budućnosti Sarajevo 1938. Zbornik hrvatske omladine Herceg-Bosne
Š a r i ć M i l a n : Mladost dra. Ante Starčevića. Osiek 1903.. str. 90.
Š a r i ć Milan: Život i rad dra. A.Starčevića. Zagreb 1902. Hrv. Misao.
Šarinić Ivo: Ideologija hrv. selj. pokreta. Zagreb 1935., str. 189.
Šegvić prof. Kerubin: Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski. Zagreb 1930., str. 119.
Šegvić Kerubin: Dinastije Petrovića u Crnoj Gori. Zagreb 1897. Prosvjeta.
Šegvić Kerubin: Dr. Ante Starčević i njegovo doba. Hrv. Smotra 1936., I., str. 3.—12.
Šegvić Kerubin: Glagolica i njezino podrijetlo. Zagreb 1938. Hrv. Smotra sv. 9.
Šegvić Kerubin: Hrvat, Got, Slav. Zagreb 1931. Nastavni vjesnik.
Šegvić Kerubin: Hrvatska misao, Split 1897. Novi viek I.
Šegvić Kerubin: Dr. J. Rus: Krst prvih Hrvatov in Srbov. Zagreb 1932. Nastavni vjestnik I.—3.
Šegvić Kerubin: Mihovio Pavlinović i Ante Starčević. Hrv. Revija 1931., str. 587.
Šegvić Kerubin: Oko rođenja Hrvatske. Zagreb 1928. Hrv. Kolo IX.
Šegvić don Kerubin: O Žvotu i radu Eugena Kvaternika. Zagreb 1921., str. 59.
Šegvić Kerubin : Prvo progonstvo Eugena Kvaternika. Zagreb 1907., str, 221.
Šegvić Kerubin: Drugo progonstvo Eugena Rvaternika. Zagreb 1907.. str. 229.
Šegvić Kerubin: Toma Splićanin. Zagreb 1927. M. H. str. 174.
Šegvić prof. C h e r u b i n : Die gotische Abstamamung der Kroaten. Berlin, str. 54.
Šegvić prof. Cherubin: Die Kroaten und ihre Misssion während 13. Jahrhunderte der Geschichte. Zagreb 1941.
Šegvić Cherubin: I croati. La loro missione storica durante trcdici secoli. Roma, 1941., str. 93
Šenoa dr. A.: Doseljivanje tuđinaca u Srijem (sa 3 table van teksta). Jugosl. akademija, Rad 201. Zagreb 1914.
Š e p e r Mirko: Iz starohrvatske arheologije. Zagreb 1942. Hrvatska Smotra 3.-4.
Š e r o v i ć D. Petar: Boka Kotorska u starom vieku. Zagreb, Narodna Starina 4
Šidak J.: »Bosanska crkva«. Problem bosanskog »bogumilstva« i sredovječna »crkva bosanska«. (Savremenik. Zagreb, XXVI.. 1937.).
Šidak dr. Jaroslav : Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni. Zagreb 1940., M.H. str.162.
Šidak J.: Pravoslavni Istok i "crkva bosanska«. (Savremenik, Zagreb, XXVII., 1938.).
Šidak J.: Problem «bosanske crkve» u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca. (Rad J, A., knj. 259., 1937.).
Šimrak dr. Janko: Crkvena unija u sjevernoj Dalmaciji u XVII. stoljeću. Makarska 1929. Nova Revija br. 3., 4.
Šimrak dr. Janko: Hercegovački mitropolit i manastir Zavala prema papi Klementu X. (1670.-1676.). Makarska 1932., Nova Revija br. 2.
Šimrak dr. Janko: Poslanica Milanu Trišiću. Makarska 1930. Nova Revija br. 2.
Šimrak dr. Janko: Sveta Stolica i Franjevci prema pravoslavnoj crkvi u primorskim krajevima. Makarska 1930., Nova Revija br. 1., 2. i 6.
Šimunić prof. Petar: Utjecaj srbske inteligencije na razvitak velikosrbske ideje. Zagreb 1943., Hrv. Smotra 3. i 4.
Širajev N. L.: Rossia i Černogoria. 1845., Petrograd. Izd. S. E. Dobrodev, 8°, 87 str.
Šišić dr. Ferdo: Ban Jelačić o sebi. Novosti 1926. Božićni broj.
Šišić dr. Ferdo: Ban Josip Jelačić. Savremenik 1915.
Šišić dr. Ferdo: Ban Josip Jelačić. Zagreb, Savremenik 1923.
Šišić dr. Ferdo: Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919., Zagreb 1920. M.H.. str. 329.
Šišić dr. Ferdo: Dva hrvatska buntovnika: I. Matija Gubec. — Beograd 1932. Brastvo (ćir.).
Šišić dr. Ferdo: Đorđe Kastriotić Skenderbeg. Sarajevo 1901. Nada.
Šišić dr. Ferdo: Englez Simon Klement o Hrvatskoj god. 1715. Novosti 1926., br.193. i 194.
Šišić dr. Ferdo: Franjo barun Trenk i njegovi panduri. Zagreb 1900.. str. 195.
Šišić dr. Ferdo: Geografski razvitak današnje Dalmacije i pitanje o sjedinjenju. »Hrvatska« 1907.. br. 7.. 18., 19. i 20.
Šišić dr. Ferdo: Herceg-Bosna prigodom

aneksije. Zagreb 1908.
Šišić dr. Ferdo; Hrvati i Mađari u oči sukoba 1848. Zagreb 1923. Jugosl. Njiva.
Šišić dr. Ferdo: Hrvatski ilirizam. Brastvo. Beograd 1921. (ćir.).
Šišić dr. Ferdo: Ideje biskupa Strossmayera. Beograd 1928. (ćir.).
Šišić dr. Ferdo: Ime Hrvat i Srbin i teorije o doseljenju Hrvata i Srba. Beograd 1922. Čupićeva Godišnjica.
Šišić dr. Ferdo: Izbor Ferdinanda I. hrvatskim kraljem. Starohrvatska Prosvjeta N. S. I.. 1.- 2. Zagreb 1927.
Šišić dr. Ferdo: Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parisu. Zagreb 1920.
Šišić dr. Ferdo: J. J. Strosmajer i južnoslavenska misao. Beograd 1922. S. K. Z., str. 160.
Šišić dr. Ferdo: Jugoslaveni, Karađorđe i Napoleon I. Karađorđe, Beograd 1923.(ćir.)
Šišić dr. Ferdo: Kako je bizantinski car Justinijan postao Slaven. Zagreb 1894. Vienac.
Šišić dr. Ferdo: Kako je Jelačić postao banom. Zagreb 1923. Jug. Njiva.
Šišić dr. Ferdo: Kako je Jelačić postao banom. Beograd 1937. (ćir.), str. 64.
Šišić dr. Ferdo: Kako je postao danasnji geograiski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom. Beograd 1927.. str. 51.
Šišić dr. Ferdo: Kako je postao današnji geografski pojam Herceg-Bosne. Zagreb 1908. Zvono.
Šišić dr. Ferdo: Kako se Kotor predao Veneciji 1378. Glasnik dubrovačkog učenog društva. Knj. I. Dubrovnik 1929.
Šišić dr. Ferdo: Kako se u Hrvata razvijala politička i državna sviest. Zagreb 1923. Jug. Njiva.
Šišić dr. Ferdo: Kako su Hrvati lovili pruskoga kralja Fridrika II. Novosti 1926., br. 134.
Šišić dr. Ferdo: Kvaternik. Zagreb 1926.. str. 48.
Šišić dr. Ferdo: Letopis popa Dukljanina. Srpska kr. akademija knj. 18.Posebna izdanja, LXVII. Beograd 1928., 8°, 480 (ćir.).
Šišić dr. Ferdo: Načertanije Ilije Garašanina. Novosti 1929. Božični broj.
Šišić dr. Ferdo: Neke stranice iz ranije naše historije. Hrvatsko Kolo V., 1909.
Šišić dr. Ferdo: Nekoje stranice iz novije naše historije Dalmacije neposredno prije francuzke okupacije. Hrvatsko Kolo V. Zagreb 1909.
Šišić dr. Ferdo: Nepoznate stranice iz doba biskupa Vrhovca. Novosti 1926., br. 149.—152.
Šišić dr. Ferdo: Nov izvor o Friedjungovom procesu. Novosti 1928. Božični broj
Šišić dr. Ferdo: Nov prilog o kosovskom boju. Starohrvatska Prosvjeta N. S. I.. I.— 2. Zagreb 1927.
Šišić dr. Ferdo: Nova mišljenja o pravieku Slavena i o seobi Hrvata i o postanku glagolice. Hrvatsko Kolo VI. Zagreb 1911.
Šišić dr. Ferdo: Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine. Zagreb 1938.
Šišić dr. Ferdo: O podrijetlu i zasužnjenju hrvatskog kralja Slavića. Vjesnik hrv. arheološkog družtva. Zagreb 1904.
Šišić dr. Ferdo: O srbskom grbu. Savremenik 1909.
Šišić dr. Ferdo: Pacta conventa. Savremenik 1910.
Šišić dr. Ferdo: Pad mletačke republike i ulaz Austrijanaca u Dalmaciju. Zagreb 1894. Hrv. Prosvjeta.
Šišić dr. Ferdo: Predratna politika Italije i postanak londonskog pakta. Split 1933., str, 149.
Šišić dr. Ferdo: Priručnik izvora hrvatske poviesti. Zagreb 1914.
Šišić dr. Ferdo: Propast ilirske slobode. Savremeoik 1916.
Šišić dr. Ferdo: Razgovor Ludovika Kossutha s knezom Mihajlom Obrenovićem u Londonu u maju god. 1859. Novosti 1926., br. 106.— 108.
Šišić dr. Ferdo: Rieka i riečko pitanje. Gorica "Veda" 1912., str. 220.— 228.
Šišić dr. Ferdo: Rieka i Zadar. Beograd 1921. (ćir.).
Šišić dr. Ferdo: Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji. Zagreb, Narodna Starina I., 1923.
Šišić dr. Ferdo: Seljačka buna od 1573. Zagreb 1923. Jug. Njiva.
Šišić dr. Ferdo: Srbija 19. vieka spram ideje našeg narodnog ujedinjenja. Volja, Beograd, 1926. (ćir.)
Šišić dr. Ferdo: Studija iz bosanske historije. Sarajevo 1903. (U Glasniku zem. muzeja)
Šišić dr. Ferdo: Sud cara Josipa II. o kraljevstvu hrvatskom. Zagreb 1901. Vienac.
Šišić dr. Ferdo: Ticanova buna u Sriemu god. 1807. Novosti 1926., br. 349., 350.
Šišić dr. Ferdo: Vazan prilog za poviest ugarsko-bosanskih ratova. Vjesnik arkiva, Zagreb 1904.
Šišić dr. Ferdo: Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350. — 1416.). Zagreb, Matica Hrvatska 1902., 8°. IV +286 str., 1 karta, 1 plan, 4 geneal. table.
Šišić dr. Ferdo: Zadar i Venecija od g. 1159.— 1247. Rad 142. Zagreb 1900.
Šišić dr. Ferdo: Zavjera Petra Zrinskoga i Frana Frankopana. Beograd, Brastvo 1921. (ćir.).
Šišić dr. Ferdo: Županija virovitička u prošlosti. Osiek 1896.
Šišić dr. Ferdo: 29. srpnja. Historijski pregled mađarsko-ilirskih sukoba. Novosti 1926., br.

203.— 212.
Šišić dr. Ferdo: Nach der Annexion. Zagreb 1909.
Šišić dr. Ferdo: Die Wahl Ferdinands I. von Oesterreich zum König von Kroatien. Zagreb 1917.
Šišić dr. Ferdo: Abrege de l'histoire politique de Rieka-Fiume. Paris 1919.
Šišić dr. Ferdo: La Formation du terme geografique actuel de "Dalmatie" Zagreb, Narodna Starina 21.
Šišić dr. Ferdo: La situation actuelle de Rieka (Fiume), Consequence d'une faute. Paris 1919.
Šišić dr. Ferdo: Abridged political history of Rieka (Fiume). Paris 1919.
Škerović dr. Nikola: Đuro Križanić, njegov život, rad i ideje. Srpska kr. akademija, knj. 28. Posebna izdanja, CIX. Beograd 1936., 8°. XII, 160. (ćir.).
Škorjač Izidor: Zagrebački bogoslovi prema Gaju, Slovencima i Srbima (Prilog za izpitivanje Ilirizma). Izvještaj gimnazije u Krapini 1910./11.
Šoć dr. Pero: Crna Gora za proboj solunskog fronta. Beograd 1929., str. 15.
Šoć dr. Pero: Prilozi za kulturnu istoriju Crne tjore. Beograd 1939. (ćir.).
Šoć dr. Pero: Du nationalisme serbe. Studija iz političke Istorije. 1916.
Šoć dr. Pero: Le Montenegro en lutte centre la Turquie.1918.
Chotch dr. Pierre (Šoć): Le Montenegro economique. Paris 1919.
Šperl prof. Hans: Nadvojvoda Franjo Ferdinand, Jugoslovjeni i Ugarska. Zagreb 1922. Jug. Njiva, str. 400.
Štedimlija S. M.: Crna Gora u Jugoslaviji. Zagreb 1936.. str. 128.
Štedimlija S. M.: Crnogorski hrvat-baša. Obzor 1937., od 15. I.
Štedimlija S. M.: Crnogorsko pitanje. Zagreb 1941.
Štedimlija S. M.: Crvena Hrvatska Zagreb 1937., str. 160.
Štedimlija S. M.: Gorštačka krv — Crna Gora 1918.— 1928. Beograd 1928.. str. 64 (ćir.).
Štedimlija S. M.: Klimenti u sjevernoj Albaniji. Obzor od 27. VI. 1939.
Štedimlija S. M.: Kulturno-politička razmatranja. Zagreb 1939., str. 66.
Štedimlija S. M.: O cincarskom mentalitetu. Zagreb 1937. Nova Evropa, str. 394.
Štedimlija S. M.: Osnovi crnogorskog nacionalizma. Zagreb 1937.
Štedimlija S. M.: Prvobitni smještaj Hrvata na jugoistoku. Zagreb 1944. Hrvatski godišnjak.
Štedimlija S. M.: Rusija i Balkan. Zagreb 1937., str. 15.
Štedimlija S. M.: Statut revolucionarne organizacije i Crna Gora. "Nova Evropa" sv. XXXIII., br. 6. i 7. 1940.
Štedimlija S. M.: Školovanje crnogorske omladine. Zagreb 1935., str. 48.
Štedimlija S. M.: Šuffiay. Zagreb 1942., str. 46.
Štedimlija S. M.: Tragom popa Dukljanina. Zagreb 1941.
Štedimlija S. M.: Auf dem Balkan. Zagreb 1943., str. 190.
Šteiner Vladimir: Italija u svjetskom ratu. Zagreb 1915., str. 37.
Štur: Das 19. Jahrhundert und der Magyarismus. Leipzig 1845.
Štur: Die Beschwerden und Klagen der Slawen in Ungarn über die gesetzwidrigen Übergriffe der Magyaren. Leipzig 1843.
Šufflay dr. Milan: Albanija u prošlosti. "Hrvatska revija" br. 5., 1930.
Šufflay dr. Milan: Centralizam hrani separatizam. "Jutarnji list" 4. XI. 1923., Hrvatska 24.-25.
Šufflay dr. Milan: Cincarska krv."Obzor" 11. XII.. 1927.; Hrvatska 48.— 51.
Šufflay dr. Milan: Crvena Hrvatska (Dubrovnik i Boka Kotorska). - »Pantheon« br. 1. 1929., str. 2 .- 3.
Šufflay dr. Milan: Crvena Hrvatska i Dubrovnik. "Hrvatska revija" br. 1., 1930.
Šufflay dr. Milan: Dinamika Podunavlja. "Hrvatsko pravo" 1. IX. 1924.
Šufflay dr. Milan: Državne jezgrice (Sredovječne dinastije Albanije i Crne Gore) »Obzor« 1924., br. 105., 106., 107. i 108.
Šufflay dr. Milan: Etnički cikloni na Balkanu. "Obzor" 1924., br. 16.
Šufflay dr. Milan: Geopolitičke sile. "Hrvatsko pravo« 20. X. 1924.
Šufflay dr. Milan: Glas hrvatske krvi. "Hrvatsko pravo" 10. XII.1924.
Šufflay dr. Milan: Historijska kob. "Hrvatsko pravo" 9. VII. 1924.
Šufflay dr. Milan: Historijske sile (Manastir Žiča). "Hrvatsko pravo" 18. VII. 1924.
Šufflay dr. Milan: Hrvati nisu kunići. »Hrvatsko pravo" 20. IX. 1928.
Šufflay dr. Milan: Hrvati u Sredovječnom svjetskom viru. "Sveslavenski zbornik«, Zagreb 1930., str. 214— 241.
Šufflay dr. Milan: Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1075.-1180.) Zagreb 1901., str. 63.
Šufflay dr. Milan: Hrvatska krv i zemlja. »Novosti« 1. IV. 1926. »Starohrvatska Prosvjeta" 1., Zagreb 1927., Hrvatska 30.-36.

Šufflay dr. Milan: Hrvatska u svijetlu svjetskc historije i politike. Dvanaest eseja. Zagreb 1928.
Šufflay dr. Milan: Izbori u Zagrebu. "Hrvatsko pravo" 9. II. 1925.
Šufflay dr. Milan: Južna Italija i istočni Jadran u davnini. "Hrvatsko pravo" 7.IX. 1929.
Šufflay dr. Milan: Katolička crkva i Hrvati. "Hravtsko pravo" 10.VIII. 1929.
Šufflay dr. Milan: Konac hrv.-mađ. unije. (Rasprava mađ. profesora Bajze). "Obzor" 1926., br. 50
Šufflay dr. Milan: Kulturne struje na Jadranu. "Obzor« 24. XII. 1924.
Šufflay dr. Milan: Kulturno stanje na sredovječnom Balkanu. "Obzor" 1923.. br. 349.
Šufflay dr. Mil an: Mali narodi u velikom svjetskom vrtlogu. "Božićnica" 1931.
Šufflay dr. Milan: Na Balkanu i na Tihom oceanu. "Hrvatsko pravo" 12. IX. 1924.
Šufflay dr. Milan: Nacionalne maglice (Srcdovječna plemena Albanije i Crne Gore) »Obzor« 1924., br. 49., 53. i 54.
Šufflay dr. Milan: Nad ponorom. "Hrvatsko pravo" 19. VII. 1924.
Šufflay dr. Milan: Narodno pamćenje. "Hrvatsko pravo" 9. VIII. 1924.
Šufflay dr. Milan: Nove utopije. "Hrvatsko pravo" 16. III. 1925..
Šufflay dr. Milan: Obznana (Pred hrvatskim trijarijama). "Hrvatsko pravo" 2. 1 1925.
Šufflay dr. Milan: O imenima Hrvat i Srbin. "Obzor« 15. V. 1928.
Šufflay dr. Milan: O prodoru slavenskih plemenskih ustanova (Dvije izvorne listine hrvatskih kraljeva). »Obzor" 31. I. 1924.
Šufflay dr. Milan: Otkriće velike tajne slavenskog poganstva. "Obzor« 11. IX. 1928.
Šufflay dr. Milan: Podzemna tutnjava na Balkanu. "Hrvatsko pravo« 27. VIII. 1924.
Šufflay dr. Milan: Povijest sjevernih Arbanasa. »Arhiv za albansku starinu, jezik i etnologiju" knj. II. 1924.
Šufflay dr. Milan: Prasjedioci na Balkanu. »Obzor« 1. V. 1926.
Šufflay dr. Milan: Pravoslavlje na Jadranu. »Starohrvatska prosvjeta", serija II.. br. 1.-2. Zagreb 1928.. str. 166. do 170. »Obzor« 8. VII. 1928.
Šufflay dr. Milan: Problem albanologije. "Obzor« 18. IV. 1925.
Šufflay dr. Milan: Radic, Bethlen i Mussolini. »Hrvatska misao" 24. IV. 1924.; Hrvatska 26—29.
Šufflay dr. Milan: Srbi i Arbanasi, njihova simbioza u srednjem vijeku. Beograd 1925., str. IV + 142. Biblioteka za arb. starinu, jezik i etnologiju. Istorijska serija. Knj. I.
Šufflay dr. Milan: Starohrvatska baština iz pradomovine. »Hrvatsko pravo« 31. VIII. 1929.; "Hrvatska Revija" br. I. 1930.
Šufflay dr. Milan: Svjetske tajne sile. "Hrvatsko pravo" 23. IX. 1924.
Šufflay dr. Milan: Šta je gore od obznane? "Hrvatsko pravo« 5. II. 1925.
Šufflay dr. Milan: Tragedija mira. "Jutarnji list" 22. XI. 1923., Hrvatska 15.—16.
Šufflay dr. Milan: U prodornoj zoni pravoslavlja na Jadranu. "Obzor« 7. IV. 1928. Hrvatska 52.—60.
Šufflay dr. Milan: Zagonetka popa Dukljanina (Crvena i Bijela Hrvatska). »Obzor" 1925., br. 138.
Šufflay dr. Milan: Značajke hrvatske nacije. »Hrvat« 1. VIII. 1928.; »Hrvatsko pravo" 4. VIII. 1928.; "Pester Lloyd« , (Abendblatt) 8. VIII. 1928.; Hrvatska 37.
Šufflay dr. Milan: "Županija varaždinska" (stari krovovi i stara krv Zagorja). »Obzor"1927., br. 16.
Šufflay dr. Milan: Biologie des albanischen Volksstammes. "Ungarische Rundschau" V. Budapest, 1915., str 1.-26.
Šufflay dr. Milan: Das mitelalterliche Albanien. »Neue Freie Presse". 28.XI.1912.; Illyrisch-albanische Forschungen I., str. 282.-288.
Šufflay dr. Milan: Die Grenzen Albaniens im Mittelalter. »Pester Lloyd" 13. IV. 1913.: "Illyrisch-albanische Forschungen" I., str. 288.—294.
Šufflay dr. Milan: Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien.- "Vjesnik hrvatskog zemaljskog arkiva" XVII. Zagreb 1915., str. 1.-70.
Šufflay dr. Milan: Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. In Thalloczys Illyrisch-alb. Forschungen, sv. 1. (1916.)
Šufflay dr. Milan: Politische Schicksale des Themas Dyrrachion. "Vjesnik hrvatkog zemaljskog arhiva" XVII. Zagreb, 1915., str. 273.-309.
Šufflay dr. Milan: Städte und Burgen Albaniens während des Mittelalters. "Denkschriften der Wiener Akademie", sv. 63. Wien 1924., str. 1.—81.
Šufflay dr. Milan: Umgruppierung. »Hrvatsko pravo" 30. IX. 1924.
Šufflay dr. Milan: Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen. —"Ungarische Rundschau" IV., Budapest 1915., str. 883.-896.
Šufflay dr. Milan: A nelepicsek Hagyateka. »Turul« XXV., 1907.

Šufflay dr. Milan: The Sarajevo crime. "Novosti" 16. VI. 1926 Hrvatska 17.— 19.
Šulek dr. Bogoslav: Hrvatski ustav ili konstitucija. Zagreb 1883., str. 318
Šulek Bogoslav: Srbi i Hrvati. Zagreb 1856. "Neven" br. 8.
Šulek Vladimir: Diplomatska historija centralnih sila. Zagreb 1938., str. 166 + 247.
Šurmin dr. Đuro: Banovanje bana Hallera. Zagreb 1912. Vienac.
Šurmin dr. Đuro: Bilješke za hrvatski preporod. Zagreb 1902. str. 33
Šurmin Đuro: Bosansko pitanje - kulturno pitanje, Zagreb 1908. Zvono.
Šurmin Đuro: Hrvatski preporod. I., II., Zagreb, 1903., 1904.
Šurmin Đuro: Kako je došlo do polit. promjena u Hrvatskoj? Zagreb 1907., Savremenik
Šurmin dr. Đuro: Knes Milos u Zagrebu 1848. Srpska kr. akademija, knj. 46., Spomenik LIV., Beograd 1922. (ćir.).
Šurmin Đuro: Osnovke ugovora u Londonu. u Almanaku Jadranske straže za 1928.— 29. Beograd 1929. Šurmin dr. Đuro: Početak Gajevih novina. Prilog kulturnoj povijesti Hrvatske. Jug. akademija, Rad 162. Zagreb 1905.
Šurmin Đuro: Srbija i Ilirstvo. Nast. Vj. XXX., 74.
Šurmin dr. Đuro: Stvaranje Srbije. Zagreb 1921., 195 str.
Tabourno M.: De Koumanovo a Monastir, Beograd
Taburno J.: Revizija srpsko-bugarskog ugovora. Beograd 1913., str. 48 (ćir.).
Taburno J.; O serbskih bitvah. St. Peterburg 1913.
Tagliavini Carlo: Sugli elementi italiani nel croato. Roma 1942.
Taillandier S. R.: La Serbie au XIX sicle. Kara-George et Miloch. 1875.
Taletov P. S.: Franc Josef I. vladavina ličnog apsolutizma. Beograd 1927., str. 264
Tamaro A.: Italiani e Slavi nell'Adriatico. Roma 1915. 8°, VIII., 364 pp.
Tamaro Attilio.: Le conizioni degli italiani soggetti all'Austria nella Venezia Giulia c nella Dalmazia. Roma 1915.
Tartaglia dr. Oskar: Veleizdajnik. Zagreb-Split 1928.
Taysen Friedrich von: Das jugoslawische Problem. Berlin 1927.
Tebeldi Albrecht: Die Slaven im Kaiserthume Oesterreich. Wien 1848., str. 84.
Teleki Cte Ladislav: La Hongrie aux peuples civilises. Paris 1848.. str. 24.
Temperley H. W. V.: History of Serbia. London 1917.
Temperley Harold: The Yugoslav movement in British eyes 1860-71. Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Thalloczy Ludwig von: Istraživanja o postanku bosanske banovine. Sarajevo, 1906. Glasnik bos.18 (1906.), Wien 1909. Wiss. Mitt. 11. 1909.)
Thalloczy Dr. Ludwig von: Das Problem der Einrichtung Albainiens. Iliyr.-alb. Forschungen II, 85—218.
Thalloczy: Illyrisch-albanische Forschungen I. i II. Wien 1916.
Thalloczy Ludwig: Österreich-Ungarn und die Balkanländer. Belgrad 1916. str. 175.
Thalloczy Ludwig von: Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München i Leipzig, Duncker i Humblot 1913. 8°
Thalloczy Ludwig: Zur .Geschichte Serbians. Budapest 1916.. str. 81.
Thalloczy es Horvath Sandor: Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum (comitatuum) Dubicza, Orbasz et Szana. Also-Szlavoniai okmanytar 1244.— 1710. Budapest, Akademie 1912. Mon. Hungariae hist. vol. 36.
Thalloczy Lajos: Jajcza tortenete. Budapest. 1915. 8°
Tharand J.: La bataille a Scutari d'Albanie. Paris, 1913. 8°
Thierfelder Franz: Das Königreich Jugoslawien. Leipzig 1935.
Thierfelder Franz: Der Balkan als kultur-politisches Kraftfeld. Berlin 1940.
Thierfelder Franz: Schicksalsstunden des Balkans, Wien 1941.
Thierfelder Franz: Um die Seele des Balkans. Kulturhistorisches, Reisetagebuch. Berlin 1940.
Thiers Henri: La Serbie, son passe et son avenir. Paris 1862.
Thoemmel Gustav: Geschichtche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien nebst Türkisch-Croatien, der Herzegovina und Bosnien
Thomson: L'Herzegovine. Paris 1875.
Tiltman: Peasant Europe. 1934.
Tissot: La Hongrie de l'Adriatique au Danube. Paris 1883.
Tisza Istvan: Osszes munkai. Negyedik sorozat, masodik kötet. Levelek stb. Budapest 1926.
Tisza grof Stefan: Von Sadowa nach Sedan. Warnsdorf 1916.
Tkalčić I.: Borba naroda hrvatskoga za anžovinsku kuću proti ugarskom kralju

Arpadovcu Andriji III. Jug. akademija, Rad. 34. Zagreb 1875.
Tkalčić Ivan Krst: Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj. Zagreb 1904., str. 122.
Tocci Terenzio: Il governo provvisorio d'Albania. Cosenza 1911., 8°. 72 str.
Todorović Dr. M. A.: Solun i balkansko .pitanje. Beograd (ćir.).
Tolstoj Lav: O prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Austriji. Beograd 1908., str. 39 (ćir.).
T o m a n o v i ć dr. L.: Događaji u Boki Kotorskoj od 1797. — 1814. Dubrovnik 1922., str. 120 (ćir.).
T o m a n o v i ć dr. Lazar: Fra Andrija Kačić prema Srpstvu i Hrvatstvu. Gundulićev "Osman« sa gledišta srpsko-hrvatske razmirice. Zadar 1886.. str. 74.
Tomanović dr. Lazar: Ruvarac i Montenegrina. U »Brankovo Kolo«, Sriemski Karlovci 1899. str. 120 (ćir.).
Tomašić Dinko: Društveni razvitak Hrvata. Zagreb 1937.
Tomašić Dinko: Politički razvitak Hrvata. Zagreb 1938.
Tomašić Dr. Dinko: Svjetski mir na novim socijalnim temeljima. Zagreb 1940., str. 31
Tomašić Dr. Dinko: Pesants and propaganda in Croatia. London 1938. July, Public opinion quarterly
Tomašić pl. Nikola dr.: Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva I. Vjesnik arkiva XI. 1909.
Tomašić dr. Nikola: Fundamente des Staatsrechtes des Königreichs Kroatien. Zagreb 1918.
T o m i ć J a š a: Države i narodi balkanskog poluostrva i bugarska nepravda. Beograii 1891., str. 178 (ćir.).
T o m i ć J a š a: Kako se zovemo? Srpsko i hrvatsko pitanje. Novi Sad 1909., str. 178
Tomić Jaša: Veleizdajnička parnica u Zagrebu. Novisad 1909., str. 16 (ćir.),
Tomić Janko: Hrvatska, crtice iz zemljopisa. Karlovac 1869.. str. 125.
Tomić N. Jovan: Austro-Ugarska i arbansko pitanje. Beograd 1913., str. 153.
Tomić Jovan N.: Crna Gora za morejskog rata (1684.— 1699.).Beograd 1907. 8°, V. 374 (ćir.).
Tomić Jov. N.: Crnojevići i Crna Gora (III.). Srpska kr. akademija, knj. 39. Glas LXII. Beograd 1901. (ćir.)
Tomić Jovan: Crtice iz istorije senjskih Uskoka. Novisad 1901. Letopis 210.
Tomić Jovan N.: Grad Klis u 1546 godini. Beograd 1908. 8°. IX. 298 (ćir.).
Tomić N. Jovan: Jugoslavija u emigraciji. Beograd 1921., str. 328 (ćir.).
Tomić Jov.: O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku. Beograd (ćir.)
Tomić J.: O crnogorskom ustanku u početku morejskog rata (1684. — 1685.). 1903. (ćir.)
Tomić Jov. N.: Patrijarh Arsenije III. Crnojević prema Mlečanima i Cesaru 1685.— 1695. god. Srpska kr. akademija, knj. 43. Glas LXX. Beograd 1906. (ćir.).
Tomić J.: Pećki patrijarh Jovan i pokret Hrišćana na Balkanskom Poluostrvu 1592. – 1614., 1903
Tomić Jov. N.: Pokret Srba u okolini Klisa 1603. god. Srpska kr. akademija, knj. 36. Glas LV. Beograd 1899. (ćir.).
Tomić J o v. N.: Politički odnos Crne Gore prema Turskoj 1528.—1684. god. Srpska kr. akademija, knjiga 42. Glas LXVIII. Beograd 1904. (ćir.).
Tomić Jovan N.: Prilozi za istoriju Crnojevića i Crne Gore 1489—1536. Spomenik srpske akademije 47. (1909.), str. 1—48.
Tomić J.: Rat na Kosovu i St. Srbiji. Beograd (ćir.).
Tomich J.: Les Albains en Vieille-Serbie et dans le Sandjak de Novi-Bazar. Paris, Hachette & Cie, 1913. 8°
Tomić Svetozar: Desetgodišnjica ujedinjenja Srbije i Crne Gore. Beograd 1929.
Tomičić Martin: Nacionalizam bosansk:h muslimana. Zagreb 1940. Kalendar »Orač«.
Tommaseo Nicolo: U segreto dei fatti palesi seguiti nel 1859. Indagini. Firence 1860.
Tommaseo Nicolo: Intorno a cose dalmatiche e triestine. Trieste 1847.
Topalović Živko: Protiv cetinjskih ljudoždera. Beograd 1909.
Toscano Mario: Il paito di Londra. Pavia 1931,
Tošev A.: Balkânskite vojni, I.-II. Sofija 1929.-1931.
Trdina Janez: Bahovi huzarji in Iliri. Ljubljana 1903., str 299
Treuer Monarhist: Lasst die Kroatien reiten. Wien 1909. str. 79.
Tresić-Pavičić A.: Izgon Mongpla iz Hrvatske, Zagreb 1942. M.H. str. 201.
Tripunov V.: Boka Kotorska i srpski pisci. Zagreb, 1940., Hrv. Smotra br. 4
Tripunov V.: Boka kotorska u najnovije vrijeme, Hrv. Smotra, Zagreb 1940.
Tripunov V.: Na periferiji hrvatstva. Zagreb 1940., Hrv. Smotra br. 1
Trnjegorski dr. L.: Jugoslavneske manjine u inozemstvu. Beograd 1938., str. 139.

Trocki Lav: Sarajevski atentat. 1922., str. 66
Truhelka Ćiro: Bosanska vlastela srednjega vijeka, Sarajevo 1901., «Nada»
Truhelka Ćiro: Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka. Sarajevo 1901.(Glasnik muzeja)
Truhelka Ćiro: Kolijevka i groblje prvih Kotromanića. Zagreb, 1933., Nastavni vjestnik 6-7.
Truhelka dr. Ćiro: Nešto o porijeklu Hravata. Zagreb, 1939., Hrv. Smotra br. 6
Truhelka dr. Ćiro: O porijeklu bos. muslimana. Zagreb, 1934., Hrv. Smotra br. 7
Truhelka Ćiro: Popis bosanskih sandžak-Bega i Begler-Bega od god. 1463. do 1878
Truhelka dr. Ćiro: Proces islamizacije Bosne. Zagreb, Jug. Njiva br. 39
Truhelka dr. Ćiro: Sredovječni spomenici Bosanske Hrvtske. Zagreb, 1942., Hrv. Kolo XXIII.
Truhelka Ćiro dr.: Starosjedioci današnje Bosne. Sarajevo 1896. Nada
Truhelka Ćiro: Studije o podrijetlu. Zagreb, 1941., M.H. str. 136.
Truhelka dr. Ćiro: Die Bosančica. Wien 1894., Wissenschaftliche Mitteilungen aus B. und H.
Truhelka Ćiro dr.: Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarafrage. Sarajevo 1911.
Trumbić dr Ante: Govor u sjednici ustavotvorne skupštine. Beograd 1921.
Trumbić dr Ante: Suton Austro-Ugarske i riečke rezolucije. Zagreb 1936.
Tschekitsch Milutin: Jugoslawien am Scheidewage. Leipzig 1939.
Tscherepp-Spiridovitch A.: L'Europe Sans Turquire. 5. ed. Paris, Ligue Franco-Slave 1913., 8^0.
Tucović D.: Srbija i Albanija. Beograd 1914.
Tućan Fran: Slovenska i jugoslovenska svijest kod Hrvata. Zagreb, str. 16.
Turković Milan: Antemurale Christianitatis. Die Geschichte der ehemaligen croatisch-slavonischen Militärgrenze. Sušak, 1936., str 160.
Tyndale-Brocon: Dalmatia. London 1925.
Überberger dr. Hans: Der Saloniki Prozess. Berlin 1933.
Überberger dr. Hans: Russlands Otientpolitik. Stutgart, 1913., 8^0.
Uhlir dr. Matija: Zanimivo pitanje iz političke aritmetike. Zagreb 1884., str. 17.
Ujević Mate: Gradiščanski Hrvati. Zagreb 1934.
Ullmann Hermann: Das Südostdeuschtum. Berlin1935.
Ullmann Hermann: Die Völker im Südosten. Jena 1938.
Ulnicky Vladimir: Dardanelli, Bospor i Černoe more v XVIII veke.
Urbas: Zur letztem Phase des Dreibundes. Preussische Jahrbücher 1926.
Urica Nikola: Kako je postala "unija" izmedju Hrvatske i Ugarske. Zagreb 1905., str. 51
Uspenskij Theodor J.: Istoria vizantijskoj imperii. Sv. I. Peterburg, Brockhaus i Efron (1914.)., vel 8^0, 872 str., 7 karata, XII. ploča, 87 slika
Utješinović Og. M.: Die Hauskommunionen der Südslaven. Wien 1859. str. 277
Utješinović Ognjeslav: Die Militärgrenze und die Verfassung. Wien 1861., str. 172
Utješinović Og.: Lebensgeschichte des Kardinals Georg Utiešinović genannt Martinusius. Wien 1881., str. 180 + 75
Upward A.: The East and the Europe. London 1908.
Vaccalluzzo: Nicolo Tommaseo "La Dalmazia e l'Italia. Lettere al Dalmati ed altro scritti polemici. Citta di Castello 1921.
Valmin Natan: Das adriatische Gebiet in Vor. und Frühbronzezeit. Gleerup 1939.
Vaniček Fr.: Istorija vojničke krajine I. Novisad 1878., str. 124 (ćir.); II. Novisad 1880., str. 333 (ćir.)
Vanino Miroslav: Dalmacija zahtieva biskupa vješta hrvatskom jeziku (1604.), Zagreb 1933. Croatia Sacra, str. 89.
Vanino dr. Miroslav: Priedlozi Bartola Kašića D.I. Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj. Zagreb, 1934., Croatia Sacra, str.217.
Vascik J. A.: Etudes antropoligiques sur les Montenegrins du Durmitor. L'Antropologie XLVII (1930.)
Vasić Dragiša: Devetsto treća. Beograd 1925.
Vasiljev A.A.: Putešestve vizantijskago imperatora Manuila Paleologa po Zapadnoj Evropi (1399.- 1402.). Peterburg 1912. (iz Žurnala Min.Prosv.)
Vasiljev A.A.: Vizantia Atabi. Političeskia otnošenia Vizantii i Arabov. S. Peterburg 1900.-1902., 2 sv. (IX-XI stoljeće)
Vasiljević J.: Bugarska eksarhija i njen uticaj na balkanske Slovene. Beograd, (ćir.)
Vedovi T.: Cenni sul Montenegro. Cremona 1862.
Vedriš dr. Ivo: Medjumurje, Zagreb 1943., Hrv. Smotra br. 2
Vego M.: Povijest Humske zemlje (Hercegovine). I. dio Samobor 1937.
Velić A.: Jezično jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca kog Gj. daničića i njegovih suvremenika. Srpska kr. akademija, knj. 15. Posebna izdanja LV Beograd 1925. (ćir.)
Velimirović Fr. N.: Religion and Nationality in Serbia. London 1915.

Velimirović Fr. N.: Serbia in Light and Darkness. London 1916.
Velimirović dr. Nikolaj.: Naša istorija Vidovdanske misli. Beograd 1913., str.13, (ćir.)
Vellay: La question de l'Adriatique. Paris 1915.
Verloop M. C.: Le royaume de Montenegro. Paris 1911.
Veselinović Milojko: Srbi u Maćedoniji i u Južnoj staroj Srbiji. Beograd 1888., str. 37 (ćir.)
Vesnitch R. Mil.: Les aspirations nationales de la Serbie. Paris 1918., str.18
Villa de Sommieres L. C.: Voyage historique et politique au Montenegro. Paris 1820., I. i II.
Vidas K.: Tvorci riečke rezolucije. Zagreb 1937., Nova Evropa, str. 120
Vidinović Matija: Josip Juraj Strossmayer. Zagreb 1905., str. 30.
Villari Luigi: Repubilc of Ragusa, an episode of the turkosh conquest. London 1904., 8^0, 436 str.
Vischer A. L.: An der serbischen Front. Erlebnisse eines Ärztes auf dem serbisch-türkischen Kriegsschauplatz 1912., Basel 1913., 155 str. sa slikama
Visconti –Prasca Sebastiano: La Jugoslavia gli Jugoslavi. Milano 1938.
Vitezić dr. Dinko: Druga poslanica kojom obavješćuje svoje birače o svojem zastupničkom djelovanju. Trst 1891., str. 223.
Vitković prof. G.: Kritički pogled na prošlost Srba u Ugarskoj. Glasnik srpskog učenog društva. Beograd 1876.
Vivante Angelo: Irredentisimo adriatico. Firenze 1912.
Vivante A.: L'irredentisme adriatique. Geneve 1917.
Vivian H.: The Serbian Tragedy. London 1904.
Vlačić Ljubo Ner.: Iz prošlosti srpske oblasti neretljanske. Mostar 1901., str. 78. (ćir.)
Vladisavljević dr. Milan: Državnopravni položaj Hrvatske u okviru habsburžke monarhije. Beograd 1939.
Vladisavljević dr. Milan: Hrvatska autonomija pod Austro-Ugarskom. Beograd 1939., str. 106.
Vlašić prof. Petar O.: Hrvati u Rumunjskoj. 1928.
Vlora Bei E.: Aus Berat u. Tomor. Tagebuchblätter. Sarajevo 1911., 8^0.
Vlora Ekrem Bey: Die Wahrheit über das Vorgehen der Jungtürken in Albanien. Wien, Fromme 1911., 8^0.
Vodnik dr. Branko: Istorija i politika. Jugosl. njiva 1923.
Voinovich Emil von.: Kämpfe in der Lika, in Kroatien und Dalmatien 1809. Wien, 1906., str. 105.
Vojnović K.: Carinski sustav dubrovačke republike. Zagreb 1896. (Rad 129.)
Vojnović dr. K.: Crkva i država u dubrovačkoj republici. I.dio: Stanje dubrovačke crkve u XVI. i XVII. v.; II. dio: Odnošaji crkve s državom. Jug. akademija, Rad 119., 121. Zagreb 1894./95.
Vojnović K.:Državni rizničari republike dubrovačke. Zagreb 1896. (Rad 127.)
Vojnović dr. K.: O državnom ustrojstvu republike dubrovačke. Jug. akademija, Rad 103. Zagreb 1891.
Vojnović K.: Sudbeno ustrojstvo republike dubrovačke. Zagreb 1892.-1893. (Rad 108., 114., 115.)
Vojnović K.: Cenni statistici sulla Croazia. Zadar 1874.
Vojnović Kosta: Un voto per l'unione. Spalato 1861.
Vojnović dr. L.: Aleksandrijsko pitanje (1572.— 1579.) Delo, Beograd 1905.
Vojnović Lujo: Aneksija Bosne pred istorijom, u Književni časovi, Zagreb 1912.
Vojnović Lujo: Borba za Jadransko more.
Vojnović dr. Lujo knez : Dubrovnik i osmansko carstvo. Knjiga prva (1365.— 1482.);. Srpska kr. akademija, knj. 4. Posebna izdanja XI, Beograd 1898., 8° 288 str. (ćir.).
Vojnović Lujo: Jadransko pitanje. Zagreb 1923. Jug. Njiva I.,I
Vojnović Lujo: Jedan francuski putnik po našim zemljama pod kraj XVI. vijeka (Un voyageur francais dans les pays yougoslaves a la fin du XVIe siecle). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik.
Vojnović dr.Lujo k n e z : Pad Dubrovnika I. (1797.— 1806.); II. (1807. -1815.). Zagreb 1908., 2 sv.
Vojnović dr Lujo: Strossmayer i Gladstone. Zagreb 1912. Savremenik br. 1 i dalje.
Voinovich dr. L. Graf: Depeschen des Francesco Gondola, Gesandten der Republik Ragusa bei Pius V. u. Gregor XIII. (1570.— 1573.). Wien 1909. Archiv f. österr. Geschichte, sv. 98., II.
Vojnović dr. Lujo: Histoire de Dalmatie. Paris 1934., str. 746.
Vojnović dr. Lujo: Le Dalmatie. L'Italie et l'unite yougoslave (1797.— 1917.). Geneve-Bale-Lyon 1917., str. 380.
Vojnovitch (De): La Monarchie francaise dans l'Adriatique. Paris, Bloud ett Gay 1918.
Vojnovich comte Louis de: Les "Angevins" a Raguse (1384.— 1385.) Paris 1913. (Revue des questions historiques)
Vojnovich comte Louis de: Louis XIV el Raguse. Paris 1907. (Revue d'histoire diplomatique).
Vojnovich comte Louis: Yougoslavie et

Autriche. Paris 1918., str. 46.
Vojnović conte Luigi: Dalmazia, Italia e unita Jugoslava 1797. — 1917. Geneve.
Vojnović L. grof: Dubrovnik i Blgarija v minaloto. Edno istoričesko prizivane. Sofia 1909.
Vojnović pl. Milan: Bojevi u Lici u ostaloj Hrvatskoj i Dalmaciji u godini 1809. Zagreb 1907.. str. 76.
Vošnjak Bogumil: U borbi za ujedinjenu narodnu državu. Ljubljana 1928.
Vošnjak Bogumil: Les slaves du sud e l'Autriche-Hongrie. Un rempart contre l'Allemagne. Paris 1918.
Vošnjak Bogumil: A bulwark against Germany. London 1917.
Vouksanovitch: Le Montenegro dans les guerres balkanique et mondiale. Pau 1918.
Vrančić dr. Vjekoslav: Urota protiv Hrvatske. Zagreb 1943.
Vrbanić dr. F.: Demografski izvidi u Hrvatskoj. Jug. akademija, Rad 103. Zagrb 1891.
Vrbanić dr. F.: Demografske prilike u južnih Slavena. Jug- akademija, Rad 129. Zagreb 1896.
Vrbanić dr. F.: Jedno stoljeće u razvoju broje žiteljstva Hrvatske i Slavonije. Jug. akademija, Rad 140. Zagreb 1899.
Vučetić prof. Anton: Führer durch Ragusa und Umgebung. — Ragusa 1910.
Vučetić dr. Nikola: Za srpstvo. Beograd 1911., str. 131 (ćir.).
Vujić dr. Mih.: Križanićeva politika. Beograd 1895. (ćir.).
Vujić dr. Mih. V.: Prvo naučno delo o trgovini Dubrovčanina Benka Kotrunića. Beograd 1909. (»Glas« srbskc akadcnuje).
Vukadinović Jefta: Slavenski apostoli Kiril i Metodije i istina pravoslavlja. Napisao dr. Nikodim Milaš, Novi Sad 1883. Letopis M. S. (ćir.).
Vukasović Vid Vuletić: Ćirilica kod pristaša rimokatoličke crkve do i t. d. Srpska kr. akademija, knj. 35. — svrsetka XVI. veka u Bosni, u Dalmaciji. Spomenik XXXIX. Beograd 1903. (ćir.).
Vukić dr. Jovo: Gdje i u čemu su uspjesi radićevskog vodstva HSS od 1907. do 1927. Zagreb 1927., str. 31.
Vukić dr. Jovo: Plavsko-gusinjska afera i oslobodenje Ulcinja 1880. god. Sarajevo 1929., str. 133 (ćir.).
Vukićević Đ.: Narodni kongresi ovostranih Srba 1861.— 1863. (Letopis 104. — 107.) (ćir.).
Vukićević Đ.: Misli o uređenju crkveno-prosvetnih odnosaja Srba u Austriji. Novisad 1865.
Vukičević M. M.: Korol Petr I. i Serbia. Petrograd 1915. 8°, 109 str., s 1 portraitom
Vukičević Milenko: Karađorđe. Knjiga I. (1752.- 1804.) Beograd 1907.: knjiga II. (1804.— 1807.) Beograd 1912.
Vukičević M. Milenko: Vladimir i Kosara. Beograd 1925.
Vukičević Milenko: Znameniti Srbi muslimani. Beograd S.K.Z. 1906., str. 150
Vuković Gavro: Iz diplomatskih odnosa Crne Gore s Engleskom, Francuskom. Austrijom i Turskom. Cetinje 1929., str. 54.
Vuković Gavro: Rat 1876 Crne Gore sa Turskora. Cetinje 1929.
Vuković Todorović dr. Ljubica : Hrvatski seljački pokret braće Radića. Beograd 1940. (ćir.).
Vuksan D. Dušan: Veze vladike Rada s Hrvatima (Les rapports entre le metropolite montenegrin Rade et les Croates). Zagreb 1929. Šišićev Zbornik (ćir.).
V u l i ć N.: Istorija kao nauka. Srpska kr. akademija. knj. 58. Glas C. Sremski Karlovci 1922. (ćir.).
Vulović S.: Hrvat-baša. Zagreb 1892. Vienac. str. 670.
V u l ov i ć S.: Tko su starosjedioci Boke Kotorske. Zagreb 1892. Vienac. str. 22.. 39.. 57.
Wagemann Ernst: Der neuc Balkan. Hamburg 1940.
Wagner Hermengild (Leutnant): Mit den siegreichen Bulgaren. Oldenburg 1913.
Warnier Raymond: Napoleon et les Montenegrins. Zagreb 1929., Šišićev Zbornik.
Wegerer Alfred: Das zaristische Russland im Weltkriege. Berlin 1927.
Weigand Gustav (Prof, in Leipzig): Die Aromunen I. Leipzig 1895.. s etnografskom kartom. II. Leipzig 1895. Die Sprache der Olymp-Walachen, Leipzig 1888. — Vlacho-Meglen Leipzig 1892.
Weisw Otto: Die Kulturpolitik der Westmächte in Jugoslawien. U Monatshefte für Auswärtige Politik, svibanj 1941., str. 404.
W e i s s - B a r t e n s t e i n W. K.: Bulgarien Leipzig. Dietrich 1913.. 8°.
Wendel Hermann: Borba Jugoslovena za slobodu i jedinstvo. Beograd, (ćir.)
WendelHermann: Aus dem südslawischen Risorgimento. Gotha 1921.
Wendel Hermann: Aus und über Südslawien. Berlin 1920.
Wendel Hermann: Die Habsburger und die Südslawenfrage. Leipzig, 1924.
Wendel Hermann: Südosteuropäische Fragen. Berlin 1918.

Wendel Hermann: Von Belgrad bis Buccari. Frankfurt 1922.
Wendel Hermann: Von Marburg bis Monastir. Frankfurt 1920., str 126.
Wenzelides Arsen: Hrvatsko-srpska koalicija. Zagreb 1932. Nova Evropa br. 8.
Wertheimer Oscar: Graf Stephan Tisza und der Eintritt Italiens in den Wellkrieg. (Preussische Jahrbücher 1929.).
Wertner dr. Moritz: Die königlichen Nemanjiden. u Ungarische Revue g. 1892., sv. 8. i 9.
Wertner dr. Moritz: A közepkori delszlav uralkodok genealogiai törtenete Temesvar 1891., 8°, 266 str.
Wesselenyi: Eine Stimme über die ungariscbe und slawische Nationalität. ~ Leipzig 1844.
Wesselitzky G. de: La Scrbie. son role dans l'histoire et la civilisation. La Bosnie Herctigovine. Paris 1919., str. 94,
Wheeler George: Voyage de Dalmatie et de la Grece et du Levant. La Haye 1723. (Prievod iz englezkog).
Whitwell E. R.: Through Bosnia and Herzegowina. London 1909.. 8°. 84 str.
Wilson N.: Belgrade, the white city of death. Historia of king Alexander and of quccn Draga, London 1903., 8°, 164 str.
W i r t h A.: Der Balkan. Stuttgart, Berlin, Leipzig. 1914., 8°.
W i t h a l m H,: An den Toren zum Balkankrieg. Zürich, Füssli 1913., 8°.
W y o n R.: The Balkans from Within. London, Finck & Co. 1904., 8°.
Wyon R. and Praure G.: The land of the black mountain. London, Methuen & Co. 1903., 8°.
Yakschitch G.: L'Europe et la resurrcction de la Serbie (1804 - 1834). Paris 1907.
Y e l l a y : La question de l'Adriatique.Paris. Chapelot 1915.
Yriarte Carlo: La Dalmazia. Milano 1878.
Y r i a r t e C a r l o : Lc rive dcl Adriatico e il M incisioni e due carte. Milano 1883.
Yriarte Carlo: Triestc e l'Istria. Milano 1875.
Yriarte Charles: Bosnie et Herzegovine. Paris, 1876., str. 329, Plon.
Yriarte: Les bords de l'Adriatiquc. Paris 1878.
Zabalkanski: Deoba Turske ili Austrije? Beograd 1913., str. 16 (ćir.).
Zagorac Stjepan: Gdje je istina? I. dio: Borba za ćirilo-metodsku narodnu crkvu. II. dio: Postanak papinstva Sarajcvo 1927., str 177
Zagorac Stjepan: Narodna crkva i katolicizam. Zagreb 1925., str. 32.
Zagorac Stjepan: Narodna crkva kod južnih Slavena. Sušak 1926.
Z a g o r a c Stjepan: Starokatolicčka crkva. Zagreb 1925., str. 96.
Zagorac Stjepan: Aus der kirchenpolitischen Vergangenheit der Kroaten. Freiburg im Breisgau 1930., str. 24.
Z a g o r s k y V.: Francois Rački et la renaissance scientifique etpolitique de la Croatie (1828.-1894.). Paris 1909., str. 259.
Zajec Boris: Jugoslawien. Berlin 1939.
Zambaur Hortense von: Die Belagerung von Skutari, Ein Tagebuch Berlin Stilke 1914., 138 str.
Zaplata Rudolf: Katolici u Bosni za turske vlade. Zagreb 1935. Croatia Sacra, str. 125.
Zaplata Rudolf: Katolici a trebinjskoj biskupiji 1872. god. Zagreb 1934. Croatia Sacra, str. 99. Zaplata Rudolf: Predstavka hercegovackih katolika sultanu 1869. godine. Zagreb 1934. Croatia Sacra, str. 133.
Zarnik Boris: O rasnom sastavu europskog pučanstva. Zagreb 1923. Hrv. Kolo VIII.
Zebić Milorad: La Serbie agricole et sa democratic. Paris 1917.
Zedwitz Franz Graf: Zaubervoller Balkan. Südost Europa zwischen gestern and morgen. Berlin 1937.
Zeiller J.: Les origines chretiennes dans la province de Dalmatie. Paris 1906.
Zeiler Martin: Beschreibung des Königreichs Ungarn und dazu gehörigen Länder. Ulm 1660.
Zingarelli Italo: Der Gross-Balkan. Wien 1927., str. 395.
Zinkelsen Johann Wilhelm: Gesch. der osm. Reiches in Europa. Hamburg 1840.— 1863., 7 sv.
Z i p p e l : Romische Herrschaft in Dalmatien bis auf Augustus. Leipzig 1877.
Zlatarski Vasil N.: Blgarsko-hrvatskie otnošenija prez prvata polovine na X vek. Sveslavenski zbornik. Zagreb 1930.
Zoli C.: Der Balkankrieg. Mit den Bulgaren gegen die Türken. Berlin, "Continent" 1913., 8°.
Zovko Ivan: Hrvatstvo u narodnoj prcdaji i običajima po Herceg-Bosni. Mostar 1899.
Z o v k o I.: Hrvatstvo u narodnoj uspomeni Hercegovaca. Jug. akademija, Zbornik za narodni život i običaje 3a. Zagreb 1898.
Zubac Tihomir: Kulturno stanjc i politička djelatnost hercegovačkih Hrvata od okupacije (1878.). do aneksije (god. 1908.), Zagreb, 1941., Hrv. Smotra br. 9. - 10.
Zubac Tihomir: Nasrtaji grčko-istočnjaka na Hrvate katolike u Bosni i Hercegovini za otomanske vladavine Zagreb 1942. Hrv. Smotra br. 2.
Žanko Dušan: Ante Starčević kao moralist. Hrv. Smotra 1938., 1.— 2., str. 1. - 6., 57. -

67.
Žanko Dušan: Milan Šufflay, Hrv. Smotra 1936., 9.-11.. str. 305.-313., 384. do 393.
Žanko Dušan: Milan Šufflay na pragu "četvrtog doba" Hrv. Smotra 1940., 3., str. 113. - 127.
Žic Nikola prof.: Antropogeografija Istre. Zagreb 1918. Hrv. Njiva br. 51/52.
Žic Nikola: Istra I., II. Zagreb 1936., 37. str. 95. i 166.
Ž i c N.: Podatci iz geologije i geografije istarske. Spomenica istarskih Jugoslavena za mirvni kongres u Pansu. Zagreb, 1919.
Žigrović-Pretočki F r. X : O samosvojnih pravih i pravilih kraljevina
Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1883., str. 40.
Žigrović-Pretočki F r. X.: Über Selbstbestimungsrecht des Königreiches Dalmatian, Croatien und Slavonien. Wien 1864., str. 157.
Žindl Srećko: Narodnosno pitanje u Hrvatskoj i Slavoniji. Savremenik 1908. br. 5 i dalje.
Ž i v a l j e v i ć Dan. A.: Srpska i hrvatska bibliografija za 1893. god. Srpska kr. akademija. knj. 25. Spomenik XXVII. Beograd 1895., 4°, 82 (ćir.).
Živanović Živ.: Politicka istorija Srbije I.-4. Beograd 1923.— 1925.
Živić Viktor: Hrvatska krajina. Zagreb 1939., str. 48.
Živić Viktor: Hrv. seljačka buna u svietlu današnjih vremena. Zagreb 1936. Evolucija sv. 6.— 8.
Živić Viktor: Hrvati u Kranjskoj. Zagreb 1939., str. 16.
Živković bar. Jovan: Zur Sanierung der Verletiungen des kroatisch-ungarischen Ausgleichs. Wieo 1886., str. 95.
Živković Miloš: Pad Crne Gore. Beograd 1923., str. 127.
Živković Teofan: Srbska narodna crkva. Temšvar 1868., str. 82 (ćir.).
Žujović J.M.: Prilog kraniologiji Hrvata. Srpska kr. akademija. knj. 41.Glas XCVII. Beograd 1921. (ćir.).
Žujović Jovan: Les Serbes. Paris 1917.. str. 44.
Županić dr. Niko: Bela Srbija. — Zagreb, Narodna Starina 2.
Ž u p a n i ć d r. N.: tnogeneza Jugoslovena. Rasna historija i karakter Srba, Hrvata i Slovenaca. Jug. akademija, Rad 222. Zagreb 1920.
Županić Niko: Prvobitni Hrvati. Zagreb 1925. Zbornik kralja Tomislava.
Ž u p a n i ć d r. Niko: Značenje Crvenog atributa u imenu "Crvena Hrvatska". "Etnolog"
XI
Županić dr. Niko (K. Gersin): Altserbien und die albanische Frage. 2. unveränderle Auflage. Wien 1912. str. 55.

"A Diplomatist": Nationalosm and War in the Near East Oxford 1915.
Albania. Nozioni geohrafiche, 2. izd. 1901. 8°
Alter und neuer Staat des Königreiches Dalmatien. Nürnberg 1718.
- I - : Aneksija Bosne i Hercegovine u svietlosti novih dokumenata. Zagreb 1931. Nova Evropa I., br. 2.
Anketa o srbsko-hrvatskim odnosima. Srpskl književni Glasnik 1922. V. 513, 589. VI. 37. 118, 187, 286, 354, 446, 525. VII. 47, 124, 202.
A n o n i m n o : Batkanski rat. Sisak 1912.
A n o n i m n o : 29. srpanj 1848. Sisak, 1870. .
A n o n i m n o : Hrvatska politika i kultura XIX vijeka. Zagreb, 1900. Str. 46.
A n o n i m n o : Hrvatski đaci pred sudom. Zagreb 1895. Str. 286.
A n o n i m n o : Hrvatski pokret u proljeće 1848. Zagreb 1899.
A n o n i m n o : Hrvatski pokret u ljetu 1848. Zagreb 1899. Str. 223.
A n o n i m n o : Hrvatski pokret u jeseni 1848. Zagreb 1899. Str. 229.
A n o n i m n o : Hrvatski pokret u zimi 1848. Zagreb 1899. Str. 129.
A n o n i m n o : Hrvatsko pitanje i državopravna nagoda. Bet 1885. Str. 94.
A n o n i m n o : Hrvatsko pitanje. Tko se protivi pravednom rješenju hrvatskog pitanja i zašto. Zagreb 1935., str. 37.
Anonimno: Iz crnoga lista nedavne prošlosti. (Iz doba baruna Levina Raucha). Varaždin 1904., str. 128.
A n o n i m n o : Kako je postala Bugarska Egzarhija. 1897. (ćir.).
A n o n i m n o : Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini I. Zagreb 1902. Str. 104.
Anonimno: Nasa Slovenija, Bosna i Vojvodina. Zagreb 1931. Str. 40. (ćir.).
Anonimno: Pravo nasljedstva kuće habsburške na Hrvatsko Priestolje i izbor Ferdinanda I.Zagreb 1897., str. 40.
A n o n i m n o : Slovenski sviet. I. Sloveni uobće. Zagreb 1870., str. 192.
Anonimno: Što hoće neodvisna narodna stranka. Zagreb 1884. Str. 51.
Anonimno: Ustanak u Bosni od 1875. do 1878. god. 1884. (ćir.).
A n o n i m n o : Vojnička krajina na raskršću svoje prošlosti i budućnosti. Sisak 1871., str. 92.
A n o n i m n o : Das Verhältnis Croatiens zu Ungarn. Leipzig 1846. Str. 116.

Anonimno: Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. 1851.
A n o n i m n o : Die legitimen und historischen Rechte Croatiens und das Ausgleich mit Ungarn. Wien 1871. Str. 66.
A n o n i m n o : Die Militärgrenzfrage und der österreichisch-ungarische Costitutionalismus. Wien 1869., str. 56.
A n o n i m n o : Italy and the Jugoslav minority within her borders, Ljubljana 1931. Str. 62.
A n o n i m n o (Antun Vakanović?) : Sollen wir Magyaren werden? Karlstadt, 1833., str. 92.
A- šić: Narodnosna pripadnost Rijeke i Istre. Zagreb 1918. Hrv. Njiva br. 51./52.
Austria nova. Razni autori. Izdanje časopisa Das neue Österreich, Wien 1916.
A — Z: Die Serbenfrage und der Hochverratsprozess in Agram. Wien 1909, str. 61.
B.: Prilog poviesti hrv. plemstva. Vjesnik arkiva I., 1899.
Balkankrieg. der -1912/13, und die österr.-ungar. Politik. Wien u. Leipzig. Braunmüller 1913. 8°
Bezimeni autor "Hrvatske Bosne" – Savremenikovom Historikusu. - Zagreb 1907. Hrv. Smotra, br. 11/12.
Bezimeni: Sudačka nezavisnost u Hrvatskoj za vrieme diktature. Zagreb 1937., str. 22.
Bibliotheque yougoslave: (No. 1: Le Programme Yougoslave; No. 2: Le Pays et le peuple Yougoslaves; No. 3: Histoire Yougoslave; No. 4: Les lettres, les sciences et les arts yougoslaves). Paris. Plon-Nourrit 1915—1916.
B o s n a i Hercegovina u narodnoj skupštini kralj. Srbije. Beograd 1909., str. 76 (ćir.).
British documents on the origin of the war. 1898.-1914., London 1926. i kasnije.
(Carnegie): Dotation Carnegie pur la paix internationale. Enquete dans les Balkans, rapport presente aux Directeurs de la dodation par les mcanbres de la Commission d'enquete. Paris 1914., gr. 8°.
Cronique partielle des mefaits commis par des bandes de brigades albanais sur les Bulgares du Sandjak, de Dibra etc. Sofia "Ste Sofie" 1910. 4°
Cincarstvo u politici. Odgovor "Naroda» "Samoupravi". Sarajevo 1924., str. 46.
Civis Italicus: Italy and the Yougoslav peoples. London 1916.
Comite des Refugies Montenegrins: Memorandum adresse a M. Clemenceau president de governement francais. Paris 1919. alia
Contro l'annessione della Dalmazia alla Croazia incidentemente contro la slavizzazione delle provincie tedesche e italiane dell'Austria. Studio storico-critico Trieste 1898.
Crna Gora pred konferencijom mira. Memorandum od 5. III. 1919. predan od strane vlade kraljevine Crne Gore konferenciji mira u Parisu. Geneve, 1919., str. 48.
Cvijiceva knjiga. Beograd 1927., - S. K. Z.
D a l m a z i a: Le terre adriatiche irredente – Alcuni cenni storici geografici e statistici ccon particolare riguardo a Fiume e alla Dalmazia. 1916.
Dalmazia La: Fiume e le alte terre irredenti nell'Adriatico. Studio storico statistico estratto dal idea democratica. Roma 1916.
Dalmazia La: Scritti di G. Dainelli, F. de Basci Venuti, P. L. Rambaldi, A. Dudan, E. G. Parodi, A. Cippico, A. Orefici, P. Foscari, A. Tamaso.
Dalmazia — časopis, Roma 1943.
D a l m a z i a (La): Sua italianita. Suo valore per la liberta d'Italia nell'Adriatico. Od raznih pisaca 1915. Genova.
Das Aktenmaterial über die "ritterliche"Affaires des barun Paul Rauch. Zagreb 1908.. str. 39.
Der A u f s t a n d in der Hercegovina. Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien, 1881. - 1882., Wien 1883.
Der politische Parteienkampf in Kroatien. Eine Reklamation an das deutsche Puilikum von einem Kroaten. Leipzig 1844., str. 24.
Deaxieme Livre bleu serbe. Paris 1916.
D i e Balkanidee und ihre politischen Grundlagen. Berlin 1941., 31. sv., 316 str.
Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. 4 svezka. Berlin 1927
D i e geschichtlichen Beziehungen zwischen Ungarn und Kroatien. Budapest 1941., str. 20.
D i e grosse Politik der europäisehen Kabinette 1871 — 1914. 40 svezaka Berlin 1922-26.
D i e Oesterreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bd. Bosnien und Herzegovina. Wien 1901., str. 516.
D i e Oesterreichisch - Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bd. 7. Croatien und Slawonien. Wien 1902., str. 594.
D i e Oesterreichisch - Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bd. Dalmatien. Wien 1892., str. 352.
D i e Oesterreichisch - Ungarische Monarchie in Wort' und Bild. Bd. Das Küstenland. Wien

1891.
Die serbische und montenegrische Armee. Wien, Seidel & Sohn 1913.
Diplomatičeski dokumenti po namesata na Blgarija v evropejskata vojna. T. 1. 1913.-1915. (Sofija 1920.)
Diplomatische Aktenstücke betr. Bosnien und die Herzegovina. Okt. 1908. bis Juni 1909. Wien, 1909. 2°
Diplomatische Aktenstücke betr. die Ereignisse am Balkan. 13. Aug. 1912. bis 6. Nov. 1913. Wien 1914. 4°
Diplomatische Aktenstücke über die Reformaktion in Mazedonien 1906.— 1907. Wien 1907. 4°
Documents diplomatiques francais 1871 — 1914. 3 serije. Paris od 1929.
Documents diplomatiques secrets russes 1914—1917. Paris 1928.
Dokumente zu Jugoslawiens Aussenpolitik, u Berliner Monatshefte. srpanj 1941., 459 str.
Dr. S v. K.: Srpsko Hrvatski spor i slavenstvo. Prikaz razprave Stjepana Radića u Izvestia St. Peterbg. Slavjanskago blagotv. obeštestva No. 1. Zagreb 1902. Hrv. Smotra, far. 21.
Ein Abgeordneter: Die tangente für die autonomen Bedürfnisse Krotien-Slawoniens. Agram 1881., str. 45.
Ein C r o a t e: Der Alte Verband und der neue Ausgleich Croatiens mit Ungarn. Wien 1868., str. 24.
Ein Südslave: Die nationale Abgrenzung im Süden. Zagreb 1917., str. 40.
Elf Jahre Balkan. Erinnerung eines preuss. Offiziers aus den Jahren 1876-1887. Bresslau, Kern 1889. 4°, 489 str.
G o d i s n j a k banske vlasti banovine Hrvatske. Zagreb 1940.
Gouveroement du Monteneg r o: Documents sur atrocites serbe au Montenegro. Rome 1920.
Gouveroement du Monteneg r o: Le Montenegro devant la Societe des Nations. Rome 1920.
Gouveroement du Monteneg r o: Le Montenegro devant la Conference de la Paix, 1—3. Paris 1919.
Govori hrvatskih delegata na zajedničkom saboru u Budimpešti. Zagreb 1907. Str. 64.
Historicus: Hrvatska Bosna. Zagreb 1907. Savremenik.
Historicus: jugoslovenski odnosi. Niš 1915., (ćir.)
Hrvatska Bosna. Mi i oni tamo Sarajevo 1907.
Hrvatska politika i kultura u XIX vieku. Zagreb 1900..
H r v a t s k o pitanje. Tko se protivi pravednom rjesenju hrvatskog pitanja i zašto. Zagreb 1935., str. 37.
Il libro verde. Documenti diplomatici presentati al parlamento Italiano dal ministro degli Affari Esteri Sonnino nella seduta del 20. maggio 1915. Roma
I m m a n u e l : Der Balkankrieg 1912.—1913. Berlin 1913. 5 sv. s kartama.
Influsso della cultura ungherese sui Croati. Budapest 1941.
I n o s t r a n i: Habsburška balkanska politika. Srpski književni glasnik 1929. XXVI., str. 468, 552. 627.
I st in. a, jedan prilog najnovijoi istoriji srpske stranke na Primorju. Zadar 1907., str. 33.
I. T.: Le probleme italo slave. Paris 1916.
Italiae Croazia. Roma 1942.
Italicus: Italiens Dreibundpolitik 1870. — 1896. Munchen 1928.
Italicus Senator: La question de l'Adriatique. Rome 1916,
I. V.: Germanstvi i njegov upliv na Hrvatstvo u srednjem veku. Ljubljana 1879.
Izvještaj opšte organizacije ujedinjene srpsko-htvatsko-slovenačke akademske omladine u Švajcarskoj. Lausanne 1919., str. 36 (ćir.).
J a v n o mnenje o kortkordatu. Izdanje »Samouprave«, Beograd 1937., str. 195.
J. P.: Die Idee der Gleichberechtigung. Zagreb 1861., str. 67.
J. S.: Narodni pokret u Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeca, Zagreb 1909., str. 61.
Jugoslavikus: Borba Slovenaca za Jugoslaviju. Beograd 1934 (ćir.).
J u s t i t i a m populis nostris, pereat pax dictatorie facta. Berlin 1933., str. 84.
? K a k a v bi imao biti savez medju kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom i kraljevinom Ugarskom a obzirom na medjusobne njihove odnošaje. Beč 1865., str. 16.
Kastav i kastavstina (Razni pisci). Samobor 1931., str. 183.
K a t o l i č k i episkopat svojim svećenicima. Zagreb 1938.. str. 14.
K r f s k a konferencija. Beleske sa sednice vlade kraljevine Srbije i predstavnika jugoslavenskog odbora. Beograd 1924., str. 162.
Kriegs-Archiv: Die Occupation Bosniens und der Herzegowina. Wien 1878., str. 369.
K r o a t i e n baut auf. Zagreb 1943.
K r o a t i e n und dessen Beziehungen zu Bosnien, von einem kroatischen Abgeordneten. Wien 1909.

Krv je progovorila. Razprave i članci o podrietlu i životu Hrvata islamske vjere. Sarajevo, 1942., str. 114.

La question de l'orient et l'Aliemagne. (Revue de deux Blondes 1. 8. 1876, str. 704.)

Le Bulletin Yougoslave (1915 — 1918), Comite Yougoslave. 17 rue Cadet.

Legami storici magiaro-croati. Budapest 1941., Bela Pogany.

Le littoral de l'Adriatique, (Gavazzi. Sisic, Vodnik. Lukas.) Zagreb 1919.

L e livre bleu serbe. Paris 1914.

Le programme Yougoslave. Paris, Plon, Nourrit et Cie 1918.

Le recrutement force des Serbes pour les Buigares, Protestations publiques de Geneve et Lausanne. Geneve 1917.. str. 39.

Le role de la France dans l'annexion forcee du Montenegro. Rome 1921.

L'e x - r o i Nicolas de Montenegro et sa cour. Sarayevo 1919.. str. 44.

L'interven to dell'Italia nei documenti segreti del Intesa. Milano 1925.

L'U n i t e Yougoslave. (Manifeste de laJeunesse serbe, croate et slovene reunie) Paris, Plon-Nourrit 1915.

"Lupo della M o n t a g n a« ; Il Trentino, la Venezia Giulia e la Dalmazia nel risorgimento italiano. Milano 1914. Con prefizione del Salvalore Barzilai.

Memorandumi predstavnika i zastupnika muslimanskog naroda okupiranih zemalja podneseni Nj. V. cant i kralju Franji Josipu I. 10. juna 1901. u Beču i memorandumi podneseni Nj. Pr. Ministru

Kalaju 19. decembra 1900. u Sarajevo. Novi Sad, 1901. (ćir,).

M. D. M.: Balkanska ravnoteza. Beograd (ćir.).

M pl. P: Austro-Magjarija i naša ekonomska podredjenost. Zagreb 1903., str. 31.

M. T.: Austro-Ugarska protiv svojih podanika. Niš 1915., str. 48 (ćir.)

Nacrt ustava nsrodnog kluba. Zagreb 1921, str. 45.

N a j n o v i j i zulumi u Bosni i Hercegovini I-IV. Novisad 1899. (ćir.).

Narodna moralna snaga južnih Slavenah i hrvatske političke strankc. Zagreb 1865., str. 13.

N a r o d n i list. Jubilarni broj. Zadar 1912.

Narodni prijatelj: Narod i njegovi ugnjetači. Beograd 1911. (ćir.).

Naši u Austro-Ugarskoj. Solun 1917.

N c k o l i k o stranica iz krvavog albuma Karadordevića. Rim 1921.

Očevidac: 29. srpanj 1845. Sisak 1870., str. 47.

Odbor prebeglih Hrišćana: Spomenica hrišćanskim garantnim velikim silama o položaju j stradanju Hrišćana u Bosni. Novi Sad 1874. Letopis M. S. (ćiril.).

Od jednog Islama: Stradanja muhamedanska u Bosni i Hercegovini. (ćir.).

O d j c k srpskog pravoslavnog sveštenstva iz Bosne i Hercegovine. Novisad, 1899. (ćir.)

Österreich und die kroatische Frage. Triest 1883., str: 24.

Österreisch – Ungarische Rotbuch. Diplomatische Aktenstücke betreffend die Beziehungen Österrelch-Ungarn zu Italien in der Zeit vom 20. juli 1914. bis 23 Mai 1915., Wien 1915.

Panslavism and Germanism. London 1848.

Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću od 1870. do 1873. i od 1878. do 1880. Srpska kr. akademija, knj. XX. Beograd 1931, 8°, 287 (ćir.).

P. O.: Stara Srbija i Arbanasi. Beograd 1904. (ćir.), str. 78.

Pokori i lažna izmotavanja herceg-bosanske uprave. Novisad 1899. (ćir.).

Povijest hrvatskih iemalja Bosne i Hercegovine 1. Sarajevo 1942., str. 853.

Proganjanje islamskog naroda u Herceg-Bosni. Novisad 1900. (ćir.).

Rački-Strossmayer, Korespodencija. Knjiga prva – četvrta Jug. akademija. Različite godine.

Razmišljaji i istina. Odgovor na Pavlinovićeve Hrvatske razmišljaje. Zadar 1889.

Refutatio opusculi de jure voti nobilibus in regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae congregationibus competcntis. Posonii 1844, str. 28.

S. B.: Kratki pregled,.hrvatskog idealizma i velikosrpske ideje od Vuka Karadžića do naših dana. Koprivnica 1927. (Pretiskano iz "Obzora")

S e r v i a. London, Gale & Polden 1907.

S.H.S. Ženevska konvencija o jugoslavenskom ujedinjenju. Genève 1918., str. 80 (ćir.).

Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verhaltnisse in der Gegenwart und Zukunft. Leipzig 1843.

Spisi muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine. 1899. (ćir.)

Spomenica o srpskom pravoslavnom vladičanstvu pakračkom. Novisad 1930.

Spomen knjiga. - Klaić dr. Miho. Spljet 1897., str. 356.

Spomen knjiga "Obzora". Zagreb 1936.. str. 326.

Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Driave Hrvatske, 1941.– 1942. STr. 381.

Iz Srbobrana: Gundulićeva slava – srpska

slava. Zagreb 1893., str. 130 (ćir.)

Srpsko-austrijski i evropski rat. Knjiga druga, Englezka diplomatska preplska. Niš 1914. (ćir.).

Starčevićeva hrvatska stranka prava. Zagreb 1907., str. 64.

Starinom Bošnjak: Ili k srbstvu ili k hrvatstvu? Zagreb 1899.

Stari Saborlija: Dole obrazinu dr. Emilijane pl. Radiću. Pančevo 1883., str. 54 (ćir.).

Studenti o dru Antunu Radiću. Zagreb 1940., str. 138.

Š.....ić Fra M.: Kratak osvrt na stariju hrvatsku knjizevnost u Bosni i Her-cegovini. Senj 1888. Novi prijatelj Bosne.

The Southern Slav Library, London 1916. A sketch of Southern Slav History.

The Southern Slav Library, London 1916. Political and Social Conditions in Slovene Lands

he Southern Slav Library, London 1916. The Southern Slav Culture

The Southern Slav Library, London 1916. The Southern Slavs: Land and People .

The Southern Slav Library, London 1916. The Southern Slav Programme.

The Southern Slav Library, London 1916. Idea of Southern Slav Unity.

Tvrdko: Budući bosanski sabor, Zagreb 1908. Zvono.

T.—Y.: Le Problems italo-slave. Paris Plon-Nourrit 1915.

Unsere Croatis: Response ad opera de Croatia & Slavonia per Georgium Fejer & Georgium Gyurikovits. Zagrabiae 1847., str. 188.

V e r i d i c u s: Kroatien im Jahre 1907. 1908. Budapest 1909., str. 45.

V e r i t a s: Današnja Bugarska i njene pretenzije. Beograd (ćir.).

V i g il a n s: Italija pruža ruku. Zagreb 1936.. str. 32.

Vojvodina od najstarijih vremena do vellke seobe. Izdanje istočkog društva u Novom Sadu. Novisad 1939. (ćir.).

Vor dem Abschluss der Balkankrise. Polit. Bilanz Oesterreich-Ungarns. Leipzig, Dieterich 1913. 8°

W e i s s b u c h Nr. 7: Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland. Berlin 1941.

Za našu Rijeku! Jutarnji List 1921. (članci).

X: Županija varaždinska i magjaromanija u Hrvatskoj i Slavoniji Zagreb 1865., str. 25.

KAZALO IMENA